

M U Z E U M A R C H E O L O G I C Z N E W P O Z N A N I U

FONTES

ARCHAEOLOGICI POSNANIENSES

ANNALES MUSEI ARCHAEOLOGICI POSNANIENSIS

VOL. 47

POZNAŃ
2011

Rada Redakcyjna
MICHAŁ KOBUSIEWICZ, HANNA KÓČKA – KRENZ,
ALEKSANDER KOŚKO, MARZENA SZMYT

Redaktor naczelny
MARZENA SZMYT

Recenzenci
MICHAŁ KOBUSIEWICZ, ALEKSANDER KOŚKO,
HANNA KÓČKA - KRENZ

Redaktorzy tomu
MARZENA SZMYT, TOMASZ KASPROWICZ

Adres redakcji
ul. Wodna 27, 61-781 Poznań
tel./fax: 0-61 852 82 51
e-mail: muzarp@man.poznan.pl

Teksty angielskie
ZOFIA ZIÓŁKOWSKA
JOACHIM ŚLIWA

*Fotografie Anny i Lecha Leciejewiczów wykonała
Aleksandra Szymańska-Bukowska*

ISSN 0071-6963

Muzeum Archeologiczne w Poznaniu

Nakład 500 egz.
Fotonaświetlanie, montaż, druk i oprawa
PPHU TOTEM s.c. M.Rejnowski J. Zamiara
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław

Spis treści

STUDIA

TOMASZ KURASIŃSKI, PIOTR PUDEŁO, MARIUSZ RYCHTER

- Miecz z Łotwy typu Z przechowywany w zbiorach Muzeum Archeologicznego
w Poznaniu. Import czy produkt wschodniobałtycki? 5
Z-type sword from Latvia in the collection of the Poznań Archaeological
Museum. An import or an East Baltic product? 11

MATERIAŁY

EWA PAWLAK, PAWEŁ PAWLAK

- Materiały do studiów nad osadnictwem ludności kultury przeworskiej oraz z okresu
wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki,
stan. 35, woj. wielkopolskie 13
Some studies into settlement of Przeworsk culture people and the early mediaeval
population as exemplified by sources from Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, site 35 53

MICHAŁ BRZOSTOWICZ

- Badania archeologiczne nad zapleczem grodziska wczesnośredniowiecznego
w Łądzie, pow. słupecki 107
Archaeological research into the base of early mediaeval stronghold
in Łąd, *powiat Sępca* 117

KATARZYNA SAMELA

- Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Łądzie nad Wartą, stan. 9
pow. słupecki, woj. wielkopolskie 129
An early mediaeval cemetery in Łąd on the Warta, site 9
powiat Sępca, wielkopolskie voyvodship 158

ANDRZEJ KRZYSZOWSKI

- Wyniki badań wykopaliskowych na wielokulturowym stanowisku nr 6
w Suchym Lesie, woj. wielkopolskie 179
The results of excavation research on a multicultural site 6
in Suchy Las, wielkopolskie voyvodship 203

DANIEL MAKOWIECKI, MARZENA MAKOWIECKA

- Wyniki badań archeozoologicznych ze wsi średniowiecznej położonej
w miejscowości Suchy Las, pow. poznański 243
The results of archeozoological research from mediaeval village
in Suchy Las, *powiat Poznań* 248

LESZEK KAJZER, TOMASZ OLSZACKI

- Zamek w Pyzdrach w świetle badań archeologiczno-architektonicznych 255
The Pyzdry castle in the light of archaeological and architectural research 283

MAKSYMILIAN FRĄCKOWIAK

Skarb monet z XV i XVI w. z ulicy Stawnej w Poznaniu..... 293

A 15th and 16th century hoard of coins from Stawna Street, Poznań 298

ANEKS

ANDRZEJ SIKORSKI

Odciski tkaniny na monetach ze skarbu z ul. Stawnej w Poznaniu 299

BOGUMIŁA TWARDOSZ

Trzy późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia szklane z Poznania..... 303

Three late mediaeval and Modern Age glass bowls from Poznań..... 307

JOANNA SAWICKA

Późnośredniowieczne i nowożytnie szkła z zamku kruszwickiego
z badań w latach 2007-2008 309

Late mediaeval and Modern Age glassware from Kruszwica castle,
from 2007-2008 studies 339

VARIA

ANDRZEJ KOKOWSKI

Kreismuseum Flatow (Złotów) - Provinzmuseum Schneidemühl (Piła).
Nieznane dzieje archeologicznych zbiorów muzealnych w dawnej
prowincji Grenzmark Posen-Westpreussen..... 345

Kreismuseum Flatow (Złotów) and Provinzmuseum Schneidemühl (Piła).
The unknown story of archaeological collections in museums of the former
Grenzmark Posen-Westpreussen province 362

JOACHIM ŚLIWA

Amelia Hertz (1878-1942/1943) i jej wkład w badania
nad początkami cywilizacji egipskiej..... 365

Amelia Hertz (1878-1942/1943) and her contribution to the research
on the beginnings of the Egyptian civilization 371

ANDRZEJ KRZYSZOWSKI

Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu
w latach 2008-2010..... 373

Report on the activities of the Poznań Archaeological Museum
in the years 2008-2010 373

ANEKS

Publikacje pracowników Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 2008-2010..... 388

Profesor Anna Kulczycka-Leciejewiczowa (1934 - 2011) 398

Profesor Lech Leciejewicz (1931 - 2011)..... 399

Miecz z Łotwy typu Z przechowywany w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Import czy produkt wschodniobałtycki?

TOMASZ KURASIŃSKI¹, PIOTR PUDŁO², MARIUSZ RYCHTER³

Z-type sword from Latvia in the collection of the Poznań Archaeological Museum.
An import or an East Baltic product?

W polskim bronioznawstwie daje się zauważyć pewną trudność w definiowaniu pojęcia „miecz”. W klasycznym ujęciu A. Nadolskiego „jest to broń biała, długa, o głównej prostej z a s a d n i c z o [wyrośnięcie – autorzy] obosiecznej, przeznaczona przede wszystkim do rąbania, o rękojeści przeważnie symetrycznej” (Nadolski 1954: 20, 22; zob. także 1974: 33). Jednak nie przez wszystkich badaczy takie określenie zostało uznane jako zadowalające. Dalsze próby zmierzały do uściślenia zakresu znaczeniowego, który odnosiłby się do omawianego oręża. Według A. Nowakowskiego miecz to broń sieczna charakteryzująca się „otwartą, symetryczną rękojeścią i prostą, obosieczną i symetryczną głównią (terminologicznym nieporozumieniem jest mówienie o „jednosiecznym” mieczu)” (Nowakowski 1991: 49; zob. także Gradowski, Żygulski jun. 1998: 29). W podobnym tonie wypowiedział się T. J. Horbacz, według którego formy jednosieczne należy uznać za kordy (Horbacz 1982: 38)⁴. Zatem, o ile w zakresie znaczeniowym podanym przez A. Nadolskiego mieszczą się egzemplarze o jednosiecznej głównej i krzyżowej rękojeści (choć nie zostało to wyrażone wprost), o tyle druga z opcji traci z pola widzenia tego rodzaju formy. Nie wdając się w szerszą dys-

kusję na temat nazewnictwa broni białej, wypada jedynie zaznaczyć, iż w polskiej terminologii broni białej brakuje adekwatnego określenia na wspomnianą grupę zabytków⁵, choć jednosieczność jako cecha dystynktywna okazuje znaczną przydatność w badaniach porównawczych, szczególnie zaś przy ustalaniu miejsca pochodzenia oprawy (zob. Michalak, Pudło 2008: 370-371; Kurasiński, Pudło 2009: 381). Zatem w niniejszej pracy, której przedmiotem jest właśnie okaz z jedną krawędzią tnącą i symetrycznie ukształtowaną rękojeścią przechowywany w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (nr inw. 1945:20, nr kat. 1945:93), autorzy pozostaną przy ogólniejszej definicji A. Nadolskiego i posługiwać się będą terminem „miecz jednosieczny”⁶.

W piśmiennictwie naukowym analizowany oręż jak dotąd znany był jedynie z krótkich wzmianek. Po raz pierwszy wspomniany został jako „miecz wikiński jednosieczny” w opublikowanym wykazie zabytków, które w latach 1945-1949 stały się własnością Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, z informacją, że znaleziono go w jednym z krajów wschodniobałtyckich (Kostrzewski 1950: 167 [poz. 13]). Według ostatnich doniesień okaz ten najprawdopodobniej odkryty został na terenie Łotwy, nie udało

1 mgr Tomasz Kurasiński, IAE PAN, ul. Tylna 1, 90-364 Łódź, e-mail: tomasz.kurasinski@wp.pl

2 mgr Piotr Pudło, Instytut Archeologii UŁ, Uniwersytecka 3, 90-137 Łódź, e-mail: piotrpudlo1983@go2.pl

3 mgr Mariusz Rychter, Instytut Archeologii UŁ, Uniwersytecka 3, 90-137 Łódź, e-mail: mariusz-rychter@wp.pl

4 Koncepcję tę zanegował A. Nowakowski podkreślając, że kordy posiadają rękojeść symetryczną, a ich głównia z reguły jest krótsza niż w przypadku mieczy (Nowakowski 1991: 49, 61). Z tego też względu P. Świątkiewicz zasugerował, iż jednosieczną bronią białą należałoby określić raczej jako pałasze (Świątkiewicz 2002: 14, przyp. 4).

5 Nie przyjął się termin „miecz-szabla” lub „szabło-miecz”, będący kalką językową niemieckiego słowa Säbelschwert (por. Paulsen 1956).

6 Nazwa taka używana jest także przez innych polskich bronioznawców (zob. Świątkiewicz 2002: 14; Strzyż 2006: 15; Michalak, Pudło 2008: 370-371).

Ryc. 1. Miecz z Łotwy.
Rys. M. Rychter

się jednak sprecyzować miejsca jego pochodzenia, ani też ustalić bliższych okoliczności odkrycia (Gałęzowska 2007: 249, 250, 256, 267 [poz. 3], tabl. 15:1). Brak również informacji na temat kolekcji, do której zabytek trafił, choć sugeruje się, iż początkowo mógł on znajdować się w zbiorach Kurlandzkiego Muzeum Prowincjonalnego w Mitawie (Gałęzowska 2007: 257)⁷. Wzmiankę na temat analizowanego miecza, z krótkim opisem i wymiarami, znaleźć można ponadto w niedawno wydanym katalogu wystawy *Oręż wieków minionych*. Określono go tam jako pałasz lub

Ryc. 2. Miejsca pobrania próbek do badań metaloznawczych.
Fot. i oprac. P. Pudło

tasak, przypuszczalnie znaleziony na terenie Wielkopolski (Sawicki 2003: 39 [nr kat. I.29], ryc. nienumerowana). Na tę informację powołują się inni badacze, m. in. P. Strzyż, który miecz ocenił jako „kontrowersyjny” (Strzyż 2006: 27).

Jak już wspomniano wyżej, omawiany okaz jest egzemplarzem jednosiecznym. Jego głównia zachowała się tylko w połowie, jednak z kształtu istniejącego dziś fragmentu (węższy przy zastawie, rozszerza się natomiast w partii środkowej) można wywnioskować, że przypominała ona brzeszczoty

⁷ Planowane jest przekazanie miecza stronie łotewskiej (Gałęzowska 2007: 250).

późnośredniowiecznych tasaków (ryc. 1-2). Rękojeść miecza składa się z niezdobionego jelca wygiętego w stronę głowni, o lekko rozszerzonych końcach. W rzucie od góry jelec przyjmuje kształt owalny. Głowica miecza jest dwudzielna. Jej podstawa posiada końce wygięte w kierunku nakładki głowicy, a na powierzchni nie zaobserwowano żadnych śladów ornamentowania. Niezdobiona nakładka głowicy posiada wyraźnie zaznaczony trójpodział w postaci dwóch ukośnie biegnących linii. Część środkowa nakładki jest większa od dwóch bocznych (ryc. 3). Na trzpieniu rękojeści brak jest widocznych śladów okładzin oraz zdobień. Wymiary zabytku są następujące: długość całkowita – 54,2 cm, długość głowni – 39,4 cm, szerokość głowni (przy jelcu) – 2,73 cm, grubość głowni – 0,99 cm, długość jelca (po linii prostej) – 10,93 cm, wysokość jelca w części środkowej – 1,98 cm, wysokość jelca na końcach – 1,97 i 2,2 cm, długość uchwyty rękojeści – 8,19 cm, szerokość trzpienia przy jelcu – 1,79 cm, szerokość trzpienia przy głowicy – 1,13 cm, grubość trzpienia – 0,45 cm, szerokość podstawy głowicy – 8,02 cm, wysokość podstawy głowicy – 1,98 cm, grubość podstawy głowicy – 2,26 cm, szerokość nakładki głowicy – 6,43 cm, wysokość nakładki głowicy – 2,79 cm, grubość nakładki głowicy – 2,20 cm. Waga miecza to 641 g.

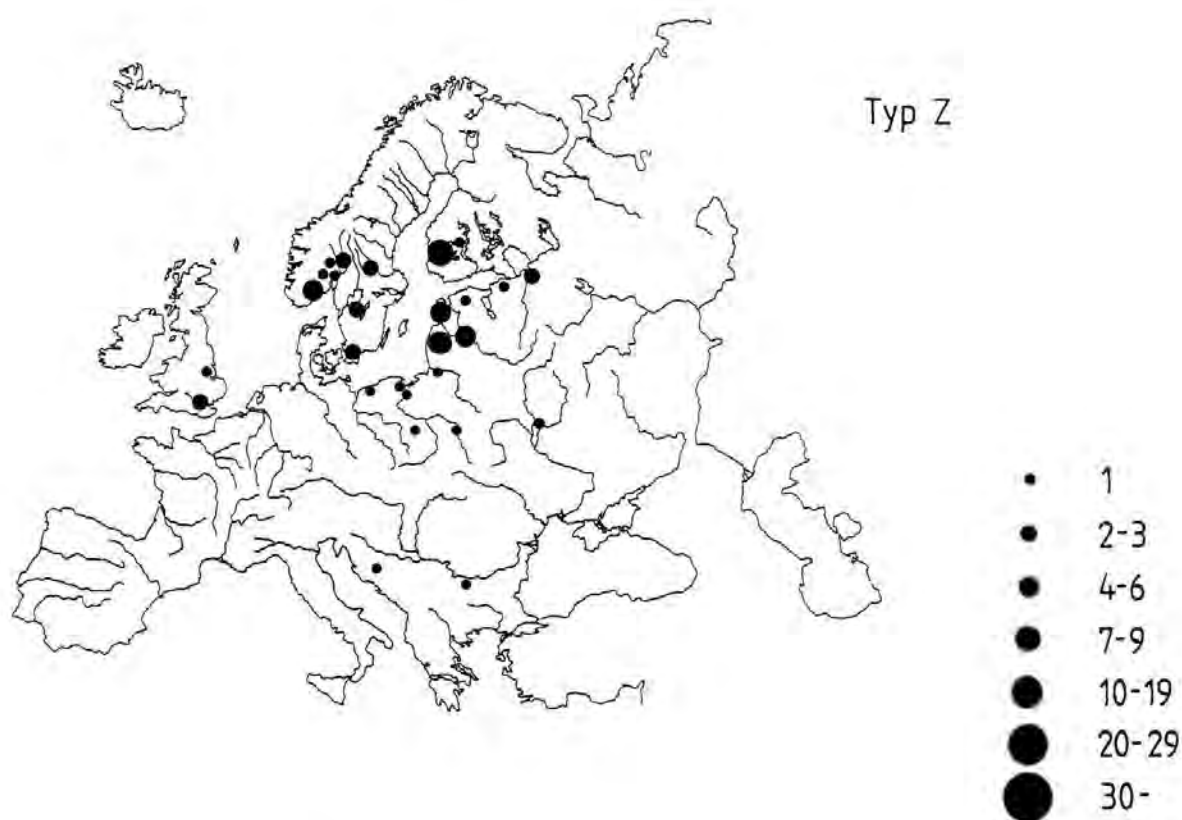
Omawiany egzemplarz należy zaliczyć do typu Z według J. Petersena (1919: 175-176). Z terenu Polski znanych jest 5 podobnych egzemplarzy datowanych na XI w. Są to zabytki z Brześcia Kujawskiego (Sarnowska 1955: 277; Kaszewscy 1971: 390-391; Głosek 1973: 136; Marek 2004: 106), Ciepłego (Langenheim 1933: 269; Łęga 1935: 291, 358-359; Nadolski 1954: 146-147; Sarnowska 1955: 277; Żak 1957: 165-169, 1960: 337-339; Kara 1998: 511-513; 2001: 124), Kodnia (Jarnuszkiewicz 1937: 2-3; Nadolski 1954: 148-149, Marek 2004: 109), Żydowa (Langenheim 1933: 279; Łęga 1935: 29; Nadolski 1954: 154-155; Sarnowska 1955: 295-297; Świątkiewicz 2002: 22) oraz Silniczki (Augustyniak 1977: 282; Strzyż 2006: 21). Niestety, w materiale polskim nie stwierdzono egzemplarza o jednosiecznej głowni. Oprócz Polski miecze typu Z zostały znalezione na Wyspach Brytyjskich (5 egz.), na Półwyspie Skandynawskim (17 egz.), na wschodnim wybrzeżu Morza Bałtyckiego⁸ (36 egz.) oraz na Rusi (5 egz.) (np. Leppäaho 1964:

Ryc. 3. Rękojeść miecza z Łotwy.
Fot. P. Pudło

78, 22; Kirpičnikov 1966: 34-37; Mandel 1991: 108, 112, 119; Jakobsson 1992: 214-215; Kazakevičius 1996: 119-120; Budvydas 2007: 208, ryc. 7:4). Po jednym egzemplarzu znamy również z terenów dzisiejszej Bułgarii z miejscowości Gradešnitsa (Yotov 2003: 5; 2004: 43, ryc. 14; 2007: 325, ryc. 4:e) i Serbii (południowy Banat) z miejscowości Kovin (Vinski 1983: 10, 25, 42; Pinter 2007: 132). Najbliższą analogią do łotewskiego miecza jest zabytek znaleziony w Čunkāni-Dreņģeri, Łotwa (Latvijas PSR 1974: tabl.

8 Pod pojęciem wschodniego wybrzeża Morza Bałtyckiego oraz krajów wschodniobałtyckich autorzy rozumieją tereny dzisiejszej Estonii, Finlandii, Litwy, Łotwy oraz Obwodu Kaliningradzkiego.

Ryc. 4. Mapa z rozprzestrzenieniem mieczy typu Z (wg M. Jakobsson (1992) z uzupełnieniami autorów).
Oprac. P. Pudło

55:26; Kazakevičius 1996: 75, 119, ryc. 85) datowany na około 1000 r. Z terenów krajów wschodniobałtyckich znane są też inne miecze typu Z z głowniami jednosiecznymi. Warto tu wymienić m. in. zabytki z miejscowości Klaišiai i Kulai na Litwie – obydwie z XI w. (Volkaitė-Kulikauskienė 1964: 210 ryc. 13; Kazakevičius 1996: 119) oraz egzemplarz z miejscowości Suure-Jaani w Estonii, datowany na 2 poł. X-1 poł. XI w. (Mandel 1991: 112 [kat. 67]).

Na temat pochodzenia mieczy typu Z od prawie 100 lat trwa dyskusja naukowa. J. Petersen dopatrywał się we wspomnianym typie wschodnich elementów (Petersen 1919: 177). R. E. M. Wheeler, który badał miecze pochodzące z Wysp Brytyjskich wysnuł wniosek, że miecze typu Z (typ VI w systematyce tego badacza) są, przynajmniej częściowo, duńskiej proveniencji (Wheeler 1927: 35-36). Ze skandynawską produkcją wiązał je A. C. Nordman (1943: 53). Niektórzy polscy badacze, jak A. Nadolski i W. Sarnowska, analizując zasięg występowania, wytypowali tereny wschodniobałtyckie i ruskie jako możliwe obszary powstania tego rodzaju oręża (Na-

dolski 1954: 33; Sarnowska 1955: 315). Po części pogląd ten poparł P. Paulsen, który wskazał na emporia handlowe położone na wschodnim wybrzeżu Morza Bałtyckiego, skąd omawiana broń rozchodzić się miała na inne tereny (Paulsen 1956: 123-125). Takiemu podejściu do zagadnienia pochodzenia mieczy typu Z sprzeciwił się w swoich artykułach J. Żak, wywodząc je z Danii. Swoją opinię argumentował krzyżowaniem się w tym rejonie wpływów, które pozwoliły wykształcić ten typ rękojeści (Żak 1960: 333-334). Warto jednak zaznaczyć, że znalezionemu na cmentarzysku w Ciepłym mieczowi o rękojeści Z wspomniany badacz przypisał polską proveniencję (Żak 1957: 168-169). Za północnoeuropejską genezę opraw omawianego typu (nie wykluczając wszakże wschodniobałtyckiej) opowiedzieli się ostatnio także M. Kara (1998: 511-513; 2001: 124-133) i L. Marek (2004: 34). Podobnie jak A. Nadolski i W. Sarnowska, problem pochodzenia mieczy z oprawami typu Z rozpatrują również badacze litewscy. Warto powołać się m. in. na R. Volkaitė-Kulikauskienė, która opowiedziała się za bałtyjską produkcją ta-

kich mieczy, zwłaszcza egzemplarzy z głowniami jednosiecznymi (Volkaitė-Kulikauskienė 1964: 212) oraz na V. Kazakevičiusa, według którego produkcja analizowanej broni mogła lokować się na terenach bałtyckich (Kazakevičius 1996: 140). Ostatnio A. Michalak i P. Pudło, po przeanalizowaniu zasięgu występowania mieczy z oprawami Z wykazali, że najwięcej takich egzemplarzy znanych jest z terenów Wysp Brytyjskich, Skandynawii oraz krajów bałtyckich (Michalak, Pudło 2008: 361-362).

W świetle powyższych wywodów wydaje się, iż to właśnie na terenach wschodniobałtyckich należałoby lokować miejsce produkcji miecza ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Taki stan rzeczy wydaje się potwierdzać nie tylko miejsce znalezienia (Łotwa), ale również fakt, iż we wschodniej części basenu Morza Bałtyckiego skupia się największa liczba tego typu egzemplarzy (ryc. 4). Trzecim argumentem przemawiającym za wschodniobałtycką proveniencją omawianego egzemplarza jest głownia o kształcie tasakowatym, charakterystyczna tylko i wyłącznie dla omawianego obszaru. Tego rodzaju brzeszczoty były oprawione najczęściej w rękojeści typu antenowego, który jest powszechnie uważany za wyrób lokalny (bałtyjski), datowany na X-XI w. (Kazakevičius 1996: 128; Kurasiński, Pudło 2009: 280). Poza wskazanymi obszarami głównie jednosieczne znane są również z terenu Norwegii, gdzie uznaje się je za wyrób lokalny (Michalak, Pudło 2008: 370). Norweskie zabytki są jednak datowane na okres wcześniejszy niż połowa X w. i przyjmują kształt prosty (Kurasiński, Pudło 2009: 381).

Łotewski miecz ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu został również poddany badaniom specjalistycznym. Analizy te obejmowały wykonanie zdjęcia radiograficznego oraz sprawdzenie zawartości węgla w kilku punktach głowni.

Badanie radiograficzne (ryc. 5) wykazało, że wspomniany zabytek posiada głownię jednorodną, odkutą prawdopodobnie z przygotowanego wcześniej, homogenicznego pręta (kęsa) żelaznego. Pomimo wykonania serii zdjęć RTG rękojeści nie udało się znaleźć żadnych śladów ornamentowania tej partii zabytku.

Badanie mające wykazać procentową zawartość węgla wykonano dla dwóch próbek pobranych z

Ryc. 5. Zdjęcie radiograficzne miecza z Łotwy.
Oprac. P. Pudło

ostrza oraz z tylca głowni⁹ (ryc. 2). Część tylcowa głowni zawierała 0,25 % C natomiast partia ostrzowa 0,48 % C. Wartości mieszczące się w przedziale od 0,05% C do 0,25 % C są charakterystyczne dla stali niskowęglowej, natomiast zawartość procentowa węgla w żelazie kształtująca się na poziomie 0,25-0,6 % wskazuje, że jest to stal średniowęglowa (Rudnik 1994: 164). Uzyskane wyniki badań pokazują, że kowal wykonujący opisywany element broni

⁹ Badanie na zawartość węgla wykonał dr inż. Konrad Dybowski z Pracowni Badań Składu i Struktury Materiałów Instytutu Inżynierii Materiałowej Wydziału Mechanicznego Politechniki Łódzkiej.

posiadał ugruntowaną wiedzę w zakresie procesów technologicznych ulepszania żelaza i produkcji stali. Niemal dwukrotnie wyższa, w stosunku do części grzbietowej brzeszczotu, procentowa zawartość węgla w partii ostrzowej głowni, dowodzi również umiejętności operowania procesem nawęglania w taki sposób, by można było uzyskać lepsze parametry głowni, która w części ostrzowej była dużo twardsza i mniej elastyczna niż w grzbietowej.

Podsumowując należy stwierdzić, iż jednosieczny miecz przechowywany w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu reprezentuje wytwórczość charakterystyczną dla terenów wschodniobałtyckich. Z obszarem tym wiąże się wyraźna koncentracja egzemplarzy zaopatrzonych w rękojeść typu Z, jedynie tu występują egzemplarze z tasakowato ukształtowaną głownią. Przewidywane przekazanie miecza stronie łotewskiej oznaczałoby zatem powrót zabytku na jego „macierzyste” terytorium. Dokonana analiza materiałowa stała się podstawą oceny wyrobu pod względem technologicznym. Wykuta z jednolitego pręta (kęsa) żelaza głownia wykazuje zróżnicowany stopień nawęglania, co przełożyło się na poprawę jej użytkowości. Właściwość ta w połączeniu z prawdopodobnym brakiem zdobnictwa rękojeści pozwala sądzić, iż omawiana broń wykonana została z myślą o jak najskuteczniejszym wykorzystaniu jej w walce.

Bibliografia

- AUGUSTYNIAK, J.
1977. Wyniki badań wykopaliskowych i powierzchniowych w międzyrzeczju Warty i Pilicy w latach 1969-1972, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi. Seria archeologiczna* 24: 279-309.
- BUDVYDAS, U.
2007. About some aspects of Scalvian armaments, on the basis of investigations in Viešvilė cemetery, *Archaeologia Baltica* 8: 205-213.
- GAŁĘZOWSKA, A.
2007. Zabytki z wschodnich terenów nadbałtyckich w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 43: 249-295.
- GŁOSEK, M.
1973. Znaki i napisy na mieczach wczesnośredniowiecznych w Polsce. Wrocław.
- GRADOWSKI, M.; ŻYGULSKI, Z. JUN.
1998. Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego. Warszawa.
- HORBACZ, T. J.
1982. W sprawie tzw. miecza jednosiecznego, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica* 2: 35-40.
- JAKOBSSON, M.
1992. Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi, *Stockholm Studies in Archaeology* 11. Stockholm.
- JARNUSZKIEWICZ, C.
1937. Miecz wikiński z Bugu, *Barwa i Broń* 4 (1): 2-3.
- KARA, M.
1998. Wczesnośredniowieczny grób uzbrojonego kupca z miejscowości Ciepłe na Pomorzu Gdańskim w świetle ponownej analizy chronologicznej, w H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum: 505-524*. Poznań.
2001. Frühmittelalterliches Grab eines bewaffneten Kaufmannes aus dem Ort Ciepłe (Warmhof) in danziger Pommern im Lichte einer erneuten Analyse, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica* 23 (1): 113-144.
- KASZEWSCY, E. I Z.
1971. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Brześciu Kujawskim, pow. Włocławek, *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 1: 365-434.
- KAZAKEVIČIUS, V.
1996. IX-XIII a. Baltų kalavijai. Vilnius.
- KIRPIČNIKOV, A. N.
1966. Древнерусское оружие, вып. 1: Мечи и сабли IX-XIII вв., *Archeologija SSSR* E1-36. Moskva.
- KOSTRZEWSKI, B.
1950. Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1945-1949, *Fontes Praehistorici* 1: 164-214.
- KURASIŃSKI, T., PUDŁO, P.
2009. Jeszcze o bałtyjskiej (?) produkcji wczesnośredniowiecznych mieczy grupy T w M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Gospodarka ludów Morza Bałtyckiego*, t. 1: 256-316. Toruń.
- LANGENHEIM, K.
1933. Spuren der Wikinger um Truso, *Elbinger Jahrbuch* 11: 262-283.
- LATVIJAS PSR
1974. Latvijas PSR Archeoloģija, A. Bīrons, Ē. Mugurēvičs, Ā. Stubavs, E. Šnore (red.). Rīga.
- LEPPÄÄHO, J.
1964. Späteisenzeitliche Waffen aus Finnland. Schwertschriften und Waffenverzierung des 9.-12. Jahrhunderts. Helsinki.
- ŁĘGA, W.
1935. Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk. Toruń.
- MANDEL, M.
1991. Eesti 8.-13. sajandi mõõkade tüpoloogiast ja dateerimisest, *Muinasaja teadus* 1: 101-133.
- MAREK, L.
2004. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej. Dylematy archeologa i bronioznawcy, *Acta Archaeologica Wratislaviensis* No 2698, *Studia Archeologiczne* 36. Wrocław.
- MICHALAK, A.; PUDŁO, P.
2008. Poszukując miecza wikingów. Uwagi o aspektach i kryteriach pozwalających ustalić pochodzenie w M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), *Kultura ludów Morza Bałtyckiego*, t. 1: 359-384. Toruń.
- NADOLSKI, A.
1954. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku,

- Acta Archaeologica Universitatis Lodzensis, nr 3. Łódź.
- 1974 Polska broń. Broń biała. Wrocław.
- NORDMAN, A. C.
1943. Vapnen i nordens forntid, [w:] B. Thordeman (red.), *Vaaben Nordisk Kultur XII:B*: 1-66. Stockholm-Oslo-Kobenhavn.
- NOWAKOWSKI, A.
1991. Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowo-europejskim). Toruń.
- PAULSEN, P.
1956. Einige Säbelschwerter im Ostseeraum w O. Klemann (red.), *Documenta Archaeologica Wolfgang La Baume dedicata*: 123-136. Bonn.
- PETERSEN, J.
1919. Die norske vikingesverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. Kristiania.
- PINTER, Z.-K.
2007. Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV). Sibiu.
- RUDNIK, S.
1994. Metaloznawstwo. Warszawa.
- SARNOWSKA, W.
1955. Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce, *Światowit* 21: 276-323.
- SAWICKI, T.
2003. I.29. Pałasz (tasak?) w T. Sawicki (red.), *Oręż wieków minionych. Uzbrojenie na ziemiach polskich od X do początku XIX wieku. Katalog wystawy*: 39. Gniezno.
- STRZYŻ, P.
2006. Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce, *Acta Archaeologica Lodzensia*, nr 52. Łódź.
- ŚWIĄTKIEWICZ, P.
2002. Uzbrojenie wczesnośredniowieczne z Pomorza Zachodniego, *Acta Archaeologica Lodzensia*, nr 48. Łódź.
- YOTOV, V.
2003. Vikingite na Balkanite / The Vikings on the Balkans. Varna.
2004. Văorăženieto i snarjaženieto ot bălgarskoto sredno-vekovie (VII-XI vek., Varna.
2007. The Vikings in the Balkans (Tenth to 11th Centuries) Strategic and tactical changes new archaeological data on weaponry, *Archaeologia Baltica* 8: 321-327
- VINSKI, Z.
1983. Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji, *Starohrvatska prosvjeta* 13 (III): 7-64.
- VOLKAITĖ-KALIKAIŠKIENĖ, R.
1964. IX-XII amžių kalavijai Lietuvoje, [w:] *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 4: 197-226. Vilnius.
- WHEELER, R. E. M.
1927. London and the Vikings. London.
- ŻAK, J.
1957. Czy grób uzbrojonego jeźdźcy z Ciepłego, pow. Tczewski, jest grobem skandynawskim?, *Archeologia Polski* 1: 164-180.
1960. Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodniosłowiańskich, głównie polskich, *Archeologia Polski* 4 (2): 297-344.

Z-type sword from Latvia in the collection of the Poznań Archaeological Museum. An import or an East Baltic product?

Summary

The subject of the paper is a single-edged sword (with an axe-shaped blade) originating from Latvia and kept in the Poznań Archaeological Museum. The artefact was classified as type Z after J. Petersen. Such specimens are usually dated to the 11th century and are mainly concentrated in the basin of the Baltic Sea, particularly on its eastern shore. The place of discovery, the shape of the blade and the concentration of this kind of artefacts indicate its east Baltic origin. The material analysis provided grounds for a technological evaluation of the product. Hammered from a uniform iron rod (a billet), the blade revealed a diversified level of carburizing which improved its efficacy. Together with the probable lack of hilt decoration, this particular property seems to suggest that the weapon was wrought in order to make it as effective as possible in battle.

Materiały do studiów nad osadnictwem ludności kultury przeworskiej oraz z okresu wczesnego średniowiecza w Wielkopolsce. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35, woj. wielkopolskie

EWA PAWLAK¹, PAWEŁ PAWLAK²

Some studies into the settlement of Przeworsk culture people and the early mediaeval population as exemplified by sources from Grodzisk Wielkopolski - Kobylniki, site 35

I. Wstęp

Stanowisko odkryte zostało w trakcie badań powierzchniowych przeprowadzonych w 2004 r. przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską z Poznania, kierowaną przez Henryka Klundera. Prace te miały charakter przygotowawczy pod przyszłą budowę obwodnicy dla Grodziska Wielkopolskiego (ryc. 1). W ewidencji stanowisk miejsce to jest oznaczone numerem 35 w ramach miejscowości Kobylniki³ i znajduje się na arkuszu AZP 56-22. W efekcie wspomnianych badań powierzchniowych zarejestrowano punkt osadniczy związany z kulturą przeworską oraz ślady osadnicze z wczesnego i późnego średniowiecza. Dodatkowo przeprowadzono badania sondażowe, wykonując 5 sondaży o łącznej powierzchni ok. 80 m² na obszarze występowania materiału ruchomego. Nie zarejestrowano w nich reliktyw osadnictwa, jedynie w sondażu 4, w północno-zachodniej części stanowiska, stwierdzono bliżej nieokreśloną strukturę przypominającą silnie rozłazowaną polepę. W przypadku sondażu 5, usytuowanego na łące, w dolinie rozciągającej się wzdłuż rzeki Letnicy, natrafiono pod warstwą humusu na strukturę związaną ze środowiskiem wodnym, co dało podstawę do wyłączenia tego terenu z przyszłych prac archeologicznych. Przeprowadzone w lipcu 2005 roku prace wykopaliskowe dostarczyły niezwykle cennych danych odnoszących się do kilku etapów zasiedlenia tego terenu.

Do badań przeznaczono obszar o długości 130 m, zlokalizowany w pasie drogi o szerokości 23-26 m; jego południowy skraj stykał się z drogą wiodącą z Kobylnik do Gnina (ul. Kobylnicka), w odległości około 30 m od zabudowań wsi, północny natomiast znajdował się w odległości 90 m od Letnicy. Teren w nieznacznym stopniu nachylony był w stronę rzeki – różnica pomiędzy południowym i północnym skrajem wykopu wynosiła 1,5 m (82,50 i 84,02 m n.p.m.; obie wartości odnoszą się do stropu calca).

Prace archeologiczne rozpoczęto od nadzoru przy odhumusowaniu terenu pod przyszłą inwestycję. Już wówczas stwierdzono występowanie dość licznych reliktyw osadnictwa w miejscu lokalizowanego na podstawie badań powierzchniowych stanowiska. Na całym obszarze objętym wykopaliskami stwierdzono wyłączone występowanie gliniastego podłoża. Odmienną sytuację obserwowano jedynie między północnym skrajem wykopu a rzeką, gdzie występował piaszczysty calec. Na obszarze tym, położonym niżej niż rozciągająca się na południe strefa zajęta przez obiekty, nie odnotowano reliktyw osadnictwa.

Ogółem przebadano powierzchnię 3196 m², rejestrując 80 obiektów, skupionych w pasie o długości 90 m, jak wspomniano wcześniej, wyłącznie w strefie występowania gliniastego calca (ryc. 3). Zdecydowaną większość, liczącą 44 obiekty (55%) stanowią pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego z XI w. Drugi pod względem liczby składnik, to

1 mgr Ewa Pawlak, Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska Alina Jaszewska, ul. Ceramiczna 2, 65-954 Zielona Góra, e-mail: e.pawlak.p.pawlak@poczta.onet.pl

2 mgr Paweł Pawlak, Pracownia Archeologiczno-Konserwatorska, ul. Langiewicza 19/1, 61-502 Poznań, e-mail: pawlak.pawel@poczta.onet.pl

3 Numeracja ta odnosi się do sytuacji sprzed zmian administracyjnych, w efekcie których Kobylniki wcielono do Grodziska Wielkopolskiego.

obiekty związane z osadnictwem ludności kultury przeworskiej (zakwalifikowano tu łącznie 29 obiektów – tj. 36,25% ogółu). Wśród nich 8 jednostek (10% wszystkich obiektów) dość pewnie łączyć można z osadnictwem ludności kultury przeworskiej; z siedmiu pozyskano materiał ruchomy, pozwalający na takie datowanie, natomiast w przypadku obiektu 27, mimo, że wydobyto z jego wypełniska ułamek naczynia kultury pucharów lejkowatych, decydująca była analiza treści wypełniska oraz domniemany związek funkcjonalny z obiektem 44. Ponadto 20 jam posłupowych (25% ogółu obiektów) włączono do listy reliktyw z tego okresu na podstawie analizy wypełnisk oraz wzajemnych relacji przestrzennych, stanowiących podstawę do dokonania rekonstrukcji budynków naziemnych. Ceramika KPL wydobyta z dwóch jam posłupowych – ob. 20 i 23 (odpowiednio 3 i 1 fragm.) potraktowana została jako element znajdujący się na złożu wtórnym. Potwierdzeniem tej hipotezy jest fakt, że z pierwszego z wymienionych obiektów pochodzą dodatkowo 2 ułamki naczyń kultury przeworskiej, co skłania, by większość odkrytych jam posłupowych łączyć z osadnictwem „przeworskim”. Do jam związanych z osadnictwem ludności kultury przeworskiej włączono ponadto obiekt 2b towarzyszący jamie posłupowej 2a (ryc. 5:1-2). Dla 7 obiektów, ze względu na brak ceramiki oraz jakichkolwiek innych wskazówek, nie udało się ustalić przynależności kulturowej (tab. 13; ryc. 3).

Na stanowisku w Kobylnikach pozyskano łącznie 2974 ułamki naczyń ceramicznych (przed wyklejeniem – aż 3730 fragm.), ponadto 1156 kości zwierzęcych, liczne bryłki polepy, żarno kamienne, 2 przęśliki gliniane oraz 8 przedmiotów żelaznych, w tym 3 noże (por. tab. 13). W przypadku ceramiki naczyniowej zdołano zrekonstruować w pełni kształty dwóch naczyń. 89,33% materiału ceramicznego zarejestrowano w wypełniskach obiektów, natomiast pozostałe 10,67% – na powierzchni wykopów. Największy udział (aż 92,37% całości) stanowi ceramika związana z osadnictwem wczesnośredniowiecznym. Oprócz powyższego zbioru odnotowano niewielką ilość ceramiki, którą łączyć można z osadnictwem kultury pucharów lejkowatych (0,2%), kultury przeworskiej (3,6%), późnego średniowiecza (0,51%) i czasów nowożytnych (3,32%; por. tab. 1).

Pracami w terenie kierowali: mgr Henryk Klunder, mgr Ewa Pawlak i mgr Paweł Pawlak przy

współudziale Agnieszki Kowalczyk, ówczesnej absolwentki archeologii UAM w Poznaniu.

II. Kultura pucharów lejkowatych

Relikty osadnictwa neolitycznego na stanowisku 35 w Kobylnikach reprezentowane są wyłącznie przez ceramikę w liczbie 6 ułamków, pochodzących z wypełniska 4 obiektów: 7, 23 i 27 (po 1 fragm.) oraz 20 (3 fragm.). Pierwszy z wymienionych obiektów związany jest z osadnictwem wczesnośredniowiecznym, pozostałe trzy – z osadnictwem ludności kultury przeworskiej.

Materiał ceramiczny związany z osadnictwem KPL, pozyskany z wymienionych obiektów, liczy 6 mało charakterystycznych ułamków naczyń (wyłącznie z partii brzuścowych) o średniej grubości ścianek (0,6-1 cm). We wszystkich przypadkach stwierdzono wyłączny udział piasku jako domieszki schudzającej. Barwa powierzchni zewnętrznych jest kremowa, natomiast wewnętrznych – wyłącznie czarna. Brak podstaw, by w oparciu o tak nieliczny zbiór dokonać dokładniejszych ustaleń odnośnie do jego datowania. Rozproszenie, nielicznego zresztą materiału ruchomego, w północnej części wykopów, stanowi przesłankę aby ewentualnych reliktyw osadnictwa upatrywać na łagodnym skłonie doliny, zarówno po północno-wschodniej, jak i południowo-zachodniej stronie rozpoznanego obszaru.

III. Kultura przeworska

1. Analiza osadnictwa

Z okresem rzymskim wiązać można 29 obiektów: budynek zagłębiony – półziemiankę (ob. 55), wraz z dwiema zarejestrowanymi poniżej jego wypełniska pozostałościami dwóch soch (ob. 60, 61), dwa piece (ob. 6 i 54), obiekt gospodarczy (ob. 27) i jamy o nieokreślonej funkcji (ob. 10b, 44 i 2b), a ponadto jamy posłupowe w łącznej liczbie 20 obiektów (2a, 8, 9, 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 31, 32, 35, 36, 37 i 38) stanowiące relikty większych założeń o naziemnej konstrukcji.

Obiekt 55 odsłonięto w południowo-wschodniej części wykopu (ryc. 3; fot. 7). Miał on kształt regularnego prostokąta o wymiarach 5,12 x 3,48-2,78 m, co daje powierzchnię ok. 18 m². W przekroju

pionowym była to wydłużona niecka, o głębokości mieszczącej się w przedziale 0,1-0,23 m (ryc. 8). Obiekt zorientowany był wzdłuż linii W-E. Wypełnisko stanowiła szarobrunatna próchnica, w spągu przemieszana nieznacznie z żółtym piaskiem calcowym. Poniżej budynku, na jego dłuższej osi, natrafiono na dwa regularne zagłębienia, stanowiące relikty soch, z których pierwsza – ob. 61 (0,3 x 0,24 x 0,45 m), umieszczona była przy ścianie zachodniej (rozumianej jako skraj wkopu), w odległości około 0,26 m od niej, druga zaś – ob. 60 (0,28 x 0,28 x 0,68 m) bezpośrednio stykała się ze ścianą wschodnią. Od stwierdzenia, czy ściany były umieszczone w obrębie wkopu lub też poza nim zależy również ustalenie, czy mamy do czynienia ze słupami pełniącymi wyłącznie funkcję soch, czy stanowiącymi równocześnie element konstrukcyjny ścian (jako łątki). Wobec faktu, że w przypadku ob. 55 mamy raczej do czynienia z konstrukcją zrębową (nie odnotowano bowiem pozostałości słupów narożnikowych), przyjąć należy to pierwsze rozwiązanie. Ponadto odległość dzieląca jedną z soch – ob. 61 (przy ścianie W) od krawędzi wkopu półziemianki potwierdza przypuszczenie, że przynajmniej w tym przypadku mamy do czynienia ze słupem usytuowanym wewnątrz budynku. W ścianie północnej, bezpośrednio przy narożniku NE, stwierdzono zakłócenie przebiegu linii wyznaczającej zarys obiektu, co może stanowić sugestię odnośnie do lokalizacji wejścia. Półziemianki o podobnym rozkładzie dwóch słupów usytuowanych po wewnętrznej stronie wkopu, znane są na przykład z Poznania-Nowego Miasta, stan. 284, ob. 3 i 84 z początku późnego okresu rzymskiego (Kasprowicz 2008: tabl. 3-4) oraz z Kalisza-Piwonic, stan. 1, ob. 22 i 85, łączone z I fazą osadniczą (I w.p.n.e./I w.n.e.) i ob. 39 i 112 datowane na IV fazę (III w.n.e.; Ciesielska 1997: 34 oraz ryc. 17:f-k; 19:d-e; 23:b-d; 24:a-c).

Od strony północno-zachodniej, bezpośrednio przy narożniku NW budynku odkryto piec – ob. 54 (ryc. 8). Owalny w przekroju poziomym, miał wymiary: 1,98 x 1,62 m; wypełnisko stanowiła głównie rozlasowana, pomarańczowa polepa, a w części wschodniej - ciemnobrunatna próchnica. Obiekt składał się z części ziemnej, posadowionej na poziomie 0,36 m od stropu calca (uwzględnwszy humus, głębokość mogła dochodzić do 0,8 m), wylepionej gliną, która na skutek działania

wysokich temperatur uległa częściowemu wypaleniu. Grubość klepiska wynosiła 0,12 – 0,19 m (nie stwierdzono go jedynie w strefie występowania próchnicy). Naziemną część pieca stanowiła pierwotnie kopuła, wzniesiona zapewne na drewnianym szkielecie oblepionym gliną. Stan zachowania polepy nie pozwolił na stwierdzenie, jakiego rodzaju i jakiej wielkości surowca użyto do budowy szkieletu – zazwyczaj były to gałęzie o zróżnicowanych średnicach, z których wyplatano konstrukcję, pokrywaną następnie warstwą gliny. W. Bender (1980: 341) twierdził, że być może część pieców, w których zarejestrowano jedynie klepisko i rumosz gliniany bez odcisków bierwion, jest pozostałościami prymitywnych urządzeń nieprzykrytych pierwotnie kopułą. W przypadku obiektu 54 sądzić można, że duża ilość polepy pochodzi raczej z zawalonej kopuły, zaś brak negatywów drewnianej konstrukcji jest wynikiem działania procesów podepozycyjnych. Ciemnoszaro-brunatna próchnica zalegająca w partii wschodniej, a więc od strony wejścia do budynku, świadczyć może o lokalizacji właśnie w tym miejscu wlotu do pieca.

Obiekt 54 określić można jako tzw. piec piekarski, jednak umieszczenie go bezpośrednio przy ścianie budynku nasuwa przypuszczenie, że pełnił on również funkcję grzewczą. Rozwiązanie polegające na usunięciu pieca poza obręb domostwa zwiększało powierzchnię użytkową, zabezpieczało przed ewentualnym zaproszeniem ognia, umożliwiając jednocześnie ogrzewanie. Mogło istnieć bezpośrednie połączenie pomiędzy oboma elementami, dające możliwość przepływu nagrzanego powietrza z pieca do wnętrza budynku, a lokalizacja obiektu grzewczego po stronie przeciwnej do wejścia, maksymalizowała wykorzystanie energii cieplnej. Podobny przykład stanowić mogą budynek 30 oraz usytuowany przy jego południowo-zachodnim narożniku piec – obiekt 31 odkryte w Kaliszu-Piwonicach i łączone z III fazą osadnictwa (II/III w. n. e. – Dąbrowski, Kozłowska 1959: 290-294, ryc. 6). Piec z Kalisza-Piwonic miał, w odróżnieniu od pieca w Grodzisku-Kobylnikach, kształt prostokątny.

Kolejne relikty związane z funkcjonowaniem osady kultury przeworskiej odsłonięto w znacznym oddaleniu od opisanych wyżej obiektów - odnotowano je na zachodnim skraju stanowiska, w odległości 32-39 m. Pierwszy z nich - obiekt 6, częściowo

uszkodzony przez wczesnośredniowieczną studnię (ob. 5), o owalnym (?) kształcie w przekroju poziomym, miał wymiary $>2,12 \times 2,06$ m i głębokość 0,77 m (ryc. 6:1-2). W stropie odnotowano warstwę szaro-brunatnej próchnicy z dużym udziałem grudek polepy, węgla drzewnych i spalenizny oraz 1 żużel żelazny, które to elementy zazwyczaj interpretuje się jako pozostałości obiektów wykorzystywanych jako piece. W tym przypadku jednak, ze względu na fakt, że wspomniana warstwa zalegała około 0,35-0,6 m powyżej spągu, a na pozostałą część wypełniska składała się żółta glina zalegająca na przemian z szarym piaskiem, interpretacja taka wydaje się trudna do przyjęcia. Wykluczyć również należy, że po zakończeniu użytkowania właściwego obiektu, po częściowym jego zasypaniu, powyżej zbudowano kopułę, użytkując całość jako piec, ponieważ zarówno w spągowych, jak i stropowych partiach ob. 6 rejestrowano fragmenty tych samych naczyń.

Obiekt 27 zlokalizowano na północno-zachodnim skraju stanowiska - stanowił on najbardziej wysunięty w kierunku rzeki element osady. W stropie miał kształt prostokątny o wymiarach $3,44 \times 1,44$ m, w przekroju pionowym również prostokątny, nieznacznie (w części stropowej) rozszerzający się ku górze i maksymalną miąższość 0,81 m (ryc. 7:1-3). Od strony wschodniej wydzielono przylegające do obiektu zaciemnienie (zarys w tej strefie uszkodzony był przez ślady głębokiej orki, choć domyślać się można prostokątnego kształtu), którego jednak nie uchwycono w profilu. Sądzić można, że jest to pozostałość wejścia, którego dno wkopano na niewielką głębokość (do stropu calca). Wypełnisko ob. 27 stanowiły zalegające na przemian warstwy szarego piasku i żółtej gliny. W stropie, w centralnej partii jamy zalegała warstwa ciemnobrunatnej próchnicy, przemieszanej ze spalenizną i grudkami polepy. Obserwujemy tu więc podobną sytuację, jak w ob. 6 - w obu przypadkach powyżej niezakłóconych warstw gliny i szarego piasku pojawiły się elementy świadczące o działaniu ognia (spalenizna) i obecności dodatkowych urządzeń wzniesionych z gliny (ścianek lub kopuły). Analiza profilu pozwala stwierdzić, że wnętrze składało się z dwóch pomieszczeń: 1- górne, o powierzchni $3,76 \text{ m}^2$, zajmowało całą przestrzeń wewnątrz wkopu; 2 - dolne, zagłębione o około 0,5 m niżej w stosunku do poziomemu użytkowego pomieszczenia górnego, zlokalizowane było

w zachodniej części obiektu, na całej jego szerokości i miało powierzchnię $2,2 \text{ m}^2$. W wypełnisku brak jest jakichkolwiek elementów świadczących o umieszczeniu wewnątrz wkopu drewnianych ścian; wobec bardzo zwięzłego, gliniastego calca zabieg taki nie był konieczny i sądzić można, że mogły się one znajdować na zewnątrz lub też ponad wkopem osadzony był tylko dach. Konstrukcja zadaszienia wsparta być mogła na słupie, którego relikty (ob. 28) odsłonięto na dłuższej osi ob. 27, po jego północnej stronie, w odległości niespełna 0,5 m (ryc. 3; 7:6). Stosunkowo niewielka powierzchnia ($3,76 \text{ m}^2$) przy znacznym zagłębieniu, zwłaszcza w kontekście ob. 55 oraz znikoma ilość ceramiki zdają się wykluczać mieszkalną funkcję całości. Obiekt 27 można zatem interpretować jako pozostałość wziemnego magazynu, dla którego (ze względu na obecność polepy i spalenizny) nie można wykluczyć i innej funkcji. Jak wspomniano wyżej, od strony wschodniej do obiektu przylegało płytko posadowione pomieszczenie (?), w ramach którego wydzielono ob. 44 - była to niewielkich rozmiarów jama o wymiarach $1,04 \times 0,89 \times 0,2$ m, z której pozyskano żarno kamienne (ryc. 7:4-5). Sądzić można, że obiekty 27, 44 i 28 stanowiły jedno założenie, z których pierwsza z wymienionych jednostek stanowiła główną część - rodzaj zagłębionego magazynu, natomiast druga - znajdująca się na właściwym poziomie użytkowym - nieznacznie zagłębiony aneks lub część większej przestrzeni. Przypuszczać można, że jamy 27 i 44 mogły być przykryte wspólnym zadaszieniem.

Obiekt 10b odkryto w odległości około 6 m na północ od obiektu 6. W stropie rysował się jako owal o wymiarach $2,09 \times 1,8$ m, natomiast w spągu przypominał czworobok o łagodnie zaokrąglonych narożach i wymiarach $2 \times 1,9$ m (ryc. 5:10-12). W profilu miał kształt w przybliżeniu prostokątny, przewężony w połowie wysokości a maksymalna jego miąższość wynosiła 0,54 m. Stropowa partia obiektu uległa zniszczeniu, przez wkopanie paleniska (ob. 10a) w okresie wczesnośredniowiecznym.

Dołki postłupowe stanowią kolejną kategorię obiektów, które można łączyć z osadnictwem ludności kultury przeworskiej. Ich związek z wymienioną jednostką jest wprawdzie hipotetyczny, ale oparty na kilku przesłankach. Pierwszą stanowi fakt, że obiekty takie odsłonięto głównie w obrębie arów 21 i 22 w dwóch skupiskach, tworzących regularne pro-

stokątne zarysy (ryc. 4), które można interpretować jako relikty naziemnych budynków słupowych. W odległości kilku metrów od nich odnotowano jamę posłupową – ob. 28 łączony funkcjonalnie, jak już wcześniej wspomniano, z założeniem, które tworzyły obiekty 27 i 44. Być może sygnał o obecności podobnych konstrukcji stanowi ob. 2, zlokalizowany w odległości 43 m w kierunku południowym, na wschodnim skraju wykopu (ryc. 3). Nie zawierał wprowadzie materiału ceramicznego, jednak ze względu na obecność polepy, podobnie jak miało to miejsce w przypadku słupów w części północnej stanowiska (choć tutaj były to raczej niewielkie, amorficzne grudki, za wyjątkiem ob. 9, którego główną treść wypełniska stanowiła polepa), uznano, że można przyjąć podobne datowanie. Obiekt 2 składał się z dwóch części: 1/ właściwego wkopu pod słup (0,38 x 0,48 x 0,9 m) oraz jego negatywu szczelnie wypełnionego bryłami polepy; 2/ przylegającej do niego od strony południowej płytkiej jamy (>1,3 x 0,55 x 0,25 m; ryc. 5:1-2). Duża średnica i głębokość obiektu mogą potwierdzać jego nośną funkcję w obrębie konstrukcji budynku. Z wypełniska pozyskano 129 fragmentów wypalanej na kolor pomarańczowy polepy (o działaniu wysokiej temperatury może świadczyć również zeszkliwienie widoczne na jednej z powierzchni). Na 37 fragmentach stwierdzono charakterystyczne, zaokrąglone ukształtowanie powierzchni (ryc. 5:3-8) powstałe w wyniku oblepiania gliną konstrukcji domostwa, wzniesionego z belek – rekonstruowane średnice użytego budulca były zróżnicowane i wynosiły: 6, 10, 12, 12, 20, 22 cm (pod uwagę wzięto te fragmenty, których zachowana forma pozwalała na tego rodzaju ustalenia). Na 13 bryłach powierzchnie były płaskie, uznać je więc można za pozostałości glinianego „lica” ściany, zwłaszcza że na kilku egzemplarzach zachowały się dwie powierzchnie: jedna półokrągła, a więc stykająca się bezpośrednio z drewnianą częścią, druga zaś płaska. W związku z użyciem do budowy zróżnicowanego gabarytowo budulca drewnianego oraz naturalnego ukształtowania wzniesionej w ten sposób ściany, różna pozostawała grubość jej glinianego oplepiania – minimalnie wynosiła 1,5 cm. Gлина zastosowana do uszczelnienia konstrukcji została uprzednio schudzona przez dodanie drobnoziarnistego tłuczni (sporadycznie przekraczającego 1 mm) lub drobnych kamieni do 17 mm oraz sieczki. W przy-

padku domieszki organicznej stwierdzono bardzo nierównomierne rozprowadzenie jej w glinie: podczas gdy na jednych fragmentach obserwujemy silne nagromadzenie, w innych jej niemal zupełnie brak.

Jak wspomniano wcześniej w północno-zachodniej części wykopu natrafiono na zespół 19 dołków posłupowych, na podstawie których przeprowadzono próbę rekonstrukcji zarysów dwóch prostokątnych budynków. Relikty pierwszego z nich stanowić mogą obiekty: 13, 17, 24, 19 i 14, przy czym brak jest ewentualnego słupa w narożniku SW. Wyznaczony w ten sposób budynek zorientowany był wzdłuż osi N-S, a więc równoległe do osi dłuższej usytuowanego w pobliżu założenia, które tworzyły obiekty 27, 44 i 28. Rozmiary owej konstrukcji naziemnej wynosiły: 7 x 2,6 m, co daje powierzchnię 18,2 m². Drugą z budowli, o wymiarach: 5,9-6 x 3,1-3,3 m i powierzchni ok. 19 m² o identycznej orientacji, wyznaczono w oparciu o rozmieszczenie obiektów: 20, 23, 21, 32, 31, 37-38, 8, 36-35, 26 i 9 (ryc. 4). Wyraźny jest w tym przypadku podział wnętrza na dwa pomieszczenia o powierzchniach: ok. 13 m² i 6 m². Wejście do budynku usytuowane było najpewniej w ścianie wschodniej, przy narożniku północno-wschodnim i prowadziło najpierw do mniejszej izby (przedsionka ?) a następnie do głównego – tj. większego, pomieszczenia (ryc. 4).

W przekroju poziomym dołki posłupowe miały formę owalu lub były zbliżone do koła; ze względu na rozmiary można je podzielić na dwie grupy:

1. o wymiarach 0,44-0,72 x 0,38-0,62 m i głębokości nieprzekraczającej 0,34 m (średnio 0,29 m), zaliczyć można do niej następujące obiekty: 8, 9, 14, 22-24, 26, 28, 31 i 36,
2. o wymiarach 0,23-0,4 x 0,26-0,38 i głębokości w przedziale 0,14-0,33 (średnio 0,2 m) - pozostałe.

W większości przypadków treść wypełniska stanowił szaro-beżowy piasek, rzadziej szary piasek z wtrętami żółtej gliny calcowej lub brunatna próchnica; w 13 stwierdzono drobne bryłki polepy, natomiast w 6 węgle drzewne. Szczególnie duże nagromadzenie brył polepy wypełniającej całkowicie przestrzeń będącą negatywem słupa wystąpiło w obiektach 2, 8 oraz 9 (ryc. 4, 5:1-2).

Podobne pozostałości, tworzące bardziej lub mniej czytelne układy przestrzenne zbliżone wielkością do opisanych wyżej, rejestrowane są bardzo często na osadach łączonych z kulturą przeworską

(Machajewski 1995: ryc. 2; Michnik, Szwed 2003: ryc. 2; K. Nowaczyk, L. Nowaczyk 2003: ryc. 7; Michałowski 2003: np. ryc. 40, 43-44, 62, 75, 96, 98; Rogalski 2004: tabl. XIX; Machajewski, Pietrzak 2008a: tabl. 14-19). Z reguły uznaje się tego rodzaju zespoły obiektów posłupowych za pozostałości budynków mieszkalnych. W oparciu jednak o analogie etnograficzne oraz analizę przykładów z różnych stanowisk łączy się podobne założenia z obiektami o funkcji magazynowej – np. miejsca do suszenia zboża, spichlerze, a nawet stodoły (J. Skowron 2004, s. 9-23). Można taką propozycję przyjąć i w przypadku dwóch konstrukcji z Grodziska-Kobylnik, choć nie należy też wykluczać ich mieszkalnego charakteru. Przy określaniu funkcji takich obiektów nie powinno naszym zdaniem odgrywać decydującej roli występowanie bądź brak urządzenia grzewczego z uwagi na możliwość jego destrukcji w przypadku pierwotnego posadowienia powyżej calca. Obydwa obiekty słupowe znajdują się w północno-zachodniej strefie występowania reliktywów osadnictwa z okresu rzymskiego na rozpoznanym przez nas terenie – w miejscu, w którym odsłonięto zdecydowaną większość obiektów o funkcji gospodarczej. Sugerowałoby to, że możemy się tu liczyć z budynkami o przeznaczeniu również niemieszkalnym. Z drugiej jednak strony, możnaby dopatrywać się w skupisku obiektów w tym rejonie rodzaju zagrody, w skład której mógł wchodzić obiekt o funkcji mieszkalnej. Odległość dzieląca owo skupisko od półziemianki i pieca – ob. 54-55 wynosiła 65 m, zatem należy raczej wykluczyć funkcjonalny związek obydwu elementów.

2. Analiza materiału ruchomego

2.1. Ceramika

Pozyskano łącznie zbiór 107 ułamków naczyń, związany z osadnictwem ludności kultury przeworskiej, z których dokonano pełnej rekonstrukcji dwóch form. Podkreślić jednak należy, że jest to liczba uzyskana po dokonaniu znacznych redukcji fragmentów reprezentujących to samo naczynie. Ceramika pochodzi aż z 15 obiektów (por. tab. 1 oraz 14), przy czym tylko w 6 z nich (6, 10b, 20, 44, 54 i 55) stanowi element datujący. Zatem w 9 obiektach materiały łączone z kulturą przeworską stano-

wią element o charakterze wtórnym. Dwa ułamki analizowanej ceramiki znaleziono na powierzchni wykopu. Największą liczbę materiału ceramicznego pozyskano z pieca – ob. 6, w tym ułamki naczyń o zrekonstruowanej w całości formie oraz bardzo liczne ułamki kilku naczyń zasobowych, których liczbę zredukowano do 3 wylewów (tj. reprezentujących 3 różne naczynia) i 25 brzuśców. Ponadto z obiektu mieszkalnego 55 pochodzi 15 ułamków, w tym 1 naczynie o zrekonstruowanym w pełni kształcie. Oprócz tego z obiektu 10b, o nieokreślonej bliżej funkcji, wydobyto 26 fragmentów (2 wylewy, 23 brzuśce, 1 dno), z ob. 44 – 3 fragmenty (1 wylew, 2 brzuśce), a z pieca (ob. 54), związanego funkcjonalnie z obiektem 55 – 1 fragment brzuśca.

a. Kompozycja masy ceramicznej

W analizowanym zbiorze ceramiki stwierdzono dominację tłucznia jako domieszki schudzającej, który wystąpił w 87,85% ułamków. Piasek odnotowano natomiast niemal w trzeciej części opisywanej serii. Nieco ponad połowę użytej domieszki cechuje dość duży i średni granulat (1-3 mm), 27,1% - drobny (0,6-1 mm), zaś 17,76% - bardzo drobny (<0,5 mm). Ponadto w przypadku 4,67% zaobserwowano udział domieszki o bardzo dużym granulacie (powyżej 3 mm). Ostatnia z wymienionych grup domieszki jest charakterystyczna dla ceramiki pochodzącej z obiektu 6 i reprezentującej zasobowe naczynia dużych rozmiarów typu „Krausengefässe”. W materiale z wyżej wymienionego obiektu wydzielono ułamki pochodzące prawdopodobnie od 5 różnych naczyń tego typu. Stwierdzono zdecydowaną przewagę liczebną ceramiki o dużej (36,45%) lub bardzo dużej frekwencji domieszki (37,38%), (por. tab. 2).

b. Formowanie naczyń

Analizowana ceramika reprezentuje naczynia wykonane ręcznie, bez użycia koła garncarskiego, z wyjątkiem naczyń zasobowych typu „Krausengefässe”. W przypadku naczyń wymienionego typu przyjmuje się, że po ich wykonaniu używano koła do obtoczenia obydwu powierzchni w celu wyrównania grubości ścianek i zniwelowania nierówności. Najliczniejszą (74,77%) serię ceramiki kultury przeworskiej stanowią ułamki o średniej grubości ścianek (0,6 - 1 cm). W grupie tej znalazła się część z materiałów reprezentujących wspomniane wyżej naczyn-

Tabela 2. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Rodzaj, wielkość i frekwencja domieszki schudzającej ceramikę kultury przeworskiej.

	Rodzaj domieszki			Granulat [mm]				Frekwencja			
	tluczeń	piasek	margiel	<0,5	0,6-1	1-3	>3	mała	średnia	duża	b. duża
n	94	35	1	19	29	54	5	8	20	39	40
%	87,85	32,71	0,93	17,76	27,1	50,47	4,67	7,47	18,7	36,45	37,38

Tabela 3. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Grubość ścianek i faktura powierzchni ceramiki kultury przeworskiej.

	Grubość ścianki [cm]				Faktura powierzchni									
	≤0,5	0,6-1	>1	nieokreślona	Zewnętrznej						Wewnętrznej			
					szorstka	gładka	wyświecana	„miękka”	obrzucana	nieokreślona	szorstka	gładka	wyświecana	„miękka”
n	16	80	6	5	69	17	2	13	2	4	71	24	3	9
%	14,95	74,77	5,61	4,67	64,48	15,89	1,87	12,15	1,87	3,74	66,36	22,43	2,8	8,41

nia zasobowe. Grubość ich ścianek oscylowała ok. 1 cm. Ceramika cienkościenna (<0,5 cm) stanowi prawie 15% zbioru; zaliczono tu przede wszystkim ułamki (w tym obydwa w całości zrekonstruowane naczynia) cechujące się gładkimi powierzchniami (jedną lub obiema). Taki rodzaj powierzchni zewnętrznej odnotowano w przypadku niemal 16% zbioru, zaś po stronie wewnętrznej – 22,43%. Nie wielki odsetek ceramiki (1,87% - w przypadku powierzchni zewnętrznej oraz 2,8% - wewnętrznej) cechuje specjalne opracowanie powierzchni ścianek poprzez wyswiecanie. Najliczniej reprezentowana jest jednak szorstka faktura – odpowiednio 64,48% i 66,36%. Na 2 ułamkach (1,87%) odnotowano pozostałość obrzucania powierzchni zewnętrznej rozwodnioną gliną. Część zbioru charakteryzuje się tzw. „miękką” fakturą powierzchni, częściej zewnętrznej (12,15% - powierzchnia zewnętrzna, 8,41% - powierzchnia wewnętrzna), (por. tab.3).

Morfologia

Formy naczyń zdołano określić w kilkunastu przypadkach. W analizie tej wykorzystano przede wszystkim kształt 2 w pełni zrekonstruowanych pojemników oraz formę 14 pozyskanych wylewów. Ponadto uwzględniono jedno z den oraz znaczne par-

tie brzuścowe pięciu naczyń, w tym 4 pojemników zasobowych.

Garnki w analizowanym zbiorze reprezentowane są raczej przez formy małych rozmiarów. Przykład stanowić może jedno ze zrekonstruowanych naczyń, odkryte w piecu - ob. 6. Wspomniany garnek ma przysadzistą formę o lekko baniastym brzuścu, wyodrębnionym nieznacznie dnie i uformowanej cylindrycznie, krótkiej szyjce. Średnica wylewu wynosi 11,5 cm, średnica dna – 10 cm, zaś wysokość – 8 cm (ryc. 6:5). Jest to naczynie wypalone na kolor jasnobrunatny (po obydwu stronach), o gładkich, nieznacznie wyswiecanych obydwu powierzchniach ścianki. Z uwagi na niewielkie rozmiary sądzić można, że naczynie to mogło pełnić funkcję kubka. Naczynie o podobnej formie lecz nie tak bardzo przysadziste, jak egzemplarz z Kobylnik, znane jest na przykład z osady w Monicach - Sieradzu, stan. 1, datowanej na IV i V(?) w. (Łaszczewska 2008: 119, 122-123 oraz tabl. II:2). Inny z garnków, pochodzący również z ob. 6, to naczynie nieco większe (ø wylewu – 16 cm). Cechuje je jajowaty kształt brzuśca, przechodzącego prawie bezpośrednio w krótki, bardzo słabo wygięty, półowalny opracowany wylew (ryc. 6:6). Naczynie to miało powierzchnię wewnętrzną barwy czarnej, zewnętrzną - barwy kremowej,

o fakturze szorstkiej - gruzelkowej, nieznacznie obrzucanej. Garnek o podobnej, tj. jajowatej formie reprezentuje zapewne wylew znaleziony w zasypisku studni – ob. 5 (ryc. 11:6). Wśród wylewów, które pochodzą prawdopodobnie od garnków, wymienić można również 4 inne egzemplarze pozyskane z obiektów: 6, 10b, 44 oraz 45C. Niewątpliwie z analizowaną formą naczynia wiązać należy dno odkryte w obiekcie mieszkalnym 55 (ryc. 9:2). Na uwagę zasługuje ponadto znaleziony w obiekcie 52 duży fragment cienkościennego naczynia - zapewne garnka, zdobionego nieco powyżej załomu brzuśca kilkoma horyzontalnymi, dookolnymi liniami (ryc. 26:14). Niewielka liczebność zbioru nie daje podstaw do wskazania cech przydatnych w bardziej dokładnych ustaleniach w zakresie datowania. Podobne formy garnków rejestrowane są dość powszechnie na terenie kultury przeworskiej w okresie rzymskim oraz w początkowych stadiach okresu wędrówek ludów (Machajewski, Pietrzak 2008a: 364-365).

W przypadku mis nie dysponujemy ułamkami większych rozmiarów, pozwalającymi na dokonanie choćby częściowej rekonstrukcji. Na podstawie dostępnych źródeł sądzić należy, że mamy tu raczej do czynienia z formami niewielkich rozmiarów. Ukształtowanie wszystkich wylewów mis (pozyskanych z obiektów: 40, 41, 45B, 55 i 58) sugeruje, że były to formy o lekko zaokrąglonym brzuścu przechodzącym w nieznacznie nachylony do środka naczynia wylew o krawędzi uformowanej owalnie, niekiedy ścienionej (ryc. 9:3, 4; 15:6). Niewykluczone, że w przypadku jednego z wylewów, wydobytego z ob. 10b, mamy do czynienia z częścią misy z krawędzią płasko ściętą (ryc. 5:8), choć nie można i wykluczyć, że jest to garnek o formie tulipanowatej-doniczkowatej (por. np. H. Machajewski 2003a, s. 284, tab. 2:6). Przy założeniu, że mamy do czynienia z misą, to analogii należałoby upatrywać w materiałach z Poznania-Nowego Miasta, stan. 226, wśród naczyń misowatych reprezentujących typ E.2., łączonych z fazą C₂ i D (Machajewski, Pietrzak 2008b: 229 oraz ryc. 3:3-4). Na ułamku misy pozyskanym z ob. 58 stwierdzono obrzucanie powierzchni zewnętrznej piaskiem.

Naczynia wazowate reprezentowane są przez dwa przykłady. Pierwszy to naczynie cienkościenne o formie w pełni zrekonstruowanej, pochodzące z obiektu mieszkalnego 55. Jest to waza o baniastym, łagodnie załamany brzuścu, nieznacznie wyod-

rębniejszej, nachylonej ukośnie do środka szyjce, o średnicy nieznacznie ścienionego, półowalnie opracowanego wylewu - 23,5 cm, średnicy dna - 13,5 cm oraz wysokości 17,5-18,5 cm (ryc. 9:1). Barwa obydwu powierzchni jest czarna, a faktura gładka - wyświecana. Na największej wydętości brzuśca, w pasie o szerokości 6 cm obiegającym dookoła naczynie, umieszczony został bogaty ornament strefowy stanowiący zestawienie licznych żłobionych i odciskanych wątków, występujących w układzie segmentowym. Dolną granicę owego pasma oraz rozgraniczenie każdego z segmentów wyznacza podwójna, żłobiona bruzda. Wśród motywów występujących w segmentach wymienić należy: żłobioną romboidalną siatkę, odciskane patykiem motywy rozet kwiatowych oraz różne układy kropek - kolistych bądź trójkątnych/romboidalnych dołków. Drugie z naczyń, pozyskane jedynie we fragmencie brzuśca z ob. 6, reprezentuje również formę cienkościenną o czarnej barwie obydwu powierzchni i o gładkiej fakturze. Jest to waza niewielkich rozmiarów, o rekonstruowanej średnicy brzuśca ok. 16 cm. Stanowi ona przykład wazy dwustożkowej z silnie wyodrębnionym i ostro załamanym brzuścem (ryc. 6:3). Na największej wydętości brzuśca, w paśmie o szerokości 3,5-4 cm, umieszczony został ornament strefowy, ryty, w układzie segmentowym. Dolną i górną granicę pasma wyznaczają 3-4 horyzontalne linie ryte. W polu segmentów oddzielonych rzędami wielokrotnych, pionowymi kresek, znajdują się trójkąty zakreskowane równoległymi liniami w układzie naprzemiennym oraz romby okonturowane analogicznymi liniami. Podobny ornament, jednakże wykonany staranniej, znany jest na przykład z materiałów z terenów Górnego Śląska (np. Krapkowice, stan. 13, grób 3, Strzelce Opolskie - z grobów warstwowych) datowanych na fazę C1 (Godłowski 1977: 141-142 oraz tabl. XXII:9; Błażejowski 2007: ryc. 46) oraz Dolnego Śląska (np. Wrocław-Zakrzów - groby I i II, Niezgoda - z obiektów osadniczych oraz z grobów), reprezentujących fazę młodszą podokresu późnorzymskiego (faza C₂), (Pazda 1980: 145, ryc. 25:9, 12; Błażejowski 2007: 73, ryc. 46). Podobne elementy zdobnicze znane są również z Wielkopolski z fazy C₁ (z cmentarzyska w Wymysłowie, pow. gostyński oraz z grobów warstwowych z Kociny, pow. ostrowski - Jasnosz 1952: ryc. 239:8, 277:5; Błażejowski 2007: ryc. 46:5-6), z centralnej Polski

– np. z cmentarzyska w Mierzynie-Grobli, stan. 2, datowanym na fazy B_{2b} – C₁, względnie C₂ późnego okresu rzymskiego (Ziętek 2004: tabl. XIII:18; XVI:14-15; XIX:19). Odrębną kategorię stanowią naczynia zasobowe, tzw. „Krausengefässe”, charakteryzujące się bardzo dużymi rozmiarami, których ułamki wydobyto z wypełniska pieca – ob. 6. Z ogólnej liczby ponad 200 fragmentów, zdołano wydzielić 5 różnych naczyń. W analizowanym tu przypadku zdołano dokonać rekonstrukcji górnej partii (od wylewu po strefę poniżej załomu brzuśca) jednego z takich naczyń. Rekonstruowana średnica jego wylewu, którego krawędź uformowana została trójkątnie, wynosi 39,5 cm, natomiast maksymalna średnica niemal kulistego brzuśca – 76 cm (ryc. 6:7). Nie odnotowano zdobienia ani krawędzi wylewu, ani brzuśca. Obydwie powierzchnie są barwy szarej, o szorstkiej fakturze ze śladami poziomego (w przypadku powierzchni zewnętrznej) i skośnego (powierzchnia wewnętrzna) wygładzania gładzikiem i obmazywania wiechciem i/lub obtaczania. Pozostałe naczynia tego typu mają czarną, szarą, bądź ceglastą (niekiedy plamistą – szaro-ceglastą) barwę wypału, przy czym w przypadku powierzchni zewnętrznej zwykle reprezentowane są dwie pierwsze z wymienionych. Na fragmentach jednego z naczyń znajdował się ornament w postaci dookołnej, wielokrotnej linii horyzontalnej wykonanej kilkuzębnyim grzebieniem, umieszczonej na największej wydętości brzuśca.

Naczynia tego typu stanowiły rodzaj pojemników na różne produkty, zapewne przede wszystkim żywnościowe. Jak się przypuszcza, na podstawie przykładów znanych w świecie antycznym, były one albo stawiane bezpośrednio na gruncie, albo były weń wkopywane częściowo lub całkowicie. Wystający na powierzchni kołnierz mógł być przykryty np. drewnianą pokrywą, zabezpieczającą zawarte w pojemniku produkty (Wielowiejski 1960: 108; Godłowski 1977: 190; Dobrzańska 1990b: 47). Wkopanie naczynia zasobowego typu „Krausengefässe” w grunt poświadczane jest na przykład w Kątach Śląskich, gm. Sośnie w południowej Wielkopolsce (Pawlak, Pruchnik 2011: 136-138) oraz w Sowinkach pod Poznaniem (Łaskiewicz 1993: 44-45). Podkreśla się niekiedy, że naczynia te mogły służyć jako pojemniki w trakcie transportu – głównie wodnego (Pazda 1980: 202; Żychliński 1998: 195). Sądzi się, że kołnierzowate naczynia zasobowe typu

„Krausengefässe” występują na osadach łączonych z późnym okresem wpływów rzymskich i okresem wędrówek ludów (III-V w.). Początki ich występowania wiążą się z fazami C₃-D₁ późnego okresu wpływów rzymskich (Mączyńska 1998: 25; por. też Pazda 1966: 101-102; 1980: 188), a nawet z fazą C_{1b} lub C₂ (Machajewski 2003a: 279; 2003b: 234). Duży zasób źródeł tego typu pochodzący ze stanowiska 2 w Jakuszowicach, gm. Kazimierza Wielka, pozwolił stwierdzić, że omawiany rodzaj ceramiki był tam masowo wytwarzany w fazie C₂ i w początkach fazy C₃, ale również w fazie C₁ (Rodzińska-Nowak 2006: 135). Wcześniej charakterystyki analizowanej tu kategorii ceramiki dokonano dla materiałów pochodzących z Igołomi, z uwzględnieniem analogii z terenu Małopolski (Dobrzańska 1990b: 45-48). Halina Dobrzańska naczynia zasobowe umieściła w ramach 44 typu. Za cechą dystynktywną, oprócz dużych i bardzo dużych rozmiarów, szorstkiej powierzchni ścianek oraz wykonania na kole garncarskim (a ściślej przy zastosowaniu koła w trakcie obtaczania), uznała „na ogół szerokie, kołnierzowato uformowane brzegi” (Dobrzańska 1990a: tabl. XLII:5; XLVIII:5; LXV:1, 2; LXXII:1; LXXX:5, 5a; LXXXI:5-7, 10, 13; LXXXII:5, 8-9; LXXXVII:8-10). Kazimierz Godłowski (1977: 183, 185), na podstawie materiałów z terenu Górnego Śląska wypowiedział się negatywnie co do możliwości uchwycenia różnicowania chronologicznego naczyń zasobowych na przykład w oparciu o typologię ukształtowania wylewów. Badacz ten dokonał podziału wśród naczyń zasobowych na dwie grupy. Pierwszą stanowią pojemniki grubościennne (1-1,5 cm), wykonane z mas schudzonych domieszką drobno- i średnioziarnistego tłucznia i ubogo zdobione. Do drugiej grupy włączył naczynia o cieńszych ściankach (0,6-0,8 cm), wykonane z gliny z domieszką głównie drobnego, rzadziej średnioziarnistego tłucznia lub piasku, zdobione dość bogato, niekiedy na całej górnej powierzchni (zwykle do załomu brzuśca, rzadziej niżej – por. np. naczynie zasobowe z Turawy, pow. opolski – Godłowski 1977: 183 oraz tabl. XXXIX:1). Opisywane materiały wykazują ponadto znaczne podobieństwo pod względem techno-stylistycznym do ceramiki z terenu Dolnego Śląska – szczególnie z rejonu skupiska osadniczego oławsko-bystrzyckiego (w międzyrzeczu Oławy i Bystrzycy – Radłowice, Radwanice, Piotroniowice; Pazda 1966: ryc. 14; 1975: ryc. 13:6-

7). Podobne spostrzeżenia poczyniono dla analogicznych materiałów znalezionych na przykład w Gieczu, woj. wielkopolskie (Żychliński 1998: 195). Nie są to zresztą jedyne znaleziska podobnej ceramiki w rejonie Gieczu – pojedyncze jej fragmenty pochodzą np. ze Stępocina, pow. wrzesiński, stan. 33/34 (Woźniak 2007a: ryc. 4:5-6) oraz Dzierznicy, pow. Środa Wielkopolska, stan. 2 (Żychliński 1998: 196). Fragmenty naczyń typu „Krausengefässe” odkryto w Poznaniu-Nowym Mieście oraz w wymienionych już Sowinkach (Machajewski 2003b: tabl. 1:10-11, 16; 2:1-4, 7; Łaskiewicz 1993: 44-45). Z obszarów położonych bliżej Grodziska-Kobylnik, wymienić można przykłady z Brońska, gm. Śmigiel, stan. 1 (Żychliński 2004: 147, ryc. 14), Łaszczyna, pow. Rawicz (Makiewicz 1997: 83-84, tabl. 3:5, 7-10; 12:1; 15:19-26), Piwonice (Dąbrowski 1958: 68 – 69, tabl. XXXV: 5, 8; Dąbrowski, Kozłowska 1959: 306 – 308) oraz Płosek, gm. Wąsosz, stan. 3 (Wróbel 1992: ryc. 6:15). Podobne materiały pochodzą ponadto ze stanowiska 5 w Kocinie, gm. Sośnie i datowane są na późniejsze stadium okresu późnorzymskiego i wczesny okres wędrówek ludów (Błażejewski, Mirocha 2007: ryc. 6). Znamienne jest również to, iż w myśl autorów badań o odkryciu pracowni garncarskiej, stanowisko to stanowić może przesłankę skłaniającą by uznać znalezione tam wytwory – w tym fragmenty naczyń zasobowych, za przejaw miejscowej produkcji. Ma to kapitalne znaczenie dla ewentualnie lokalnej – tj. południowo-wielkopolskiej proveniencji materiałów ceramicznych omawianego typu.

c. Wypał

O warunkach panujących w trakcie wypału ceramiki informują: barwa powierzchni oraz struktura widoczna w przełamach. W przypadku powierzchni zewnętrznej stwierdzono zbliżony udział barw: kremowej (20,56%), ceglastej (23,36%) i brunatnej (28,97%). Barwa czarna odnotowana głównie w przypadku ceramiki cienkościennej o gładkiej i/lub wyświecanej powierzchni (np. zrekonstruowane w całości naczynie z ob. 55) oraz w większości zbioru ułamków naczyń zasobowych, stanowi niemal 16%. Barwę szarą odnotowano w 7,48% (w tym na części ceramiki typu „Krausengefässe”). Barwa powierzchni wewnętrznej rzadko jest kremowa lub ceglasta (po 7,48%), częściej brunatna (16,82%), szara (28,97), a przede wszystkim czarna (39,25%), (tab.

4). W oparciu o analizę struktur przełamów stwierdzić należy zdecydowaną przewagę ceramiki wypalanej w zmiennych warunkach tlenowych, czego efektem są wielobarwne przełamy. Przełamy dwubarwne stanowią aż 57,01%, natomiast trójbarwne – 13,09%. Jednolite przełamy, powstałe w efekcie równomiernego dopływu tlenu, stwierdzono w zbiorze 27,1% (tab.4). Ogólnie stwierdzić należy, że naczynia wazowate oraz zrekonstruowany w całości garnek małych rozmiarów, reprezentujące zapewne formy tzw. „stołowe”, a ponadto naczynia zasobowe cechuje bardzo dobry i dobry wypał, natomiast pozostałe, których przeznaczenie określić można umownie jako „kuchenne” charakteryzuje średni i słaby wypał. Przejawem tego ostatniego jest często odnotowywana krucha struktura materiału, nie pozwalająca na dokonanie pełniejszego przeglądu form naczyń.

2.2. Inne przedmioty

Bryła surowca żelaznego

Bryłę pozyskano z ob. 6 – zachowały się tylko dwie pierwotne powierzchnie zewnętrzne o charakterystycznym kształcie, wskazującym na wytop surowca w naczyniu. Jedna stanowi negatyw ścianki wewnętrznej, druga zaś - górną powierzchnię zastygłej masy (ryc. 6:4). Być może jest to przesłanka pozwalająca przyjąć, że rudę wytapiano również w naczyniach, tak jak we wczesnym średniowieczu (Zbierski 1955: 313-314; Radwan 1963: 73), choć i w tym przypadku jest to przez niektórych kwestionowane (Piaskowski 1970: 50).

Żarno

Biegun żarna kamiennego o wymiarach 43 x 40 x 7-8 cm pozyskano z ob. 44 (ryc. 8:8). Wykonano go z surowca granitowego, dość starannie opracowując powierzchnie (ryc. 7:5; fot. 4). Centralnie umieszczono prostokątny otwór (9,7 x 8,2 cm), służący do zamocowania drewnianej żerdzi, umożliwiającej poruszanie górną częścią żarna.

Na podstawie przedstawionej analizy powyższe materiały ceramiczne oraz odkryte pozostałości nieruchomości, związane z osadnictwem ludności kultury przeworskiej, datować należy ogólnie na schyłek późnego okresu rzymskiego, prawdopodobnie w ramach fazy C₂, (zapewne w jej schyłkowym stadium) i po-

Tabela 4. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Barwa wypału i struktura przełamów ceramiki kultury przeworskiej.

	Barwa wypału											Przełam			
	powierzchnia zewnętrzna						powierzchnia wewnętrzna					jednobarwny	dwubarwny	trójbarwny	nieokreślony
	kremowa	ceglasta	brunatna	szara	czarna	nieokreślona	kremowa	ceglasta	brunatna	szara	czarna				
n	22	25	31	8	17	4	8	8	18	31	42	29	61	14	3
%	20,56	23,36	28,97	7,48	15,89	3,74	7,48	7,48	16,82	28,97	39,25	27,1	57,01	13,09	2,8

czątek okresu wędrówek ludów (faza D₁) – tj. ogólnie na okres od 2. połowy, ewentualnie końca III do 1. połowy V w. Stanowisko w Grodzisku Wielkopolskim-Kobylnikach wchodzi w skład tzw. skupiska południowego w dorzeczu środkowej Warty, które funkcjonowało od schyłku fazy C₂ i trwało w głąb fazy D, stanowiąc kontynuację osadnictwa z faz C_{1b} i C₂ na wymienionym obszarze, choć o mniejszym zasięgu i natężeniu (Machajewski 2007: 81-83).

IV. Wczesne średniowiecze

1. Analiza osadnictwa

Relikty osadnictwa wczesnośredniowiecznego stanowią najliczniejszą grupę obiektów (55%), odsłoniętych na stanowisku 35. Rejestrowano je na długości 80 m, na całej szerokości pasa badań. Są to niewątpliwie pozostałości jednoczasowej osady, w skład której wchodziła zabudowa mieszkalna oraz zespół urządzeń o charakterze gospodarczym: paleniska, studnia, jamy magazynowe i zapewne pomieszczenia związane z hodowlą. Odsłonięte relikty dają podstawę do wydzielenia dwóch stref: 1- zlokalizowanej w części południowo-wschodniej, w skład której wchodziło pięć budynków mieszkalnych (40, 41, 45A, 58, 63) wraz z bezpośrednio towarzyszącymi im obiektami; 2 – położonej w części północno-zachodniej, o zdecydowanie gospodarczym charakterze.

Pozostałości zabudowy

Obiekt 40 widoczny był w stropie jako prostokąt o zaokrąglonych narożach, o wymiarach 4,2 x 2,32 m. W przekroju poprzecznym miał kształt trapezo-

waty, zaś w podłużnym przebieg spągu był nieregularny, z wyraźnymi przegłębieniami. Miąższość ich wahała się od 0,4 do 0,76 m (ryc. 14:1-3). Być może wspomniane przegłębienia są pozostałościami piwniczek funkcjonujących poniżej podłogi. Wypełnisko stanowiła ciemnobrunatna próchnica, w spągowej części przemieszana z szarobrunatną próchnicą i żółtą gliną calcową. Budynek zorientowany był na osi E-W i jedyną wskazówką, sugerującą rodzaj zastosowanej konstrukcji, jest brak słupów, który pozwala domyślać się istnienia ścian zrębowych lub wsparcia dachu bezpośrednio na gruncie.

W odległości około 2,8 m w kierunku południowym odsłonięto obiekt 41 (ryc. 3), którego południowo-wschodni narożnik znajdował się poza granicą wykopu. Zapewne, podobnie jak poprzedni, miał kształt prostokąta o wymiarach 3,1 x >5,4 m⁴, zorientowanego wzdłuż osi E-W. W przekroju pionowym miał kształt nieckowaty, o regularnym, poziomym przebiegu linii spągu i miąższości 0,48 m (ryc. 15:1-3). Wypełnisko stanowiła próchnica – w stropowej partii - szarobrunatna, w spągowej - jasnobrunatna; w obu warstwach stwierdzono udział rozkruszonych kamieni. Podobnie jak w ob. 40 przyjąć można dwie wersje konstrukcji: naziemną, zrębową lub półziemiankową, w której ściany, a ściślej ich szalowanie nie musiało wystawać ponad ówczesny poziom gruntu. Od strony południowo-wschodniej, częściowo poza obrysem chaty, zarejestrowano palenisko – ob. 42 (ryc. 15:1-2) o wymiarach 1,34 x 1,02 x 0,15 m; w ciemnobrunatnej próchnicy ze spalenizną zalegał bruk z rozkruszonych kamieni. Układ warstw sugeruje, że dostęp do paleniska, którego spąg znajdował się około 0,45 m powyżej poziomu użytkowego do-

4 W zamieszczonym w tabeli 13 charakterystyce opisowej obiektu podano maksymalne jego wymiary, mierzone w obrębie obszaru badań.

mostwa, znajdował się od strony wnętrza budynku. Być może było ono usytuowane w aneksie umieszczonym w ścianie - rozwiązanie takie, polegające na usunięciu ognia poza właściwy obręb domostwa, zabezpieczało przed zaproszeniem ognia, ułatwiając odprowadzenie dymu.

Prawdopodobnie półziemiankowy charakter miały dwie jamy – 15 i 16, tworzące zapewne jedno założenie zorientowane na linii E-W, o łącznych rozmiarach: 4,6 x 2,4 m, zagłębione w calec na 0,58 m (ob. 15) oraz 0,38 m (ob. 16; ryc. 3). Zasadniczą treść wypełniska stanowiła szarobrunatna i ciemnobrunatna próchnica. Nie można wykluczyć mieszkalnej funkcji owego założenia.

Obiekt 45A tworzył wraz z towarzyszącymi mu obiektami 45B, 45C, 51, 64, 67-73 i 75 jedną zagrodę, zajmując jej zachodnią część (nie można wykluczyć, że również poza zachodnią granicą wykopu znajdowały się obiekty, które łączyć by można ze wspomnianą zagrodą; ryc. 3; fot. 5). Był to prawdopodobnie prostokątny budynek, wzniesiony na osi N-S, o wymiarach w stropie 6,64 x 4,41 m (powierzchnia prawie 30 m²) i głębokości 0,6-1,15 m. W przekroju pionowym miał kształt w przybliżeniu trapezowaty, z pozostawionym w centralnej części cokołem z calca (bardzo spoistej gliny) o wymiarach 0,76 x 0,98 m (ryc. 16:1-3, 7-8). Po zdjęciu górnej warstwy czytelny stał się zarys właściwego budynku z półwalnym wejściem przylegającym do ściany północnej, co pozwoliło na przybliżone określenie rozmiarów powierzchni użytkowej na 4,7 x 2,8 m (w części północnej szerokość była znacznie większa i wynosiła maksymalnie 4,2 m; fot. 6). Wypełnisko stanowiła przede wszystkim ciemnobrunatna/czarna próchnica ze spalenizną, z bardzo dużym udziałem rozkruszonych kamieni, poniżej tej warstwy w części północnej i wschodniej odnotowano szary i ciemnoszary piasek, przemieszany niekiedy z żółtą gliną. Obserwacje dokonane w terenie oraz analiza dokumentacji rysunkowej pozwalają wydzielić dwa pomieszczenia. Pierwsze - o wymiarach 1,6 x 4,2 m, zagłębione było na około 0,6 m w stosunku do stropu obiektu, z wypełniskiem w mniejszym stopniu nasyconym spalenizną, zlokalizowane było w pobliżu wejścia. Drugie z domniemyanych pomieszczeń

miało wymiary 1 x 2,8 m, a jego spąg notowano o około 0,3 m niżej, niż miało to miejsce w poprzednim przypadku; istotny komponent wypełniska stanowiły spalenizna i rozkruszone kamienie. Rolę swego rodzaju „ścianki działowej” pełnił tu wspomniany już cokół, który pozostawiono w centralnej części w trakcie wykonywania wkopu ziemiankowego (strop znajdował się na poziomie około 0,3 m powyżej spągu pierwszego z pomieszczeń)⁵. W trakcie analizy ich funkcji rozważano dwa rozwiązania: 1- poziom użytkowy domostwa był tożsamy ze spągiem obiektu, cokół ów pełniłby więc funkcję paleniska na podwyższeniu (powierzchnia około 0,75 m² dawała taką możliwość); 2 - oba opisane wyżej pomieszczenia były jedynie piwniczkami, zaś właściwy poziom użytkowy domostwa znajdował się znacznie wyżej – ewentualna podłoga mogła się wspierać na wspomnianym cokole (pełniłby on wówczas jedynie funkcję pomocniczą) i na calcu na zewnątrz wkopu.

Trudna do wyjaśnienia jest funkcja kamieni, których tak ogromnej ilości nie można łączyć wyłącznie z obecnością paleniska w obrębie budynku (fot. 6).

W bezpośrednim sąsiedztwie ob. 45A, równoległe do niego, zarejestrowano relikty kolejnego budynku - 45B, o mniejszych jednak rozmiarach: 4,2 x >2,72 m i miąższości dochodzącej do 0,6-0,7 m (ryc. 16:1-4, 6). Wypełnisko miało bardziej zróżnicowany charakter i składały się na nie warstwy: ciemnobrunatnej i jasnobrunatnej próchnicy, spalenizny i jasnoszarego piasku. Podobnie, jak w pierwszym z opisanych obiektów, widoczna jest dwudzielność wewnątrz uzyskana przez pozostawienie „ścianki” z calca, oddzielającej od głównego pomieszczenia palenisko - ob. 72, umieszczone w niewielkim wkopie (jego spąg znajdował się 0,34 m poniżej stropu „ścianki”). Podobnie jak w poprzednim przypadku dopatrywać się można istnienia piwniczki w części północnej, o przybliżonych rozmiarach 2 x 1 m.

Trzecią część kompleksu budynków stanowił ob. 45C, o wymiarach w stropie 4,68 x około 3 m i miąższości 0,2-0,5 m (ryc. 16:1-5). Usytuowany był poprzecznie w stosunku do ob. 45A, wzdłuż kierunków E-W. W obrębie jego zarysów (wydzielonych na poziomie stropu) wyróżniono kilka innych obiektów. Niemal okrągły w przekroju poziomym ob. 71,

⁵ Podobny podział przestrzeni budynku wyznaczony przez analogiczne wypiętrzenie (poprzeczne w stosunku do osi głównej budynku?) stanowiące zapewne rodzaj ławy, na której posadowiono ścianę działową, można zaobserwować w przypadku jednej z chat (ob. 646) z Grotnik, gm. Włoszakowice, stan. 6, z osady datowanej na 2. połowę XI-XIII w. (E. Wyrwińska 1995, s. 143-144, ryc. 3:1-2). O takim rozwiązaniu świadczy zasięg relików drewnianej podłogi, zarejestrowanych po obydwu stronach wspomnianego wypiętrzenia – ławy.

o wymiarach 1,22 x 1,14 m i głębokości 0,75 m, mógł pełnić funkcję piwniczki, podobnie jak znajdująca się symetrycznie do niego (w stosunku do głównej osi obiektu) jama 73, o podobnym kształcie i rozmiarach (1,04 x 1,05 m) choć nieco mniejszej głębokości (0,43 m), (ryc. 16:1-5). Kolejne dwa obiekty: 64 i 67, zlokalizowane w NW i SE narożnikach (?) budynku stanowiły raczej relikty wkopów pod słupy; w podobny sposób, być może, należy zinterpretować widoczne w profilu ob. 45C zagłębienie (ryc. 16:4), tym bardziej, że wszystkie znajdują się na jednej linii (ryc. 16:3). Niestety nie pokrywa się ona z wyznaczoną na podstawie zarysu osi budynku, stąd trudno je uznać za relikty soch, a brak podobnych elementów w narożnikach zdaje się wykluczać konstrukcję słupową ścian. Przyjąć również można ewentualność, że rejestrowany kształt ob. 45C uległ znacznym zmianom na skutek procesów podepozycyjnych, a linia wyznaczona przez pozostałości słupów (soch ?) oddaje rzeczywistą, pierwotną jego orientację.

Obiekt 53, pomimo faktu, że został zarejestrowany jedynie częściowo (jego partia zachodnia znalazła się poza granicą wykopu), na podstawie zawartego materiału ceramicznego (116 fragmentów; m.in. ryc. 23:3-6) oraz wymiarów (4,54 x >1,70 x 0,36 m) uznać można za pozostałość półziemianki. Dostępne obserwacje zarysy dają podstawę do określenia kształtu jako prostokątny (ryc. 23:1, 2). Wypełnisko stanowiła ciemnobrunatna/czarna próchnica. W obrębie budynku 53 nie natrafiono na pozostałości paleniska – być może znajdowało się poza granicą wykopu lub też mamy tu do czynienia z podobną sytuacją, jak w ob. 40, w którym nie odkryto urządzenia grzewczego. Opisany obiekt włączono w skład zagrody przy ob. 63.

Obiekt 58 w stropie miał nieregularny kształt i rozmiary 3,4 x 2,58 m; nieckowato ukształtowane dno sięgało głębokości 0,26 m. W obrębie ciemnobrunatnej/czarnej próchnicy stanowiącej wypełnisko, odsłonięto pozostałości paleniska, zachowanego w postaci prostokątnego skupiska kamieni, o rozmiarach w przybliżeniu 1,20 x 0,70 m, umiejscowionego przy południowej granicy wkopu. Ów regularny kształt wskazuje na obecność obstawy – zapewne drewnianej ramy, która zapobiegała roz-

suwaniu się kamieni. Niewykluczone nawet, że możemy tu mieć do czynienia z relikdami pieca, o czym świadczy wspomniany regularny kształt skupiska kamieni, a ponadto widoczną selekcję surowca użytego w tej konstrukcji (ryc. 23:9-10).

Kolejny budynek – ob. 63, tworzył wraz z obiektami 52-53, 56, 58-59, 62, 65-66 i 72 prostokątną (?) zagrodę o łącznych wymiarach 14 x >12 m (ryc. 3). Podobnie jak w przypadku zagrody przy ob. 45A, jej zachodni skraj wychodził poza granicę wykopu. Główny element wspomnianego skupiska stanowiły relikty ziemnego domostwa oznaczonego jako 63. W stropie jego kształt zbliżony był do koła o wymiarach: 4,76 x 4,14 m (ok. 20 m²)⁶, średnie zagłębienie wynosiło 1,12 m (maksymalnie 1,57 m), (ryc. 27:1, 4-6). Po zdjęciu warstwy o grubości około 10 cm, obiekt przybrał kształt czworoboku o wymiarach 3,2-3,3 x 3,2-3,6 m, z umieszczonym w SE narożniku paleniskiem oraz przylegającym od strony północnej piecem – ob. 65 (ryc. 27:2). Palenisko o wymiarach 1,04 x 0,88 m, posadowione było na cokole z calca pozostawionym w narożniku już na etapie wykonywania wkopu pod domostwo. Głębokość jego zalegania - około 0,25 m poniżej stropu - zbieżna jest z widocznymi w profilach poszerzeniami w górnej części ob. 63 (ryc. 27:4-5), które uznać należy za właściwy jego poziom użytkowy⁷. Na pozostałości drewnianej podłogi, w postaci zwęglonych drążków o grubości 5-9 cm, natrafiono w dolnych partiach wypełniska obiektu 63. Zamocowana była zapewne pierwotnie na owych poszerzeniach (ryc. 27:4-5; fot. 8-9) i znajdowała się na głębokości około 0,35-0,4 m (uwzględniono współczesną grubość humusu) poniżej poziomu gruntu. Niewielka grubość elementów tworzących podłogę, ułożonych wzdłuż kierunków E-W, a więc po dłuższej osi budynku, każe przypuszczać, że musiały być dodatkowo wsparte na poprzecznych, grubszych belkach - legarach; możliwy musiał być ich przynajmniej częściowy demontaż, umożliwiający dostęp do piwniczki.

Powierzchnię użytkową chaty 63 (odliczono część wnętrza zajęta przez piec 65 oraz rekonstruowaną grubość ścian) można obliczać na 17,1 m² (4,5 x 3,8 m).

Poniżej podłogi, na głębokości 0,8 m znajdowała się piwniczka o wymiarach 3,28 x 2,1 m, której

⁶ Długość budynku na osi E-W podano łącznie z ob. 65, gdyż całkowicie znajdował się w jego obrębie, stanowiąc integralną część.

⁷ Przyjąć należy, że ob. 66, stanowi integralną część domostwa, zaś różnice w zabarwieniu wypełniska, które stanowiły główną przesłankę do jego wydzielenia w profilu, wynikają jedynie z większej zawartości brunatnej próchnicy (humusu) w warstwach zalegających ponad ziemną częścią chaty (do czego zapewne doszło po zapadnięciu się podłogi).

dno, jak zdaje się wskazywać podwójna warstwa zawierająca szczątki drewna, również wyłożone było, przynajmniej częściowo, podłogą. Dno piwniczki w części południowej i zachodniej posadowione było o około 0,2 – 0,5 m niżej w stosunku do pozostałej części pomieszczenia. Być może służyło ono jako zbiornik na podsiąkającą wodę lub swego rodzaju „lodówka”, w której, z racji większego zagłębienia panowała nieco niższa temperatura.

Przy próbach zlokalizowania wejścia do budynku pod uwagę brać można dwie możliwości: od strony zachodniej – jego relikt stanowiłby wtedy ob. 76 (2,03 x 1,55 x 0,25 m) lub od strony południowej, gdzie znajdował się ob. 52 (3,05 x 2,68 x 0,24 m). Ze względu na rozmiary bardziej prawdopodobne wydaje się pierwsze ze wspomnianych rozwiązań.

W obrębie budynku, w części stanowiącej rodzaj aneksu przylegającego od strony północnej do głównej izby, znajdował się piec – ob. 65 (ryc. 27). Obecność w wypełniku rozdrobnionej polepy świadczyć może o istnieniu kopuły ponad paleniskiem, zabezpieczającej przed zaprószeniem ognia, ułatwiającej utrzymanie czystości, a jednocześnie utrzymującej dłużej ciepło kierowane do wnętrza izby. Gliniany cokoł widoczny w profilu N-S (ryc. 3-4), zlokalizowany między izbą a piecem, stanowił zapewne rodzaj fundamentu podtrzymującego podłogę w miejscu, gdzie wzmożony nacisk, spowodowany ciężarem pieca, mógł doprowadzić do jej zarwania. Wykluczyć raczej należy istnienie ścianki działowej, wspierającej się na owym cokole, blokowałyby ona bowiem rozprzestrzenianie się ciepła po wnętrzu chaty. Zastanawiające jest wykonanie głębokiego wkopu pod aneks z piecem (około 1m), podczas gdy pozostałości związane bezpośrednio z jego użytkowaniem, tzn. spalenizna i polepa, znajdują się 0,4 m powyżej spągu, nad warstwą szaro-beżowego piasku. Interesujące wydaje się również połączenie przestrzeni piwniczki z przestrzenią znajdującą się poniżej pieca rodzajem „korytarza”, biegnącego wzdłuż ściany południowej obiektu (ryc. 27:3) oraz jego ewentualny wpływ na organizację przestrzeni w głównej izbie.

Budownictwo - uwagi ogólne

Odkryte w Kobylnikach budynki (40, 41, 45A, 45B, 53, 63) tworzą zwartą strefę o szerokości 40 m, która znacznie, jak można się domyślać, wykracza poza zachodnią granicę wykopu. Niemal we wszyst-

kich przypadkach, w bezpośrednim ich sąsiedztwie, rejestrowano obiekty związane zapewne z hodowlą i magazynowaniem żywności, które tworzyły zagrody. Wszystkie budynki miały w przekroju poziomym formę prostokąta, zorientowanego dłuższą osią wzdłuż kierunków N-S (41, 45A) lub E-W (40, 45B, 63). Wśród obiektów o domniemanej funkcji mieszkalnej wyróżnić można dwie grupy - do pierwszej zaliczyć należy ob. 40, 41 i 53, o prostokątnym zarysie w stropie, nieprzekraczające 0,8 m głębokości. Obecności piwniczki można dopatrywać się tylko w przypadku pierwszego z nich. Do drugiej grupy zaliczyć należy ob. 45A i B oraz 63 – cechą charakterystyczną, która je wyróżnia, jest znaczne zagłębienie, sięgające maksymalnie 1,57 m (średnio 1,12 – 1,15 m), obecność piwniczek, które zajmowały przestrzeń poniżej niemal całej powierzchni użytkowej domostw oraz wykorzystanie calca jako elementu konstrukcyjnego. Za przyjęciem hipotezy o istnieniu poziomu użytkowego w domostwach powyżej ich spągu, przemawia zachowana w ob. 63 drewniana konstrukcja podłogi, wskazująca na zamocowanie jej na brzegach wkopu oraz pośrednio - stosunkowo niewielka głębokość zarejestrowanych na stanowisku studni, która potwierdza wysoki poziom wód gruntowych, praktycznie uniemożliwiający wykorzystywanie zagłębionych znacznie w podłoże partii domostw do celów mieszkalnych. W obydwu przypadkach wewnątrz piwniczek pozostawiono cokoły z calca, na taką wysokość, by mogły one służyć jako podpora dla podłóg, wspierających się na brzegach wkopu. W ob. 63, w którym umieszczone w narożniku SE palenisko mogłoby w zbyt dużym stopniu obciążać podłogę, calec uformowano tak, by stanowił dla niego właściwą podstawę. Wykonywanie wkopów pod domostwa poprzez świadome „rzeźbienie” calca, uwzględniające lokalizację takich elementów jak paleniska, piece, lub mocowanie podłóg świadczy o sporym zmyśle konstruktorskim i wyobraźni mieszkańców osady w Kobylnikach.

Niemal wszystkie paleniska, zarówno te otwarte, jak i osłonięte (chodzi o stan pierwotny), które zarejestrowano w budynkach 41, 45B i 63, mieściły się w aneksach, przylegających bezpośrednio do ścian. W obiekcie 41 aneks taki zlokalizowany był wzdłuż ściany wschodniej, tuż przy południowo wschodnim narożniku; podobną sytuację obserwujemy w chacie 63, w której osłonięte kopułą palenisko mieściło się

przy ścianie wschodniej. Ostatni z wymienionych obiektów jako jedyny miał dwa urządzenia grzewcze, co może sugerować ich odmienne przeznaczenie. W budynku 45B zlokalizowane było w części południowej, w zagłębieniu oddzielonym od większego pomieszczenia „ścianką” z calca lub powyżej niego na podłodze wspartej częściowo na calcu, częściowo zaś na owej „ścianie”. Wyjątek stanowi ob. 58, w którym prostokątne palenisko o rozmiarach 1,2 x 0,7 m znajdowało się przy południowej ścianie, w spągowej partii. W przypadku ob. 45A lokalizację paleniska utrudnia duże nagromadzenie rozkruszonych kamieni oraz spalenizny, która stanowiła istotny komponent wypełniska. Być może znajdowało się ono powyżej glinianego cokołu, w centralnej partii izby mieszkalnej. W publikowanym opracowaniu poświęconym pozostałościom osadnictwa z okresu od połowy XII do połowy XIII w. odkrytym w Markowicach, gm. Kleszczewo (stanowisko 26) wskazaliśmy na znaczne podobieństwo rozwiązań w zakresie budownictwa do opisanych wyżej przykładów z Kobylnik (E. Pawlak, P. Pawlak 2008a, s. 141-144, ryc. 55, 60). Chodzi tutaj o wyraźne analogie nie tylko odnośnie do wielkości i kształtów obiektów o mieszkalnej funkcji. Niewątpliwe analogie widoczne są również w sposobie ukształtowania spągowych partii owych założeń, w których wykorzystano naturalne właściwości spolistego (gliniastego) calca – odpowiednio uformowane ławy bądź cokoły stanowiły naturalną podstawę ścian działowych oraz miejsce sytuowania palenisk (obiekty B60-B61 oraz B155 i B165, a być może i B27 i B30 w Markowicach oraz 45A, 45B, 45C i 63 w Kobylnikach). Cechą wspólną wymienionych obiektów są ponadto wydzielające się partie piwniczne oraz domniemana konstrukcja zrębowa ścian. W przypadku wypełnisk obiektów z Markowic zaobserwowano duży udział bryłek polepy, niekiedy z negatywnymi elementami drewnianymi stanowiącymi pierwotnie konstrukcję ścian, natomiast w obiektach w Kobylnikach ilość takich elementów była zróżnicowana – znikoma w 45A, 45B i 45C oraz stosunkowo wyraźna w obiekcie 63, choć w tym ostatnim przypadku polepę raczej należy łączyć z destrukcją glinianej kopuły pieca (ob. 65). Daje to podstawę do przypuszczeń, że ściany budynków na drugim z wymienionych stanowisk raczej nie były wylepiane gliną.

Obiekty gospodarcze

Śród palenisk, 4 odnotowano w chatach (zostały one omówione łącznie z obiektami: 41, 45A⁸ 45B i 63) oraz 4 poza budynkami: 4, 10a, 39 oraz 43 (ryc. 3). Obiekt 10a (ryc. 5:10-12; fot. 2) zlokalizowany był w obrębie strefy gospodarczej w północnej części stanowiska, do której zaliczyć można również ob. 39 (ryc. 15:9-10). Pozostałe: 4 i 43 (ryc. 15:7-8) znajdowały się w pobliżu zabudowy mieszkalnej – pierwszy w odległości około 11 m od chaty 63, drugi w podobnej odległości od budynków 40 i 41. Wszystkie miały dość duże rozmiary, wynoszące 2,38-1,52 x 2,08-1,12 x 0,25-0,15 m, i za wyjątkiem ob. 39 (w przybliżeniu czworobocznego) owalne kształty. W wypełniskach rejestrowano rozkruszone, w efekcie silnego przepalenia, kamienne, tworzące zwarte bruki. Zapewne część z nich była wykorzystywana do przygotowywania posiłków nawet przez mieszkańców domostw posiadających takie urządzenia.

Strefa gospodarcza, w skład której wchodziły ob.: 5, 7, 10a, 11-12, 15-16, 18, 29-30, 33-34 i 39, zlokalizowana była na północno-zachodnim krańcu osady, w pobliżu rzeki, na skraju występowania gliniastego calca. Oddalona była od najbliższego jej budynku – ob. 40, około 15 m i skupiona była na arach: 11-12, 21-23 (ryc. 3). Śród wymienionych wyżej obiektów jedynie 15 i 16 mogły tworzyć, jak zaznaczono już wcześniej, założenie w typie półziemianki, w przypadku której nie można wykluczyć zarówno mieszkalnej, jak i gospodarczej funkcji. Być może bezpośrednio z funkcjonowaniem obiektów 15 i 16 należy wiązać palenisko – ob. 39, oddalone od nich o ok. 2,2 m (ryc. 3).

Na północno-zachodnim skraju analizowanego tu skupiska odnotowano dwa niemal identyczne obiekty: 12 i 18 (o wymiarach odpowiednio: 1,67 x 0,75 x 0,2-0,36 oraz 1,67 x 0,88 x 0,3-0,39 m); prostokątne w przekroju poziomym i trapezowate w profilach, znajdowały się w odległości zaledwie 1,2 m od siebie (ryc. 3). Wypełnisko pierwszego stanowiła ciemnobrunatna próchnica z dodatkiem węgla drzewnych i sporadycznie bryłek polepy (ryc. 13:12-14), wypełnisko drugiego miało znacznie bardziej złożony charakter. W stropie zalegała ciemnobrunatna próchnica, poniżej której odnotowano cienką warstwę drewna, w postaci popiołu, spalenizny i brunatnej próchnicy – być może stanowiła ona

8 Z pewnością palenisko znajdowało się w ob. 45A, ze względu jednak na specyficzny charakter wypełniska (por. opis) nie zdołano precyzyjnie określić jego położenia.

pozostałość jakiegoś rodzaju urządzeń, funkcjonujących wewnątrz wkopu. Obecność drewnianych elementów w obiekcie potwierdza zalegająca poniżej warstwa o bardzo dużej zawartości próchnicy drzewnej (ryc. 13:1-3). W obydwu przypadkach, w spągach, zarejestrowano niewielkie, płytkie zagłębienia – do 0,1 m, które prawdopodobnie pełniły funkcję odstożników na podsiąkającą wodę, zabezpieczając przed zamoczeniem umieszczane w jamach przedmioty lub pożywienie. Sądzić można, że nie służyły one bezpośrednio magazynowaniu żywności, gdyż tę przechowywano w pobliżu domostw, lecz mogły być związane z szeroko rozumianym przetwórstwem. W pobliżu opisywanych obiektów zarejestrowano 4 dołki posłupowe: 29-30 i 33-34 (ryc. 3. 13:4-11), stanowiące zapewne relikty towarzyszących im naziemnych konstrukcji. Obiekty 12 i 18 przywodzą na myśl znane z okresu nowożytnego proste zagłębienia określane jako piwniczki bądź sklepy służące do przechowywania płodów rolnych (por. I. Panic 1989, s. 356). Miały one różne formy i wielkość – były to np. beczki wkopane z grunt (przykłady takie znamy z Inowrocławia – XIII-XV w. oraz z Żernik pod Poznaniem – poł. XVI-poł. XVII w.; A. Cofta-Broniewska 1979, s. 21; E. Pawlak 2007, s. 48, tabl. 104:6-7, fot. 26), ale też prostokątne jamy zbliżone bardzo kształtem do obiektów z Kobylnik (np. Wysoczka, gm. Buk – 2. poł. XVII w.: Z. Woźniak 2007b, s. 215 oraz ryc. 3).

Na stanowisku w Kobylnikach zarejestrowano jedną studnię – ob. 5. Obiekt miał wymiary w stropie: 4,02 x 4,62 m i był wkopany na stosunkowo niewielką głębokość 1,06 m (ryc. 10:1-2, 11:1). Nie zachowała się konstrukcja cembrowiny, jednakże o jej istnieniu mogą informować liczne fragmenty drewna oraz pojedyncza dranica o szerokości 0,35 i długości około 0,8 m, odkryta na głębokości około 0,9 m poniżej stropu. Stanowi ona zapewne element rozebranej cembrowiny, który wrzucono na powrót do wkopu⁹.

Do ciekawszych zaliczyć trzeba zespół dwóch obiektów – 7 i 11, odkryty w bezpośrednim sąsiedztwie studni (ob. 5), (ryc. 3). Pierwszy z wymienionych miał kształt nieregularnie owalny (pierwotnie mógł być zbliżony do prostokątnego) o zachowanych wymiarach: 3,36 x 2,72 m. Była to stosunkowo płytka jama, zagłębiona w całość na ok.

0,6 m i wypełniona na całej powierzchni i niemal na całej głębokości (poza samym spągami) kamieniami o średnicy dochodzącej niekiedy do 0,5 m, osadzonymi w ciemnoszaro-brunatnej próchnicy w spągu oraz w beżowej glinie przemieszanej z jasnoszaro-brunatną próchnicą w stropie (ryc. 12:1-3; fot. 1). Drugi element owego założenia – ob. 11, miał kształt owalny i wymiary w stropie: >2 x 2,5 m. W przekroju pionowym miał formę nieckowatą w części stropowej natomiast trapezowatą w części centralnej i spągowej, oraz głębokość 1,2 m (ryc. 12:1-4). Na poziomie spągu zarejestrowano sześciocentymetrowej wysokości pasmo kory sosnowej wraz z łykami, ułożonej w okrąg o średnicy około 35 cm (ryc. 12:3-4; fot. 3). Treść wypełniska stanowiła jasnoszaro-brunatna próchnica w stropie oraz poziomo zalegające warstwy ciemno-szarej próchnicy, żółtej gliny, szaro-beżowego piasku i szarej gliny – w części centralnej i spągowej. Interpretacja owego założenia nie jest oczywista. Jedną z możliwych do przyjęcia jest ta, że możemy w tym przypadku mieć do czynienia z relikami łaźni. W tym miejscu warto przytoczyć opinię Ibrahima ibn Jakuba, który zauważył: „Nie mają oni (tj. Słowianie) łaźni, lecz posługują się domkami z drzewa. Zatykają szpary w nich czymś, co bywa na ich drzewach, podobnym do wodorostów, a co oni nazywają: meh. Służy to zamiast smoły do ich statków. Budują piec z kamienia w jednym rogu i wycinają w górze na wprost niego okienko dla ujścia dymu. A gdy się piec rozgrzeje, zatykają owo okienko i zamykają drzwi domku. Wewnątrz znajdują się zbiorniki na wodę. Wodę tę leją na rozpalony piec i podnoszą się kłęby pary. Każdy z nich ma wiecheć z trawy, którym porusza powietrze i przyciąga je ku sobie. Wówczas otwierają się im pory i wychodzą zbędne substancje z ich ciał. Płyną z nich strugi [potu] i nie zostaje na żadnym z nich ani śladu świerzbu czy strupa. Domek ten nazywają oni: al-istba” (Labuda 1999: 123). Nazwa izba była więc pierwotnie zarezerwowana dla tego typu urządzeń, z czasem zmieniając znaczenie na odpowiadające pomieszczeniu mieszkalnemu. Opisany przez Ibrahima ibn Jakuba zwyczaj znajduje potwierdzenie w „Powieści minionych lat”: „Widziałem łaźnie drewniane, i rozpalą je do czerwona i rozbiorą się, i będąc nadzy oblewają się ługiem garbarskim, i biorą

⁹ W przypadku ob. 5 zachowana we wkopie ceramika pozwala określić moment całkowitego rozebrania drewnianej konstrukcji studni na XIV w. (ryc. 11:2, 4, 7). Wcześniej nastąpiła zapewne naturalna degradacja drewna znajdującego się w wyższych partiach cembrowiny.

Tabela 5. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Zestawienie udziału ceramiki częściowo i całkowicie obtaczanej w dwóch największych skupiskach obiektów wczesnośredniowiecznych.

Obiekt	Częściowo obtaczana		Całkowicie obtaczana	
	n	%	n	%
Skupisko 1 – ob. 45A, 45B, 45C, 51, 64, 67-73 i 75	35	2,89	1175	97,11
45A	19	2,27	817	97,73
Skupisko 2 – ob. 52, 53, 56, 57, 59, 62, 63, 65, 76	67	5,96	1058	94,04
63	25	4,03	595	95,96

na się witki młode, i biją się sami, i do tego biją siebie, że złączą ledwo żywi, i oblewają się wodą zimną i tak ożyją” (Powieść minionych lat, rozdział 3). W przypadku obiektów 7 i 11 z Kobylnik brak reliktów pieca można tłumaczyć tym, że kamienie były rozgrzewane na zewnątrz, a następnie wnoszone do środka¹⁰ i gromadzone w centralnej części obiektu 7, być może w specjalnie sporządzonym zagłębieniu, którego maksymalne wymiary, wyznaczone przez skupisko surowca kamiennego wynosiły: 1,8 x 1,8 m (ryc. 12:2). W tym kontekście nie można wykluczyć, że kamienie rozgrzewane były w palenisku – ob. 10a znajdującym się w odległości zaledwie ok. 2,5 m od domniemanej łaźni (ryc. 3). Wydaje się, iż niesłuszny jest pogląd, według którego brak pieca we wnętrzach obiektów interpretowanych jako łaźnie parowe, miał rekompensować ogień rozpalany na warstwie kamieni w obrębie takiego urządzenia, czego świadectwem miałyby być przytaczane przez archeologów bruki kamienne ze śladami spalenizny (Hensel, Niesiołowska, Żak 1959: 19, ryc. 6; Brzostowicz 2002: 116 in. oraz ryc. 52 oraz podane analogie na s. 117). Niedogodność takiego rozwiązania wydaje się być oczywista. Przede wszystkim uciążliwy musiałby być dym, ale też – pył, sadza i spalenizna, co stałoby niewątpliwie w sprzeczności z higieniczną funkcją tych urządzeń, a co istotne – groziłoby zacczadzeniem użytkowników. Palenie we wnętrzu otwartego ognia groziłoby w końcu zajęciem się samej konstrukcji takiego obiektu. W przypadku obiektów 7 i 11 z Kobylnik, pierwszy stanowiłby zasadniczą część owego założenia, natomiast drugi – miejsce służące do gromadzenia wody, pochodzącej

z pobliskiej studni (ob. 5) lub wprost z owego zagłębienia (tj. z ob. 11) potrzebnej do wytworzenia pary. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy obydwie części (ob. 7 i 11) znajdowały się pod jednym zadaniem. Możliwość korzystania z łaźni bez zbędnej utraty pary sugeruje właśnie takie rozwiązanie, jako bardzo prawdopodobne.

2. Analiza materiału ruchomego

2.1. Ceramika naczyniowa

Na łączną liczbę 2747 pozyskanych ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych, 2496 fragmentów (90,86%) pochodzi z wypełnisk obiektów. Zaznaczyć jednak należy, że w zbiorze 251 fragmentów pochodzących z powierzchni wykopów, zdecydowana większość (182 fragmenty) zebrana została w trakcie doczyszczania strefy zajętej przez dwa główne skupiska obiektów wczesnośredniowiecznych – tj. w rejonie 45A, 45B i 45C, a w szczególności – 56, 59, 62 i 63.

W analizowanym zbiorze ceramiki odnotowano dwie grupy technologiczne. Pierwszą stanowią ułamki naczyń ręcznie lepionych i obtoczonych na kole garncarskim przy krawędzi bądź do załomu brzuśca, drugą – materiał reprezentujący naczynia wykonane na kole metodą taśmowo-ślizgową i w efekcie obtoczone całkowicie. Ceramika całkowicie obtaczana stanowi 95,6% materiałów wczesnośredniowiecznych, zaś częściowo obtaczana – pozostałe 4,4%. W całym zbiorze ceramiki pozyskanym na stanowisku udział wymienionych grup technologicznych wynosi odpowiednio: 88,3% i 4,07% (por. tab. 1).

¹⁰ Kamienie przenoszono, przy pomocy widel, łopat, mniejsze sztuki w mokrej płachcie, duże zaś – na kijach. Te proste metody transportu stosowano w licznych zabiegach, nie tylko „higienicznych”, związanych z wykorzystaniem gorących kamieni. Jeszcze dziś istnieje w pamięci mieszkańców wsi wielkopolskiej (w okolicach Jarocina) wyparzenie beczek przed kiszeniem kapusty właśnie przy pomocy otoczaków rozgrzewanych w palenisku umieszczonym na zewnątrz budynku.

2.1a. Ceramika częściowo obtaczana

Na 121 ułamków naczyń częściowo obtaczanych, 107 (88,43%) zarejestrowano w wypełniskach 17 obiektów, zaś 14 – na powierzchni wykopów. Jedynie w dwóch obiektach (10a i 39) analizowana ceramika wystąpiła samodzielnie (jednakże w niewielkiej liczbie – odpowiednio 1 i 3 fragm.), w pozostałych – łącznie z fragmentami naczyń całkowicie obtaczanych (nie licząc starszych bądź młodszych wtętów – por. tab. 1).

Udział ceramiki częściowo obtaczanej w zbiorach pochodzących z poszczególnych obiektów jest różny. W celach porównawczych zestawiono dane pochodzące z dwóch głównych skupisk obiektów reprezentujących oddzielne jednostki funkcjonalne (zagrody). W pierwszym, związanym z obiektem mieszkalnym 45A i towarzyszącymi mu obiektami o funkcji gospodarczej, udział ceramiki częściowo obtaczanej w kolekcji ułamków wczesnośredniowiecznych wyniósł ogólnie 2,89% (w głównym obiekcie 45A – 2,27%), w drugim skupisku, przy obiekcie mieszkalnym 63 – równy był 5,96% (w samym ob. 63 – 4,03%; por. tab. 5).

a. Kompozycja masy ceramicznej

Masa garncarska użyta do lepienia naczyń częściowo obtaczanych schudzona została domieszką mineralną w postaci tłucznia, który stwierdzono w całym analizowanym zbiorze, sporadycznie piasku (4,96%) oraz marglu (3,31%). W ostatnim przypadku mamy raczej do czynienia z naturalnym składnikiem gliny, gdyż jak się przyjmuje, był to element niepożądany przez wytwórców, powodujący pękanie naczyń w trakcie wypału (R. Reinfuss 1955). Zdecydowaną większość zbioru (90,91%) cechuje użycie domieszki o granulacie o średniej grubości (1-3 mm). Domieszka o mniejszej (<1 mm) lub większej (>3 mm) wielkości stosowana była raczej sporadycznie. Ilość elementu schudzającego masę garncarską określono niemetrycznie. Przeważającą część zbioru (57,85%) cechuje użycie domieszki w dużej ilości. Bardzo duże ilości odnotowano natomiast w przypadku 28,1% ułamków naczyń, średnie – w 13,22%, zaś małe – jednostkowo (por. tab. 6).

b. Formowanie bryły naczynia

Analizowany zbiór ceramiki pochodzi od naczyń wykonanych techniką ugniatania z wałków bądź taśm. Szerokość taśm, w świetle analiza-

nego materiału określić można na około 4-5 cm (por. Hilczerówna 1960: 46). Grubość ścianek była dość zróżnicowana, choć zaznaczyć trzeba wyraźną przewagę liczebną (57,85%) ułamków naczyń średniościennych (0,8-1 cm). Dość znaczny odsetek (niespełna 1/3 część zbioru) stanowi ceramika cienkościenna ($\leq 0,7$ cm), natomiast ułamki o grubości 1-1,3 cm – 8,26% (tab. 7). Ślady obtaczania rejestrowano na wylewach i sporadycznie na brzuścach. Na 12 ułamków wylewów i brzuśców, w przypadku których możliwe było określenie maksymalnego zasięgu obtaczania, 10 pochodzi od naczyń obtoczonych do załomu brzuśca oraz po jednym od naczyń obtoczonych przy krawędzi i w strefie szyjki. W przypadku kilku wylewów ślady obtaczania widoczne były na całej analizowanej powierzchni, jednak określenie ich zasięgu było niemożliwe. Ponadto na 2 ułamkach wylewów stwierdzono, iż strefa obtaczania rejestrowana na powierzchni zewnętrznej sięgała do załomu brzuśca, natomiast na powierzchni wewnętrznej ścianki – czytelna była jedynie przy krawędzi (por. ryc. 21:8). W przypadku jednego z ułamków pochodzącego ze strefy 2-3 naczynia (szyjka i górna część brzuśca) można sądzić, iż pochodzi być może od naczynia całkowicie ręcznie lepionego (bez użycia koła garncarskiego). Wśród innych cech, które łączyć należy z etapem formowania naczynia, wymienić należy: rodzaj faktury powierzchni, pozostałości na dnach (podsypka, ślady podważania, odciski koła garncarskiego) oraz na ściankach naczyń (np. obmazywanie). W przypadku faktury powierzchni, stwierdzono zdecydowaną przewagę liczebną ułamków o szorstkiej powierzchni zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej (odpowiednio 77,69% i 69,42%). W pozostałych przypadkach powierzchnię określono jako „miękką”, co łączyć należy niewątpliwie z powleczeniem angobą (Parczewski 1988; Sikorski 1987; E. Pawlak, P. Pawlak 2008a: 49), (por. tab. 7). Ślady angoby zarejestrowano ponadto na części ułamków o szorstkiej powierzchni, co łączyć można prawdopodobnie z użyciem rzadszego roztworu glinki, którym pokryto czerep. Ogólnie pokrycie powierzchni angobą stwierdzono w 44,62% całej analizowanej tu serii ceramiki. Ponad 85% stanowią fragmenty angobowane dwustronnie, ponad 11% - zewnętrznie, a jedynie niespełna 4% - tylko na powierzchni wewnętrznej.

Tabela 6. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Charakterystyka domieszki schudzającej ceramikę częściowo obtaczaną.

		Rodzaj			Wielkość [mm]			Frekwencja			
		piasek	tłuczeń	margiel	<1	1-3	3-5	b. duża	duża	średnia	mała
n	121	6	121	4	5	110	6	34	70	16	1
%	100	4,96	100,00	3,31	4,13	90,91	4,96	28,1	57,85	13,22	0,83

Tabela 7. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Grubość ścianek i faktura powierzchni ceramiki częściowo obtaczanej.

		Grubość ścianki [cm]				Faktura powierzchni				
						Wewnętrzna			Zewnętrzna	
		A (≤0,7)	B (0,8-1)	C (1-1,3)	N	szorstka	„miękka”	N	szorstka	„miękka”
n	121	36	70	10	5	94	25	2	84	37
%	100	29,75	57,85	8,26	4,13	77,69	20,66	1,65	69,42	30,58

Na 46 fragmentach (38,02%) zarejestrowano pozostałości po obmazywaniu powierzchni ścianek naczyń (dwustronnie – 71,74%, zewnętrznie – 19,56%, wewnętrznie – 8,7%). Ślady ugniatania, powstałe podczas łączenia wałków-taśm, widoczne na wewnętrznych powierzchniach ścianek, czytelne były na dwóch okazach. Dodatkowo, w przypadku den odnotowano jednostkowy przykład odcisku osi koła garncarskiego (ryc. 19:9), ślady podważania (3 fragm.) oraz podsypkę mineralną w postaci piasku (6 fragm.), popiołu (5 fragm.) i tłucznia (2 fragm.). W zbiorze 9 ułamków den, 2 określić można, jako płaskie wyodrębnione (np. ryc. 25:3), 2 – nieznacznie wklęsłe (ryc. 19:9), 3 – płaskie niewyodrębnione. W przypadku 2 fragmentów den nie zdołano określić ich kształtu.

Morfologia i zdobnictwo

Stan zachowania zbioru ceramiki częściowo obtaczanej nie daje podstaw do dokonywania rekonstrukcji kształtu naczyń. Jedynie dla ułamków jednego z naczyń pochodzących z ob. 59, odtworzono kształt niemal całej bryły (bez wylewu). Jest to naczynie beczułkowate, o niewielkich rozmiarach (ø dna – 9 cm, ø brzuśca w miejscu jego największej wydętości – ok. 15 cm oraz rekonstruowanej, pierwotnej wysokości – ok. 16 cm), z wyodrębnionym dnem, obtaczane do załomu brzuśca (ryc. 25:3). Wartości średnic wylewów określono w 7 przypadkach i zawierają się w przedziale: 16-28 cm,

co świadczy o tym, że w analizowanej kolekcji reprezentowane są naczynia średnich i dużych rozmiarów. W przypadku den, rekonstrukcji wartości średnic dokonano w 6 przypadkach; są one zbliżone i zawierają się w granicach: 9-12 cm. Wylewy naczyń częściowo obtaczanych uformowane są trojako. Pierwszy typ stanowią okazy ścienione dwustronnie i wychylone na zewnątrz (ryc. 19:1; 21:7; 22:3; 24:5; 29:7), drugi – reprezentowany przez 1 okaz – z krawędzią ukształtowaną owalnie (ryc. 23:8), trzeci natomiast – również wychylone na zewnątrz lecz nieścienione, o ściętej ukośnie krawędzi (prostopadle do ścianki naczynia – ryc. 21:8; 28:3, 4). Na podstawie przedstawionych form wylewów oraz w oparciu o dokonane częściowe rekonstrukcje górnych partii naczyń, przyjąć można, że w omawianej kolekcji ceramiki reprezentowane są, oprócz wymienionego wyżej okazu beczułkowatego, garnki jajowate (ryc. 21:7; 22:3; 23:8; 24:5), ponadto dwustożkowate (np. ryc. 21:8; 28:3-4; 29:8), nawiązujące wyraźnie do garnków typu Menkendorf, znanych z terenów Słowiańszczyzny północno-zachodniej (Schuld 1956; Kempke 1988; Łosiński 1996: 435-439), oraz formy wyróżniające się wyraźniej zaznaczonym, esowatym kształtem (ryc. 29:7).

Ornament stwierdzono na 35 ułamkach brzuśców i wylewów, co stanowi 31,25% zbioru. Najliczniej reprezentowany jest ornament ryty, wykonany zwykle kilkuzębnym grzebieniem. Bardzo często odnotowywanym motywem jest wielokrotna lub podwójna li-

Tabela 8. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Barwa wypału i struktura przełamów ułamków naczyń częściowo obtaczanych.

	Barwa wypału												Przełam			
	Powierzchnia zewnętrzna						Powierzchnia wewnętrzna						jednobarwny	dwubarwny	trójbarwny	nieokreśl.
	kremowa	ceglasta	brunatna	szara	czarna	nieokreśl.	kremowa	ceglasta	brunatna	szara	czarna	nieokreśl.				
n	67	27	16	9	-	2	34	18	10	45	12	2	27	60	30	4
%	55,37	22,31	13,22	7,45	-	1,65	28,1	14,88	8,26	37,19	9,92	1,65	22,32	49,58	24,79	3,31

nia falista bądź zygzakowata, niekiedy w kombinacji z linią poziomą, wielokrotną lub podwójną (ryc. 19:1; 22:3; 24:5; 25:3; 28:3-4, 29:7-8). Do rzadziej występujących, zaliczyć trzeba, również wykonane kilkuzębnym grzebieniem: ornament kłuty (ryc. 23:8; 24:4) i rytę w formie krótkich pionowych, potrójnych, rozmieszczonych dość gęsto powyżej wielokrotnej linii rytej (ryc. 21:5). Naczynie dwustożkowate zdobione jest na barku układem pionowych i łukowatych, podwójnych linii (ryc. 21:8). Z innych motywów wymienić należy pojedyncze bądź wielokrotne, dookólne linie występujące w układzie horyzontalnym, a ponadto wielokrotne, bliżej nieokreślone linie łukowate oraz kombinację dookólnych, poziomych linii rytých i pionowych elementów analogicznych do tych przedstawionych na ryc. 21:5.

c. Wypał

W analizowanym zbiorze obserwowano zróżnicowaną barwę wypału. Podkreślić należy, że z reguły jest ona odmienna w przypadku obydwu powierzchni ścianki naczynia. Biorąc pod uwagę powierzchnię zewnętrzną, odnotować należy przewagę liczebną ułamków o barwach związanych z wypałem utleniającym (kremowa – 55,37%, ceglasta – 22,31%). Wewnętrzne powierzchnie ścianek mają barwę w większości „redukcyjną” – szarą (37,19%), czarną (9,92%) lub brunatną (8,26%), choć należy odnotować dość znaczny udział materiału o barwie kremowej i ceglastej (odpowiednio 28,1% i 14,88%), (por. tab. 8). Przedstawione dane oraz zróżnicowana struktura przełamów, wskazują, że wypału dokonano w zmiennych warunkach tlenowych, przy znacznym dopływie powietrza. Przełam jednobarwny, świadczący o równomiernym dopływie powie-

trza odnotowano w przypadku 22,32% ułamków. Głównie jednak mamy do czynienia z przełamami dwubarwnymi lub trójbarwnymi (odpowiednio 49,58% i 24,79%), (por. tab. 8).

2.1b. Ceramika całkowicie obtaczana

Pozyskano zbiór 2626 ułamków naczyń całkowicie obtaczanych, z czego 2389 (90,97%) pochodzi z wypełnisk obiektów, zaś 237 (9,03%) z powierzchni wykopów. Podkreślić jednak należy, że zdecydowaną większość materiału spoza obiektów zebrano z rejonu wspominanych już dwóch głównych skupisk, tworzących zagrody, szczególnie jednak z sąsiedztwa obiektów 56, 59, 62 i 63. W analizowanym zbiorze odnotowano łącznie fragmenty 302 wylewów, 2107 brzuśców oraz 217 den (por. tab. 1).

a. Kompozycja masy ceramicznej

Masa garncarska schudzona została głównie tłuczniem, który rejestrowany był niemal w 99% zbioru. Jego udział w poszczególnych zespołach ceramiki (por. tab. 9) uznać należy za zbliżony. Większe różnice odnotowano analizując występowanie piasku. Stwierdzono go w 31,72% zbioru, jednakże w poszczególnych zespołach jego udział wahał się od niespełna 26% (zagroda 1) do 50% (obiekty niewchodzące w skład zagród; por. zestawienia w tabeli 9). Oprócz wymienionych odnotowano również obecność marglu (6,25%), który należy jednak traktować podobnie jak w przypadku ceramiki częściowo obtaczanej, jako naturalny składnik użytej gliny (jego udział w masie garncarskiej był niepożądany, gdyż przy nadmiernej ilości powodował pękanie czerepów naczyń w trakcie wypału). Domieszka schudzająca była dość znacznie zróżnicowa-

Tabela 9. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Rodzaj, wielkość i frekwencja domieszki schudzającej w ceramice całkowicie obtaczanej.

			Rodzaj			Wielkość [mm]			Frekwencja			
			piasek	tluczeń	margiel	<1	1-3	3-5	b. duża	duża	średnia	mała
Skupisko (zagroda) 1 – ob. 45A, 45B, 45C, 51, 64, 67-73 i 75	n	1175	304	1164	58	359	764	52	223	554	353	45
	%	100	25,87	99,06	4,94	30,55	65,02	4,43	18,98	47,15	30,04	3,83
Skupisko (zagroda) 2 – ob. 52, 53, 56, 57, 59, 62, 63, 65, 76	n	1058	367	1048	96	285	743	30	242	472	313	31
	%	100	34,69	99,05	9,07	26,94	70,23	2,83	22,87	44,62	29,58	2,93
Pozostałe obiekty	n	156	78	154	3	60	96	-	28	53	56	19
	%	100	50,0	98,72	1,92	38,46	61,54	-	17,95	33,97	35,9	12,18
Warstwa	n	237	84	229	7	85	144	8	46	125	60	6
	%	100	35,44	96,62	2,95	35,86	60,76	3,38	19,41	52,74	25,32	2,53
Łącznie	n	2626	833	2595	164	789	1747	90	539	1204	782	101
	%	100	31,72	98,82	6,25	30,04	66,53	3,43	20,53	45,84	29,78	3,85

wana pod względem grubości. Największy udział (w całym zbiorze 66,53%) stanowił tłuczeń średnio- i gruboziarnisty (1-3 mm), zdecydowanie mniejszy (30,04%) - piasek i tłuczeń drobnoziarnisty (<1 mm), zaś najmniejszy (3,43%) - tłuczeń o bardzo dużym granulacie (3-5 mm). Odnotować tu należy nieco bardziej zróżnicowany skład domieszki pod względem wielkości w zbiorze ceramiki ze skupiska obiektów związanych z zagrodą 1, niż w przypadku ceramiki pozyskanej z obiektów tworzących drugą z zagród. W drugim przypadku odnotowano mniejszy udział fragmentów z domieszką drobnoziarnistą i o bardzo grubym granulacie (odpowiednio 26,94% i 2,83%), w porównaniu ze zbiorem ceramiki z zagrody 1 (30,55% i 4,43%), (por. tab. 9). Frekwencję domieszki w masie określono niemetrycznie. Niepełna 46% zbioru zawiera dużą ilość domieszki, prawie 30% - średnią, ok. 20,5% - bardzo dużą, zaś niemal 4% - małą. W poszczególnych zespołach ceramiki (poza materiałem z warstwy), uzyskano zbliżone wielkości procentowe odnoszące się do ilości elementu schudzającego masę garncarską (tab. 9).

b. Formowanie bryły naczynia

Cały etap lepienia naczyń wykonano na kole, metodą taśmowo-ślizgową (formując naczynia z taśm lub wałków). Końcowym stadium tego procesu było przeważnie silne obtoczenie, przy wykorzystaniu

znacznej rotacji koła. Odnotowano, w porównaniu z ceramiką częściowo obtaczaną, wyraźny wzrost procentowy (z 29,75% do 51,29%) ułamków naczyń cienkościennych (kategoria A - $\leq 0,7$ cm), przy równoczesnej redukcji pozostałych grup - tj. ceramiki średniościennej (kategoria B - 0,7-1 cm) z 57,85% na 42,92% oraz grubościennej i bardzo grubej (kategorie C i D - odpowiednio: 1-1,3 cm oraz powyżej 1,3 cm), traktowanych łącznie - z 8,26% do zaledwie 1,91% (por. tab. 7 i 10). W zestawieniu zaprezentowanym w tabeli 10 warto zwrócić uwagę na różnice między grubością ścianek naczyń reprezentowanych przez zbiory pozyskane w ramach poszczególnych, przytaczanych już niejednokrotnie, zespołów. Przede wszystkim podkreślić należy dużą różnicę w udziale ceramiki cienkościennej z dwóch głównych skupisk obiektów - wynosi ona aż ponad 12% na korzyść obiektów wchodzących w skład zagrody 2. W przypadku ceramiki o ściankach średniej grubości mamy do czynienia z sytuacją odwrotną - jej udział wynosi bowiem 49,79% w zespole reprezentującym zagrodę 1 i 36,2% - zagrodę 2. Warto odnotować, że zbliżone wielkości procentowe odnoszące się do grubości ścianek, zbieżne z tymi z zagrody 2, stwierdzono w materiałach pochodzących z różnych obiektów, spoza obydwu skupisk oraz z powierzchni wykopu (por. tab. 10). Poddając analizie fakturę powierzchni ułamków naczyń, odnotowano zróż-

Tabela 10. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Grubość ścianek i faktura powierzchni ceramiki całkowicie obtaczanej.

			Grubość ścianki [cm]					Faktura powierzchni						
								Wewnętrzna			Zewnętrzna			
			A (≤0,7)	B (0,7-1)	C (1-1,3)	D (>1,3)	N	szorstka	„miękka”	N	szorstka	„miękka”	gładka	N
Skupisko 1 – ob. 45A, 45B, 45C, 51, 64, 67-73 i 75	n	1175	525	585	22	-	43	1073	100	2	1062	110	1	2
	%	100	44,68	49,79	1,87	-	3,66	91,32	8,51	0,17	90,38	9,36	0,09	0,17
Skupisko 2 – ob. 52, 53, 56, 57, 59, 62, 63, 65, 76	n	1058	604	383	23	-	48	922	127	9	869	185	-	4
	%	100	57,09	36,20	2,17	-	4,54	87,15	12,0	0,85	82,13	17,48	-	0,39
Pozostałe obiekty	n	156	90	59	1	1	5	151	3	2	153	3	-	-
	%	100	57,69	37,82	0,64	0,64	3,21	96,79	1,92	1,28	98,08	1,92	-	-
Warstwa	n	237	128	100	3	-	6	220	17	-	217	19	-	1
	%	100	54,01	42,19	1,27	-	2,53	92,83	7,17	-	91,56	8,02	-	0,42
Łącznie	n	2626	1347	1127	49	1	102	2366	247	13	2301	317	1	7
	%	100	51,29	42,92	1,87	0,04	3,88	90,09	9,41	0,50	87,62	12,07	0,04	0,27

nicowanie w tym zakresie. W przypadku obydwu powierzchni, zdecydowaną większość materiału (90,09% - powierzchnia wewnętrzna i 87,62% - powierzchnia zewnętrzna) cechuje szorstka faktura. Zdecydowanie mniejszy udział (odpowiednio 9,41% oraz 12,07%) stanowią ułamki o tzw. „miękkiej” fakturze, będącej efektem zastosowania angoby. Dodać warto, że naczynia pokrywane były angobą w większości dwustronnie, rzadziej natomiast tylko jednostronnie (np. tylko na zewnątrz).

Fakturę gładką, odnotowaną na powierzchni zewnętrznej, stwierdzono jednostkowo. Porównując poszczególne zespoły ceramiki należy podkreślić dość znaczne różnice w zakresie opracowania obydwu powierzchni naczyń. Chodzi tu o różny zakres stosowania angoby. Największy stwierdzono w materiałach z zagrody 2 - 12% w przypadku powierzchni wewnętrznej i aż 17,48% w przypadku powierzchni zewnętrznej. Najmniejszy udział odnotowano na ceramice z obiektów spoza obydwu skupisk (1,92% - na obydwu powierzchniach), (por. tab. 10).

Dość istotnych danych odnośnie do sposobu wykonania naczyń dostarcza analiza den. Zaznaczyć trzeba widoczne różnice dotyczące ich kształtowania: w całym zbiorze, liczącym 217 całych den i

ich fragmentów, stwierdzono okazy wklęsłe (46,08% - 100 sztuk; ryc. 17:5; 20:1; 23:3-4; 24:1; 29:2, 6; 30:2) oraz nieznacznie wklęsłe, niewyodrębnione (13,82% - 30 sztuk; ryc. 18:2; 20:7; 22:6; 26:12) i płaskie wyodrębnione (0,92% - 2 sztuki). Znaczne rozdrobnienie materiału nie pozwoliło na dokonanie takiej klasyfikacji w przypadku niespełna 40% (85 sztuk).

Na uwagę zasługuje porównanie zbiorów den pochodzących z wymienianych już wielokrotnie dwóch zagród; są one stosunkowo liczne, a co ważne, w obu udział den nieokreślonych i stąd niepoddanych analizie formalnej, jest bardzo zbliżony (39,02% w skupisku 1 i 38,53% w skupisku 2). Przede wszystkim widoczna jest różnica we frekwencji den płaskich (zarówno niewyodrębnionych, jak i wyodrębnionych) - ich odsetek w skupisku 1 wynosi 9,76%, ale w skupisku 2 - aż 19,26%. Udział den wklęsłych natomiast jest odpowiednio większy w skupisku 1 (51,2%), niż w skupisku 2 (42,2%), (tab. 11). Na podstawie analizy podsypki na dnach, stwierdzić można, że zdecydowaną przewagę ilościową stanowi piasek (83,41%), współwystępujący bardzo często z popiołem (68,2%). Tłuczeń odnotowano w zbiorze 17,05%, natomiast podsypkę organiczną poświadczono w 1,84%. Rodzaju podsypki nie zdołano określić dla

Tabela 11. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Charakterystyka den naczyń całkowicie obtaczanych.

	Suma	Typ dna				Podsypka					Pozostałości na dnie								ø [cm]
		wkłose	płaskie		nieokreślone	piasek	tłużeń	popiół	organiczna	nieokreślona	ślady podważania	ślady łączenia ścianki z dnem	odcisk tarczy koła	odcisk osi koła	otwór	pierścien	znak garncarski		
			niewyodręb.	wyodrębnione															
Skupisko 1	82	42	8	-	32	74	12	67	1	1	18	19	3	-	1	22	9	7-14	
	%	51,22	9,76	-	39,02	90,24	14,63	81,71	1,22	1,22	21,95	23,17	3,66	-	1,22	26,83	10,98		
Skupisko 2	109	46	19	2	42	88	18	68	2	16	17	37	3	3	-	29	23	7-14	
	%	42,2	17,43	1,83	38,53	80,73	16,51	62,39	1,83	14,68	15,6	33,94	2,75	2,75	-	26,61	21,1		
Pozostałe obiekty	10	5	2	-	3	7	3	2	1	-	2	1	-	-	-	4	-	10-14	
Warstwa	16	7	1	-	8	12	4	11	-	1	2	2	1	-	-	5	1	8-14	
Łącznie	217	100	30	2	85	181	37	148	4	18	39	59	7	3	1	60	33	7-18	
	%	46,08	13,82	0,92	39,17	83,41	17,05	68,2	1,84	8,29	17,97	27,19	3,23	1,38	0,46	27,65	15,21		

8,29% den. Udział podanych elementów stanowiących podsypkę jest różny w kolekcjach pochodzących z obydwu zagród. Wynikać to jednak może z wyjątkowo wysokiego odsetka (14,68%) den o nieokreślonym rodzaju podsypki, pochodzących z zagrody 2, przy równocześnie bardzo niskim udziale takich den z zagrody 1 (1,22%), (tab. 11). Wśród pozostałości zaobserwowanych na dnach, wymienić trzeba ślady podważania powstałe przy odrywaniu naczynia od tarczy koła, stwierdzone na 39 okazach (17,97%), ponadto odciski tarczy koła, a raczej nakładki na koło odnotowane siedmiokrotnie (po 3 w skupiskach 1 i 2 oraz 1 na dnie pozyskanym z warstwy) oraz odcisk osi koła na trzech dnach (1 z ob. 53 i 2 z ob. 63 - ryc. 23:4; 26:12; 29:2). Stosowanie wspomnianej nakładki na koło garncarskie poświadczają również dookolne pierścienie na obrzeżach den odnotowane w przypadku 27,65% ogółu (ryc. 18:2; 20:1; 23:3-4; 29:2, 6; 30:2). W przypadku materiałów z zagród 1 i 2 udział den z dookólnym pierścieniem jest zbliżony i wynosi odpowiednio 26,83% oraz 26,61% (tab. 11). W jednym z den, pochodzącym z obiektu mieszkalnego 45A (zagroda 1), znajduje się otwór o średnicy 1,5 cm, umieszczony niemal centralnie (ryc. 18:2).

Obydwe powierzchnie bezpośrednio przy owym otworze pokryte są dosyć grubą (na ok. 0,5 cm) warstwą smoły-dziegiu (por. na ten temat: Moszyński 1929: 374-375; Szafrński 1961: 62-74; E. Pawlak, P. Pawlak 2008b). Na 33 dnach (15,21%) widoczne były znaki garncarskie. Jest to wielkość dość znaczna w odniesieniu do materiałów z innych stanowisk (Dymaczewska 1970: tab. 3; Dzieduszycki 1982: 56; Kościński 1995: 188). W dwóch głównych zespołach ceramiki udział den znakowanych jest różny i wynosi w przypadku materiałów z zagrody 1 - 10,98%, natomiast w przypadku den z zagrody 2 - aż 21,1% (tab. 11). Dokonano zestawienia form znaków garncarskich, wydzielając 8 głównych typów. Pierwszy typ, zarejestrowany przynajmniej w 12 przypadkach (6x - ob. 63, 5x - ob. 45A, 1x - ob. 56; ryc. 26:12; 33A:1) stanowią dwa koncentryczne kręgi. W ramach typu 2 wydzielono 2 podtypy: a - potrójny układ koncentrycznych kręgów, lekko owalnych, odnotowany na dwóch dnach z ob. 63 (ryc. 22:6; 33A:2a), b - potrójne okręgi umieszczone koncentrycznie (ryc. 33:2b), odnotowane przynajmniej na trzech egzemplarzach den z ob. 63. Zaznaczyć warto, że oprócz wymienionych przykładów zarejestrowano 6 den, na których

znajdowały się znaki typu 1 lub 2, jednakże stan ich zachowania uniemożliwił dokonanie właściwej klasyfikacji. Ogólnie więc stwierdzić należy, że w zbiorze zidentyfikowanych znaków garncarskich typy 1 i 2 (w sumie 23 okazy) stanowią łącznie aż 67,65%. Dodatkową cechą wyróżniającą zdecydowaną większość den ze znakami typów 1 i 2 jest ich płaski kształt. Typ 3 reprezentowany jest jedynie przez 2 przykłady (z ob. 45C i 63). Stanowią go dwa koncentryczne, niepełne (otwarte) okręgi, przecięte w dwóch miejscach wychodzącymi promieniami od środka dna dwiema liniami (ryc. 20:7; 29:2). Typ 4 reprezentowany jest przez 1 przykład z obiektu 58 (zagroda 2) - tworzy go krzyż wpisany w koło (ryc. 24:1). Typ 5 odnotowany na jednym z den z ob. 53 (zagroda 1), stanowi swastyka (ryc. 23:3). Typ 6, odnotowany na czterech egzemplarzach (3 - z ob. 63 i 1 z ob. 45A; ryc. 29:6), tworzy kwadrat pośrodku którego umieszczony jest krzyż; dodatkowo w trzech narożnikach znajdują się ukośne kreski łączące jego boki. Do typu 7 zaliczono znak na jednym fragmencie dna pochodzącym z ob. 58. Całkowita forma znaku opiera się w dużej mierze na rekonstrukcji. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z krzyżem wpisanym w kwadrat (ryc. 12:6; 33A:7). Typ 8 reprezentowany jest również przez 1 okaz, pochodzący z ob. 58. Nie jest znana pełna forma znaku; zachowana jego część ma kształt krzyża, z liniami odchodzącymi ukośnie od końca przynajmniej jednego z ramion (ryc. 12:5; 33A:8). Na jednym z den pochodzącym z ob. 45A, zachowanym fragmentarycznie, odnotowano bliżej nieokreślony znak o odmiennej formie niż zaprezentowane wyżej przykłady. Spośród 8 wydzielonych typów jedynie 3 (typy 1, 3 i 6) wraz z wymienionym ostatnio egzemplarzem o nieokreślonej bliżej formie, wystąpiły w materiałach z zagrody 1 (głównie ob. 45A). W zbiorze ceramiki pochodzącym z zagrody 2 (przede wszystkim z ob. 63, ale oprócz tego z ob. 53, 56 i 58) stwierdzono udział wszystkich 8 typów znaków (tj. 9 jednostek typologicznych uwzględniając podział typu 2 na podtypy a i b). Na podstawie przedstawionej prezentacji sądzić można, że występowanie kilku identycznych znaków (typu 1, 3 i 6) w obrębie obydwu zagród, dobitnie świadczy o tym, że mamy do czynienia z zespołami obiektów funkcjonującymi równocześnie.

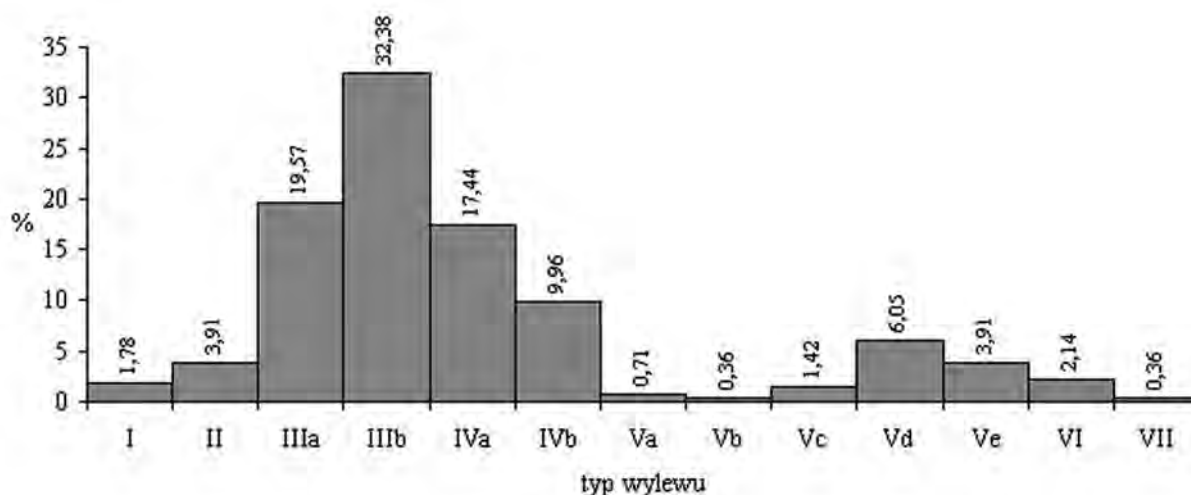
W przypadku 59 den (27,19%) widoczne były ślady ich łączenia ze ścianką naczynia. Nadmienić warto, że takie pozostałości czytelne były na 23,17%

den pozyskanych z zagrody 1 i aż na 33,94% den z zagrody 2. Wyróżniono ogółem 6 sposobów łączenia, przedstawionych na rycinie 33B. Nie stwierdzono w tym przypadku jakiejś prawidłowości odnoszącej się do występowania den charakteryzujących się konkretnym sposobem łączenia wyłącznie w którymś z wyróżnionych przez nas zespołów. Nie zaobserwowano ponadto związku między określonym typem dna, a którąś z wymienionych metod łączenia. Wprawdzie drugi i piąty sposób łączenia zostały potwierdzone tylko na dwóch dnach z ob. 45A (zagroda 1), a szósty - w ob. 63 (zagroda 2), to podkreślić należy, że są to przykłady jednostkowe. Najliczniej reprezentowane są sposoby łączenia: 3 (43,64%) i 4 (41,82%).

Morfologia

Prezentacja form jest utrudniona z uwagi na fakt, iż brak naczyń zachowanych w całości. Nie zdołano również dokonać pełnej rekonstrukcji żadnej bryły naczynia. Odtworzenie średnicy wylewu było możliwe w 224 przypadkach, co stanowi 74,17% ogółu wylewów. W przypadku den zabieg ten był możliwy w zbiorze 79 okazów, co stanowi zaledwie 36,41% ogółu. W większości przypadków (36,42%) górne partie naczyń zachowane były przynajmniej do załomu brzuśca, czyli obejmowały wylew, szyjkę wraz z górną częścią brzuśca (strefy 1-2-3 i/lub 4). Nieco mniejszy odsetek (34,77%) stanowiły fragmenty reprezentujące strefy 1-2 (wylew wraz z szyjką), natomiast strefę 1 (wylew) - 28,81%. Główny nacisk położono więc na przedstawienie klasyfikacji wylewów, a dopiero na tej podstawie dokonano próby typologizacji form naczyń. W pojedynczym przypadku wykorzystano również do tego celu fragmenty reprezentujące wyłącznie strefę brzuśca (3 i 4). Klasyfikację wylewów sporządzono na podstawie całego zbioru (302 fragm.), wydzielając 7 głównych typów (I-VII), które wraz z podtypami, stanowią łącznie 13 jednostek taksonomicznych (ryc. 31). Najliczniejszy udział stanowią wylewy zgrupowane w ramach typów IIIa, IIIb, IVa i IVb - łącznie aż 79,35% ogółu (por. wykres 1).

Typ I stanowi 1,78% wszystkich wylewów (wykres 1). Tworzą go okazy z owalnie opracowaną krawędzią lub niekiedy ścienioną, wychyloną łagodnie na zewnątrz pod kątem zbliżonym do 45°.

Wykres 1. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Frekwencja poszczególnych typów i podtypów wylewów naczyń całkowicie obtaczanych.

Typ II reprezentuje 3,91% wylewów (wykres 1). Stanowią go egzemplarze silniej wychylone łukowato na zewnątrz niż w przypadku typu I. Krawędź jest zwykle opracowana półkoliście, niekiedy nieznacznie zgrubiona. Cechą wyróżniającą ten typ wylewu jest brak wyraźnie wydzielonej szyjki. Aż niemal 82% (9 egz.) wylewów tego typu pochodzi z zagrody 1 (głównie z ob. 45A).

Typ IIIa stanowi 19,57% wszystkich wylewów (wykres 1). Reprezentują go okazy wygięte na zewnątrz, zwykle łagodnie (łukowato), sporadycznie ostro. Cechą wyróżniającą ten typ jest ukośnie ścięta, niepogrubiona krawędź.

Typ IIIb stanowi najliczniejszy zbiór wylewów - 32,38%. Cechą nawiązującą do typu IIIa jest tu charakterystyczne, łukowate, zwykle łagodne wygięcie na zewnątrz. Elementem natomiast wyróżniającym jest szersza niż grubość samej ścianki krawędź, wyciągnięta jednak zawsze ku dołowi i ścięta ukośnie bądź nieco zaokrąglona.

Typ IVa stanowi 17,44% wszystkich wylewów (wykres 1). Cechą wyróżniającą jest w tym przypadku wręb zaznaczony mniej lub bardziej wyraźnie. Sama krawędź jest ukośnie ścięta lub uformowana półkoliście.

Typ IVb zajmuje niespełną dziesiątą część wszystkich wylewów pod względem częstości występowania (wykres 1). Stanowi on nawiązanie do typu IVa, jednakże w tym przypadku mamy do czynienia z symetrycznie rozszerzoną krawędzią, ściętą ukośnie bądź zaokrągloną.

Cechą wyróżniającą podtypy a-e wydzielone w ramach typu V, jest wyraźnie wyodrębniona szyjka.

Typ Va stanowi zaledwie 0,71% ogółu wylewów. Reprezentowany jest przez okazy, których krawędź jest tępo zakończona przez prostopadłe (w stosunku do ścianki) ścięcie.

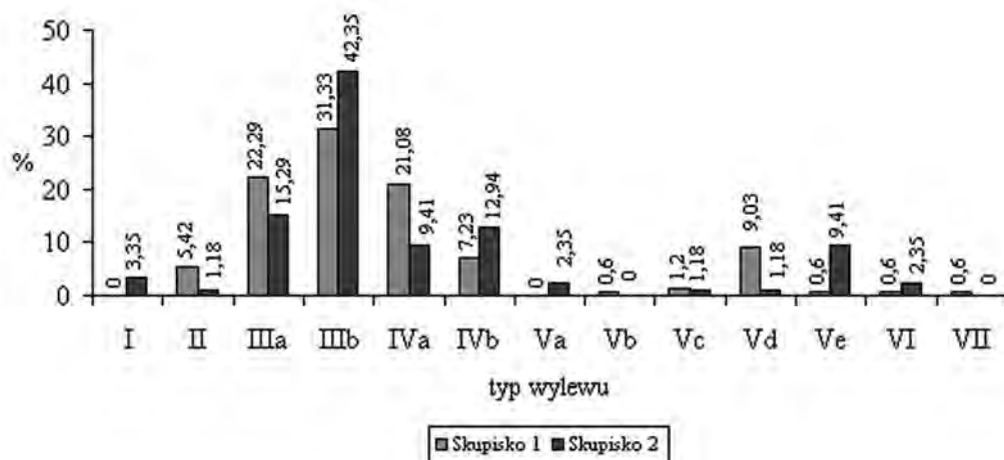
Typ Vb odnotowany został jednostkowo (0,36%). Jest to forma nawiązująca do niektórych odmian typu IVa, jednak wyróżnia go wspomniana wyżej wyraźna segmentacja, przez silniejsze wyodrębnienie szyjki.

Typ Vc stanowi jedynie kilka egzemplarzy (1,42% - wykres 1). Charakteryzuje się ostrą krawędzią powstałą przez silne ścienienie ścianki, odpowiednio wygiętej i ustawionej ukośnie w stosunku do szyjki.

Typ Vd nawiązuje do typu Vc, jednakże mamy tu do czynienia z wylewami masywniejszymi, których krawędź uformowana jest podobnie lecz nie jest skierowana ukośnie ku górze a horyzontalnie bądź ukośnie ku dołowi. Wylewy tego typu stanowią 6,05% wszystkich wylewów. Spośród 17 egzemplarzy aż 15 (88,24%) zarejestrowano w ramach skupiska 1 (głównie w ob. 45A).

Typ Ve stanowi 3,91 % wylewów. Cechą wyróżniającą jest uformowanie wrębu przez charakterystyczne wygięcie, analogicznie jak w przypadku okazów zaklasyfikowanych do typów IVa i IVb. Na 11 ułamków wylewów tego typu, aż 8 (72,73%) pochodzi ze skupiska 2.

Typ VI stanowi zaledwie 2,16% wszystkich wylewów. Są to okazy uformowane pionowo z krawędzią ściętą ukośnie do środka, bądź na zewnątrz, lub półokrągłą bądź nieznacznie wklęsłą.

Wykres 2. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Frekwencja poszczególnych typów wylewów w dwóch głównych zbiorach ceramiki całkowicie obtaczanej.

Typ VII zawiera tylko jeden przykład. Jest to wylew nieznacznie wygięty do środka naczynia z krawędzią uformowaną od strony zewnętrznej w charakterystyczny występ.

Warto przedstawić zestawienie ilustrujące udział poszczególnych typów wylewów w dwóch głównych zbiorach ceramiki, wielokrotnie już porównywanych – tj. z zagród 1 i 2. Wyżej wspomniano już o prawie wyłącznym występowaniu wylewów typu II i Vd w zespole 1, natomiast wylewów typu Ve w zespole 2. Analizując jedynie obydwa zbiory (tj. materiały z zagród 1 i 2), stwierdzić należy przewagę procentową wylewów typu II i Vd ze skupiska 1 nad analogicznymi materiałami ze skupiska 2 oraz przewagę procentową okazów typu Ve z drugiej z porównywanych kolekcji (wykres 2). Ponadto zaznaczyć trzeba znacznie częstsze (proporcjonalnie) występowanie wylewów typu IIIa i IVa w materiałach z zagrody 1. Odsetek drugiego z wymienionych wyżej typów jest nawet dwukrotnie wyższy w zespole 1. W przypadku wylewów typu I, IIIb, IVb, Va i VI (oraz wspomnianego wcześniej Ve) odnotowano ich większy udział w zespole 2. Na szczególną uwagę zasługują wylewy typu IIIb, wyróżniające się dużą liczebnością, stanowiąc w zespole 2 aż 42,35%, natomiast w zespole 1 – 31,33%.

Na podstawie przedstawionej klasyfikacji wylewów oraz w mniejszym stopniu – ukształtowania brzuśców, dokonać można próby wydzielenia głównych form naczyń. Niemal w całości (poza dwoma przykładami) mamy do czynienia z fragmentami garnków. Typologia form naczyń oparta została na ogólnym opisie kształtu, nie uwzględnia ona danych metrycznych odnoszących się do proporcji między głównymi wskaźnikami (tj.

średnic wylewów, brzuśców, den oraz wysokości poszczególnych stref tektonicznych naczynia). Poniższa klasyfikacja zawiera 7 jednostek taksonomicznych: 6 głównych typów (A-F), z których typ E podzielony został na dwa podtypy 1 i 2.

Typ A stanowi najliczniejszą grupę garnków. Wydzielono w nim naczynia o esowatym profilu z wylewami typów: I, IIIa, IIIb, IVa i IVb. W obrębie wydzielonej jednostki znajdują się zarówno garnki o zwykle łagodnym załomie brzuśca (ryc. 11:3; 14:6; 17:8, 9; 18:1; 19:12; 20:2, 4, 9, 11; 21:2, 4, 6; 22:9; 28:6, 7), jak i o wyraźniej zaznaczonym barku (ryc. 12:7; 18:4; 19:6, 10, 11; 20:3, 5, 6; 22:5, 8; 25:6; 26:11; 28:1, 2; 29:1, 10). Oprócz wyżej wymienionych do typu A zaliczyć należy ułamki naczyń, nie dające podstaw do określenia kształtu górnej partii brzuśca (ryc. 11:5; 14:4, 15:4; 18:3; 23:5; 24:3; 29:4, 5, 30:6).

Typ B charakteryzuje baniasty brzusiec oraz brak wydzielonej szyjki lub bardzo krótka szyjka. Są to garnki z niektórymi wylewami typu III (głównie IIIa), (ryc. 19:4, 7; 24:6, 7; 25:5, 9; 26:13), wszystkimi wylewami typu II (ryc. 19:8; 22:1; 30:3, 4) oraz sporadycznie typu IVa i IVb (ryc. 22:4).

Typ C zawiera garnki o wyraźnej segmentacji. Są to najczęściej pojemniki zasobowe – o dużych i bardzo dużych rozmiarach (Ø wylewu 18–38 cm). Naczynia te stanowią 12,5% w całym analizowanym tu zbiorze ceramiki. Stwierdzono wyłączne występowanie wylewów typu V (a-e), (ryc. 14:9; 17:6; 18:7; 19:2, 5, 13; 20:8; 21:1; 23:7; 28:5; 30:5).

Analogiczne formy naczyń występują dość powszechnie w materiałach z Wielkopolski od 2 poło-

wy X, a szczególnie od początku XI w. (Dymaczewska 1970; Łastowiecki 1989: 28-30), ponadto – na Pomorzu Zachodnim, gdzie zakwalifikowane zostały do rodziny typów „J” (Łosiński, Rogosz 1986: 16 in.), która stanowi odpowiednik podobnych naczyń występujących na terenie Meklemburgii, zaliczanych do typu Teterow (Schuldt 1956: 36-40).

Typ D grupuje garnki z pionowo uformowanym wylewem - okazy z tzw. cylindryczną szyjką. Udział tego typu naczyń stanowi zaledwie 2,14% ogółu. Związane są z nimi wylewy wyłącznie typu VI (ryc. 14:5, 8; 19:3; 23:6; 25:7, 8).

Występują sporadycznie już w 2 połowie X w., liczniej są jednak reprezentowane w materiałach od połowy XI w. (Dymaczewska 1970; Dzieduszycki 1972: ryc. 6; Dzieduszycki, Fogel 1980: 69; Łosiński, Rogosz 1986: 16 in.). Frekwencja garnków o takiej formie wylewów jest zróżnicowana w różnych zespołach ceramicznych z różnych stanowisk. Daje się jednak zauważyć pewną prawidłowość polegająca na wzroście odsetka tych naczyń w materiałach dwunasto- i trzynastowiecznych w stosunku do wcześniejszych (E. Pawlak, P. Pawlak 2008a: 152-153).

Mimo, że w przypadku typu E dysponujemy szczątkowymi danymi, ograniczającymi się do kilku fragmentów reprezentujących dwa naczynia, to postanowiono dokonać podziału na dwa podtypy 1 i 2 (z uwagi na oczywistą różnicę kształtu).

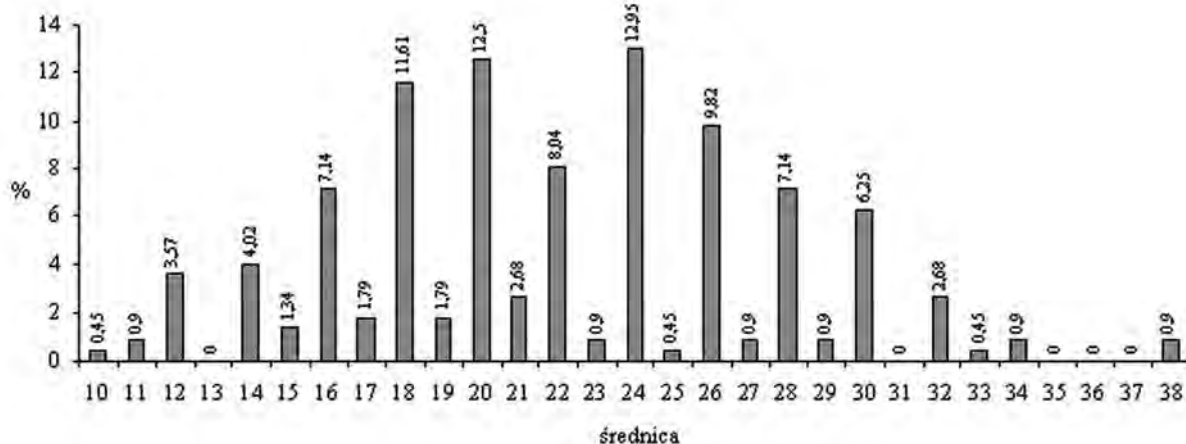
Typ E1 stanowi jedynie niewielki ułamek wylewu, pochodzący z ob. 45A (zagroda 1), sklasyfikowany w ramach typu VII (ryc. 31). Na podstawie charakterystycznego kształtu wylewu, łukowato wygiętego, sądzić można, że mamy do czynienia prawdopodobnie z czaszą niewielkich rozmiarów puchara, o przypuszczalnej średnicy wylewu ok. 10 cm, maksymalnie kilkunastu centymetrów (ryc. 17:7).

Typ E2 reprezentowany jest zaledwie przez 2 ułamki brzuśca, znalezione w ob. 45A, pochodzące od naczynia o nietypowej formie i zdobionego nietypowym ornamentem, wykonanego z bardzo dobrze przygotowanej gliny schudzonej odpowiednio wyselekcjonowaną domieszką. Z zachowanych ułamków sądzić należy, że mamy do czynienia z naczyniem zdobionym na całej zewnętrznej powierzchni, kombinacją poziomych, dookolnych bruzd, rozdzielonych trzema pionowymi bruzdami. Poszczególne pasma (być może 3 lub 2) rozdzielone są

rzędami drobnych i gęsto rozmieszczonych nakłuć wykonanych grzebieniem. Z kształtu zachowanych ułamków, sądzić można, choć nie bez wahania, że mamy do czynienia z fragmentem czaszy puchara bądź misy na nóżce dużych rozmiarów, o szeroko wygiętym brzuścu (do ok. 20-25 cm) i prawdopodobnie ostro załamanym barku (ryc. 21:3). Nie można też wykluczyć, że są to ułamki górnej partii naczynia dwustożkowego o silnie zaznaczonym ostrym załomie brzuśca (wówczas należałoby odwrócić zamieszczony na ryc. 21.3 układ ułamków tego naczynia o 180°). Niemal identyczny do opisanego powyżej motyw zdobniczy znajduje się na jednym z naczyń pochodzącym z osady wczesnośredniowiecznej z Poznania-Komandorii, stan. 1, datowanej na fazy D-E. Kombinacja analogicznych naprzemiennych głębokich bruzd umieszczonych między pojedynczymi pasmami zdobionymi grzebieniem znajduje się w tym przypadku w strefie przejścia brzuśca w szyjkę i na szyjce. Poniżej barku – aż po strefę przydenną zajmuje ornament dookolnych żłobków-bruzd (Hensel, Hilczer-Kuratowska 1980: 91, ryc. 91:4).

Puchary nie występują zbyt często w materiałach wczesnośredniowiecznych. Znaleziska tego typu naczyń koncentrują się na terenach Polski - w Wielkopolsce, Dolnym Śląsku, w Polsce centralnej, Pomorzu Wschodnim oraz rzadziej na Pomorzu Zachodnim i na Mazowszu (Dąbrowski 1999: ryc. 1). Ich występowanie na wymienionych terenach poświadczane jest już w starszych fazach wczesnego średniowiecza. Znane są więc okazy całkowicie ręcznie lepienne (wprawdzie nieliczne) i częściowo obtaczane oraz całkowicie obtaczane (np. Pieczyński 1963: ryc. 20:4, 35:2-3; Brzostowicz 1993: ryc. 6:5, 7, 7:6; 2002, ryc. 19:1; 2003a: ryc. 5; 2003b: ryc. 6:3; Dąbrowski 1999; Bojarski 2007; E. Pawlak, P. Pawlak 2008a: ryc. 22:3; 30:3).

Typ F reprezentowany jest przez zaledwie jeden, jednakże charakterystyczny ułamek brzuśca, pozyskany z ob. 45A. Cechą wyróżniającą jest w tym przypadku płaskokulisty kształt brzuśca. Jest to ułamek naczynia niewielkich rozmiarów – o $\varnothing$ brzuśca 16 cm, zdobionego głęboko rytymi, dookolnymi, gęsto rozmieszczonymi bruzdami i karbowaniem znajdujących się między bruzdami wałków (ryc. 18:6).

Wykres 3. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Frekwencja poszczególnych wartości średnic wylewów naczyń całkowicie obtaczanych.

Analogiczne formy naczyń częściej spotyka się w zespołach ceramiki na Pomorzu Zachodnim, gdzie klasyfikuje się je w ramach rodziny typów „M”, stanowiącej odpowiednik naczyń typu Bobzin na terenie Meklemburgii (Łosiński, Rogosz 1986: 17; Schuldt 1956: 30 in.).

Wielkość naczyń jest zróżnicowana - pomiary zarówno średnic den, a szczególnie wylewów pozwalają sądzić, że używane były pojemniki małe, średnie, duże i bardzo duże. Odnotowane wartości średnic den mieszczą się w granicach: 7-18 cm, choć zdecydowana większość z nich (aż 91%) to średnice: 8-12 cm. Bardzo duże zróżnicowanie odnoszące się do wielkości naczyń widoczne jest w przypadku wylewów. Ich średnice mieszczą się w granicach: 10-38 cm. Na podstawie sporządzonych pomiarów dokonać można podziału naczyń na 4 grupy wielkości. Pierwszą stanowią pojemniki małe, których średnica wylewu mieści się w przedziale 10-13 cm. Ich frekwencja wynosi zaledwie niecałe 5% (wykres 3). Naczynia średnich rozmiarów cechuje średnica wylewów zawarta w granicach: 14-18 cm.

Udział garnków tej wielkości jest zdecydowanie większy niż w przypadku naczyń małych i wynosi 25,9%. Garnki dużych rozmiarów, których średnica wylewu wynosi od 19 do 23 cm, stanowią 23,23%. Najliczniejszy zbiór reprezentują jednak naczynia bardzo duże - zasobowe, służące zapewne do przechowywania różnych produktów. Średnice ich wylewów wahają się w granicach: 24-38 cm. Stanowią aż 43,34% wszystkich naczyń (wykres 3). Warto dodać,

że większa część wylewów reprezentujących naczynia bardzo duże pochodzi z zagrody 1. W materiałach ceramicznych tego zespołu naczynia bardzo dużych rozmiarów stanowią aż 48,5% (dla porównania, naczynia tej grupy w zbiorze ceramiki z zagrody 2 stanowią 38,36%).

Ornament

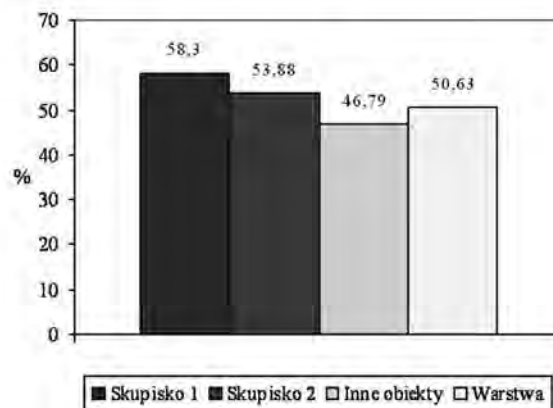
Ułamki ornamentowane stanowią 55,14% ogółu ceramiki całkowicie obtaczanej oraz 60,11% wszystkich fragmentów, nie licząc den (z reguły niezdobionych). Warto jednak podkreślić, że udział naczyń zdobionych był pierwotnie zbliżony do 100% - w materiale wykopaliskowym reprezentowane są bowiem ułamki pochodzące z różnych stref naczynia, w tym z części przydennej. Frekwencja całkowicie obtaczanej ceramiki zdobionej oscyluje na różnych stanowiskach zwykle między 45-60% (E. Pawlak, P. Pawlak 2008a: 154). Warto podać, iż dla materiałów z Kaszowa, pow. milicki, datowanych na okres od połowy X do początku XI wieku, odsetek ceramiki ornamentowanej (nie licząc den) wynosił 54% (W. Dzeduszycki 1972, s. 396). Dość interesujących danych dostarcza analiza materiałów ze stanowisk niezbyt odległych od osady w Grodzisku-Kobylnikach. Zbliżona wartość (53,4%) odnosi się do ceramiki zdobionej z Białcza Starego, gm. Kościan, stan. 14, w przypadku innej osady z tego rejonu - Brońsko, stan. 1, wielkość ta wynosiła 59,8% (obydwa stanowiska datowane są na 2. połowę XII w. i ewentualnie XII/XIII w. - E. Pawlak, P. Pawlak 2004c: 125; 2004d:

195). W przypadku materiałów z Prochów, gm. Wielichowo, stan. 51 (XI w.), udział ceramiki zdobionej wynosił zaledwie 37% (E. P. Pawlakowie 2004: 224). Wskazać tu należy, że największy udział ułamków zdobionych zarejestrowano w materiałach z zagrody 1 (58,3%), nieco mniejszy (53,88%) – z zagrody 2. Zdecydowanie najmniejszy odsetek ceramiki ornamentowanej stwierdzono w pozostałych obiektach wczesnośredniowiecznych (por. wykres 4).

Wydzielono 7 głównych grup ornamentów (I-VII), zawierających łącznie 79 jednostek taksonomicznych, od pojedynczych wątków po złożone, wieloelementowe systemy ornamentacyjne (ryc. 32).

Grupa I obejmuje 10 typów zdobnictwa (1-10). Jej podstawę stanowią dookolne, poziome linie rytu (bądź bruzdy – nr 10) o różnej szerokości i głębokości, występujące w różnych układach kompozycyjnych.

Grupa II zawiera najliczniejszy zestaw, bo aż 35 typów ornamentu (11-45). Cechą wyróżniającą typy 11-44 jest występowanie linii (pojedynczej) bądź wielokrotnych linii falistych, rytych, wykonanych często grzebieniem, występujących samodzielnie, bądź w kombinacji z prostymi, horyzontalnymi liniami dookolnymi, w różnej formie (pojedynczo bądź wielokrotnie – analogicznie, jak w przypadku ornamentu grupy I).

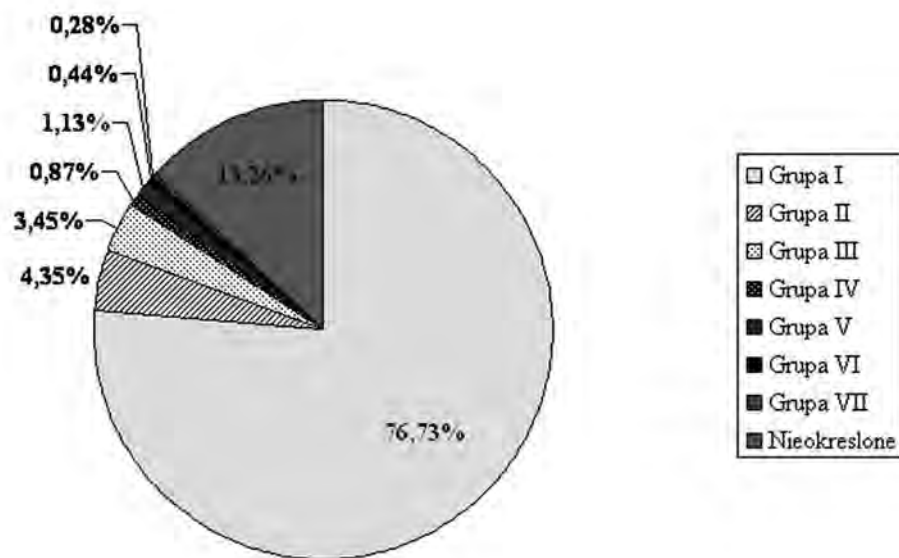

Wykres 4. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Frekwencja ceramiki zdobionej, całkowicie obtaczanej.

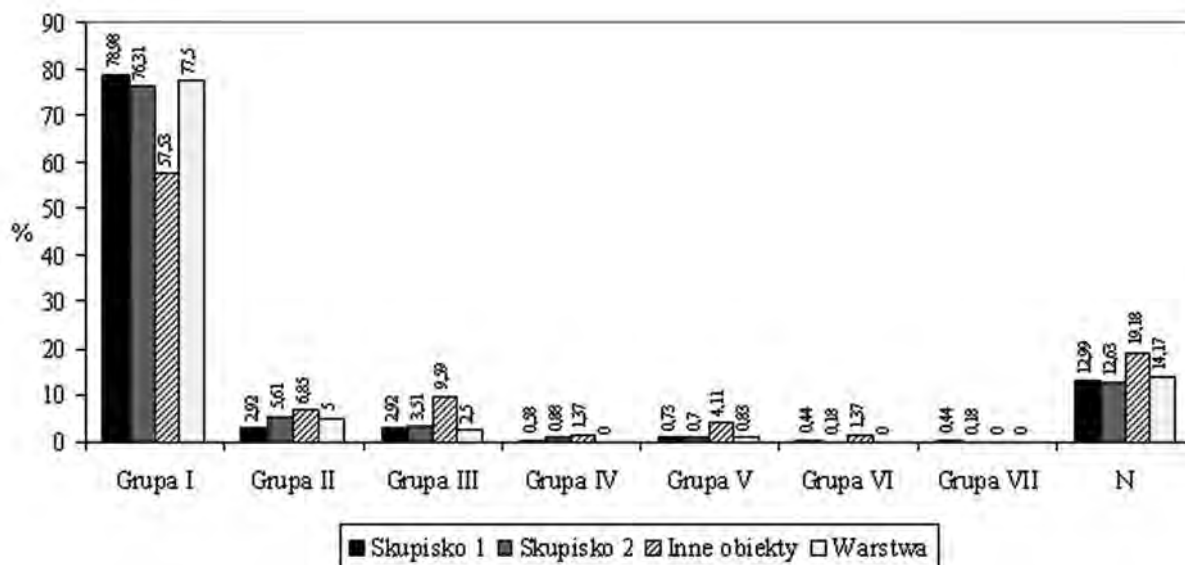
W przypadku typu 45 mamy do czynienia z linią zygzakowatą umieszczoną na cylindrycznej szyjce jednego z naczyń, powyżej dookolnych, horyzontalnych żłobków (ryc. 19:3).

Grupa III reprezentowana jest przez 12 typów (46-57). Cechą wyróżniającą grupę III jest obecność soczewkowatych nacięć wykonanych ukośnie, występujących samodzielnie (46-49, 55, 56 i 57) lub w kombinacji z rytymi, horyzontalnymi żłobkami (50-53) i/lub linią falistą (54). Na uwagę zasługuje pojedynczy przypadek zdobienia krawędzi naczynia (57).

Grupa IV obejmuje 8 typów ornamentu (58-65). Wyróżnia go występowanie analogicznych nie-

Wykres 5. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Procentowy udział poszczególnych grup ornamentacyjnych ceramiki całkowicie obtaczanej.

Wykres 6. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Frekwencja poszczególnych grup ornamentu w wydzielonych zespołach ceramiki całkowicie obtaczanej.

kiedy wgłębień, jak w przypadku grupy III, jednakże wykonanych kilkuzębnym grzebieniem. Podobnie, jak wyżej elementy te występują samodzielnie, bądź w kombinacji z innymi wątkami (linie proste bądź faliste). Na przykład na typ 65 składa się kombinacja wątku głównego i karbowania krawędzi wylewu.

Grupa V reprezentowana jest przez 6 motywów (66-71). Stanowią go koliste bądź trójkątne dołki oraz ukośne bruzdy - wszystkie wykonane patykiem - rylcem.

Grupa VI zawiera 4 rodzaje ornamentu (motywy (72-75). Zdobienia tej grupy wykonane zostały metodą klucia przy pomocy kilkuzębnego grzebienia.

Grupa VII obejmuje 4 motywy (76-79) charakteryzujące się występowaniem złożonych systemów, przeważnie wielowątkowych, łączących kilka technik wykonania. Dodatkową cechą wyróżniającą tę grupę jest pokrywanie znacznych powierzchni naczyń (por. np. ryc. 12:7; 20:4; 21:3 oraz zestawienie na ryc. 32).

Frekwencja poszczególnych grup ornamentu jest bardzo zróżnicowana w analizowanym zbiorze ceramiki. Aż 76,73% stanowią ułamki naczyń zdobione ornamentem należącym do grupy I. Na kolejnych miejscach znalazły się: grupa II (4,35%) oraz grupa III (3,45%). Udział pozostałych uznać należy jako marginalny (por. wykres 5).

Frekwencję poszczególnych grup ornamentu w dwóch głównych zbiorach ceramiki uznać należy za zbliżony (wykres 6). Na uwagę zasługuje natomiast wyraźnie niższy odsetek ornamentów grupy I w zbiorze ceramiki pochodzącym z pozostałych obiektów (nie wchodzących w skład zagród 1 i 2) oraz równocześnie wyższy udział w tych materiałach grup II, III i V niż w zagrodach.

Wypał

O warunkach wypału informują: barwa naczyń oraz struktury przełamów. W przypadku powierzchni zewnętrznej, trzecia część zbioru ma barwę kremową, 27,68% - cegląstą, 25,51% - brunatną, 12,64% - szarą, 0,61% - czarną. Kwestia ta przedstawia się bardzo różnie w poszczególnych zespołach ceramiki (por. tab. 12). Wewnętrzne powierzchnie naczyń cechuje większy odsetek barw „redukcyjnych” – tj. szarej i czarnej oraz częściowo brunatnej (odpowiednio 30,58%, 10,13% oraz 13,71%), co łączyć należy z utrudnionym dostępem powietrza do wnętrza naczyń w trakcie wypału. Ogólnie stwierdzić jednak należy znacznie większą zbieżność w zakresie udziału poszczególnych barw na powierzchniach wewnętrznych, niż w przypadku barw zewnętrznych (tab. 12). Jednolity przełam, świadczący o w miarę jednorodnych warunkach wypału odnotowano w zbiorze 28,79%. Jest to wielkość nieco większa niż w przypadku ceramiki częściowo obtaczanej (22,32%).

Tabela 12. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Barwa wypału oraz struktura przełamów ceramiki całkowicie obtaczanej.

		Barwa wypału												Przełam			
		Powierzchnia zewnętrzna						Powierzchnia wewnętrzna						jednobarwny	dwubarwny	trójbarwny	nieokreśl.
		kremowa	ceglasta	brunatna	szara	czarna	nieokreśl.	kremowa	ceglasta	brunatna	szara	czarna	nieokreśl.				
Skupisko 1 – ob. 45A, 45B, 45C, 67, 68, 70, 72, 73	n	342	352	361	113	5	2	273	236	185	372	103	6	316	408	442	9
	%	29,11	29,95	30,72	9,62	0,43	0,17	23,23	20,09	15,74	31,66	8,77	0,51	26,89	34,72	37,62	0,77
Skupisko 2 – ob. 52, 53, 56, 57, 59, 62, 63, 65, 76	n	403	279	181	181	8	6	311	213	119	278	121	16	324	425	290	19
	%	38,09	26,37	17,11	17,11	0,75	0,57	29,4	20,13	11,25	26,28	11,44	1,5	30,62	40,17	27,41	1,8
Pozostałe obiekty	n	57	35	49	15	-	-	31	27	33	54	9	2	50	58	44	4
	%	36,54	22,44	31,41	9,61	-	-	19,87	17,31	21,15	34,62	5,77	1,28	32,05	37,18	28,21	2,56
Warstwa	n	69	61	79	23	3	2	51	31	23	99	33	-	66	97	71	3
	%	29,11	25,74	33,33	9,70	1,27	0,84	21,52	13,08	9,7	41,77	13,92	-	27,85	40,93	29,95	1,27
Łącznie	n	871	727	670	332	16	10	666	507	360	803	266	24	756	988	847	35
	%	33,17	27,68	25,51	12,64	0,61	0,38	25,36	19,31	13,71	30,58	10,13	0,91	28,79	37,62	32,25	1,33

Zaznaczyć warto, że w poszczególnych zbiorach ceramiki całkowicie obtaczanej odnotowano podobny udział przełamów jednobarwnych (26,89-32,05%). Frekwencja przełamów dwubarwnych i trójbarwnych wynosi odpowiednio: 37,62% i 32,25% (tab. 12). Ogólnie wypału określić można jako dobry, w efekcie którego masę garncarską cechuje odpowiednia spoistość – nie odnotowano w strukturze ścianek spękań i rozwarstwień.

Datowanie ceramiki i osadnictwa wczesno-średniowiecznego

Ceramika naczyniowa stanowi jedyne źródło datowania osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Pozyskano ją z 33 obiektów, co dało podstawę do określenia ich metryki. Do listy 33 obiektów wczesnośredniowiecznych dołączono 11 innych (por. tab. 1 oraz 14), które nie zawierały wprawdzie ceramiki, jednak ich związek z analizowaną tu osadą nie ulegał wątpliwości (podstawą ustaleń była analiza treści wypełnisk oraz związku funkcjonalnego

z obiektami zawierającymi źródła ruchome). Jak wykazano wcześniej, z wypełnisk obiektów oraz z powierzchni wykopów pochodzi zarówno ceramika częściowo obtaczana, jak i całkowicie obtaczana (por. tab. 5 i 6). W dwóch obiektach – 10a i 39 ceramika częściowo obtaczana wystąpiła samodzielnie, co stało się pierwotnie podstawą do datowania zarówno jej, jak i samych palenisk, na fazę C wczesnego średniowiecza (ok. 800-950; Pawlak 2005: 3-4). W toku dalszej analizy, stwierdzono, iż materiał częściowo obtaczany współwystępował z ceramiką całkowicie obtaczaną w wypełniskach aż 14 obiektów (45A, 45B, 45C, 52, 53, 56-59, 62, 63, 65, 72, 73), co stanowi niespełna połowę wszystkich stałych elementów osadnictwa datowanych ogólnie na wczesne średniowiecze. Jak wspomniano wcześniej, ceramika częściowo obtaczana stanowi 4,4% całego zbioru ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych, a jej udział w poszczególnych obiektach jest różny i wynosi na przykład: 2,27% w ob. 45A, 5,96% w ob. 63 oraz aż 34,48% w ob. 52 (tab. 1, 5). Współwystę-

powanie obydwu rodzajów materiału ceramicznego w wielu obiektach wskazuje, że mamy do czynienia ze źródłami jednoczasowymi; nie odkryto bowiem obiektów zawierających wyłącznie ceramikę częściowo obtaczaną, co pozwalałoby brać pod uwagę jej wtórny charakter w zespołach o zdecydowanej przewadze ceramiki całkowicie obtaczanej. Mając na względzie datowanie całego pozyskanego zbioru ułamków naczyń oraz wszystkich obiektów wczesnośredniowiecznych, oprócz należy na próbie określenia metryki cech uznawanych powszechnie jako „młodsze” w rozwoju techniki garncarstwa na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej. Dominacja ilościowa ceramiki całkowicie obtaczanej, wykonanej techniką taśmowo-ślizgową, pozwala umieścić analizowany zbiór po połowie X w. (Hilcerówna 1967). Do cech progresywnych zaliczyć trzeba sygnalizowane już wcześniej silne obtoczenie naczyń na kole, czego raczej nie należy łączyć z najwcześniejszym stadium występowania ceramiki całkowicie obtaczanej. Kolejnym elementem jest znaczna standaryzacja w zakresie zdobnictwa, odnosząca się do zdecydowanej przewagi ornamentów sklasyfikowanych w grupie I, której dominantę stanowią dookólne, horyzontalne żłobki, niekiedy w kombinacji z innymi elementami, pokrywające bardzo często większą część powierzchni naczynia. Ostatni z wymienionych elementów stanowi ważną przesłankę do umieszczenia analizowanego zbioru ceramiki w ramach fazy E (por. np. Dzieduszycki, Fogel 1980: 56 in.; Łastowiecki 1989; Fogel, Sikorski, Bakiera 1988: 149; Kościński 1995: 186-187)¹¹. Datowanie takie potwierdza również obecność większości typów ornamentu wydzielonych w ramach grup II, III oraz IV, które występują powszechniej w materiałach z tego okresu, formy garnków typów A i B, a szczególnie typów C i D, formy wylewów typów II-VI, w szczególności zaś V i VI. Na ostateczne datowanie zbioru ceramiki wpływać mają zarówno wymienione cechy o charakterze „progresywnym”, jak i wspomniane wcześniej cechy wyrażnie „regresywne” odnoszące się przede wszystkim do częściowego obtaczania naczyń. Dopiero zestawienie obydwu zespołów cech daje podstawy do określenia metryki osady. Pewną cenną analogię, bo pochodzącą z osady niegrodowej w Racocie, gm. Kościan, stan. 18,

stanowią ustalenia dotyczące proporcji materiałów częściowo i całkowicie obtaczanych, pochodzących na przykład z obiektów 105, 185 i 209, datowanych na fazę 2a – tj. 2 połowę XI – XI/XII w. Udział ceramiki częściowo obtaczanej w wymienionych obiektach wynosił odpowiednio: 6,72%, 12,7% oraz aż 50%, choć w ostatnim przypadku całkowity zbiór ułamków naczyń wynosił zaledwie 50 jednostek (Kościński 1995: 106, 110, 116, 200). W przypadku materiałów ceramicznych z Kaszowa, datowanych na okres od połowy X do początku XI w. (Dzieduszycki 1972: 392) udział ceramiki częściowo obtaczanej wynosił na poszczególnych stanowiskach: 32% (stan. 1), 35% (stan. 2) i 34% (stan. 3). W nawarstwieniach Ostrowa Lednickiego, zaliczonych do 4 poziomu osadniczego, datowanego na 2 połowę XI w., udział ceramiki górą obtaczanej wynosił 3,2-5,4%, w poziomie 5 (koniec XI-1 połowa XII w.) – zaledwie 1,25%, zaś w starszym poziomie – 3C (1 poł. XI w.) – aż 12,1% (Łastowiecki 1989: 20-22 oraz tab. 3). W przypadku nawarstwień grodu w Śremie frekwencja ceramiki górą obtaczanej w III poziomie osadniczym (poł. XI – 2 poł. XI w.), wynosiła 4,5%, w poprzedzającym go poziomie II (X/XI – 1 poł. XI w.) – aż 28,5%, w IV poziomie (XII w.) – nieco więcej niż w poziomie III, bo 8,5%, zaś w V poziomie (XIII w., szczególnie 1 poł. XIII w.) – jedynie 1,3% (Dzieduszycki, Fogel 1980: 56-61). Inny stan rzeczy odnotowano w przypadku materiałów z Międzyrzecza, stan. 1. W 6. fazie osadniczej datowanej na 2. poł. XI w. udział ceramiki częściowo obtaczanej wynosił 10,97%, natomiast w fazie starszej (5) – aż 68,28%; w fazie młodszej – 7. (XII w. ?), frekwencja materiałów częściowo obtaczanych wynosiła 4,08% (Zamelska-Monczak 2006: 247, szczególnie ryc. 6).

Podane wyżej zestawienia pozwalają przyjąć, że w ciągu XI w., szczególnie od połowy tego stulecia, dokonała się znaczna redukcja udziału ceramiki częściowo obtaczanej w zespołach w różnych częściach Wielkopolski, przy czym podkreślić należy, że jest ona jednak wciąż obecna, a jej odsetek wynosi często kilka procent. Pozwala to datować analizowany zbiór ceramiki wczesnośredniowiecznej z Kobylnik, a zarazem rozpoznaną część osady, na fazę E1 czyli 2 połowę XI w. (por. Dzieduszycki 1982: tab. 38).

¹¹ Na przykład w materiałach ceramicznych pochodzących z III poziomu osadniczego wydzielonego dla grodu śremskiego, udział ceramiki zdobionej wątkiem dookólnych żłobków wynosił aż 82,2% (Dzieduszycki, Fogel 1980: 56).

2.2. Inne przedmioty

Noże żelazne

Z chaty 45A pozyskano 2 silnie skorodowane noże żelazne. Pierwszy wydobyto z ćwiartki NW, z poziomu około 0,3 m powyżej spągu. Całkowita długość przedmiotu wynosi 14,1 cm a długość wyodrębnionego, trójkątnego w przekroju, trzpienia - 4,1 cm (ryc. 17:1). Głownia o długości 10 cm z lekko podniesionym grzbietem ma trójkątny przekrój, szerokość 1,15-1,35 cm i grubość 0,55 cm. Drugi z noży, bardziej zniszczony i znacznie mniejszy odkryto w północnej części obiektu w jego spągowej części. Długość całkowita wynosi 8,5 cm, zaś długość głowni o trójkątnym przekroju - 5,5 cm (ryc. 17:3); prosty grzbiet ma szerokość 0,5 cm. Na trzpieniu długości 3 cm, o prostokątnym (?) przekroju, uformowanym lekko skośnie w stosunku do linii grzbietu noża, zachowały się pozostałości drewnianej okładziny. Trzeci nóż znacznie odbiegający rozmiarami od opisanych wyżej egzemplarzy, odkryto w ob. 62, wchodzącym w skład zagrody przy chacie 63. Jego łączna długość wynosi 20,85 cm; głownia o łagodnie wygiętym grzbiecie ma wymiary 15,9 x 1,4 x 0,5 cm. (ryc. 26:9). Trójkątnie uformowany trzpień ma prostokątny przekrój i grubość: 0,45 - 0,35 cm.

Pręt żelazny

Z ob. 45A pochodzi fragment żelaznego pręta o długości 8 cm; w przekroju poprzecznym miał kształt trójkąta o długości podstawy 0,75 cm i wysokości 0,45 cm (ryc. 17:2). Stanowi on fragment większego przedmiotu - być może obręczy wiadra, o rekonstruowanej średnicy 24 cm lub ramię ostrogi.

Przędziki

Oba znalezione na stanowisku przędziki gliniane pozyskano z obiektów tworzących zagrodę przy chacie 63. Dwustożkowy przędzik z obiektu 58 ma średnicę zewnętrzną 2,8 cm, średnicę otworu 0,9 cm i wysokość 1,9 cm oraz gładko opracowaną, brunatną powierzchnię (ryc. 24:2). Drugi - wydobyty z ob. 59, również ma dwustożkową formę (jest wklęsły po obydwu stronach otworu), lecz nieco bardziej spłaszczoną w porównaniu z poprzednim okazem oraz wygładzoną ciemnoszarą powierzchnię; średnica zewnętrzna wynosi 3,25 cm, średnica otworu 0,7 cm, a wysokość 1,45 cm (ryc. 25:4).

Przedmioty z kości

Z obiektu 45A pochodzi przekłuwacz - niewielki, częściowo uszkodzony, symetrycznie zastrzony przedmiot wykonany z kości zwierzęcej, o wymiarach 8,9 x 1 cm (ryc. 17:4). Funkcję przekłuwaczy pełnić mogły również szable dzików pochodzące z ob. 63 (ryc. 29:3) i 45A (ryc. 22:2) - w obydwu przypadkach widoczne jest starcie świadczące o ich intensywnym użytkowaniu.

Przedmioty kamienne

Trójkątną płytę szlifierską odkryto w obiekcie 63 - z jednej strony miała niemal idealnie płaską, gładką powierzchnię, z drugiej zaś była uformowana nieckowato (ryc. 22:7). Jej wymiary wynosiły 17,8 x 12,8 x 4,6-3,2 cm. Minimalna grubość, w części opracowanej wynosiła 4-2,6 cm, była zatem zagłębiona w stosunku do pierwotnej powierzchni o około 0,6 cm.

Osełka (?) wydobyta z budynku 40 zachowała się we fragmencie, uniemożliwiającym określenie pierwotnych rozmiarów. Zachowane rozmiary czworobocznego w przekroju przedmiotu wynosiły 2,9 x 3,3 x 7,8 cm. Na jednej z dwóch zachowanych powierzchni zewnętrznych widoczne jest silne wygładzenie.

Rozcieracz kamienny z ob. 57, zachowany w połowie, miał wymiary 7,6 x 4,6 cm (ryc. 26:10). Był to granitowy otoczek o owalnym przekroju, uformowanym na skutek długotrwałego użytkowania.

V. Późne średniowiecze

Z okresem tym nie jest związany bezpośrednio żaden z odkrytych obiektów. Jedynie z zasypiska studni - ob. 5 dysponujemy 8 ułamkami naczyń (7 o cechach tradycyjnych oraz 1 stalowoszary), niezwiązanych z jej funkcjonowaniem lecz z wkopem, nieczytelnym w trakcie eksploracji, wykonanym w późnym średniowieczu. Dodatkowo z 4 innych obiektów pozyskano, również ze złoza wtórnego, 6 ułamków naczyń stalowoszarych (ob. 7 - 2 fragm., ob. 10a - 1 fragm., ob. 11 - 2 fragm. oraz ob. 45A - 1 fragm.), a ponadto z powierzchni wykopu - 1 fragment (tab. 1).

Wśród 15 ułamków naczyń, które łączyć należy z późnym średniowieczem, odnotowano 7 (2 wylewy, 4 brzuśce, 1 pokrywka), reprezentujących tzw. ceramikę tradycyjną oraz 8 (1 wylew, 7 brzuśców) - ceramikę stalowoszarą (tab. 1).

W przypadku ceramiki tradycyjnej stwierdzono użycie obok piasku, tłucznia drobnoziarnistego (o grubości do 1 mm), użytego w średnich, rzadziej w dużych ilościach. Obydwa pozyskane ze studni (ob. 5) wylewy pochodzą od garnków. Jeden z nich, o średnicy 20 cm, nawiązuje formą do wylewów dzbanów, jednakże wielkość wylotu sugeruje, że jest to prawdopodobnie ułamek garnka (ryc. 11:2). W drugim przypadku dokonano rekonstrukcji niemal całej bryły naczynia, o średnicy wylewu uformowanego w charakterystyczny okap - 16 cm, maksymalnej średnicy baniastego, niemal kulistego brzuśca - 20 cm, zdobionego dookołnymi, horyzontalnymi żłobkami. Pierwotna, przypuszczalna wysokość naczynia wynosiła ok. 17 cm (ryc. 11:7). Forma wylewu nawiązuje do okazów reprezentujących typ IXa, wydzielony dla materiałów o cechach tradycyjnych z Żernik pod Poznaniem, z wsi datowanej na okres od połowy XIV w. do początku, względnie połowy XV wieku (Pawlak 2007: tabl. 84). Zdobienie w formie szeroko rozstawionych żłobków widoczne jest jeszcze w przypadku jednego z brzuśców. Górna część pokrywki pozyskana również z ob. 5, to przykład ceramiki stalowo-brunatnej, mieszczącej się jednak w tradycyjnych standardach wytwórczych, typowych dla schyłkowej fazy wczesnego średniowiecza (faza F) i sięgającej w głąb późnego średniowiecza. Pokrywka reprezentująca prawdopodobnie formę dzwonowatą, zaopatrzona jest w uchwyt o średnicy 3,7 cm, na którym stwierdzono pozostałość podsypki (ryc. 11:4).

Fragmenty ceramiki stalowoszarej pochodzą z naczyń wykonanych z gliny schudzonej domieszką głównie piasku, rzadziej drobnoziarnistego tłucznia, użytego w średnich i małych, jednostkowo jedynie w bardzo dużych ilościach. Wylew (ø 12 cm), znaleziony w ob. 45A, z charakterystycznym owalnym zgrubieniem zewnętrznej strony krawędzi, pochodzi od garnka (ryc. 26:8) i odpowiada formom reprezentującym typ XIV, wydzielony dla materiałów stalowoszarych z Żernik (P. Pawlak 2007, tabl. 85). Na dwóch brzuścach wystąpił ornament w formie dookołnych bruzd w jednym przypadku oraz kombinacji dwóch linii falistych umieszczonych po obu stronach pojedynczej linii prostej – w drugim.

Zaprezentowane materiały późnośredniowieczne związane są z aktywnością osadniczą o bliżej nieokreślonym charakterze. Na podstawie form ceramiki, głównie o cechach tradycyjnych, przyjąć można,

że mamy do czynienia ze źródłami pochodzącymi z XIV w., względnie z początku XV w. Sugerować to może przede wszystkim kształt garnka z okapem oraz pokrywki, a ponadto forma wylewu drugiego z naczyń tradycyjnych. Niemniej jednak należy mieć na względzie bardzo długą obecność w materiałach ceramicznych, łączonych z późnymi stadiami średniowiecza, a nawet z początkami nowożytności, elementów wywodzących się z tradycji wczesnośredniowiecznej (Kruppé 1981: 60 i n.). Można się liczyć w najbliższym sąsiedztwie rozpoznanej partii stanowiska z istnieniem stałych reliktyw osadnictwa późnośredniowiecznego. Obecność w bardzo niewielkiej odległości rzeki Letnicy, stanowiącej w przeszłości niewątpliwie ważny czynnik osadniczy, zapewne sprzyjał sytuowaniu w pobliżu wsi w późnym średniowieczu. Tylko badania na terenie sąsiadującym z rozpoznany obszarem mogłyby wyjaśnić charakter owego osadnictwa, jak i jego datowanie. Pierwsze wzmianki w źródłach pisanych dotyczące Kobylnik, określanych jako *Kobilniki*, *Kobylnyky*, pochodzą z 1400 roku (Luciński 1991).

VI. Nowożytność

Podobnie jak w przypadku późnego średniowiecza, nie odkryto stałych elementów osadnictwa, które można by łączyć z osadnictwem w okresie nowożytnym. Dysponujemy jedynie zbiorem ceramiki liczącym łącznie 99 ułamków, znalezionym na złożu wtórnym, w zasypiskach starszych obiektów (5, 7, 10a, 11, 15, 16, 40, 41, 44, 45, 45A, 45C, 58, 59 i 63) oraz na powierzchni wykopu (wielkości liczbowe w poszczególnych obiektach - por. tab. 1). Ze względu na barwę wypału, ceramikę tę podzielono na 6 kategorii: cegląstą (w tym 1 ułamek półmajoliki) - 77 fragm., stalowoszarą - 7 fragm., kremową - 3 fragm., stalowo-cegląstą - 4 fragm., brunatną - 3 fragm. oraz kamionkę - 5 fragm.

W przypadku ceramiki ceglastej pozyskano ułamki: 7 wylewów, 55 brzuśców, 7 den, 2 pokrywek, 4 uch, a ponadto 1 nóżkę i 1 uchwyt patelni (tab. 1). Stwierdzono prawie wyłącznie użycie piasku jako domieszki schudzającej. Tłuczeń wystąpił zaledwie w 6 ułamkach naczyń. Materiału schudzającego, który określono, jako drobny (do 0,5 mm) i często jako bardzo drobny (domieszka pyłasta), użyto przeważnie w małych bądź niekiedy śladowych,

rzadziej średnich ilościach. Jest to ceramika niemal wyłącznie cienkościenna (do 5 mm, dość często do 3 mm). Wśród wylewów, 5 pochodzi od garnków (ryc. 26:5-7), 1 - od misy, 1 - od dzbana. Zrekonstruowana średnica wylewu jednego z garnków wynosi 18 cm, natomiast dzbana - 8 cm. Jedno z den o średnicy 4 cm (!) pochodzi od naczynia miniaturowego, których występowanie na stanowiskach z ceramiką nowożytną jest dość często poświadczane (Żak 1959: 107, ryc. 33:1; Niesiołowska, Perzyńska, Żak 1960: 171, ryc. 87:11; Sikorska-Ulfik 1972: 185:3; Krause 2002: 265, ryc. 3:6, 7; Sikorski 2003: 90, ryc. 4:9, 11; Pawlak 2007: 135). Nie stwierdzono innego, poza żłobkami-bruzdami, zdobienia ceramiki. Wyjątek stanowi włączony do tego zbioru, z uwagi na ceglasty wypał, jedyny ułamek (brzuśca) naczynia półmajolikowego (prawdopodobnie dzbana), znaleziony na powierzchni wykopu. Jest on zdobiony pobiałką, którą wykonano na naturalnym podkładzie biskwitu bliżej nieokreślony ornament. Całość pokryta została jasnobrązowym, przezroczystym szkliwem. Na 14 innych ułamkach stwierdzono szkliwo, w tym na 6 - na obydwu powierzchniach ścianki. Przeważnie stosowano szkliwo barwy brązowej, zwykle przezroczyste - o jasnym odcieniu, rzadziej (3 fragm.) barwy ciemnej (szkliwo nieprzezroczyste - tzw. ziemne). Zaobserwowano również obecność szkliva bezbarwnego oraz w pojedynczych przypadkach: białego kryjącego, oliwkowego i zielonego na zewnętrznej powierzchni wylewu dzbana. Na powierzchni zewnętrznej wspomnianego wyżej fragmentu naczynia miniaturowego oraz na jednym z uch zarejestrowano warstwę pobiałki, zaś na fragmencie brzuśca pas wykonany pobiałką.

Wśród ceramiki stalowoszarej zarejestrowano ułamki 1 wylewu oraz 6 brzuśców. Na wylewie pochodzącym od garnka, zarejestrowano dwustronną polewę barwy zielonej (ryc. 26:4). W niewielkich zbiorach ułamków naczyń kremowych (1 wylew, 1 brzusiec, 1 dno), brunatnych (1 wylew, 1 brzusiec, 1 ucho) i stalowo-ceglastych (4 brzuśce) wystąpiły podobne cechy odnoszące się do receptury użytej masy garncarskiej oraz grubości ścianek, jak w przypadku ceramiki ceglastej. Wylew garnka kremowego pokryty jest dwustronnie szkliwem barwy oliwkowej (ryc. 26:3). Trudno jednakże jednoznacznie określić w przypadku dwóch ułamków naczyń kremowych rodzaj użytej gliny. Bardzo jasna barwa wypału su-

gerować może zastosowanie gliny kaolinowej, jednakże bez badań specjalistycznych trudno definitywnie tę kwestię rozstrzygnąć. Nadmienić warto, że jest to cecha dość często spotykana w materiałach późnonowożytnych na terenie Wielkopolski. W przypadku kamionki (1 wylew, 4 brzuśce) mamy do czynienia z białą masą garncarską schudzoną drobnopiękistym piaskiem. Prawie we wszystkich przypadkach naczynia były polewane dwustronnie szkliwem ziemnym barwy ciemnobrązowej, tylko w jednym przypadku odnotowano szkliwo ziemne (brązowe) na powierzchni zewnętrznej oraz szkliwo przezroczyste barwy oliwkowej na powierzchni wewnętrznej.

Z osadnictwem nowożytnym łączyć należy również 1 brzeg kafla garnekowego pozyskany z powierzchni wykopu.

Jak zaznaczono już wcześniej, przedstawiony ruchomy materiał nowożytny nie jest związany z obiektami odsłoniętymi na stanowisku. Trudno jednoznacznie stwierdzić czy mamy do czynienia z relikami związanymi z jakąś osadą zlokalizowaną w pobliżu miejsca badań, czy materiał ten, znajdujący się na złożu wtórnym, łączyć należy z rolniczym wykorzystaniem terenu (np. w efekcie jego nawożenia). Nie można wskazać dokładnej metryki całego pozyskanego zbioru; stwierdzić można jedynie, że większość materiałów mieści się raczej w młodszych stadiach nowożytności - tj. w okresie XVIII-XIX, a nawet do połowy XX wieku.

VII. Zakończenie

Badania archeologiczne na nowoodkrytym stanowisku 35 w Grodzisku Wielkopolskim-Kobylnikach dostarczyły bardzo cennych źródeł związanych z osadnictwem pradziejowym i średniowiecznym. Pierwszorzędne znaczenie miała niewątpliwie rzecka Letnica, dostarczająca wody, warunkującej rozwój osadnictwa. Wydaje się, że ciek ów mógł mieć w przeszłości znacznie wyższy poziom wody i okresowo mógł tworzyć rozlewiska. Warunki te zapewne miały decydujący wpływ na wykorzystanie tego terenu pod osadnictwo w późnym okresie rzymskim i we wczesnym średniowieczu. Nie ulega jednak wątpliwości, że teren objęty badaniami stanowił również miejsce penetracji społeczności neolitycznych (KPL).

Osadnictwo związane z kulturą przeworską późnego okresu rzymskiego cechuje się trwałym charakterem, co poświadcza obecność obiektu mieszkalnego oraz obiektów gospodarczych. W przypadku wczesnego średniowiecza mamy do czynienia z osadą, w której stwierdzono koncentrację obiektów w ramach przynajmniej dwóch zagród. Świadczy to niewątpliwie o trwałym charakterze osadnictwa w tym okresie. Odkrycie tak licznych źródeł, zarówno stałych, jak i ruchomych, związanych z wczesnym średniowieczem ma kapitalne znaczenie dla poznania tła osadniczego Grodziska, którego nazwa sugeruje istnienie grodu w jego pobliżu. Lokalizacja tego obiektu nie jest jednak do dziś znana. Być może ostatnio dokonane odkrycie omówionej wyżej osady, jest wskazówką do szukania ewentualnych pozostałości grodziska-eponimu na zachód od miasta. Warto dodać, że podczas przeprowadzonych w 2004 roku badań archeologicznych w ramach nadzorów przy pracach budowlanych w tzw. grodziskiej strefie inwestycyjnej, rozciągającej się na południe od miasta, zarejestrowano kilka obiektów związanych z osadnictwem z wcześniejszych faz wczesnego średniowiecza – z faz B-C (P. Pawlak 2004a; tenże 2004b). Uzyskane więc w 2005 roku kolejne źródła związane wczesnym średniowieczem, stanowią ważne uzupełnienie wiedzy na temat przedlokacyjnego tła osadniczego Grodziska Wielkopolskiego.

Bibliografia

- BENDER, W.
1980. Kompleks osadniczy w miejscowości Wólka Łasiecka na tle osadnictwa dorzecza Bzury, *Archeologia Polski* 25(2): 335-392.
- BŁĄŻEJSKI, A.
2007. *Kultura przeworska a reńsko-wezerska strefa kulturowa*. Wrocław.
- BŁĄŻEJSKI, A.; MIROCHA, W.
2007. Badania pracowni garncarskiej kultury przeworskiej na stan. 5 w Kocinie, gm. Sośnie, pow. ostrowski, woj. wielkopolskie, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 8: 165-173.
- BOJARSKI, J.
2007. Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z Napola, jako podstawa rekonstrukcji kontaktów kulturowych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej, *Archaeologia Historica Polona* 17: 397-421.
- BRZOSTOWICZ, M.
1993. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Splawiu, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych z lat 1991-1992, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 2: 115-132.
2002. *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*. Poznań.
- 2003a. Gród z czasów przedpiastowskich w Splawiu-Wodzisku, w M. Brzostowicz (red.), *Archeologia powiatu wrzeńskiego*: 155-162. Poznań-Września.
- 2003b. Wyniki badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Splawiu, gm. Kołaczkowo, pow. Września, woj. wielkopolskie, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 6: 324-337.
- CIESIELSKA, E.
1997. *Osada kultury przeworskiej w Kaliszu-Piwonicach – próba syntezy*. Maszynopis pracy magisterskiej w Instytucie Prahistorii UAM w Poznaniu. Poznań.
- COFTA-BRONIEWSKA, A.
1979. Obiekty gospodarcze, w A. Cofta – Broniewska (red.), *Zaplecze gospodarcze konwentu oo. Franciszkanów w Inowrocławiu od poł. XIII w. do poł. XV w.* Poznań.
- DĄBROWSKI, J.
1999. Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z terenu Polski, w W. Chudziak (red.), *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej*: 227-255. Toruń.
- DĄBROWSKI, K.
1958. Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku 1 w Piwonicach, pow. Kalisz, *Materiały Starożytne* 4: 7 – 90.
- DĄBROWSKI, K.; KOZŁOWSKA, R.
1959. Dwie osady z okresów późnolateńskiego i rzymskiego we wsi Piwonice, pow. Kalisz, *Materiały Starożytne* 5: 283 – 329.
- DOBRAŃSKA, H.
1990a. *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie. Część I. Materiały*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
1990b. *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. krakowskie. Część II*. Kraków.
- DYMACZEWSKA, U.
1970. Ceramika wczesnośredniowieczna z Santoka, pow. Gorzów Wlkp., *Slavia Antiqua* 16: 145-241.
- DZIEDUSZYCKI, W.
1972. Ceramika z wczesnośredniowiecznego Kaszowa w pow. milickim, *Archeologia Polski* 17(2): 391-444.
1982. *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X w. do połowy XIV w.* Wrocław.
- DZIEDUSZYCKI, W.; FOGEL, J.
1980. Gród wczesnośredniowieczny w Śremie, *Slavia Antiqua* 26: 33-91.
- FOGEL, J.; SIKORSKI, A.; BAKIERA, S.
1988. Uwagi na temat relacji wybranych elementów średniowiecznej aglomeracji śremskiej (gród-miasto-przeprawa warciańska), *Fontes Archaeologici Posnanienses* 36: 135-157.
- GODŁOWSKI, K.
1977. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II), *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 4: 7-237.
- HENSEL W.; HILCZER-KURNATOWSKA, Z.
1980. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. 5*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

- HENSEL, W.; NIESIOŁOWSKA, A.; ŻAK, J.
1959. Badania na Placu Katedralnym w 1938 r., w W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1, Warszawa-Wrocław, s. 13-57.
- HILCZERÓWNA, Z.
1960. *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Daleszynie (st. 2) w powiecie gostyńskim*. Poznań
1967. *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*. Wrocław.
- JASNOSZ, S.
1952. Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 2: 1-284.
- KASPROWICZ, T.
2008. Osada ludności z późnego okresu wpływów rzymskich na stanowisku 284 (AUT 192) Poznań-Nowe Miasto, w H. Machajewski, R. Pietrzak (red.), *Poznań-Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A2 – odcinek wielkopolski*, t. 2: 353-362. Poznań.
- KEMPKE, T.
1988. Zur Chronologie der Keramik von Starigard/Oldenburg, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 69: 87-102.
- KOŚCIŃSKI, B.
1995. Osada w Racocie (stanowiska 18 i 25), gmina Kościan, woj. leszczyński, w Z. Kurnatowska (red.), *Z badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym Wielkopolski południowej*. Poznań.
- KRAUSE, E.
2002. Badania archeologiczne na Zamku Górków w Szamotułach w latach 1973 oraz 1981-1983. w H. Machajewski, R. Pietrzak (red.), *Badania archeologiczne ziemi szamotulskiej. Część I*: 253-281. Poznań.
- KRUPPÉ, J.
1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- LABUDA, G.
1999. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań.
- LUCIŃSKI, J.
1991. Kobylniki, w A. Gąsiorowski (red.), *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, t. 8, cz. II, z. 2.
- ŁASTOWIECKI, M.
1989. Stratygrafia i chronologia Ostrowa Lednickiego, *Studia Lednickie* 1: 17-70.
- ŁASZCZEWSKA, T.
2008. Osadnictwo z okresu wpływów rzymskim w Monicach-Sieradzu, województwo łódzkie, w B. Gruszka (red.), „Ad Oderam fluvium”. *Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*: 117-158. Zielona Góra.
- ŁASZKIEWICZ, T.
1993. Sowinki – sprawozdanie z badań, *Informator Archeologiczny, badania rok 1989*: 44-45.
- ŁOSIŃSKI, W.
1996. Menkendorf, w A. Gąsiorowski, G. Labuda, A. Wędzki (red.), *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 8, suplementy i indeksy, cz. 2, suplement A-Ż: 435-439. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- ŁOSIŃSKI, W.; ROGOSZ, R.
1986. Metody synchronizacji warstw kulturowych wczesnośredniowiecznych obiektów wielowarstwowych na podstawie analizy ceramiki ze Szczecina, *Problemy chronologii ceramiki wczesnośredniowiecznej na Pomorzu Zachodnim*: 9-50. Warszawa.
- MACHAJEWSKI, H.
1995. Osada ludności kultury przeworskiej na stanowisku 1 w Kucowie, gm. Kleszczów, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 37-38: 65-139.
2003a. Metalowe okucie końca pasa z osady kultury przeworskiej w Poznaniu-Nowym Mieście, w A. Bursche, R. Ciołek (red.), *Antyk i barbarzyńcy. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Kolendo w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*: 276-284. Warszawa.
2003b. Starożytni hutnicy z Pojezierza Gnieźnieńskiego, *Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski* 2: 226-238.
2007. Wielkopolska północna w późnym okresie rzymskim i we wczesnej fazie wędrówek ludów, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 43: 77-97.
- MACHAJEWSKI, H.; PIETRZAK, R.
2008a. Osada ludności z kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz z wczesnej fazy okresu wędrówek ludów na stanowisku 226 (AUT 194), w H. Machajewski, R. Pietrzak (red.), *Poznań-Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A2 – odcinek wielkopolski*, t. 2: 363-436. Poznań.
2008b. Ze studiów nad ceramiką naczyńową kultury przeworskiej z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów w Wielkopolsce, w A. Błażejowski (red.), *Ceramika warsztatowa w środkowoeuropejskim Barbaricum*: 225-251. Wrocław.
- MAKIEWICZ, T.
1997. Badania ratownicze stanowiska wielokulturowego w Łaszczynie koło Rawicza w województwie leszczyńskim, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 38: 73-95.
- MALINOWSKA, M.
1974. Badania na Placu Katedralnym w 1958-1959 r., w W. Hensel, J. Żak (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 4: 7-46. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- MĄCZYŃSKA, M.
1999. Schyłkowa faza kultury przeworskiej, *Kultura przeworska*, t. 4: 25-53.
- MICHAŁOWSKI, A.
2003. *Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich*. Poznań.
- MICHNIK, M.; SZWED, R.
2003. Sprawozdanie z badań na stanowisku Ślęza 13, pow. Wrocław w 2003 roku, w Z. Bukowski (red.), *Raport 2000. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za rok 2000. Zeszyty Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (d. Zeszyty ORBA). Seria B: materiały archeologiczne*: 178-184. Warszawa.
- MOSZYŃSKI, K.
1929. *Kultura ludowa Słowian, cz. 1. kultura materialna*. Kraków. Reprint.
- NIESIOŁOWSKA, A.; PERZYŃSKA, M.; ŻAK, J.
1960. Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950-1953, w W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 2: 67-219. Wrocław-Warszawa.

- NOWACZYK, K.; NOWACZYK, L.
2003. Wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych w 2000 r. na wielokulturowym stanowisku Wilkowice 8, gm. Żurawina, pow. Wrocław, w Z. Bukowski (red.), *Raport 2000. Wstępne wyniki konserwatorskich badań archeologicznych w strefie budowy autostrad w Polsce za rok 2000. Zeszyty Ośrodka Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (d. Zeszyty ORBA). Seria B: materiały archeologiczne*: 197-207. Warszawa.
- PANIC, I.
1989. Przechowywanie płodów rolnych włościan na południu Górnego Śląska w XVI – XVIII stuleciu, *Kwartalik Historii Kultury Materialnej* 37(2): 355-359.
- PARCZEWSKI, M.
1988. *Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych*. Wrocław.
- PAWLAK, E.
2007. Charakterystyka osadnictwa, w E. Pawlak, P. Pawlak (red.), *Żerniki, gm. Kórnik, stan. 25. Osadnictwo pradziejowe, wieś średniowieczna i folwark nowożytny, Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A2 – odcinek wielkopolski, t. 1*: 29-59. Poznań.
- PAWLAK, E.; PAWLAK, P.
2004a. *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w związku z budową nawierzchni ulicy Fabrycznej w Grodzisku Wielkopolskim w 2004 roku*. Maszynopis w archiwum Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej w Poznaniu.
2004b. *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego przy budowie centrum skupu i przetwórstwa pieczarek w Grodzisku Wielkopolskim w 2004 roku*. Maszynopis w archiwum Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej w Poznaniu.
2004c. Wczesne średniowiecze, w *Brońsko, stan. 1 (52), gm. Śmigiel*, w Wyniki badań archeologicznych w związku z budową gazociągu DN 350/300 relacji Kościan – Zielona Góra, na odcinku woj. wielkopolskiego. *Brońsko-Kokorzyn*: 102-131. Maszynopis w archiwum Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej w Poznaniu. Poznań.
2004d. Wczesne średniowiecze, w *Białcz Stary, stan. 14 (53), gm. Śmigiel*, w Wyniki badań archeologicznych w związku z budową gazociągu DN 350/300 relacji Kościan – Zielona Góra, na odcinku woj. wielkopolskiego. *Brońsko-Kokorzyn*: 184-230. Maszynopis w archiwum Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej w Poznaniu. Poznań.
2005. *Sprawozdanie z ratowniczych prac archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku Kobylniki 35 w związku z budową obwodnicy miasta Grodzisk Wielkopolski w 2005 roku*. Maszynopis w archiwum Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej w Poznaniu.
2008a. *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*. Poznań.
2008b. Średniowieczna jama dziegiarska ze Stodolska, gm. Rakoniewice, stanowisko 3, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 9: 229-235.
- PAWLAKOWIE, E. I P.
2004. *Prochy, stan. 51 (44), gm. Wielichowo*, Wyniki badań archeologicznych w związku z budową gazociągu DN350/300, relacji Kościan – Zielona Góra, na odcinku województwa wielkopolskiego. *Kopanica – Ziemin*: 212-243. Maszynopis. Poznań.
- PAWLAK, P.
2007. Ceramika naczyniowa, w E. Pawlak, P. Pawlak (red.), *Żerniki, gm. Kórnik, stan. 25. Osadnictwo pradziejowe, wieś średniowieczna i folwark nowożytny*: 61-161. Poznań.
- PAWLAK, P.; PRUCHNIK, S.
2011. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych w Kątach Śląskich, gm. Sośnie, stan. 2, w latach 2008 - 2009, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 12: 125-145.
- PAZDA, S.
1966. Ceramika siwa na Dolnym Śląsku w świetle ostatnich odkryć, *Silesia Antiqua* 8: 75-103.
1975. Badania nad problematyką pracowni garncarskich w IV-V w. na Dolnym Śląsku, *Studia Archeologiczne* 7: 165-203.
1980. *Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, *Studia Archeologiczne* 10.
- PIASKOWSKI, J.
1970. O wytapieniu żelaza w ogniskach dymarskich na ziemiach Polski, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 18(1): 37-52.
- PIECZYŃSKI, Z.
1963. Materiały z warstw przedsakralnych odsłoniętych w katedrze poznańskiej w latach 1951-1956, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 13: 246-288.
- POWIEŚĆ MINIONYCH LAT
1987. *Powieść minionych lat* (tłum. F. Sielicki), *Kroniki staroruskie*. Warszawa.
- PRZEWOŻNA, K.
1955. Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słapanowie, pow. Szamotuły, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 5: 60-140.
- RADWAN, M.
1963. *Rudy, kuźnie i huty żelaza w Polsce*. Warszawa.
- REINFUSS, R.
1955. *Garncarstwo ludowe*. Warszawa.
- RODZIŃSKA-NOWAK, J.
2006. *Jakuszowice. Stanowisko 2. Ceramika z osady kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów*. Kraków.
- ROGAŁSKI, B.
2004. *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych na osadzie z młodszego okresu wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów w Kunach, pow. Turek, woj. wielkopolskie, stan. 4*, w M. Olędzki, J. Skowron (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy, t. 1*: 179-230. Łódź.
- RZEŹNIK, P.
1995. *Ceramika naczyniowa z Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu w X-XI wieku*. Poznań.
- SCHULDT, E.
1956. *Die slawische Keramik in Mecklenburg*. Berlin.
- SIKORSKA-ULFIK, I.
1972. Materiały z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na Starym Rynku w Poznaniu w roku 1964, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 21(1970): 183-217.
- SIKORSKI, A.
1987. Problem ceramiki typu Dziedzice w świetle badań w Dębczynie, woj. Koszalin, *Folia Praehistorica Posnaniensia* 2: 279-302.

2003. Północno-zachodni fragment muru, w P. Pawlak, A. Sikorski, P. Wawrzyniak (red.), *Mury obronne biskupa Jana Lubrańskiego, Kronika Miasta Poznania* 1\2003: 86-91.
- SKOWRON, J.
2004. O funkcji niektórych budowli słupowych w osadach ludności kultury przeworskiej, w M. Olędzki, J. Skowron (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy*, t. 1: 9-23. Łódź.
- SZAFRAŃSKI, W.
1960. Wyniki badań archeologicznych w Biskupinie, pow. Żnin, na stanowisku 6, w W. i Z. Szafrąscy (red.), *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*: 7-144. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- WIELOWIEJSKI, J.
1960. *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskiego i rzymskiego*, Materiały Starożytności 6.
- WOŹNIAK, Z.
2007a. Archeologiczne badania ratownicze na wielokulturowym stanowisku nr 33/34 (A2-288) w Stępcinie, gm. Nekla, pow. Września, woj. Wielkopolskie. Komunikat z badań, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 8: 175-183.
2007b. Archeologiczne badania ratownicze na wielokulturowym stanowisku nr 36 (A2-72) w Wysoczce, gm. Buk, pow. Poznań, woj. wielkopolskie. Komunikat z badań, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 8: 211-217.
- WRÓBEL, M.
1992. Badania osady ludności kultury przeworskiej w Płoskach, stan. 3, gm. Wąsosz, woj. leszczyńskie, w latach 1988-90, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 1: 45 – 58.
- WYRWIŃSKA, E.
1995. Wczesnośredniowieczna osada odkryta na wielokulturowym stanowisku nr 6 w Grotnikach, gm. Włoszakowice, woj. leszczyńskie, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 3: 139-152.
- ZAMELSKA-MONCZAK, K.
2006. Międzyrzecz na skrzyżowaniu dróg, Współczesnymi drogami w przeszłość. *IV Polsko-Niemieckie Spotkania Archeologiczne, Dychów 15-18 listopada 2005*, t. 1: 243-253. Zielona Góra.
- ZBIERSKI, A.
1955. Wczesnośredniowieczne górnictwo i hutnictwo w świetle materiałów z grodziska łączyckiego, *Studia Wczesnośredniowieczne. Studia, materiały, sprawozdania*, t. 3: 298-318.
- ZIĘTEK, J.
2004. Cmentarzysko kultury przeworskiej w Mierzynie-Grobli, stan. 2, gm. Rozprza, woj. łódzkie, w M. Olędzki, J. Skowron (red.), *Kultura przeworska. Odkrycia – interpretacje – hipotezy*, t. 1: 25-85. Łódź.
- ŻYCHLIŃSKI, D.
1999. Szerokokołnierzowate naczynia zasobowe (typu Krausengefässe) z Giecza w Wielkopolsce północnej, *Kultura przeworska*, t. 4: 193-197.
2004. Kultura Przeworska, [w:] Brońsko, stan. 1 (52), gm. Śmigiel, w *Wyniki badań archeologicznych w związku z budową gazociągu DN 350/300 relacji Kościan-Zielona Góra, na odcinku woj. wielkopolskiego. Kopanica-Ziemin*: 95-102. Maszynopis w archiwum Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej w Poznaniu.

ŻAK, J.

1959. Badania w ogrodzie przy ul. Ostrów Tumski 10 w 1946 r., w W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 1: 81-129.

Some studies into the settlement of Przeworsk culture people and the early mediaeval population as exemplified by sources from Grodzisk Wielkopolski – Kobylniki, site 35 Summary

The site was discovered during archaeological work conducted in the years 2004-2005 by Henryk Klunder's Archaeological Conservation Workshop in relation with the construction of a ring road of Grodzisk Wielkopolski (fig. 1). The research covered an area 130m long and 23-26m wide, stretched between a road that runs from Kobylniki to Gnin (Kobylnicka Street) and the Letnica river. Altogether 3196 square metres were recognised and 80 objects were registered, 29 of which should be connected with the Przeworsk culture human settlement and 44 with early mediaeval settlement, with 7 objects impossible to date. Particular fragments of pottery testify to the existence of the Funnel Beaker culture settlement in the area. Overall, the site in Kobylniki yielded 2974 pottery sherds, 1156 animal bones, numerous lumps of daub, a stone quern, 2 clay spindle whorls and 8 iron objects (cf. Table 14).

A semi recessed shelter (object no 55) with two wooden ploughs registered beneath the fill-in (objects nos 60, 61), two furnaces (objects nos 6 and 54), a dugout shelter (object no 27) and a pits (objects 10b, 44 and 2b) and also post-pole pits (2a, 8, 9, 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 31, 32, 35, 36, 37 and 38), themselves remains of a larger arrangement with over-surface construction (figs 3-8). The supposed dwelling building, constituting one complex with the accompanying furnace, was placed 70m away from the area comprising the remains of outbuildings and located in the vicinity of the river. The fill-ins of the objects mentioned and partially the surface of the dig produced a collection of 107 handmade pottery sherds and container pots turned on a potter's wheel. The first group contains: pots (figs 6:5-6; 9:2; 11:6; 26:14), bowls (9:3, 4; 5:8; 15:6) and vase-shaped vessels (figs 6:3; 9:1). The second group includes container pots known as "Krausengefässe", characteristically large in size, whose sherds were retrieved from the furnace fill-in – object no 6). Out of the total number of over 200 fragments 5 different vessels were isolated (fig. 6:7). In all, the entity of the material connected with the Przeworsk culture human set-

tlement should be dated to the close of the late Roman period, probably within the C₂ phase (probably at its closing stage) and the beginning of the wanderings of the peoples (phase D₁).

The most numerous group of objects (55%) are the remains of early mediaeval settlement discovered on site 35. They were registered along 80 metres, throughout the width of the research belt. They are undoubtedly the remains of a single-phase settlement, which included dwelling constructions and a complex of household equipments: hearths, a well, storage pits and possibly constructions connected with husbandry. The unearthed remains permit an isolation of two zones. The first, located in the south-eastern part of the dig, included four dwelling structures (40, 41, 45a, 63) with adjacent objects probably connected with husbandry and food storage. They constituted a compact zone 40 metres wide which apparently went beyond the western border of the dig. Two groups can be isolated among the objects of a dwelling character – the first one includes objects nos 40, 41 and 53, with a rectangular outline in the roof, basin-shaped or trapezoid in vertical cross-section, never deeper than 0.6m. The second group contains objects nos 45A, 45B and 63 – their distinctive feature is the hollow reaching maximally an average of 1.12-1.15m, the presence of pit cellars that covered almost the whole floor area of homesteads, and the use of virgin layer as a construction element. The wooden floor construction preserved in object no 63, indicative of its fixing on the edges of the dig, supports the hypothesis of the existence of a utility stratum in the dwellings above the thill. The second zone, about 15 metres away from its closest building no 40, was decidedly economic in nature. Similarly to the settlement from the Roman period, it was located in the north-western part, in the immediate vicinity of the flooding area. The pottery collection (2747 fragments) presented two technological groups. The first (4.4%) contained sherds of hand-built vessels turned on a potter's wheel at the edge or the recess of the belly; the second (95.6%) – contained vessel material wheel-turned by the slide-band technique and totally thrown as the result. As for the partially turned vessels,

they include barrel and egg-shaped pots (figs 21:7; 22:3; 23:10; 24:5; 25:3), double-cone vessels ((eg figs 21:8; 28:3-4; 29:8) closely linked with pots of the Menkendorf type, known from the territories of north-western Slavonic lands, and also forms with a more marked sinuous shape (fig. 29:7). The decoration was found on 35 sherds of bellies and lips, amounting to 31.25% of the collection (figs 19:1; 21:5; 22:3; 23:10; 24:4-5; 25:3; 29:7, 8; 28:3, 4). In the case of wholly thrown pottery lip classification was performed, resulting in an isolation of 7 main types (I-VII – fig. 32). As for the vessel forms, a classification of 7 types was suggested: sinuous pots (type A), forms with a gourd-shaped belly with no separate neck or with a short neck (B), objects with a distinctive segmentation (C), vessels with a cylindrical neck (D) beakers and/or bowls (E1 and E2) and vessels with a flat-spherical belly (F). The collection of decorated sherds constitutes 55.14% of the total of wholly thrown pottery. 7 main groups of ornamentation were isolated (I-VII), and in all contained 79 taxonomic units, from single motifs to elaborate multi-element decorative systems (fig. 32). The analysis conducted and analogies considered allow to date the discussed collection of early mediaeval pottery from Kobylniki and the recognised part of the settlement to phase E₁, ie the second half of the 11th century.

Only 15 fragments of vessels can be linked to the late Middle Ages (the 14th-beginning of the 15th century), including a biggish pot sherd secondarily deposited in the fill-in of an early mediaeval well (object no 5), (fig.11:7). A collection of 99 pottery fragments found in a secondary deposit in the fill-ins of older objects and the surface of the excavation pit is related with the Modern Age (cf. Table 1). In terms of the colour after firing, the pottery was divided into six categories: brick, steel-grey, cream, steel-brick, dark brown and stoneware. A more precise dating of the modern pottery cannot be decided; it can only be stated that most of the material seems to come from younger periods of the Modern Age – that is, the 18th-19th century, or even the first half of the 20th century.

Tabela 13. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Charakterystyka obiektów.

Nr	Ar	Wymiary dł. x szer. x głęb. cm	Kształt		Wypełnisko	Zawartość				Funkcja	Datowanie	Uwagi
			w przekroju poziomym	w przekroju pionowym		ceramika	kości	polepa	inne			
1	15b	84 x 67 x 17	nierregularnie owalny	nieckowaty	szara próchnica, oczka pomarańczowej gliny	-	-	-	-	jama	-	
2a	16b/17a	38 x 48 x 90	zbliżony do okrągłego	trójkątny	negatyw słupa wypełniony bryłami polepy, wkop: szarobrunatna próchnica i oczka pomarańczowej gliny	-	-	129	-	jama postu-powa	KP ?	
2b	16b/17a	>130 x 55 x 25	prostokątny?	nieckowaty	szarobrunatna próchnica	-	-	-	-	jama		
3	17b	52 x 40 x 12	owalny	nieckowaty	szaro beżowy piasek	1	-	-	-	jama postu-powa (?)	WŚ (faza E)	
4	18a	152 x 112 x 15	owalny	nieckowaty	spalenizna, ciemnobrunatna próchnica, rozkruszone kamienie	-	-	-	-	palenisko	WŚ (faza E)?	
5	22b	402 x 462 x 106	zbliżony do okrągłego	trapezowaty	warstwy w układzie poziomym: ciemnoszarobrunatna, szaro-brunatna, szara próchnica, szara glina, w połowie głębokości obiektu warstwa brunatnej próchnicy drzewnej, jasnoszary, szary i ciemnoszary piasek gliniasty; ciemnożółta glina	8-KP 36-WŚ 8-PS, 1-NŻ	73*	4	przedmiot żelazny -1		WŚ (faza E)	* w tym 1 fragm. poroża
6	22b	>212 x 206 x 77	zbliżony do okrągłego?	trapezowaty, z wypłyceniem od strony N	w stropie: szaro-brunatna próchnica z bardzo dużą zawartością brył polepy i spalenizną, beżowa glina, szary piasek gliniasty	29-KP	27	-	żużel żel.-1	jama	KP	
7	12a	336 x 272 x 60	owalny	trapezowaty	skupisko dużych i średnich kamieni osadzonych w ciemnoszarobrunatnej próchnicy (w spagu) i beżowej glinie przemieszanej z jasnoszarobrunatną próchnicą	1-KPL 11-WŚ 2-PŚ 2-NŻ	5	2	-		WŚ (faza E)	częściowo wko-pany w ob. 11
8	22a	52 x >38 x 27	czworoboczny?	zbliżony do prostokątnego	skupisko brył polepy w otoczeniu szarej, spieczonej gliny	-	-	-	-	jama postu-powa	KP ?	
9	22b	36 x 30 x 16	zbliżony do okrągłego	półokrągły	skupisko brył polepy	-	-	-	-	jama postu-powa		

Nr	Ar	Wymiary dł. x szer. x głęb. cm	Kształt		Wypełnienie	Zawartość				Funkcja	Datowanie	Uwagi
			w przekroju poziomym	w przekroju pionowym		ceramika	kości	polepa	inne			
10a	11b	204 x 173 x 25	owalny	nieckowaty	ciemnobrunatna i szarobrunatna próchnica, sporadycznie spalenizna, warstwa rozkruszonych kamieni	4-NŻ 1-WŚ 1-PŚ	9	1	-	palenisko	WŚ (faza E)	pale- nisko wkopa- ne w ob. KP
10b	11b	180 x 209 x 54	zbliżony do okrągłego (w spągu czworoboczny)	zbliżony do prostokątnego	szary piasek gliniasty, ciemnoszary piasek i ciemnożółta glina	26-KP			-	jama	KP	
11	22a/22b/ 12a	>200 x 250 x 120	okrągły?	część stropowa niekowata, poniżej prostokątny wkop (na cembrowinę)	w stropie: jasnoszaro-brunatna próchnica, poniżej poziomo zalegające warstwy ciemnoszaro-brunatnej próchnicy z wtętami żółtej gliny, szaro-beżowego piasku gliniastego i szarej gliny	1-KP 12-WŚ 2-PŚ 1-NŻ	29	-	-	studnia	WŚ (faza E)	uszkodzony w części W przez ob. 7; w spągu zachowany relikty cembrowiny
12	21b	167 x 75 x 20-36	prostokątny	trapezowaty z przegłębieniem	ciemnobrunatna próchnica, sporadycznie grudki polepy i węgle drzewne	1-KP 1-WŚ	-	-	-	jama magazynowa	WŚ (faza E)	
13	21b	39 x 29 x 33	zbliżony do prostokątnego	zbliżony do prostokątnego	szary piasek przemieszany z żółtą gliną	-	-	-	-	jama postu-powa	KP ?	
14	21a	46 x 43 x 20	zbliżony do owalnego	nieregularnie nieckowaty	brunatna próchnica z wtętami żółtej gliny calcowej	-	-	-	-	jama postu-powa	KP ?	
15	33a	216 x 230 x 58	zbliżony do okrągłego	trapezowaty	w stropie szaro-brunatna próchnica, poniżej warstwy jasno- i ciemnoszaro-brunatnej próchnicy i żółtej gliny	15-WŚ 1-NŻ	1	-	-	jama	WŚ (faza E)	
16	33a	>240 x 180 x 38	owalny	nieckowaty	szaro- i ciemnobrunatna, jasnobrunatna próchnica	3-WŚ 2-NŻ	-	-	-	jama	WŚ (faza E)	
17	21a	40 x 36 x 24	owalny	zbliżony do prostokątnego	szaro-beżowy piasek, bryłki polepy, sporadycznie węgle drzewne	-	-	-	-	jama postu-powa	KP ?	

Nr	Ar	Wymiary dł. x szer. x głęb. cm	Kształt		Wypełnisko	Zawartość				Funkcja	Datowanie	Uwagi
			w przekroju poziomym	w przekroju pionowym		ceramika	kości	polepa	inne			
18	21a	167 x 88 x 30-39	prostokątny	trapezowaty	ciemnobrunatna próchnica, w-wa spalonego drewna, widoczna w postaci spalenizny, popiołu i próchnicy, ciemnobrunatna próchnica z dużą zawartością próchnicy drzewnej, w spągu czarnobrunatna próchnica	3-WŚ	-	4	przedmiot żelazny -1	jama magazynowa	WŚ (faza E)	
19	21a	23 x 38 x 21	nieregularnie owalny	nieckowaty	szaro-beżowy piasek, oczka spalenizny i grudki polepy, kamienie	-	-	-	-	jama postupa	KP ?	
20	22a	37 x 35 x 19	zblizony do okrągłego	zblizony do prostokątnego	szaro-beżowy piasek, bryłki polepy, sporadycznie węgle drzewne	2-KP, 3-KPL	-	-	-	jama postupa		
21	22a	36 x 37 x 22	okrągły	zblizony do prostokątnego	szaro-beżowy piasek, bryłki polepy, grudki żółtej gliny calcowej	-	-	-	-	jama postupa		
22	22a	48 x 48 x 32	zblizony do okrągłego	trapezowaty	szaro-beżowy piasek, bryłki polepy, sporadycznie węgle drzewne	-	-	-	-	jama postupa		
23	22a	44 x 42 x 34	okrągły	trapezowaty	szaro-beżowy piasek, bryłki polepy	1-KPL	-	-	-	jama postupa		
24	21a	36 x 43 x 15	owalny	nieckowaty	szary piasek przemieszany z żółtą gliną	-	-	-	-	jama postupa		
25	22b	122 x 80-60 x 14	zblizony do prostokątnego	nieckowaty	ciemnoszara próchnica	-	-	-	-	jama		
26	22b	72 x 61 x 31	nieregularnie owalny	nieckowaty	szaro-beżowy piasek, grudki polepy, sporadycznie węgle drzewne	-	-	-	-	jama postupa	KP ?	
27	31a/b	344 x 144 x 81	zblizony do prostokątnego	prostokątny	w stropie: ciemnobrunatna próchnica, spalenizna z dużą zawartością brył polepy; poniżej poziomy układ warstw: szaro-beżowy piasek z bryłkami polepy, szary piasek na przemian z żółtą gliną calcową	1-KPL	2	-	-	ziemianka (magazyn ?)	KP ?	
28	21a	33 x 28 x 14	owalny	nieckowaty	szaro-beżowy piasek, grudki żółtej gliny calcowej	-	-	-	-	jama postupa	KP ?	
29	21b	15 x 15 x 24	okrągły	trójkątny	ciemnobrunatna próchnica	-	-	-	-	jama postupa	WŚ (faza E)	
30	21b	21 x 18 x 25	owalny	trójkątny	ciemnobrunatna próchnica	-	-	-	-	jama postupa		

Nr	Ar	Wymiary dł. x szer. x głęb. cm	Kształt		Wypełnienie	Zawartość				Funkcja	Datowanie	Uwagi
			w przekroju poziomym	w przekroju pionowym		ceramika	kości	polepa	inne			
31	22a	72 x 48 x 29	owalny	półowalny	szaro-beżowy piasek, w spągu przemieszczany z szarym piaskiem gliniastym	-	-		-	jama postu-powa	KP ?	
32	22a	37 x 32 x 21	zbliżony do okrągłego	trapezowaty	szaro-beżowy piasek, sporadycznie węgle drzewne, w spągu skupisko brył polepy	-	-	-	-	jama postu-powa		
33	22a	15 x 14 x 11	zbliżony do okrągłego	trójkątny	ciemnobrunatna próchnica, grudki żółtej gliny calcowej	1-WŚ	-	-	-	jama postu-powa	WŚ (faza E)	
34	22a	22 x 22 x 22	okrągły	trójkątny	ciemnobrunatna próchnica	-	-	-	-	jama postu-powa		
35	22a	30 x 29 x 28	okrągły	zbliżony do półowalnego	szaro-beżowy piasek	-	-	-	-	jama postu-powa	KP ?	
36	22a	43 x 31 x 31	owalny	trapezowaty	szary i szaro-beżowy piasek, grudki gliny calcowej	-	-	-	-	jama postu-powa	KP ?	
37	2a	29 x 26 x 21	okrągły	zbliżony do prostokątnego	szaro-beżowy piasek, sporadycznie grudki polepy i węgle drzewne	-	-	-	-	jama postu-powa		
38	22a	33 x 30 x 18	okrągły	zbliżony do półowalnego	szaro-beżowy piasek, sporadycznie grudki polepy i węgle drzewne	-	-	-	-	jama postu-powa		
39	23a	238 x 208 x 24	nieregularnie czworoboczny	niedłgowaty	ciemnobrunatna i brunatna próchnica, rozkruszone kamienie	3WŚ	-	-	-	palenisko	WŚ (faza E)	
40	34b	420 x 232 x 76	zbliżony do prostokątnego	trapezowaty	w stropie: ciemnobrunatna próchnica przemieszana z szaro-beżowym piaskiem i gliną calcową, rozkruszone kamienie, w spągu: struktura warstwowa – szaro-beżowa i szaro-brunatna próchnica	5-KP 58-WŚ 1-PŚ 9-NŻ	14	-	1 ośle-ka	budynek mieszkalny	WŚ (faza E)	
41	35a/b	500 x > 298 x 48	zbliżony do prostokątnego	trapezowaty	w stropie - szarobrunatna próchnica, poniżej jasnobrunatna próchnica	5-KP, 10-WŚ 1-NŻ	4	3	-	budynek mieszkalny	WŚ (faza E)	pale-nisko znajdo- wało się w SE na- rożniku chaty
42	35b	134 x 102 x 15	nieregularnie owalny	niedłgowaty	ciemnobrunatna próchnica, spalenizna, rozkruszone kamienie	-	-	-	-	palenisko		
43	25a	138 x 184 x 19	owalny	niedłgowaty	ciemnobrunatna próchnica ze spalenizną, w stropie szaro-i ciemnobrunatna próchnica	1-WŚ	-	-	-	palenisko	WŚ (faza E)	

Nr	Ar	Wymiary dł. x szer. x głęb. cm	Kształt		Wypełnisko	Zawartość				Funkcja	Datowanie	Uwagi
			w przekroju poziomym	w przekroju pionowym		ceramika	kości	polepa	inne			
44	31b/21b	104 x 89 x 20	owalny	trapezowaty	szaro-brunatna próchnica, sporadycznie węgle drzewne	3-KP 2-NŻ	1	-	żarno	jama	KP	stanowił element ob. 27
45A	36a/b	664 x 441 x 60- 115*	zblizony do pro- stokątnego	trapezowaty (w central- nej części pozostawiony cokół z calca)	ciemnobrunatna próchnica ze spalenizną (w stropie szaro-i ciemnobrunatna próchnica) i dużą zawartością rozkruszonych kamieni, w spągu - ciemnoszary i szary piasek, brunatna próchnica, niekiedy wtręty żółtej gliny	2-KP, 836-WŚ, 1-PŚ, 9 NŻ	287	-	prze- kłu- wacz kości- ny -1, przed- miot żela- zny -1, nóż żel. -2, szabla dzika	budynek mieszkalny	WŚ (faza E)	w stropie obiekty zale- gały w obrębie jednej struk- tury o wym. 8 x 8,1 m * mak- symalną głęb. ob. 45A odnoto- wano w profilu ścianie W wy- kopu
45B		420 x >272 x 60-70	zblizony do pro- stokątnego	nieckowaty z przegłębie- niami	w stropie: ciemnobrunatna próchnica, poniżej ciemnoszaro-brunatna i jasnobrunatna próchnica, spalenizna, jasnoszaro-beżowy piasek	2-KP 180-WŚ	122	-	-	budynek mieszkalny/ gospodar- czy		
45C		468 x 316 x 20-50	zblizony do pro- stokątnego	nieckowaty	ciemnobrunatna próchnica, w części N, w stropie warstwa ciemnobrunatnej/ czarnej próchnicy z rozkruszonymi kamieniami	2-KP 67-WŚ, 3-NŻ	61	-	-	budynek mieszkalny/ gospodar- czy		

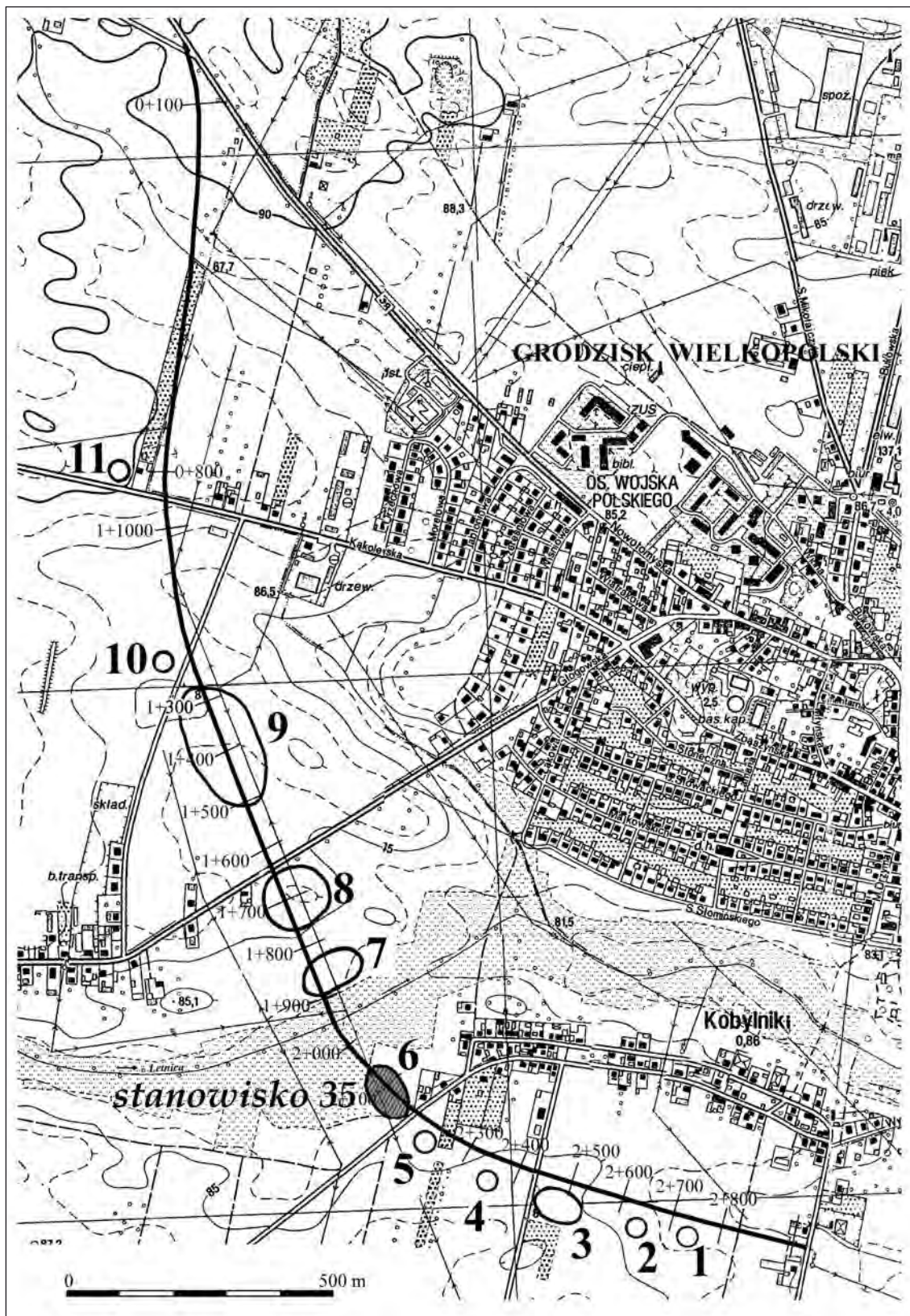
Nr	Ar	Wymiary dł. x szer. x głęb. cm	Kształt		Wypełnisko	Zawartość				Funkcja	Datowanie	Uwagi
			w przekroju poziomym	w przekroju pionowym		ceramika	kości	polepa	inne			
45						93-WŚ, 6-NŻ.*	11*					*materiał z po-wierzchni
46	25b	172 x 95 x 52	owalny	trapezowaty	brunatna (w stropie ciemnoszaro-brunatna) próchnica, sporadycznie węgle drzewne i grudki polepy	-	-	-	-	jama	-	
47	26b	200 x 106 x 54	nieregularnie owalny	trapezowaty	szaro-beżowy piasek	-	-	-	-	jama	-	
48	27a	102 x 87 x 24	owalny	nieckowaty	szaro-brunatna próchnica, sporadycznie grudki polepy i węgle drzewne	-	-	-	-	jama	-	
49	26b	130 x 87 x 22	owalny	nieckowaty	ciemnoszaro-brunatna próchnica		-	-	-	jama	-	
50	27b/28a	138 x 124 x 17	owalny	nieckowaty	szaro-brunatna i brunatna próchnica	-	-	-	-	jama	-	
51	36a	12 x ? x 24	-	trójkątny	struktura przemieszana: ciemnobrunatna/ czarna próchnica, żółta glina calcowa	-	-	-	-	jama postu-powa	WŚ (faza E)	uchwy-cy tylko w profilu W
52	28a/28b/ 38a/38b	305 x >268 x 24	zbliżony do kolistego	nieckowaty	szaro-brunatna próchnica	2-KP, 58-WŚ	20	1	-	jama	WŚ (faza E)	
53	38a/b	454 x >170 x 36	nieokreślony*	nieckowaty	ciemnobrunatna/ czarna próchnica	116-WŚ	29	-	-	jama	WŚ (faza E)	*w wykopie zareje-strowa-no tylko część wschod-nią ob.
54	29a/b	198 x 162 x 36	owalny	nieregularny	w stropie - pomarańczowa przepalona glina, w spągu przemieszana z szaro-brunatną próchnicą	1-KP	-	-	-	piec	KP	
55	29b/30a	514 x 348- 278 x 23	prostokątny	trapezowaty	szaro-brunatna próchnica	15-KP 4 WŚ	1	7	-	budynek mieszkalny		

Nr	Ar	Wymiary dł. x szer. x głęb. cm	Kształt		Wypełnisko	Zawartość				Funkcja	Datowanie	Uwagi
			w przekroju poziomym	w przekroju pionowym		ceramika	kości	polepa	inne			
56	37b	265 x 200 x 20	owalny	nieckowaty	ciemnobrunatna próchnica przemieszana w spągu z żółtym piaskiem calcowym, spalenizna i rozkruszone kamienie	90-WŚ	62	-	-	jama	WŚ (faza E)	
57	28b/38b	190 x 170 x 14	zbliżony do okrągłego	nieckowaty	ciemnobrunatna/ czarna próchnica	9-WŚ	9	-	rozcieraczka-mienny	jama	WŚ (faza E)	
58	38b/39a	340 x 258 x 26	nieregularnie owalny	nieckowaty	ciemnobrunatna/ czarna próchnica	2-KP 156-WŚ 1-NŻ	9	-	pręślik-gliniany	jama	WŚ (faza E)	
59	37b	280 x 210 x 23	owalny	nieckowaty	ciemnobrunatna próchnica przemieszana w spągu z żółtym piaskiem calcowym	27-WŚ 1-NŻ	6	-	-	jama	WŚ (faza E)	
60	30a	28 x 28 x 68	owalny	trójkątny	szara próchnica	-	-	-	-	socha	KP ?	obie sochy znajdowały się na osi ob. 55
61	29b	30 x 24 x 45	okrągły	półowalny	szara próchnica, wkop: beżowy piasek	-	-	-	-	socha		
62	38a	154 x 116-164 x 19-38	w części N - prostokątny, w części SW - owalny	nieckowaty z przebiegiem	szaro-brunatna próchnica	11-WŚ	-		nóż żel.	jama	WŚ (faza E)	
63	38a	476 x 414 x 112-157	zbliżony do kwadratowego	trapezowaty	w stropie: ciemnoszaro-brunatna próchnica, rozkruszone kamienie, sporadycznie bryłki polepy i węgle drzewne, poniżej ciemnobrunatna próchnica z dodatkami polepy i węgla, beżowo-żółty, szary i ciemnoszary piasek, koncentracja drewna w szarym i ciemnoszarym piasku	634-WŚ 2-NŻ	238	20	płyta szlifierska	budynek mieszkalny	WŚ (faza E)	zachowana podłoga w postaci nadpalonych belek
64	36a	48 x 64 x 33	-	półowalny	ciemnobrunatna próchnica, w spągu wtręty żółtej gliny calcowej	-	-	-	-	jama postopowa	WŚ (faza E)	poniżej wypełniska ob. 45C

Nr	Ar	Wymiary dł. x szer. x głęb. cm	Kształt		Wypełnisko	Zawartość				Funkcja	Datowanie	Uwagi
			w przekroju poziomym	w przekroju pionowym		ceramika	kości	polepa	inne			
65	28a	110 x 180? x 40	owalny	prostokątny	w stropie żółta glina, ceglasta polepa osadzone w ciemnoszaro-brunatnej próchnicy; poniżej ciemnoszaro-brunatna próchnica z dużą zawartością węgla drzewnych i grudek polepy; w spągu beżowo-szary i szary piasek	33	12	-	-	piec	WŚ (faza E)	umieszczony w aneksie przy ob. 63
66	38a	>70 x >160 x >46	nieokreślony*	nieokreślony*	w stropie: ciemno-brunatna próchnica, węgle drzewne, poniżej glina przemieszana z szarobrunatnym piaskiem	-	-	-	-	jama	WŚ (faza E)	uszkodzony przez ob. 63
67	36a	79 x 82 x 82	zbliżony do okrągłego	zbliżony do prostokątnego z przegłębieniem	w stropie: brunatna i jasnobrunatna próchnica, poniżej wtręty żółtej gliny, brunatna i ciemnobrunatna próchnica	5-WŚ	-	-	-	jama postu-powa	WŚ (faza E)	w ob. 45C
68	36a	>66 x 54-68 x 37	nierregularnie owalny	nieckowaty	ciemnoszaro-brunatna próchnica, węgle drzewne	6-WŚ	8	-	-	jama postu-powa?		zarejestrowane poniżej wypełniska ob. 45B
69	36a	>40 x 56 x 16	nierregularnie owalny	nieckowaty	ciemnoszaro-brunatna próchnica, węgle drzewne, w spągu wtręty żółtej gliny calcowej	-	-	-	-	jama postu-powa?		
70	36a	30 x 32 x 18	okrągły	zbliżony do trójkątnego	ciemnoszaro-brunatna próchnica, węgle drzewne, w spągu wtręty żółtej gliny calcowej	3-WŚ	3	-	-	jama postu-powa		
71	36a	114 x 122 x 75	zbliżony do okrągłego	trapezowaty	ciemnoszaro-brunatna próchnica	-	-	-	-	jama		w ob. 45C
72	36b	84 x 65? x	zbliżony do okrągłego	nieckowaty	spalenizna, rozkruszone kamienie	6-WŚ	5	-	-	palenisko		w ob. 45B
73	36b	104 x 105 x 43	okrągły	trapezowaty	w stropie: ciemnobrunatna próchnica z wtrętami spalenizny, poniżej ciemnoszaro-brunatna próchnica	14-WŚ	6	1	-	jama		w ob. 45C

Nr	Ar	Wymiary dł. x szer. x głęb. cm	Kształt		Wypełnisko	Zawartość			Funkcja	Datowanie	Uwagi
			w przekroju poziomym	w przekroju pionowym		ceramika	kości	polepa inne			
74	42a/b	245 x >40 x 60	nieokreślony*	nieckowaty	ciemnobrunatna próchnica	1- WŚ	-	-	jama	WŚ (faza E	*odsłonięty częściowo w rowie pod kabel
75	36a	152 x 142 x 22	półowalny	nieckowaty	struktura plamista: ciemno- i jasnoszary piasek, żółta glina	-	-	-	jama	WŚ (faza E	w części N ob 45A
76	38a	>202 x 155 x 25	zbliżony do prostokątnego?	nieregularnie nieckowaty	ciemnobrunatna próchnica, w spągu przemieszana z żółtym piaskiem	4- WŚ	-	-	jama	WŚ (faza E	część „za- grody” związanej z ob. 63

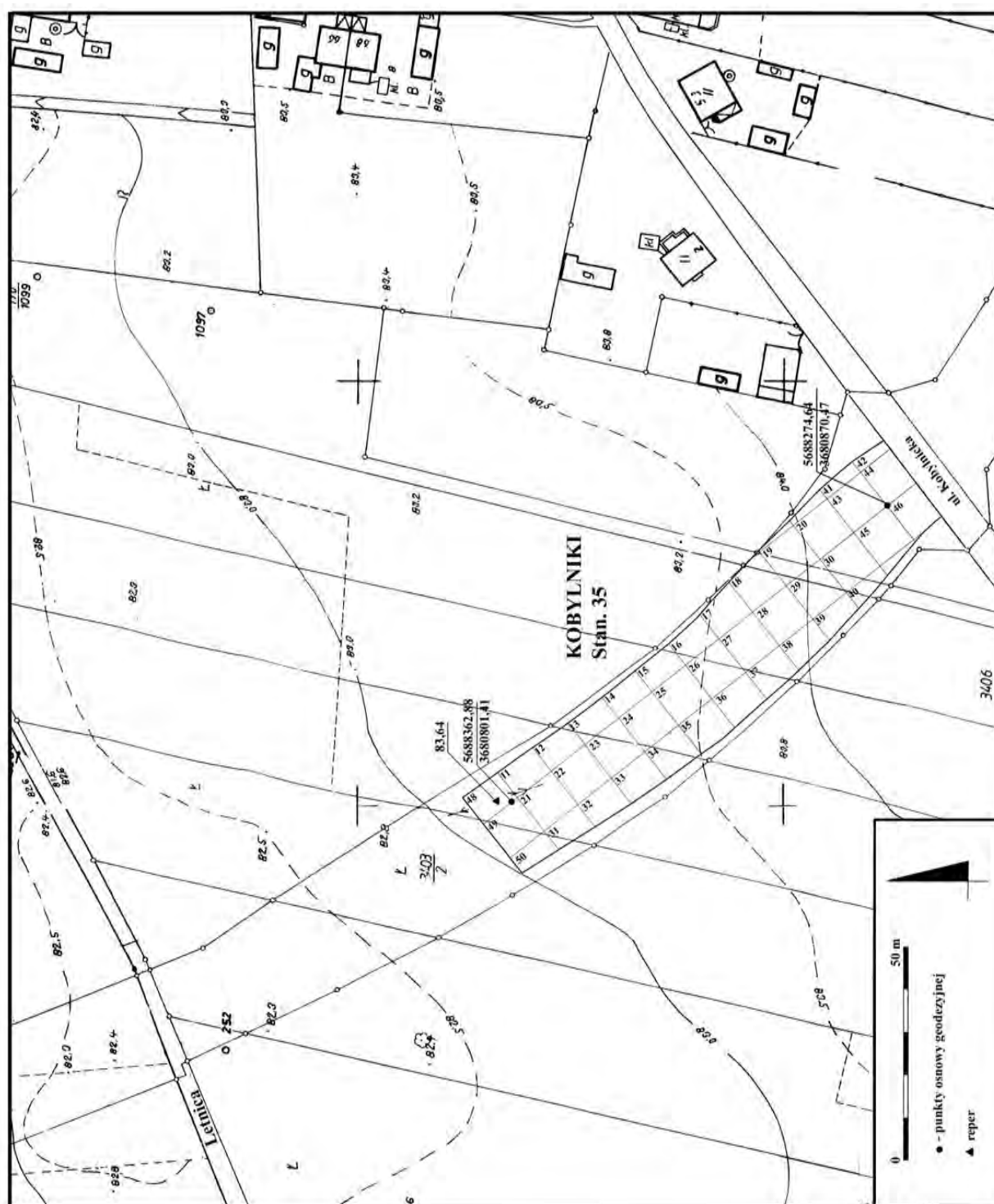
Skróty: KPL – kultura pucharów lejkowatych, KP – kultura przeworska, WŚ – wczesne średniowiecze, PŚ – późne średniowiecze, NŻ – nowożytność.

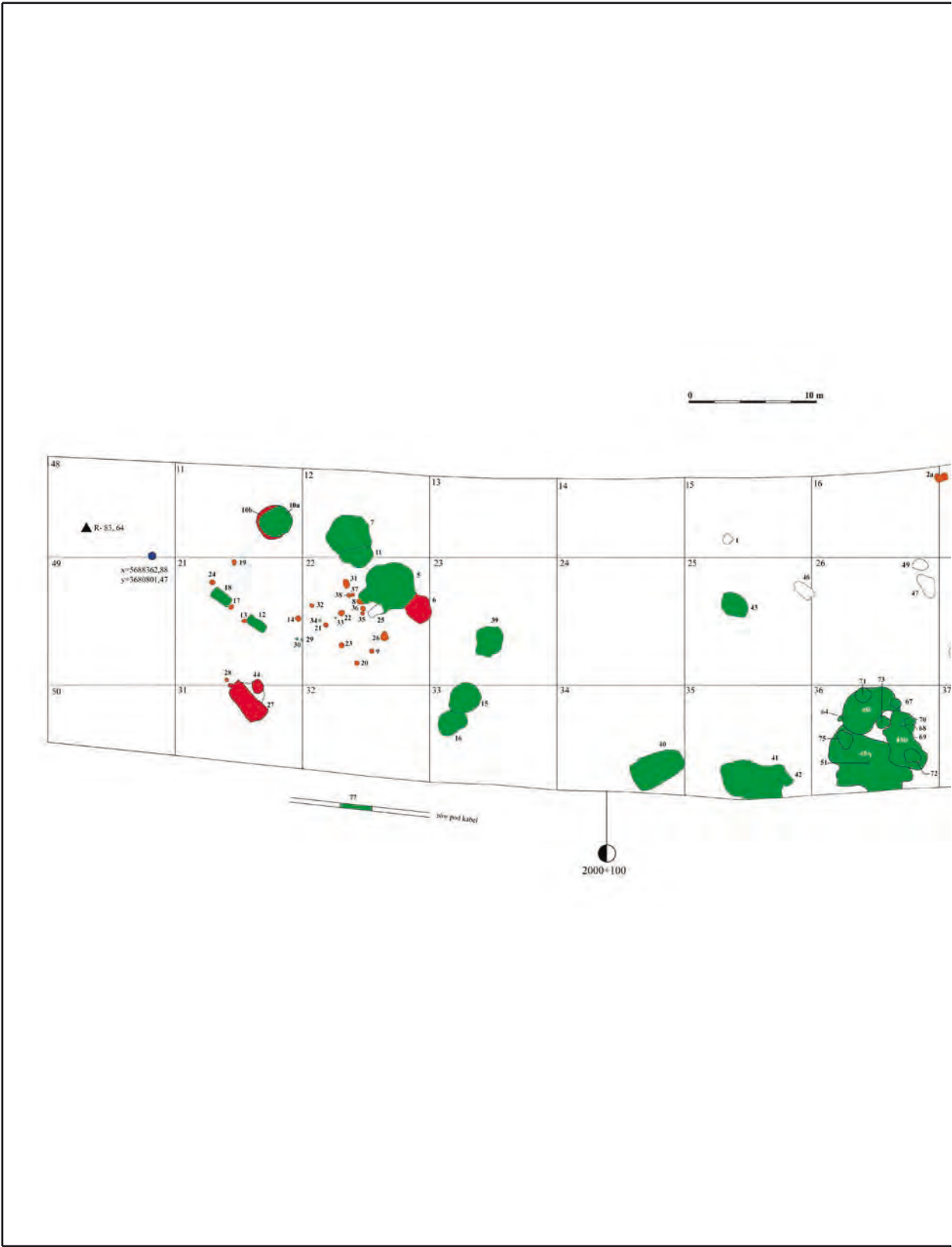
Ryc. 1. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Lokalizacja stanowiska na trasie inwestycji.

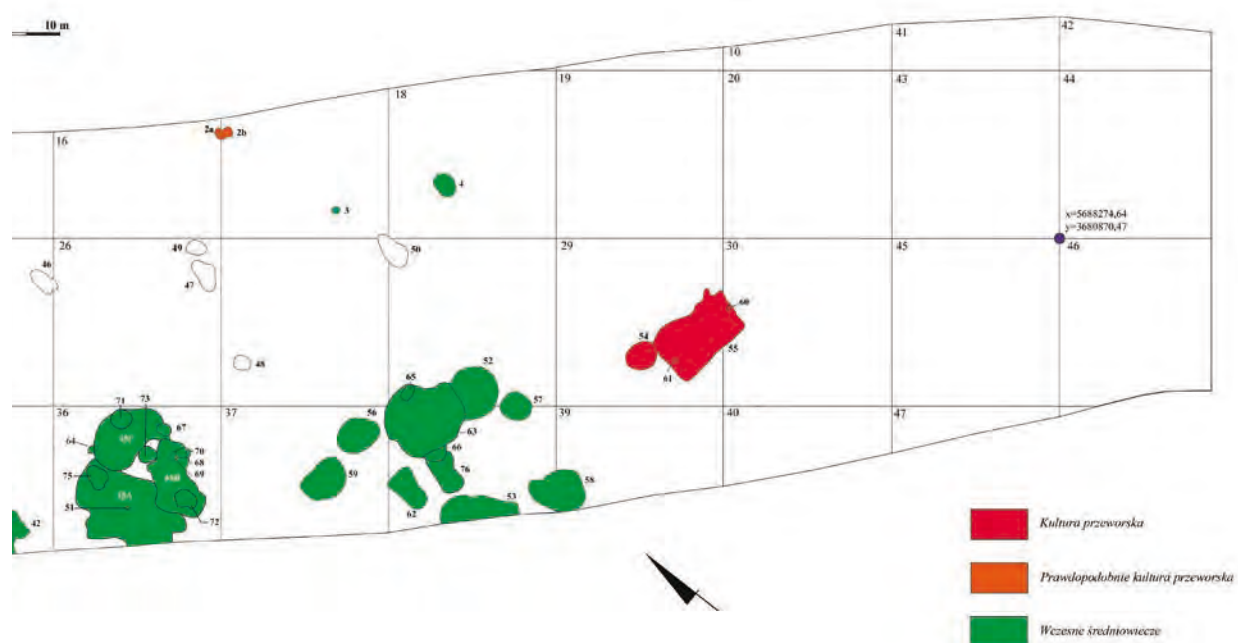
Numerami 1-11 oznaczono stanowiska znajdujące się w kolizji z budowaną drogą
bądź w jej najbliższym sąsiedztwie.

Rys. E. Pawlak.

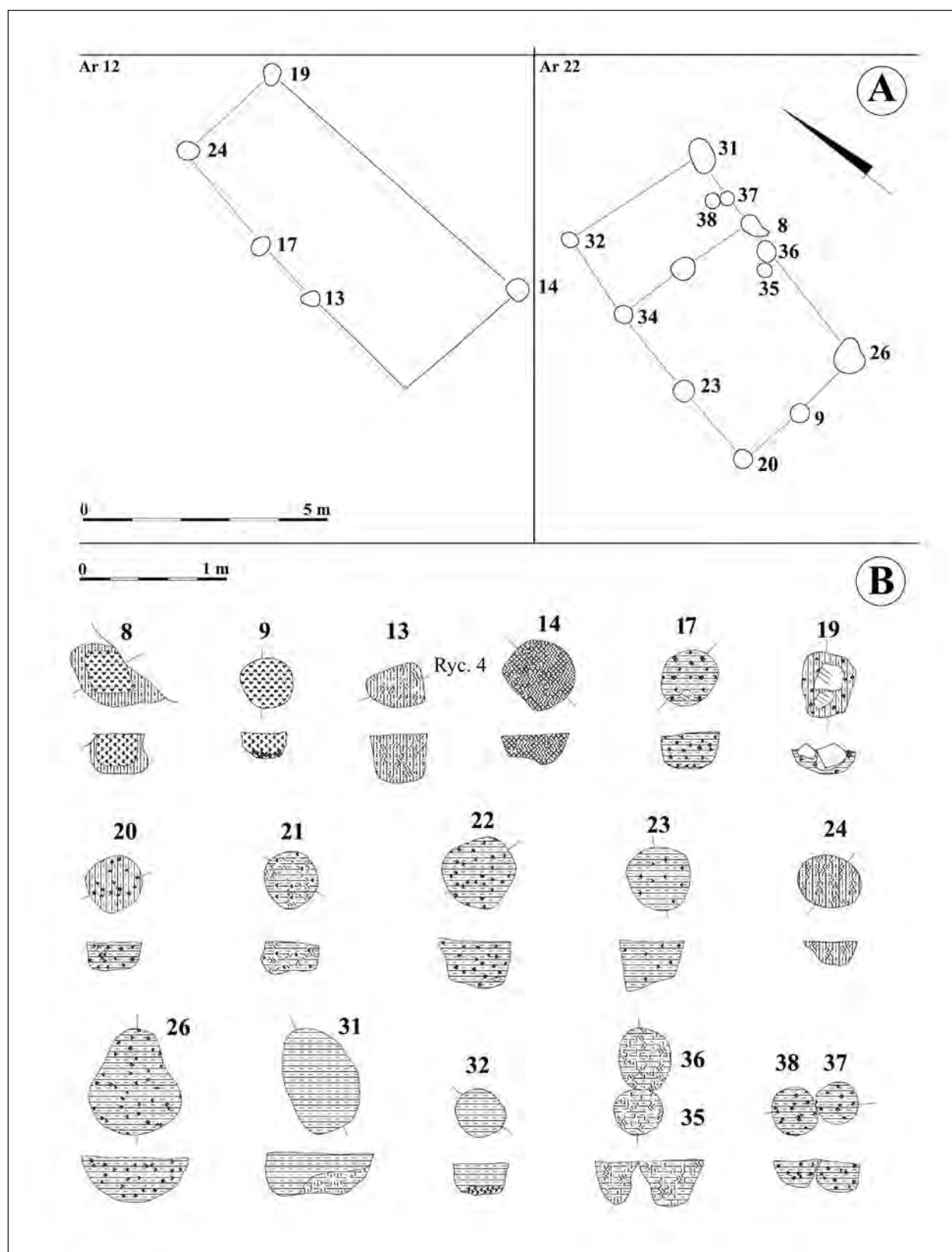

Ryc. 2. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Plan sytuacyjno-wysokościowy stanowiska.
Rys. E. Pawlak.

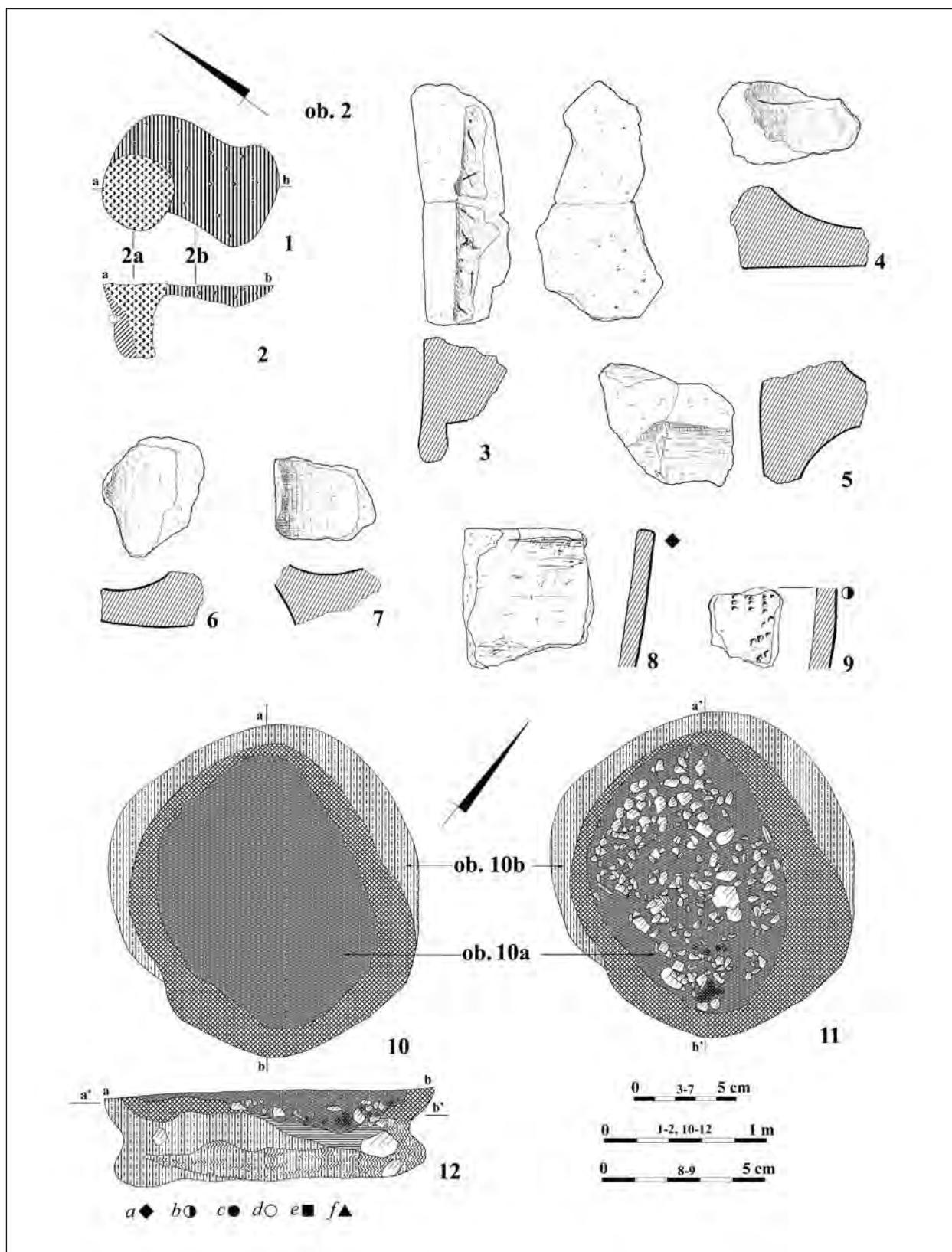

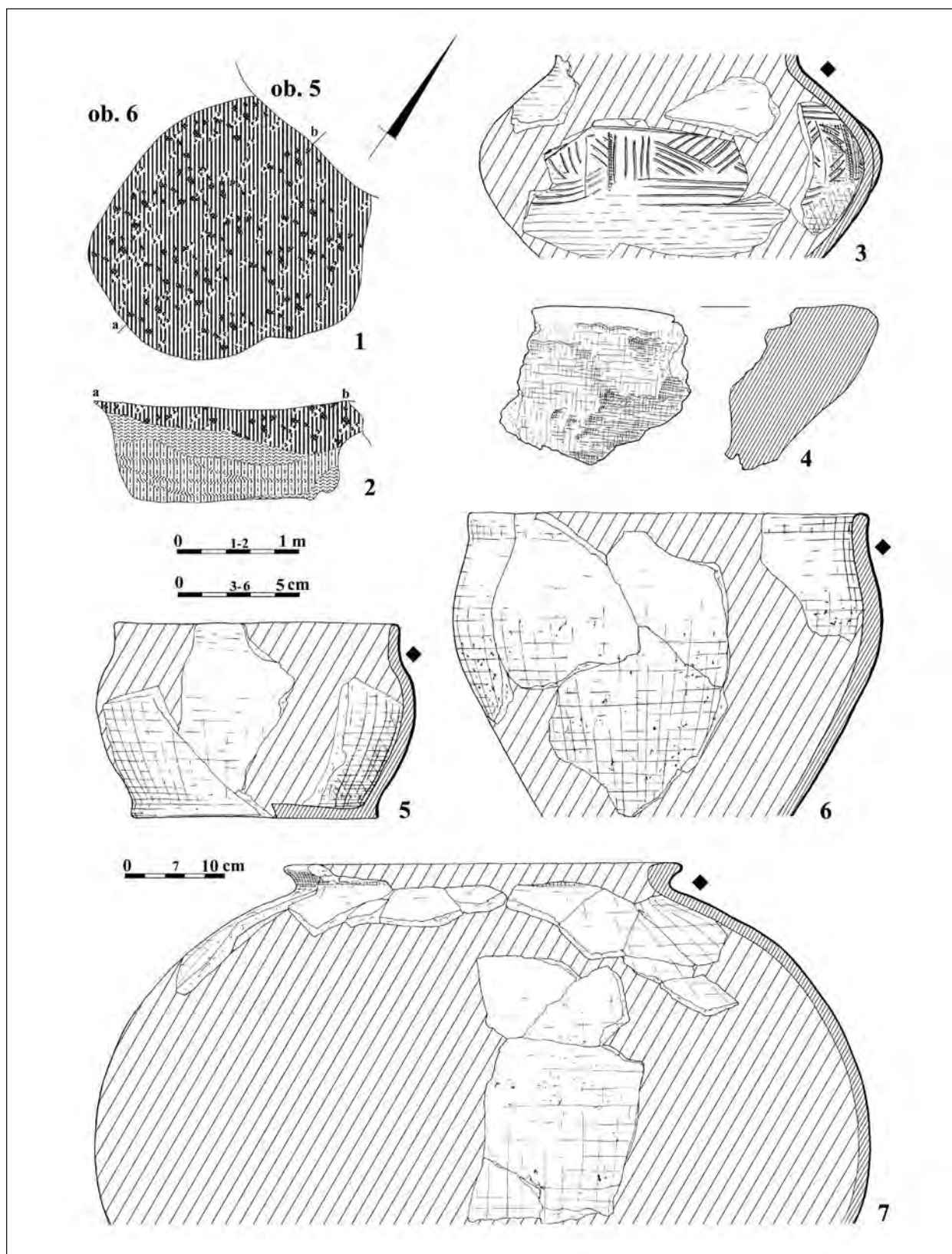
Ryc. 3. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Lokalizacja obiektów archeologicznych w ramach siatki arowej.
Rys. E. Pawlak.

Ryc. 4. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Rekonstruowane zarysy obiektów słupowych (A) oraz przekroje poziome i pionowe jam posłupowych (B).

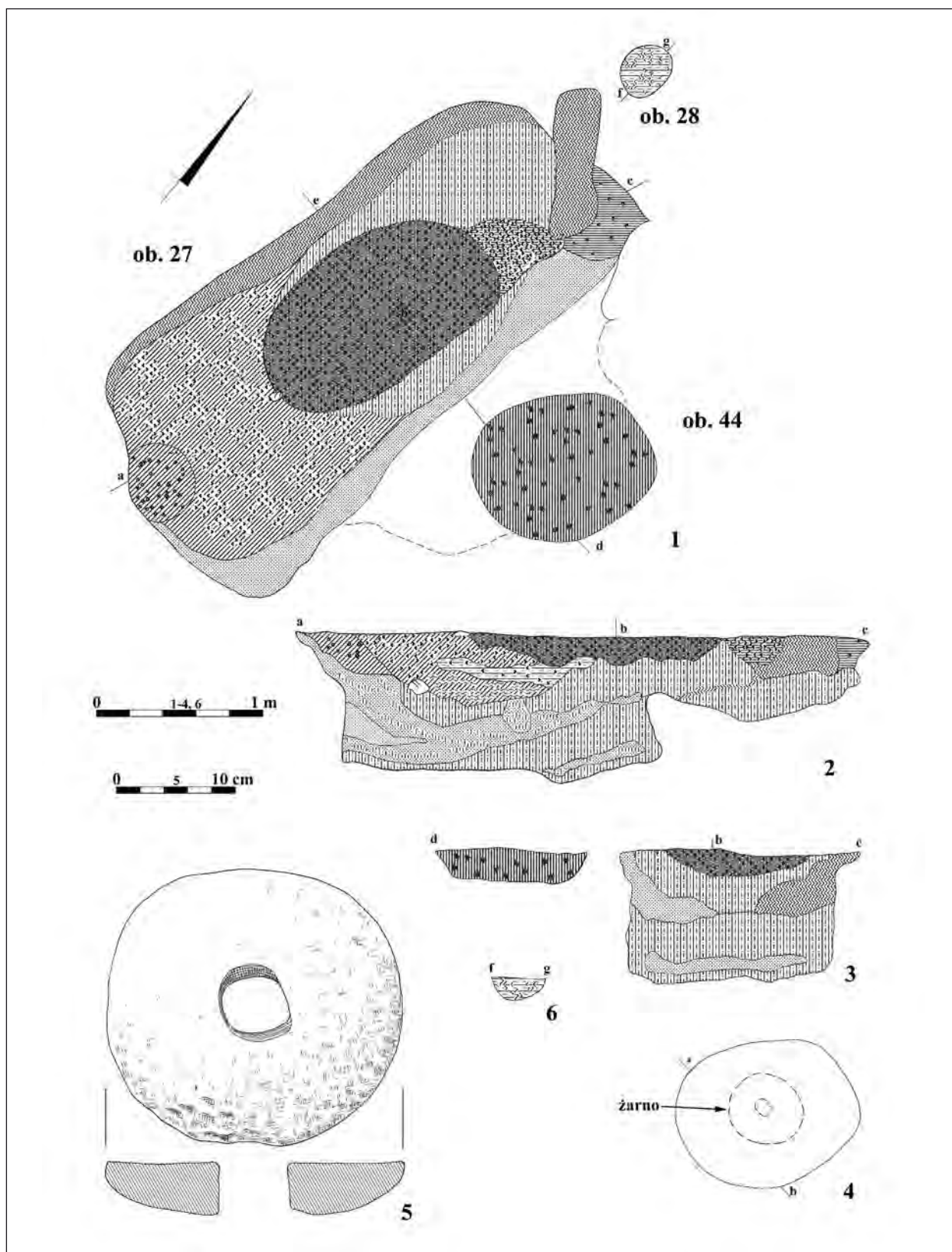
Rys. E. Pawlak.

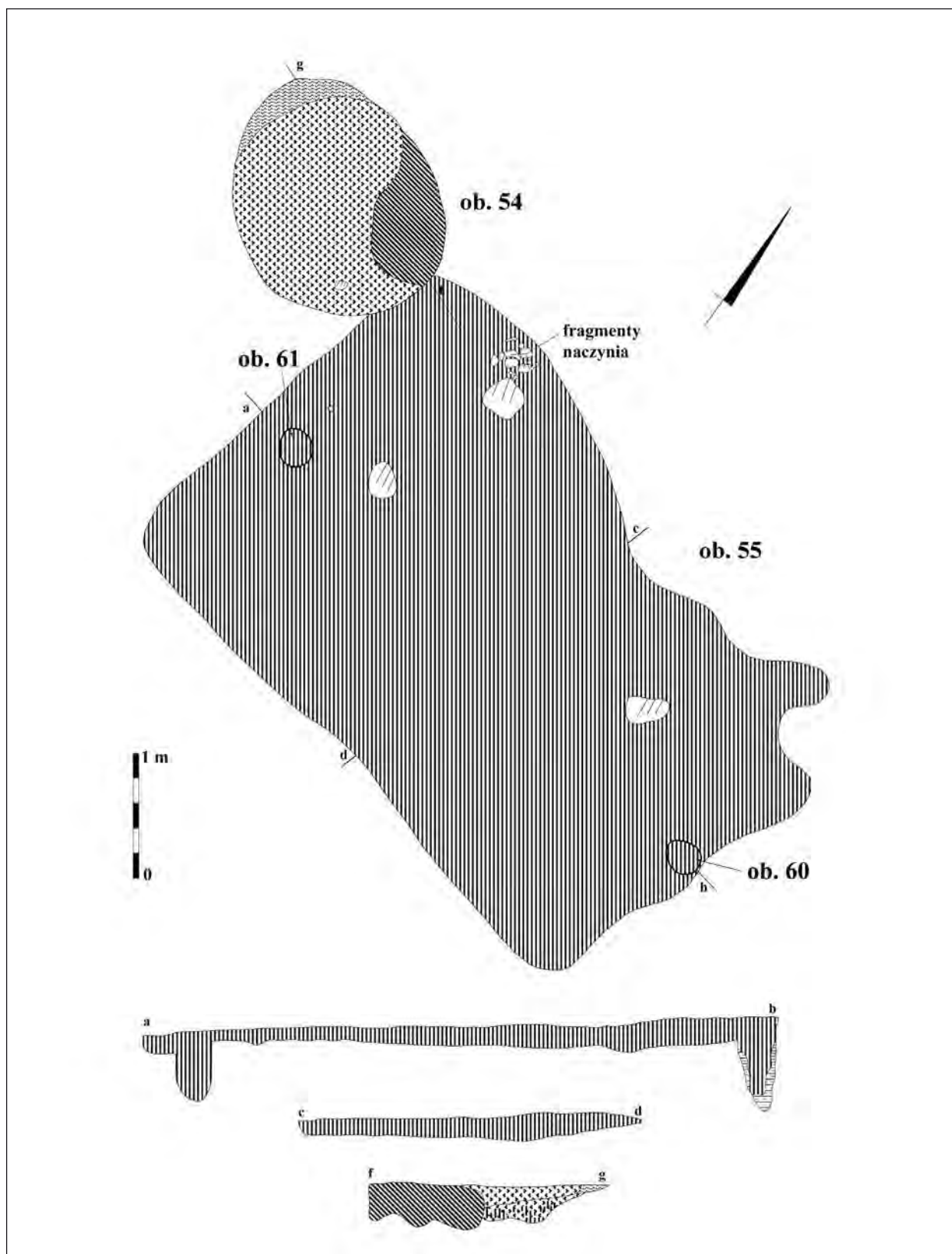
Ryc. 6. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Obiekt 6: przekroje poziomy i pionowy (1-2) oraz ceramika (3, 5-7) i bryła żelaza (6) z wypełniska.

Rys. E. Pawlak.

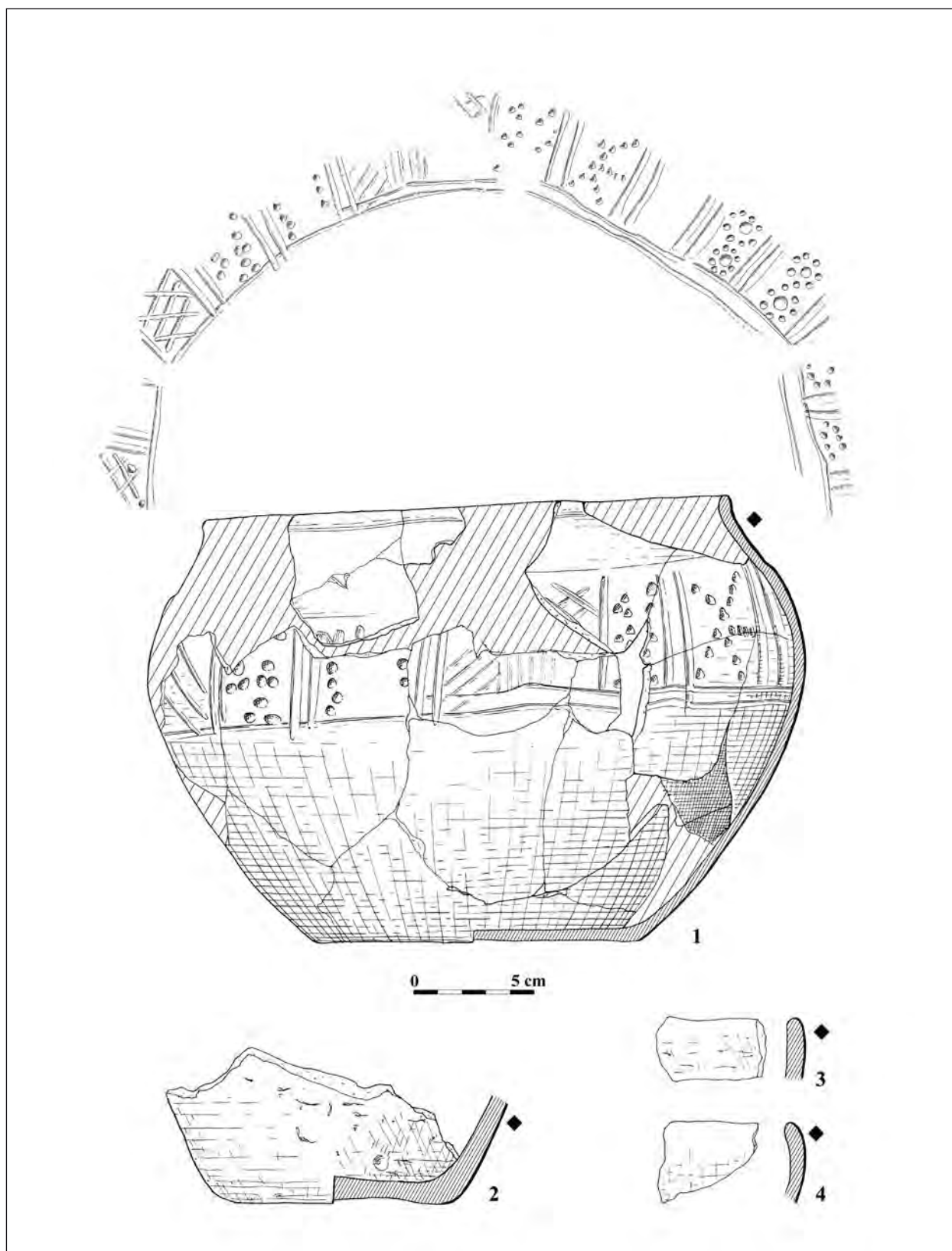

Ryc. 7. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziome i pionowe obiektów: 27, 28 i 44 (1-4 i 6) oraz żarno kamienne z obiektu 44 (5).

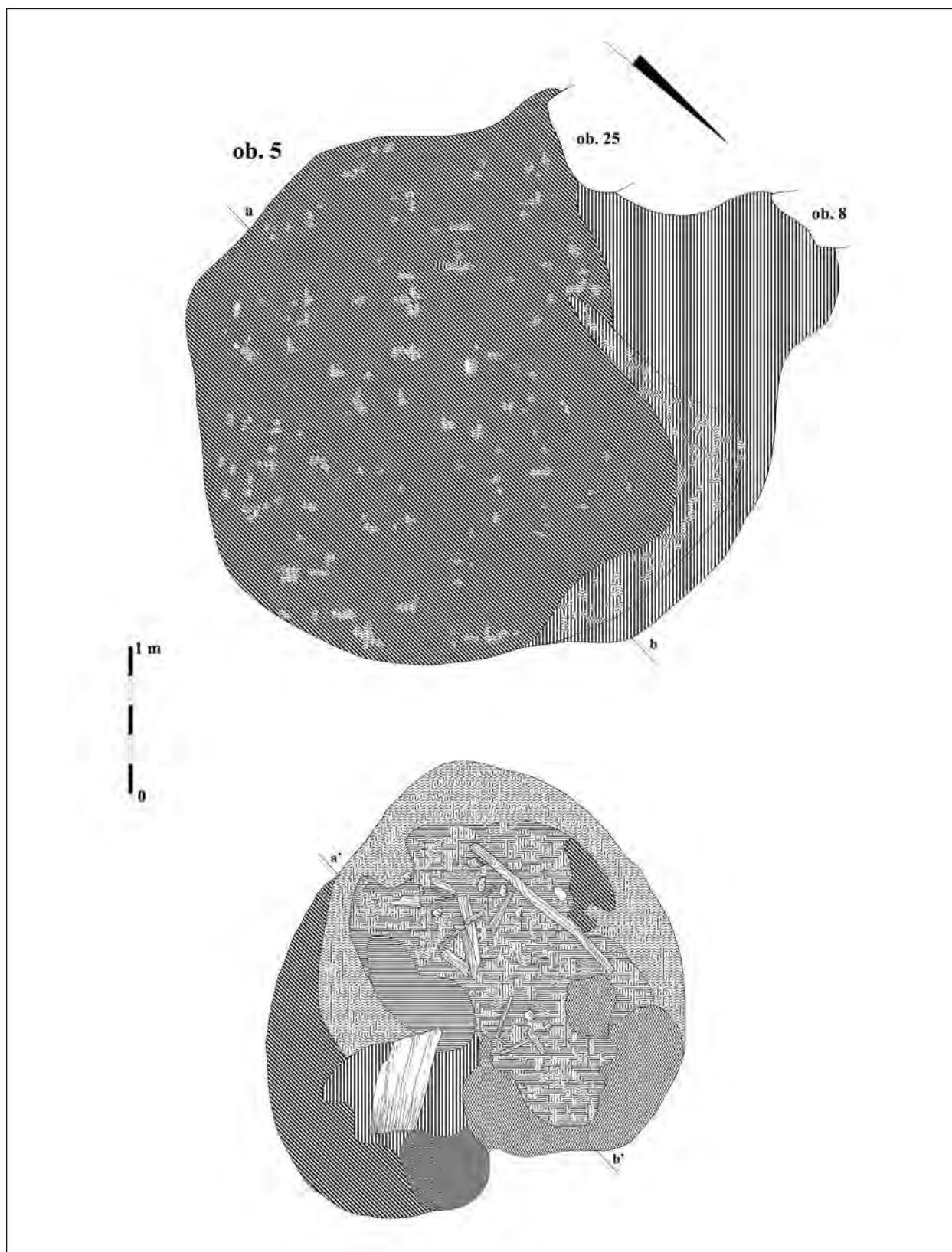
Rys. E. Pawlak.

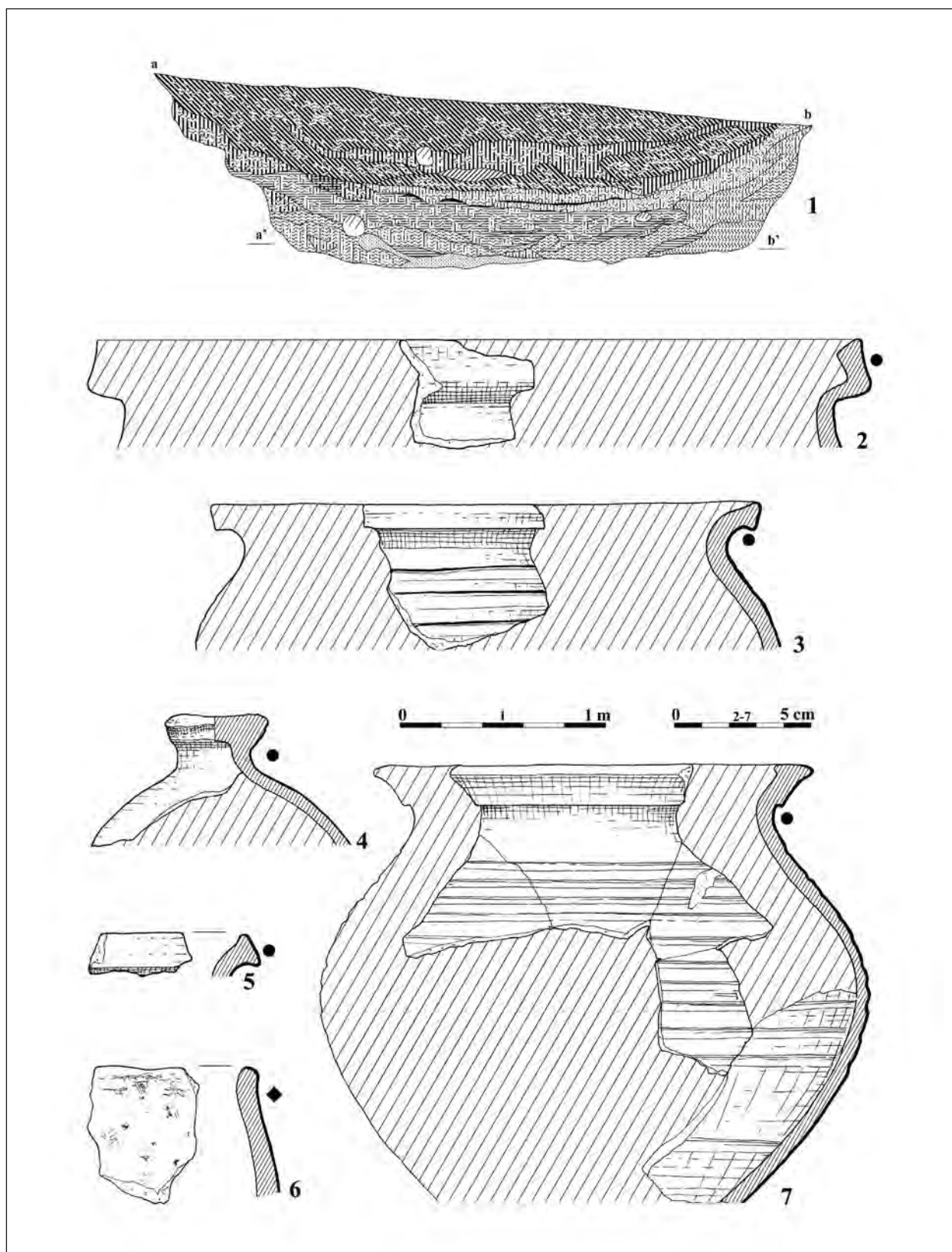
Ryc. 8. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziome i pionowe obiektów: 54, 55, 60 i 61.
Rys. E. Pawlak.

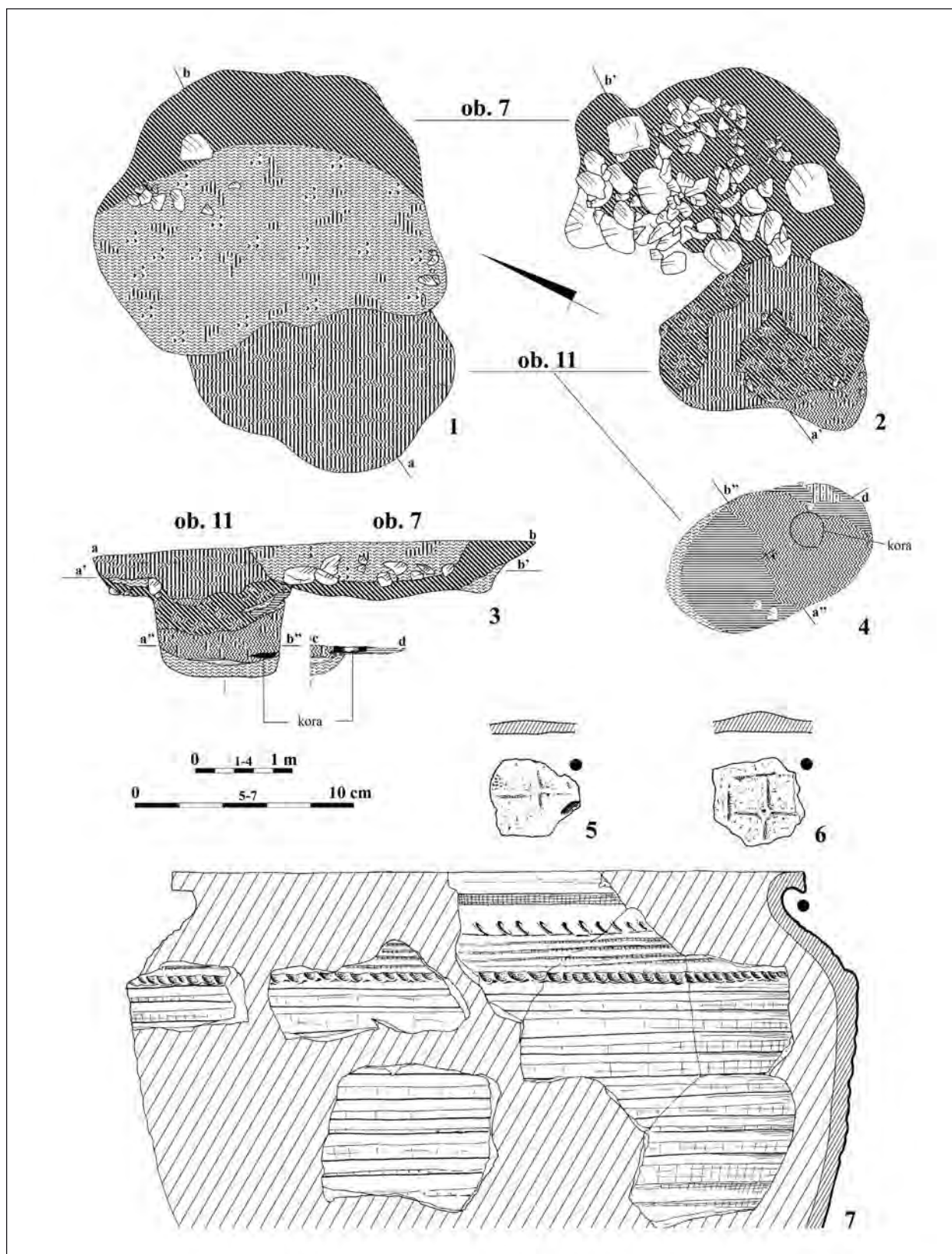
Ryc. 9. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika z obiektu 55.
Rys. E. Pawlak.

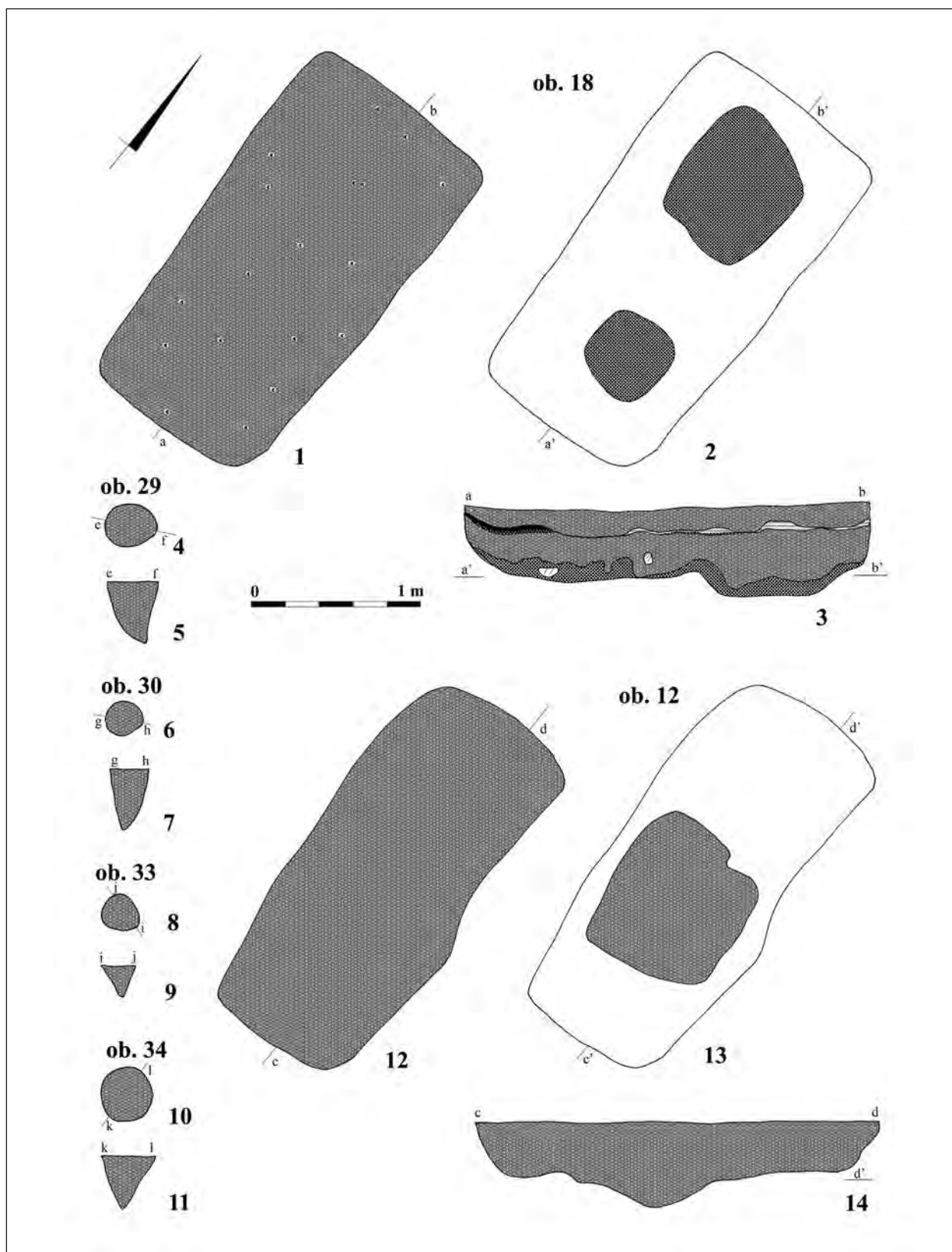
Ryc. 10. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziome obiektu 5.
Rys. E. Pawlak.

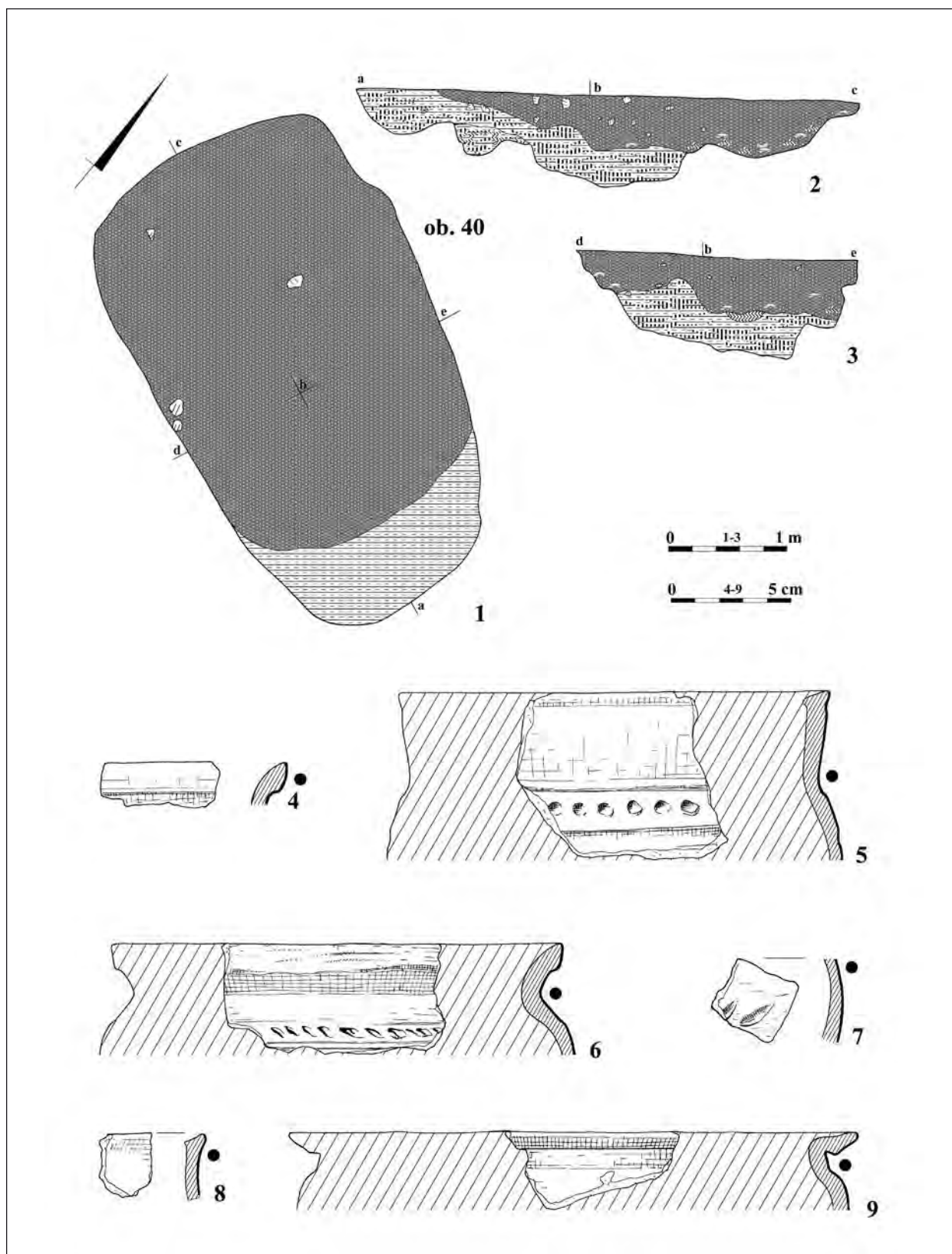
Ryc. 11. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekrój pionowy obiektu 5 oraz ceramika z jego wypełniska.
Rys. E. Pawlak.

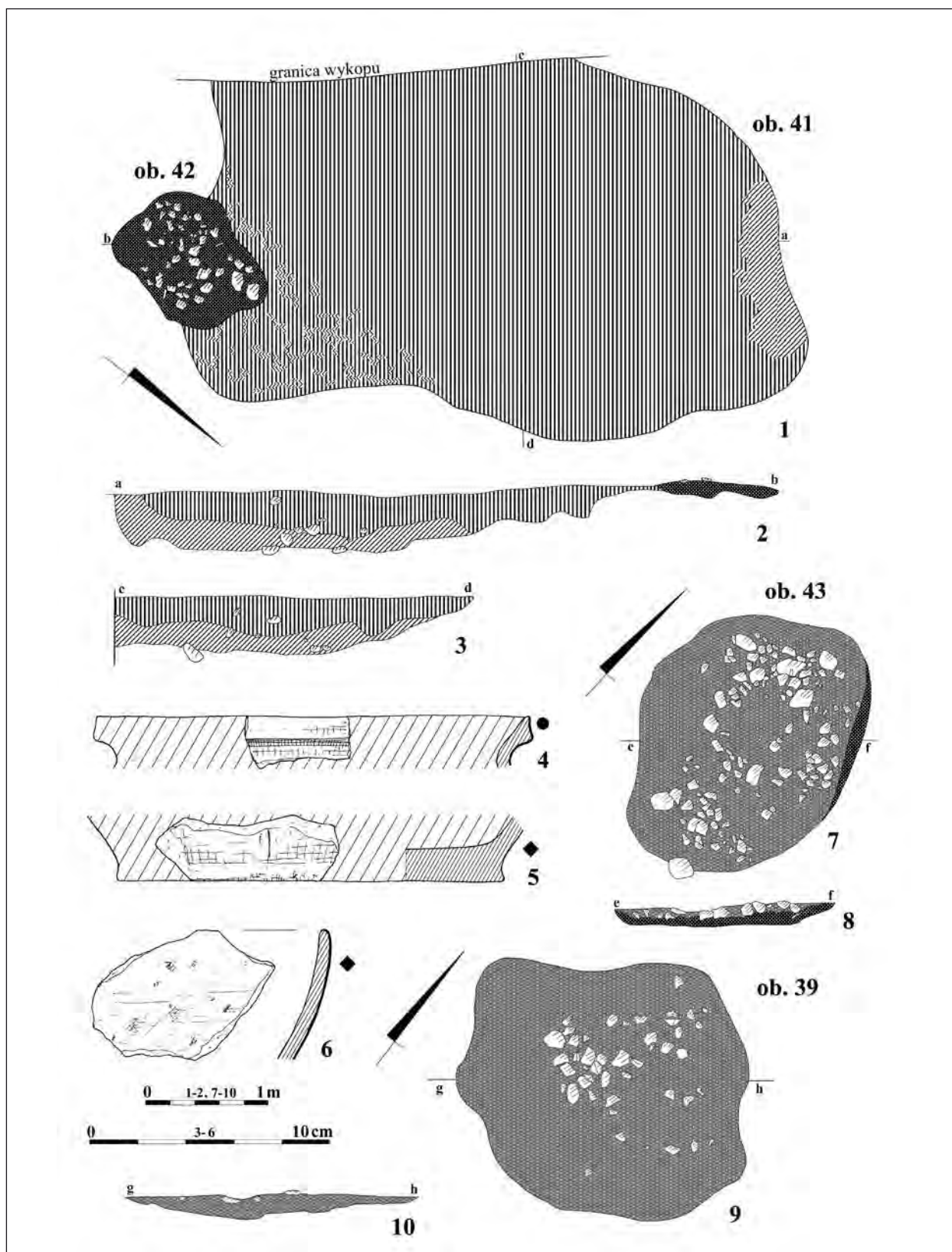
Ryc. 12. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziome i pionowe obiektów 7 i 11 (1-4); ceramika z obiektu 58 (5-7).
Rys. E. Pawlak.

Ryc. 13. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziome i pionowe obiektów: 12, 18, 29-30 i 33-34.
Rys. E. Pawlak.

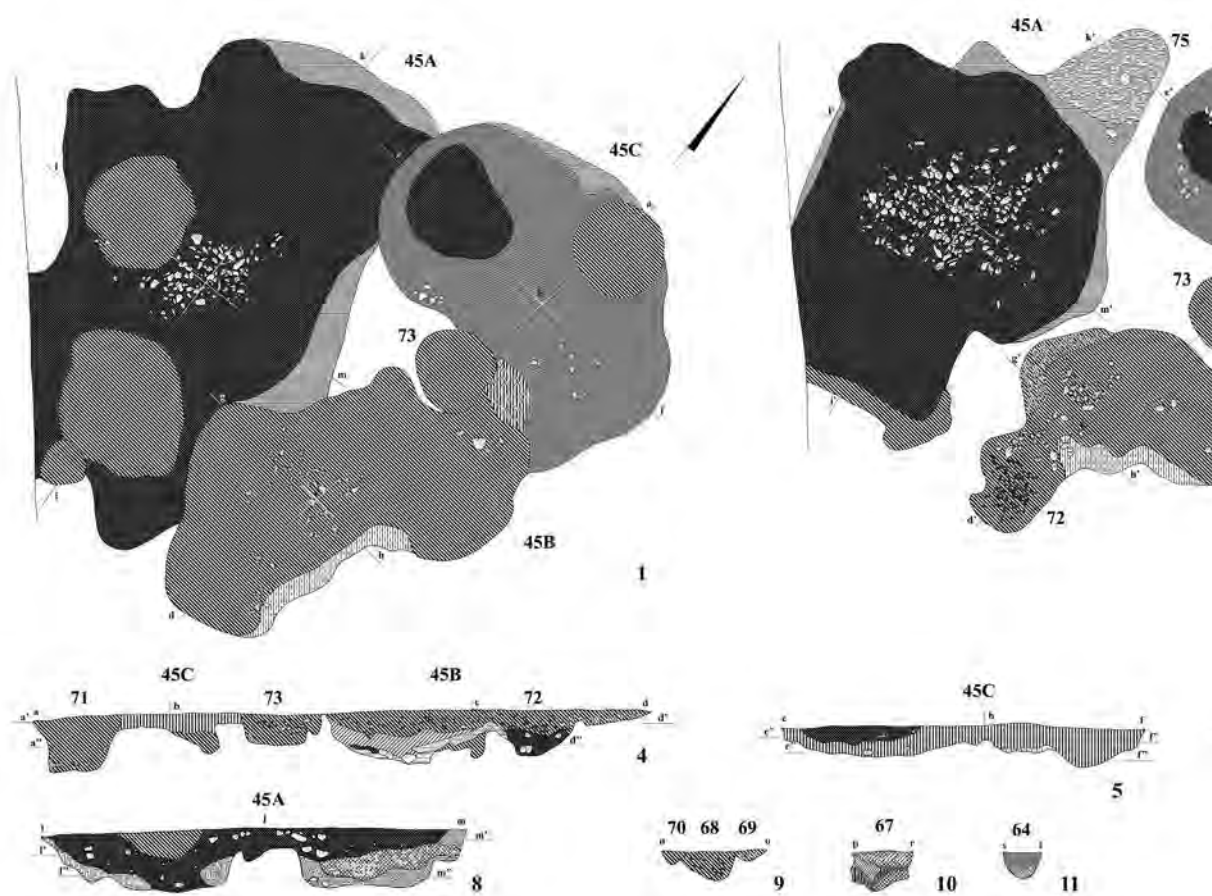

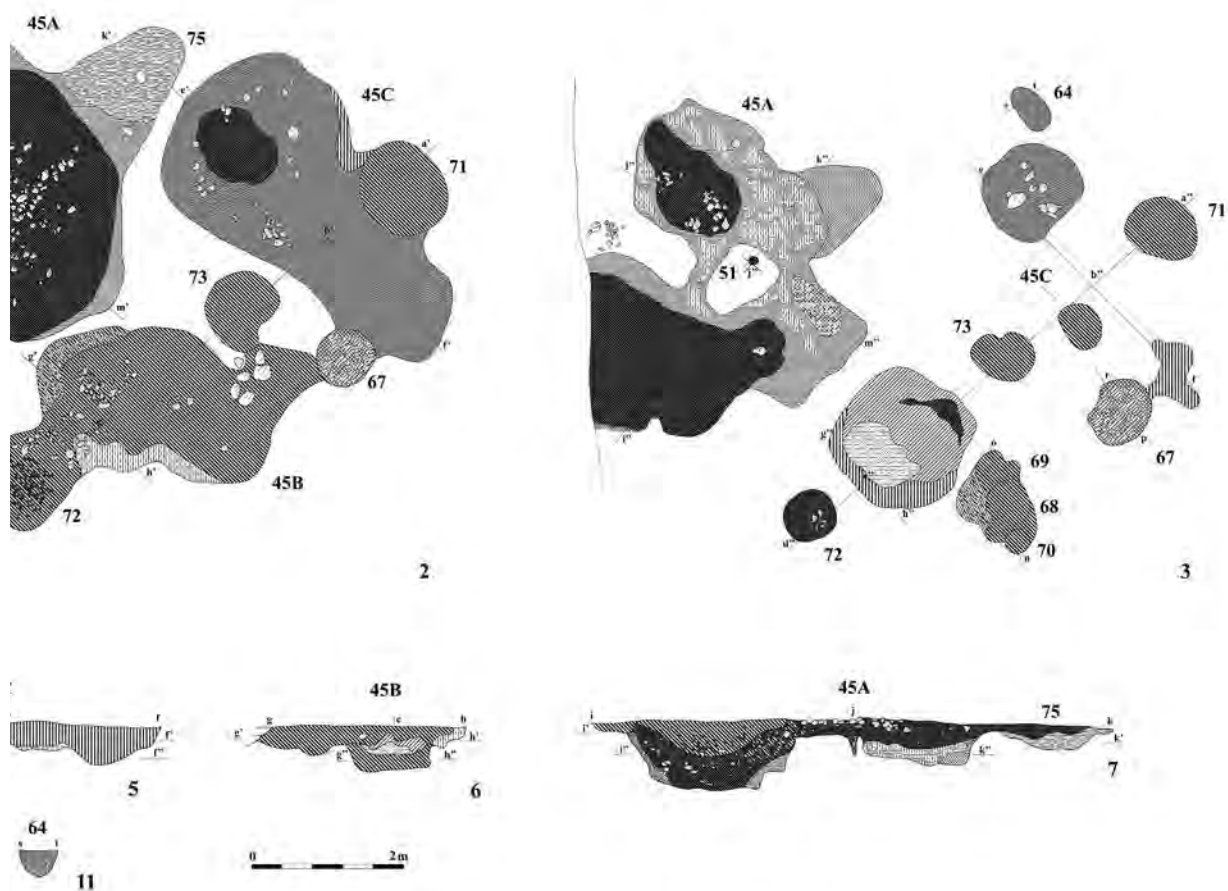
Ryc. 14. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Obiekt 40: przekroje poziomy i pionowe (1-3); ceramika z wypełniska (4-9).
Rys. E. Pawlak.

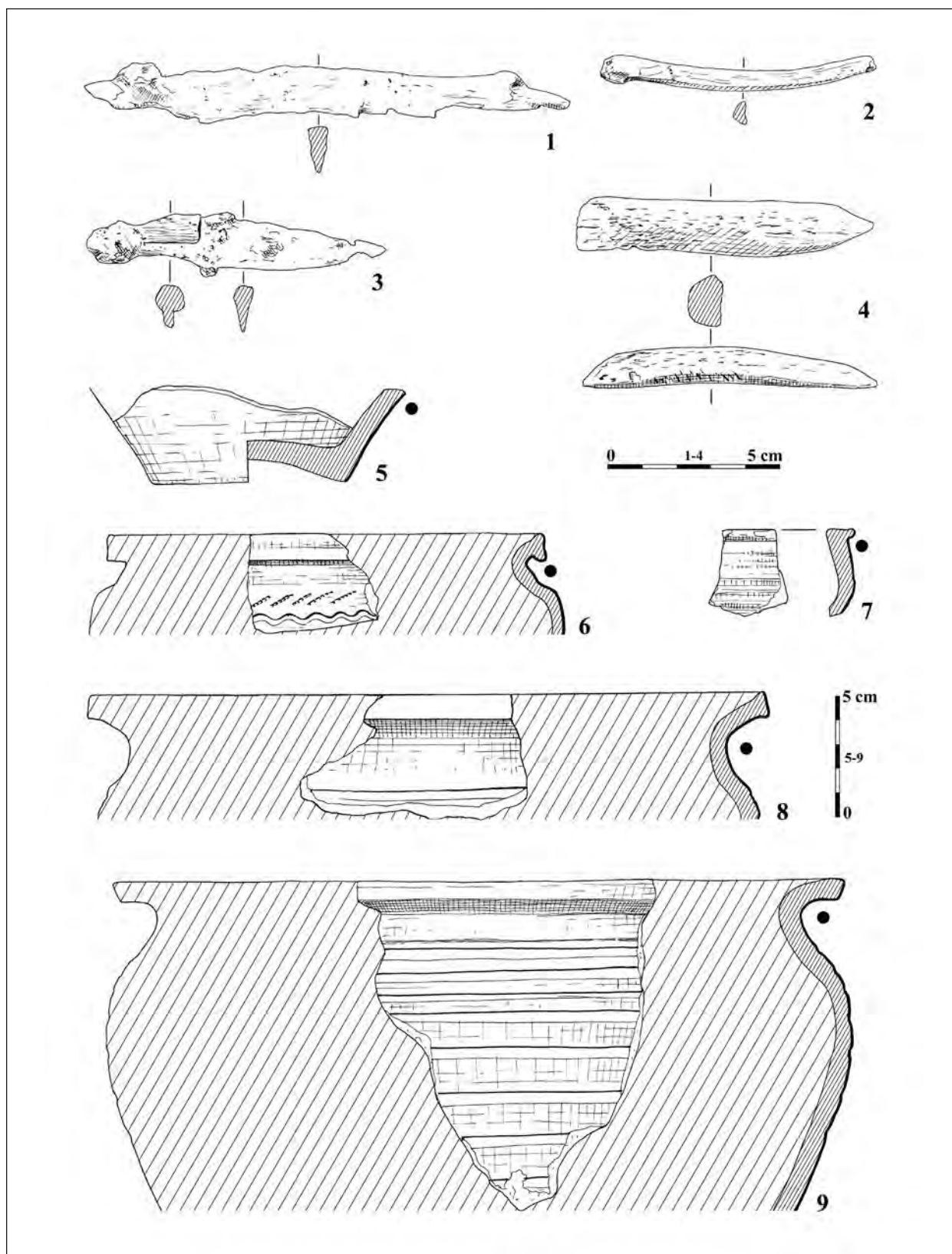
Ryc. 15. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziome i pionowe obiektów: 39, 41, 42 i 43 (1-3, 7-10); ceramika z obiektu 41 (4-6).

Rys. E. Pawlak.

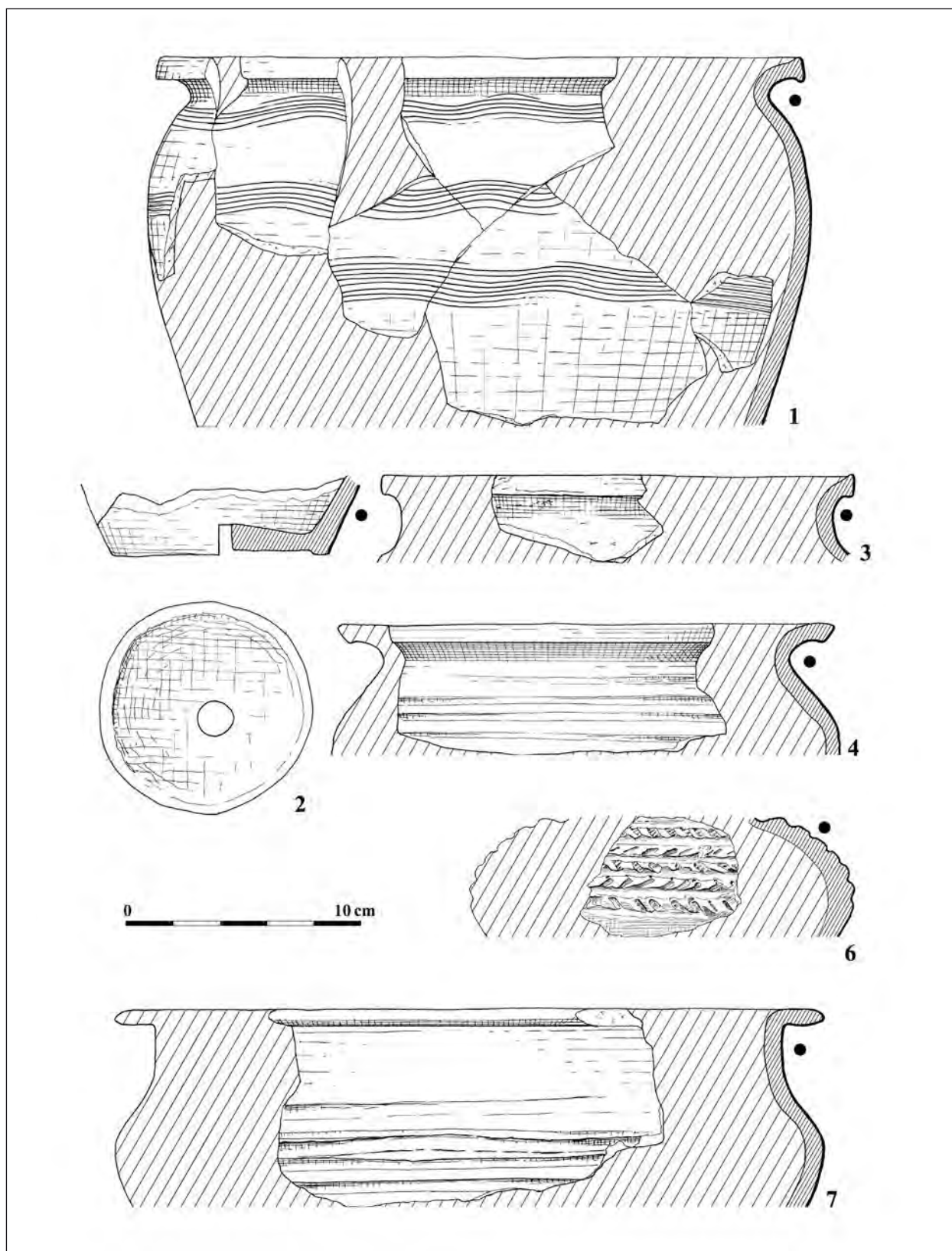

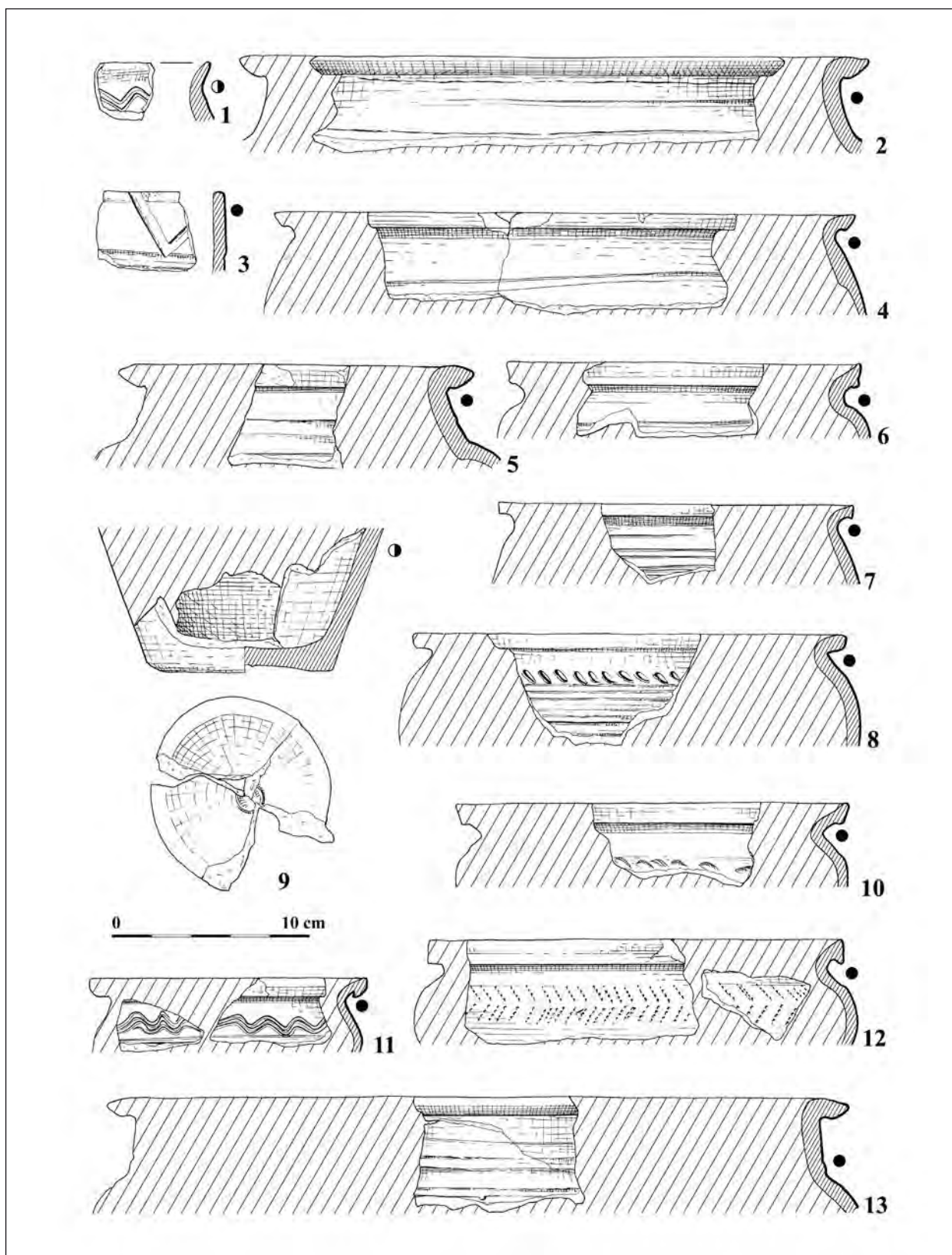
Ryc. 16. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziome i pionowe obiektów: 45A, 45B, 45C, 64 i 68-73.
Rys. E. Pawlak.

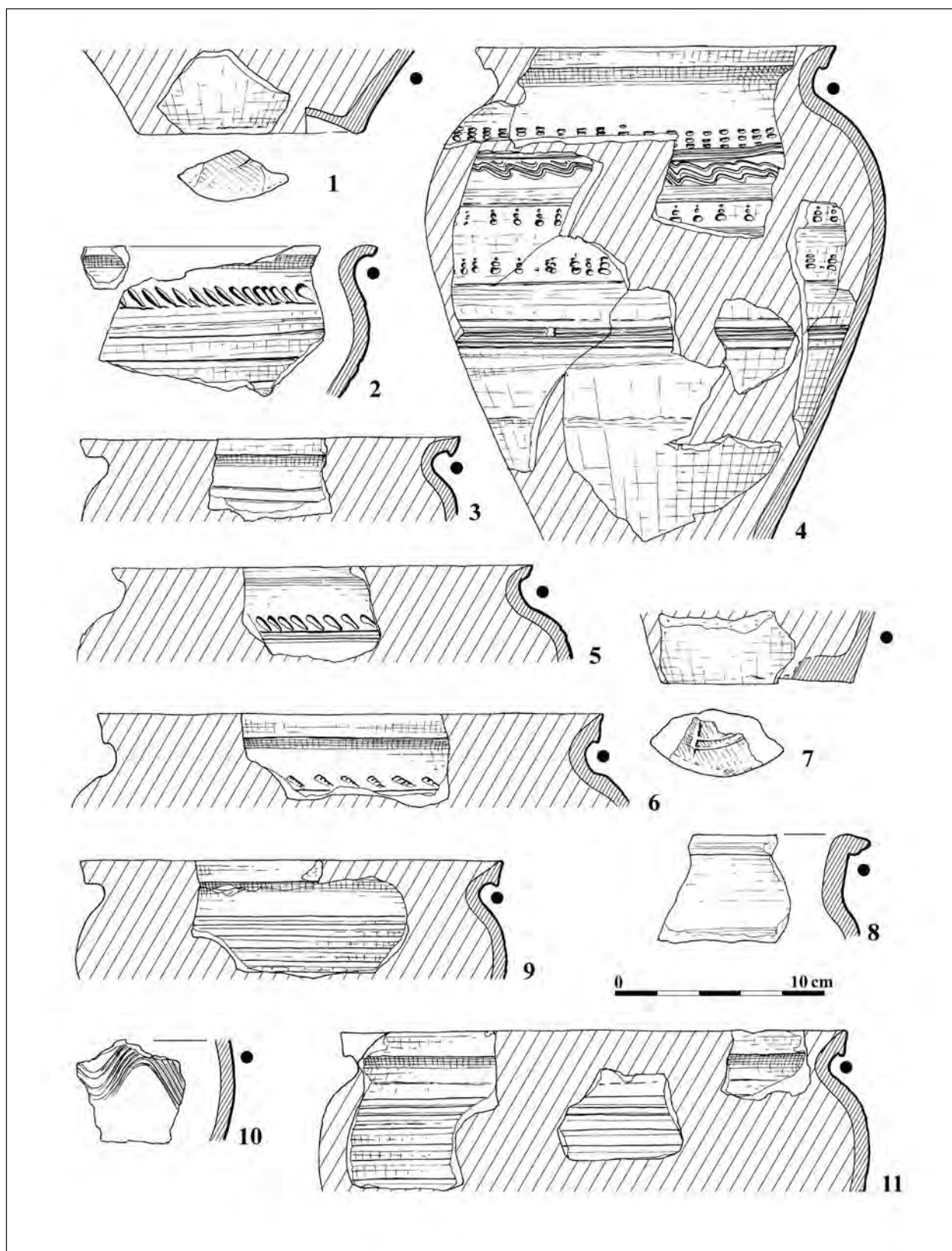
Ryc. 17. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika i zabytki wydzielone z obiektu 45A.
Rys. E. Pawlak.

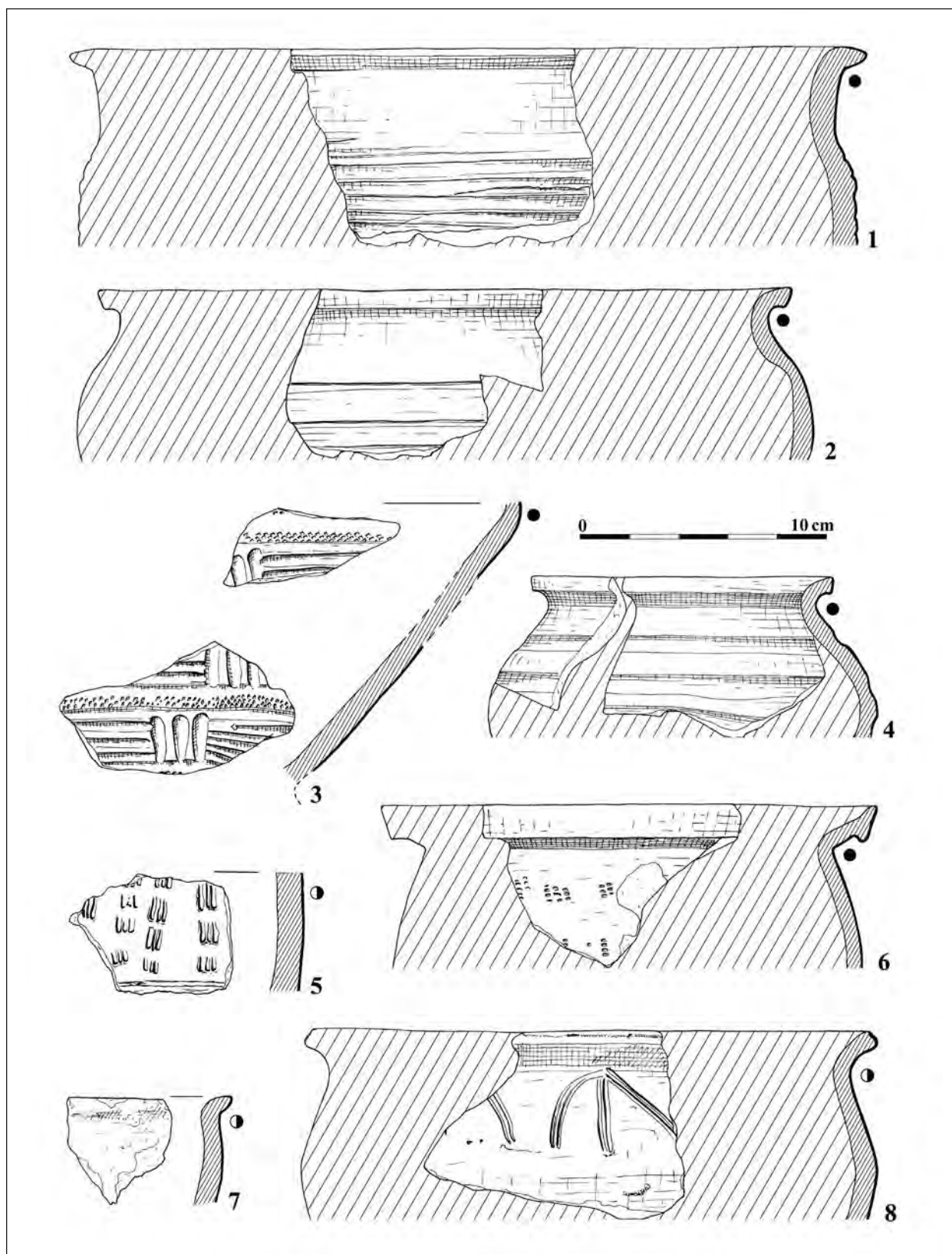
Ryc. 18. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika z obiektu 45A.
Rys. E. Pawlak.

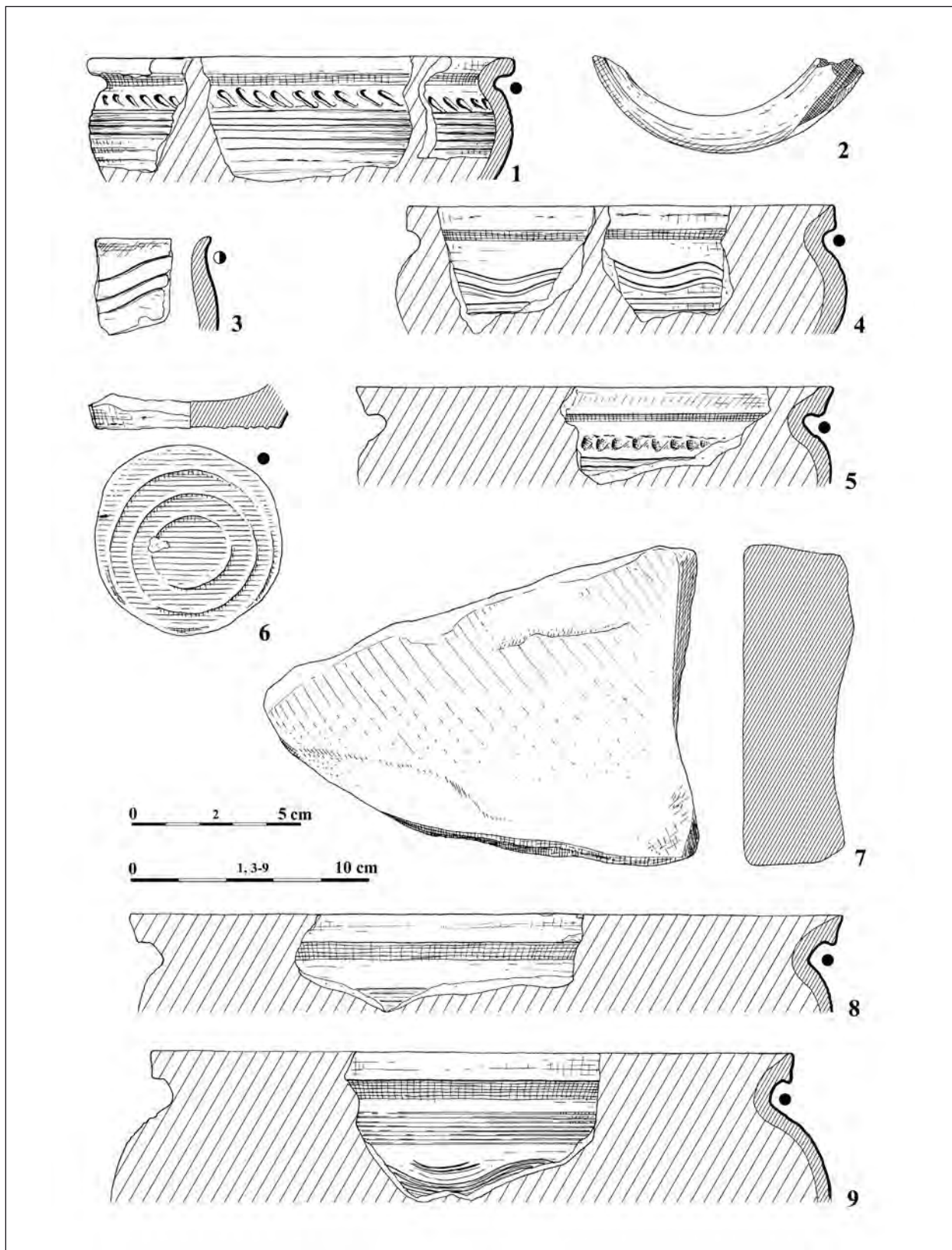
Ryc. 19. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika z obiektu 45A.
Rys. E. Pawlak.

Ryc. 20. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika z obiektów 45B (1-6, 8-11) i 45C (7).
Rys. E. Pawlak.

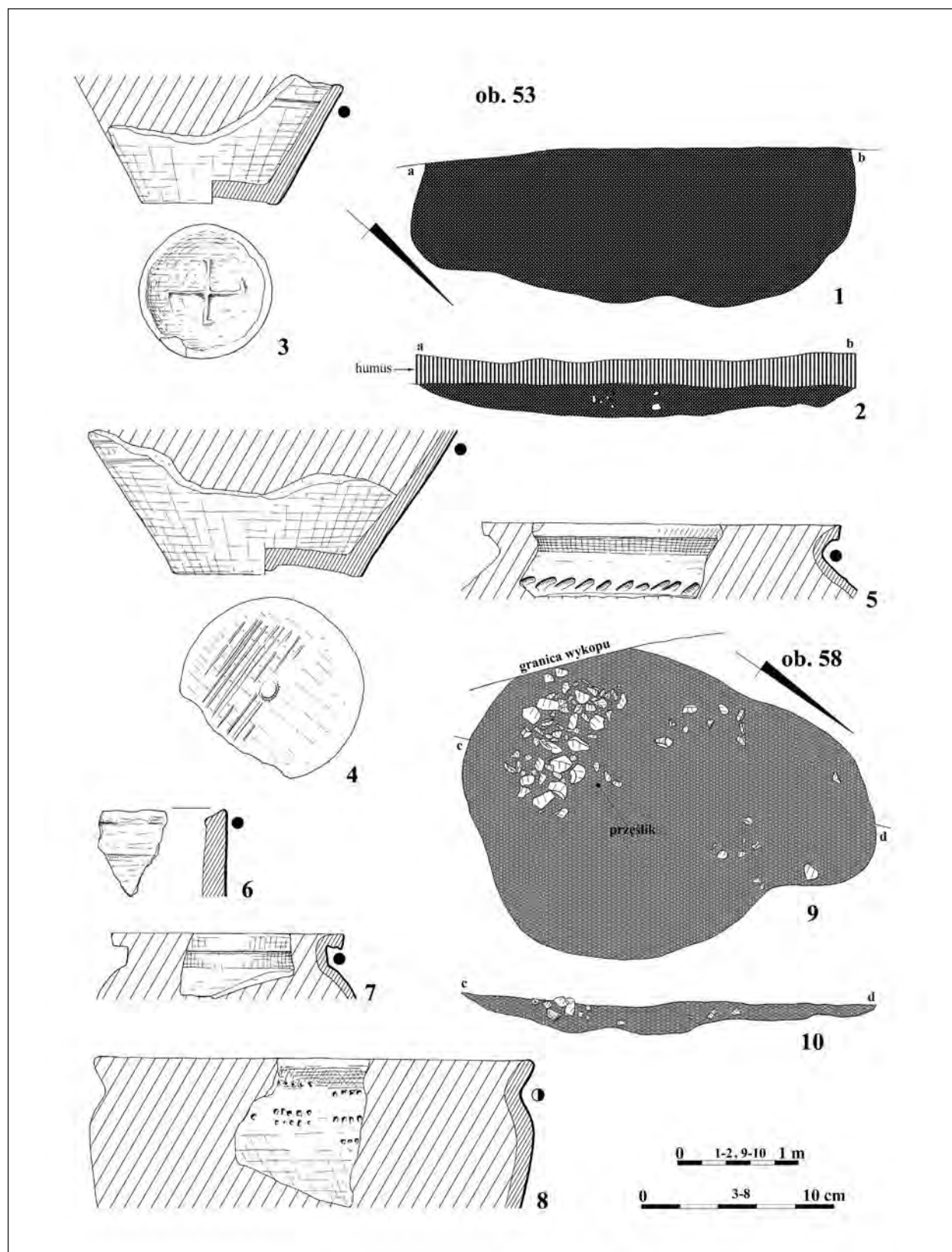

Ryc. 21. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika z obiektów: 45A (1, 3-5), 45B (7) oraz ogólnie z ob. 45 (2, 6 i 8).
Rys. E. Pawlak.

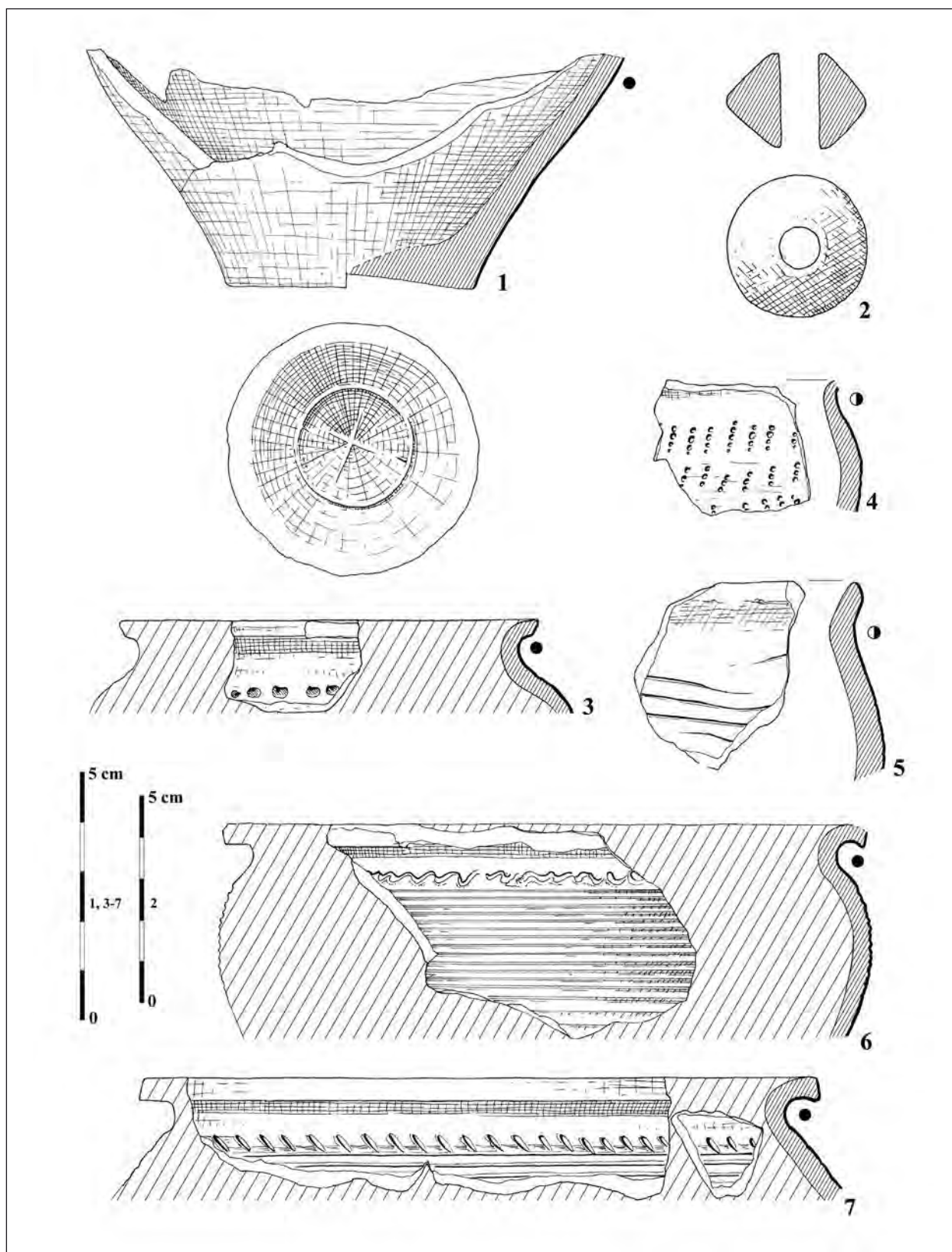
Ryc. 22. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika z obiektów: 45A (1, 4-5), 65 (8-9) i 63 (3, 6);
szabla dzika z obiektu 45A (2) oraz płyta szlifierska z obiektu 63 (7).

Rys. E. Pawlak.

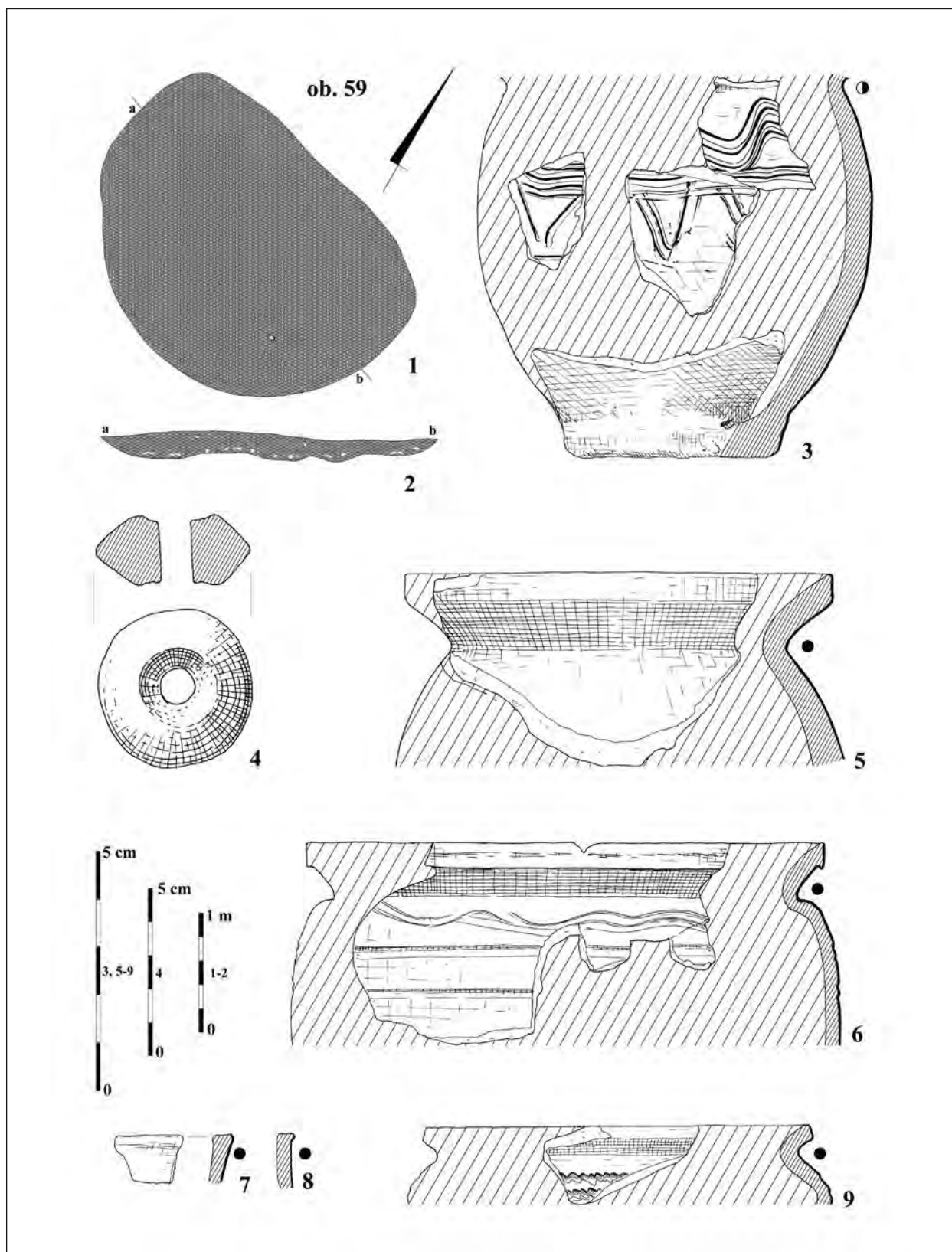
Ryc. 23. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziome i pionowe obiektów: 53 (1-2) i 58 (9-10); ceramika z obiektów: 53 (3-7) i 39 (8).

Rys. E. Pawlak.

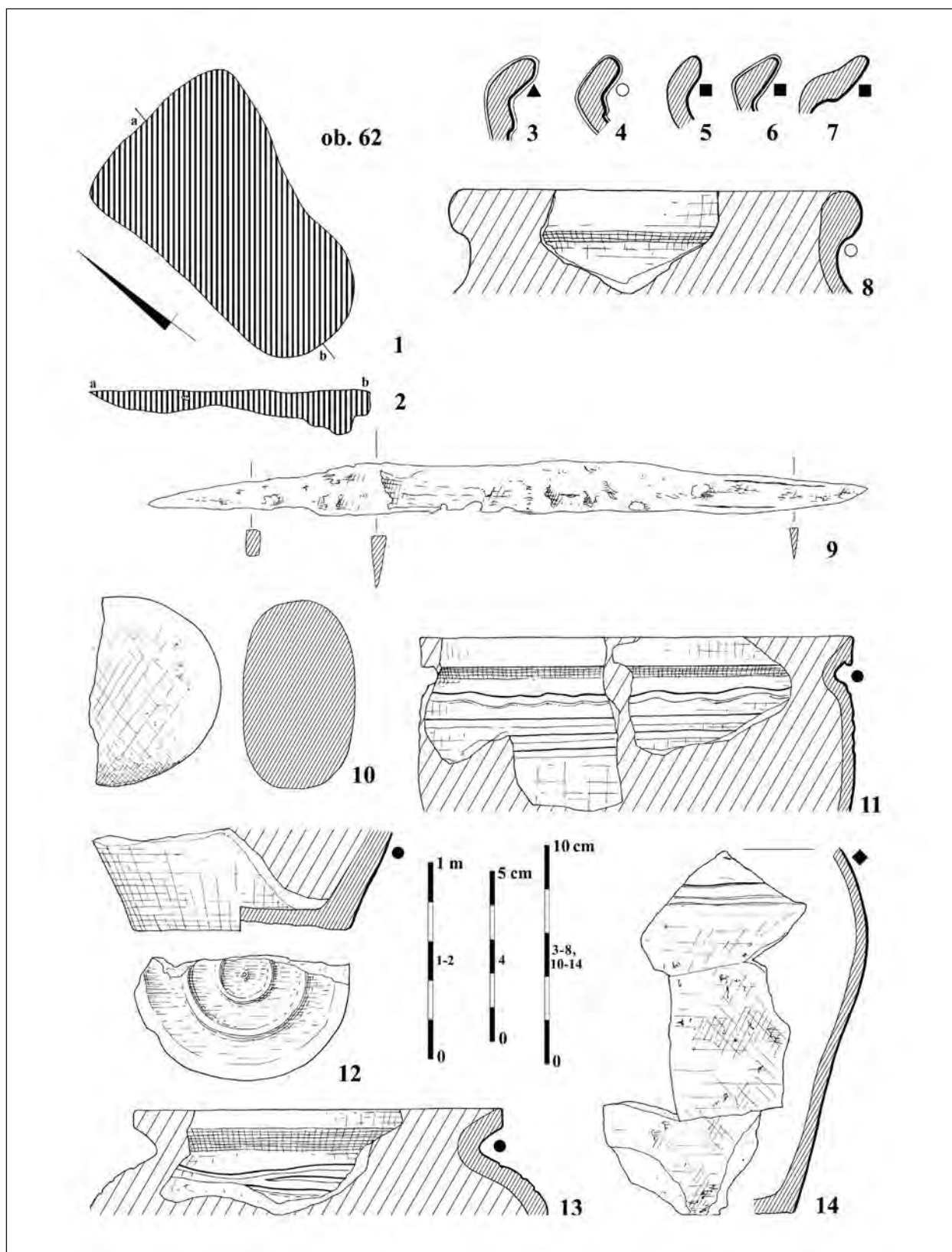

Ryc. 24. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika z obiektów: 58 (1, 3, 6-7), 65 (4) i 73 (5);
przędlik gliniany z ob. 58 (2).

Rys. E. Pawlak.

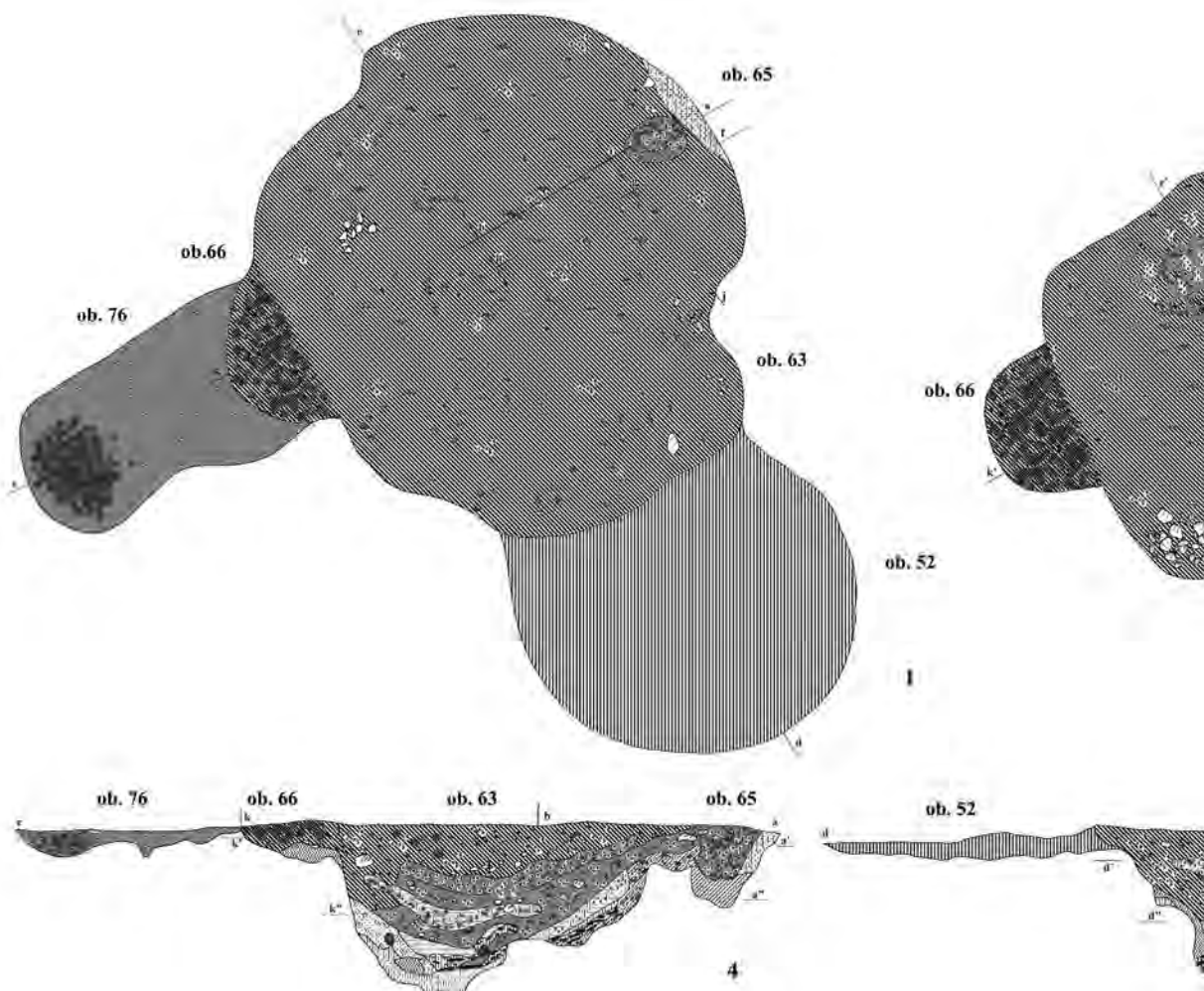

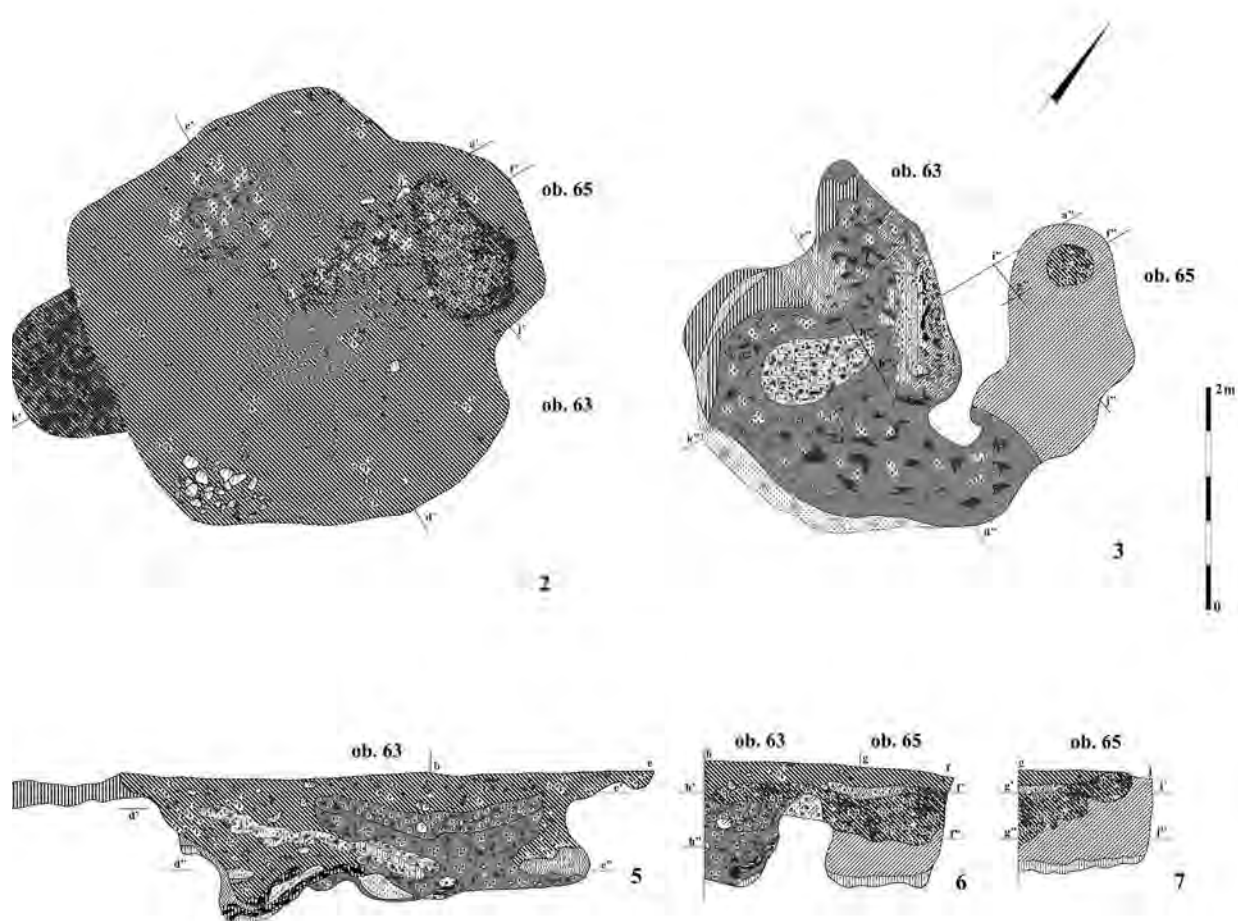
Ryc. 25. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziomy i pionowy obiektu 59 (1-2); ceramika z obiektów: 59 (3), 67 (5) i 65 (6-7, 9) oraz z powierzchni wykopu (8); przesłik gliniany z obiektu 59 (4).
Rys. E. Pawlak.

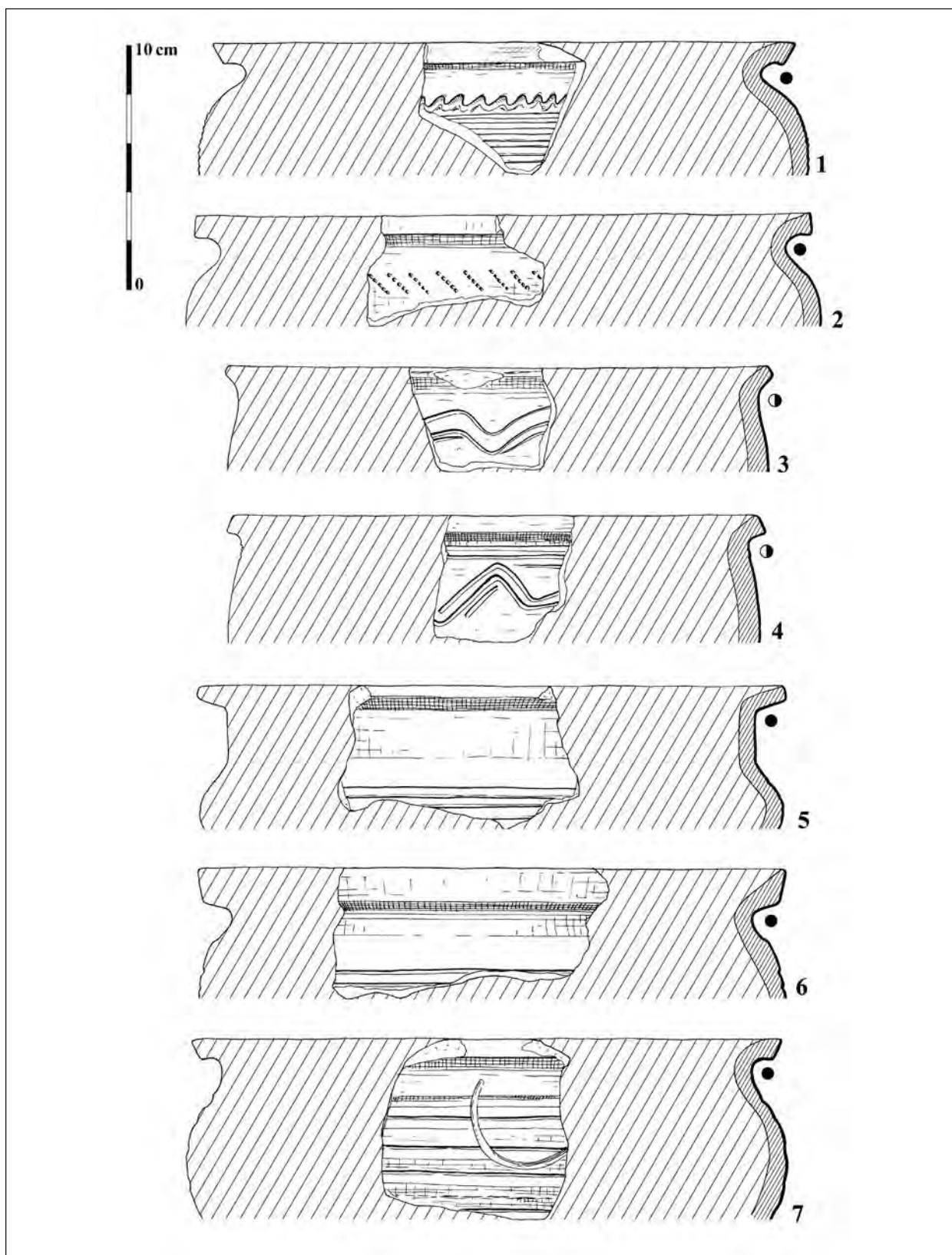
Ryc. 26. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziomy i pionowy obiektu 62 (1-2); ceramika z obiektów: 40 (5), 45 (8), 52 (11, 13-14), 63 (12) oraz z powierzchni wykopu (3-4, 6-7); nóż żelazny z obiektu 62 (9); rozcieracz kamienny z obiektu 57 (10).

Rys. E. Pawlak.

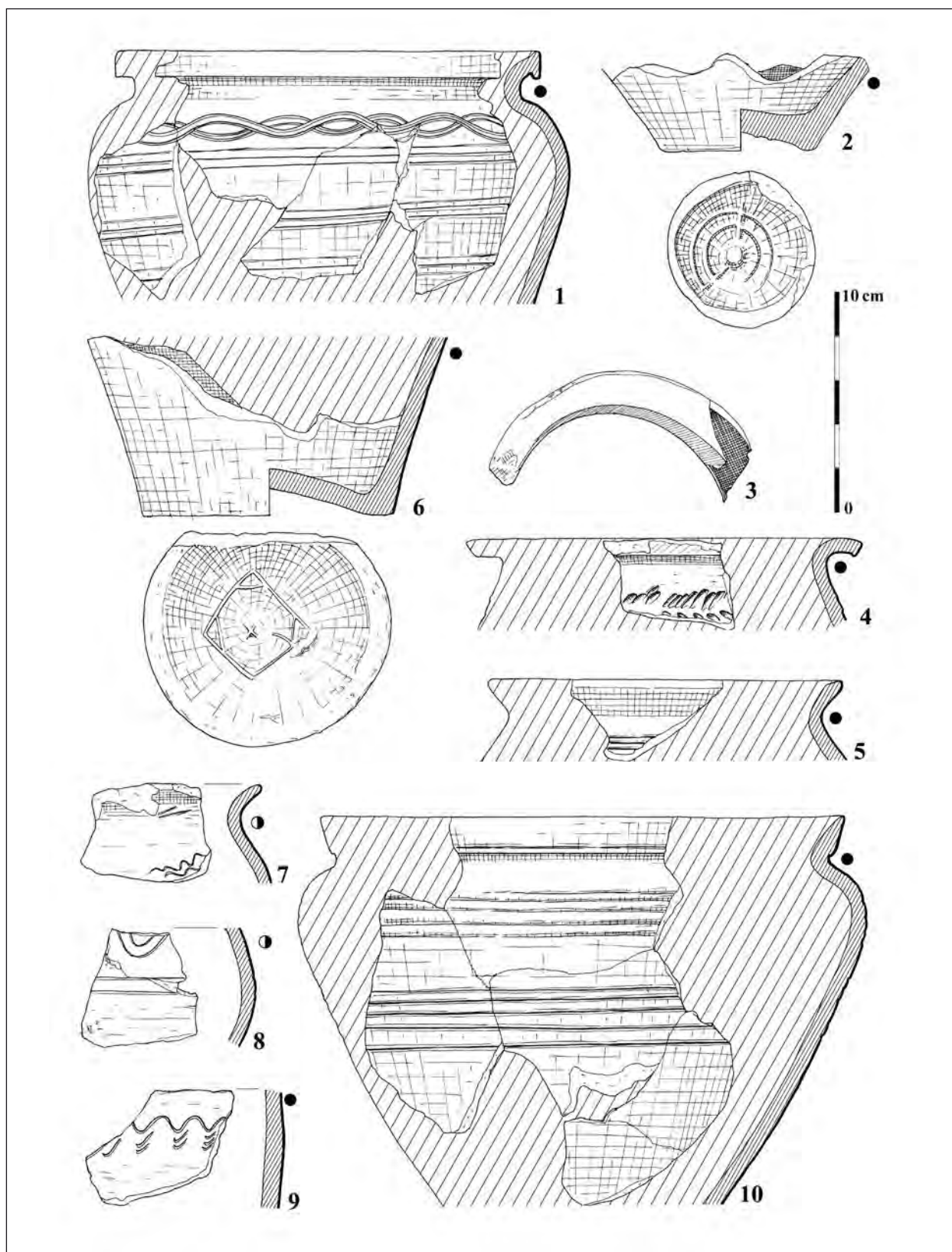

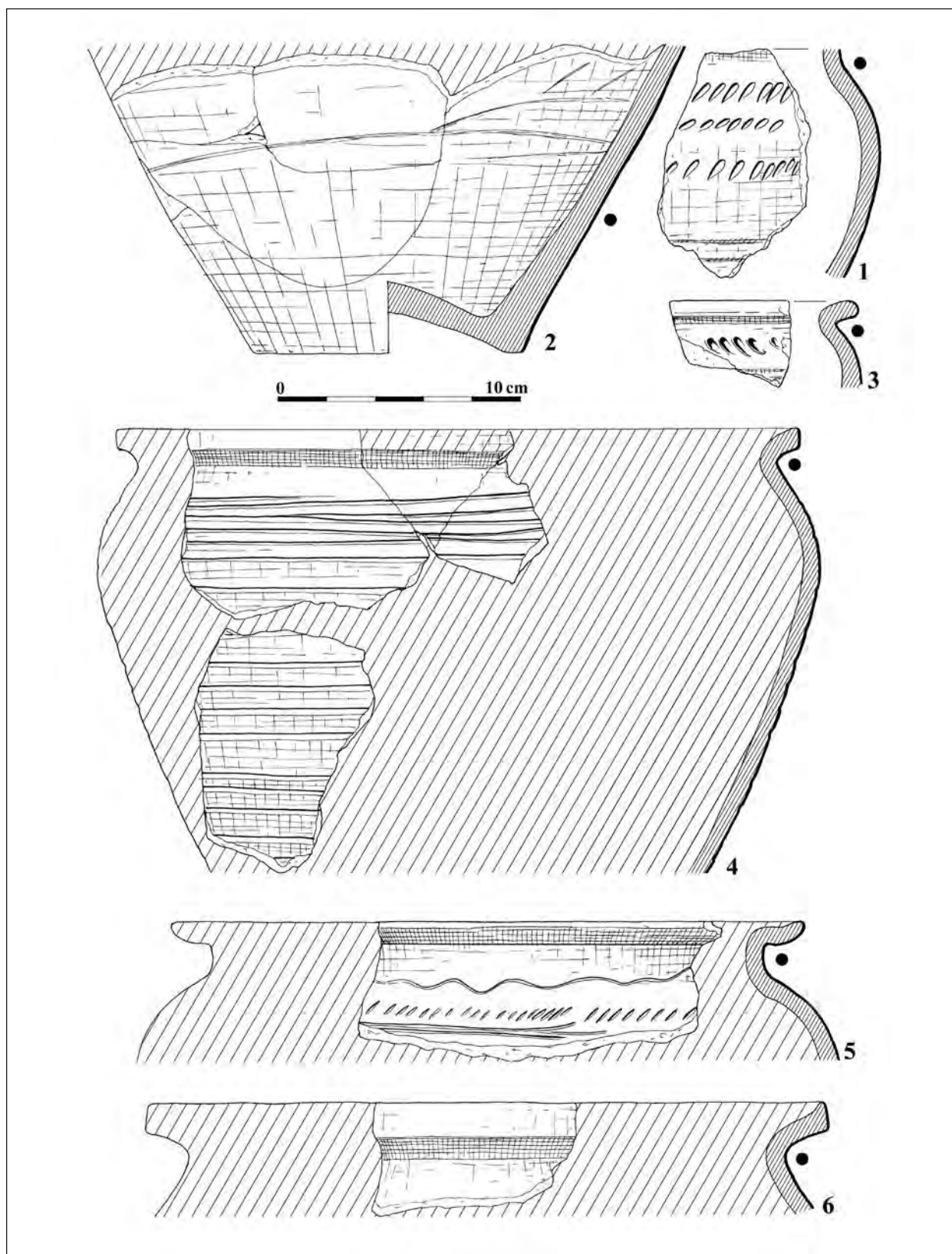
Ryc. 27. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Przekroje poziome i pionowe obiektów: 52, 63, 65, 66 i 76. Rys. E. Pawlak.

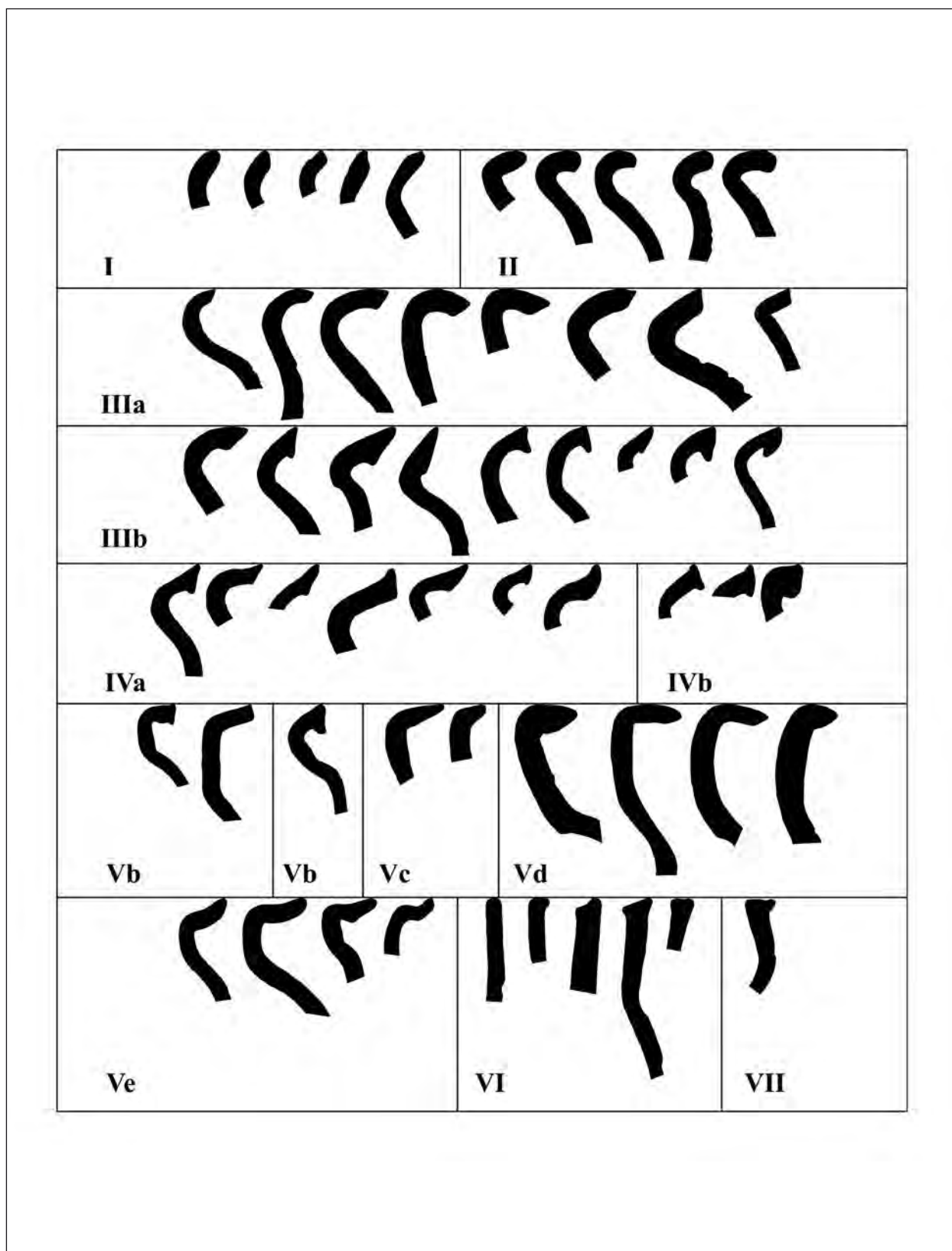
Ryc. 28. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika z obiektu 63.
Rys. E. Pawlak.

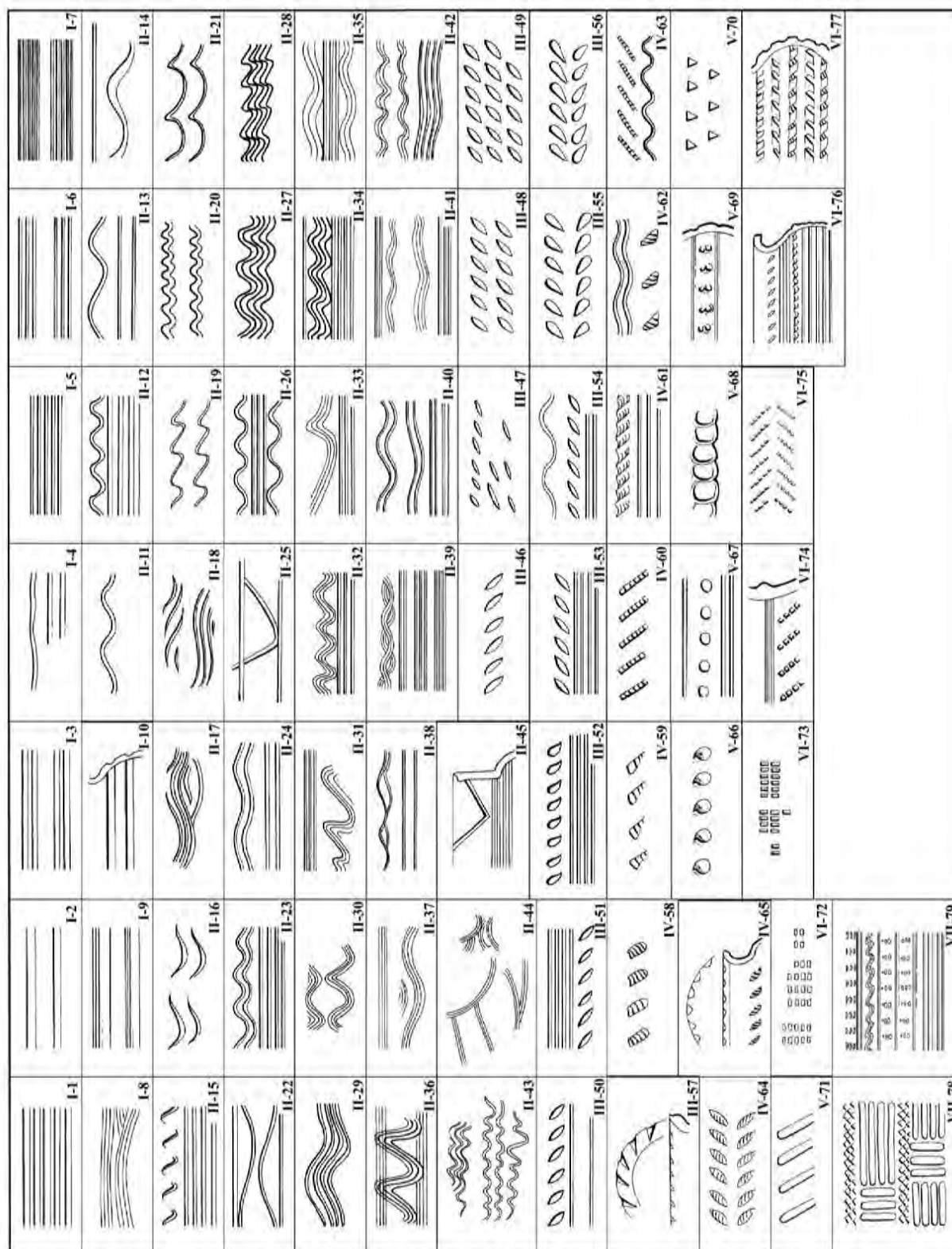
Ryc. 29. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika (1-2, 4-10) oraz szabla dzika (3) z obiektu 63.
Rys. E. Pawlak.

Ryc. 30. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Ceramika z obiektu 63.
Rys. E. Pawlak.

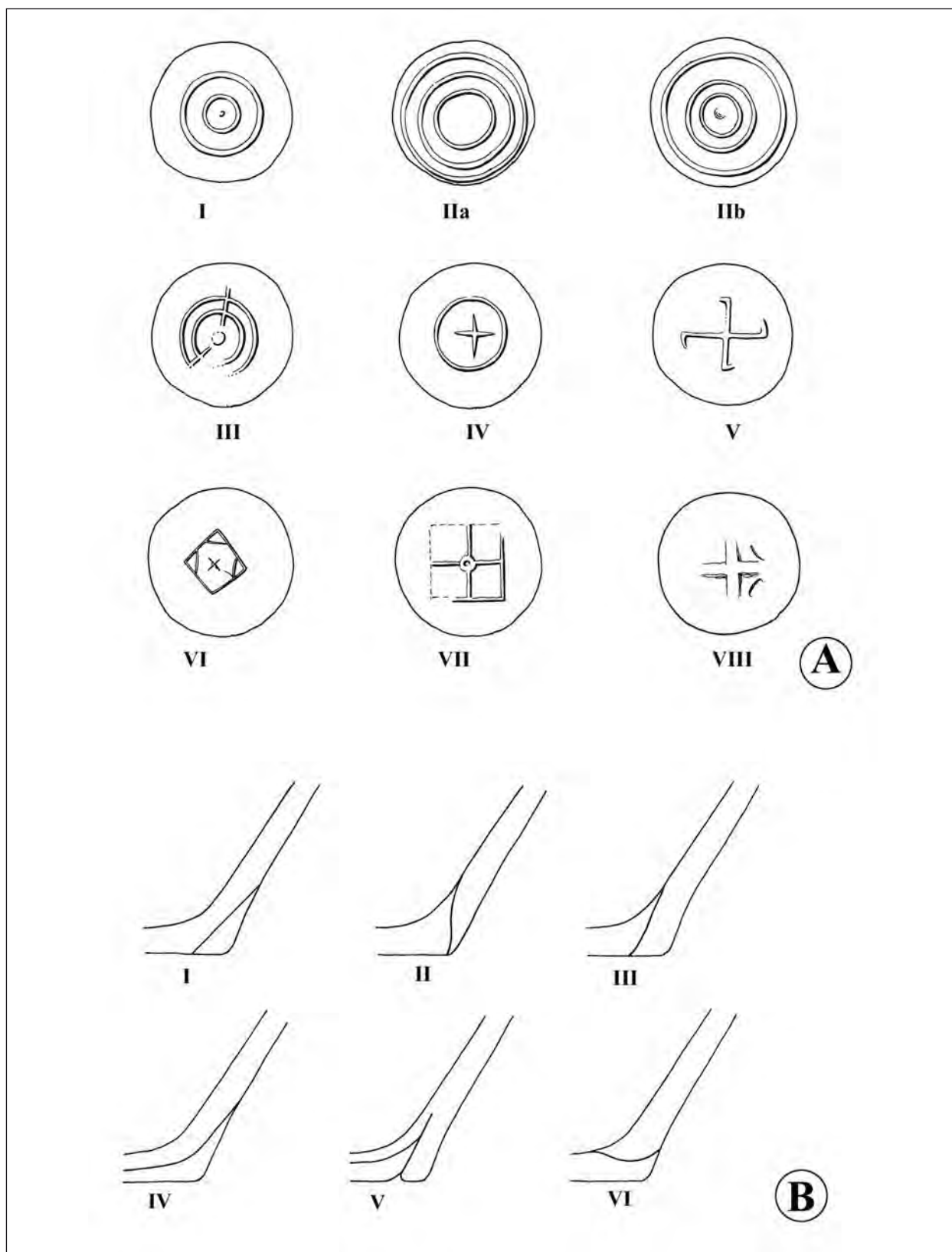

Ryc. 31. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Systematyka wylewów ceramiki całkowicie obtaczanej.
Rys. E. Pawlak.

Ryc. 32. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Systematyka zdobnictwa na ceramice całkowicie obtaczanej.

Rys. E. Pawlak.

Ryc. 33. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Systematyka znaków garncarskich (A)
oraz przykłady łączenia ścianki z dnem (B).

Rys. E. Pawlak.

LEGENDA DO WYPEŁNISK OBIEKTÓW

jasnożółty piasek calcowy

żółty piasek

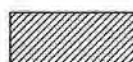
brunatny piasek

spalenizna

intensywnie brunatna próchnica

jasnobrunatny piasek

ciemnoszarobrunatny piasek

szary piasek

ciemnoszary piasek

szarobrunatny piasek

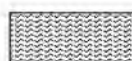
szarobeżowy piasek

jasnoszary piasek

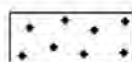
żółta glina

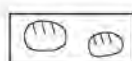
oliwkowa i szara glina

polepa

węgle drzewne

kamienie

Fot. 1. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Obiekt 7 – relikty domniemanej łaźni.
Fot. P. Pawlak.

Fot. 2. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Obiekt 10a i 10b.
Fot. P. Pawlak.

Fot. 3. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Obiekt 11.
Fot. P. Pawlak.

Fot. 4. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Żarno kamienne z obiektu 44 in situ.
Fot. P. Pawlak.

Fot. 5. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Obiekt 45A. Kompleks obiektów 45A, 45B i 45C.
Fot. P. Pawlak.

Fot. 6. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Obiekt 45A – przekroje pionowe.
Fot. P. Pawlak.

Fot. 7. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Obiekty 54 i 55.
Fot. P. Pawlak.

Fot. 8. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Obiekt 63 – przekroje pionowe.
Fot. P. Pawlak.

Fot. 9. Grodzisk Wielkopolski-Kobylniki, stan. 35. Obiekt 63 – przekroje pionowe.
Fot. P. Pawlak.

Badania archeologiczne nad zapleczem grodziska wczesnośredniowiecznego w Łądzie, pow. słupecki

MICHAŁ BRZOSTOWICZ¹

Archaeological research into the base of the early mediaeval
stronghold in Łąd, *powiat Sępólka*

UWAGI WSTĘPNE

Dla studiów nad problematyką wczesnośredniowiecznego grodu w Łądzie dużego znaczenia nabierają badania archeologiczne prowadzone na stanowiskach związanych z jego najbliższym zapleczem osadniczym². Mają one już stosunkowo długą tradycję. Jeszcze przed rozpoczęciem wykopalisk na grodzisku (Zeylandowa 1987; Wędzki 1996; Brzostowicz 2005)³, okoliczne wydmy występujące w pradolinie Warty stały się obiektem penetracji powierzchniowych, prowadzonych przez Andrzeja Wędzkiego oraz zespołu archeologów pod kierunkiem Józefa Kostrzewskiego (por. Śmigieński 1959:284). Kolejną taką akcją przeprowadził Andrzej Prinke (1973), a dalszych materiałów dostarczyły badania sondażowe na stanowiskach nr 2 (Informator Archeologiczny 1975:176) i nr 9 w Łądzie oraz badania AZP (arkusz 57-37), zrealizowane przez Krzysztofa Gorczycę i Józefa Kapustkę⁴. Ogromną wartość prezentują także archiwalne informacje o odkryciach skarbów monet, dokonanych w XIX i XX wieku

(Stronczyński 1883: 43; Słaski, Tabaczyński 1959: 33 i 61; Hensel 1959:207). Wreszcie w ostatnich latach ekspedycja Muzeum Archeologicznego w Poznaniu działająca pod moim kierunkiem przeprowadziła na tym terenie szereg działań, których wyniki – wraz z materiałami pochodzącymi ze starszych odkryć – stanowić mogą dobrą podstawę do prześledzenia rytmu przemian osadniczych zachodzących tu od zarania średniowiecza do czasów upadku grodu i ukształtowania się nowych ośrodków ziemi łądzkiej (XIII w.)⁵.

Badania archeologiczne w rejonie tutejszego grodziska zrealizowano w latach 2008-2009 na zlecenie Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu⁶. W ramach ich programu wykonano prace sondażowe na stanowiskach nr 3 i 9 w Łądzie oraz na stanowisku nr 15 w Łądku a także uzupełniające badania powierzchniowe w obrębie arkusza AZP 57-37. Działaniom tym towarzyszyła kwerenda źródeł archiwalnych znajdujących się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu,

1 dr Michał Brzostowicz, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, ul. Wodna 27, 60-781 Poznań, e-mail: michbrz@man.poznan.pl

2 Niniejszy artykuł dedykuję pamięci mgr Aliny Łosińskiej zasłużonej badaczce Wielkopolski wczesnośredniowiecznej.

3 Materiały z badań wykopaliskowych na grodzisku w Łądzie, stan. 1 będą przedmiotem osobnej publikacji przygotowywanej obecnie przez Marię Zeylandową.

4 Dokumentacja oraz materiały z tych badań przechowywane są w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Poznaniu-Delegatura w Koninie oraz w Muzeum Okręgowym w Koninie-Gosławicach.

5 Interesująca nas problematyka była już podejmowana przez Andrzeja Wędzkiego (1966) oraz Krystynę Dębską-Luty i Aleksandrę Lipińską (1978).

6 W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować osobom, które uczestniczyły w omawianych badaniach. Są to: mgr Adam Kędziński (Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Kaliskie Stanowisko Archeologiczne w Kaliszu), mgr Sławomir Milek (Kalisz), mgr Andrzej Romanowski (Muzeum Narodowe w Warszawie), Tomasz Spisacki (Konin), mgr Maciej Widawski (Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie), mgr Michał Zawadzki (Gabinet Numizmatyczny Zamku Królewskiego w Warszawie), mgr Radosław Zywert (Łąd) oraz studenci archeologii Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu (Marta Karbowski, Łukasz Miodoński, Katarzyna Samela i Marta Szopka). Omawiane badania były finansowane przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Warto przy okazji dodać, że w latach 2006 i 2008 przeprowadzono badania sondażowe przy klasztorze pocysterskim w Łądzie, którymi kierował prof. dr hab. Andrzej M. Wyrwa z Instytutu Historii UAM w Poznaniu.

Muzeum Okręgowego w Koninie-Gosławicach oraz Gabinetu Numizmatycznego Zamku Królewskiego w Warszawie, analiza zdjęć lotniczych (Rączkowski 2008), jak też wywiad środowiskowy, prowadzony przy współpracy z Komendą Powiatową Policji w Słupcy, które umożliwiły lokalizację luźnych znalezisk, dokonanych m.in. przez – aktywnych na tym terenie – tzw. „poszukiwaczy skarbów”.

WYNIKI BADAŃ SONDAŻOWYCH

Jak już wspomniałem, badania sondażowe wykonano na trzech stanowiskach archeologicznych, usytuowanych w pradolinie Warty, na najbliższym zapleczu grodziska wczesnośredniowiecznego w Łądzie. Ich rezultaty przedstawiają się następująco.

Łąd, stanowisko nr 3 (AZP 3/57-37)

Stanowisko nr 3 w Łądzie położone jest na rozległej piaszczystej kępie, usytuowanej u podnóża stoku pradoliny Warty, w odległości około 750 m na północny wschód od grodziska. W trakcie badań powierzchniowych przeprowadzonych w latach 50. i 80. XX wieku stwierdzono ślady osadnictwa z okresu mezolitu i neolitu (kultura pucharów lejkowatych) a także okresu wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza. W 2008 roku, podczas badań powierzchniowych, kierowanych przeze mnie oraz Macieja Widawskiego z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, odkryto m.in. 3 denary krzyżowe z XI wieku, 10 odważników oraz antropomorficzną aplikację. Powyższe osiągnięcia skłoniły mnie do podjęcia badań wykopaliskowych. Wspomniane badania zrealizowano w dniach 2-24 lipca 2009 roku. Założono wówczas 8 wykopów (ryc. 1) o różnych wymiarach, rejestrując w nich pozostałości skarbu monet, 3 jamy i 1 grób. W czterech wykopach (II-V), wytyczonych w zachodniej części stanowiska stwierdzono warstwę kulturową w postaci ciemnobrunatnego piasku, o miąższości 0,2-0,4 m. Stratygrafię centralnej partii omawianego obiektu (wykop I, VI i VII) tworzył humus (miąższość: około 0,1 -0,3 m), szarozółty piasek (miąższość: około 0,12-0,3 m) oraz calec. Z kolei w wykopie VIII, założonym we wschodniej części stanowiska,

calec wystąpił już bezpośrednio pod humusem.

Pozostałości skarbu monet zarejestrowano w wykopie I (o wymiarach 10 x 10 m), w warstwie I (humus) i II (szarobrunatny piasek). Nadmienię tylko, że odkryty tu zespół składał się z 8 drobnych fragmentów dirhemów arabskich, 4 fragmentów denarów zachodnioeuropejskich oraz 3 monet nieokreślonych⁷. Z omawianym skarbem prawdopodobnie należy też łączyć 2 placki srebra oraz ułamek kaptorgi. Stwierdzono, że był on rozwleczonej na całej powierzchni wykopu, a poszczególne jego elementy zalegały na różnych głębokościach. Z warstwy humusu pozyskano ponadto 2 odważniki ołowiane, fragmenty nieokreślonych przedmiotów żelaznych i brązowych, 2 ośelki kamienne, 64 ułamki wczesnośredniowiecznych naczyń glinianych z fazy D-E oraz fragmenty ceramiki pradziejowej (kultury łużyckiej i kultury przeworskiej) oraz nowożytniej. Nie zarejestrowano natomiast obiektów kulturowych.

W dwóch wykopach (IV i V) założonych w zachodniej części stanowiska odsłonięto trzy jamy związane z funkcjonowaniem osady wczesnośredniowiecznej. Były to:

obiekt nr 1 – zarejestrowany został w wykopie IV, w postaci prostokątnej jamy o wymiarach 4,4 x 3 m, w przekroju nieckowatej o miąższości do 0,3 m (ryc. 2-4). Jej wypełnisko stanowił w większości ciemnobrunatny piasek, jednak w części południowej obiektu stwierdzono nieregularnie owalną plamę spalenizny (1B), a przy jego zachodnim skraju – owalne skupisko szarozółtej gliny (1C). Z omawianej jamy pozyskano fragmenty dwóch noży, 4 nieokreślone przedmioty żelazne, 602 ułamki naczyń grupy technicznej DE (por. Brzostowicz 2002:25) oraz kości bydła, świni, owcy/kozy, konia i gatunków nieokreślonych⁸. Za przypadkowe należy natomiast uznać znaleziska ceramiki kultury łużyckiej (5 fragmentów) oraz wczesnośredniowiecznej (21 fragmentów) grupy technicznej ABC (por. Brzostowicz 2002:24). Obiekt datuję na fazę E wczesnego średniowiecza.

obiekt nr 2 – zarejestrowany został w wykopie IV, w postaci nieregularnie owalnej jamy o wymia-

7 Monety z omawianego stanowiska określili: mgr Zbigniew Bartkowiak z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, mgr Dorota Malarczyk z Pracowni Źródeł Orientalnych i Numizmatyki Instytutu Filologii Orientalnej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie oraz mgr Maciej Widawski z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Wymienionym osobom serdecznie dziękuję za udostępnienie wyników tych ekspertyz.

8 Kości zwierząt pochodzące z badań wykopaliskowych na omawianym stanowisku zostały określone przez Daniela i Marzenę Makowieckich.

rach 2,4 x 1-1,5 m, wydłużonej na osi E – W (ryc. 2-3). Jej wypełnisko stanowił w większości ciemnobrunatny piasek. W części zachodniej obiektu stwierdzono palenisko o wymiarach 1 x 1 m. W przekroju zarysował się jako nieckowata jama o miąższości 0,2 m, przegłębiona w części zachodniej (paleniskowej) do 0,45 m. Z omawianego obiektu pozyskano 209 fragmentów naczyń grupy technicznej DE (ryc. 5), grudki żużla oraz kości bydła, świni, owcy/kozy, konia, jelenia, ptaków, krzyżówki, głuszca i gatunków nieokreślonych. Za przypadkowe należy uznać znaleziska ceramiki kultury łużyckiej (1 fragment) oraz wczesnośredniowiecznej (7 fragmentów) grupy technicznej ABC. Omawiany obiekt datuję na fazę E wczesnego średniowiecza.

obiekt nr 3 – odsłonięty został w wykopie V, w postaci owalnej, prawie prostokątnej jamy o wymiarach 3,4 x 1,8-1,9 m (ryc. 6-7). W przekroju zarysował się jako nieckowate zagłębienie o miąższości 0,4-0,5 m. W partii stropowej oraz na krańcach obiektu zarejestrowano wypełnisko ciemnobrunatnego piasku, z kolei przy spągu, w centralnej części obiektu, stwierdzono warstwę spalenizny i rozwleczonych przepalonych kamieni bez czytelnego układu, o miąższości 0,2-0,3 m. Z obiektu pozyskano 24 fragmenty ceramiki grupy technicznej B (por. Brzostowicz 2002:24), ułamek naczynia wczesnośredniowiecznego grupy technicznej C (?) oraz fragment polepy. Za przypadkowe należy uznać znaleziska 3 fragmentów naczyń kultury łużyckiej. Obiekt nr 3 datuję na fazę B wczesnego średniowiecza.

Warto jeszcze dodać, że z warstwy osadniczej, odkrytej w wykopie III, IV i V, stwierdzono 1 fragment naczynia wczesnośredniowiecznego grupy ABC, 69 ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych grupy technicznej DE oraz 2 noże, kolec do sprzączki od pasa (lub zapinki podkowiastej), fragment grotu strzały z zadziorami, odważnik ołowiany, igłę żelazną i 2 nieokreślone przedmioty żelazne. W wykopie VIII, założonym we wschodniej części stanowiska odkryto obiekt, który prawdopodobnie można interpretować jako grób (grób nr 1). Wystąpił on bezpośrednio pod humusem, w postaci pro-

stokątnej jamy o wymiarach 2,6 x 1,3 m, zorientowanej na osi E – W (ryc. 8). Jej wypełnisko tworzył jasnobrunatny piasek. W stropie obiektu stwierdzono fragment srebrnej katorgi oraz spatynowany krążek ołowiany. Podczas dalszej eksploracji odkryto 3 srebrne kabłączki skroniowe esowate odmiany A wg Hanny Kóčki-Krenz (1972), 2 srebrne paciorki, 1 paciorek z górskiego kryształu oraz nóż żelazny (ryc. 9). Ponadto wydobyto 6 fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych grupy technicznej DE i 4 fragmenty ceramiki kultury łużyckiej. Nie stwierdzono kości ludzkich, lecz rozkład wymienionych przedmiotów (kabłączki i paciorki w miejscu spodziewanego ułożenia głowy i klatki piersiowej oraz nóż w okolicach domniemanej lokalizacji biodra wyraźnie sugeruje, iż w jamie zostały złożone szczątki ludzkie (prawdopodobnie kobiety), zorientowane na osi W – E, z głową ułożoną w kierunku zachodnim.

Przystępując do podsumowania wyników badań na omawianym stanowisku, należy stwierdzić, iż odkryto tu skraj osady wczesnośredniowiecznej, skarb monet oraz prawdopodobnie cmentarzysko wczesnośredniowieczne. Obiekty związane z wymienioną osadą stwierdzono u wschodniego podnóża tzw. „Suchej Góry” (Łąd, stan. 2), badanej wykopaliskowo w 1974 roku. Stwierdzono wówczas 2 jamy datowane na fazę B/C-C wczesnego średniowiecza⁹. W tym kontekście za najstarszy należy uznać obiekt nr 3, odkryty w wykopie V. Prawdopodobnie stanowił on pozostałość półziemianki z wyraźnie zaznaczającą się warstwą użytkową w spągu jamy oraz z warstwą zasypiskową wypełniającą jej centralną i stropową partię. Jama zagłębiona była do 0,5 m, zaś jej powierzchnię szacujemy na 6,45 m². Była więc niewielka, stąd też trudno przypisywać jej funkcję mieszkalną. Tę niewątpliwie spełniał obiekt nr 1, odkryty w wykopie IV. Stanowiła go płytką (miąższość do 0,2-0,3 m) lecz rozległą prostokątną jamą o wymiarach 4,4 x 3 m. Jej powierzchnia wynosiła 13,2 m². W części południowej stwierdzono skupisko spalenizny, stanowiące być może pozostałości paleniska. Wydaje się, że omawiany obiekt należy interpretować jako relikty chaty naziemnej, zwróconej dwoma szczytami w kierunku północnym i południowym, z wejściem prawdopodobnie od strony

9 W literaturze przedmiotu omawiane obiekty datowano na fazę B (Informator Archeologiczny 1975: 176; Brzostowicz 2005:51), lecz przeprowadzona przeze mnie analiza materiału zabytkowego każe zweryfikować poprzednie ustalenia. Obecnie jamę 1 z badań w 1974 roku datuję na fazę C, natomiast jamę 2 – na fazę B/C. Liczna ceramika z powierzchni, odkryta w 1974 roku oraz podczas wcześniejszych badań mieści się w przedziale od fazy B do fazy E wczesnego średniowiecza.

wschodniej, do której zwrócona była jedna z dwóch dłuższych ścian budowli. Niejasno natomiast rysuje się kwestia funkcji obiektu nr 2. Była to wydłużona płytka jama (do 0,2 m) z wyraźnie wyodrębnionym paleniskiem, zlokalizowanym w zagłębieniu o miąższości do 0,45 m. Powierzchnia całego obiektu wynosiła zaledwie 3,6 m². Prawdopodobnie był on związany z omówionym wyżej obiektem nr 1 i pełnił funkcje „zewewnętrznej kuchni”, na co wskazują duże fragmenty potłuczonych naczyń oraz kości zwierzęcych. Metrykę obydwu zespołów można odnieść do fazy E wczesnego średniowiecza. Natomiast ramy funkcjonowania całej osady należy umieścić w przedziale od fazy B do fazy E. Na podstawie luźnych znalezisk można sugerować, iż rejon tzw. „Suchej Góry” był odwiedzany jeszcze w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych.

Za niezwykle interesujące należy uznać odkrycie domniemanego grobu szkieletowego w wykopie VIII, założonym we wschodniej części stanowiska. Szczątki ludzkie nie zachowały się, jednak w wyraźnie zarysowanej jamie o kształcie prostokątnym stwierdzono kabłączki skroniowe, 2 srebrne paciorki, paciorek z górskiego kryształu oraz nóż żelazny, których lokalizacja sugerowała związek z pochówkiem. Przy obecnym rozpoznawaniu stanowiska trudno orzekać, czy był on odosobniony, czy może stanowi świadectwo funkcjonowania kolejnej nekropolii, służącej mieszkańcom łądzkiego zespołu osadniczego. Na razie poprzestaję na odniesieniu metryki omawianego zespołu do 2. połowy X wieku.

Jeszcze ciekawiej rysuje nam się kwestia skarbu monet i przedmiotów srebrnych odkrytych w centralnej części badanego stanowiska. Wystąpiły tu m.in. fragmenty dirhemów arabskich z IX-X wieku (przy czym najmłodszy okaz pochodzi z 1. połowy X wieku), lecz metrykę tego depozytu określają emisje zachodnioeuropejskie, z których najmłodsze przypadają na 1. połowę XI wieku. Jednak mimo intensywnych poszukiwań, pozyskany zbiór okazał się nieliczny. Można odnieść wrażenie, że zlokalizowaliśmy miejsce ukrycia skarbu, który został znaleziony przed nami. Kiedy? Tu nieoczekiwaną odpowiedź przynosi analiza starszych odkryć. Otóż, w literaturze przedmiotu znany jest skarb z Łądu/Wielodworu oraz zbiór 250 monet, pochodzących z „jakiejś” miejscowości powiatu słupeckiego. Już Kazimierz Stronczyński (1883:43n; 1884:26), który

jako jeden z pierwszych opublikował te informacje, uznał, iż owe znaleziska pochodziły z jednego depozytu. Do tej myśli sceptycznie odnieśli się Jacek Śląski i Stanisław Tabaczyński (1959:33 i 61), jednak już Marian Gumowski (1953:67n i 152) oraz Stanisław Suchodolski (1978:70 i przyp. 17) w pełni zaakceptowali powyższą koncepcję, zwracając uwagę na przybliżony czas ujawnienia tych znalezisk, miejsce ich odkrycia oraz chronologię. Jak zatem przedstawiają się relacje odkrytych przez nas przedmiotów ze skarbem znalezionym w XIX wieku? Z pewnością przystaje do niego metryka naszego zbioru, zaś analiza położenia stanowiska nr 3 w Łądzie pozwala jeszcze zauważyć, że usytuowane jest ono na wysokości zabudowań dawnego Wielodworu, obecnie znajdującego się w granicach wsi Łądek, z którym Kazimierz Stronczyński (1884:26) łączył interesujący nas skarb wraz z pochodzącym z tego depozytu denarem czeskim Brzetysława I (1028-1034). Wydaje się więc rzeczą prawdopodobną, iż w trakcie naszych badań zlokalizowaliśmy miejsce jego ukrycia. Myśl tę uwiarygodnia zestawienie znanych dotąd znalezisk łączonych z owym skarbem, które prezentuję w tabeli 1.

Łąd, stanowisko nr 9 (AZP 55/57-37)

Omawiane stanowisko zostało zarejestrowane w 1997 roku, lecz z zebranych przeze mnie informacji wynika, iż wcześniej znane było w środowisku tzw. „poszukiwaczy skarbów”, którzy na jego terenie prowadzili systematyczne penetracje z użyciem wykrywaczy metali. W 1998 roku ekspedycja Muzeum Okręgowego w Koninie-Gosławicach, działająca pod kierunkiem Krzysztofa Gorczycy i Józefa Kapustki, przeprowadziła tam badania sondażowe rejestrując 11 grobów szkieletowych oraz kilka obiektów związanych – jak się przypuszcza – z osadą produkcyjną z fazy E wczesnego średniowiecza. W 2008 roku prace wykopaliskowe zostały wznowione przez kierowaną przeze mnie ekspedycję Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Przebadano wówczas przeszło 1,5 ara powierzchni stanowiska, rejestrując 19 grobów, 1 jamę oraz warstwę osadniczą z ceramiką wczesnośredniowieczną. Ponieważ wyniki tych wykopalisk zostały przedstawione w osobnym artykule Katarzyny Sameli, zamieszczonym w niniejszym tomie, ograniczę się jedynie do podania kilku ogólnikowych informacji.

Stanowisko nr 9 w Łądzie zlokalizowano na wydmy, położonej w odległości około 500 m na północny wschód od grodziska. Prawdopodobnie jego centralną część zajmuje cmentarzysko, które na podstawie pozyskanych dotąd materiałów można datować na okres od 2. połowy X do XI/XII wieku. W partii zachodniej i południowej wydmy stwierdzono ślady jej użytkowania, widoczne w postaci warstwy kulturowej o miąższości około 0,4 m oraz kilku obiektów produkcyjnych, odkrytych podczas badań sondażowych w 1998 roku. W oparciu o ceramikę datujemy je na fazę E. Trudno jest w tej chwili określić skalę „poza cmentarnej” eksploatacji tego stanowiska, jak też relacje zachodzące między tutejszą nekropolią a domniemaną osadą produkcyjną. Zdaniem Katarzyny Sameli (por. artykuł w niniejszym tomie), schyłek użytkowania cmentarzyska nastąpił w XI/XII wieku i miał związek z założeniem nowych miejsc grzebalnych wokół dwóch kościołów stwierdzonych na grodzisku oraz „północnym” podgrodziu (Dębska-Luty, Lipińska 1986). Być może domniemana działalność produkcyjna, prowadzona po zakończeniu funkcjonowania cmentarza, miała charakter doraźny, ale problem ten wymaga jeszcze dalszych badań.

Łądek, stanowisko nr 15 (AZP 65/57-37)

Stanowisko nr 15 w Łądku położone jest na niewielkiej wydmy w pradolinie Warty, w odległości około 650 m na południowy wschód od grodziska wczesnośredniowiecznego. Zostało ono zarejestrowane w październiku 2008 roku podczas badań powierzchniowych Michała Brzostowicza, Macieja Widawskiego, Andrzeja Romanowskiego i Michała Zawadzkiego. Znalaziono wówczas 4 fragmenty ceramiki z późnego okresu wpływów rzymskich oraz wczesnego średniowiecza (faza C). W dniu 13 marca 2009 roku, aspirant sztabowy Artur Kamiński z Komendy Powiatowej Policji w Słupcy przekazał do zbiorów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu fragment sztabki srebrnej, znaleziony na interesującym nas stanowisku. Wedle jego informacji w miejscu tym przed kilkunastu laty grupa tzw. „poszukiwaczy skarbów” z Warszawy odkryła nieznaną liczbę monet, z których znaczną część zabrali ze sobą, natomiast kilka sztuk pozostawili w rękach

pomagających im mieszkańców okolic Łądu, Łądku i Zagórowa. Wiadomość tę skojarzyłem z inną informacją o pozyskaniu przez Gabinet Numizmatyczny Zamku Królewskiego w Warszawie w latach 90. XX wieku 25 monet z okolic Łądu. Zdaniem osoby, która przekazała wymienione przedmioty, większość z nich (21 egzemplarzy) została znaleziona na wydmy wśród łąk, „ok. 500 m na wsch. od grodziska, przy kopaniu dołu”¹⁰. Ponowna autopsja tego stanowiska, wykonana w towarzystwie Artura Kamińskiego (w kwietniu 2009 roku), pozwoliła stwierdzić pewną zgodność lokalizacji stanowiska z informacjami o znaleziskach monet, znajdujących się w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie. Wyraźne też były ślady po rabunkowym wykopie, w którym wspomniany policjant znalazł fragment sztabki srebrnej. W kilka tygodni później udostępnił nam zdjęcia innych znalezisk znajdujących się w rękach osób prywatnych. Rozpoznano na nich m.in. kilka monet wczesnośredniowiecznych oraz placki lanego srebra, które można łączyć z omawianym depozytem. Powstało więc uzasadnione podejrzenie, że na stanowisku nr 15 w Łądku zdeponowany został skarb monet i przedmiotów srebrnych, których metrykę można odnieść do XI wieku. Za niezbędne uznano zatem podjęcie badań archeologicznych celem zlokalizowania i eksploracji jego dalszych elementów.

Prace wykopaliskowe na tym stanowisku zostały przeprowadzone w lipcu 2009 roku. Poprzedzono je penetracją powierzchniową z wykorzystaniem wykrywaczy metali. W rezultacie odkryto m.in. fragment denara krzyżowego z 1. ćwierci XI wieku, fragment kolejnej sztabki srebrnej, 8 fragmentów naczyń wczesnośredniowiecznych grupy technicznej ABC i 10 fragmentów ceramiki grupy DE, a także 4 ułamki naczyń, fragment brązowej aplikacji i 3 fragmenty blaszki miedzianej, pochodzące z okresu nowożytnego.

Następnie we wschodniej części stanowiska (ryc. 10), w domniemanym miejscu odkrycia skarbu monet, wytyczono wykop I o wymiarach 10 x 5 m. Dwa dalsze wykopy (II o wymiarach 1 x 3,5 m oraz III o wymiarach 1 x 1,5 m) założono w bliskiej odległości wykopu I. Podczas ich eksploracji nie stwierdzono jednak obiektów archeologicznych. Ustalono nato-

10 Notatka w zbiorów Gabinetu Numizmatycznego Zamku Królewskiego w Warszawie, udostępniona mi uprzejmie przez pracownika tej instytucji Michała Zawadzkiego. Wymienione monety z Łądu przyjął do jej zbiorów Borys Paszkiewicz.

miast, iż stratygrafię tego stanowiska tworzył humus w postaci szarobrunatnego piasku o miąższości 0,3-0,5 m oraz jasnożółty piasek wyznaczający calec. We wschodniej części wykopu I, w pasie o szerokości 2,8 m uchwycono warstwę zalewową. Z wymienionego wykopu pozyskano jeszcze niewielki materiał zabytkowy, obejmujący drobny fragment przedmiotu srebrnego, 9 ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych grupy technicznej DE oraz fragment węgli drzewnego.

Podsumowując wyniki dotychczasowych badań archeologicznych na stanowisku nr 15 w Łądku, należy stwierdzić, iż miejsce to było penetrowane w okresie wpływów rzymskich, w starszych i młodszych fazach wczesnego średniowiecza, w późnym średniowieczu oraz w czasach nowożytnych. Jednak ustalenie charakteru obecności człowieka na tym terenie w wymienionych okresach, wobec silnego zniszczenia jego powierzchni oraz braku obiektów i warstw kulturowych, jest trudne do ustalenia. Można tylko z dużym prawdopodobieństwem zakładać zdeponowanie tu w XI wieku skarbu monet i przedmiotów srebrnych¹¹. Sądzić można, że odkryte w 2009 roku przedmioty były jego częścią (por. tabela 2). Niestety, ustalenie pełnego składu tego depozytu jest niezwykle trudne, bowiem – jak można przypuszczać – znaczna jego część znajduje się w rękach prywatnych i tylko niewielkie elementy trafiły do informacji naukowej.

WYNIKI BADAŃ POWIERZCHNIOWYCH

W 2008 roku zostały przeprowadzone badania powierzchniowe w obrębie arkusza AZP 57-37. Objęto nimi znaczną część wydmy występujących w pradolinie Warty, szczególnie zaś miejsca zagrożone działalnością tzw. „poszukiwaczy skarbów” oraz krawędź wysoczyzny między Łądem a Ratyniem. W rezultacie odkryto 26 nowych stanowisk archeologicznych, rejestrując ślady osadnictwa kultury łużyckiej, z młodszego okresu przedrzymskiego, późnego okresu wpływów rzymskich, wczesnego i późnego średniowiecza oraz czasów nowożytnych. Weryfikacji poddano również wcześniej odkryte obiekty, pozyskując – na trzech znanych wcześniej stanowiskach (Łąd, stan. 3 i 9 oraz Łądek, stan. 13)

– nowe znaleziska kultury łużyckiej, kultury przeworskiej (z okresu wpływów rzymskich), wczesnego średniowiecza oraz czasów nowożytnych.

Dla studiów nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w rejonie Łądu, dużego znaczenia nabiera informacja o odkryciu 8 nowych stanowisk z interesującego nas okresu. Zarejestrowano je na stoku pradoliny Warty oraz krawędzi doliny jej bezimiennego prawobrzeżnego dopływu, wyznaczającej granicę między miejscowościami Łądek i Dolany. Z wymienionych stanowisk pozyskano głównie ceramikę z młodszych faz wczesnego średniowiecza.

CHARAKTERYSTYKA STANOWISK WCESNOŚREDNIOWIECZNYCH Z OKOLIC GRODZISKA W ŁĄDZIE

W trakcie dotychczasowych badań archeologicznych przeprowadzonych w najbliższym sąsiedztwie grodziska zarejestrowano 23 wczesnośredniowieczne stanowiska archeologiczne (por. tabela 3). Wystąpiły one w pradolinie Warty oraz na jej północnej krawędzi, na gruntach znajdujących się w granicach wsi Łąd, Łądek i Dolany. Wymienione strefy stanowiły dwa miejsca koncentracji tych obiektów.

Na analizowanych stanowiskach stwierdzono pozostałości 8 osad, 4 cmentarzysk, 3 skarby monet i ozdób srebrnych oraz 20 śladów osadnictwa z szerokiego przedziału chronologicznego obejmującego fazy B-E wczesnego średniowiecza. Dwie osady funkcjonowały w pobliżu grodu. Pierwsza z nich powstała prawdopodobnie w fazie B/C, w północnej części tzw. „Rydłowej Góry” (tabela 3, nr 3), natomiast druga została założona w fazie D (tabela 3, nr 5), poza południowym skrajem warowni. Zdaniem Marii Zeylandowej (1987), w drugiej połowie XI wieku włączoną ją w obręb obiektu grodowego. Dalsze dwa osiedla funkcjonowały na tzw. „Suchej Górze” (Łąd, stan. 2; tabela 3, nr 6) oraz na zachodnim skraju piaszczystej łąchy (Łąd, stan. 9; tabela 3, nr 12), w odległości około 500 m na północny wschód od grodu. Przypuszcza się, że to ostatnie powstało w fazie E i pełniło funkcję osady produkcyjnej. Być może na terenie tzw. „Łądkowskiego Borku” znajdowała się osada ze starszych faz wczesnego średniowiecza (Łądek, stan. 2; tabela 3, nr 18), poświadczona jedynie liczną ceramiką odkry-

11 Określenia monet ze stanowiska nr 15 w Łądku, przedstawionych w tabeli 2 dokonał prof. dr hab. Borys Paszkiewicz (numizmaty ze zbiorów Zamku Królewskiego w Warszawie) oraz mgr Zbigniew Bartkowiak (monety z badań wykopaliskowych w 2009 r. oraz numizmaty ze zbiorów prywatnych, określonych na podstawie udostępnionych fotografii).

tą w 1957 roku (Śmigielski 1957:284) na powierzchni stanowiska. Z początkami Łądku wypada łączyć dwa stanowiska (Łądek, stan. 18 i 19), usytuowane na stoku pradoliny Warty, w rejonie kościoła św. Mikołaja (tabela 3, nr 30). Zarówno ich lokalizacja, jak i chronologia znalezisk ceramiki (faza E), zdają się utwierdzać w przekonaniu, iż związane są one z osadą, wzmiankowaną w źródłach pisanych jako „Kościół” (tj. Kossol w dokumencie fundacyjnym klasztoru cysterskiego w Łądzie z rzekomo 1145 roku - KDW 1:nr 10) lub „Targ św. Mikołaja” (Forum beati Nicolai w dokumencie z 1250 roku - KDW 1:nr 290)¹². Za interesującą należy uznać koncentrację stanowisk na lewym brzegu bezmiennego dopływu Warty (tabela 3, nr 35, 37, 38). Przynajmniej jedno z nich wiąże się z początkami wsi Dolany, stanowiącej najstarsze uposażenie klasztoru cysterskiego w Łądzie (tabela 3, nr 14). Niewykluczone, iż ten ostatni obiekt powstał w miejscu starszej osady, funkcjonującej w fazie C wczesnego średniowiecza (tabela 3, nr 13). Ponadto na powierzchni 16 stanowisk odkryto luźne fragmenty naczyń, stanowiących świadectwo obecności człowieka. Niestety, wiele z nich (np. stanowisko nr 15 w Łądku) uległo zniszczeniu w wyniku działania czynników naturalnych, stąd też ustalenie funkcji tych obiektów będzie niezwykle trudne.

Wśród cmentarzysk za najstarszą należy uznać nekropolię odkrytą na stanowisku nr 9 w Łądzie (tabela 3, nr 11). Dwa dalsze funkcjonowały w fazie E, na terenie grodu (tabela 3, nr 2) oraz osady sąsiadującej z nim od strony północnej (tabela 3, nr 4). Przypuszcza się, iż występowały one wokół dwóch kościołów (św. Piotra i św. Andrzeja), wzmiankowanych w XIII-wiecznych źródłach historycznych. Niewiele można powiedzieć o ewentualnym cmentarzysku, w pobliżu tzw. „Suchej Góry” (tabela 3, nr 8). W 2009 roku odkryto jeden obiekt (por. wyżej), który – jak wspominałem o tym wyżej – został zinterpretowany jako grób na podstawie elementów (ozdoby głowy, elementy kolii oraz nóż żelazny), stanowiących prawdopodobne wyposażenie pochówku.

Rangę ośrodka grodowego w Łądzie poświadczą obecność trzech znanych nam dotąd skarbow.

Za najstarszy (X w.) należy uznać depozyt dirhemów arabskich oraz ułamków ozdób (tabela 3, nr 22), ukryty na południowym skraju kompleksu wydm występujących w tzw. „Łądkowskim Borku” (Łądek, stan. 10; por. Ślaski, Tabaczyński 1958: 33, nr 62; Hensel 1959:207n; Malinowski 1963:294 i nn). Młodsza metryką odznacza się skarb z Łądu/Wielodworu (Łądek, stan. 3; tabela 3, nr 7), pochodzący z 1. połowy XI wieku. Z kolei chronologię skarbu z Łądku, stan. 15 (tabela 3, nr 29) można ogólnie odnieść do XI stulecia.

Analizując topografię pradoliny Warty w rejonie Łądu, warto zwrócić uwagę na tzw. „Piaskową Górę”, występującą na zachodnim skraju „Łądkowskiego Borku” (Łądek, stan. 28; tabela 3, nr 34). Stanowi ona wyróżniającą się formę terenową, której wysokość szacuje się na 82 m nad poziom doliny (Bartkowski 1978:17). Z pewnością od najdawniejszych czasów budziła zainteresowanie człowieka, a fakt koncentracji w jej pobliżu stanowisk archeologicznych pochodzących z czasów pradziejowych i wczesnośredniowiecznych musi również zaintrygować współczesnego badacza¹³. Warto też zauważyć, iż wznosi się ona w pobliżu łądzkiego grodziska, założonego zapewne w IX/X lub na początku X wieku (por. Brzostowicz 2005:51), w odległości około 1100 m na zachód od omawianego wyniesienia. W świetle powyższych danych, można wysunąć przypuszczenie, że „Piaskowa Góra” odgrywała duże znaczenie w życiu duchowym społeczności zamieszkujących jej otoczenie, stanowiąc dla nich swoiste „axis mundi”. Przyjęcie takiej tezy, tłumaczyłoby intensywność zasiedlenia jej okolic w pradziejach oraz początkach średniowiecza, jak też niezwykle karierę tutejszego ośrodka grodowego oraz funkcjonowanie aż dwóch kościołów, „niwelujących” – jak się wydaje – działania pogańskiego ośrodka kultu.

GLÓWNE KIERUNKI ROZWOJU ŁĄDZKIEGO KOMPLEKSU OSADNICZEGO

W świetle dotychczasowych wyników badań archeologicznych, początki osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Łądu należy odnosić do fazy B.

12 Funkcjonowanie wspomnianej osady zadają się potwierdzać wyniki nadzorów archeologicznych, przeprowadzonych przeze mnie w kwietniu 2011 roku na stanowisku nr 19. W jednym z wykopów zarejestrowano warstwę kulturową z ceramiką z fazy E wczesnego średniowiecza.

13 Należy wspomnieć, że właśnie w pobliżu „Piaskowej Góry” odkryto dwa skarby – jeden, starożytny, zawierał około 700 denarów rzymskich (por. Gumowski 1958:125, jako Łądek), drugi zaś, wczesnośredniowieczny, składał się z dirhemów arabskich i fragmentów ozdób (tabela 3, nr 22). W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na występowanie niektórych depozytów w topograficznie wyróżniających się miejscach (por. Kowalewski 2001), którym przypisuje się kultową rolę. Różnorodna metryka wymienionych znalezisk może sugerować, że „Piaskowa Góra” była czczona w czasach pradziejowych i we wczesnym średniowieczu.

W tym czasie powstała osada na „Suchej Górze” (Łąd, stan. 2/3; tabela 3, nr 6), lecz jej wielkość jest na razie trudna do oszacowania. Prawdopodobnie była niewielka, bo i sama powierzchnia terenu nie pozwalała na założenie większego osiedla. Tymczasem w fazie B/C powstała osada (Łąd, stan. 1; por. tabela 3, nr 3) w północnej części tzw. „Rydłowej Góry”. W jej pobliżu, około IX/X lub na początku X wieku zbudowano gród (tabela 3, nr 1). Stanowił on wówczas niewielką warownię o średnicy 60 m, bronioną wałem o szerokości 9-11 m (Zeylandowa 1978:39n; 1987; Wędzki 1996:386; Brzostowicz 2005:51). Niewykluczone, że inne osiedle funkcjonowało jeszcze na wydmach „Łądkowskiego Borku” (Łądek, stan. 2; tabela 3, nr 18) oraz u podnóża stoku pradoliny (Łąd, stan. 11; tabela 3, nr 13), w miejscu, gdzie pod koniec XII wieku powstał klasztor cysterski. Sądzić można, że w starszych fazach wczesnego średniowiecza były eksploatowane także inne wyniesienia na terenie pradoliny Warty (por. ryc. 11). Centralnym punktem pozostawała jednak „Piaskowa Góra” (tabela 3, nr 34), odgrywająca przypuszczalnie ważną rolę w lokalnym systemie wyobrażeń przestrzennych oraz życiu duchowym okolicznej ludności. Prawdopodobnie funkcjonował tu ośrodek kultu pogańskiego, który swoją obecnością podnosił rangę założonego nieopodal grodu.

Ówczesny Łąd działał prawdopodobnie w ramach niewielkiej wspólnoty terytorialnej egzystującej nad Wartą, w rejonie ujścia Proсны (Brzostowicz 2006). Rzeka ta, dzięki systemowi dopływów i innych połączeń wodnych, zapewniała komunikację z terenami obecnej środkowej Polski, Kujaw, ziemi lubuskiej, Dolnego Śląska, Połabszczyzny i Pomorza. Jednocześnie stanowiła czynnik integrujący dla całego terytorium, na którym działały również grody w dzisiejszym Samarzewie, Spławiu-Wodzisku oraz Raszewach. Jakkolwiek wymienione obiekty nie stanowiły znaczącej siły, to jednak zajmowały ziemię o strategicznym znaczeniu, co zapewne nie umykało uwadze władców rozwijającego się dynamicznie w 1. połowie X wieku „państwa gnieźnieńskiego”. Prawdopodobnie jeszcze przed połową tego stulecia, ziemia nadwarciańska została zbrojnie opanowana przez Piastów, a jej grody zostały spalone i porzucone. Odbudowano jedynie Łąd, który dzięki położeniu na skrzyżowaniu szlaków komunikacyjnych, stanowił dobre wyjście dla dalszej ekspansji podejmowanej w kierunku wschodnim i południowym.

Analiza rozmieszczenia stanowisk ze starszych faz wczesnego średniowiecza w najbliższej okolicy grodu łądzkiego pozwala zauważyć, że w tym czasie osadnictwo koncentrowało się w obrębie pradoliny Warty. Sytuacja nie uległa zmianie również w fazie D (ryc. 12). Odbudowana warownia, kontrolująca szlaki wodne oraz drogę gnieźnieńsko-kaliską i poznańsko-łęczycą, zyskała potężniejsze fortyfikacje, których głównym elementem był wał z odsadzką o łącznej szerokości 25 m (Brzostowicz 2005:53). Od strony północnej sąsiadowała z nim osada (Łąd, stan. 1; por. tabela 3, nr kat. 3), powstała jeszcze w czasach plemiennych. Kontynuowane było również osiedle na „Suchej Górze” (Łąd, stan. 2/3; tabela 3, nr 6), natomiast poza południowym skrajem warowni powstała kolejna osada (Łąd, stan. 1; por. tabela 3, nr 5), pełniąca funkcję drugiego podgrodzia. Nie wiemy natomiast, czy nadal rozwijała się osada u podnóża pradoliny Warty (Łąd, stan. 11; tabela 3, nr 13). W tym czasie założono natomiast cmentarzysko na stanowisku nr 9 w Łądzie (tabela 3, nr 11) oraz być może inną nekropolię, poświęconą domniemanym grobem na stanowisku nr 3 w wymienionej miejscowości (tabela 3, nr 8). Z fazą D należy też łączyć skarby monet z Łądku (tabela 3, nr 22) oraz Łądu/Wielodworu (tabela 3, nr 7). Za prawdopodobnie późniejszy (2. połowa XI w. ?) należy uznać kolejny depozyt, odkryty w latach 90. XX wieku na wydmie, położonej na południowy wschód od grodziska (Łądek, stan. 15; tabela 3, nr 29).

Z relacji Marii Zeylandowej (1987) wynika, że w 1. połowie XI wieku gród został dotknięty kolejnym pożarem. Ponownie odbudowany zyskał jeszcze potężniejsze fortyfikacje w postaci wału o szerokości około 30 m. Wspomniana badaczka przypuszcza, że w ich obrębie znalazło się również „południowe” podgrodzie (Łąd, stan. 1; por. tabela 3, nr 5), zaś dzielący je od warowni wał został rozebrany. Dostępu do umocnień obronnych całego kompleksu broniła z dwóch stron Warta, od strony wschodniej rów, zaś od strony północnej fosa o szerokości 5 m. Za nią rozwijała się osada (podgrodzie „północne” – tabela 3, nr 3), na której założono kościół oraz ulokowany przy nim cmentarz (tabela 3, nr 4). Kolejna świątynia, otoczona następnym cmentarzem, powstała w północnej części grodu (tabela 3, nr 1-2). W tym samym czasie funkcjonowała jeszcze nekropolia na stanowisku nr 9 w Łądzie (tabela 3, nr 11). Nadal kontynuowana była osada na „Suchej Górze” (Łąd, stan. 2/3; tabela 3, nr 6), a ślady aktywno-

ści człowieka stwierdzono także na innych wyniesieniach położonych w pradolinie Warty.

Wydaje się, że około XII wieku zaczęły dokonywać się istotne zmiany w dotychczasowej organizacji osadnictwa w rejonie Łądu. Prawdopodobnie w tym czasie rozpoczęła się eksploatacja północnej wysoczyzny (ryc. 12), z którą należy wiązać kilka stanowisk archeologicznych zlokalizowanych w pobliżu dzisiejszych wsi Łądek i Dolany (tabela 3, nr 26, 30-33, 35, 37 i 38). Zbiegła się ona ze stopniowym zmierzchem funkcjonowania grodu oraz toczącym się procesem fundacji klasztoru cysterskiego, ukończonym ostatecznie u schyłku interesującego nas stulecia (Wyrwa 2005:69n). Upadek znaczenia warowni należy łączyć z nasilającym się w całym kraju zjawiskiem odchodzenia od systemu grodowo-terytorialnego na rzecz nowej jakości administracyjnej, osadniczej i gospodarczej, kształtującej się m.in. wskutek nadań książęcych na rzecz Kościoła i rycerstwa, jak też powstawania miast i wsi na prawie niemieckim oraz niewielkich zamków z wieżami na kopcach. Gród w Łądzie wymieniony jest jeszcze w tzw. bulli gnieźnieńskiej z 1136 roku (KDW 1: nr 7), lecz ta pierwsza znana nam w źródłach wzmianka stanowi jednocześnie ostatnie świadectwo jego wielkiego znaczenia. Następne lata biegły już prawdopodobnie pod znakiem postępującego kryzysu. Odkrycie szczątków łodzi klepkowej w fosie oddzielającej warownię od „północnego” podgrodzia (tabela 3, nr 3), której zatopienie można datować na drugą połowę lub schyłek XII stulecia (Brzostowicz 2008) wskazuje, iż nie dbano wówczas o dobry stan fortyfikacji obronnych. Funkcjonowanie twierdzy utrudniał też rozrastający się wokół tutejszego kościoła cmentarz. Co ciekawe, Maria Zeylandowa (1987) sygnalizuje, iż w nawarstwiegniach grodziska nie stwierdzono ceramiki młodszej od form z fazy E2 (tj. pierwszej połowy XII wieku). Wreszcie dwa inne przekazy, a mianowicie falsyfikat aktu Władysława Odonica z 1236 roku (KDW 1: nr 192) oraz dokument arcybiskupa gnieźnieńskiego Pełki (Fulco) z 1240 roku (KDW 1: nr 222), informują o przejęciu przez cystersów terenu tego grodu

wraz z kościołami św. Piotra i św. Andrzeja¹⁴. W tym czasie umacniało się już osadnictwo na wysoczyźnie. Oprócz klasztoru, wokół kościoła św. Mikołaja rozwijała się osada targowa w Łądku, która wraz z pobliską wsią Dolany weszła w skład najstarszego uposażenia opactwa (Wyrwa 1995:118; 2005:77). Wtedy też stopniowo opuszczano funkcjonujące do tej pory osiedla w pradolinie Warty, a groźne wylewy tej rzeki (w 1253 roku słyszymy o wielkiej powodzi na terenie kasztelanii łądzkiej – por. KWlkp: rozdz. 101) utrudniały zapewne ich dalszą egzystencję.

Upadek omawianego kompleksu grodowego przypieczętowały wojny o Łąd toczne w XIII wieku między Bolesławem Pobożnym a Kazimierzem Kondratowiczem (por. m.in. Szymczak 2009). Ostatecznie warownia została zniszczona w 1261 roku¹⁵, a jej miejsce zajęły Pyzdry, które wraz klasztorem cysterskim w Łądzie oraz rezydencją biskupów poznańskich w Ciężeniu aż do końca XVIII stulecia odgrywały czołową rolę w regionie. Ale ta historia zasługuje już na odrębne rozważania.

ZAKOŃCZENIE

Wyniki ostatnich badań archeologicznych, jak też analiza starszych materiałów, wniosły wiele cennych danych na temat rozwoju osadnictwa wczesnośredniowiecznego w rejonie Łądu. Jego początki datuję na fazę B, obejmującą okres VII-VIII wieku. Punktem centralnym tego układu, opartego na eksploatacji piaszczystych wydym, łach oraz wyniesień położonych w pradolinie Warty była prawdopodobnie „Piaskowa Góra”, której skłonny jestem przypisać funkcję ośrodka kultowego. W IX/X lub na początku X wieku w jej pobliżu założono gród, pełniący ważną rolę w życiu społecznym lokalnej wspólnoty. Jego ranga wzrosła w czasach pierwszych Piastów, dzięki korzystnemu położeniu przy szlakach wodnych i lądowych. Liczne już źródła archeologiczne, pochodzące z grodziska oraz ze stanowisk związanych z jego najbliższym zapleczem, ukazują Łąd jako ważny punkt w systemie obronnym i administracyjnym państwa polskiego oraz miejsce rozwoju kultury elitarnej, życia religijnego i gospo-

14 Czas powstania tych dokumentów historycy odnoszą do – najwcześniej – końca XIII wieku (por. m.in. Maleczyński 1928:54-56; Kozłowska-Budkowa 1937:nr 71; Wędzki 1966:56n; Jurek 2000:40, przyp. 172 i 173), przy czym niektórzy z nich (np. Maleczyński 1928:55n; Wędzki 1966:56n; Szymczak 2009:72) nie wykluczają, że ich treść może odnosić się do rzeczywistych wydarzeń z pierwszej połowy tegoż stulecia.

15 W kontekście wspomnianych wojen zastanawiają informacje o wzniesieniu przez Kazimierza Kondratowicza jakiegoś zamku w Łądzie, który ostatecznie musiał zwrócić Bolesławowi Pobożnemu. Problem istnienia tej warowni pojawia się niekiedy w literaturze przedmiotu (Łuszczkiewicz 1887: 117n; Kamiński 1936: 27n; Wędzki 1966:34n i 59; Brzostowicz 2005: 59; Szymczak 2009: 83n; Przybył: w druku), jednak jej pozostałości nie udało się dotąd odkryć.

darczego. Jednak w XII wieku zaznaczyły się pierwsze symptomy zmian w dotychczasowej organizacji osadnictwa, widoczne w powolnym upadku znaczenia warowni oraz oznakach kolonizacji wysoczyzny. Tendencje te okazały się trwałe. W ciągu XIII stulecia obszar pradoliny Warty został opuszczony, zaś miejsce grodu jako głównego ośrodka regionu zajął tu klasztor cysterski, w którego posiadaniu znalazły się uformowane na jej krawędzi osady wiejskie w Łądku, Dolanach, Ratyniu i Wielodworze.

Przedstawione w niniejszym artykule materiały oraz wnioski płynące z ich analiz stanowią podstawę do dalszych studiów nad omawianym problemem. Prawdopodobnie niektóre z zaprezentowanych tu ustaleń zostaną zweryfikowane i uzupełnione po opublikowaniu wyników badań wykopaliskowych na grodzisku w Łądzie. Istnieje jednak uzasadnione przypuszczenie, że zasadnicza konstrukcja ukazanego tu obrazu wczesnośredniowiecznych przemian osadniczych na tym terenie nie ulegnie istotnym zmianom.

Bibliografia

Źródła

KWLKP

Kronika wielkopolska, tłum. K. Abgarowicz, oprac. B. Kürbis, Warszawa 1965.

KDW

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. 1, Poznań 1877.

Literatura

BARTKOWSKI, T.

1978. Środowisko przyrodnicze grodu wczesnośredniowiecznego w Łądzie nad Wartą środkową, w W. Błaszczak (red.), Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad środkową Wartą: 13-31, Poznań.

BRZOSTOWICZ, M.

2002. Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu, Poznań.

2005. Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad Wartą w świetle badań archeologicznych, w M. Brzostowicz, H. Mizerska & J. Wrzesiński (red.), Łąd nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej: 47-60, Poznań-Łąd.

2006. Grody przedpiastowskie nad środkową Wartą, w E. Cnotliwy, A. Janowski, K. Kowalski i S. Słowiński (red.), Nie tylko archeologia. Księga poświęcona pamięci Eugeniusza „Gwidona” Wilgockiego: 153-160, Szczecin.

2008. Łąd na szlakach wodnych wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny. Przyczynek do badań, w M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk (red.), Kultura ludów Morza Bałtyckiego, t. 1, Starożytność i średniowiecze: 262-270, Toruń.

DĘBSKA-LUTY, K.; LIPIŃSKA, A.

1978. Osadnictwo w dorzeczu środkowej Warty w okresie wpływów rzymskich i wczesnego średniowiecza, w W. Błaszczak (red.), Gród wczesnośredniowieczny w

Łądzie nad środkową Wartą: 85-107, Poznań.

1986. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Łądzie, woj. Konin, w L. Krzyżaniak (red.), Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Łądzie, woj. Konin: 13-86, Poznań.

GUMOWSKI, M.

1953. Polskie skarby monet X-XI w., Warszawa.

1958. Moneta rzymska w Polsce, Przegląd Archeologiczny 10:87-149.

HENSEL, W.

1959. Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. 3, Warszawa.

INFORMATOR ARCHEOLOGICZNY

1975. Informator Archeologiczny. Badania 1974, Warszawa.

JUREK, T.

2000. Dokumenty fundacyjne opactwa w Łądzie, Roczniki Historyczne 66: 7-53.

KAMIŃSKI, M.

1936. Dawne opactwo zakonu cysterskiego w Łądzie nad Wartą, Łąd.

KOWALEWSKI, J.

2001. Okoliczności deponowania wczesnośredniowiecznych skarbów srebrnych na obszarze Słowiańszczyzny zachodniej. Próba reinterpretacji znaczenia, Acta Universitatis Nicolai Copernici – Archeologia 28: 59-97.

KOZŁOWSKA-BUDKOWA, Z.

1937. Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej, z. 1, Do końca wieku XII, Kraków.

KÓČKA-KRENZ, H.

1972. Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno-zachodniej, Fontes Archaeologici Posnanienses 22 (1971): 97-143.

ŁUSZCZKIEWICZ, W.

1887. Opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą i jego średniowieczne zabytki sztuki, Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce 3/4: 107-139, Kraków.

MAŁEJCZYŃSKI, K.

1928. Studya nad dyplomami i kancelaryą Odonica i Laskonogiego 1202-1239, Lwów.

MALINOWSKI, T.

1963. Drobne materiały do pradziejów powiatu słupeckiego, Fontes Archaeologici Posnanienses 13 (1962): 289-302.

PRINKE, A.

1973. Badania weryfikacyjne stanowisk archeologicznych w okolicy Łądu, pow. Słupca, Fontes Archaeologici Posnanienses 23 (1972): 229.

RĄCZKOWSKI, W.

2008. Interpretacja zdjęć lotniczych w rejonie grodziska wczesnośredniowiecznego w Łądzie, gm. Słupca, w M. Brzostowicz, Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2008 roku w obrębie arkusza 57-37 gm. Łądek, pow. słupecki, woj. wielkopolskie. Poznań (maszynopis w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).

PRZYBYŁ, M.

w druku Problem identyfikacji i lokalizacji XIII-wiecznego ośrodka kasztelanii łądzkiej w świetle badań historycznych i archeologicznych, w M. Brzostowicz, M. Przybył, D. Sikorski (red.), Historia versus archaeologiam, archaeologia versus historiam czyli jak wspólnie badać średniowiecze?, Poznań.

ŚLASKI, J.; TABACZYŃSKI, S.

1959. Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Wielkopolski. Materiały, Warszawa-Wrocław.

- STRONCZYŃSKI, K.
1883. Dawne monety polskie dynastii Piastów i Jagiellonów, cz. 1, Piotrków.
1884. Dawne monety polskie dynastii Piastów i Jagiellonów, cz. 2, Piotrków
- SUCHODOLSKI, S.
1978. Monety, odważniki i waga z badań archeologicznych w Łądzie, w W. Błaszczyk (red.), Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad środkową Wartą: 63-72, Poznań.
- SZYMCZAK, J.
2009. Piętnastoletnia wojna o Łąd i kasztelanę łądzką (1247-1261) czyli konflikt o posag księżniczki śląskiej Konstancji, w M. Brzostowicz, M. Przybył & J. Wrzesiński (red.), Miłość, damy i rycerze: 69-84, Poznań-Łąd.
- ŚMIGIELSKI, W.
1959. Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1956-1957, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 10: 256-286.
- WĘDZKI, A.
1966. Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku, *Slavia Antiqua* 13: 1-141.
1996. Łąd, w *Słownik starożytności słowiańskich* 8: 386-389, Wrocław.
- WYRWA, A. M.
1995. Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej. Łekno - Łąd - Obra, Poznań.
2005. Zakon cystersów i jego klasztor w Łądzie. Wybrane problemy z dziejów, w M. Brzostowicz, H. Mizerska & J. Wrzesiński (red.), Łąd nad Wartą. Dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej: 61-99, Poznań-Łąd.
- ZEYLANDOWA, M.
1978. Wyniki badań archeologicznych w Łądzie (próba interpretacji plemiennych i funkcji grodu), w W. Błaszczyk (red.), Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad środkową Wartą: 33-44, Poznań.
1987. Grodzisko wczesnośredniowieczne w Łądzie, Poznań (maszynopis w bibliotece naukowej Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).

Archaeological research into the base of the early mediaeval stronghold in Łąd, powiat Słupca

Summary

Studies on the subject of the early mediaeval stronghold in Łąd have been considerably assisted by archaeological research conducted on the sites connected with its immediate settlement base. It has a fairly long tradition and recent investigations, carried out by the Poznań Archaeological Museum in the years 2008-2009, have produced yet more interesting materials concerning the issue in question. The present paper discusses the results of the excavation works on sites nos 3 and 9 in Łąd and site no 15 in Łądek and of surface examination conducted in the region of the stronghold. Together with older materials they

have served to present the dynamics of the development of early mediaeval human settlement in the area under discussion.

So far, during the archaeological research carried out in the immediate vicinity of the Łąd stronghold 23 early mediaeval archaeological sites have been registered. They were found in the Warta river pre-valley and on its northern edge, on the land situated within the borders of the villages of Łąd, Łądek and Dolany. The zones mentioned constituted two locations of concentrations of these objects. The sites analysed yielded remains of 8 settlements, 4 burial grounds, 3 hoards containing coins and silver ornaments, and 20 traces of human settlement over a broad chronological time bracket covering the 7th – 13th century period.

The results of the recent archaeological research and the analysis of older materials have produced much valuable data on the development of early mediaeval settlement in the region of Łąd. I date its beginnings to the period of the 7th – 8th century. The central point of the arrangement, based on the exploitation of sandy dunes, sand bars and elevations situated in the Warta pre-valley, was probably the 'Sand Mountain', which in my view seems to have performed the role of a pagan cult centre. At the turn of the 9th/10th century or at the beginning of the 10th century a stronghold was built in its vicinity and played an important function in the social life of the local community. Due to its favourable location along water and land routes its significance increased under the first Piast rulers. Numerous archaeological sources found in the stronghold and the sites connected with its immediate settlement base show Łąd to have been an important element in the defensive and administrative system of the Polish state as well as a place of the growth of elitist culture, of religious and economic life. In the 12th century, however, first signs of changes in the settlement organisation appeared, visible in the slow decline of the significance of the stronghold and traces of colonisation of the highland. The tendencies proved to be permanent. Over the 13th century the area of the Warta pre-valley was abandoned and the role of the main centre of the region was taken over by a Cistercian monastery which owned the village settlements of Łądek, Dolany, Ratyń and Wielodwór set up on the pre-valley's borders.

The materials and conclusions drawn from their analysis presented in the present article provide a basis for further studies on the issue in question. Some of them will be probably verified and supplemented after the results of the excavation works performed in the Łąd stronghold are published. It can be safely assumed, however, that the basic construction of the depiction of early mediaeval settlement transformations in the area presented here will not undergo considerable changes.

Tabela 1. Łąd, stan. 3, pow. słupecki. Przypuszczalny skład skarbu wczesnośredniowiecznego

Łąd/Wielodwór (około 1864)	okolice Słupcy (1871)	Łąd, st. 3 (badania 2008-2009 r.) wykop I	Łąd, st. 3 (badania w 2008 r.) luźne
Czechy - Brzetysław I (1028-1034)	- Anglia - Ethelred II (978-1016) - Anglia - Kanut (1016-1035) - Otto i Adelheida (991-995) - Kolonia - Henryk II (1002-1024) - Kolonia - Konrad II (1024-1039) - niemiecki nieokreślony - denary krzyżowe - znaczna ilość starszych typów, kilka młodszych - Polska - 3 x Bolesław Chrobry (992-1025) - Czechy - Brzetysław I (1028-1034) - Węgry - Stefan I (997-1038)	- dynastia: Samanidzi, mennica: [Sa] marqand[d], X w.; - dynastia: Samanidzi, władca: [Nasr ibn] Ah[ma]d (940-942/3; - dynastia: Samanidzi, władca: [Isma'il ibn] Ahma[d] koniec IX/ 1. połowa X w., - dynastia: Buwajhidzi?, X w., - data wybita: IX-X w., waga: 0,23 g - data wybita: po 815/6 r.; - naśladownictwo, data wybita: IX-X w.; - Kolonia - 1. ćw. XI w. 2 denary krzyżowe (CNP I) z X/XI w. - Otto i Adelheida (991-995) 3 nieokreślone - fragment ozdoby (kaptorga ?) 2 placki srebrne	- fragment denara z Hildesheim (1. poł. XI w.) - fragment nieokreślonego denara - odważniki żelazne w koszułkach brązowych

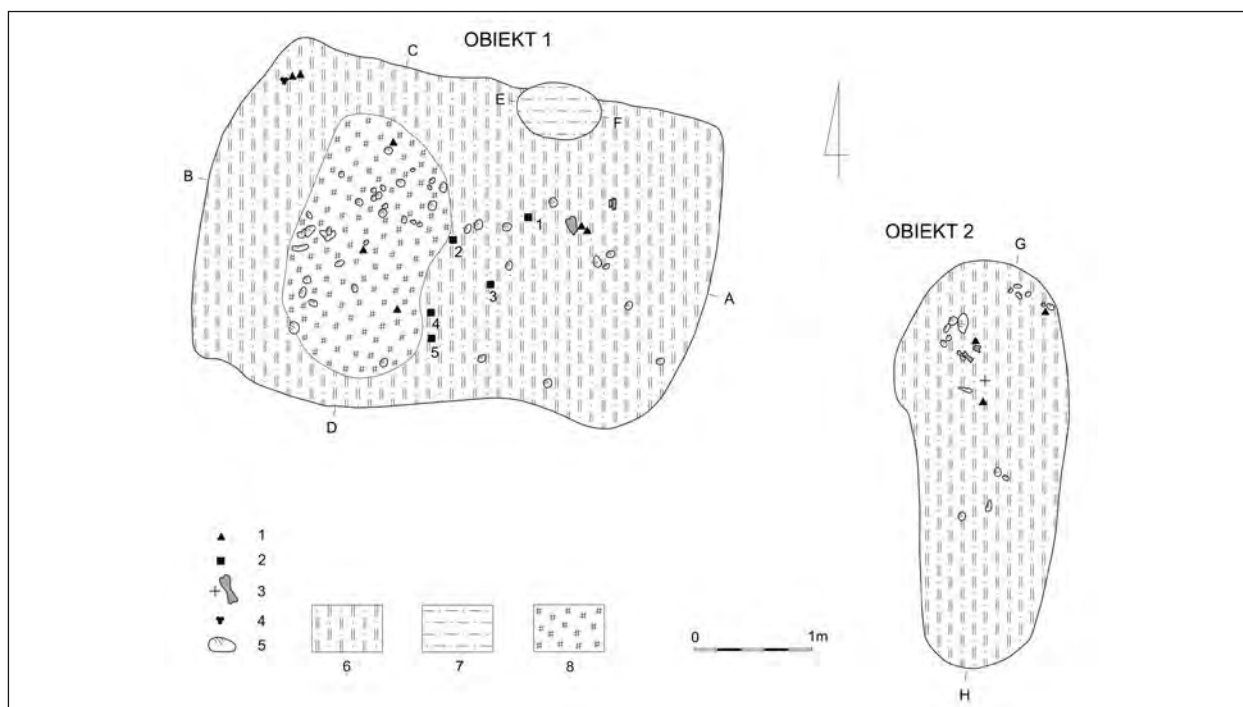
Tabela 2. Łądek, stan. 15, pow. słupecki. Przypuszczalny skład skarbu wczesnośredniowiecznego

Zbiory Muzeum Archeologicznego	W rękach prywatnych	Zbiory GN ZK w Warszawie
- denar krzyżowy (CNP 425) 2 sztabki srebrne - fragment przedmiotu srebrnego	- fragment denara z X/XI w. 2 fragmenty dwóch denarów lub dirhemów 2 fragmenty dwóch nieokreślonych denarów 8-10 placków lanego srebra	2 pensy Knuta - denar Henryka V (Bawaria) - obol frankoński Henryka II - obol koloński 6 denarów krzyżowych, głównie CNP I 6 denarów Ottona i Adelajdy 4 denary nieokreślone

Tabela 3. Zestawienie stanowisk wczesnośredniowiecznych z najbliższego zaplecza grodziska w Łądzie

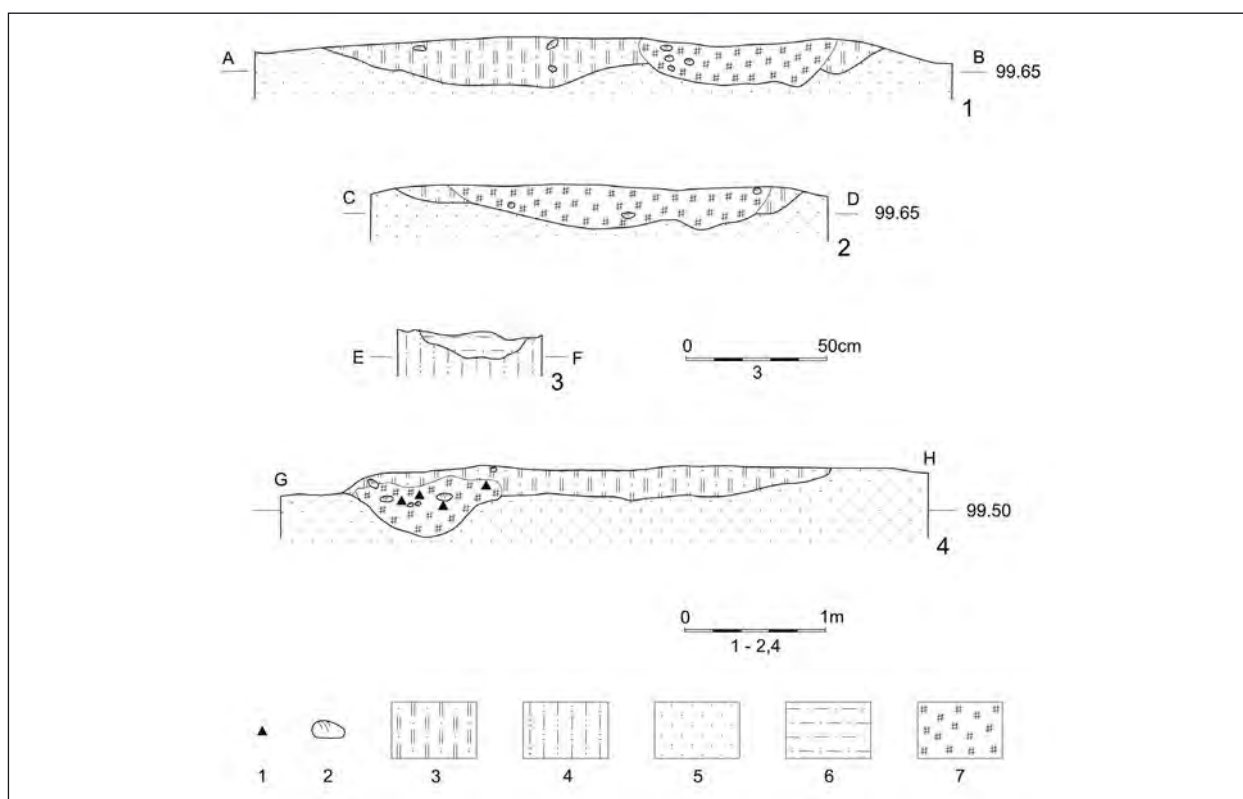
Nr	Miejscowość	Stanowisko	Funkcja	Wyniki badań	Chronologia
1.	Łąd	1	grodzisko	gród (trzy fazy funkcjonowania), broniony wałem i (odcinkową?) fosą, kościół (św. Andrzeja?)	faza C-E
2.	Łąd	1	cmentarzysko	196 grobów;	faza E
3.	Łąd	1	osada	23 obiekty, warstwa kulturowa, kościół (św. Piotra?)	faza B/C-E
4.	Łąd	1	cmentarzysko	200 grobów	faza D-E
5.	Łąd	1	osada	obiekty	faza E
6.	Łąd	2/3	osada	5 jam; warstwa kulturowa; ceramika; przedmioty żelazne; kości zwierzęce	faza B-E

Nr	Miejscowość	Stanowisko	Funkcja	Wyniki badań	Chronologia
7.	Łąd	3	skarb	monety, ozdoby, placki srebra	faza D
8.	Łąd	3	cmentarzysko (?)	1 grób;	faza D
9.	Łąd	5	śląd osadnictwa	3 fr. ceramiki	starsze fazy WŚ
10.	Łąd	5	śląd osadnictwa	2 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
11.	Łąd	9	cmentarzysko	30 grobów	faza D-E
12.	Łąd	9	osada produkcyjna (?)	obiekty produkcyjne; ceramika	faza E
13.	Łąd	11	osada	warstwa kulturowa	faza C
14.	Łąd	11	klasztor	warstwy kulturowe	faza E, PŚ-ON
15.	Łąd	14	śląd osadnictwa	3 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
16.	Łąd	16	śląd osadnictwa	3 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
17.	Łąd	17	śląd osadnictwa	1 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
18.	Łądek	2	osada	157 fr. ceramiki	starsze fazy WŚ
19.	Łądek	2	śląd osadnictwa	2 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
20.	Łądek	4	śląd osadnictwa	19 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
21.	Łądek	7	śląd osadnictwa	5 fr. ceramiki	WŚ
22.	Łądek	10	skarb	dirhemy arabskie, fragmenty ozdób	faza D
23.	Łądek	11	śląd osadnictwa	4 fr. ceramiki	młodsze fazy (?) WŚ
24.	Łądek	12	śląd osadnictwa	1 fr. ceramiki	starsze fazy WŚ
25.	Łądek	12	śląd osadnictwa	4 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
26.	Łądek	13	śląd osadnictwa	3 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
27.	Łądek	15	śląd osadnictwa	11 fr. ceramiki	starsze fazy WŚ
28.	Łądek	15	śląd osadnictwa	19 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
29.	Łądek	15	skarb		faza D
30.	Łądek	18-19	osada	warstwa osadnicza; 46 fr. ceramiki	faza E
31.	Łądek	20	śląd osadnictwa	7 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
32.	Łądek	21	śląd osadnictwa	6 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
33.	Łądek	26	osada (?)	14 fr. ceramiki; przęslik	młodsze fazy WŚ
34.	Łądek	28	ośrodek kultu (?)	-	starsze fazy WŚ ?
35.	Dolany	4	śląd osadnictwa	1 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
36.	Dolany	5	śląd osadnictwa	3 fr. ceramiki	starsze fazy WŚ
37.	Dolany	5	śląd osadnictwa	2 fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ
38.	Dolany	6	śląd osadnictwa	8. fr. ceramiki	młodsze fazy WŚ

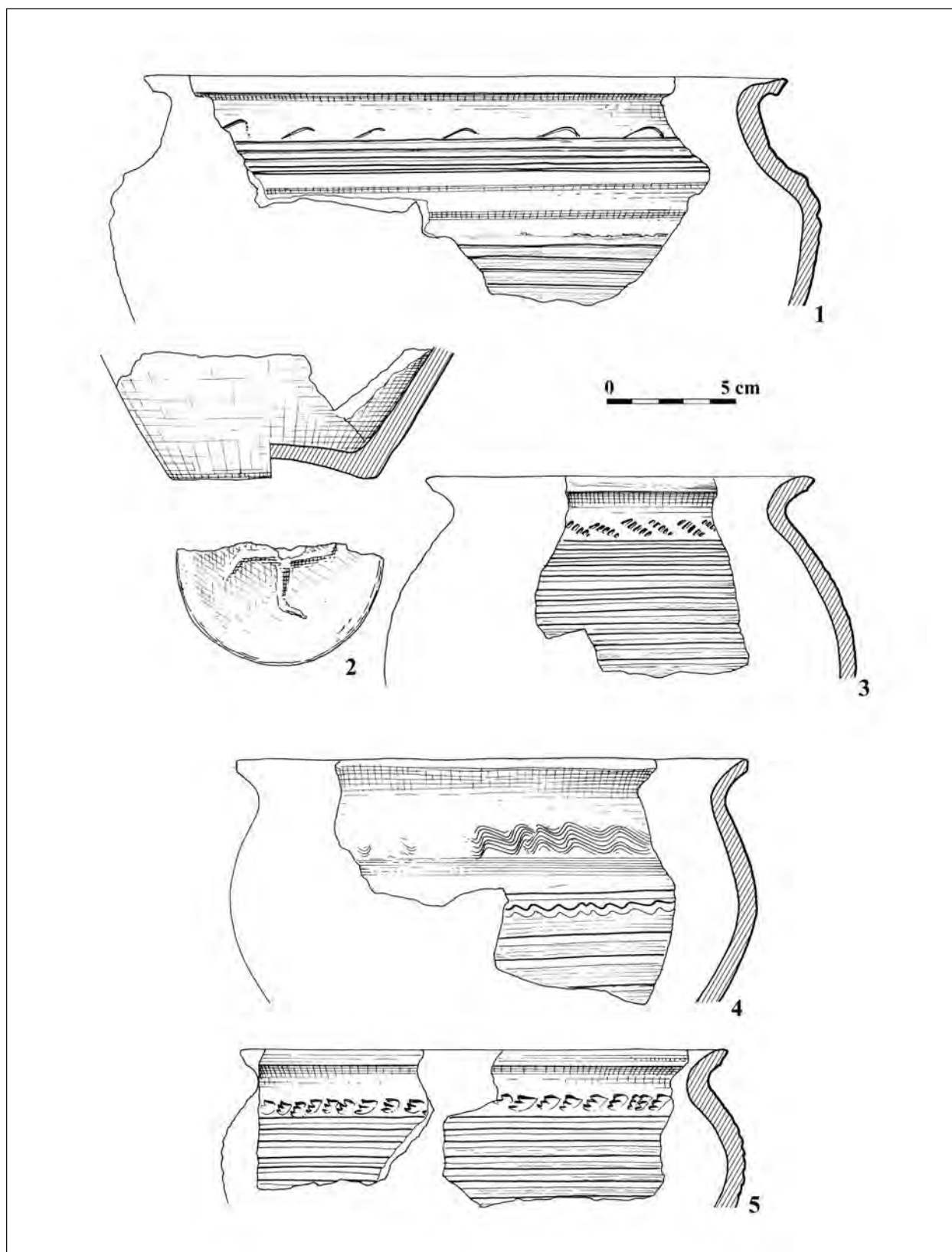
Ryc. 2. Łąd, stan. 3, gm. Łądek, pow. ślupecki, wykop IV. Usytuowanie obiektów nr 1 i 2: 1 – skupiska ceramiki; 2 – zabytki wydzielone; 3 – kości zwierzęce; 4 – skupisko żużli; 5 – kamienie; 6 – ciemnobrunatny piasek; 7 – gлина; 8 – spalenizna.

Rys. J. Kędelska

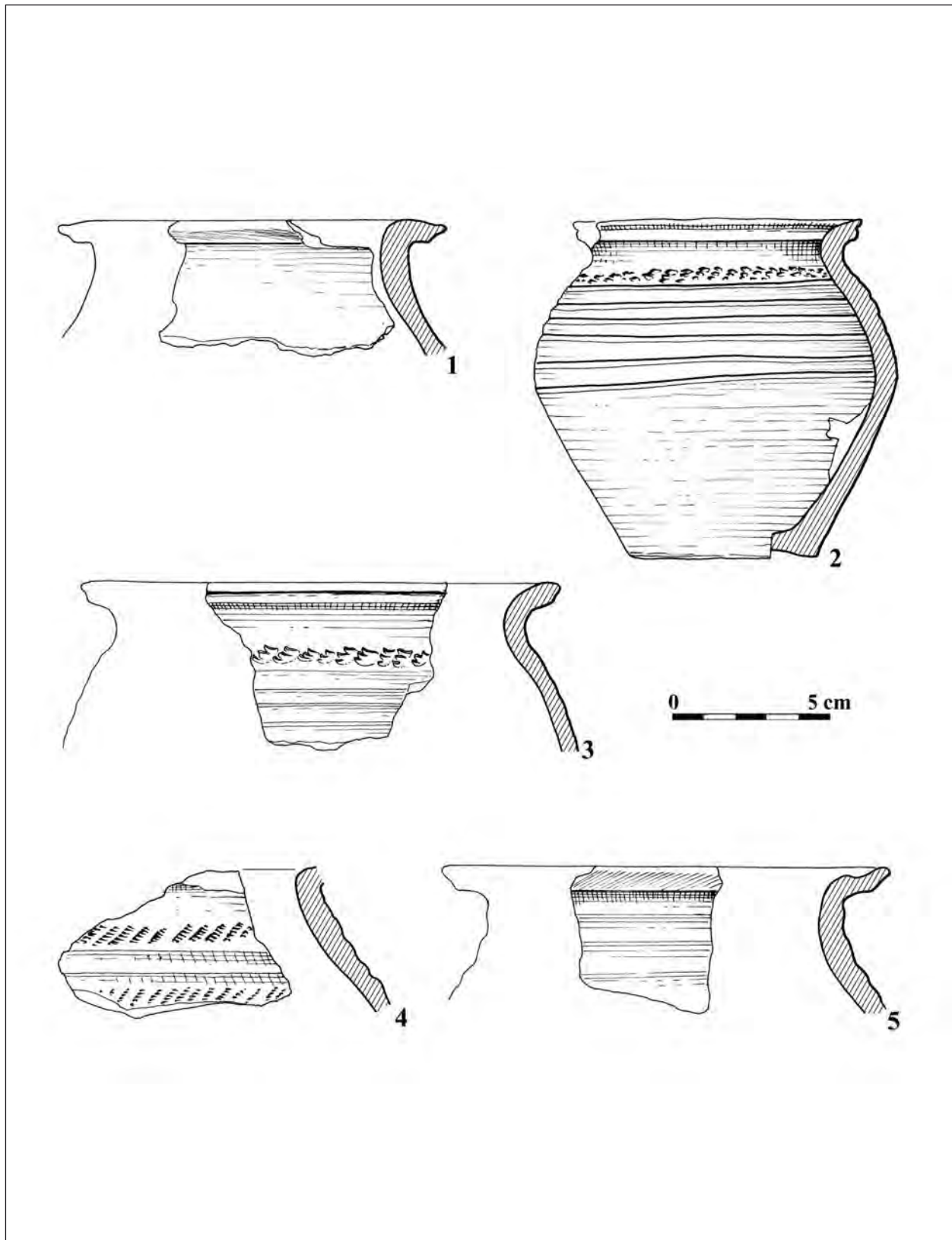

Ryc. 3. Łąd, stan. 3, gm. Łądek, pow. ślupecki, wykop IV. Przekroje obiektów nr 1 i 2: 1 – skupiska ceramiki; 2 – kamienie; 3 – ciemnobrunatny piasek; 4 – szarobrunatny piasek; 5 – jasnożółty piasek; 6 – gлина; 7 – spalenizna.

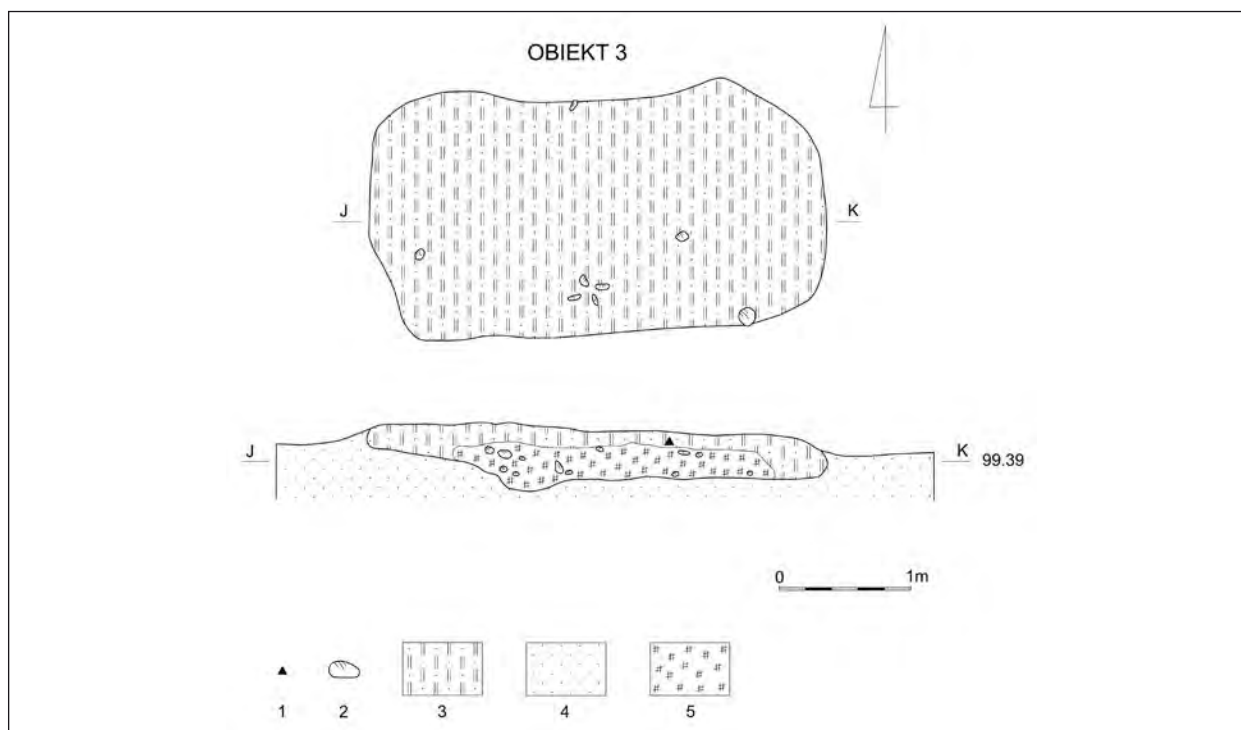
Rys. J. Kędelska

Ryc. 4. Łąd, stan. 3, gm. Łądek, pow. słupecki, wykop IV. Ceramika z obiektu nr 1.
Rys. E. Pawlak

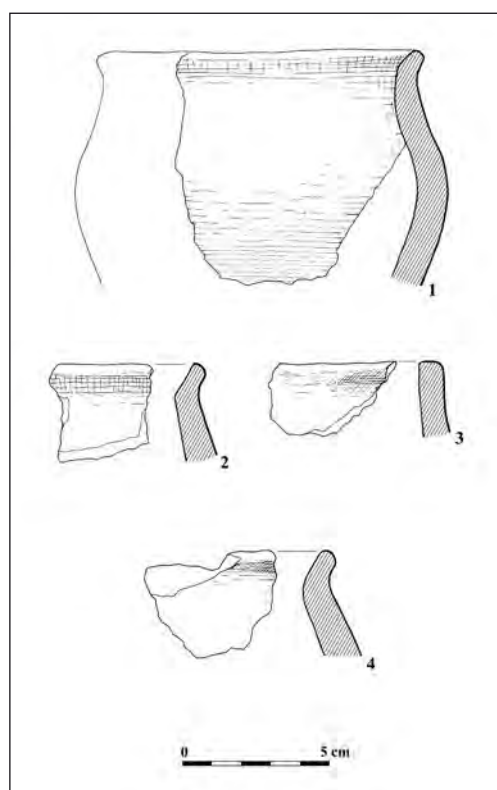

Ryc. 5. Łąd, stan. 3, gm. Łądek, pow. słupecki, wykop IV. Ceramika z obiektu nr 2.
Rys. E. Pawlak

Ryc. 6. Łąd, stan. 3, gm. Łądek, pow. słupecki, wykop V. Rzut poziomy i przekrój obiektu nr 3: 1 – skupisko ceramiki; 2 – kamienie; 3 – ciemnobrunatny piasek; 4 – jasnożółty piasek; 5 – spalenizna.

Rys. J. Kędelska

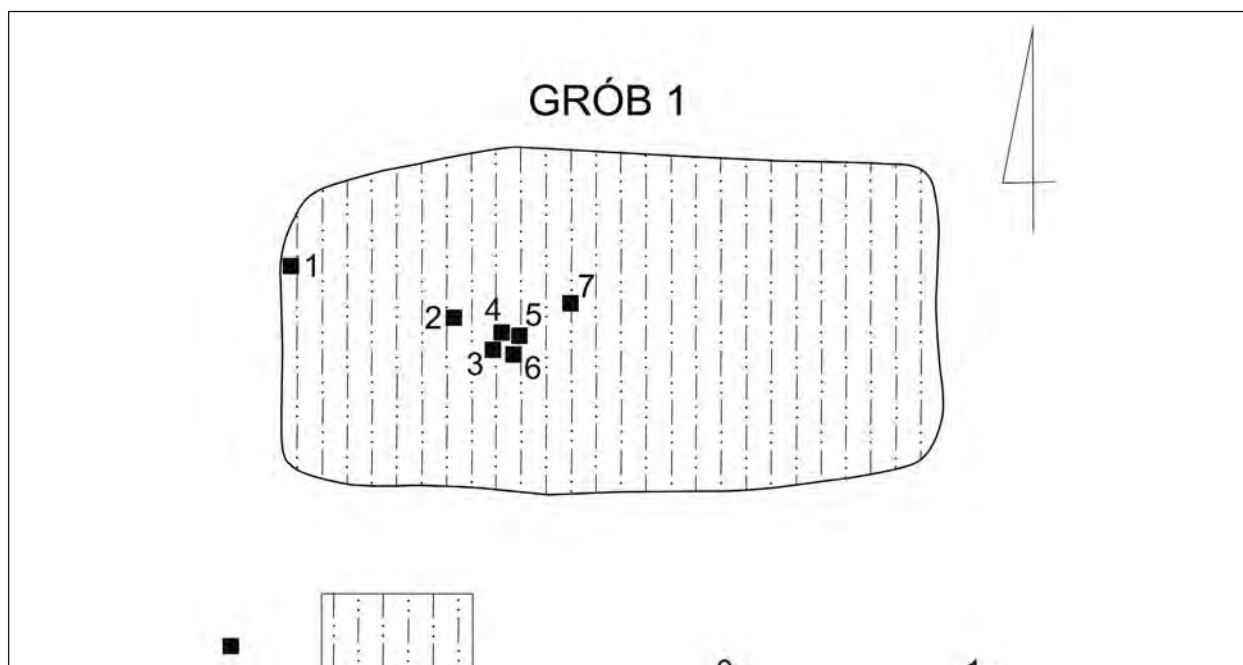

Ryc. 7. Łąd, stan. 3, gm. Łądek, pow. słupecki, wykop V. Ceramika z obiektu nr 3.

Rys. E. Pawlak

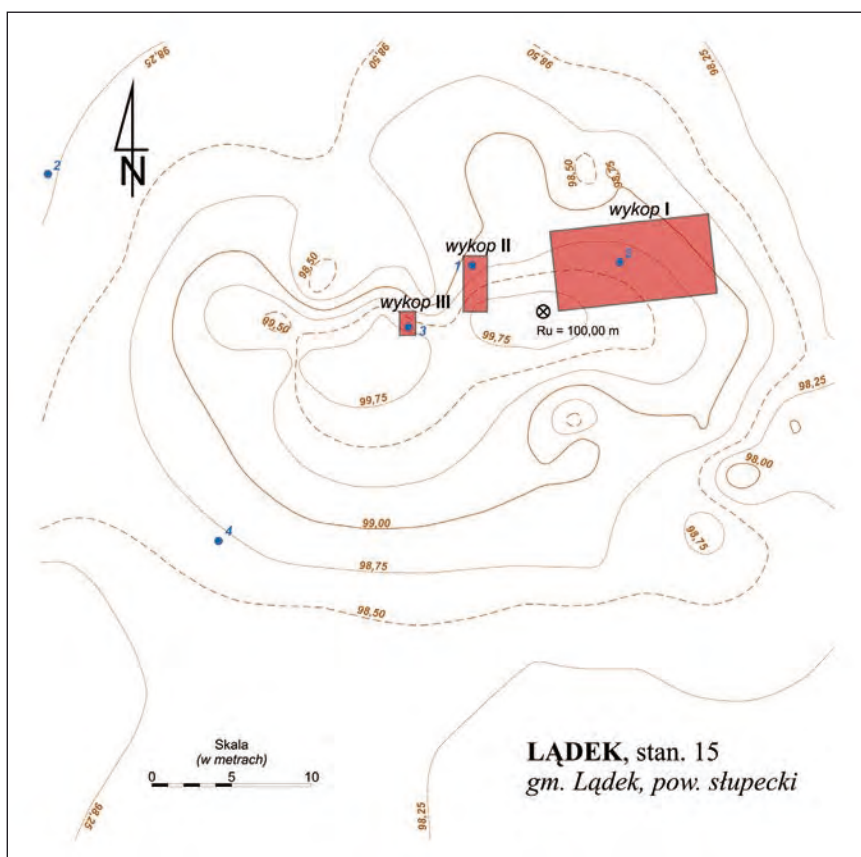

Ryc. 8. Łąd, stan. 3, gm. Łądek, pow. słupecki, wykop VIII. Inwentarz grobu nr 1.
Fot. E. Pawlak

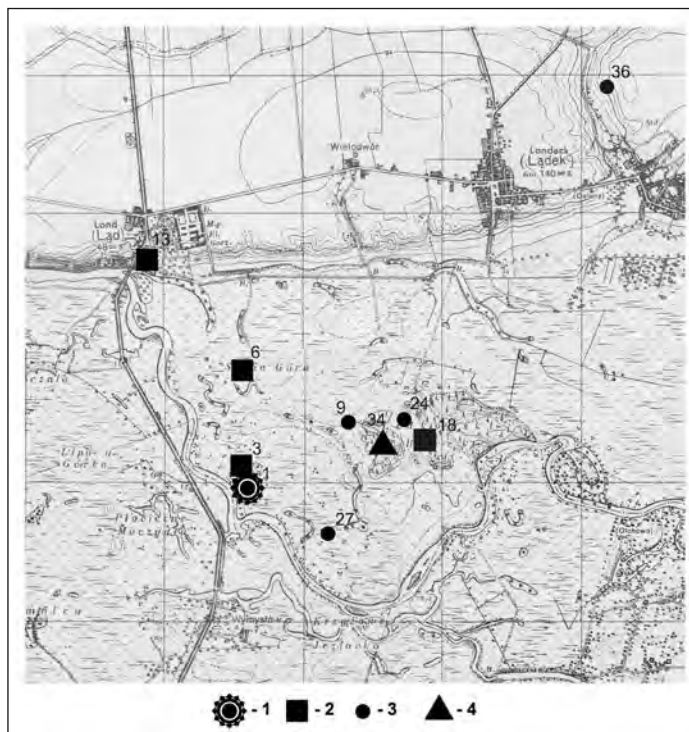
Ryc. 9. Łądek, stan. 3, gm. Łądek, pow. słupecki, wykop VIII. Rzut poziomy grobu nr 1; 1 - zabytki wydzielone (1-3 – kabłączki skroniowe; 4-5 – paciorki srebrne; 6 – paciorek z górskiego kryształu; 7 – nóż żelazny); 2 – szarobrunatny piasek.

Rys. J. Kędelska

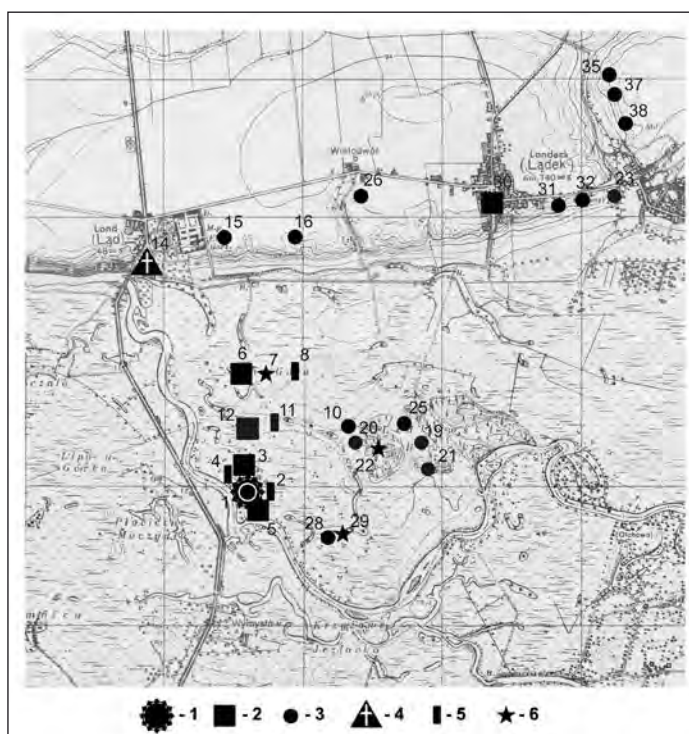

Ryc. 10. Łądek, stan. 15, pow. słupecki. Plan rozmieszczenia wykopów badawczych.

Rys. T. Kasprzowicz

Ryc. 11. Zasiedlenie okolic Łądu w starszych fazach wczesnego średniowiecza: 1 – gród; 2 – osady; 3 – ślady osadnictwa; 4 – domniemany ośrodek kultowy.
Rys. T. Kasprowicz

Ryc. 12. Zasiedlenie okolic Łądu w młodszych fazach wczesnego średniowiecza: 1 – gród; 2 – osady; 3 – ślady osadnictwa; 4 – klasztor cysterski; 5 – cmentarzyska; 6 – skarby.
Rys. T. Kasprowicz

Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Łądzie nad Wartą stan. 9, pow. słupecki, woj. wielkopolskie

KATARZYNA SAMELA¹

An early mediaeval cemetery in Łąd on the Warta,
site 9, powiat Słupca, wielkopolskie voyvodship

UWAGI WSTĘPNE

Badania wykopaliskowe w Łądzie przeprowadzone w latach 1960-1986 dostarczyły wiele cennych materiałów na temat wczesnośredniowiecznego grodu oraz związanych z nim osad przygodowych i cmentarzysk funkcjonujących przy dwóch kościołach (Zeylandowa 1974; 1978; 1992; Dębska-Luty, Lipińska 1986: 76-77; Brzostowicz 2005). Odkrycie kolejnej nekropolii z tego okresu, dokonane w ostatnim czasie na pobliskim stanowisku nr 9 (AZP 55/57-33), dostarczyło kolejnych źródeł archeologicznych, które mogą zainteresować badaczy wymienionego ośrodka. W niniejszym artykule, stanowiącym zmodyfikowaną wersję mojej pracy magisterskiej (Samela 2009a), przedstawiam wyniki dotychczasowych wykopalisk, zrealizowanych w 1998 i 2008 roku².

Stanowisko nr 9 w Łądzie położone jest w pradolinie Warty, stanowiącej tu fragment Doliny Konińskiej (Kondracki 1994: 106-107). Jej dno zajmują podmokłe łąki, ponad które wznoszą się kępy (0,5-1 m) oraz piaszkowe wydmy o wysokości dochodzącej do 7 - 10 m (Bartkowski 1978: 17). Suche wyniesienia otoczone wodą stanowiły w przeszłości dogodny obszar na lokalizację założeń związanych z miejscowym osadnictwem. Na miejsce pod omawiane cmentarzysko wybrano rozległą kępę o średnicy około 250 m, usytuowaną w odległości około 500

m na północny wschód od grodziska na „Rydłowej Górze” (stan. 1) oraz około 1,5 km na południowy wschód od klasztoru pocysterskiego. W przeszłości oddzielone było od warowni obniżeniem terenu, będącym prawdopodobnie pozostałością starego koryta Warty (Rączkowski 2008). Obszar stanowiska przez długi czas wykorzystywano pod uprawy rolne, jednak w chwili utworzenia Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego w 1995 roku został on wyłączony z dotychczasowego użytkowania. Obecnie środkową część kępy porasta niewielki las sosnowy, na zachód od którego przebiega droga polna. Podobnie jak w większej części pradoliny dominują tu lekkie i wilgotne gleby piaszczyste, pozbawione w wielu miejscach roślinności (Wędzki 1966: 3-16).

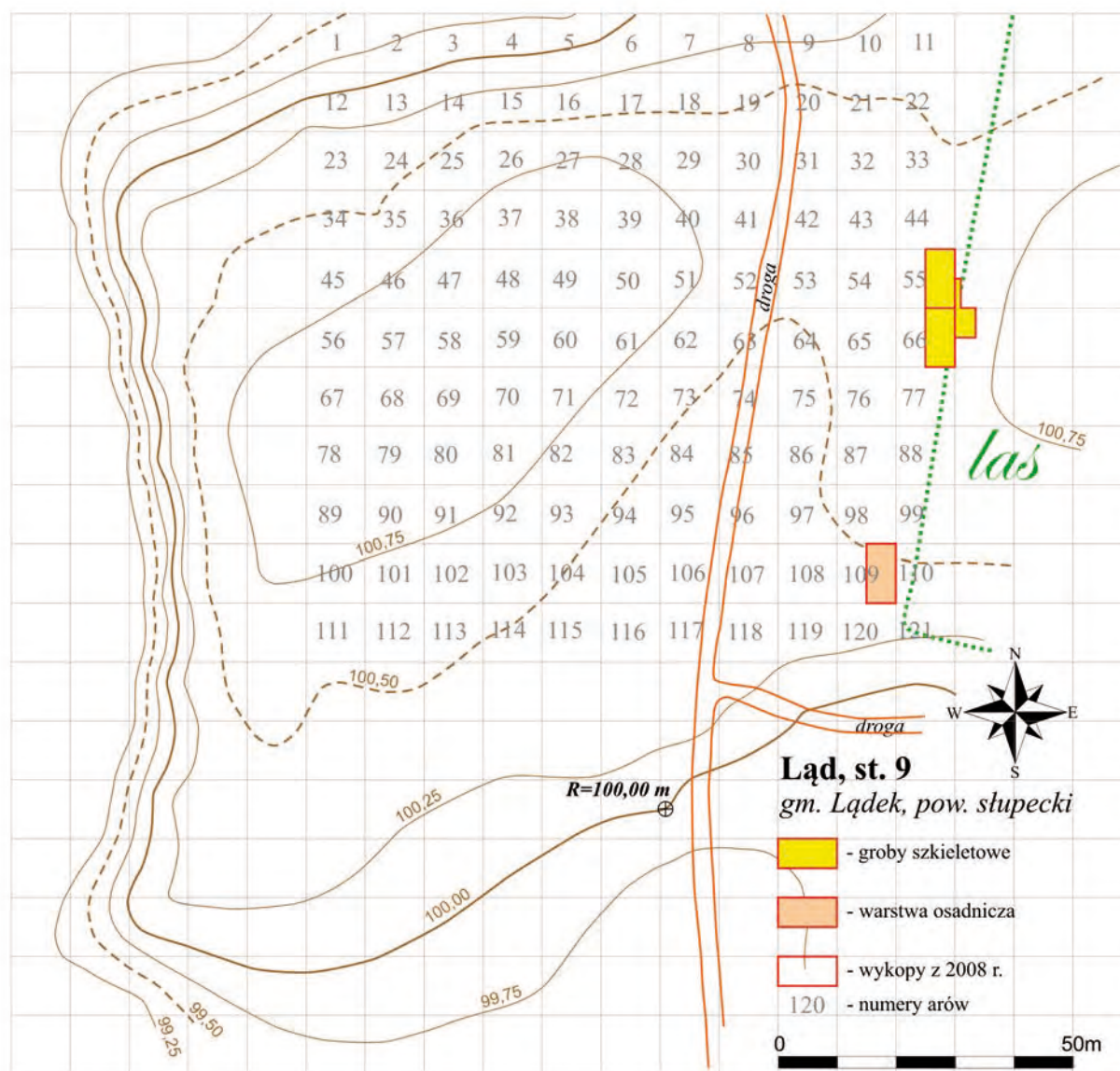
Interesujące nas stanowisko archeologiczne zostało odkryte w 1997 roku, podczas wiosennej inspekcji konserwatorskiej przeprowadzonej przez pracowników Muzeum Okręgowego w Koninie-Gosławicach. Stwierdzono wówczas liczne fragmenty ceramiki i kości oraz ślady spalenizny występujące na powierzchni.

Badania archeologiczne rozpoczęto w październiku 1998 roku. Na wniosek ówczesnego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Koninie przeprowadzono prace sondażowo-weryfikacyjne pod nadzorem K. Gorczyca oraz J. Kapustki³. W pierwszym etapie badań, skoncentrowanych na rozpoznaniu zasięgu stanowiska, wytyczono wykop sondażo-

1 mgr Katarzyna Samela, ul. Kościelna 6, 27-215 Wąchock, e-mail: kasia.sam@onet.eu

2 Wstępne wyniki badań przeprowadzonych na omawianym stanowisku zostały przedstawione przeze mnie w Konińskich Zeszytach Muzealnych (Samela 2009b).

3 Materiał pozyskany w czasie badań w roku 1998 znajduje się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Koninie-Gosławicach.

Ryc. 1. Ląd stan. 9, gm. Łądek, pow. ślupecki. Plan warstwowy stanowiska oraz lokalizacja wykopów w ramach wyznaczonej siatki arów (rys. T. Kaspróicz)

wy o długości 85 m oraz szerokości 2,5 m. Został on poszerzony w części wschodniej, gdzie natrafiono na groby szkieletowe z wczesnego średniowiecza. W zachodniej części wykopu odkryto jamy gospodarcze zawierające materiał ceramiczny datowany na fazę E (2. połowa XI – 1. połowa XIII w.)⁴ oraz ślady rozległej warstwy kulturowej z materiałem o podobnej chronologii. Zdaniem autorów badań, na osadzie funkcjonowały dwie pracownie: garncarska oraz produkcji szkła (odkryto fragmenty tygla glinianego

używanego do wytopu szkła oraz zmagazynowaną dużą bryłę gliny, przygotowanej do dalszej obróbki). Nie wykluczali też, że wyrabiano tu płytki ceramiczne, które zostały odkryte podczas badań na grodzisku (Zeylandowa 1992: 106, ryc. 2). Sporadycznie natrafiano na ceramikę reprezentującą osadnictwo kultur pradziejowych (głównie kultury łużyckiej)⁵.

Kolejne badania przeprowadzone w lipcu 2008 roku odbyły się pod kierunkiem M. Brzostowicza z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu i były kon-

4 Informacja na temat datowania materiału ceramicznego odkrytego w części osadowej została zawarta w sprawozdaniu z badań archeologicznych przeprowadzonych w 1998 roku, obecnie znajdującym się w archiwum Muzeum Okręgowego w Koninie – Gośławicach.

5 Informacje dotyczące okoliczności odkrycia stanowiska, jak również większość danych na temat badań przeprowadzonych w 1998 roku, zaczerpnięte zostały z niepublikowanych materiałów znajdujących się w archiwum Muzeum Okręgowego w Koninie – Gośławicach, udostępnionych mi przez K. Gorczycę, za co pragnę serdecznie podziękować.

tynuacją wyżej wspomnianych prac⁶. Ich ratunkowy charakter wynikał z faktu, iż stanowisko nieustannie jest płądrowane przez tzw. „poszukiwaczy skarbów”. W czasie eksploracji stosowano podział arowy na polu o powierzchni około 1 ha, a poszczególne wykopy lokalizowano w ramach ćwiartek. Odsłonięto obszar o powierzchni około 1,7 ara odkrywając 19 grobów szkieletowych, jamę z paleniskiem oraz ślady warstwy kulturowej z ceramiką wczesnośredniowieczną. Podobnie jak w 1998 roku, natrafiono na materiał poświadczający osadnictwo kultur pradziejowych.

Obszar stanowiska przez długi czas wystawiony był na niszczące działanie czynników przyrodniczych i antropogenicznych. Denudacja doprowadzająca do znacznej niwelacji terenu sprawiła, że pochówki zalegały niekiedy bardzo płytko poniżej dzisiejszego poziomu gruntu, co sprzyjało ich niszczeniu i ułatwiało działalność rabunkową. Zmienne poziomy wilgotności gleby, częste wylewy Warty oraz stosowanie pestycydów przyspieszyło rozkład szczątków ludzkich oraz wpłynęło na stan zachowania wyposażenia i czytelność zarysów jam grobowych. W większości grobów, kości złożonych w nich osobników przetrwały w bardzo złym stanie. Interpretację przebiegu zarysów jam grobowych utrudniały liczne przebarwienia widoczne wokół obiektów. Znaczniejsze różnice w barwach ziemi były zauważalne dopiero na poziomie zalegania szkieletów oraz w ich dolnych partiach, zagłębionych w calcu. Część grobów została zniszczona przez młodsze obiekty lub w wyniku orki. Z kolei na terenie lasu eksplorację utrudniały korzenie drzew. Złe właściwości konserwujące gleby stały się przyczyną dość silnego zniszczenia odkrytych elementów wyposażenia grobów. Większość z nich (szczególnie wyroby z żelaza i brązu) uległa poważnej korozji. Wszystko to miało wpływ na pozyskane w czasie prac wykopaliskowych dane oraz podjętą na ich podstawie próbę charakterystyki obrządku pogrzebowego.

KATALOG ŹRÓDEŁ

1. Układ nawarstwień

Warstwa I

Wyznaczał ją humus o miąższości 0,2-0,3 m, który stanowił brunatny piasek o niewielkiej kamienistości, zawierający drobne korzenie roślin. W części wykopu porośniętej lasem wystąpiły korzenie drzew. Zebrany z tej warstwy materiał ceramiczny pochodzi z okresów pradziejowych (17 fragmentów), średniowiecza (594 fragmenty) czasów nowożytnych (14 fragmentów). Do znalezisk „pozaceramicznych” należy brązowa blaszka odkryta w północno-zachodnim narożniku ara 55/B oraz kamienna ośelka (tabl. XVIII: 11) zlokalizowana na obszarze ara 66/B.

Warstwa II

Wystąpiła częściowo na arze 66/B oraz w jego przedłużeniu, w obrębie ćw. A, C i D a także w arze 65/B i C (nie zawsze na całej powierzchni i w różnej miąższości: 0,1-0,33 m). Stanowił ją szarobrunatny piasek. W części wykopu porośniętej lasem wystąpiły korzenie drzew. Okryty materiał ceramiczny pochodził z czasów pradziejowych (29 fragmentów) oraz wczesnego średniowiecza (222 fragmenty datowane na drugą połowę X – XII w.). Do znalezisk „pozaceramicznych” należą: gwóźdź żelazny (tabl. XVI: 19; dł. 2,9 cm, średnica trzpienia 0,3 cm, prostokątna główka: 0,7 x 0,4 cm) zlokalizowany na obszarze ara 66/B oraz fragment żelaznej sprzączki (tabl. XVII: 10; dł. 2,4 cm, szer. 2,5 cm) i fragment żelaznej tulejki (tabl. XVII: 9; dł. 2 cm, szer. 0,7 cm) pochodzące z ara 66/C.

Calec

Jasnożółty piasek.

2. Charakterystyka obiektów grobowych

GRÓB 1/1998

Lokalizacja: ar 66/D (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 1,85

6 Badania wykopaliskowe przeprowadzone w 2008 roku w Łądzie, stan. 9 były finansowane przez Wielkopolskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Materiały pozyskane w trakcie tych prac znajdują się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, nr inw. MAP 2009:1.

x 0,73 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Ze szkieletu zachowały się fragmenty czaszki. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, w przybliżeniu na osi NW-SE, z głową skierowaną na NW.

Inwentarz:

- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: mężczyzna, *Maturus* (powyżej 40 roku życia)⁷

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 2/1998

Lokalizacja: ar 66/D (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa zarysowała się w postaci nieregularnego owalu, o wymiarach: 1,9 x 0,8 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Ze szkieletu zachowały się fragmenty czaszki. Zmarła ułożona została w pozycji na wznak, na osi NW-SE z głową skierowaną na NW.

Inwentarz:

- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: kobieta, *Maturus* (powyżej 35 roku życia)

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 3/1998

Lokalizacja: ar 66/B-C (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 1,78 x 0,7 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Ze szkieletu zachowały się fragmenty kości czaszki oraz fragmenty kości długich. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi E-W z głową skierowaną na W. Na kościach czaszki znajdował się kabłaczek skroniowy, pod którym znaleziono resztki zbutwiałej tkaniny. Po lewej stronie zmarłego, około 0,35 m poniżej czaszki odkryto nóż w skórzanej pochewce oraz szydło. W odległości 0,8 m od czaszki, w północno-wschodniej części jamy znajdował się srebrny pierścionek. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Inwentarz:

- srebrny kabłaczek skroniowy (tabl. XI: 4):

średnica wew. 1-1,5 cm, średnica zew. 1,7-2,1 cm, średnica drutu 0,4 cm

- srebrny pierścionek (tabl. XI: 1): średnica wew. 1,6 cm, średnica zew. 2,5 cm
- nóż żelazny w skórzanej pochewce ze śladami szycia (tabl. XI: 3): dł. 13,3 cm, dł. głowni 10 cm, szer. 1,6 cm
- żelazne szydło (tabl. XI: 2): dł. 11 cm, szer. 0,8 cm
- 5 fragmentów ceramiki
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: dziecko, *Infans I*

Chronologia: XI w.

GRÓB 4/1998

Lokalizacja: ar 65/C (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Znaczna część jamy, zniszczona przez współczesną orkę, była nieczytelna. Ze szkieletu zachowały się fragmenty czaszki, w sąsiedztwie których znaleziono fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz drobny kamień polny.

Inwentarz:

- 2 fragmenty ceramiki
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: mężczyzna, *Adultus-Maturus* (30-40 lat)

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 5/1998

Lokalizacja: ar 66/A-D (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 2,64 x 1 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Południowo-zachodni skraj obiektu zalegał nad grobem 1/1998. Ze szkieletu zachowały się fragmenty czaszki. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi NW-SE, z głową skierowaną na NW. Po jego lewej stronie, około 0,6 m poniżej czaszki znajdowało się krzesiwo wraz z krzemieniem. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Inwentarz:

- krzesiwo wraz z krzemieniem (tabl. XI: 5 - 6): szer. 8,4 cm, wysokość 4 cm
- 20 fragmentów ceramiki

⁷ Ekspertyzę antropologiczną szczątków ludzkich z badanego w latach 1998 i 2008 cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Łądzie, stan. 9 wykonała A. Wrzesińska (2003; 2008) z Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: mężczyzna, *Maturus* (powyżej 40 roku życia)

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 6/1998

Lokalizacja: ar 66/A-B (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 2,48 x 1,4 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Szkielet był źle zachowany. Zmarła ułożona została w pozycji na wznak, na osi E-W, z głową skierowaną na W. Po jej lewej stronie, na wysokości pasa znajdował się nóż żelazny. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tabl. XI: 8): dł. 11,5 cm, dł. głów- ni 9 cm, szer. 2 cm
- 18 fragmentów ceramiki
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: kobieta (?), *Maturus* lub *Maturus/Senilis* (powyżej 45-50 roku życia).

Chronologia: 2. połowa X – początek XI w.

GRÓB 7A/1998

Lokalizacja: ar 66/D (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się nieregularnym kształtem, o wymiarach: 2,5 x 0,9 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Obiekt zlokalizowany był nad grobem 7B/1998. Ze szkieletu zachowały się fragmenty czaszki oraz fragmenty kości długich. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi NW-SE, z głową skierowaną na NW. Po jego lewej stronie, na wysokości pasa znajdował się nóż żelazny. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tab. XII: 1): dł. 12,2 cm, dł. głów- ni 9 cm, szer. 1.4 cm
- 4 fragmenty ceramiki
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: mężczyzna (?), nie młodszy niż wiek *Maturus*

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w. (obiekt jest młodszy od grobu 7B/1998)

GRÓB 7B/1998

Lokalizacja: ar 66/D (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się nieregularnym kształtem, o wymiarach: 2,4 x 1,1 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Obiekt zlokalizowany pod grobem 7A/1998. Ze szkieletu zachowały się fragmenty czaszki. Zmarła ułożona została w pozycji wyprostowanej, na osi NW-SE, z głową skierowaną na NW. Po jej lewej stronie, na wysokości pasa znajdował się nóż żelazny.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tabl. XII: 2): dł. 14,4 cm, dł. głów- ni 10,5 cm, szer. 2,1 cm
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: dorosła kobieta (?)

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w. (obiekt jest starszy od grobu 7A/1998)

GRÓB 8/1998

Lokalizacja: ar 66/A-B (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach 1,92 x 0,82 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Szkielet był źle zachowany. Zmarła ułożona została w pozycji na wznak, na osi E-W, z głową skierowaną na W.

Inwentarz:

- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: kobieta (?), *Senilis* (powyżej 55-60 roku życia)

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 9/1998

Lokalizacja: ar 66/B (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Zarys jamy w znacznej części pozostawał nieczytelny. Przypuszczalnie posiadała ona kształt zbliżony do prostokąta o zaokrąglonych narożnikach, o wymiarach: około 2,3-2,4 x 0,56 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Ze szkieletu zachowała się czaszka. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi E-W, z głową skierowaną na W. Przy jego nogach stwierdzono pozostałości wiaderka z żelaznymi okuciami.

Inwentarz:

- żelazne okucia wiaderka w postaci obręczy i fragmentów taśm (tabl. XIII: 5): średnica dolnej

obręczy 11,7 cm, średnica górnej obręczy 11 cm, szerokość pręta 0,4 cm

- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: mężczyzna, *Maturus* (powyżej 45 roku życia)

Chronologia: koniec X – 1. połowa XI w.

GRÓB 10/1998

Lokalizacja: ar 66/A (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się nieregularnym kształtem, o wymiarach: 2 x 1,5 m⁸. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Ze szkieletu zachowały się fragmenty kości udowej. Jama usytuowana na osi NW-SE. Grób uszkodzony w wyniku orki. W grobie znajdował się nóż (znaleziony w pobliżu południowej krawędzi jamy) oraz fragment kości zwierzęcej. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tabl. XII: 3): dł. 15,3 cm, dł. głowni 13,5 cm, szer. 1,95 cm
- 7 fragmentów ceramiki
- kość zwierzęca
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: osoba dorosła

Chronologia: X/XI w.

GRÓB 11/1998 (?)

Lokalizacja: ar 66/A-D (tabl. I)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się nieregularnym kształtem o wymiarach: 1,15 x 0,64 m. Grób zniszczony w wyniku współczesnej orki. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Szczątki zmarłego nie zachowały się. Prawdopodobnie pochówek zorientowany był na osi E-W.

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 1/2008

Lokalizacja: ar 66/B (tabl. II)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 2,32 x 0,82 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Szkielet był źle zachowany. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi E-W, z

głową skierowaną na E. Na lewej kości ramiennej znajdowało się brązowe okucie końca pasa. W wypełnisku jamy wystąpiły fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz pradziejowej. Stwierdzono również obecność węgla drzewnych.

Inwentarz:

- brązowe okucie końca pasa (tabl. XII: 4): dł. 3,1 cm, szer. 0,7-1 cm
- 93 fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej
- 3 fragmenty ceramiki pradziejowej
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: mężczyzna, *Maturus* (40-45 lat)

Chronologia: XI – XI/XII w.

Uwagi: W jamie grobowej znajdowały się nieliczne fragmenty kości czaszki kobiety w wieku *Maturus* (około 50 lat).

GRÓB 2/2008

Lokalizacja: ar 66/B (tabl. II)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 2,22 x 0,7 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Szkielet był źle zachowany. Zmarła ułożona została w pozycji na wznak, na osi E-W, z głową skierowaną na W. Przy czaszce znaleziono srebrną monetę. Po prawej stronie na wysokości pasa lub uda znajdował się nóż żelazny. Przy prawej nodze, na wysokości kolana znaleziono gwóźdź żelazny. Poniżej stóp zmarłej odkryto pozostałości wiaderka z żelaznymi okuciami. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz pradziejowej. Stwierdzono również obecność węgla drzewnych.

Inwentarz:

- żelazne okucia wiaderka w postaci obręczy i fragmentów taśm (tabl. XIII: 6): średnica dolnej obręczy 11 cm, średnica górnej obręczy 9,4 cm, szerokość pręta 0,4 cm
- srebrna nieokreślona moneta: średnica 1,9 cm
- nóż żelazny (tabl. XIII: 1): dł. 11,2 cm, dł. głowni 8,2 cm, szer. 1,1 cm
- gwóźdź żelazny (tabl. XII: 15): dł. 2,7 cm, szer. trzpienia 0,4 cm, prostokątna główka 1,5 x 0,4 cm,

8 Wykop nie objął północno-zachodniego krańca jamy grobowej. Długość jamy podana do miejsca, w którym obiekt „wchodził” w profil.

- 15 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej
- 4 fragmenty ceramiki pradziejowej
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: kobieta, *Maturus* (35-40 lat)

Chronologia: koniec X – 1. połowa XI w.

GRÓB 3/2008

Lokalizacja: ar 66/C (tabl. III)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 2,45 x 1,34 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Obiekt zlokalizowano nad grobem 7/2008. Grób zawierał pochówki dwóch osób oznaczone jako 3A i 3B (w obu przypadkach kości źle się zachowały). Zmarli ułożeni zostali na osi E-W, z głowami skierowanymi na W. Przy czaszce osobnika 3A znajdowały się 3 kabłączki skroniowe. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz pradziejowej.

Inwentarz:

- 2 srebrne kabłączki skroniowe: średnice wew. i zew. A) 1,8 cm i 2,6 cm (tabl. XIV: 1), B) 1,3 cm i 2,4 cm (tabl. XIV: 2); średnica drutu z którego wykonano ozdoby: 0,4 cm
- cynowy kabłączek skroniowy z uszkiem w kształcie ptaka (tabl. XIV: 3): średnica wew. 2,8 cm, zew. 3,5 cm, średnica drutu: 0,3-0,4 cm
- 17 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej
- 5 fragmentów ceramiki pradziejowej
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: 3A – kobieta, *Juvenis/Adultus*; 3B – osobnik dorosły

Chronologia: XI – XI/XII w.

GRÓB 4/2008

Lokalizacja: wschodnie poszerzenie ara 66/B (tabl. IX)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach 1,39⁹ x 0,57 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty

piasek. Szkielet był źle zachowany. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, ze skrzyżowanymi nogami (lewa noga ułożona została na prawej), na osi E-W, z głową skierowaną na W. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Inwentarz:

- 8 fragmentów ceramiki
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: osoba dorosła

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 5/2008

Lokalizacja: wschodnie poszerzenie ara 66/B (tabl. IX)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 1,58 x 0,64 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Szkielet był źle zachowany. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi E-W, z głową skierowaną na W. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Inwentarz:

- 5 fragmentów ceramiki
- kości ludzkie

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 6/2008

Lokalizacja: ar 66/C (tabl. IV)

Charakterystyka grobu: Zarys jamy grobowej pozostawał nieczytelny. Obiekt zalegał poniżej grobu 3/2008. Szczątki zmarłego uległy zniszczeniu z wyjątkiem paliczka ręki, na którym stwierdzono pierścionki.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tabl. XIV: 11): dł. głowni 4,3 cm, szer. 1,2 cm
- 2 pierścionki: brązowy (tabl. XIV: 9) – średnica wew. 1,4-1,4 cm, średnica zew. 1,7 cm; szklany, o spatynowanej na biało-szarą barwę powierzchni (tabl. XIV: 10) – średnica wew. 1,5-1,6 cm, średnica zew. 2-2,3 cm
- paciorek bursztynowy (tabl. XIV: 8): forma kubooktaedryczna, wysokość 1,1 cm, szer. 1 cm

⁹ Zachodnia część grobu wraz z pozostałościami czaszki osoby w nim złożonej zostały zniszczone w czasie poszerzania wykopu. Długość jamy grobowej podana została do miejsca, w którym obiekt „wchodził” w profil.

- paliczek ręki

Chronologia: XI w. (obiekt jest starszy od grobu 3/2008)

GRÓB 7/2008

Lokalizacja: ar 66/C (tabl. IV)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 1,83 x 0,7 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Obiekt częściowo zalegał pod grobem 3/2008. Szkielet był źle zachowany. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi NE-SW, z głową skierowaną na SW. Po jego lewej stronie, na wysokości pasa znajdował się nóż żelazny wraz ze srebrnym okuciem pochewki. Przy lewej kości udowej znaleziono nieokreślony przedmiot z nieokreślonego surowca. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz pradziejowej.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tabl. XII: 16): dł. 18 cm, dł. głowni 14,5 cm, szer. 3 cm
- srebrne okucie pochewki (tabl. XII: 16): dł. 3,5 cm, szer. 1,5 cm
- nieokreślony przedmiot z nieokreślonego surowca
- 18 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej
- 2 fragmenty ceramiki pradziejowej
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: dorosły mężczyzna (?)

Chronologia: XI w. (obiekt jest starszy od grobu 3/2008)

GRÓB 8/2008

Lokalizacja: ar 66/C (tabl. IV)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach 2,86 x 0,84 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Jama usytuowana była na osi E-W. Szczątki zmarłego nie zachowały się. W grobie znajdował się nóż odkryty w jego północno-wschodniej części. W jego wypełnisku zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tabl. XIV: 12): dł. 11,3 cm, dł.

głowni 7,3 cm, szer. 1 cm

- 6 fragmentów ceramiki

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 9/2008

Lokalizacja: ar 55/C (tabl. V)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 2,3 x 0,58 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Szkielet był źle zachowany. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi NW-SE, z głową skierowaną na NW. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz pradziejowej.

Inwentarz:

- 18 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej
- 4 fragmenty ceramiki pradziejowej
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: osobnik dorosły

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 10/2008

Chronologia: ar 55/C (tabl. V)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 1,67 x 0,57 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Jama usytuowana była na osi NW-SE. Ze szkieletu zachował się fragment kości długiej. W wypełnisku jamy wystąpiły fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz pradziejowej. Stwierdzono również obecność węgla drzewnych.

Inwentarz:

- 28 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej
- 1 fragment ceramiki pradziejowej
- kości ludzkie

Chronologia: X/XI – XI/XII w.

GRÓB 11/2008

Lokalizacja: ar 55/C (tabl. V)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 2,43 x 0,68 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Szkielet zachował się dość dobrze. Zmar-

ła ułożona została w pozycji na wznak, na osi NW-SE, z głową skierowaną na NW. Na wysokości jej lewego uda znajdował się nóż żelazny wraz z fragmentami skórzanej pochewki z brązowym okuciem. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz pradziejowej.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tabl. XV: 8): dł. 13,7 cm, szer. 1,9 cm
- fragmenty skórzanej pochewki (źle zachowane)
- fragmenty brązowego okucia pochewki (źle zachowane)
- 37 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej
- 4 fragmenty ceramiki pradziejowej
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: kobieta, *Maturus-Senilis* (50-60 lat)

Chronologia: XI w.

GRÓB 12/2008

Lokalizacja: ar 55/B (tabl. VII)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach 1,28 x 0,72 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Szkielet był źle zachowany. Zmarły ułożony został na lewym boku w pozycji embrionalnej, na osi NE-SW, z głową skierowaną na NE. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz pradziejowej.

Inwentarz:

- 9 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej
- 1 fragment ceramiki pradziejowej
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: mężczyzna, *Maturus* (powyżej 45-50 lat)

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 13/2008

Lokalizacja: ar 55/B (tabl. VII)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach 1.76 x 0.65 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty pia-

sek. Szkielet był źle zachowany. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi NE-SW, z głową skierowaną na SW. Po jego lewej stronie, na wysokości pasa lub nieco poniżej znajdował się klucz żelazny. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Inwentarz:

- żelazny klucz haczykowaty (tabl. XVI: 4): dł. 14 cm + 5,6 cm, grubość sztabki 0,5 cm
- 2 fragmenty ceramiki
- kości ludzkie

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 14/2008

Lokalizacja: ar 55/B (tabl. VII)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 2,55 x 1,06 m. Wypełnisko stanowił jasnopopielaty piasek. Szkielet był źle zachowany (znaleziono dwa drobne fragmenty kości). Zmarły ułożony został na osi NE-SW. W obrębie jamy grobowej, w jej północno-wschodniej części znajdowały się trzy średniej wielkości kamienie polne, między którymi znaleziono nóż żelazny. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz pradziejowej. Stwierdzono również obecność węgla drzewnych.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tabl. XVI: 1): dł. 14,5 cm, dł. głowni 11,2 cm, szer. 1,2 cm
- 5 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej
- 2 fragmenty ceramiki pradziejowej
- kości ludzkie

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 15/2008

Lokalizacja: ar 55/C (tabl. VIII)

Charakterystyka grobu: Zarys jamy był słabo czytelny, a jej zachodnia część została uszkodzona przez obiekt 1/2008. Ze szkieletu zachowały się fragmenty czaszki. Zmarły ułożony został na osi E-W, z głową skierowaną na W. Po jego lewej stronie znajdował się nóż żelazny.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tabl. XVI: 2): dł. 7 cm, dł. głowni 5,5 cm, szer. 0,9 cm

- kości ludzkie

Chronologia: 2. połowa X – 1. połowa XI w.

GRÓB 16/2008

Lokalizacja: wschodnie poszerzenie ara 66/B (tabl. IX)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 1,24¹⁰ x 0,57 m. Wypełnisko stanowił ciemnopopielaty piasek. Grób został częściowo zniszczony przez korzenie drzew. Szkielet był źle zachowany. Zmarłą ułożono na wznak, wzdłuż osi E-W, z głową skierowaną na E.

Inwentarz:

- nóż żelazny (tabl. XVI: 3): dł. 7,9 cm, dł. głowni 6,9 cm, szer. 1 cm
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: kobieta, *Adultus* (25-30 lat)

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 17/2008

Lokalizacja: wschodnie poszerzenie ara 66/B (tabl. IX)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach 1,99 x 0,67 m. Wypełnisko stanowił ciemnopopielaty piasek. Szkielet zachował się dość dobrze. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi E-W, z głową skierowaną na W i rękoma wyciągniętymi wzdłuż ciała. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz pradziejowej.

Inwentarz:

- 9 fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej
- 1 fragment ceramiki pradziejowej
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: mężczyzna, *Senilis* (około 65 lat)

Chronologia: X/XI – XI/XII w.

GRÓB 18/2008

Lokalizacja: wschodnie poszerzenie ara 66/B (tabl. IX)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charaktery-

zowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 1,78¹¹ x 0,71 m. Wypełnisko stanowił ciemnopopielaty piasek. Szkielet zachował się dość dobrze. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi E-W, z głową skierowaną na W i rękoma wyciągniętymi wzdłuż ciała. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej. Stwierdzono również obecność kości zwierzęcych.

Inwentarz:

- 7 fragmentów ceramiki
- kości zwierzęce
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: mężczyzna, *Maturus* II (50-55 lat)

Chronologia: 2. połowa X – XI/XII w.

GRÓB 19/2008

Lokalizacja: wschodnie poszerzenie ara 66/B (tabl. IX)

Charakterystyka grobu: Jama grobowa charakteryzowała się kształtem zbliżonym do prostokąta z zaokrąglonymi narożnikami, o wymiarach: 1,52¹² x 0,5 m. Wypełnisko stanowił ciemnopopielaty piasek. Szkielet zachował się dość dobrze. Zmarły ułożony został w pozycji na wznak, na osi E-W, z głową skierowaną na W, z prawą ręką wyciągniętą wzdłuż ciała, lewą zaś ułożoną na miednicy. W wypełnisku jamy zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Inwentarz:

- 4 fragmenty ceramiki
- kości ludzkie

Określenie antropologiczne: mężczyzna, *Maturus* I (35-40 lat)

Chronologia: 4. ćwierć XI – XI/XII w.

3. Charakterystyka obiektów pozagrobowych

OBIEKT NR 1/1998

Lokalizacja: ar 65/B (tabl. I)

Charakterystyka obiektu: Palenisko o nieregularnym, kolistym zarysie, o wymiarach: 0,5 x 0,48 m. Jego wypełnisko stanowił ciemnoszary piasek

10 Wykop nie objął wschodniego krańca jamy grobowej. Długość jamy podana do miejsca, w którym obiekt „wchodził” w profil.

11 Wykop nie objął wschodniego krańca jamy grobowej. Długość jamy podana do miejsca, w którym obiekt „wchodził” w profil.

12 Wykop nie objął wschodniego krańca jamy grobowej. Długość jamy podana do miejsca, w którym obiekt „wchodził” w profil.

ze spalenizną. W obiekcie stwierdzono dziewięć przepalonych kamieni polnych, fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej oraz fragment kości zwierzęcej.

Chronologia: 2. połowa X – 1. połowa XI w.

Uwagi: Palenisko usytuowane było na zachodnim skraju cmentarzyska.

OBIEKT NR 2/1998

Lokalizacja: ar 66/A (tabl. I)

Charakterystyka obiektu: Palenisko. Została odsłonięta jedynie południowa część obiektu. Przypuszczalnie posiadał on kształt zbliżony do okręgu lub owalu. Wymiary odsłoniętej części wynosiły: 0,7 x 0,42 m. Wypełnisko stanowił ciemnoszary piasek ze spalenizną. W jego obrębie znaleziono fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

Chronologia: X/XI – XI/XII w.

Uwagi: Palenisko usytuowane było w północno-zachodnim krańcu nekropolii.

OBIEKT NR 1/2008

Lokalizacja: w zachodniej części ar 55/C (tabl. V – VI)

Charakterystyka obiektu: Jama nieregularnie owalna, o wymiarach: 3,65 x 1,3 m, w przekroju nieregularna, o miąższości 0,8-0,37 m. Obiekt znajdował się nad grobem 15/2008, który to w znacznej części został przez niego zniszczony. W ramach obiektu wydzielono:

A – palenisko o owalnym zarysie i wymiarach 1,32 x 0,69 m, w przekroju nieregularne, o miąższości 0,8-0,22 m, usytuowane w południowej części jamy. Jego wypełnisko stanowił ciemnoszary piasek ze spalenizną, w którym stwierdzono pięć kamieni polnych o nieregularnym układzie, skupisko fragmentów kości zwierzęcych oraz fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej. Zarejestrowano także drobne fragmenty przepalonych kości ludzkich, pochodzących prawdopodobnie z czaszki osobnika pochowanego w grobie 15/2008;

B – jama nieregularnie owalna, o wymiarach: 3,65 x 1,3 m, w przekroju nieregularna, o miąższości 0,17-0,37 m. Jej wypełnisko stanowił ciemnoszary piasek, w którym stwierdzono dwa niewielkie ka-

mienie polne. W jamie wystąpiły także: nóż żelazny (tabl. XVIII: 5; dł. 15,7 cm, dł. głowni 10,9 cm, szer. 1,3 cm), klucz żelazny (tabl. XVIII: 4; dł. bez uwzględnienia części otwierającej 7,8 cm, średnica ażurowanego kółka 3 cm), denar czeski Otto na I Pięknego datowany na lata 1061-1087 (ryc. 2; średnica 1,3 cm, waga 0,26 g) oraz fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej;

C – skupisko węgli drzewnych o okrągłym kształcie, o średnicy około 0,32 m, zlokalizowane w południowo-zachodnim krańcu obiektu.

Chronologia: 2. połowa XI – XI/XII w.

ANALIZA MATERIAŁU RUCHOMEGO

Zabytki ruchome zarejestrowano w 18 grobach¹³: 6 kobiecych, 5 męskich, 1 z pochówkiem dziecka oraz 6 zawierających szczątki osób o nierozpoznanej płci. W tych pierwszych stwierdzono ozdoby (kabłączki skroniowe) oraz przedmioty codziennego użytku (żelazne noże, wiaderko z żelaznym okuciem, moneta), zaś w drugiej grupie wymienionych obiektów wystąpiły noże żelazne, okucie końca pasa, wiaderko z żelaznym okuciem oraz krzesiwo wraz z krzemieniem. Za bogato wyposażony uznaje się pochówek dziecka, zawierający kabłączek skroniowy, pierścionek, nóż żelazny oraz szydło. W grobach osobników o nieokreślonej płci stwierdzono z kolei pierścionki, paciorek, klucz żelazny i noże żelazne. Ponadto na terenie cmentarzyska znaleziono fragment sprzączki (?), fragment żelaznej tulejki, gwóźdź, kamienną ośkę, fragment kabłąka od wiaderka (?) oraz liczne ułamki ceramiki.

1. Ceramika naczyniowa

W omawianym materiale zabytkowym najliczniej występowała ceramika. Prawdopodobnie większość jej fragmentów pochodziła z naczyń wykorzystywanych w czasie stypy bądź innych praktyk związanych z pochówkami oraz użytkowaniem cmentarza. Możliwe, iż pojemniki bądź ich części wraz z jadem celowo umieszczano w czasie pogrzebu w jamach grobowych. Prawdopodobnie

¹³ Dane te nie uwzględniają grobów, w których odsłonięto jedynie drobne fragmenty ceramiki i nie odnotowano obecności innych przedmiotów.

miało to miejsce w przypadku grobu 6/1998, gdzie znaleziono duże fragmenty glinianych naczyń zlokalizowane przy nogach zmarłej. Należy tu zwrócić również uwagę na wyróżniający się pod względem liczby fragmentów ceramiki grób 1/2008, w którym odkryto ich łącznie 96, z czego 93 z wczesnego średniowiecza. Ułamki naczyń rozmieszczone były w różnych częściach jamy i nie tworzyły regularnego skupienia, aczkolwiek ich liczba wskazuje, że przynajmniej część z nich nie trafiła do grobu w sposób przypadkowy. Zdaje się jednak, że do wielu grobów kawałki naczyń dostały się w sposób nieintencjonalny w czasie kopania, a następnie zasypywania jam i pochodziły z warstwy kulturowej (na co wskazuje obecność w grobach obok ceramiki średniowiecznej również fragmentów typowych dla społeczności pradziejowych).

Analizie poddano 664 fragmenty wczesnośredniowiecznych pojemników glinianych¹⁴. Materiał pochodzący z jam grobowych stanowił nieco ponad 33 %, zaś pozostałe 67 % przypada na obiekty pozagrobowe oraz warstwę II. Chronologię materiału ceramicznego oparto w znacznej mierze na analizie form wylewów oraz ornamentyki powierzchni naczyń. Silnie rozdrobniony i przemieszany materiał utrudnił rekonstrukcję form pojemników. Odkryte ułamki naczyń zdają się wskazywać na wykorzystywanie różnej wielkości okazów o profilu esowatym lub stożkowatym, jak też form wiaderkowatych, zbliżonych do grupy XI wg W. Dzieduszyckiego (1982: 41). Datowanie materiału ceramicznego przyjąć można (bardzo ogólnie i z dużym zastrzeżeniem) na okres od połowy X do końca XII w. Chronologię większości fragmentów wyrobów glinianych z grobu 6/1998 odnieść można do 2. połowy X – początku XI w., zaś z grobu 10/1998 do X/XI w. Znaczną część omawianej kategorii znalezisk odkrytych w zespołach 3/1998 oraz 7/2008 odnieść można do okresu od 2. połowy X do połowy XI w. Fragmenty ceramiki z obiektu 1/1998 można datować na 2. połowę X – 1. połowę XI w., materiał z obiektu 2/1998 – na X/XI – XIII stulecie zaś ceramikę z jamy 1/2008 – na okres od 4. ćwierci XI do końca XII w.

2. Ozdoby i części stroju

Kabłączki skroniowe

Odkryto cztery egzemplarze tej kategorii ozdób. Trzy okazy reprezentują kabłączki skroniowe z esowatym uszkiem typu III wg K. Musianowicz (1948/1949: 132-140), odmiany A wg H. Kóćki-Krenz (1993: 47 - kabłączki o średnicy wewnętrznej nie przekraczającej 2 cm)¹⁵. Okazy te wystąpiły:

w grobie 3/1993, na czaszce dziecka w wieku *Infans I* (tabl. XI: 4)¹⁶,

dwa egzemplarze w grobie 3A/2008, zlokalizowane po prawej (tabl. XIV: 1) i lewej (tabl. XIV: 2) stronie czaszki kobiety w wieku *Juvenis/Adultus*¹⁷.

Analogiczne wyroby występowały licznie na całym obszarze zajętym przez ludność słowiańską. Szczególnie charakterystyczne są dla terenów Słowiańszczyzny Zachodniej, gdzie największe ich skupienie odnotowuje się w Wielkopolsce i na Kujawach, na Mazowszu, Dolnym Śląsku, w Małopolsce oraz na terenie sasko-turyńskim (Kóćka-Krenz 1993: 46). Ich chronologię odnieść można do okresu od 2. połowy X do 2. połowy XIII w. (Kóćka-Krenz 1993: 48), jednak szczególne nasilenie występowania przypada na okres od 2. połowy X do XI/XII w. (Kóćka-Krenz 1971: 105).

Z pochówkiem 3A/2008 wiążemy cynowy kabłączek z uszkiem w kształcie figurki ptaszka, znaleziony po lewej stronie czaszki (tabl. XIV: 3). Ozdoba reprezentuje odmianę B wg H. Kóćki-Krenz (okazy o średnicy wewnętrznej mieszczącej się w przedziale 2-5 cm), datowanej na IX-XIII w. (1993: 48). Analogiczne zoomorficzne uszka zdobią puste kabłączki skroniowe typu pomorskiego, spotykane na ziemiach polskich oraz w Meklemburgii i na Pomorzu (Kóćka-Krenz 1993: 55). Znane są one m.in. z Gdańska – osady grodowej, stan. 1 (egzemplarze datowane na 2. połowę XI – 1. połowę XIII w. - Bukowski 1960: 15-16, tabl. I:2, III:14-15, IV:23, gdzie dalsza literatura), grodziska we Wrocławiu-Ostrowie Tumskim (okaz z warstwy datowanej na XIII (?) w. - Bukowski 1960: 36-37, tabl. X:71), grodziska w Opolu-Ostrówku (datowany na podstawie zespołu zabytków na rok 1135 - Bukowski 1960: 26-27, tabl.

14 Szczegółowa analiza materiału ceramicznego zawarta została w pracy magisterskiej: Samela 2009: 46-56, tab. 7-10).

15 Wymiary wszystkich opisywanych przedmiotów podane zostały w części katalogowej.

16 Pod kabłączkiem zaobserwowano ślady zbutwiełej tkaniny. W pochówku wystąpiły również: pierścioneł, sztydło, nóż żelazny.

17 W grobie odkryto ponad to cynowy kabłączek z uszkiem w kształcie figurki ptaszka.

VI: 43) oraz z osady w Trebelwiesen koło Tribsees, pow. Stralsund (egzemplarze datowane na XI w. - Bukowski 1960: 33, tabl. IX: 66-67).

Pierścionki

Odkryto trzy egzemplarze tej kategorii zabytków. Z grobu 3/1998 pochodzi srebrny pierścionelek wykonany z trzech par skręconych razem drucików, o sklepanych, ścienionych i niepołączonych ze sobą końcach (tabl. XI: 1). Ozdoba znajdowała się przy szczątkach dziecka w wieku Infans I, po lewej stronie zmarłego, w odległości około 0,8 m od czaszki, blisko północnej krawędzi jamy grobowej.

Pierścionki skręcone z kilku par drutów spotykane są na stanowiskach wczesnośredniowiecznych z terenu Polski (zwłaszcza na Pomorzu, w zachodniej Wielkopolsce, Polsce środkowej, na Mazowszu, w Małopolsce i na Śląsku), północnej części Niemiec i sporadycznie Turynгии (H. Kóčka-Krenz 1993: 118). Podobne do łądzkiego okazy pochodzą m.in. z Sandomierza (datowany na połowę XI – koniec XI w.) i Czekanowa, pow. sokołowski (datowany na połowę XI – XII w.; Kóčka-Krenz 2007: 44, nr kat. 132, 137 – gdzie dalsza literatura) oraz z Lutomierska, pow. pabianicki (z cmentarzyska datowanego na schyłek X – 1. połowę XI w. - Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 79, tabl. LXIII: 8). Analogiczne formy H. Kóčka-Krenz (1993: 116-118) datuje na okres od XI-XII do początków XIII stulecia. Węższą chronologię przypisywał im K. Jażdżewski (1949: 140) wskazując, iż na cmentarzyskach polskich występują od połowy do końca XI w.

Z grobu 6/2008 pochodzi pierścionelek wykonany z brązowej, nie zdobionej taśmy o płasko-wypukłym przekroju i otwartej formie, o zwężonych i zachodzących na siebie końcach (tabl. XIV: 9). Reprezentuje on typ III2a wg B. Hensel-Moszczyńskiej (1983: 157 - pierścionelek niezdobiony, wykonany z taśmy rozszerzającej się w części centralnej). Omawiana ozdoba wraz ze szklaną obrączką nałożona była na palec dłoni zmarłego osobnika¹⁸.

Pierścionki taśmowate stanowią najliczniej występującą grupę tego typu ozdób spotykanych w grobach oraz innych zespołach wczesnośredniowiecznych. Są dość powszechne na obszarze całej Słowiańszczyzny.

W Polsce podobne okazy odkrywano na stanowiskach użytkowanych od IX-X do początków XIV stulecia. Najczęściej jednak datowane są na okres między XI a XIII w. (Kóčka-Krenz 1993: 118-120). Analogiczne ozdoby znane są z Kruszwicy, gdzie wystąpiły w zespołach datowanych między 4. ćwiercią XI a 2. połową XII w. (Hensel-Moszczyńska 1983: 157). Znałe są również z cmentarzyska w Młodzikowie, pow. średzki, datowanego na X/XI – 2. połowę XII stulecia (Leciejewicz, Łosiński 1960: 122, 161).

Z grobu 6/2008 pochodzi również szklana obrączka posiadająca zgrubienie w części centralnej (tabl. XIV: 10). Pierścionki o analogicznym kształcie, wykonane z zielonego szkła znane są z cmentarzyska w Czersku, pow. piaseczyński – z zespołów datowanych na 2. połowę XII i 1. połowę XIII w. (Dekówna 2007: 73-78, nr kat. 332, 335). Podobne egzemplarze pochodzą z cmentarzysk: w Tyńcu Małym, pow. wrocławski (datowanego na XI-XII w. - Wachowski 1975: 56) oraz z Cedyni, stan. 2a (z zespołu datowanego na XI w. - Porzeziński 2006: 192, tabl. XLIIIe).

Szklane kółka i pierścionki odkrywano na ziemiach polskich w zespołach datowanych od 2. połowy IX do 1. połowy XIII w. Najliczniej występowały jednak między XI a XII w. (Dekówna 2007: 56). Często stanowiły import z pracowni bliskowschodnich lub z Rusi. W Polsce produkowano je w Kruszwicy w 2. połowie XI i w XII w. (Dekówna 2007: 73-78).

Paciorek bursztynowy

Paciorek bursztynowy w odcieniu ciemnopomarańczowym odkryto w grobie 6/2008. Okaz stanowi formę kuboektaedryczną o oszlifowanej powierzchni (tabl. XIV: 8)¹⁹.

Paciorki bursztynowe na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach wielkopolskich występują dość nielicznie (Kufel-Dzieżgowska 1975: 378) i znane są m.in. z Sowinek, pow. poznański (z nekropolii datowanej na X/XI – XI w. - Krzyszowski 1992: 89, 99), Lubonia, pow. poznański (z nekropolii datowanej na XI w. - Rajewski 1937-1939: 66, 84-85) czy Poznania-Śródki (z nekropolii datowanej na X/XI – połowę XII w.; Pawlak 1995: 119). Z kolei na terenach Śląska przyjmuje się, że występowały one w grobach do połowy XII w. (Wachowski 1975: 58).

18 W grobie wystąpiły również: paciorek bursztynowy i nóż żelazny. Ze względu na typowo „kobięcy charakter wyposażenia” przypuszczać można, iż w grobie 6/2008 pochowana została kobieta.

19 W grobie odkryto ponadto dwa pierścionki i nóż żelazny.

Analogiczna do łądzkiej forma pochodzi ze Szczecina-Wzgórza Zamkowego, z warstwy datowanej na 2. połowę X w. (Leciejewicz, Łosiński, Rulewicz, Wesołowski 1983: 35, ryc. 25: 12).

Okucie końca pasa

Jedyny okaz tej kategorii zabytków wystąpił w grobie 1/2008, na lewej kości ramieniowej zmarłego mężczyzny w wieku Maturus (40-45 lat). Przedmiot ma formę zdobionej trzema rzędami drobnych, tłoczonych guzków, brązowej blaszki wygiętej w kształcie litery U, o końcach połączonych brązowym nittem o okrągłej główce (tabl. XII: 4).

Podobne okucie wykonane z żelaza, inkrustowane miedzią i srebrem, zaliczane przez W. Chudziaka (2003: 122-123, ryc. 6b) do „importów” skandynawskich, znane jest z cmentarzyska w Kałdusie i datowane na 2. połowę X w. Brązowe, niezdobione okucia końca pasa odkryte zostały również w Cedyni, stan. 2a, gdzie ich występowanie datuje się na okres po XI w. (Porzeziński 2006: 186, tabl. XLIIIp-u) oraz w Dziekanowicach, stan. 22, pow. gnieźnieński, na cmentarzysku datowanym na 2. połowę XI – XII w. (Wrzesiński 1993: 174-175, ryc. 7: C).

Sprzączka (?)

Fragment prawdopodobnie żelaznej sprzączki (?) stanowi przedmiot odkryty w warstwie II, na arze 66/C. Sprzączka zapewne posiadała kształt zbliżony do prostokąta (tabl. XVII: 10).

Podobne egzemplarze pochodzą ze Szczecina, z Wzgórza Zamkowego (okaz z warstwy datowanej na koniec XI – początek XII wieku – por. Leciejewicz, Łosiński, Rulewicz, Wesołowski 1983: 56, ryc. 43:10) oraz wschodniej części Podzamcza (z drewnianej skrzyni zalegającej w warstwie datowanej na rok 1192 +9/-7; Dworaczyk, Kowalska 2003: 26-27, ryc. 15:12).

3. Narzędzia przedmioty codziennego użytku

Noże żelazne

Pojedyncze, żelazne noże wchodziły w skład wyposażenia 13 pochówków. Przy szczątkach kobiet od-

kryto 5 egzemplarzy, zaś 2 wystąpiły przy szczątkach zmarłych mężczyzn. Jeden nóż pochodził z grobu dziecka, zaś pozostałych 5 znajdowało się przy pochówkach osób o nieznaczonej płci oraz wieku. Jeden okaz odkryty został w obiekcie 1B/2008 (por. tab. 1).

W 8 przypadkach noże stanowiły jedyne wyposażenie grobu. Z reguły znajdowały się po lewej stronie ciała zmarłego (9 grobów). W 2 przypadkach zlokalizowane były po prawej stronie osobnika. W 4 grobach znajdowały się na wysokości pasa zmarłego, zaś w 3 innych noże odkryto na/lub przy kości udowej. W grobie 14/2008 nóż znaleziono w obrębie obstawy kamiennej, na głębokości zalegania szczątków zmarłego. Taka lokalizacja sugeruje, że przedmiot pierwotnie umieszczony był w okolicach stóp lub głowy/ramion zmarłego²⁰. Nie wiadomo jak umieszczone były względem zmarłego noże z grobów 10/1998 oraz 6 i 8/2008.

Zachowana długość omawianych okazów waha się od 4,3 cm do 18 cm co pozwala przyjąć, iż reprezentują one tzw. formy kuchenne (noże o główce nie przekraczającej 20 cm; Nadolski 1954: 68-69), należące do najczęściej spotykanych wyrobów wczesnośredniowiecznych. Przeważały okazy reprezentujące typ I wg R. Rogosza (1983: 264-265) o prosto uformowanej, stosunkowo wąskiej główce, lekko łukowatym ostrzu oraz trzpieniu wyodrębnionym jedno- lub dwustronnie (11 egzemplarzy). Dominują odmiany Ia oraz If (po trzy okazy). Typ I to rodzaj noży powszechnie występujących na stanowiskach z wczesnego średniowiecza.

Spośród odkrytych egzemplarzy wyróżniał się okaz z grobu 7/2008, znaleziony przy lewym boku zmarłego, dorosłego mężczyzny. Posiadał on prosto uformowaną, dość szeroką główkę, lekko łukowate ostrze oraz jednostronnie wyodrębniony trzpień. Ze względu na sposób wyodrębnienia trzpienia egzemplarz zaklasyfikować można do typu IIe²¹ wg R. Rogosza (1983: 264-265). Natomiast ukształtowanie główki charakterystyczne jest dla form typu I. Trzonek noża zalegał wewnątrz srebrnego okucia trzewika pochewki (tabl. XII: 16), co sugeruje, iż przedmiot pierwotnie został intencjonalnie pozbawiony rękojeści i wsunięty do pochewki trzonkiem

²⁰ Lokalizacja noży przy stopach, w okolicach piszczeli, na piersi lub na wysokości ramion znana jest m.in. z cmentarzysk w Dziekanowicach, pow. gnieźnieński (Wrzesiński 2000: 92-93) oraz w Sowinkach, pow. poznański (Krzyszowski 1992: 90). W przypadku pochówków kobiecych noże często występują w okolicach klatki piersiowej, co można wiązać ze zwyczajem zawieszania ich na szyi (Wrzesiński 2000: 101, 119).

²¹ Noże typu II są rzadziej spotykane na stanowiskach wczesnośredniowiecznych niż okazy typu I. Znane są m.in. z Wzgórza Zamkowego w Szczecinie, gdzie odnotowano je w warstwach datowanych od końca X w. (Rogosz 1983: 265).

Tabela 1. Zestawienie żelaznych noży

nr	nr grobu / obiektu	płeć zmarłego	wiek zmarłego	obecność innych elementów wyposażenia	lokalizacja	charakterystyka		Tabl.
						dł. ostrza / dł. całego noża	typ wg R. Rogosza	
1	3/1998	?	Infans I	pierścioneł, kabłączek skroniowy, szydło, skórzana pochewka	przy lewym boku, na wysokości pasa	10 cm / 13,3 cm*	I	Tabl. XI: 3
2	6/1998	kobieta (?)	Maturus lub Maturus/Senilis (powyżej 45–50 roku życia)	-	na lewej kości udowej	9 cm / 11,5 cm*	Ia	Tabl. XI: 8
3	7A/1998	mężczyzna (?)	nie wcześniej niż wiek Maturus	-	przy prawym boku, na wysokości pasa (?)	9 cm / 9 + 3,2 cm	I	Tabl. XII: 1
4	7B/1998	kobieta (?)	osobnik dorosły	-	przy lewym boku, na wysokości pasa (?)	10,5 cm / 14,4 cm	Ia lub Id	Tabl. XII: 2
5	10/1998	?	osobnik dorosły	-	?	13,5 cm / 15,3 cm	If	Tabl. XII: 3
6	2/2008	kobieta	wczesny Maturus (35-40 lat)	wiaderko, moneta, gwóźdź	przy prawej kości udowej	8,2 cm / ?	Ia	Tabl. XIII: 1
7	6/2008	?	?	2 pierścionki, paciorek	?	4,3 cm / ?	I	Tabl. XIV: 11
8	7/2008	mężczyzna (?)	osobnik dorosły	okucie pochewki, przedmiot nieokreślony	przy lewym boku, na wysokości pasa	14,5 cm / 18 cm	I/Ile	Tabl. XII: 16
9	8/2008	?	?	-	?	7,3 cm / 11,3 cm	?	Tabl. XIV: 12
10	11/2008	kobieta	Maturus-Senilis (50-60 lat)	fr. skórzanej pochewki, okucie pochewki	przy lewej kości udowej	? / 13,7 cm	If	Tabl. XV: 8
11	14/2008	?	?	-	okolice stóp lub czaszki/ramion	11,2 cm / 14,5 cm	If	Tabl. XVI: 1
12	15/2008	?	?	-	przy lewym boku, na wysokości kolan (?)	5,5 cm / 7 cm	Ia	Tabl. XVI: 2
13	16/2008	kobieta	Adultus (25-30 lat)	-	przy lewym boku	6,9 cm / 7,9 cm	Ia	Tabl. XVI: 3
14	obiekt 1B/2008	?	?	klucz, moneta	-	10,9 cm / 15,7 cm	?	Tabl. XVIII: 5

Wymiary oznaczone: * - podane zostały na podstawie rysunków sporządzonych w czasie wykopalisk prowadzonych w 1998 roku.

do dołu, a następnie umieszczony u boku zmarłego w sposób, który powodowałby skaleczenie dłoni w przypadku próby wydobycia narzędzia²². Ze wzglę-

du na długość noża (18 cm) oraz bogate okucie pochewki istnieje prawdopodobieństwo, iż okaz wykorzystywany był w charakterze noża bojowego (?).

²² Zbliżony przypadek znany jest z cmentarzyska w Końskich gdzie odkryto pochówek mężczyzny, u którego prawego boku znajdował się nóż ostrzem skierowany w kierunku głowy (grób 163 - Gąssowski 1952: 151-152). Ślady intencjonalnego niszczenia noży zaobserwowano na cmentarzyskach w Czersku, pow. piaseczyński (Bronicka-Rauhut 1998: 38) i Dziekanowicach, pow. gnieźnieński (Wrzesiński 2000: 119). J. Bronicka-Rauhut (1998: 38) tego rodzaju zabiegom nadaje znaczenie magiczne mające na celu ochronę żywych przed zgubnym wpływem zmarłych.

Zbliżoną analogię reprezentuje egzemplarz odkryty w grobie 69 w Sowinkach, pow. poznański (cmentarzyska datowanego na X/XI – XI w. - Krzyszowski 1992: 90, ryc. 5:1) oraz okaz z cmentarzyska w Blichowie, pow. płoński (datowany na XI w. - Nadolski 1954: 198, tabl. XXXIII:3).

Pochewka skórzana

Skórzana pochewka, nosząca ślady szycia oraz zawierająca pozostałości żelaznego noża wewnątrz (tabl. XI: 3) odkryta została w grobie 3/1998²³. Przedmiot usytuowany był po lewej stronie zmarłego dziecka w wieku Infans I, w odległości około 0,35 m od czaszki. Obecność kawałków skóry stwierdzono również przy brązowym okuciu noża z grobu 11/2008.

Okucia pochewek noży

Metalowe okucia pochewek noży zarejestrowano w inwentarzu dwóch grobów. Z grobu 7/2008 pochodzi bardzo dobrze zachowane okucie końca pochewki wykonane z cienkiej, srebrnej blaszki uformowanej w kształt podłużno-pantofelkowaty, o łukowato wygiętym brzegu, spiętym przy użyciu trzech srebrnych nitów i zdobionym rzędem drobnych, tłoczonych guzków (tabl. XII: 16). Pewne podobieństwo wykazują brązowe okucia z Lutomerzyska, pow. pabianicki (z cmentarzyska datowanego na schyłek X – początek XI w. - Jażdżewski 1949: 148-149, ryc. 72, 74; Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 92-93, tabl. LXXI: 5-6), a także niezdobione, brązowe okucia z cmentarzysk w Cedyni, stan. 2a (egzemplarz z grobu 151, datowanego na XI w. - Porzeziński 2006: 167-169, 263, tabl. XLIX:u) oraz w Dziekanowicach, stan. 22, pow. gnieźnieński (datowanego na połowę XI – XII w. – por. Wrzesiński 1993: 173-174, ryc. 7: B).

Brązowe okucie w postaci trzewika posiadała również skórzana pochewka noża z grobu 11/2008. Niestety, omawiany okaz zachował się fragmentarycznie i uległ zniszczeniu w czasie eksploracji. Okucie wykonano z cienkiej blaszki, której brzegi złączono za pomocą brązowych nitów.

Pochewki zdobione i wzmacniane metalowymi okuciami stanowią formę zapożyczoną przez Słowian od Bałtów, a następnie przystosowaną do potrzeb i

wzorców artystycznych ich nowych użytkowników. Wyroby te nie są znane na ziemiach północno-słowiańskich z X w. a ich występowanie przypada głównie na wiek XI, częściowo też na XII stulecie (Jażdżewski 1949: 149; Wrzesiński 1993: 174).

Klucze żelazne

Odkryto 2 klucze pochodzące z obiektu 1B/2008 oraz z grobu 13/2008. Egzemplarz z obiektu 1B/2008 znajdował się (wraz z nożem żelaznym) w północnej części jamy, blisko jej wschodniej krawędzi, nieopodal miejsca odkrycia srebrnego denara czeskiego Ottona I Pięknego. Przedmiot wykonany został z żelaznego drutu o kwadratowym przekroju poprzecznym. Część otwierającą stanowiło ażurowane kołeczko (tabl. XVIII: 4). Możliwe, że klucz ten zaopatrzony był w uszko z uchwytem służącym do mocowania przy pasie, jak miało to miejsce w przypadku okazu odkrytego na cmentarzysku w Krakowie-Zakrzówku (w zespole datowanym na XI w.; Kurasiński 2004: 232-233, tab. 1, ryc. 3:1). Podobne okazy znane są z Łądu, stan. 1 (z osady przygodowej - Zeylandowa 1974: 40, ryc. 34; Brzostowicz 2005: 56, ryc. 5), z Kałdusa (XI – XII w. - Kurasiński 2004: 232-233, tab. 1, ryc. 3:2), z cmentarzyska w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. nidzicki (1. ćwierć XII w. - Kurasiński 2004: 232-233, tab. 1, ryc. 3:4) oraz z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu (z warstwy datowanej na początek XI w. - Malinowska 1961: 30, ryc. 17:2).

Egzemplarz z grobu 13/2008 znajdował się po lewej stronie zmarłego, na wysokości (bądź poniżej) pasa. Wykonany został z żelaznej sztabki o przekroju kwadratowym. Miał postać haka w górnej części zaopatrzonego w uszko z ruchomym kółkiem do zawieszenia (tabl. XVI: 4). Analogiczne wyroby znane są z Giecza, stan. 2a (z warstwy datowanej od połowy X do XII w. - Polcyn i in. 1994), z grodziska stożkowatego w Bninie, pow. poznański (z warstwy datowanej na koniec XIII w. - Krause 1976: 86-87, ryc. 41:4) oraz z Poznania-Ostrowa Tumskiego (z warstwy datowanej na XII – XIII w. – por. Dymaczewski 1961: 161-162, tabl. XIV:18). Haczykowate klucze znane są z wielu stanowisk z wczesnego średniowiecza (Kostrzewski 1949: 133). Prawdopodobnie stosowano je do otwierania drewnianych zasuw w pomieszczeniach mieszkalnych (Hensel 1987: 515).

23 Przedmiot nie został poddany konserwacji i do dnia dzisiejszego zachował się we fragmentach. Stan zachowania zabytku zaraz po jego odkryciu przedstawia szkic sporządzony w czasie prac wykopaliskowych w 1998 roku.

Ryc. 2. Łąd stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Czeski denar Brzetysława I (fot. Z. Bartkowiak)

Ryc. 3. Łąd stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Czeski denar Ottona I Pięknego (fot. Z. Bartkowiak)

Klucze są powszechnie spotykane na stanowiskach osadniczych i stosunkowo rzadko w obrębie obiektów sepulkralnych. Z terenu Polski pochodzi 14 egzemplarzy odkrytych na 11 nekropoliach z X/XI – XIII w. We wszystkich przypadkach znajdowano je w grobach szkieletowych, z których część posiadała obstawę kamienną. Nie stwierdzono żadnych prawidłowości w ułożeniu klucza względem szkieletu. Zaobserwowano natomiast względne ubóstwo w ogólnym wyposażeniu owych pochówków (Kurasiński 2004), co znajduje również potwierdzenie w omawianym przypadku z Łądu.

Monety

Z obszaru cmentarzyska znane są znaleziska 3 srebrnych monet. Dwie z nich pochodzą z obiektu 1B/2008 oraz z grobu 2/2008, zaś trzecia stanowi znalezisko luźne²⁴.

Czeski denar Ottona I Pięknego datowany na lata 1061-1087 (ryc. 2; por. Šmerda 1996: 98 - 99) znaleziony został w północnej części obiektu 1B/2008, przy jego wschodniej granicy, nieopodal miejsca odkrycia żelaznego noża i klucza. Z grobu 2/2008 pochodzi srebrna, nieokreślona moneta, znaleziona

24 Została ona odkryta przez A. Kamińskiego (funkcjonariusza Komendy Powiatowej Policji w Słupcy) i przekazana do Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Określenia omawianych monet z Łądu dokonał Z. Bartkowiak, pracownik wymienionej instytucji.

obok fragmentu czaszki zmarłej kobiety w wieku Maturus (35-40 lat). Przypuszczalnie została ona umieszczona w obrębie twarzy zmarłej (na oczach lub w ustach) i w skutek mechanicznego uszkodzenia grobu uległa przemieszczeniu (podobnie jak fragmenty czaszki)²⁵.

Trzeci okaz, znaleziony na powierzchni, we wschodniej części cmentarzyska, stanowi denar czeski Brzetysława I (1037-1055; ryc. 3; Šmerda 1996: 72 - 73). Omawianą monetę charakteryzuje niewielki otwór o średnicy 0,2 cm, sugerujący używanie go w formie zawieszki lub naszywki na odzież (ozdoba bądź amulet; Rajewski 1937-1979: 74). Średnica denara wynosi 2 cm, zaś waga – 1,6 g.

Zwyczaj wyposażania zmarłych w monety jest zjawiskiem powszechnym zarówno pod względem czasowym, jak i terytorialnym. W średniowieczu składanie monet do grobów praktykowane było w całej Europie. Najczęściej wkładano je zmarłym do ust lub umieszczano w dłoni, a także na oczach, na piersiach, przy nogach, a w czasach nowożytnych w odzieży. We wczesnym średniowieczu na obszarze Wielkopolski zwyczaj wyposażania zmarłych w tzw. „obola” pojawił się pod koniec X stulecia (Suchodolski, 1998: 497-501). Nasilenie tych praktyk miało miejsce w połowie XI w., po czym raptownie zmniejszyło się w XII w. (Zoll-Adamikowa 1971: 117).

Zwyczaj darowania zmarłym monety do grobu mógł wiązać się z działalnością chrześcijańskich misjonarzy, zwalczających pogańskie praktyki wyposażania pochówków w różne przedmioty czy jadło. W kontekście owych działań pieniądź kruszcowy stawał się wygodnym ekwiwalentem wartości darów pozostając przy tym łatwiejszym do ukrycia (Zoll-Adamikowa 1971: 117-118). Inną interpretację proponuje S. Suchodolski (1998: 501-502). Badacz ten, analizując genezę pojawienia się „obola zmarłych” na terenie Wielkopolski, zwrócił uwagę na oddziaływanie pogańskich wikingów, którzy kultywowali ten zwyczaj zarówno w Skandynawii jak i na obszarach przez siebie zasiedlanych (Ruś, Pomorze). Zauważono także zbieżność pojawiania się monet w pochówkach z takimi zjawiskami jak: intensyfikacja wymiany czy początki wybijania rodzimej monety.

Wiaderka (cebrzyki drewniane)

Odkryto pozostałości dwóch drewnianych wiaderek klepkowych w grobach 9/1998²⁶ (tabl. XIII: 5) oraz 2/2008 (tabl. XIII: 6). W przypadku obydwu egzemplarzy zachowały się metalowe okucia cebrzyków w postaci obręczy i blaszanych taśm. Nie znaleziono kabłąków wiader. Części drewniane uległy całkowitemu rozkładowi.

Obydwa przedmioty umieszczone były przy stopach zmarłych (mężczyzny w wieku Maturus – powyżej 45 roku życia oraz kobiety w wieku Maturus – 35-40 lat). Wiadra posiadały pierwotnie kształt ściętego stożka o niewielkim nachyleniu ścianek bocznych²⁷ i wykonane zostały z drewnianych klepek połączonych za pomocą czterech żelaznych obręczy. Wszystkie zewnętrzne partie drewniane obite były cienką, niezdobioną, żelazną blachą przymocowaną za pomocą nitów.

Występowanie wiader w grobach jest dość częstym zjawiskiem na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych z terenu całej Polski (por. np. Rajewski 1937-1939: 73-74; Gąsowski 1952: 103-157; Leciejewicz, Łosiński 1960: 159; Wojtasik 1968: 192-193; Wachowski 1975: 42-44; Krzyszowski 1992: 90-91; Porzeziński 2006: 173-175; Pawlak, Pawlak 2007: 76). Najczęściej znajduje się pojedyncze egzemplarze umieszczone u stóp i rzadziej w pobliżu głowy zmarłych (zarówno kobiet jak i mężczyzn). Do typowych wiader spotykanych na obszarze Słowiańszczyzny Zachodniej należą formy cylindryczne lub stożkowate, wzmacniane żelaznymi obręczami (Jądzewski 1949: 149; Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 96; Chudziak 2001: 80). Okazy z okuciem w postaci metalowych blaszek, noszące niekiedy ślady zdobienia znane są z obszaru Szwecji oraz Danii gdzie odnotowuje się je w zespołach datowanych na X stulecie (Chudziak 2001: 80; 2003: 120). Podobne wyroby znane są również z terenu Moraw, z grobów datowanych na 2. połowę IX – 1. połowę XI w. (Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 98). Obecnie dominuje pogląd, że okazy spotykane na ziemiach polskich stanowią import lub naśladową wiadra skandynawskie²⁸. Datuje się je na 2. połowę X – 1. połowę XI w. (Nadolski, Abramowicz, Poklewski

25 W grobie odkryto również pozostałości wiaderka, nóż żelazny oraz gwóźdź.

26 Wiaderko stanowiące jedyny zabytek ruchomy odkryty w omawianym grobie, zostało odkryte podczas badań w 2008 r.

27 Różnica między średnicą dolnej i górnej obręczy wynosi: 0,7 cm dla okazu z grobu 9/1998 i 1,6 cm dla wiadra z grobu 2/2008.

28 Istnieje również pogląd zakładający miejscową produkcję wiader okuwanych blachą, podobnie jak miało to miejsce na Morawach (Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 98).

1959: 97-98; Malinowski, Malinowski, Lorkiewicz 1994: 26-27). Z polskich cmentarzysk podobne egzemplarze (nie zdobione lub z ornamentem) znane są m.in. z grobów w Lutomiersku, pow. pabianicki (typ II wg T. Poklewskiego – Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 97, tabl. LXXIII-LXXVI; por. też Jażdżewski 1949: 150-151, ryc. 79-80), Komorowie, pow. szamotulski (Malinowski, Malinowski, Lorkiewicz 1994: 22-24, ryc. 13-14), Czersku, pow. piaseczyński (Bronicka-Rauhut 1998: 40, ryc. 83: 5) a także z grobów komorowych w Kałdusie (Chudziak 2001: 80, ryc. 12; 2003: 120, ryc. 3: a).

Wiadra mogły pełnić rolę pojemników na jado. Możliwe, że wykorzystywano je jako naczynia, z których rozlewano napitki do czarek lub rogów. Małe wiaderka mogły służyć jako „kubki” do picia (Dzik 2006, s. 88).

Gwoździe

Odkryto 2 żelazne gwoździe, z których jeden znajdował się w obrębie grobu 2/2008, na wysokości prawego kolana zmarłej kobiety w wieku Maturus (35-40 lat). Drugi zaś stanowi znalezisko luźne z warstwy II, na arze 66/B. Obydwa okazy charakteryzują się niewielkimi rozmiarami, dwustronnie wyodrębnioną, wypukłą główką o kształcie zbliżonym do prostokąta oraz trzpieniem o kwadratowym (tabl. XII: 15) i zbliżonym do prostokąta przekroju (tabl. XVI: 19). Ze względu na charakter uformowania główki zaliczyć je można do typu III wg J. Piekalskiego (1991: 66-70).

Pojedyncze gwoździe nie związane z drewnianą konstrukcją odkryto również w obrębie jam grobowych na cmentarzysku w Dziekanowicach, stan. 22, pow. gnieźnieński, użytkowanym od połowy XI po schyłek XII w. (Wrzesiński 1993: 173).

Szydło

Żelazne szydło odkryto w grobie 3/1998, po lewej stronie zmarłego dziecka w wieku Infans I, w odległości około 0,35 m od czaszki, w sąsiedztwie żelaznego noża. Wykonane zostało z żelaznej sztabki o okrągłym przekroju poprzecznym, rozklepanej na jednym z końców (koniec przeciwny zakończony kolcem uległ zniszczeniu; tabl. XI: 2). Nie zachowała się oprawka narzędzia.

Żelazne szydła są rzadkim elementem wyposażenia grobowego i znane są m.in. z cmentarzysk: w Cedyni, stan. 2a (egzemplarze datowane na XI w.

- Porzeziński 2006: 172, tabl. XLIX: i, LIV: f), Opolu-Groszowicach (XI w. - Wachowski 1975, s. 47, ryc. 18:14) oraz z nekropolii w Sowinkach, pow. poznański (X/XI-XI w. - Krzyszowski 1992: 91, ryc. 4: 8).

Krzesiwo z krzemieniem

Żelazne krzesiwo wraz z bryłką krzemienia znajdowało się w grobie 5/1998, gdzie oba przedmioty usytuowane były po lewej stronie ciała zmarłego mężczyzny w wieku Maturus (powyżej 40 roku życia), około 0,6 m poniżej czaszki²⁹. Narzędzie należy do krzesiw dwukabłkowych odmiany 1 wg M. Dzika (okazy z symetrycznymi uchwytami, mającymi swój początek u końców podstawy – Dzik 2006: 78-79; tabl. XI: 5 - 6).

Krzesiwa należą do częstych znalezisk na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych, gdzie w większości pojawiają się w grobach z X/XI w. (Porzeziński 2006: 171). Analogiczne egzemplarze znane są m.in. z cmentarzyska w Czersku, pow. piaseczyński (okaz datowany na XI – XII w. - Bronicka-Rauhut 1998: 38, tabl. 7:8i), Sowinkach, pow. poznański (datowane na X/XI – XI w.; Krzyszowski 1992: 91), Młodzikowie, pow. średzki (cmentarzysko z X/XI – 2. połowy XII w. – por. Leciejewicz, Łosiński 1960: 113, 127, ryc. 10: 4) oraz z Końskich (cmentarzysko z 2. połowy XI w. - Gąsowski 1952: 103-157)

Inne

Poza wymienionymi znaleziskami z obszaru cmentarzyska pochodzą również: kamienna ośelka (odkryta w obrębie warstwy I – por. tabl. XVIII: 11), domniemany fragment kabłaka od wiaderka (znaleziony w pobliżu grobu 6/2008; tabl. XVII: 11), fragment żelaznej tulejki (odkryty w obrębie warstwy II; tabl. XVII: 9) oraz trzy przedmioty, których przeznaczenia nie udało się określić.

CHARAKTERYSTYKA OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO

Na stanowisku nr 9 w Łądzie odsłonięto 31 grobów, zawierających łącznie 32 pochówki szkieletowe. Groby tworzyły układ rzędowy wzdłuż osi N-S (tabl. X), zakłócony kilkoma młodszymi wkopami zalegającymi częściowo nad starszymi pochówkami

²⁹ Obydwa przedmioty zaginęły i znane są jedynie ze szkiców sporządzonych w czasie badań terenowych w 1998 roku.

(ar 55/C; ar 66/C,D). Na nieprzypadkowe rozmieszczenie jam grobowych wskazuje niewielkie skoncentrowanie trzech grobów zorientowanych na osi NE-SW, nie związanych z istniejącym układem rzędów w północnej części badanego obszaru (ar 55/B). Jamy grobowe były prostokątne z zaokrąglonymi narożnikami lub owalne o długości 1,28 – 2,83 m i szerokości 0,5 – 1,5 m³⁰. Szczątki zmarłych zalegały na głębokości od kilku (grób 3/1998 – pochówek dziecka³¹) do 68 cm (grób 8/2008). Ze względu na wydmowy charakter terenu oraz warunki środowiskowe sprzyjające jego niwelacji, należy przypuszczać, iż poziom zalegania szczątków z biegiem czasu uległ znacznemu spłyceniu. Zdaniem H. Zoll-Adamikowej (1971: 25), względy higieniczne oraz potrzeba zabezpieczenia zwłok przed zwierzętami warunkowały pierwotną głębokość pochówku, nie mniejszą niż 0,5 m. Z reguły płytsze i wykonane z mniejszą dbałością były pochówki dziecięce, co znajduje odzwierciedlenie na stanowisku 9 w Łądzie, gdzie szczątki dziecka w wieku Infans I (nie starsze niż 6-7 lat) zalegały tuż pod powierzchnią ziemi. W literaturze przedmiotu (Zoll-Adamikowa 1971: 28; Kufel-Dzierzgowska 1975: 375) panuje także przekonanie, że we wczesnym średniowieczu początkowo przeważały głębokie i duże jamy grobowe, jednak z upływem czasu zaznaczała się tendencja do ich spłycania. Odnosząc powyższą hipotezę do omawianego cmentarzyska można przypuszczać, iż groby 6-8/2008 skoncentrowane w obrębie ara 66/C, których głębokość wahała się w przedziale 0,65-0,68 m, są starsze od pozostałych. Istnieje również pogląd, zgodnie z którym w głębszych jamach chowano osoby zamożne i o znaczącej pozycji społecznej (Zoll-Adamikowa 1971: 28). Potwierdzić to może bogate wyposażenie zmarłych z pochówków 6-7/2008.

Większość jam grobowych zorientowana jest wzdłuż osi E-W (16 przypadków). Pozostałe usytuowane były na osi NW-SE (10 przypadków) oraz NE-SW (4 przypadki)³². Nie mamy natomiast informacji na temat położenia grobu 4/1998³³.

Na odsłoniętym fragmencie cmentarzyska nie zarejestrowano śladów występowania drewnianych trumien. Prawdopodobnie ciała zmarłych grzebano bezpośrednio w ziemi lub owijano w całun, którego ślady nie przetrwały do naszych czasów.

W zbadanej części nekropolii dominują pochówki jednoosobowe (30 przypadków). W tym kontekście wyróżnia się grób 3/2008, w którym odkryto szczątki młodej kobiety w wieku Juvenis/Adultus, złożone przy prawym boku innego osobnika dorosłego o nieokreślonej płci. Ciało pogrzebano w tym samym czasie, na co wskazuje jednolity, regularny kształt jamy grobowej oraz brak śladów przemieszania szczątków. Groby rodzinne zawierające szczątki dwóch dorosłych osobników należą do stosunkowo rzadkich odkryć na stanowiskach z wczesnego średniowiecza (Rajewski 1937-1939: 54; Kufel-Dzierzgowska 1975: 375; Wrzesińska, Wrzesiński 2001: 435, 440), a ich przykłady znane są m.in. z Dziekanowic, stan. 22, pow. gnieźnieński (Wrzesińska, Wrzesiński 2001: 435-440), Sowinek, pow. poznański (Krzyszowski 1992: 86) czy Młodzikowa, pow. średzki (Leciejewicz, Łosiński 1960: 115-116, 158). Osobnego omówienia wymagają pochówki 7A/1998 i 7B/1998, w przypadku których ciało mężczyzny w wieku nie młodszym niż wiek Maturus (7A/1998) zostało pogrzebane w miejscu istniejącego już grobu dorosłej kobiety (7B/1998). Wyraźne różnice w zarysach obu jam grobowych sugerują, iż powstały one w różnym czasie. Z kolei niemal całkowite zaleganie jednego pochówku nad drugim nasuwa

30 Na ich rozmiary oraz kształt mogła wpłynąć liczba ciał zmarłych i sposób ich ułożenia. Można zauważyć, że długość części jam grobowych (9 przypadków) przekraczała 2,3 m (najdłuższa jama grobu 8/2008 posiadała wymiary 2,86 x 0,84 m). Fakt ten intryguje w kontekście danych antropologicznych, wskazujących na średnią przyżyciową wysokość ciała zmarłych mężczyzn w granicach około 167,4-170 cm. W tej sytuacji można domniemywać, iż wielkość jam grobowych podyktowana była obecnością elementów wyposażenia lub darów, w postaci np. jadła lub innych substancji organicznych, których śladów dziś nie jesteśmy w stanie stwierdzić. Fragmenty kości zwierzęcych wystąpiły w inwentarzu grobów 10/1998 oraz 18/2008. Szczątki zwierzęce odkryto również w obrębie paleniska (obiekt 1A/2008).

31 Szczątki dziecka zalegały płycej o około 0,15-0,2 m niż kości osób dorosłych pochowanych w jego sąsiedztwie. Płytkie zaleganie pochówków dziecięcych jest typowe dla wczesnego średniowiecza i wiąże się z mniej starannym ich wykonaniem (Zoll-Adamikowa 1971: 28; Wrzesińska, Wrzesiński 2002: 281-282).

32 Dla porównania na nekropolii na grodzisku w Łądzie stan. 1 (datowanej na koniec XI – połowę XIII w.) większość pochówków usytuowana była wzdłuż osi E-W, a odchylenia w kierunku NW stwierdzono w 25 przypadkach na 123, dla których można było ustalić orientację. Groby te koncentrowały się w południowej i centralnej części stanowiska i posiadały nieco bogatsze wyposażenie. Uważa się, że są one starsze od pozostałych i pochodzą z okresu przed założeniem kościoła. Na cmentarzysku na podgrodzium (użytkowanym od XII do połowy XIII w.) wszystkie czytelne pochówki ułożone były na linii E-W i skierowane głowami na W (Dębska-Luty, Lipińska 1986: 63-68). Uwzględniając powyższe można założyć, że odchylenia od osi E-W w orientacji grobów na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach w Łądzie typowe są dla starszych założeń, datowanych na XI w.

33 Omawiany grób został zniszczony w wyniku współczesnej orki.

wniosek o celowym wykonaniu młodszego wkopu w miejscu starszego grobu. Podobne przypadki, interpretowane jako groby podwójne, znane są m.in. z Komorowa, pow. szamotulski (Malinowski, Malinowski, Lorkiewicz 1994: 12-13, 33), Sowinek, pow. poznański (Krzyszowski 1992: 86) oraz Czerska, pow. piaseczyński (Bronicka-Rauhut 1998: 17).

W 22 pochówkach zmarli złożeni zostali głową na W, NW lub SW zaś w 4 przypadkach na E, NE lub SE. Nie stwierdzono zależności między płcią, wiekiem lub charakterem wyposażenia a kierunkiem ułożenia zwłok³⁴.

Usytuowanie jam grobowych na osi E-W z drobnymi odchyleniami w kierunku S lub N jest charakterystyczne dla większości wczesnośredniowiecznych cmentarzysk z ziem polskich i wiąże się z wprowadzeniem obrządku szkieletowego jako jednego z efektów chrystianizacji w X w. Również dwukierunkowość pochówków oraz dominacja zachodniej orientacji szkieletu na obiektach funeralnych z XI-XII w. są zjawiskami powszechnymi. Ułożenie zwłok głową skierowaną na zachód i twarzą zwróconą ku wschodowi związane jest z tradycją katolicką i typowe dla cmentarzysk przykościelnych (Miśkiewicz 1967: 129). Orientacja zwłok mogła być również zależna od pory dnia, w której chowano zmarłego. Zwrócenie głowy na wschód byłoby właściwe dla zmarłych grzebanych rano, zaś na zachód odpowiadałoby pogrzebom w porze wieczornej. Odchylenia od osi E-W tłumaczyć by można wówczas zmianą w pozycji wschodu i zachodu słońca na nieboskłonnie w zależności od pory roku (Zoll-Adamikowa 1971: 42, 46).

Ze względu na złe właściwości konserwujące gleby w przeważającej liczbie pochówków zachowały się jedynie zniszczone i niekompletne czaszki oraz nieliczne i często drobne fragmenty kości długich. W grobach 11/1998, 6/2008, 8/2008 oraz 14/2008 szczątki w ogóle się nie zachowały. Ponadto w wielu przypadkach uległy one przemieszczeniu. Taki stan znacznie utrudnił (a w 8 przypadkach uniemożliwił) interpretację sposobu ułożenia ciał w jamach. Zdaje się jednak, że podobnie jak na większości cmenta-

ryszk z tego okresu, dominowała pozycja wyprostowana na wznak, zarejestrowana w 20 przypadkach³⁵. W grobie 9/1998 zmarły spoczywał na plecach, zaś osobnicy z grobów 7B/1998 oraz 3B/2008 przypuszczalnie zostali złożeni do jamy w pozycji wyprostowanej. Zmarli złożeni w grobach 17-18/2008 mieli obie ręce wyciągnięte wzdłuż ciała, zaś mężczyzna z grobu 19/2008 prawą rękę miał wyciągniętą wzdłuż ciała, a lewą ułożoną na miednicy. Jak pisze H. Zoll-Adamikowa (1971: 54-57), układanie rąk wzdłuż ciała typowe jest dla XI – początku XII w. zaś układanie prawej lub lewej ręki na miednicy częściej praktykowano w XII stuleciu³⁶. Za nietypowy uznać można grób 4/2008, w którym zmarły pochowany został ze skrzyżowanymi stopami³⁷ (podobne pochówki znane są z Cedyni, stan. 2a - Porzeziński 2006: 38-39, 108, 151), a także grób 12/2008, w którym pochowano zmarłego w pozycji embrionalnej. Osobliwością łądzkiej nekropolii jest niewielkie zgrupowanie grobów (12-14/2008) w północnej części odsłoniętego obszaru (ar 55/B). Charakterystyczną cechą zgrupowania jest zorientowanie jam grobowych wzdłuż osi SE-NW (co wyłącza je z dającego się zaobserwować układu rzędowego), a także nietypowość stanowiących go pochówków. I tak grób 12/2008 wyróżnia się embrionalnym ułożeniem zwłok mężczyzny w wieku Maturus (powyżej 45-50 roku życia), złożonych na lewym boku. W pochówku 13/2008 pochowano osobnika z przytroczonym do pasa (?) żelaznym kluczem, zaś jama grobowa 14/2008, jako jedyna na omawianym cmentarzysku, zawierała elementy obstawy kamiennej.

Z uwagi, iż przytłaczająca większość szkieletów na średniowiecznych cmentarzyskach spoczywa w pozycji wyprostowanej na wznak, wszelkie odstępstwa od tej reguły traktowane są jako nienaturalne i mogą być interpretowane jako przejaw gwałtownej śmierci i zastygnięcia ciała w anormalnym położeniu. Częściej jednak przedstawia się je jako dowód na praktykowanie w przeszłości zabiegów magicznych (tzw. antywampirycznych) w celu ochrony żywych członków społeczności przed złowrogą działalnością zmarłych.

34 Cmentarzysko zaliczyć można do grupy IIb wg H. Zoll-Adamikowej (1971: 41), czyli nekropolii, na których orientacja szkieletów nie wykazuje związków z płcią zmarłego.

35 Groby: 1-3, 5-7A, 8/1998 oraz 1-3A, 4-5, 7, 9, 11, 13, 16-19/2008.

36 Tendencja ta nie jest jednak regułą i np. ułożenie jednej ręki na miednicy a drugiej wyprostowanej spotyka się również w grobach datowanych na X oraz X/XI w. (Zoll-Adamikowa 1971: 54-57).

37 Możliwe, że pierwotnie kończyny były ze sobą związane w miejscu kostek, jednakże ślady sznura nie przetrwały do naszych czasów. Tego typu anomalie w ułożeniu zwłok mogą mieć związek ze stosowaniem tzw. zabiegów antywampirycznych.

Atypowe pochówki z reguły – podobnie jak w przypadku łądzkim – pozbawione były wyposażenia (Zoll-Adamikowa 1971: 54; Kufel-Dierzgowska 1975: 376). Ponadto zwyczajem było lokowanie ich w miejscach z jakiś względów wyszczególnionych lub odosobnionych, np. na skraju cmentarzyska. W niektórych jamach zmarli złożeni w pozycji embrionalnej mieli dodatkowo krępowane ręce i nogi, co nie jest wykluczone, aczkolwiek niemożliwe do sprawdzenia w przypadku zmarłego z grobu 12/2008. Analogiczny do omawianego grób został odkryty w Dębczynie, pow. białogardzki (Sikorski 2008: 105-106, ryc. 6). Ze Złotej Pińczowskiej, pow. pińczowski znany jest pochówek mężczyzny ułożonego w pozycji skurczonej na lewym boku, być może związanego, z nożem wbitym w kręgosłup (Miśkiewicz 1967: 129, ryc. 3). Pochówki osób w pozycji skurczonej na boku znane są również z Cedyni, stan. 2a (Porzeziński 2006: 150, tabl. XXXII, XXXIII), Czerska, pow. piaseczyński (Bronicka-Rauhut 1998: 18-19, ryc. 78) i Młodzikowie, pow. średzki (Leciejewicz, Łosiński 1960: 137).

Do nietypowych należy także grób 14/2008, w obrębie którego zarejestrowano elementy obstawy kamiennych w postaci trzech średniej wielkości kamieni polnych ułożonych wzdłuż brzegów jamy w jej północno-zachodnim krańcu. Grób ten wyróżniał się również większymi rozmiarami: 2,55 x 1,06 m. Nie wiadomo jak ułożony był szkielet zmarłego w stosunku do konstrukcji. Po środku obstawy, na głębokości zalegania domniemyanych szczątków zmarłego odkryto nóż żelazny.

W literaturze przedmiotu, stosowanie elementów kamiennych w grobach początkowo wiązano z charakterystycznymi obstawami i brukami kamiennymi typu mazowieckiego (Buko 2006: 359-366). Jednakże takie zwyczaje zdają się należeć do praktyk grzebalnych spotykanych na wielu cmentarzyskach średniowiecznych w różnych regionach Polski (Zoll-Adamikowa 1971: 35-36). Na terenie Wielkopolski wczesnośredniowieczne groby zawierające konstrukcje kamienne (głównie niepełne obstawy) znane są m.in. z Poznania-Śródki (Pawlak 1995: 107-127; Pawlak, Pawlak 2007: 72-73), Dziekanowic, stan. 22, pow. gnieźnieński (Wrzesiński 1993: 171-172), Koninka, stan. 65, pow. szamotulski (Stępnik 2007: 190), Imielna, pow. gnieźnieński (Pawlak, Skorupka, Strzyżewski 2006: 160), Biernatek, pow. śremski (Krzyżaniak 1964: 173-178), a także z Łądu, z nekropolii na grodzisku (Dębska-Luty, Lipińska 1986: 63).

W wierzeniach pogańskich stosowanie obstaw kamiennych mogło symbolizować barierę dzielącą świat żywych i umarłych. W ten sposób wyznaczona granica chroniła ciało i duszę zmarłego przed nieznanym i budzącym lęk pośmiertnym środowiskiem. Z drugiej strony zamykała szczątki „w rytualnym kręgu grobu”, by w ten sposób uchronić żywych przed zgubnym wpływem zmarłego (Zoll-Adamikowa 1979: 114-115; Pawlak, Pawlak 2007: 72-73).

Do omówienia pozostaje jeszcze kwestia obecności w jamach grobowych węgla drzewnych odnotowanych w 4 grobach (groby 1, 2, 10 i 14/2008). W dwóch przypadkach nie zdołano ustalić płci oraz wieku pochowanych. W pozostałych kobietę w wieku Maturus (35-40 lat) oraz mężczyznę w wieku Maturus (40-45 lat). Interesujące nas węgle drzewne nie tworzyły czytelnych skupisk, a ich obecność była rejestrowana w różnych miejscach jam. Podobne sytuacje stwierdzono również na cmentarzyskach z wczesnego średniowiecza w Komorowie, pow. szamotulski (Malinowski, Malinowski, Lorkiewicz 1994: 33), Dziekanowicach, pow. gnieźnieński (Wrzesińska, Wrzesiński 1993: 173; 2001: 442-43), Młodzikowie, pow. średzki (Leciejewicz, Łosiński 1960: 114-115), Poznaniu-Śródce (Pawlak, Pawlak 2007: 81-83) i Lutomiersku, pow. pabianicki (Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 19). Ich występowanie świadczy o praktykowaniu zwyczaju puryzacji jamy grobowej przed złożeniem w niej ciała zmarłego. Zwyczaj taki był dość powszechnie stosowany na słowiańskich nekropoliach i polegał na oczyszczeniu wykopanej jamy przez palenie w niej ognia lub wrzucenie pozostałości ogniska palącego się obok (Wrzesińska, Wrzesiński 2001: 442-443). T. Poklewski interpretuje obecność węgla drzewnych jako reminiscencję zabiegów zbliżonych do ciała palenia (Nadolski, Abramowicz, Poklewski 1959: 19).

INTERPRETACJA FUNKCJI OBIEKTÓW POZAGROBOWYCH

Spośród obiektów pozagrobowych związanych z użytkowaniem nekropolii zarejestrowano pozostałości dwóch palenisk otwartych (ob. 1-2/1998) oraz jamę z paleniskiem (ob. 1/2008). Wymienione obiekty skoncentrowane były w zachodniej części cmentarzyska.

Obecność palenisk na nekropoliach wczesnośredniowiecznych nie należy do rzadkości i stwierdzona została m. in. w Poznaniu-Śródcie (Pawlak, Pawlak 2007: 80-82), na wzgórzu „Młynówka” w Wolinie (Wojtasik 1968: 173-175), Cedyni, stan. 2a (Porzeziński 2006: 135) oraz w Końskich (Gąsowski 1952: 159). Zagadkowo natomiast przedstawia się kwestia funkcji jamy 1/2008, będącej przypuszczalnie pozostałością niewielkich rozmiarów obiektu naziemnego z paleniskiem w południowo-zachodnim narożniku. Analogiczny obiekt odkryty został na cmentarzysku w Cedyni, stan. 2a (jama nr 2, datowana na 2. połowę X w. - Porzeziński 2006: 133-134, 218-219). Podobne odkrycia znane są z Poznania-Śródki (Pawlak, Pawlak 2007: 81-82).

Obecność wyżej wymienionych obiektów wiązała się ze sferą wierzeń w życie dusz po śmierci i z praktykowaniem obyczajów mających zapewnić im dobrobyt w świecie pozagrobowym, a także utrzymać duchową łączność z żyjącymi. Palenie ognisk i spożywanie pokarmów powszechnie związane jest z obyczajem odprawiania stypy oraz innych uctw zaduszych. Uroczysty poczęstunek wyprawiany po pochowaniu zmarłego – tzw. strawne lub trizna (Burszta 1967: 190) – miał na celu fizyczne pokrzepienie żywych i uchronienie ich od zgubnych wpływów śmierci. Spożywaną strawą dzielono się również z umarłymi. Jadło pełniło rolę łącznika pomiędzy dwoma światami. Zdaniem J. Wawrzeniuka (2007:48), „wszystkie te zabiegi (...) budowały kontakt z zaświatami, z drugiej zaś strony mogły służyć jako magiczna ochrona przed demonami”. Ognie na cmentarzyskach wzniesiono także podczas wiosennych i jesiennych dni zaduszych. Zapalano je „na mogiłach dla tzw. ubożąt, tj. dusz zmarłych krewnych, i przy tych ogniskach odprawiano biesiady nazywane ówczynie grumadkami” (Wróblewski 1967: 525).

CHOROLOGIA I CHRONOLOGIA STANOWISKA

Przebadana część cmentarzyska w Łądzie, stan. 9 obejmuje obszar o powierzchni około 2 arów. Prace archeologiczne objęły swym zasięgiem zachodni krańiec nekropolii (mieszczącej się w całości we wschodniej oraz centralnej części piaskowej kępy wchodzącej

w obręb stanowiska), na co wskazuje brak pozostałości jam grobowych w obrębie zachodniej części rowu sondażowego wytyczonego w 1998 roku oraz w wykopie na obszarze ara 109³⁸, zbadanym w lipcu 2008 roku. Pewnych informacji dostarcza również usytuowanie palenisk, które – zgodnie z sugestią J. Woźnego (2007: 222-223) – często zajmowały peryferia miejsc grzebalnych. W przeszłości obszar ten od ówczynie funkcjonującego grodu oddzielało wypełnione wodą obniżenie terenu, stanowiące starorzecze Warty (Rączkowski 2008). Suche wyniesienie w niewielkiej odległości od miejsca zamieszkania (około 500 m), biorąc pod uwagę tutejsze warunki geograficzne, stanowiło dogodną przestrzeń na założenie cmentarza. Poza praktycznymi względami związanymi z warunkami środowiska naturalnego ulokowanie miejsca pochówku zmarłych „za wodą” miało wśród Słowian znaczenie kulturowe. Woda stanowiła strefę graniczną między światami żywych i umarłych. Z jednej strony wierzono, iż dusze przekraczając ją dostawały się w zaświaty (Kotowicz 2007: 62-66). Z drugiej zaś takie usytuowanie mogło być wyrazem praktykowania rytuału separacyjnego w stosunku do zmarłych. Jego geneza sięga czasów prehistorycznych i wiąże się naturalnym lękiem człowieka przed śmiercią, „z nakładaniem tabu na kontakt bezpośredni i niekontrolowany z pochowanymi szczątkami, mogącymi „przenosić” śmierć” (Kowalewski 2007: 128). Woda ograniczała zmarłych i ich dusze. Wyłączała i wydzielala miejsce ich spoczynku.

Materiałem datującym, który posłużył do uzyskania obrazu chronologicznego obiektu grzebalnego, są odkryte na stanowisku ozdoby oraz przedmioty codziennego użytku. Analiza wykazała, iż stosowanie ich obejmuje w niektórych przypadkach bardzo rozległy okres sięgający od X aż do XIII w. Niemniej jednak najczęstsze ich występowanie mieści się zasadniczo między XI a XII stuleciem i częściowo obejmuje wiek X, co wskazuje na użytkowanie nekropolii w przybliżeniu w tym samym okresie.

Nieprecyzyjnym wyznacznikiem jest natomiast ceramika. Duże rozdrobnienie i przemieszanie materiału uniemożliwiło określenie form naczyń. W rezultacie ustalono przybliżone ramy chronologiczne dla ceramiki pochodzącej z grobów, obiektów pozagrobowych oraz z warstwy II na okres od 2. połowy X do XII w.

38 Ar 109 oddalony jest o 30 m na południe od wykopów w obrębie arów 55, 65 oraz 66 gdzie natknięto się na groby. W jego granicach zarejestrowano obecność warstwy kulturowej z wczesnego średniowiecza. Dało to możliwość oceny zasięgu omawianej części cmentarzyska w kierunku południowym.

Dla datowania poszczególnych zespołów, a pośrednio również dla wyznaczenia okresu funkcjonowania nekropolii, istotna okazała się analiza nawarstwień grobów i obiektów, dzięki czemu możliwe było ustalenie kolejności pochówków. Najwyższe ramy chronologiczne przypisać można grobom: 6/1998 (2. połowa X – początek XI w.), 10/1998 (X/XI w.), 15/2008 (2. połowa X – 1. połowa XI w.), 9/1998 (koniec X – 1. połowa XI w.), 2/2008 (koniec X – 1. połowa XI w.), 3/1998 (XI w.), 6-7/2008 (XI w.), 11/2008 (XI) oraz 1 i 3/2008 (XI – XI/XII w.). Na pochodzenie części obiektów grobowych z okresu od 2. połowy X do połowy XI stulecia wskazują niektóre typy wylewów naczyń oraz rodzaje stosowanych ornamentów, które występują jednak z materiałem późniejszym (groby 3, 6, 10/1998 oraz 7/2008). Niewielka liczba odkrytych ułamków ceramiki oraz stosunkowo wąskie ich datowanie pozwoliło na uściślenie ram chronologicznych grobów 6/1998 i 10/1998. Z uwagi, iż grób 15/2008 w znacznej części został zniszczony przez młodszy od niego obiekt 1/2008 (datowany na 2. połowę XI – XI/XII w.), datować go można na okres przed połową XI w. Nieprzypadkowe zdaje się być usytuowanie w swym bezpośrednim sąsiedztwie grobów 9/1998 oraz 2/2008 (ar 66/B), w inwentarzu których odkryto drewniane wiaderka z żelaznymi okuciami datowane na 2. połowę X – 1. połowę XI w. Przypuszczać można, że obydwu pochówków dokonano w zbliżonym czasie. Ponadto w grobie 2/2008 stwierdzono srebrną monetę złożoną na twarzy zmarłej, co wskazywałoby na jego założenie w czasie największego rozpowszechnienia owego zwyczaju, tj. od końca X do początku XII w. (Zoll-Adamikowa 1971: 117; Suchodolski 1998: 497-501). Nasuwa się zatem wniosek, że obie jamy grobowe wykopano pod koniec X lub w 1. połowie XI stulecia. W przypadku grobu 3/1998 o datowaniu decyduje obecność żelaznego szydła oraz srebrnego pierścionka plecionego z trzech par drucików, których to chronologię odnieść można głównie do XI w. W przypadku próby ustalenia chronologii obiektów grobowych 3/2008 oraz 6-7/2008 pod uwagę należy wziąć fakt nawarstwień się ich jam grobowych. Jama grobu 3/2008 (w inwentarzu której odnotowano kabłączki skroniowe datowane na 2. połowę X – XI/XII w.) zalegała częściowo nad wkopami grobów 6 i 7/2008 (w których odkryto materiał zabytkowy datowany

na XI – XII w.). Z powyższego należy wnioskować, iż pochówek 3/2008 jest młodszy, a jego chronologię odnieść można do XI – XI/XII w. Tym samym pochówki 6-7/2008 datować można na XI stulecie. W inwentarzu grobu 1/2008 stwierdzono brązowe okucie końca pasa datowane na lata po XI w. Przy szczątkach zmarłej pochowanej w grobie 11/2008 (podobnie jak w pochówku 7/2008) znajdował się nóż żelazny w pochewce zakończonej metalowym okuciem, którego obecność pozwala stwierdzić, iż zespół datować można w przybliżeniu na XI w. (Jażdżewski 1949: 149; Wrzesiński 1993: 174).

Chronologię pozostałych obiektów grobowych przyjąć można w oparciu o odkryty w nich materiał ceramiczny (w wielu przypadkach wyznaczający dolną granicę datowania) oraz uwzględniając przyjęte ramy funkcjonowania całości wyeksplorowanej części nekropolii. I tak, grób 19/2008 datować można na 4 ćw. XI – XI/XII w., groby 1, 10, 17/2008 na X/XI – XI/XII w., zaś groby 1-2, 4-5, 7A-B, 8, 11/1998 oraz 4-5, 8-9, 12-14, 16, 18/2008 na okres od 2. połowy X do XI/XII w. Należy przy tym uwzględnić, iż jama grobowa 5/1998 jest starsza od częściowo zalegającego pod nią grobu 1/1998, zaś pochówek 7A/1998 jest starszy od zalegającego nad nim pochówku 7B.

W stosunku do pozostałych obiektów zarejestrowanych na stanowisku ich datowanie przedstawia się następująco: obiekt 1/1998 na podstawie zgromadzonego materiału ceramicznego datować można na 2. połowę X – 1. połowę XI stulecia, zaś chronologię obiektu 1/2008 – biorąc pod uwagę odkrytą w nim monetę (denar Ottona I Pięknego z lat 1061-1087) oraz ułamki naczyń – odnieść można do 2. połowy XI – XI/XII w. Najwięcej problemów nastręcza ustalenie okresu użytkowania obiektu 2/1998, w którym wystąpiły drobne oraz nieliczne fragmenty ceramiki typowej dla szerokiego przedziału czasu od X/XI do XIII w.

Uwzględniając datowanie poszczególnych zespołów oraz zabytkowych przedmiotów (w większości przypadające na XI – XII stulecie oraz częściowo obejmujące X w.), w tym dwóch denarów emitowanych w latach 1037-1055 oraz 1061-1087, jak i materiału ceramicznego (typowego dla okresu od połowy X do XII w.) przyjąć można dość szerokie ramy chronologiczne użytkowania omawianego cmentarzyska zamykające się między połową X a XII stuleciem. Szacując przypuszczalny czas użytkowanie nekropolii pamiętać należy, iż związana była z łódzkim ośrod-

kiem grodowym działającym w okresie od IX/X do XIII w. (por. Brzostowicz 2005). Jest to zatem trzecie znane nam cmentarzysko funkcjonujące na tym terenie. Przypomnę, że pozostałe nekropolie, o typowo przykościelnym charakterze, usytuowane były w obrębie warowni (przy domniemanym kościele św. Andrzeja) oraz na podgrodzium (przy kościółku św. Piotra). Czas użytkowania pierwszego z wymienionych cmentarzy K. Dębska-Luty i A. Lipińska (1986: 76-77) odnoszą do okresu między końcem XI a połową XIII w., drugi zaś miał funkcjonować od XII do połowy XIII w. Można zatem stwierdzić, iż początki omawianej nekropolii sięgają starszych czasów i generalnie odpowiadają II fazie funkcjonowania grodu łądzkiego (Brzostowicz 2005: 53). Ze względu na panujący na omawianej nekropolii pogański charakter obrzędowości związanej z pochówkiem (widoczny także w przypadku najstarszych grobów datowanych na czasy przed założeniem kościoła, odsłoniętych na cmentarzysku w obrębie grodziska - Dębska-Luty, Lipińska 1986: 63-65) wydaje się, iż ostatnie lata użytkowania obiektu prawdopodobnie zażębiały się z utworzeniem nowego cmentarza na terenie warowni. Wraz z upowszechnieniem się obrządku chrześcijańskiego zaniechano chowania zmarłych na terenie pobliskiego wyniesienia, a nowe pochówki lokowano przy miejscowych kościołach (por. uwagi Zoll-Adamikowej, 1971: 144-145).

Biorąc pod uwagę powyższe fakty, ramy chronologiczne funkcjonowania cmentarzyska zamknąć można w przedziale od 2. połowy X do XI/XII w.

PRÓBA SPOŁECZNEJ INTERPRETACJI POPULACJI ŁĄDZKIEJ Z OKRESU OD 2. POŁOWY X DO XI/XII W.

Cmentarzysko odkryte na stanowisku nr 9 w Łądzie użytkowane było przez mieszkańców tutejszego zespołu osadniczego w okresie od 2. połowy X do XI/

XII w. W tym czasie gród należał do znacznie większych ośrodków państwa wczesnopiastowskiego³⁹. Zamieszkiwali go wówczas członkowie zbrojnej załogi wraz z rodzinami oraz osoby pełniące obowiązki sądowo-administracyjne i wojskowe z ramienia panującego rodu książęcego⁴⁰. Lokalizacja obiektu w bezpośrednim sąsiedztwie ważnych szlaków handlowych, prowadzących z Rusi nad Bałtyk oraz łączących Kalisz z Gnieznem i Kruszwicą (Wędzki 1966: 39-42; Zeylandowa 1974: 17-20; Zeylandowa 1978: 42; Brzostowicz 2006: 153) sprzyjała szybkiemu rozwojowi rzemiosła i handlu. Z upływem czasu następowało stopniowe wyodrębnienie się warstw średnich, reprezentowanych m.in. przez bogacących się rzemieślników i kupców. Pomimo wyraźnego zróżnicowania pod względem statusu ekonomicznego ludności pochowanej w zachodniej części nekropolii nie stwierdzono, aby poszczególne groby tworzyły specyficzne, intencjonalnie wydzielone skupiska ze względu na charakter wyposażenia. Pochówki zawierające bardziej zróżnicowane wyposażenie i dary odnotowano w centralnej części obszaru badań (ar 66/B-C)⁴¹, w bezpośrednim sąsiedztwie grobów ubogiej ludności. Wszystkie odsłonięte groby podzielić można na trzy grupy odzwierciedlające status ekonomiczny zmarłych: 1) pochówki bez wyposażenia – należące do najuboższych członków społeczeństwa, 2) pochówki wyposażone w pojedyncze noże żelazne, 3) pochówki zawierające od 2 do 5 przedmiotów oraz wyposażone w wyroby rzadko odnotowywane na polskich cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych (klucz żelazny, drewniane wiadra obite żelazną blachą). Ogółem obecność wyposażenia zarejestrowano w 18 pochówkach⁴² na 32 przebadane (por. Zoll-Adamikowa 1971: 57, 126, tabela IX-X; Wrzesiński 1993: 173; Krzyszowski 1992: 86; Malinowski, Malinowski, Lorkiewicz 1994: 34). Przedmioty odkrywane w poszczególnych grobach występowały w liczbie od 1 do 5 elementów, przy czym nieznacznie częściej znajdowano je przy pochówkach kobiecych (6 przypadków) niż męskich (5 przypad-

39 Według najnowszych badań początki funkcjonowania ośrodka grodowego w Łądzie przypadają na IX/X lub początek X w. (Brzostowicz 2005: 51). W początkowej fazie swego rozwoju była to niewielka warownia o charakterze plemiennym, która została spalona w 1. połowie X w. w wyniku ekspansji państwa piastowskiego (podobnie jak analogiczne obiekty z pobliskich Raszew, Sławia-Wodziska oraz Samarzewa – por. Brzostowicz 2006: 153-158). Usytuowanie grodu podkreślające jego walory obronne, a także położenie na przecięciu się ważnych szlaków handlowych przyczyniły się do decyzji o jego odbudowie i obsadzeniu załogą piastowską. Na podstawie badań dendrochronologicznych wiadomo, że miało to miejsce po 940 roku (Brzostowicz 2005: 53). W niedługim czasie poważnie zyskał on na znaczeniu stając się jednym z ważniejszych ośrodków państwa pierwszych Piastów.

40 Militarny charakter założenia poświadczają potężne wały obronne oraz odkryte elementy uzbrojenia w postaci ostróg i grotów strzał (Zeylandowa 1978: 40; Brzostowicz 2005: 50, ryc. 2).

41 Groby: 3, 9/1998 oraz 2-3, 6-7/2008.

42 Dane te nie uwzględniają grobów, w których odkryto jedynie drobne fragmenty ceramiki i nie zanotowano obecności innych przedmiotów. Informacje o wystąpieniu ceramiki w jamach grobowych znajdują się w części katalogowej.

ków). Wystąpiły również w grobie dziecięcym oraz przy szczątkach 6 zmarłych, których płeć pozostaje nieznana. Do najbogatszych należy pochówek osobnika w wieku Infans I (grób 3/1999) oraz kobiety w wieku wczesny Maturus (35-40 lat; grób 2/2008). O znacznej zamożności przynajmniej części rodzin korzystających z nekropolii świadczy bogaty pochówek dziecka, w którym odkryto srebrny kabłączek skroniowy (pierwotnie umocowany do opaski na głowie zmarłego), nóż żelazny w skórzanym pochewce, sztyło żelazne oraz „wrzucony”⁴³ do jamy grobowej srebrny pierścionek. Pochówki najmłodszych członków społeczeństwa z wczesnego średniowiecza z reguły charakteryzują się płytkim zaleganiem i brakiem lub ubogim wyposażeniem (Miśkiewicz 1967: 128, 131; Zoll-Adamikowa 1971: 27-28) spotykanym dopiero przy szczątkach dzieci powyżej 3 roku życia (Wrzesińska, Wrzesiński 2002: 282). Dla porównania na cmentarzyskach zlokalizowanych na grodzisku oraz podgrodziu w Łądzie, na ogólną liczbę 38 pochówków dziecięcych wyposażenie zarejestrowano w 6, z czego w 3 przypadkach były to pojedyncze kabłączki skroniowe (Dębska-Luty, Lipińska 1986: 52-59, tab. 1-2).

Ulokowanie pochówku dziecięcego wśród grobów dorosłych oraz dbałość o jego sute wyposażenie na czas „życia po śmierci”, jak również obecność na cmentarzysku podwójnych grobów dorosłych osobników (groby 7A-7B/1998 oraz 3/2008) świadczyć może o silnym poczuciu więzi rodzinnych, a także stanowi dowód miłości i przywiązania do siebie członków poszczególnych rodzin.

W obrębie omawianej nekropolii pochowani zostali osobnicy obu płci oraz w różnym wieku. Nie stwierdzono aby poszczególne groby tworzyły specyficzne skupiska ze względu na wiek bądź płeć zmarłych. Spośród 32 pochówków analizie antropologicznej, spo-

ządzanej przez A. Wrzesińską (2003; 2008), poddano najlepiej zachowane szczątki pochodzące z 24 grobów. Łącznie ustalono płeć 19 oraz przybliżony wiek 18 osób. W stosunku do 6 osobników można było jedynie stwierdzić, że zmarli oni w wieku dorosłym.

Dużą część szkieletów oznaczono jako męskie (11 przypadków). Prócz tego wyróżniono 8 pochówków kobiecych⁴⁴ oraz 1 pochówek dziecka w wieku Infans I. Największa śmiertelność wśród kobiet następowała w wieku Maturus, po 35-40 roku życia, zaś wśród mężczyzn w wieku Maturus, po 40-45 roku życia. W 3 pochówkach zmarli dożyli wieku Maturus/Senilis (50-60 lat) lub Senilis (powyżej 55 lat). Najstarszym osobnikiem pochowanym w obrębie zachodniego krańca nekropolii był mężczyzna zmarły w wieku około 65 lat. Najmłodszy osobnik zmarł w okresie młodszego dzieciństwa (nie starszy niż 6-7 lat).

Przybliżoną przyżyciową wysokość ciała udało się ustalić dla 4 osobników: w przypadku kobiety w wieku Adultus (25-30 lat) wynosiła ona 160-164 cm, zaś w przypadku mężczyzn w przedziale wieku 35-65 lat średnia wysokość wynosiła 167,4-170 cm.

Analogiczne dane z cmentarzysk na grodzisku i podgrodziu w Łądzie (użytkowanych od końca XI do połowy XIII w.) wskazują, iż przeważająca liczba zgonów wśród kobiet występowała do wieku 35 lat⁴⁵, zaś wśród mężczyzn w przedziale od 30 do 60 lat⁴⁶ (Dębska-Luty, Lipińska 1986: 77-78).

Przeciętna przyżyciowa wysokość ciała kobiet wynosiła 156,2 cm, zaś mężczyzn 167,2 cm (Dręczewska-Kamińska, Kozak 1986: 110).

Na szczątkach kostnych pochodzących z omawianego cmentarzyska w Łądzie zaobserwowano stosunkowo niewiele patologicznych zniekształceń kości wynikających z chorób i urazów⁴⁷. W przeważającej części przypadków dotyczyły one szczątków

43 Ozdoba znajdowała się po lewej stronie szczątków dziecka, w odległości około 0,8 m od czaszki (poniżej kolan), podczas gdy nóż i sztyło znajdowały się w odległości około 0,35 m od czaszki (przypuszczalnie na wysokości pasa). Ponadto rozmiar pierścionka (średnica wew. 1,6 cm), sugerują, iż ozdoba przeznaczona była dla osoby dorosłej. Z powyższego wysnuć można przypuszczenie, że pierścionek znalazł się w jamie grobowej, gdy szczątki dziecka już w niej spoczywały i być może był wyrazem ostatniego pożegnania i matczynej miłości. Niektórzy badacze przypisują pierścionkom prócz funkcji ozdoby także znaczenie magiczne identyfikując je z amuletami posiadającymi moc ochronną i leczniczą (Rajewski 1937-1939: 67; Bronicka-Rauhut 1998: 33). Być może okaz znaleziony w grobie dziecka miał za zadanie chronić jego duszę przed złowrogimi siłami w zaświatach.

44 Na podstawie wyposażenia można przypuszczać, iż grób 6/2008 również należał do osobnika płci żeńskiej, co łącznie daje liczbę 9 pochówków kobiecych.

45 Odsetek kobiet zmarłych w wieku Adultus na wszystkich cmentarzyskach średniowiecznych jest znaczny, co wynika z dużej śmiertelności w okresie ciąży i porodów.

46 Młody wiek większości mężczyzn (do 35 lat) pochowanych na terenie nekropolii na podgrodziu przypuszczalnie był spowodowany śmiercią na skutek ran odniesionych w walkach lub w innych okolicznościach (Dębska-Luty, Lipińska 1986: 77-78).

47 Wyniki analizy antropologicznej w przypadku oceny zmian chorobowych są jedynie w przybliżeniu miarodajne dla całej populacji korzystającej z cmentarzyska, gdyż dotyczą zaledwie kilku osobników, których szczątki przetrwały w dość dobrym stanie do dnia dzisiejszego. Ustaień takich dokonano dla zmarłych z pochówków: 1-2/2008, 11/2008, 16-19/2008.

osób starszych, zmarłych w późnym wieku Maturus II i w wieku Senilis i częściej obserwowano je na szkieletach męskich (4 przypadki).

Najczęściej w materiale kostnym rejestrowano ślady schorzeń narządu żucia. Należą do nich: zmiany zapalne w przyzębiu i infekcje w postaci ropni, próchnicy zębów oraz złogi kamienia nazębnego (wykryte u 2 osobników) i parodontozy. Zarejestrowano także ślady utraty zębów za życia w postaci obliteracji zębodołów.

W trzech przypadkach stwierdzono zmiany w stopie oczodołów w postaci przerostu struktur gąbczastych, tzw. cribra orbitalia. Ponadto zdiagnozowano objawy schorzeń infekcyjnych oraz zmiany przeciążeniowe kości, powstałe na skutek postępujących z wiekiem chorób i wykonywanej pracy. Należą do nich między innymi artretyzm czy reumatyzm.

Biorąc pod uwagę wyżej wymienione patologiczne zmiany w materiale kostnym zmarłych pochowanych na przebadanym fragmencie cmentarzyska można przypuszczać, iż nie są to przypadki odosobnione i podobne schorzenia dotyczyły znaczną część tutejszej społeczności. Tego rodzaju nieprawidłowości nie stanowią wyjątków i są często diagnozowane w odniesieniu do szczątków zmarłych pochowanych na średniowiecznych nekropoliach. Szczególnie często stwierdza się schorzenia narządu żucia. Obliczono, że próchnica nękała we wczesnym średniowieczu około 44 % ludności ziem polskich (Tyszkiewicz 1983: 149). W przypadku społeczności łódzkiej użytkującej cmentarzyska na grodzie i podgrodziu dotknęła ona aż 62 % populacji (Otoccki, Borysewicz-Lewicka 1986: 162). Prócz próchnicy dla osadników z Łądu z okresu XII – XIII w. nie-rzadkie były inne choroby zębów i przyzębia oraz takie dolegliwości jak: częste zmiany o typie artropatii, zapalenia szpiku i kości oraz inne zwyrodnienia, a także złamania i zmiany urazowe (Otoccki, Borysewicz-Lewicka 1986: 180-199).

Na podstawie sporządzonej analizy antropologicznej przypuszczać można, że społeczność korzystająca z omawianego cmentarzyska cieszyła się względnie dobrym jak na ówczesne czasy stanem zdrowia, na co wskazują: dość długi wiek przeżywalności oraz nie odbiegający od ówczesnej normy wzrost zmarłych osobników (por. np. Wrzesińska 2005: 361-372; Wrzesińska, Wrzesiński 2005: 277-286; Porzeziński 2006: 162-163) – świadczący o w miarę dobrych warun-

kach bytu, a także brak śladów nietypowych schorzeń czy epidemii. Dość częste zmiany zwyrodnieniowe kości i stawów najczęściej powstawały w efekcie procesu starzenia. Ich rozwojowi sprzyjać mogły warunki klimatyczne panujące w dolinie Warty – dość duża wilgotność oraz wzrastająca wraz z wycinką lasów częstotliwość powodzi i podtopień (Bartkowski 1978: 23-25). Próchnica, kamień nazębny czy choroby dziąseł i parodontoza, jak również niektóre stany zapalne miały swą główną przyczynę najprawdopodobniej w niedostatecznej higienie. Duży wpływ na ogólny stan zdrowia miała stosowana dieta. Na cmentarzysku wystąpiły przypadki osób ze zmianami typu cribra orbitalia, które to mogą wskazywać na niedożywienie i brak odpowiedniej ilości żelaza w pokarmie. Przy obecnym stanie badań można jedynie przypuszczać, iż wraz z upływem czasu stan zdrowia i warunki bytu ludności uległy pogorszeniu. Wniosek ten można poprzeć nieco niższą średnią długością życia zarówno kobiet jak i mężczyzn, oraz większą częstotliwością, a także różnorodnością występowania schorzeń wśród tutejszych mieszkańców użytkujących nekropole na grodzisku i podgrodziu. Na uwagę zasługuje fakt dość drastycznego wzrostu odsetka osób, u których stwierdzono próchnicę zębów, czego przyczyną może być zmniejszająca się zawartość fluoru w glebie, co jest dość powszechnie występującym geologicznym czynnikiem patogennym (Tyszkiewicz 1983: 66-67).

WNIOSKI

Nekropolia badana w 1998 i 2008 roku jest trzecim wczesnośredniowiecznym cmentarzyskiem szkieletowym znanym z terenu Łądu. Chronologicznie jest to najstarszy odkryty obiekt grzebalny użytkowany przez ludność związaną z funkcjonowaniem tutejszego grodu. Jego datowanie przyjąć można (z pewnym zastrzeżeniem) na okres od 2. połowy X do XI/XII w. Uściślenie ram chronologicznych możliwe będzie po przeprowadzeniu w przyszłości dalszych prac wykopaliskowych.

Odkrycie omawianego cmentarzyska dostarcza wielu cennych informacji, dzięki którym możliwe staje się udzielenie odpowiedzi na pytanie: gdzie znajdowało się miejsce grzebania zmarłych przed założeniem cmentarzy na terenie grodu i podgrodzia? Możliwe staje się również poznanie form eksploatacji

terenu omawianego stanowiska we wczesnym średniowieczu, najpierw jako nekropolii, a następnie – prawdopodobnie – jako osady produkcyjnej w XII i XIII wieku⁴⁸. Zyskujemy także ważne informacje na temat rangi lądzkiego ośrodka osadniczego oraz przekroju zamożności ich mieszkańców.

Pomimo wielu ważnych ustaleń dokonanych w trakcie dotychczasowych wykopalisk na stanowisku nr 9 w Łądzie, otwartym zagadnieniem pozostaje kwestia pełnego zasięgu cmentarzyska, liczby pochówków oraz wielkości populacji użytkującej omawiany obiekt. Wszystko to skłania do sformułowania postulatu kontynuowania w przyszłości badań na tym terenie, szczególnie potrzebnych wobec realnej groźby jego zniszczenia w wyniku rabunkowej działalności tzw. „poszukiwaczy skarbów”.

Bibliografia

- BARTKOWSKI, T.
1978. Środowisko przyrodnicze grodu wczesnośredniowiecznego w Łądzie nad Wartą Środkową, w W. Błaszczak (red.), *Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad Środkową Wartą*: 13-31. Poznań.
- BRONICKA-RAUHUT, J.
1998. *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku*. Warszawa.
- BRZOSTOWICZ, M.
2005. Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad Wartą w świetle badań archeologicznych, w M. Brzostowicz, H. Mizerska, J. Wrzeński (red.), *Łąd nad Wartą dziedzictwo kultury słowiańskiej i cysterskiej*: 47-60. Poznań-Łąd.
2006. Grody przedpiastowskie nad środkową Wartą, w E. Cnotliwy (red.), *Nie tylko archeologia: księga poświęcona pamięci Eugeniusza „Gwidona” Wilgockiego*: 153-160. Szczecin.
2008a. *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2008 roku na stanowisku nr 9 w Łądzie gm. Łądek, pow. ślępecki, woj. wielkopolskie*. Poznań (Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).
2008b. *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2008 roku w obrębie arkusza 57-37 gm. Łądek, pow. ślępecki, woj. wielkopolskie*. Poznań (Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).
- BUKO, A.
2006. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*. Warszawa.
- BUKOWSKI, Z.
1960. *Puste kabłączki skroniowe typu pomorskiego*. Szczecin.
- BURSZA, J.
1967. Zwyczaje i obrzędy pogrzebowe, w J. Bursza (red.), *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 3: 177-195. Poznań.
- CHUDZIAK, W.
2001. Wczesnośredniowieczne groby komorowe z Kałdusa pod Chełmnem na Pomorzu Wschodnim, *Slavia Antiqua* 42: 63-96.
2003. Wczesnośredniowieczne „importy” skandynawskie z Kałdusa pod Chełmnem na Pomorzu Wschodnim, w M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*: 117-126. Warszawa-Lublin.
- DEKÓWNA, M.
2007. Wczesnośredniowieczne ozdoby szklane ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego, na tle ogólnej problematyki rozwoju szklarstwa, w W. Brzeziński (red.), *Skarby wieków średnich*: 52-87. Warszawa.
- DĘBSKA-LUTY, K., LIPIŃSKA, A.
1986. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Łądzie, woj. Konin, w L. Krzyżaniak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Łądzie, woj. Konin*: 13-86. Poznań.
- DRĘCZEWSKA-KAMIŃSKA, U.; KOZAK, J.
1986. Wczesnośredniowieczne pochówki szkieletowe z Łądu, woj. Konin, w L. Krzyżaniak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Łądzie, woj. Konin*: 107-141. Poznań.
- DWORAK, M., KOWALSKA, A. B.
2003. Źródła archeologiczne i ich wstępna analiza funkcjonalna. Wykop III, w W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wschodnia część suburbium*: 241-260. Szczecin.
- DYMACZEWSKI, A.
1961. Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ul. Wieżowej 2-4 w Poznaniu w latach 1939, 1950-1953, w W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3: 138-229. Wrocław-Warszawa.
- DZIEDUSZYCKI, W.
1982. *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2 połowy X wieku do połowy XIV wieku*. Wrocław.
- DZIK, M.
2006. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe z Żukowie, pow. Płońsk*. Warszawa.
- GĄSOWSKI, J.
1952. Cmentarzysko Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu, *Materiały wczesnośredniowieczne* 2: 103-156.
- HENSEL-MOSZCZYŃSKA, B.
1983. Wyroby z Miedzi i jej stopów z wczesnośredniowiecznej Kruszwicy, *Slavia Antiqua* 28: 127-221. Warszawa – Poznań.
- HENSEL, W.
1987. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, wyd. IV. Warszawa.
- JAŹDŹEWSKI, K.
1949. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomerku pod Łodzią w świetle badań w roku, *Materiały wczesnośredniowieczne* 1: 91-163.
- KONDRACKI, J.
1994. *Geografia polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*. Warszawa.
- KOSTRZEWSKI, J.
1949. *Kultura prapolska*. Poznań.
- KOTOWICZ, P.
2007. Woda w słowiańskich wyobrażeniach o zaświatach – mit a rzeczywistość, w W. Dzieduszycki, J. Wrzeński

⁴⁸ Zdaniem Krzysztofa Gorczyca (informacja ustna), który podczas badań wykopaliskowych 1998 roku odkrył obiekty związane z domniemaną osadą produkcyjną, czas jej funkcjonowania należy odnieść do XII i I. połowy XIII w. Badacz ten lokalizuje ją na zachodnim skraju omawianego stanowiska.

- (red.), *Środowisko pośmiertne człowieka. Funeralia lednickie. Spotkania 9*: 59-77. Poznań.
- KOWALEWSKI, A. P.
2007. Królestwo Tanatosa. Z genealogii wyobrażeń związanych z miejscami chowania zmarłych, w W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Środowisko pośmiertne człowieka. Funeralia lednickie. Spotkania 9*: 125-130. Poznań.
- KÓČKA-KRENZ, H.
1971. Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno-zachodniej, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 22: 97-143.
1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań.
2007. Wczesnośredniowieczna biżuteria metalowa ze zbiorów państwowego muzeum Archeologicznego, w W. Brzeziński (red.), *Skarby wieków średnich*: 20-51. Warszawa.
- KRAUSE, E.
1976. *Materiały do studiów nad osadnictwem bnińskim. Grodzisko stożkowate*. Warszawa-Poznań.
- KRZYSZOWSKI, A.
1992. Wstępne wyniki badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym z X/XI – XI wieku w miejscowości Sowinki, gm. Mosina, woj. Poznańskie, stanowisko 23A, *Wielkopolskie sprawozdania archeologiczne* 1: 83-102.
- KRZYŻANIAK, L.
1964. Pochówki wczesnośredniowieczne z Biernatek, *Przegląd archeologiczny* 16: 173-178.
- KUFEL-DZIERZGOWSKA, A.
1975. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Polsce środkowej, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* 22: 373-390.
- KURASIŃSKI, T.
2004. Wędrować w zaświaty. O znaczeniu klucza w przestrzeni grobowej, *Archaeologia Historica* 29: 225-238.
- LECIEJEWICZ, L., ŁOŚIŃSKI, W.
1960. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Młodzikowie w pow. średzkim, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 11: 104 - 165.
- LECIEJEWICZ, L.; ŁOŚIŃSKI, W.; RULEWICZ, M.; WESOŁOWSKI, S.
1983. Źródła archeologiczne oraz ich wstępna analiza. Wykop I, w E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*: 15-62. Wrocław.
- MALINOWSKA, M.
1961. Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953-1954, w W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. 3: 7-95. Wrocław-Warszawa.
- MALINOWSKI, T.; MALINOWSKI, A.; LORKIEWICZ, W.
1994. *Komorowo, stanowisko 12: cmentarzysko wczesnośredniowieczne*. Słupsk.
- MIŚKIEWICZ, M.
1967. Cmentarzysko Wczesnośredniowieczne w Złotej Przyczowskiej pow. Pińczów, w W. Antoniewicz, P. Biegański (red.), *Metodyka naukowo – techniczna badań archeologicznych i antropologicznych*: 93-175. Warszawa.
- MUSIANOWICZ, K.
1948/1949. *Kabłączki skroniowe. Próba typologii i chronologii*. Warszawa.
- NADOLSKI, A.
1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. Łódź.
- NADOLSKI, A.; ABRAMOWICZ, A.; POKLEWSKI, T.
1959. *Cmentarzysko z XI wieku w Lutomiersku pod Łodzią*. Łódź.
- OTOCKI, P., BORYSEWICZ-LEWICKA, M.
1986. Próchnica zębów u ludności z cmentarzysk w Łądzie, w L. Krzyżaniak (red.), *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Łądzie, woj. Konin*: 161-176. Poznań.
- PAWŁAK, P.
1995. Wstępne wyniki ratowniczych badań archeologicznych na Śródcie w Poznaniu w 1995 r., *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 3: 107-127.
- PAWŁAK, E. PAWŁAK, P.
2007. Badania archeologiczne na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku „szkieletowym” z Poznania-Śródki (Rynek Śródecki 4) w 2001 roku, *Wielkopolskie sprawozdania archeologiczne* 8: 63-93.
- PAWŁAK, P.; SKORUPKA, T.; STRZYŻEWSKI, C.
2006. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Imielnie, stan. 33, woj. wielkopolski, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 42: 157-165.
- PIEKALSKI, J.
1991. *Wrocław średniowieczny. Stadium kompleksu osadniczego na Olbinie w VII – XIII wieku*. Wrocław.
- POLCYN, M.; POLCYN, I.; KRĄPIEC, M.; MILECKA, K.; INDYCKA, E.
1994. *Rezultaty badań przyrodniczo-archeologicznych przeprowadzonych na wczesnośredniowiecznym moście/grobli w Gieczu, gm. Dominowo, stan. 2*. http://www.giecz.pl/index.php?go=polcyn_1994, pozyskano dn. 20. 02. 2010 r.
- PORZEZIŃSKI, A.
2006. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe na stanowisku 2a w Cedyni, województwo zachodniopomorskie*. Szczecin.
- RAJEWSKI, Z. A.
1937-1939. Wielkopolskie cmentarzyska rządowe okresu wczesnodziejowego, *Przegląd Archeologiczny* 6: 27-85.
- RĄCZKOWSKI, W.
2008. Interpretacja zdjęć lotniczych w rejonie grodziska wczesnośredniowiecznego w Łądzie, gm. Słupca, w M. Brzostowicz (red.), *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2008 roku w obrębie arkusza 57-37 gm. Łądek, pow. słupecki, woj. wielkopolskie*. Poznań (Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).
- ROGOSZ, R.
1983. Obróbka i zastosowanie żelaza, w E. Cnotliwy, L. Leciejewicz, W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*: 262-267. Wrocław.
- SAMELA, K.
2009a. *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Łądzie nad Wartą st. 9, gm. Łądek, woj. wielkopolskie*. Poznań (praca magisterska w bibliotece Instytutu Prahistorii UAM w Poznaniu).
2009b. *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Łądzie st. 9, pow. Słupca, Konin*. *Konin*skie Zeszyty Muzealne 5: 4-54.
- SIKORSKI, A.
2008. Atypowe groby szkieletowe z wczesnośredniowiecz-

- nego cmentarzyska w Dębczynie (stan. 53), woj. zachodniopomorskie, w J. Wrzesiński (red.), *Czarownice. Funeralia lednickie. Spotkanie 2*: 103-111. Poznań.
- STĘPNIK, T.
2007. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne i pozostałości osady kultury łużyckiej na stanowisku 65 przy ul. Drukarskiej 61 w Koninku, gm. Kórnik, *Wielkopolskie sprawozdania archeologiczne* 8: 185-198.
- SUCHODOLSKI, S.
1998. Początki obola zmarłych w Wielkopolsce, w H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*: 496-504. Poznań.
- ŠMERDA, J.
1996. *Denáry české a moravské*. Brno.
- TYSZKIEWICZ, J.
1983. *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*. Warszawa.
- WACHOWSKI, K.
1975. *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- WAWRZENIUK, J.
2007. Słowiańskie „mosty” w zaświatach, w W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Środowisko pośmiertne człowieka. Funeralia lednickie. Spotkanie 9*: 45-58. Poznań.
- WĘDZKI, A.
1966. Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne ziem łądzkiej do końca XIV wieku, *Slavia Antiqua* 13: 1-141.
- WOJTASIK, J.
1968. *Cmentarzysk wczesnośredniowieczne na wzgórzu „Młynówka” w Wolinie*. Szczecin.
- WOŹNY, J.
2007. Cmentarzyska jako miejsce kultu w sakralnym krajobrazie, w W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (red.), *Środowisko pośmiertne człowieka. Funeralia lednickie. Spotkanie 9*: 217-226. Poznań.
- WRÓBLEWSKI, T.
1967. Pojęcia o świecie, w J. Burszta (red.), *Kultura ludowa Wielkopolski*, t. 3: 505-540. Poznań.
- WRZESIŃSKA, A.
2003. *Analiza antropologiczna materiału kostnego z miejscowości Łądek, stanowisko 9*. Konin (Archiwum Muzeum Okręgowego w Koninie-Gosławicach).
2005. Mieszkańcy Poznania w świetle materiałów antropologicznych, w Z. Kurnatowska, T. Jurek (red.), *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*: 361-372. Poznań.
2008. Wyniki ekspertyzy antropologicznej materiału kostnego z Łądu, gmina Łądek, powiat Sępólno, stanowisko 9 – cmentarzysko wczesnośredniowieczne, w M. Brzostowicz, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2008 roku na stanowisku nr 9 w Łądzie gm. Łądek, pow. słupecki, woj. wielkopolskie*. Poznań (Archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu).
- WRZESIŃSKI, J.
2000. Noże żelazne w grobach na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach, *Studia lednickie* 6: 81-122.
- WRZESIŃSKA, A.; WRZESIŃSKI, J.
1993. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Dziekanowicach, gm. Łubowo, woj. poznańskie, stan. 22 – sezon badawczy 1992, *Wielkopolskie sprawozdania archeologiczne* 2: 157-184.
2001. Amor et mors – wczesnośredniowieczne groby podwójne, w *Viae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*: 435-443. Wrocław.
2002. Pochówki dzieci najmłodszych Infans I na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach, w M. Dąbrowska, A. Klonder (red.), *Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce* 1: 269-284. Warszawa.
- ZEYLANDOWA, M.
1974. *Łądek wczesnośredniowieczny gród nad Wartą*. Poznań.
1978. Wyniki badań wczesnośredniowiecznych w Łądzie, w W. Błaszczak (red.), *Gród wczesnośredniowieczny w Łądzie nad środkową Wartą*: 33-44. Poznań.
1992. Nowe relikty architektury romańskiej w Łądzie, woj. konińskie, *Fontes Archaeologici Posnanienses* 37: 106-109.
- ZOLL-ADAMIKOWA, H.
1971. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. II. Analiza*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1979. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski, cz. II. Analiza. Wnioski*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

An early mediaeval cemetery in Łądek on the Warta, site 9, powiat Sępólno, wielkopolskie voyvodship

Summary

Site 9 in Łądek (Polish Archaeological Record - APP 55/57-37) is situated in the bed of the Warta pre-valley, within a sandy dune ca 250 m in diameter located on the northern bank of the river about 500 m north-east of a mediaeval stronghold on “Rydłowa Góra” (site 1). In the past the site was separated from the stronghold by a depression flooded with water. It was discovered in 1997 and the first excavation work was carried out in October 1998 under the supervision of K. Gorczyca and J. Kapustka from the Regional Museum in Konin-Gosławice. The investigations were continued in July 2008 under M. Brzostowicz from the Poznań Archaeological Museum.

The early mediaeval necropolis covers the central and eastern part of the upland. Excavations encompassed the western edge of the cemetery. Altogether an area under 2 ares was investigated, with the resultant discovery of 31 flat graves containing 32 skeleton burials and three non-grave objects related with funeral practices (open hearths and the remains of a small over-ground object). The graves were arranged in a row along a N-S axis. All burials were oriented along E-W, NW-SE and NE-SW axes. During the excavations no remains of wooden coffins were revealed, which suggests that the corpses were placed directly in

burial pits or wrapped in shrouds. In the case of grave 14/2008 elements of a stone surround were found. Apart from single burials a grave with the remains of two adult individuals and a burial of an adult man situated parallel over an older burial of an adult woman (a family grave?) was found. Most of the dead were laid in a straightened position on their backs, with the hands stretched along the body and the heads directed W, NW or SW. An exceptional case was the burial of an individual placed on the back with crossed feet and a burial of a body in embryonic position on the left side (anti-vampire burials?). An oddity of the Łąd necropolis is a grouping of graves 12-14/2008 in the northern part of uncovered area, with SE-NW orientation of burial pits and untypical burials.

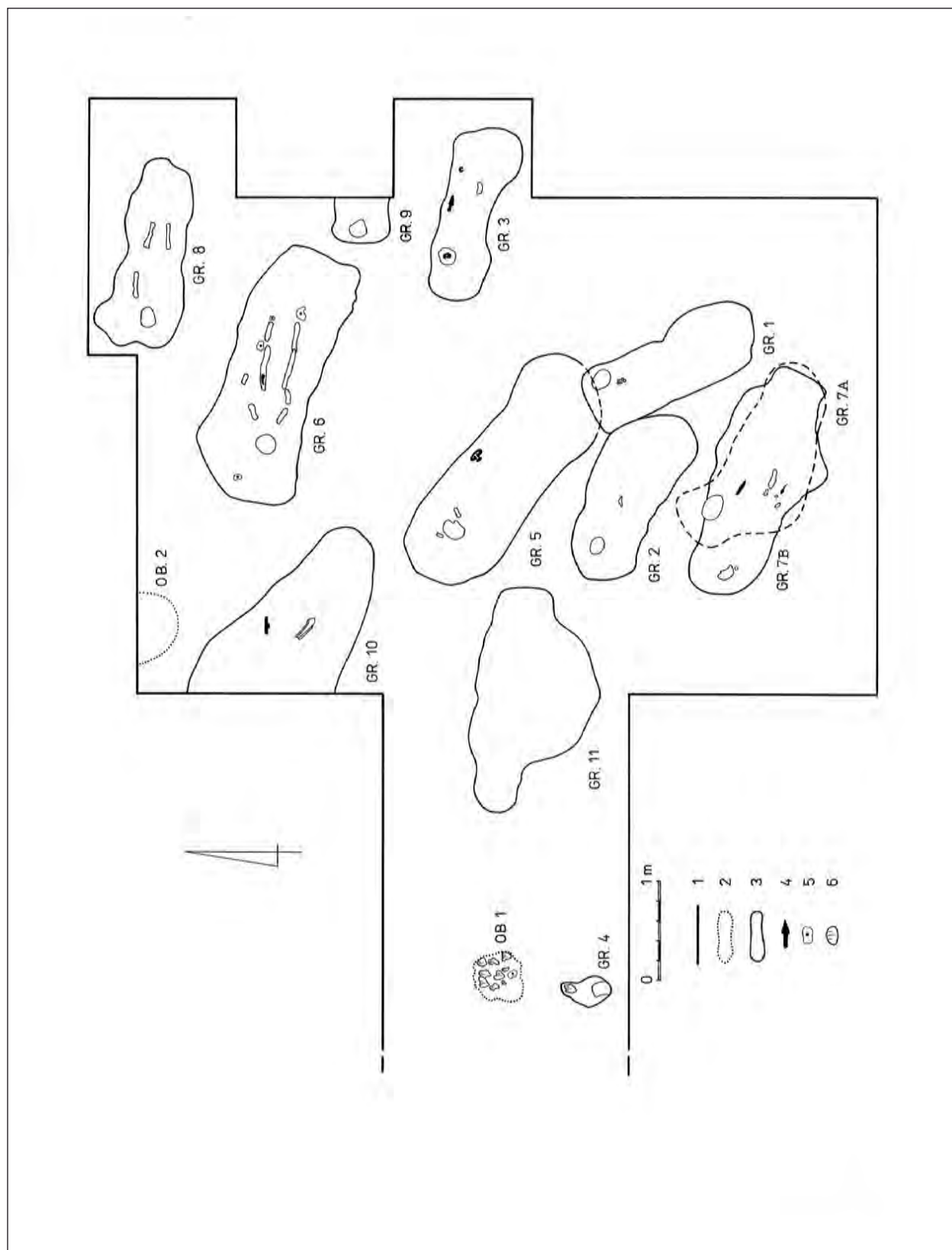
Out of 32 investigated graves furnishings and offerings were found in 18. They were more often encountered in female graves in the form of ornaments (temple rings, finger rings, a bead) and objects of every use (iron knives – including one specimen in a sheath with bronze fittings, an iron-fitted pail, a coin). The objects found in male graves included: a belt-end fitting, iron knives (with a specimen in a silver-fitted sheath), a pail with iron bands and a flint and steel together with a piece of flint. The only child burial discovered was richly furnished and contained a temple ring, a finger ring, a knife in a preserved leather sheath and an awl. In graves of individuals with unidentified sexual cat-

egory iron knives and an iron key were registered. Within object 1/2008 an iron knife, an iron key and a silver Bohemian dinar of Otto I the Beautiful (1061-1087). The area of the cemetery also yielded a silver Bohemian dinar of Bretislaus I (1037-1055), a buckle fragment (?), an iron cornet, nails, a stone whetstone, an iron hook and numerous pottery fragments.

Anthropological analysis allowed to determine the gender of 19 individuals and an approximate age of 18. 11 were determined as male, 8 as female and 1 as a child burial. The highest mortality rate was among women past 35-40 years of age, and among men after 40-45 years of age. The oldest individual buried within the western edge of the necropolis was a man who died at the age of ca 65. The youngest individual died before completing 6-7 years.

Anthropological studies also permitted to determine pathological changes in the bone material caused by diseases and injuries. The most frequent ones were traces of disease of chewing organs, changes in the orbital roof (so-called *cribra orbitalia*), symptoms of infectious illnesses and stress changes of the skeleton.

The material discovered on the site and the history of the use of the Łąd cemeteries from the area of the stronghold and the suburb settlement allows to define the chronological bracket of the functioning of the burial object discovered on site 2 as the period from the 2nd half of the 10th to 11th/12th century.

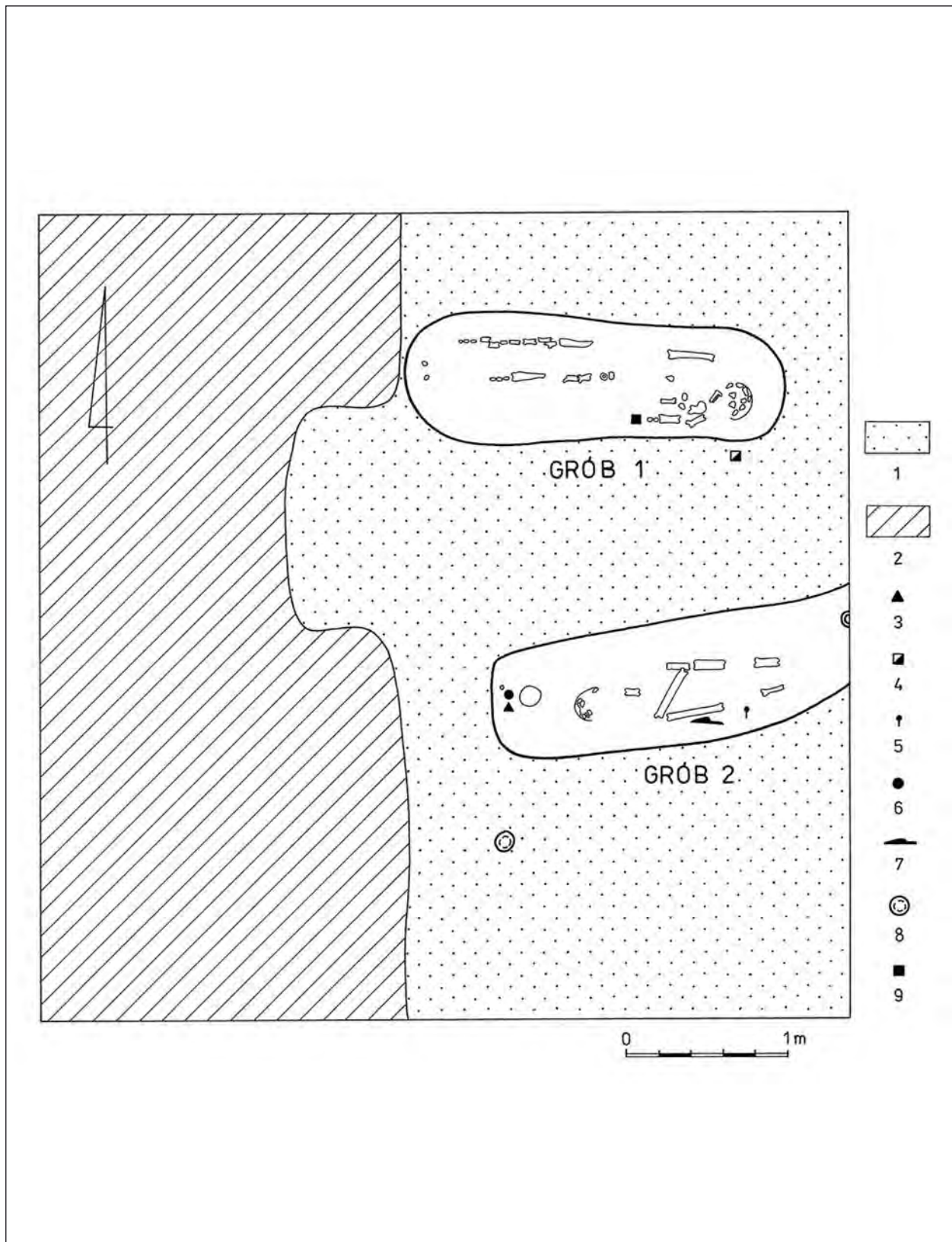

Tablica I. Łąd stan. 9, gm. Lądek, pow. słupecki. Rzut poziomy grobów 1-11/1998 (ary 65/B i C, 66/A, B, C i D):

1 – granice wykopu; 2 – obiekty pozagrobowe; 3 – jamy grobowe;

4 – element wyposażenia grobowego; 5 – kamień.

Rys. J. Kędelska

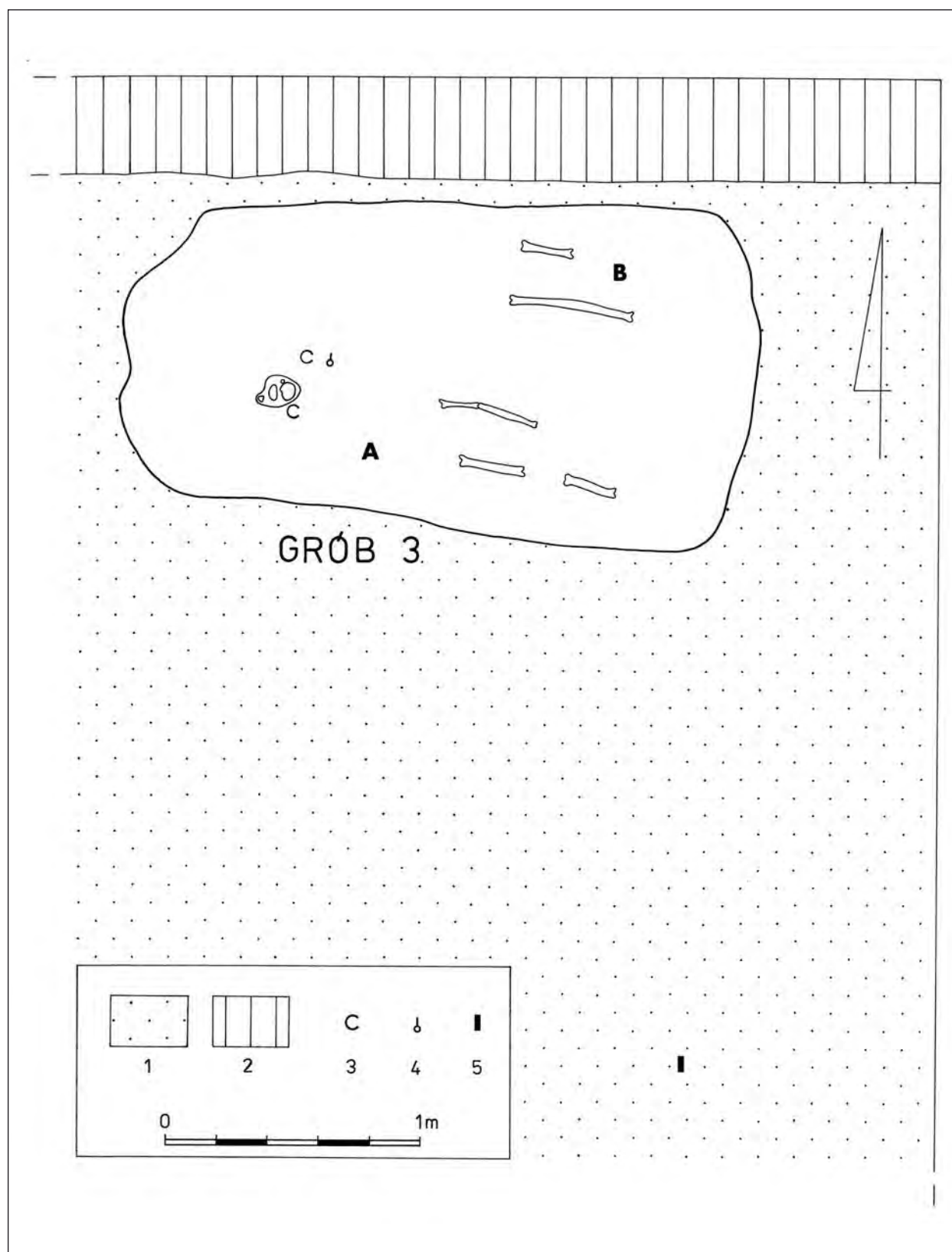
Tablica II. Łódź stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Rzut poziomy grobów 1-2/2008 (ar 66/B):

1 – calej; 2 – teren przebadany w roku 1998; 3 – ceramika; 4 – przedmiot żelazny;

5 – gwóźdź żelazny; 6 – nieokreślona moneta; 7 – nóż żelazny;

8 – wiaderko; 9 – blaszka brązowa.

Rys. J. Kędelska

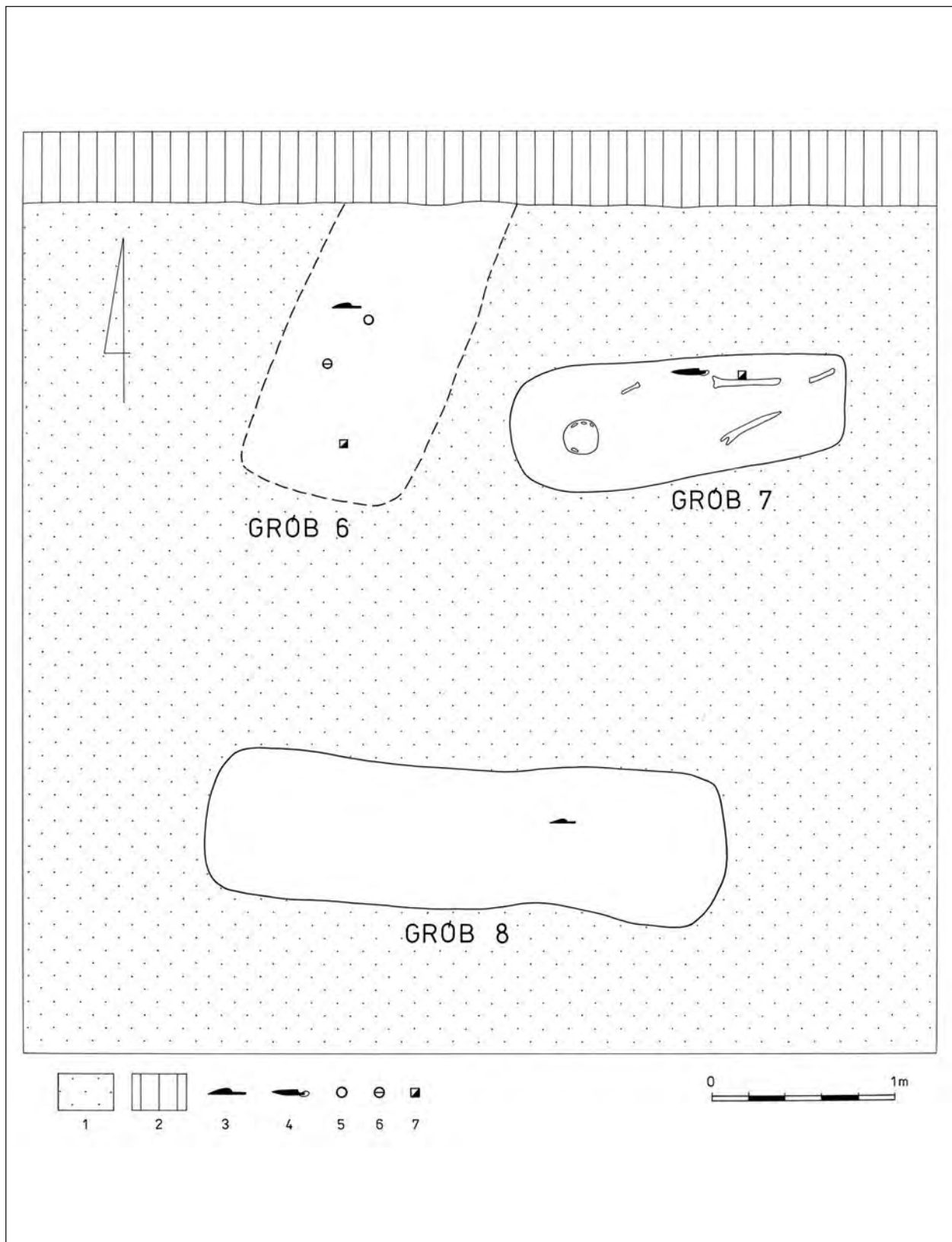

Tablica III. Łąd stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Rzut poziomy grobu 3/2008 (ar 66/C):

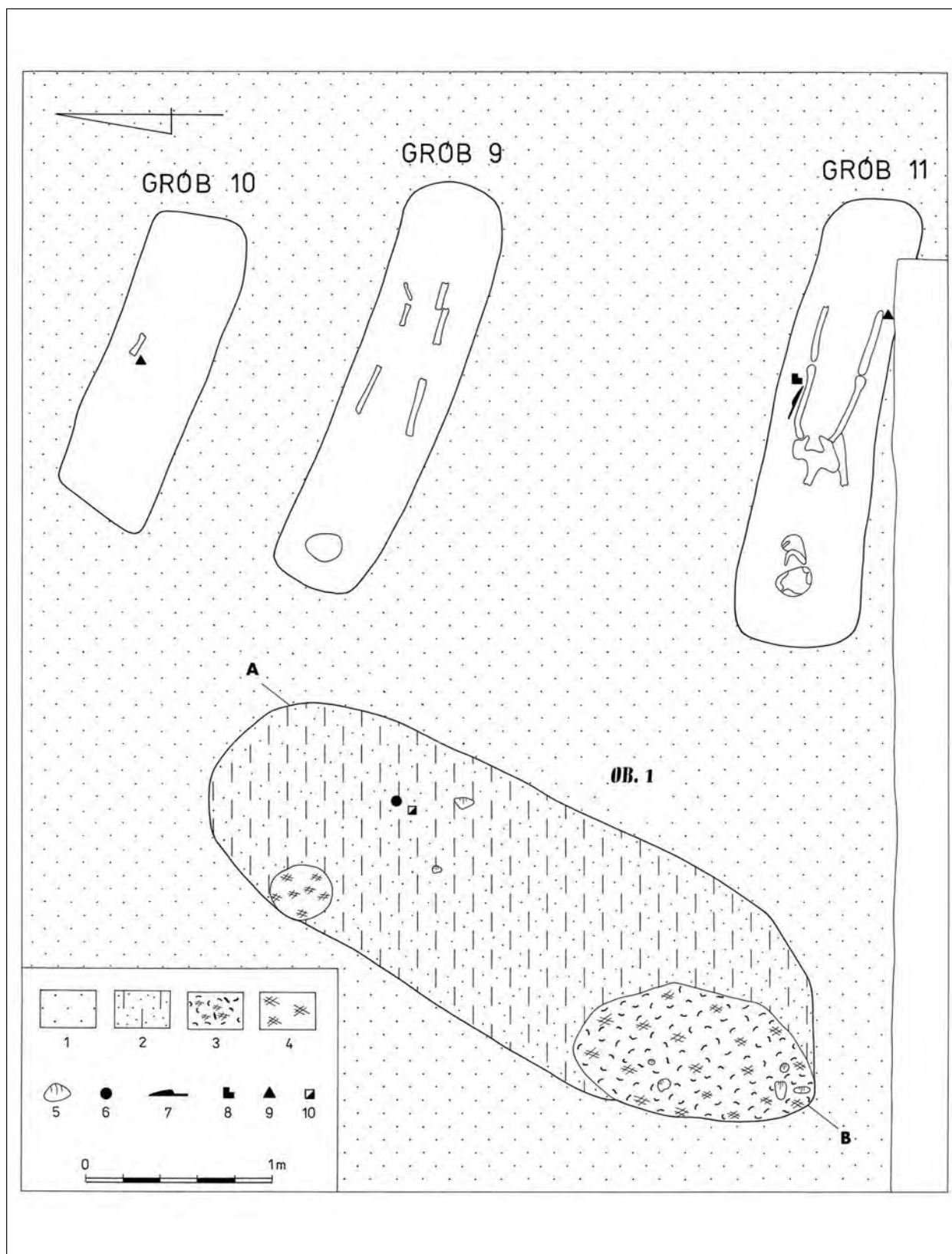
1 – calej; 2 – teren niezbadany; 3 – kabłączek skroniowy;

4 – fragment żelaznej tulejki.

Rys. J. Kędelska

Tablica IV. Łąd stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Rzut poziomy grobów 6-8/2008 (ar 66/C):
 1 – calec; 2 – teren niezbadany; 3 – nóż żelazny; 4 – nóż żelazny ze srebrnym trzewikiem (nr inw. 26/2008);
 5 – pierścionki; 6 – paciorek bursztynowy; 7 – przedmiot z nieokreślonego surowca (nr inw. 25/2008).
 Rys. J. Kędelska

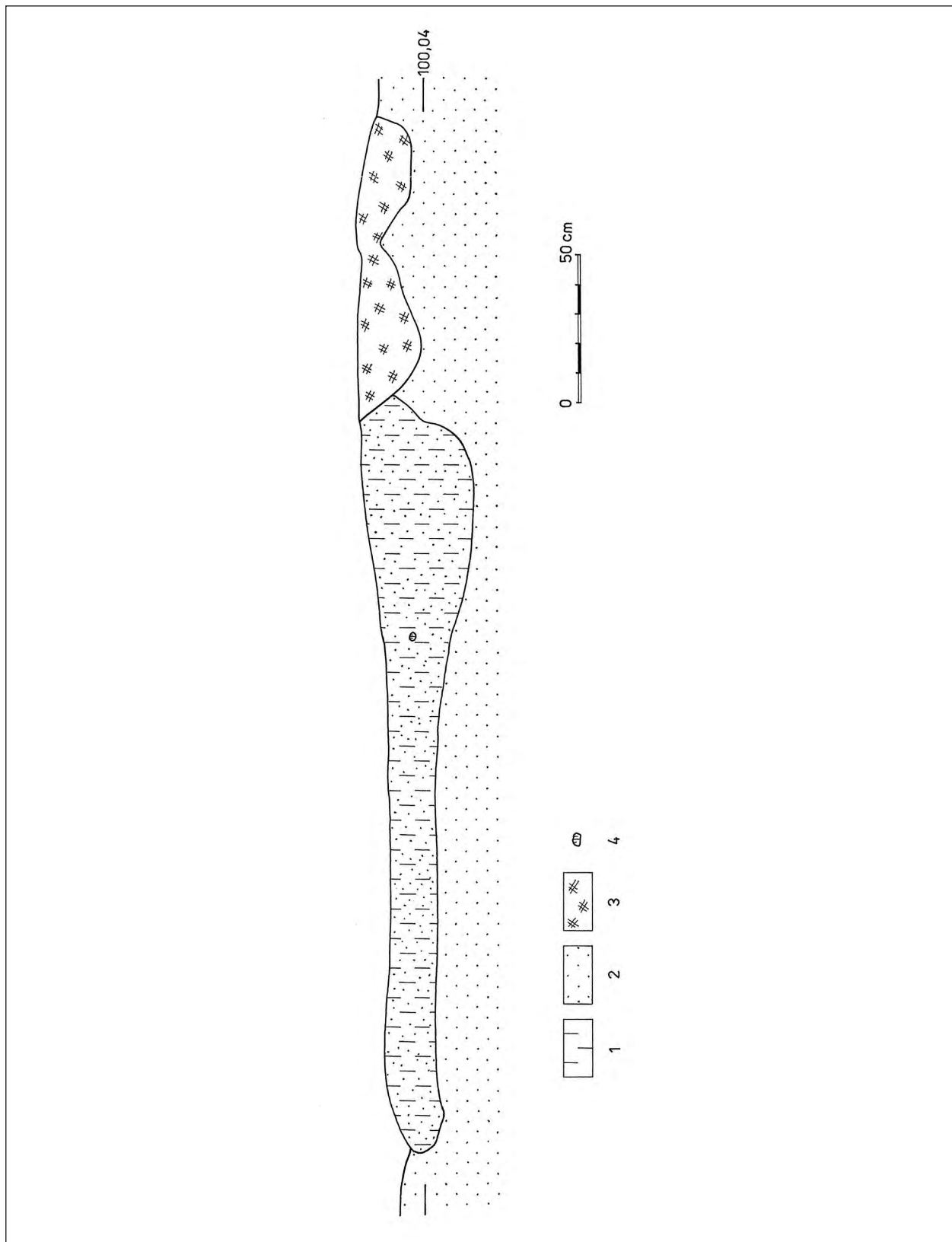
Tablica V. Łąd stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Rzut poziomy grobów 9-11/2008 oraz obiektu 1/2008 (ar 55/C):

1 – calec; 2 – ciemnoszary piasek; 3 – warstwa ciemnoszarego piasku ze spalenizną i węglem drzewnym;

4 – warstwa spalenizny z węglem drzewnym; 5 – kamień; 6 – denar Ottona I Pięknego; 7 – nóż żelazny;

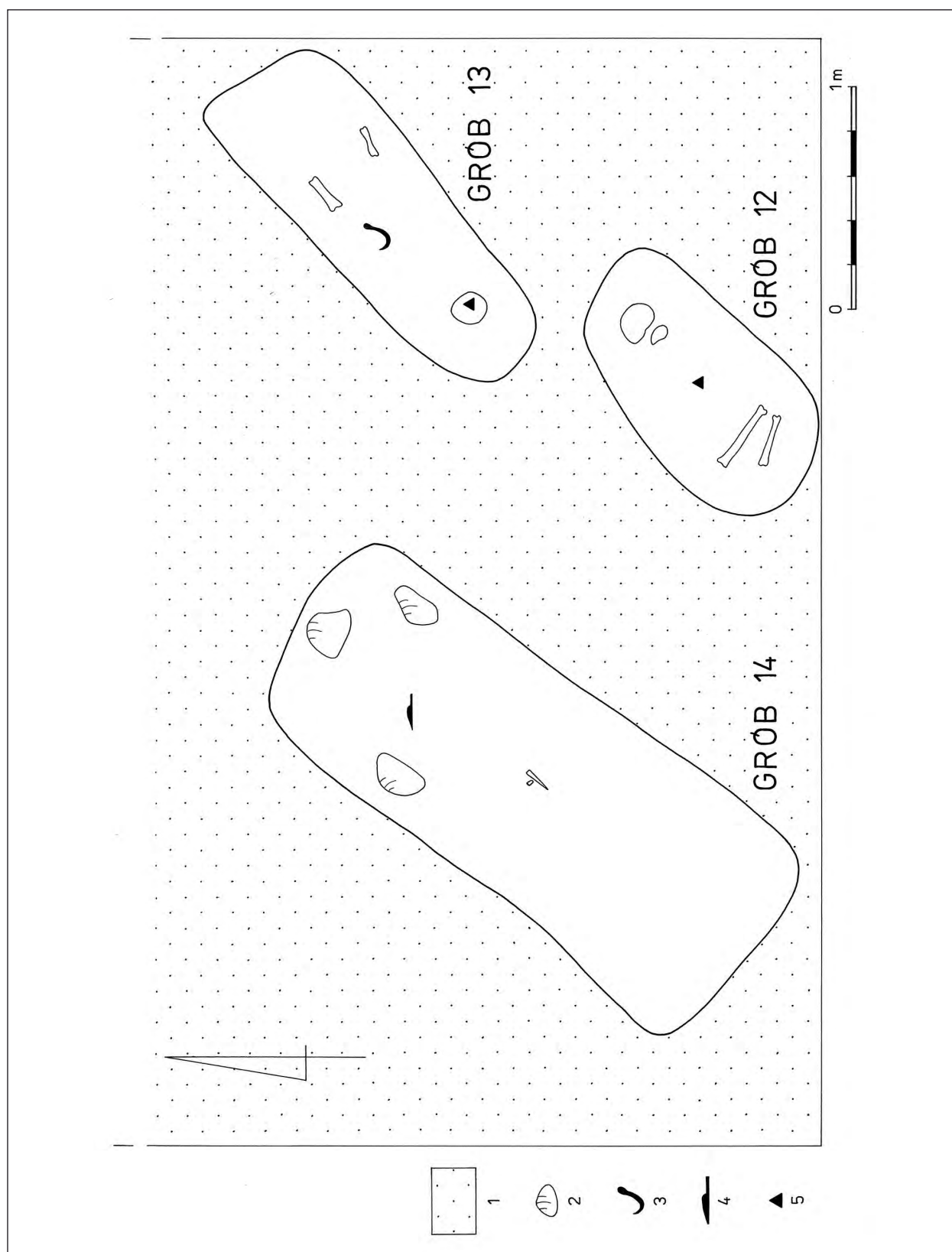
8 – fragmenty brązowego okucia pochewki noża; 9 – ceramika; 10 – nóż oraz klucz żelazny.

Rys. J. Kędelska

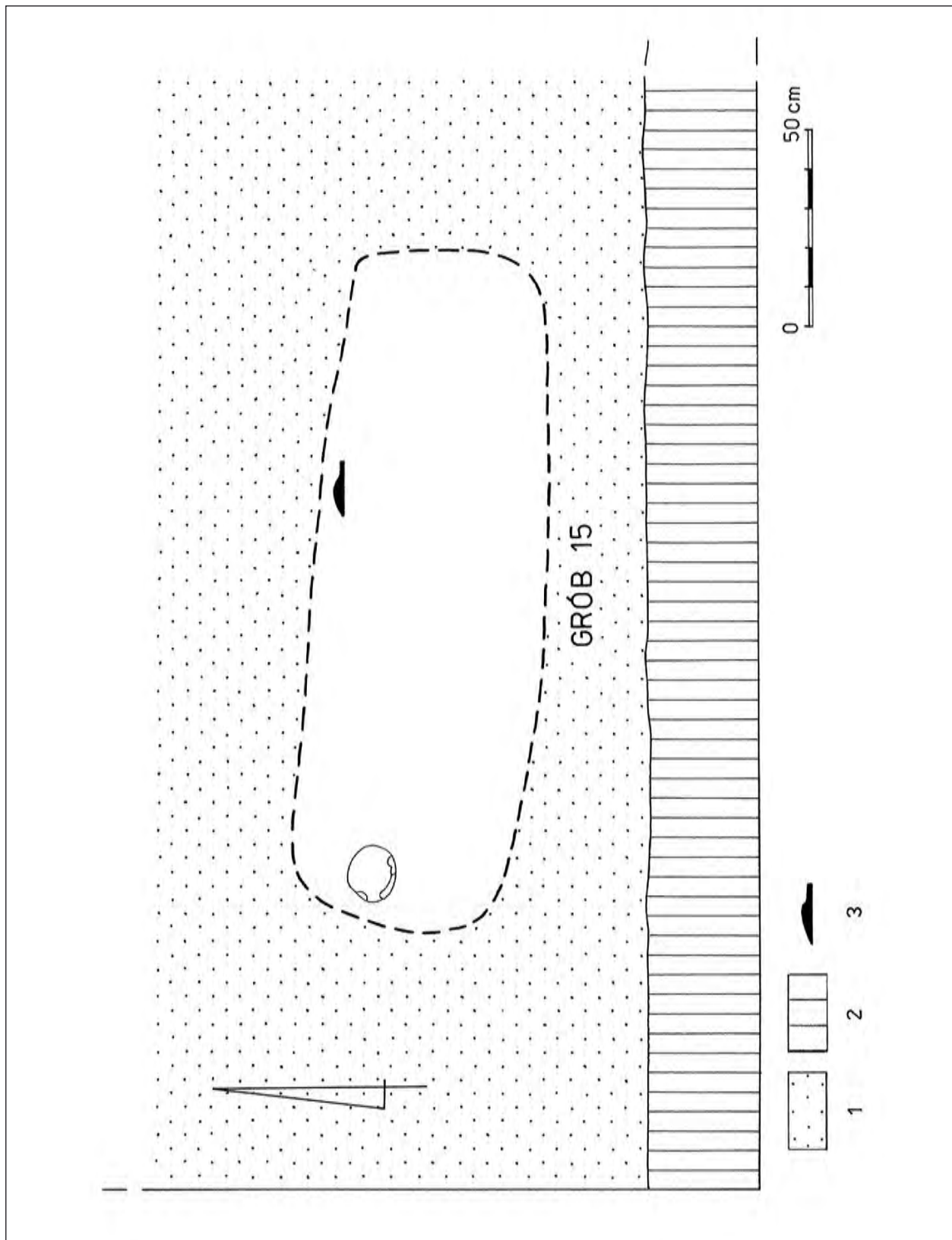
Tablica VI. Łąd stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Profil zachodni obiektu 1/2008:

1 – wypełnisko obiektu 1B/2008, ciemnoszary piasek; 2 – całec;
 3 – wypełnisko obiektu 1A/2008 (palenisko), warstwa spalenizny oraz węgli drzewnych; 4 – kamień.
 Rys. J. Kędelska

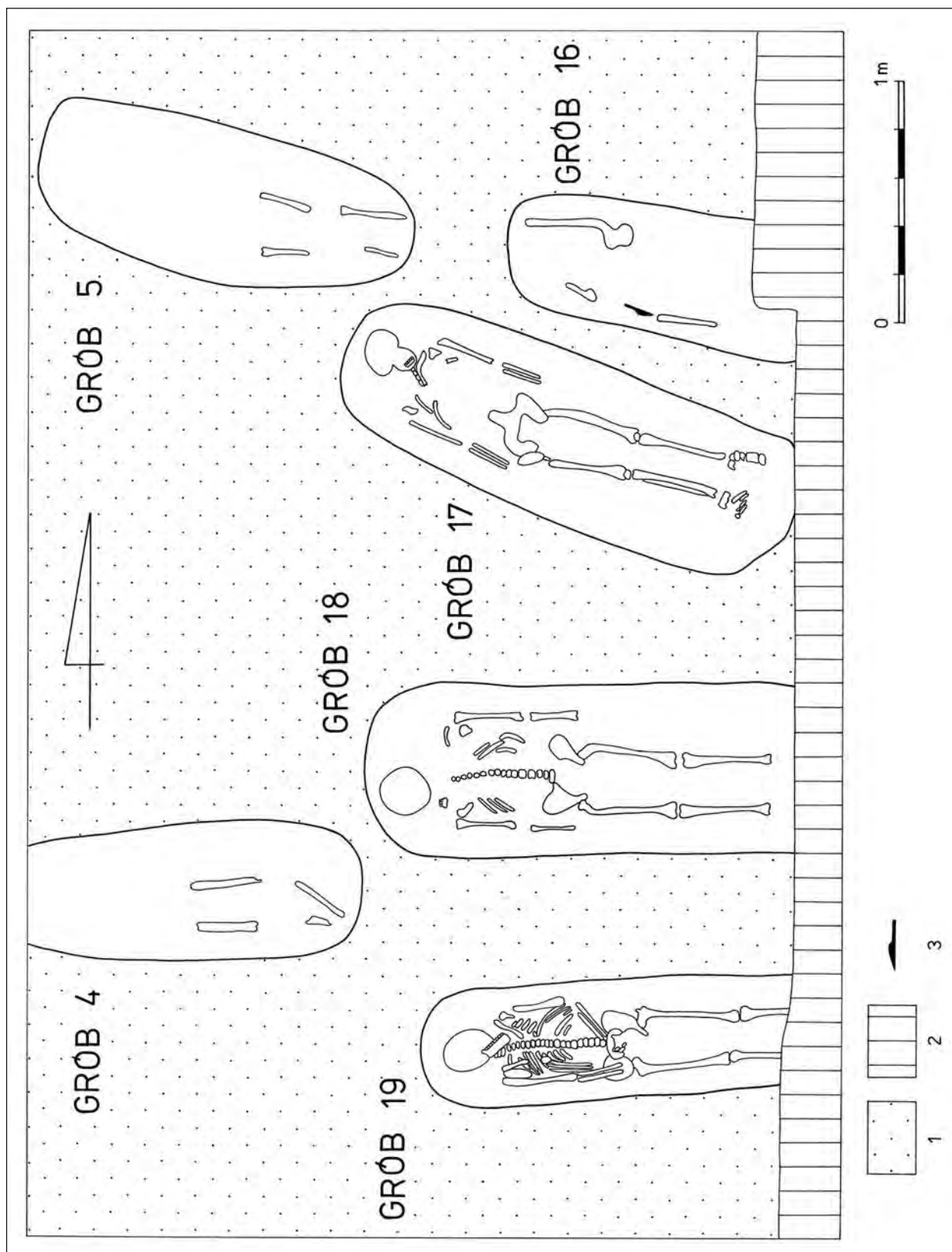
Tablica VII. Łąd stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Rzut poziomy grobów 12-14/2008 (ar 55/B):
1 – ciałec; 2 – kamień; 3 – klucz żelazny; 4 – nóż żelazny; 5 – ceramika.

Rys. J. Kędelska

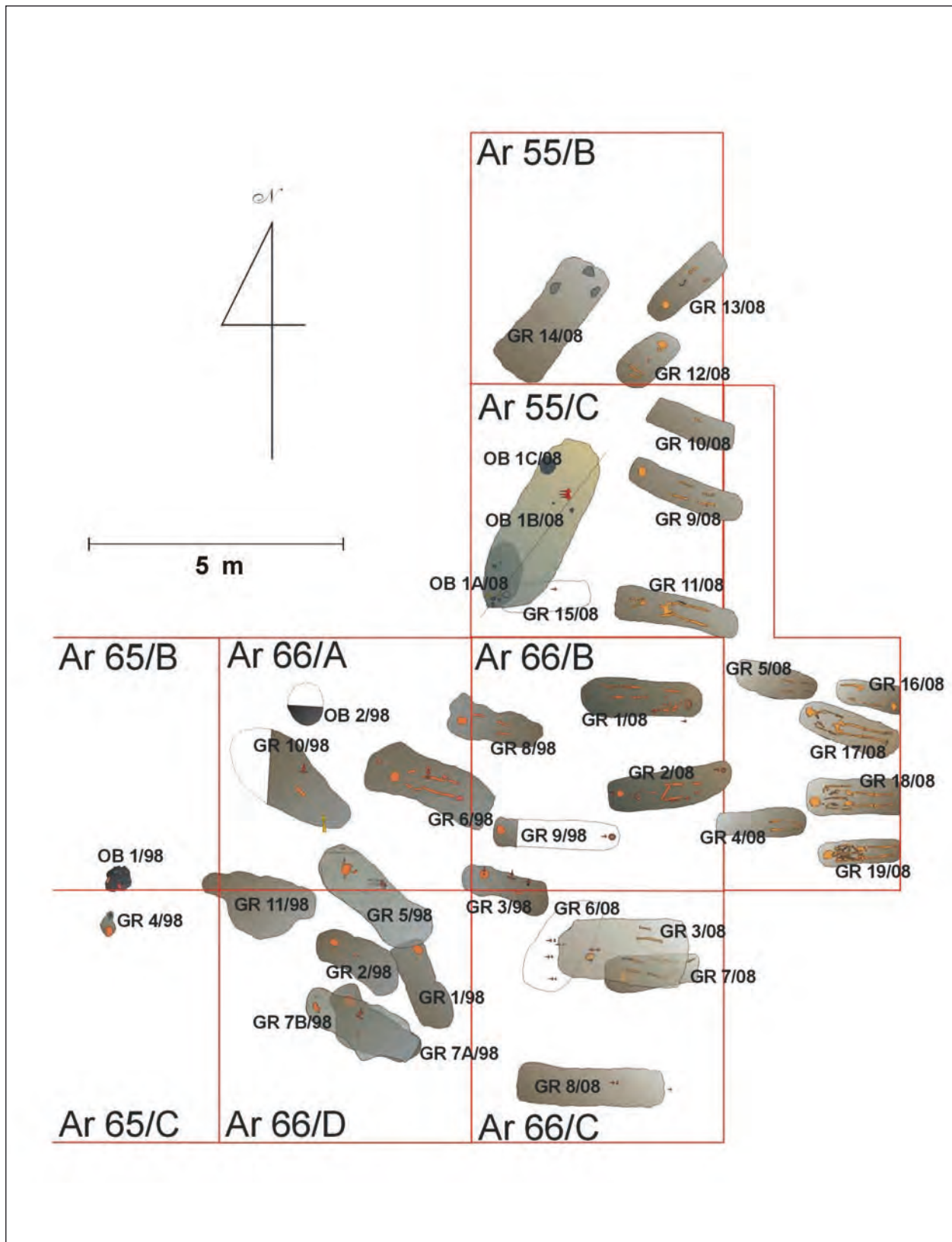
Tablica VIII. Łąd stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Rzut poziomy grobu 15/2008 (ar 55/C):
1 – calec; 2 – teren niezbadany; 3 – nóż żelazny.

Rys. J. Kędelska

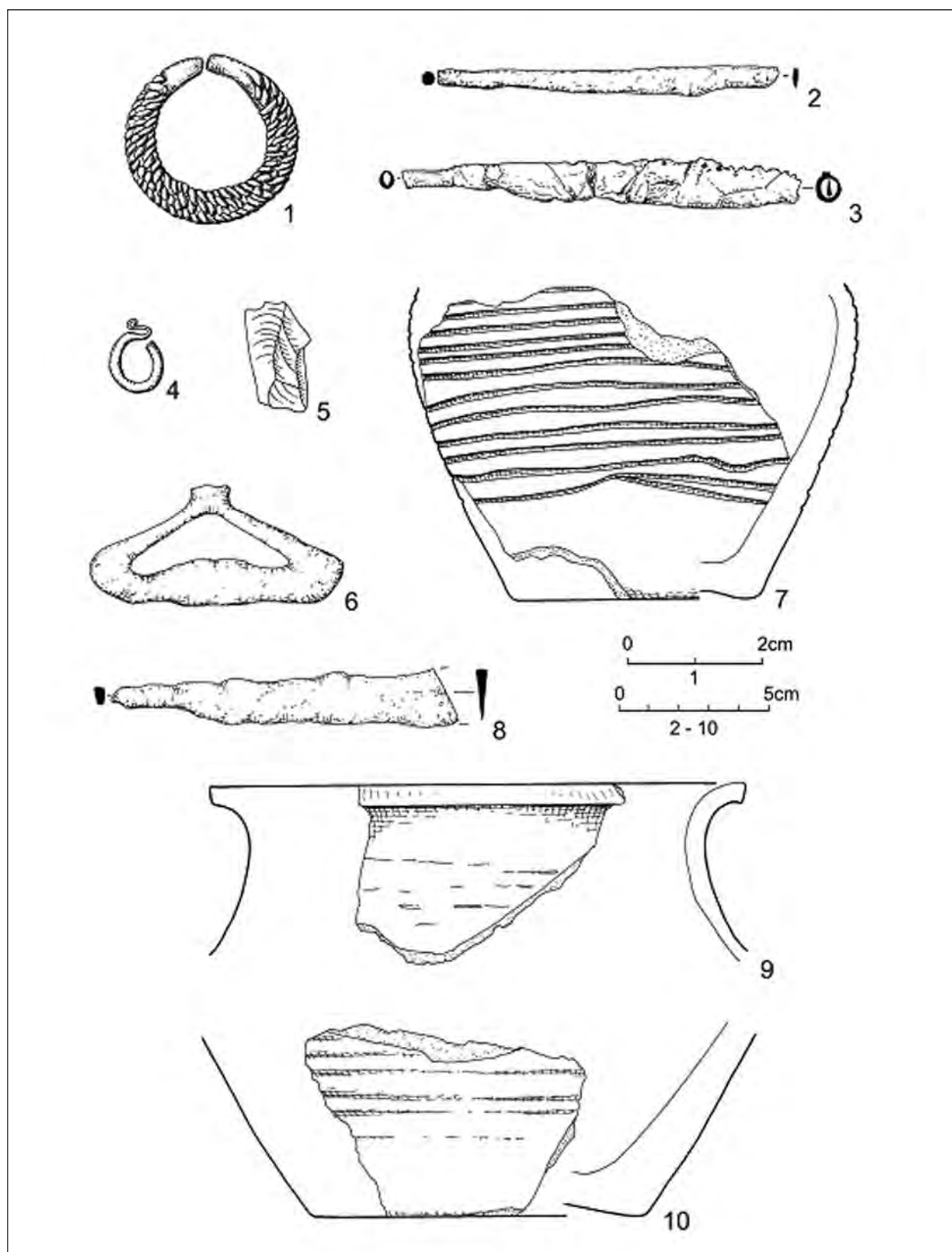
Tablica IX. Łąd stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Rzut poziomy grobów 4-5/2008, 16-19/2008 (wschodnie poszerzenie ara 66/B):
1 – całek; 2 – teren niezbadany; 3 – nóż żelazny.

Rys. J. Kędelska

Tablica X. Łądek stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Plan odcinka cmentarzyska odsłoniętego podczas badań w 1998 oraz 2008 roku.

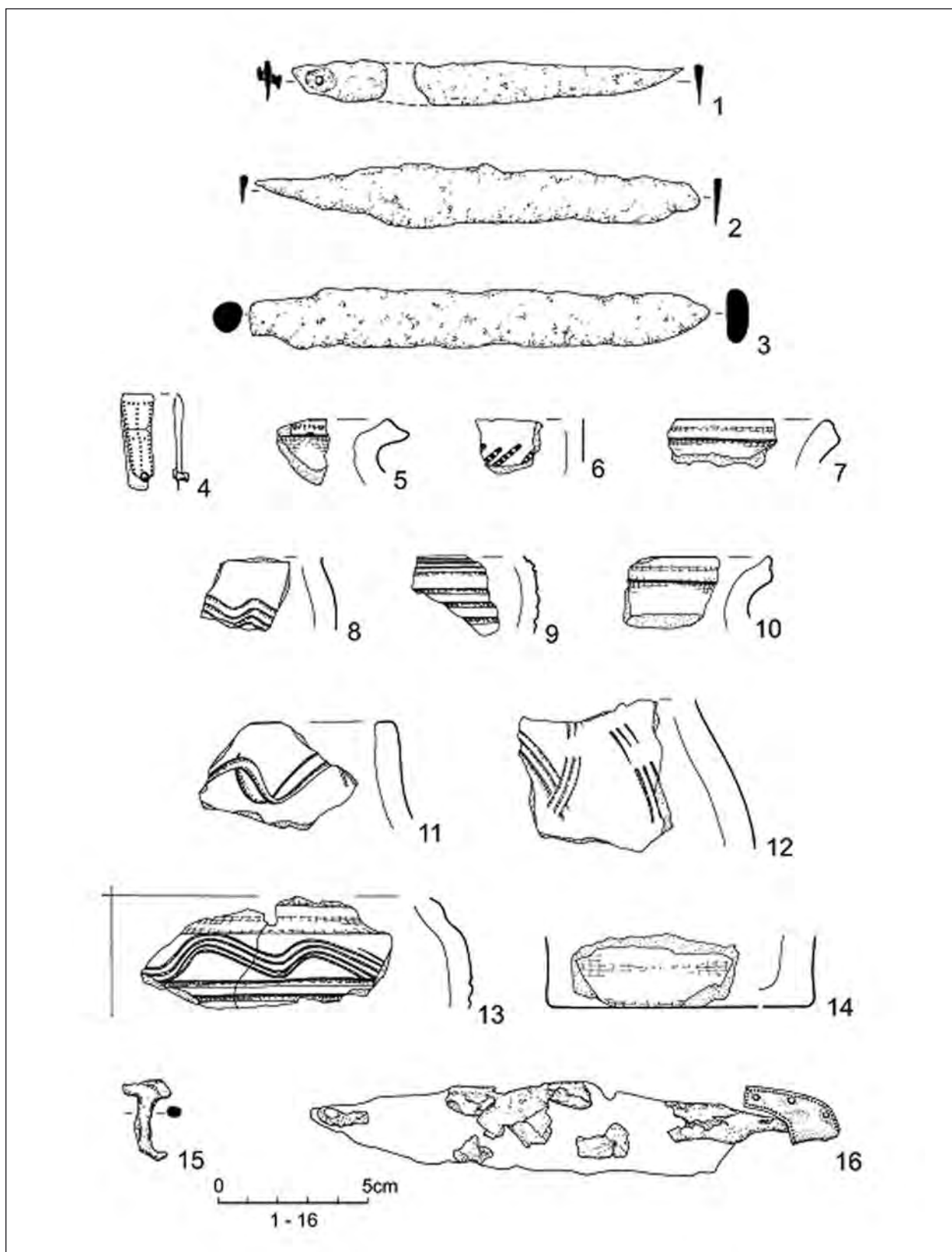
Rys. K. Samela

Tablica XI. Łąd, stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Elementy wyposażenia grobowego oraz ułamki naczyń glinianych odkryte w obrębie jam grobowych:

1-4 – grób 3/1998 ; 5-6 – grób 5/1998; 7-10 – grób 6/1998.

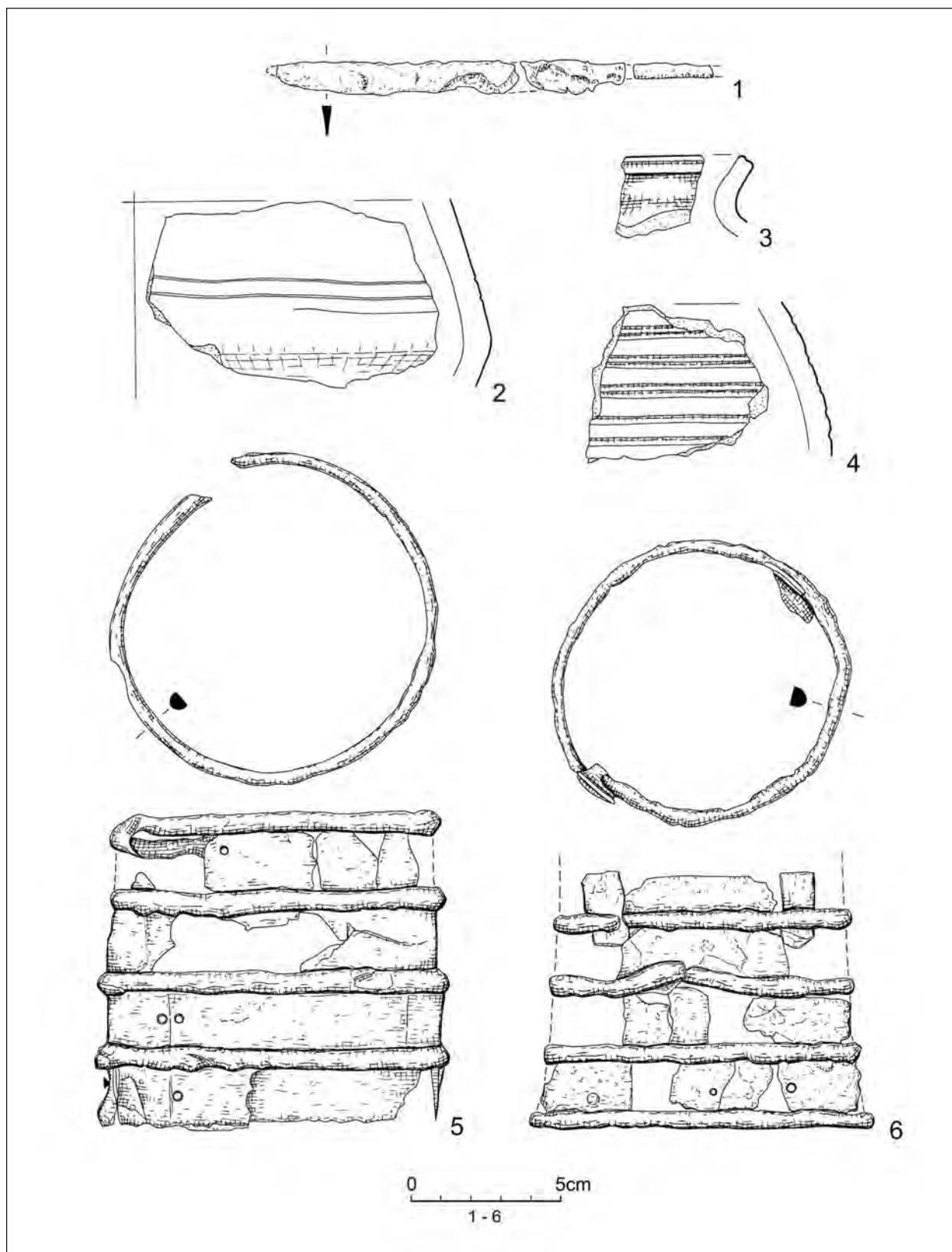
Rys. J. Kędelska

Tablica XII. Łąd, stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Elementy wyposażenia grobowego oraz ułamki naczyń glinianych odkryte w obrębie jam grobowych:

1 – grób 7A/1998; 2 – grób 7B/1998; 3 – grób 10/1998; 4-14 – grób 1/2008;
15 – grób 2/2008; 16 – grób 7/2008.

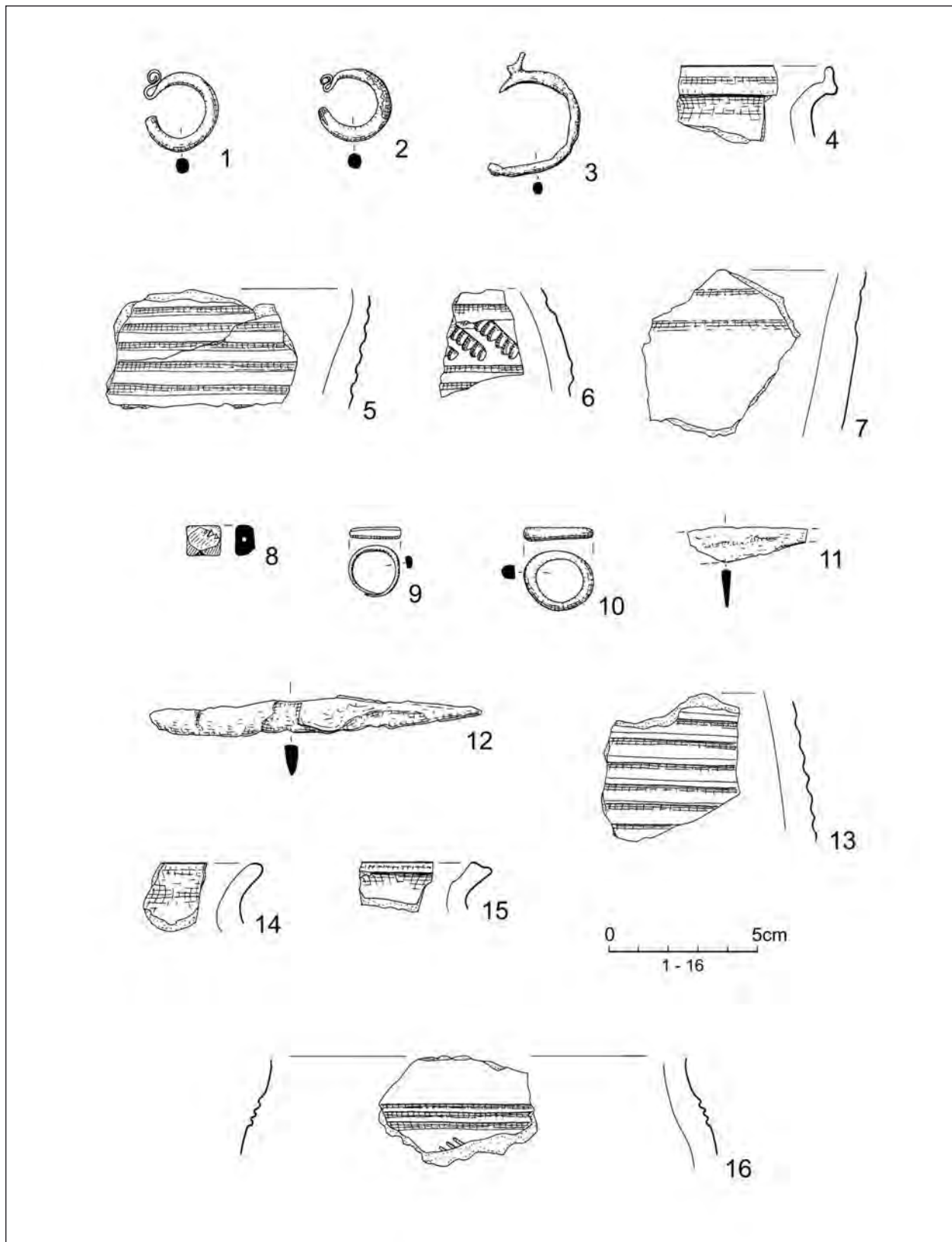
Rys. J. Kędelska

Tablica XIII. Łąd, stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Elementy wyposażenia grobowego oraz ułamki naczyń glinianych odkryte w obrębie jam grobowych:

1-4, 6 – grób 2/2008; 5 – grób 9/1998.

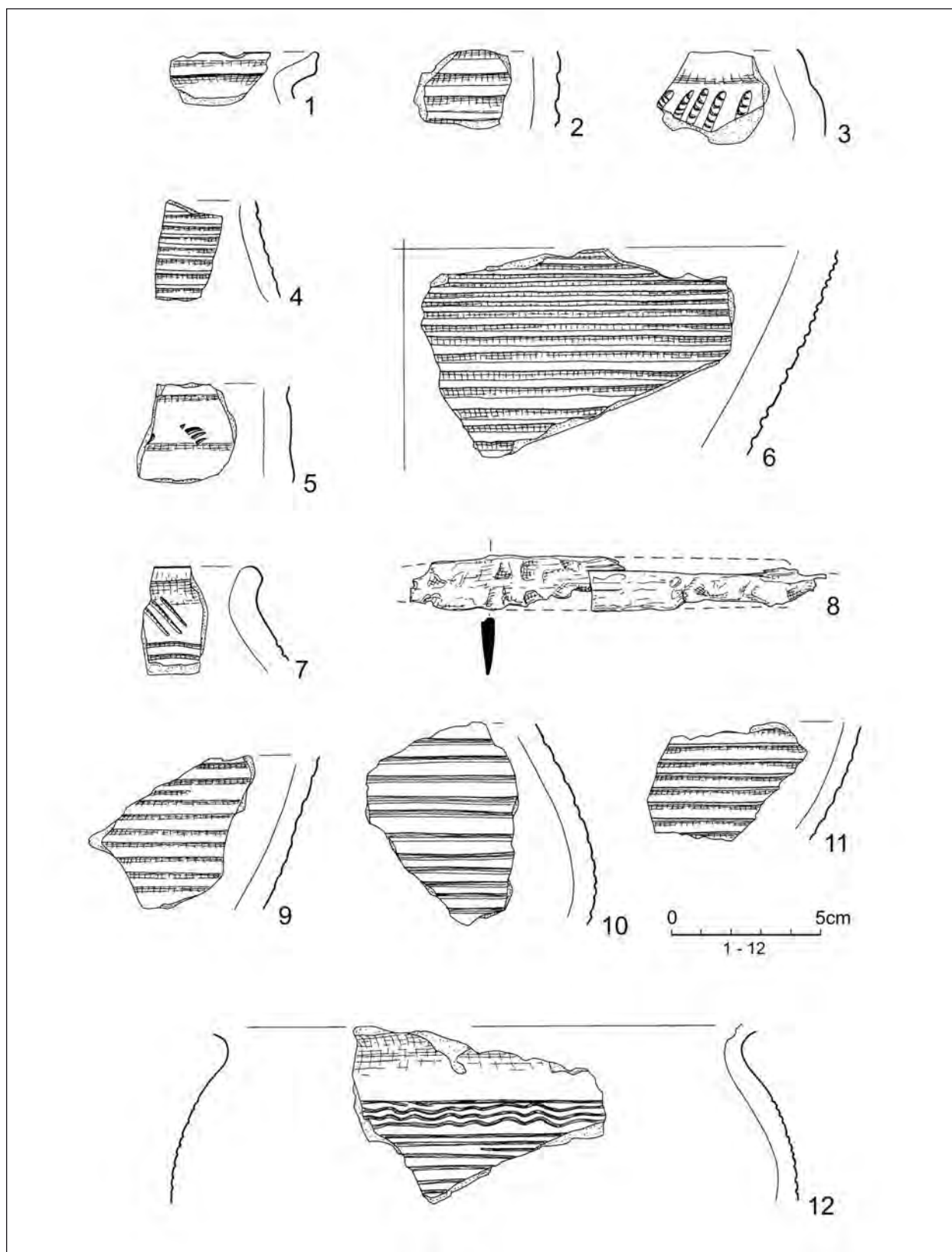
Rys. J. J. Kędelska

Tablica XIV. Łąd, stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Elementy wyposażenia grobowego oraz ułamki naczyń glinianych odkryte w obrębie jam grobowych:

1-4 – grób 3/2008; 5 – grób 4/2008; 6-7 – grób 5/2008; 8-11 – grób 6/2008;
12 – grób 8/2008; 13-16 – grób 9/2008.

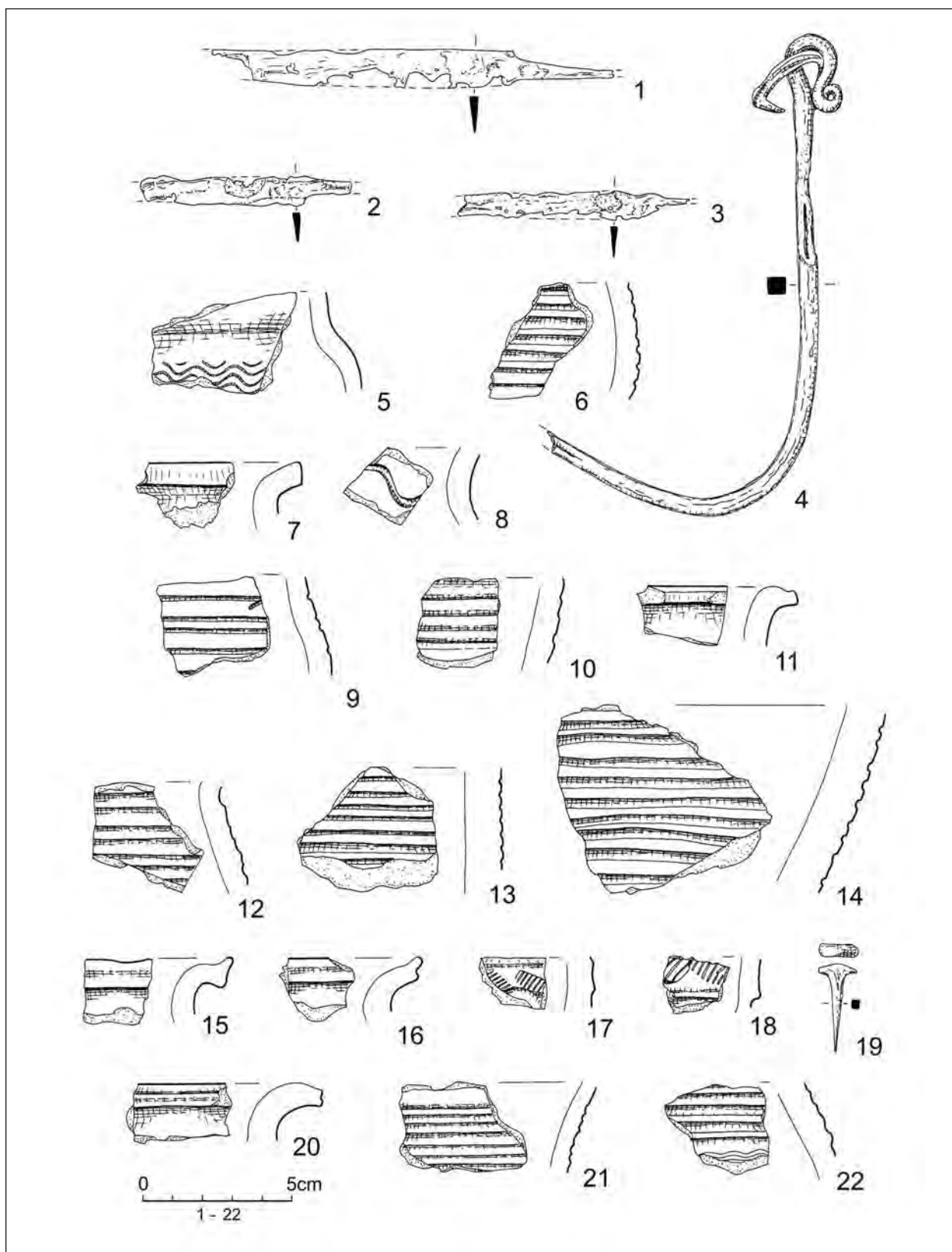
Rys. J. Kędelska

Tablica XV. Łąd, stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Elementy wyposażenia grobowego oraz ułamki naczyń glinianych odkryte w obrębie jam grobowych:

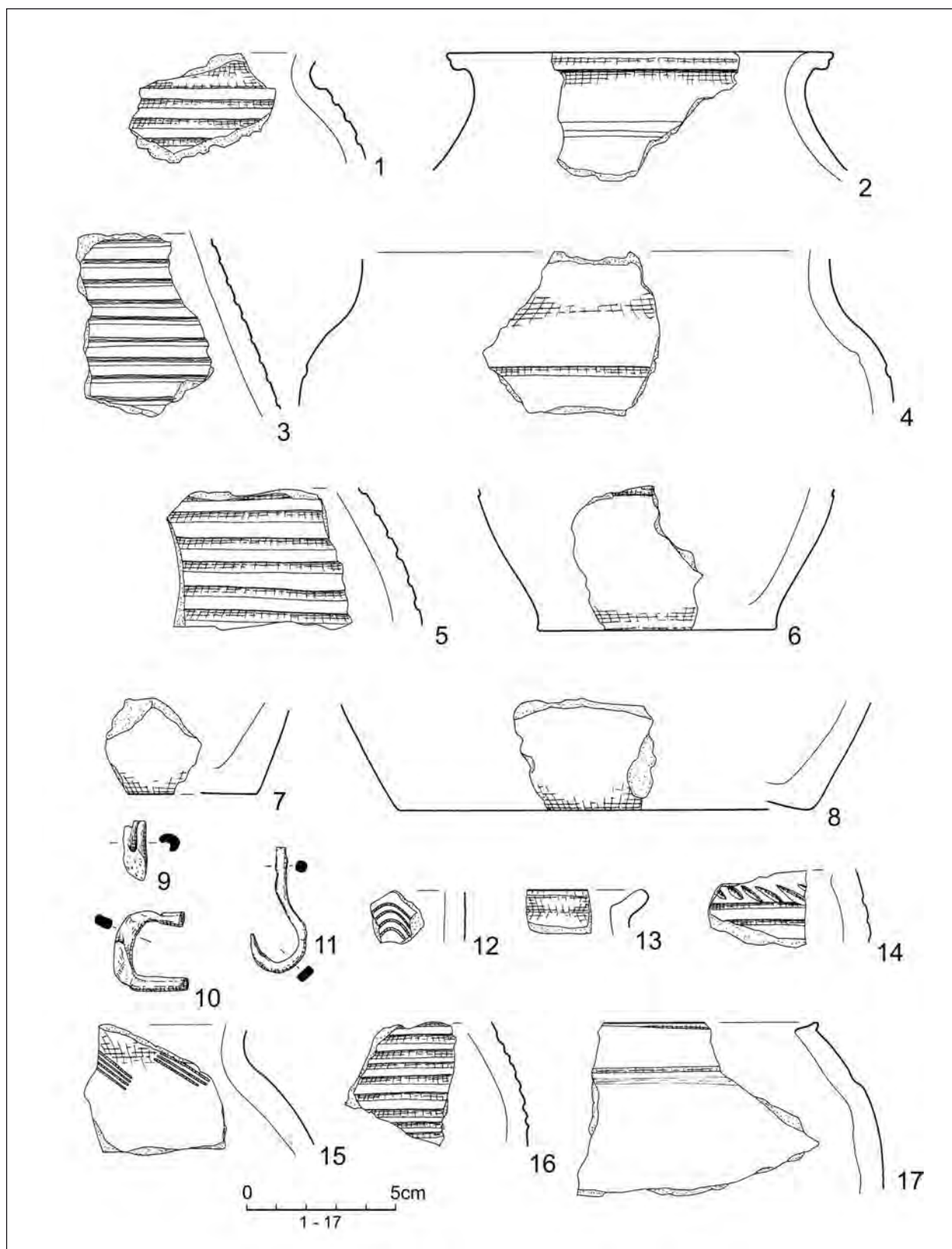
1-5 – grób 10/2008; 7-12 – grób 11/2008.

Rys. J. Kędelska

Tablica XVI. Łąd, stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Elementy wyposażenia grobowego oraz ułamki naczyń glinianych odkryte w obrębie jam grobowych oraz w warstwie II: 1 – grób 14/2008; 2 – grób 15/2008; 3 – grób 16/2008; 4 – grób 13/2008; 5-7 – grób 19/2008; 8-10 – w. II, ar 55/B; 11-14 – w. II, ar 55/C; 15-22 – w. II, ar 66/B.

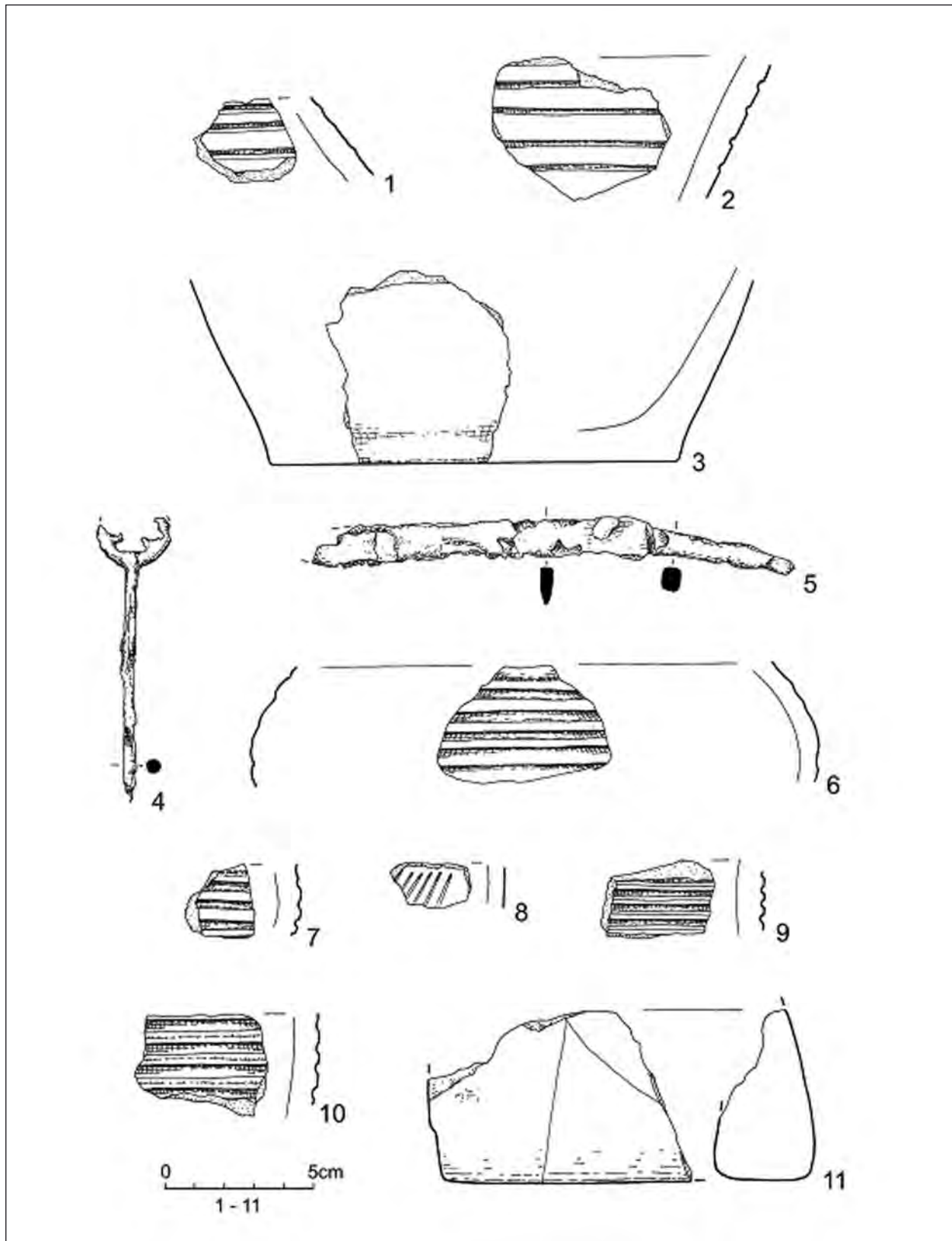
Rys. J. Kędelska

Tablica XVII. Łąd, stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Wyroby metalowe oraz ułamki naczyń glinianych odkryte w obrębie warstwy II:

1-8 – w. II, ar 66/B ; 9-17 – w. II, ar 66/C.

Rys. J. Kędelska

Tablica XVIII. Łąd, stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki. Wyroby metalowe i kamienne oraz ułamki naczyń glinianych odkryte w wypełnisku obiektu 1/2008 oraz w obrębie warstwy I: 1-3 – obiekt 1A/2008; 4-10 – obiekt 1B/2008; 11 – w. I, ar 66/B.

Rys. J. Kędelska

Wyniki badań wykopaliskowych na wielokulturowym stanowisku nr 6 w Suchym Lesie, woj. wielkopolskie

ANDRZEJ KRZYSZOWSKI¹

The results of excavation research on a multicultural site 6 in Suchy Las,
wielkopolskie voyvodship

1. Wstęp

Ratownicze badania wykopaliskowe na stanowisku nr 6 (ark. AZP 51–27, nr 10) w miejscowości Suchy Las, gm. loco, w powiecie poznańskim podjęto w związku z ujawnieniem znalezisk archeologicznych w postaci fragmentów naczyń ceramicznych, kości zwierzęcych oraz relikwów pierwotnej próchnicy zarejestrowanych podczas odhumusowania działek budowlanych nr ew. 256/10, 256/11 i 256/12 położonych w przy ulicy Modrakowej (ryc.1-3). Po dodatkowej wizji lokalnej przedstawiciela Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków stwierdzono, że na terenie ww. działek znajduje się stanowisko archeologiczne, które w wyniku dalszego prowadzenia tej inwestycji bez specjalistycznego nadzoru może spowodować bezpowrotne zniszczenie ujawnionej substancji zabytkowej.

W związku z tym, z nakazu Wielkopolskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu (*Decyzja nr 155/C/2007 z dnia 17.10.2007 r.*) autor opracowania uzyskał zgodę na przeprowadzenie badań ratowniczych, które finansowała Gmina Suchy Las. Badania terenowe przeprowadzono w dniach od 20 października do 11 listopada 2007 roku, a prowadził je autor, przy współpracy dokumentalisty Marcina Pałczyńskiego.

Zasięg wykopu badawczego został zobligowany w części planami inwestycji, zaś w części występowaniem na tym obszarze archeologicznego materiału źródłowego. Wykop badawczy sięgał poczynając od granicy działki 256/12 (właściciel: p. Piotr Bu-

dzik) po teren w obrębie granic projektowanych wykopów pod domy na działkach nr 256/11 i 256/10 (właściciel: p. Ryszard Marczewski). Łącznie wyeksplorowano przestrzeń 6,98 ara - oznaczając go symbolem WI/2007 (ryc. 3).

Efektem badań wykopaliskowych było odkrycie materiałów archeologicznych z pięciu horyzontów chronologicznych odnoszonych do: ludności kultury pucharów lejkowatych (KPL) z młodszej epoki kamienia, ludności kultury pomorskiej (KPM) ze starszej epoki żelaza, z okresu wczesnego średniowiecza (WSR), z XIII-XIV w., z okresu późnego średniowiecza (PSR), z kon. XIV- pocz. XVI w. i z okresu nowożytnego (NOW), z XVII-XIX w.

2. Fizjografia terenu

Pod względem fizjograficznym stanowisko położone jest w obrębie małej doliny, wykorzystywanej od północy i północno-wschodu przez niewielki ciek wodny Wierzbak, a także na wzniesieniu i na jego stokach. Ekspozycja stanowiska jest dodatnia, o wystawie okrzężnej, ale i zdecydowanie północno-zachodniej i północno-wschodniej. Wielkość ekspozycji sięga przedziału w granicach 1-3 m, stokami lekko kopulastymi, o średnim nachyleniu 1-3%.

Teren stanowiska jest w bezpośrednim oddziaływaniu powyższej doliny i zajmuje partię piaszczysto-gliniastej wysoczyzny w formie niewielkiego garbu terenowego, opadającego dość łagodnie w kierunku cieku wodnego oraz doliny po wyschniętym jeziorze/stawie. Powierzchnię stanowiska na podstawie

1 mgr Andrzej Krzyszowski, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, ul. Wodna 27, 61-781 Poznań, e-mail: andrzejkrzyszowski@wp.pl

badan wykopaliskowych można określić w przedziale do 1 ha, ale może być ono większe - przede wszystkim z uwagi na brak rozpoznania stanowiska na kierunku zachodnim (działki nr ew. 261/6 i 261/7) i wschodnim (działki nr ew. 256/9 i 256/8).

Obszar objęty badaniami jest położony w obrębie gruntów wsi Suchy Las, które przecina droga krajowa nr 11 z Poznania do Piły; zaś obszar inwestycji znajdował się na terenie niegdyś rolniczym, położonym pomiędzy ulicami Młodzieżową a Rolną (ryc. 1-3).

Fizjograficznie obszar objęty badaniami leży w obrębie makroregionu Pojezierze Wielkopolskie, zaś w jego ramach na terenie mezoregionu Pojezierze Poznańskie (J. Kondracki 1978, s. 294-296). Teren ten charakteryzuje się występowaniem form marginalnych i ekstraglacjalnych fazy poznańskiej zlodowacenia bałtyckiego oraz wytworzonych w wyniku wytapiania się martwego lodu u schyłku glacjału oraz w holocenie. Na terenie bezpośrednio objętym inwestycją brak jest jezior rynnowych, charakterystycznego zjawiska dla terenu tego mezoregionu.

W podziale administracyjnym kraju z dnia 1 stycznia 1999 r. – obszar realizowanej inwestycji jest położony w obrębie gruntów wsi Suchy Las, na terenie powiatu poznańskiego, w gminie Suchy Las, przy ulicy Modrakowej. Z kolei w ramach podziału kraju na potrzeby Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) omawiane stanowisko położone jest w centralnej części arkusza nr 51-27 i oznaczone jest na tym obszarze numerem 10 (ryc. 1).

3. Historia badań na stanowisku

Omawiane stanowisko zostało odkryte podczas badań powierzchniowych przeprowadzonych w dniu 19 kwietnia 1984 roku w ramach programu Archeologicznego Zdjęcia Polski (autor D. Makowiecki). Zarejestrowano wówczas skromny materiał źródłowy w postaci zaledwie 1 fragmentu ceramiki wiązanej z kulturą prapolską. Jest to drobny fragment części brzuśca od bliżej nieokreślonego naczynia obtaczanego, barwy szaro-brunatnej, o przełomie 1-barwnym (brunatny), z domieszką grubego i drobnoziarnistego tłucznia i piasku, o grubości ścianki 6 mm.

Ponownej weryfikacji stanowiska dokonał autor niniejszego opracowania (z grupą studentów archeologii) w dniu 31 października 2002 roku, w związku z prowadzonymi pracami wykopaliskowymi na

sąsiadującym z nim stanowiskiem nr 12 (obecnie salon Toyoty T. Uklei).

Wówczas stanowisko to obejmowało następujące działki geodezyjne: nr 251/1, 256/5, 260/2, 260/3, 261/6 - położone w obrębie gruntów wsi Suchy Las, pomiędzy ulicami Obornicką, ciekim Wierzbak i ul. Młodzieżową. Ówczesnym właścicielem ww. działek była Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa z siedzibą w Poznaniu. Powierzchnia stanowiska mogła się zamykać w przedziale 0,5-1,0 ha. Pole rozrzutu zakwalifikowano jako zamknięte i kompletne. Zasięg stanowiska pozostał nierozpoznany jedynie w kierunku południowym, na terenie mocno w tej chwili zurbanizowanym (droga asfaltowa, budynki mieszkalne i przydomowe ogródki).

W 2002 r. obszar stanowiska był jeszcze zajęty przez pole uprawne, zaś glebę na poziomie współczesnego humusu stanowił ciemnoszary drobnoziarnisty piasek, słabo zbielicowany, o średniej i dość wysokiej próchniczności, wytworzony na podłożu glin zwartych.

Na ówczesnie uprawianym rolniczo polu zebrano 78 fragmentów ceramiki naczyniowej i 1 fragment kafla. Natomiast klasyfikacja kulturowo-chronologiczna i funkcjonalna zebranego materiału źródłowego po jego szczegółowej analizie techniczno-chronologicznej zawierała 4 zespoły osadnicze: a) osadę (?) KPM – zespół wyodrębniony na podstawie 1 fragmentu ceramiki (brzusiec); b) osadę WSR, z fazy D-E – zespół wyodrębniony na podstawie zbioru liczącego 29 fragmentów ceramiki, o powierzchniach całkowicie obtaczanych, pośród których wyodrębniono 3 fragmenty brzegów, 25 fragmentów części brzuśców (w tym 14 fragmentów jest zdobionych) i 1 fragment dna; c) osadę PSR, z XV-XVI w., który reprezentuje zbiór 11 fragmentów ceramiki tocznej, wśród których wydzielono 2 fragmenty brzegów pokrywek, o wypale stalowo-szarym nieosiwionym, 7 fragmentów części brzuśców o wypale stalowo-szarym i 2 fragmenty den o wypale stalowo-szarym; d) osadę NOW, z XVIII - pocz. XX w. – zespół wydzielony na podstawie 37 fragmentów ceramiki naczyniowej (o wypale ceglającym) i 1 fragmentu kafla.

Ostatnim faktem badawczym na tym stanowisku były podjęte – z nakazu konserwatorskiego - badania wykopaliskowe zrealizowane w dniach pomiędzy 20 października a 11 listopada 2007 r.

pod kierownictwem piszącego te słowa. Uzyskany w ich trakcie materiał jest przedmiotem niniejszego opracowania. W najbliższej przyszłości należy spodziewać się podjęcia z nakazu konserwatorskiego dalszych badań wykopaliskowych w obrębie kolejnych działek budowlanych w obrębie tego stanowiska, a mianowicie co najmniej trzech o nr ew. 256/9, 261/6 i 261/7.

4. Metoda badań terenowych i stratygrafia wykopu badawczego

W pierwszej fazie prac terenowych z powierzchni przyszłego wykopu (oznaczonego symbolem WI/2007) w obrębie poszczególnych działek usunięto sprzętem mechanicznym warstwę współczesnego humusu. Następnie wytyczono na terenie wykopu badawczego o łącznej wielkości niespełna 7 arów (698 m²), siatkę hektarową, dzieląc ją na ary i ćwiartki (ryc. 3).

Przy eksploracji zastosowano tradycyjne w archeologii metody inwentaryzacji i dokumentacji materiału źródłowego:

- eksplorację prowadzono w obrębie powierzchni 1/4 ara, która stanowiła podstawową jednostkę eksploracyjną, inwentaryzacyjną i dokumentacyjną,
- materiał ruchomy zbierano z dwóch zarejestrowanych na stanowisku warstw naturalnych (warstwy humusu i stropu calca),
- obiekty nieruchome dokumentowano rysunkiem barwnym (w skali 1:20), dokonano ich niwelacji, dokumentacji fotograficznej, po czym wyeksplorowano,
- prowadzono obserwacje warstw naturalnych i kulturowych, których wyniki opisano w dzienniku naukowym.

W założonym wykopie badawczym szkielet glebowy (poziom występowania obiektów) nie był specjalnie zróżnicowany i stanowiła go w zdecydowanej części wykopu warstwa drobnoziarnistego piasku

bądź rzadziej frakcje średnioziarnistego żwiru lub spiaszczonej gliny. Frakcje te przechodziły na głębokości spągu obiektów kulturowych w pokłady jasnobrązowej lekko spiaszczonej gliny. Z kolei wierzchnią warstwę nadkładu (współczesny humus) tworzył szary piasek, o średniej próchniczności, a jego miąższość wahała się przeciętnie w granicach od 25-40 cm.

5. Wyniki badań wykopaliskowych

Podczas badań wykopaliskowych prowadzonych w 2007 r. zarejestrowano 27 obiektów nieruchomych oraz 1282 fragmentów ceramiki naczyniowej, 1 fragment kafla, 6 przedmiotów krzemiennych, 13 grudek polepy, 714 fragmentów kości zwierzęcych, próbkę węgla drzewnego oraz kilkanaście zabytków wydzielonych: 5 noży żelaznych, fragment narzędzia ciesielskiego, 8 żelaznych gwoździ, żelazną radlicę, fragment druta z żelaza i z brązu, fragment żelaznego raka żelaznego, dwa guziki, koralik z brązu i krzyżyk z brązu. W zakresie chronologii wyżej wymieniony materiał przyporządkowano pięciu jednostkom kulturowym: pozostałościom KPL z młodszej epoki kamienia, KPM ze starszej epoki żelaza, kulturze prapolskiej z okresu wczesnego- i późnego średniowiecza, i w końcu znaleziskom z czasów nowożytnych².

Materiał ten zaprezentowano poniżej w formie dokumentacji rysunkowej (ryc. 12-35) i fotograficznej (ryc. 36-38), natomiast szczegółowy katalog opisowy umieszczono w opracowaniu konserwatorskim (A. Krzyszowski 2010a). Z kolei plan sytuacyjny wszystkich odkrytych na tym stanowisku obiektów zawarto na rycinach 4-5, zaś plany i przekroje obiektów przedstawiono na rycinach 7-11.

W dalszej części analizy materiał ceramiczny zaprezentowano w ujęciu syntetyzującym w oparciu o wypracowany przez autora schemat postępowania badawczego (dla ceramiki pradziejowej), zaś dla ceramiki wczesnośredniowiecznej pomocniczo zastosowano schematy badawcze proponowane przez W. Łosińskiego i R. Rogosza (1983). W wyniku in-

2 W tym miejscu pragnę podziękować następującym osobom, którzy przyczynili się do wzbogacenia niniejszego opracowania: dr habil. inż. prof. UMK Danielowi Makowieckiemu z Instytutu Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu i mgr Marzenie Makowieckiej z Rokietnicy, ul. Zakątek 3 – autorom analizy kości zwierzęcych, dr Tomaszowi Stępnikowi z Pracowni Archeologicznej UNI-ART w Poznaniu, ul. św. Czesława 17a/24, 61-583 Poznań – autorowi analizy dendrologicznej, dr hab. Michałowi Kara z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Poznaniu, ul. Rubież 46 – za pomoc w uściśleniu chronologii wczesnośredniowiecznej ceramiki, p. Ryszardowi Chmarzyńskiemu z Pracowni Rekonstrukcji Ceramiki w Poznaniu, os. Piastowskie 111/10 – za sklejenie i rekonstrukcję całego zbioru ceramiki naczyniowej, p. Klaudynie Kucharskiej, fotografowi z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, ul. Wodna 27 – za wykonanie zdjęć zabytków, mgr Jarosławowi Jaskulakowi – konserwatorowi z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, ul. Wodna 27 – za oczyszczenie i konserwację wszystkich zabytków metalowych, p. Tomaszowi Marciniakowi – grafikowi, studentowi archeologii UAM w Poznaniu oraz pp. Jolencie Kędelskiej i Barbarze Bednarczyk, rysowniczkom z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, ul. Wodna 27 – za przygotowanie i wykonanie wszystkich rysunków zabytków i planów.

terpretacji tych źródeł stwierdzono ich odmienność kulturowo-chronologiczną (sygnalizowaną już na etapie badań terenowych), wobec czego zdecydowano o odrębnym zanalizowaniu ww. źródeł w ramach pięciu ww. horyzontów kulturowo-chronologicznych. Każdorazowo po omówieniu wszystkich odkrytych źródeł, analizę taką zamykają ustalenia chronologiczne, w kontekście innych równoczasowych i pobliskich materiałów archeologicznych.

6. Obozowisko/punkt osadniczy ludności kultury pucharów lejkowatych z okresu neolitu (od około 3200 do około 2500 lat p.n.e.)

Najstarszy horyzont kulturowy na tym stanowisku nie jest reprezentowany przez żaden z obiektów nieruchomych, natomiast wyodrębniono go na podstawie obecności zaledwie dwóch fragmentów ceramiki naczyniowej i kilku przedmiotów krzemiennych, które zdradzają cechy wytwórczości z młodszej epoki kamienia. Zabytki te zalegały wprawdzie na złożu wtórnym w obiektach z wczesnego bądź późnego średniowiecza, a także luźno w warstwie współczesnego humusu, ale niektóre z nich charakteryzują się „neolitycznymi” wyróżnikami w technice ich wykonania.

W przypadku dwóch fragmentów ceramiki naczyniowej można stwierdzić, że pochodzą one z partii środkowej prawdopodobnie tego samego naczynia. Niestety są one zbyt małe, by można było wnioskować o ewentualnym typie naczynia. Jednak swoimi cechami szczegółowymi odpowiadają bez wątpienia wytwórczości w glinie z okresu młodszego neolitu. Te cechy są następujące: oba fragmenty mają fakturę obustronnie gładzoną, o strukturze mączystej, barwy zewnętrznej ceglasto-brunatnej, barwie powierzchni wewnętrznej szarej, przełomie 2-barwnym (ceglasto-szary), o tłustej glinie z nieliczną domieszką średnio- i drobnoziarnistego tłucznia i piasku, i w końcu o grubości ścianki wynoszącej 5 mm.

Natomiast w zbiorze źródeł krzemiennych wystąpiły wyłącznie okazy debitażu: odłupki, okrzeski i okruchy. Są to:

- a) okrzesek, surowiec bałtycki odmiany nieotoczakowej, barwy popielatej, wym. 1,8 x 1,9 x 0,5 cm (z obiektu nr 8, na złożu wtórnym w jamie odpadkowej WSR);
- b) odłupek nieokreślony, prawdopodobnie o przy-

gotowanej piętce, płaskiej, surowiec bałtycki odmiany nieotoczakowej, barwy popielatej, wym. 2,4 x 2,6 x 0,6 cm (z obiektu nr 20, na złożu wtórnym w jamie zasobowej WSR);

- c) okruch, surowiec bałtycki odmiany nieotoczakowej, barwy popielatej, wym.: 4,5 x 3,0 x 0,7 cm (z obiektu nr 20, na złożu wtórnym w jamie zasobowej WSR);
- d) okruch, surowiec bałtycki odmiany nieotoczakowej, barwy popielatej, wym.: 3,0 x 2,0 x 1,0 cm (z obiektu nr 20, na złożu wtórnym, w jamie zasobowej WSR);
- e) fragment nieokreślonego odłupka, zapewne z pierwszych faz przygotowania rdzenia, o piętce krawędziowej, surowiec bałtycki odmiany nieotoczakowej, barwy popielatej, na części powierzchni zachowana naturalna kora, barwy białawej, wym. 3,0 x 5,0 x 1,5 cm (z obiektu nr 24, na złożu wtórnym, w jamie zasobowej WSR);
- f) odłupek prawdopodobnie korowy, surowiec bałtycki odmiany nieotoczakowej, barwy popielatej, wym.: 2,4 x 1,5 x 0,6 cm (z obiektu nr 24, na złożu wtórnym, w jamie zasobowej WSR).

W zakresie techniki wykonania jest to materiał odpowiadający technice właściwej dla okresu neolitu, przejawiającej się m.in. stosowaniem przygotowanych do dalszej obróbki rdzeni, dość starannym wykonaniem półsurowca, szczególnie wiórowego. Z kolei w materiale ceramicznym wyróżnione dwa fragmenty ceramiki naczyniowej odpowiadają wytwórczości neolitycznej w glinie, najprawdopodobniej pozostałościom KPL. Nie dysponujemy więc z tego horyzontu kulturowego precyzyjnymi cechami diagnostycznymi, jakimi mogłyby być nie tylko większych rozmiarów i dodatkowo ornamentowane fragmenty ceramiki; w tym zakresie można się pośrednio posiłkować znaleziskami z tego okresu odkrytymi na sąsiadującym stanowisku Suchy Las 12, które przyporządkowano właśnie powyższemu horyzontowi kulturowo-chronologicznemu (por. A. Krzyszowski 2003, s. 200-203).

7. Osada ludności kultury pomorskiej ze starszej epoki żelaza (od około 400 lat p.n.e. do przełomu er)

Materiały tej jednostki kulturowej, to zaledwie dwa zarejestrowane na tym stanowisku obiekty nieruchome (obiekty nr 4 i 7). Towarzyszy im też

niezbyt liczny zbiór ceramiki zawierający 145 fragmentów. Nie wykluczam także, że fragment drutu z brązu pochodzący z wczesnośredniowiecznej jamy (obiekt 10) może reprezentować również horyzont tej jednostki kulturowej.

Oba obiekty nieruchome z tego okresu w zakresie funkcji zakwalifikowano do jam typu odpadkowego. W pierwszym z nich (obiekt 4) zarejestrowano jedynie pojedynczy fragment ceramiki tej kultury, zaś w drugim (obiekt 7) wystąpiło z kolei 7 fragmentów ceramiki – o regułach wytwórczości w glinie charakterystycznej dla ludności tej kultury.

„Pomorskie” reguły wykonawstwa i formy ceramiki naczyniowej, to w tym zespole fragmenty naczyń kloszowatych, garnków lub waz, mis (wzgl. czepaków) i talerzy. Te pierwsze są zdobione charakterystycznym dla tej jednostki kulturowej wątkiem zdobniczym w postaci nakrawędnego karbowania krawędzi. Powyższe elementy kulturowe – można odnieść jak wspomniano wyżej – w większości do reguł wykonawstwa w glinie charakterystycznego dla ludności kultury pomorskiej, tj. dla przedziału lat pomiędzy 400 p.n.e. do przełomu er (Kostrzewski, Chmielewski, Jażdżewski 1965; Gardawski 1979; Czopek 1992).

Analizę źródeł archeologicznych z tego horyzontu chronologicznego przedstawiono poniżej, omawiając bardziej szczegółowo jedynie ceramikę naczyniową, bowiem przynależność brązowego drutu do kultury pomorskiej jest, jak wyżej wspomniano, wątpliwa.

7.1. Ceramika

Zbiór ceramiki, które na podstawie cech wykonawstwa przyporządkowano pozostałościom ludności kultury pomorskiej liczy łącznie 145 fragmentów, które stratygraficznie pochodzą z:

- 6 egzemplarzy (4,3%) – luźno z wykopu,
- 34 egzemplarzy (23,5%) – luźno z II warstwy naturalnej wykopu,
- 8 egzemplarzy (5,5%) – z 2 obiektów osadowych KPM,
- 97 egzemplarzy (66,8%) – ze złoża wtórnego, tj. z 15 obiektów osadowych z WSR i 2 obiektów z PSR.

Jest to materiał rozdrobniony, który praktycznie nie nadawał się do rekonstrukcji, z wyjątkiem jednego naczynia (ryc. 12:5). Jest on jednak jedno-

rodny stylistycznie i chronologicznie (ryc. 12-14). Analizę ceramiki dokonano w 4 jej aspektach: technologii, mikro- i makromorfologii oraz ornamentyki, po czym dokonano jej generalizacji pod względem stylistycznym i chronologicznym. Opis cech technologicznych, morfologicznych i zdobniczych przyjęto za L. Czerniakiem (1980), A. Kośko (1981), z modyfikacjami autora (por. Krzyszowski, Sobucki 1998; Krzyszowski, Szamałek 1998).

Wyodrębniono i zidentyfikowano 17 naczyń, z czego tylko wyżej wspomniane jedno z nich udało się w części zrekonstruować. Z kolei w zakresie cech mikromorfologicznych wyodrębniono (jako oddzielne jednostki taksonomiczne): 15 brzegów, 128 fragmenty brzuśców i 2 fragmenty den z częściami przydennymi. Zaledwie 7 fragmentów były ornamentowanymi (4,8% zbioru). Szczegółowej analizie technologicznej poddano najmniej zniszczoną część zbioru liczącą 125 fragmentów, co stanowi 86,2 % całości i jest podzbiorem w pełni reprezentatywnym ze statystycznego punktu widzenia.

7.1.1. Technika wykonania ceramiki

Pod względem technicznym ceramika omawianej kultury charakteryzuje się następującymi parametrami.

Domieszka schudzająca. Największą frekwencję ma frakcja gruboziarnista (ok. 70%), którą stanowił tłuczeń, najprawdopodobniej skał i granit. Zdecydowanie ustępuje jej zarówno domieszka średnioziarnistego tłucznia (19,5%), jak i drobnoziarnistego tłucznia i piasku (5,5%).

Kolor przełomu. Ceramika w tym zbiorze powstała zarówno w atmosferze utleniającej, kiedy wypał odbywał się przy swobodnym dostępie powietrza, jak i w atmosferze redukującej, a więc przy ograniczonym dostępie powietrza. W zbiorze stwierdzono niewielką przewagę fragmentów o jasnej barwie przełomu (kolory ceglasy lub ceglasto-czerwony), a więc wypalanej w atmosferze utleniającej. Ustępują im nieznacznie fragmenty o przełomie w kolorze ciemnobrunatnym i szarym, a więc wypalane w atmosferze redukcyjnej.

Grubość ścianek zawiera się w przedziale od 4 do 17 mm. Wśród trzech wyróżnionych pod tym względem wyróżnionych kategorii naczyń przeważa nieznacznie ceramika, którą określa się mianem grubościennej (44%, 55), a w przedziale tym miesz-

czą się fragmenty o grubości ścianek między 10 a 17 mm. Pierwszej kategorii nieznacznie ustępuje ceramika średniościenna (o grubości między 7 a 9 mm), której udział w tym zbiorze wynosi 41,6% (52). Powyższym kategoriom zdecydowanie ustępuje ceramika cienkościenna (przedział od 4 do 6 mm), której frekwencja sięga 14,4% (18).

Barwa wypału. Przeważają fragmenty o ceglastej i ceglasto-brunatnej barwie powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej (74%), a kolejno według frekwencji odnotowano barwę szarą (22,8 %) i czarną (3,2%).

Faktura powierzchni zewnętrznej. Zarejestrowano 4 kategorie w tym zakresie. I tak przeważają fragmenty o powierzchni schropowanej (62,3%, 82), ustępują im zdecydowanie skorupy o całkowicie gładzonej fakturze (28,2%, 37), surowej (7,6%, 10) i w końcu o powierzchni mieszanej, tj. gładzonej szyjce i chropowanym brzuścu – 1,5% (2). Ta ostatnia cecha jest charakterystyczna dla wytwórczości ceramicznej tej jednostki kulturowej.

Z zaprezentowanych cech technicznych ceramiki kultury pomorskiej wynika, iż w zbiorze dominował technotyp ceramiki charakteryzujący się naczyniami o grubo- i średnioziarnistej domieszce tłucznia, grubo- i średniościennym (średnia dla wszystkich fragmentów wynosi 9,2 mm), o fakturze powierzchni zewnętrznej chropowanej, rzadziej gładzonej, a zupełnie sporadycznie o fakturze surowej lub gładzonej szyjce i chropowanym brzuścu, barwie ceglasto-brunatnej i o takiej samej barwie przełomu.

7.1.2. Mikro- i makromorfologia ceramiki

Poniżej omówiono 5 wyróżnionych form naczyń. Przy analizie ukazano również cechy mikromorfologiczne wyodrębnionych fragmentów naczyń. Typy i parametry naczyń kultury pomorskiej zaprezentowano posiłkując się podziałem ceramiki tej kultury zaproponowanym przez S. Czopka (1987; 1992).

Naczynia kloszowate - wyróżniono 6 fragmentów naczyń tej kategorii, które reprezentują wyłącznie niewielkie fragmenty partii brzegów (ryc. 12:1-3, 7; 13:1-2). Były to jednocłonowe naczynia, gdzie średnica brzuśca była zawsze większa od średnicy wylewu ($R_3 > R_1$), i gdzie prawdopodobnie wysokość naczynia była większa aniżeli maksymalna wydętość brzuśca ($H_1 > R_3$) oraz gdzie maksymalna wydętość brzuśca (R_3) znajdowała się powyżej połowy wyso-

kości naczynia (H_1) (S. Czopek 1987, s. 108; 1992, s. 32). Naczynia tego rodzaju miały mniej lub bardziej jajowatą formę, zaś górne ich partie były przeważnie zagięte do wewnątrz. Wszystkie odkryte w Suchym Lesie fragmenty tych naczyń mają fakturę zewnętrzną całkowicie schropowaną, poprzez szerokie obmazywanie palcami (ryc. 12:1; 13:1-2) lub też rzadziej przez delikatne obmazywanie wiechciem (ryc. 12:7). Kolejne cechy techniczne naczyń kloszowatych w tym zbiorze to m.in.: domieszka schudząca w postaci gruboziarnistego tłucznia oraz ceglasto-brunatna barwa powierzchni zewnętrznej.

Ponadto pięć zarejestrowanych fragmentów omawianych naczyń było zdobionych dwoma rodzajami ornamentu. Pierwszy typ ornamentu stanowiło karbowanie ograniczone wyłącznie do partii nakrawędnej (*nh*) (ryc. 12:1-3). Natomiast drugi typ zdobienia polegał na dolepieniu niewielkich stożkowatych guzków w strefie podkrawędnej (*pzs*), prawdopodobnie w układzie segmentowanym (ryc. 12:7; 13:1). Trzy z analizowanych tu fragmentów należały pierwotnie do typu I 1/2 (A lub B) tych naczyń wg zaproponowanej typologii S. Czopka (1987, s. 108; 1992, s. 32).

Naczynia wazowate – formę tę wydaje się reprezentować 9 fragmentów brzegów (ryc. 12:4, 6; 13:5-6; 14:1-4), które pochodzą z dwóch odmian tych naczyń.

Pierwszą odmianę stanowią trzy naczynia (ryc. 12:4; 13:5; 14:3), które posiadały krótką gładzoną szyjkę wyraźnie oddzieloną od górnej części baniastego brzuśca, z kolei całkowicie schropowanego. Przejście z gładzonej szyjki w schropowany brzusiec jest ponadto w jednym przypadku (ryc. 13:5) zaznaczone ornamentem w postaci horyzontalnego pasma nalepianej listwy plastycznej, dodatkowo zdobionej ukośnymi nacinanymi (względnie rytymi) odcinkami. Natomiast drugą odmianę naczyń wazowatych reprezentuje 6 fragmentów brzegów, które wydają się być gładzone, być może na całej powierzchni (ryc. 12:6; 13:6-7; 14:1-2, 4). Wazy te wykonano z gliny z domieszką grubo-, średnio- i drobnoziarnistego tłucznia i piasku, o brunatnym lub ceglasto-brunatnym przełomie i barwie powierzchni oraz grubości ścianek zawierającej się w przedziale 5-8 mm. Morfologicznie fragmenty tych naczyń zdają się odpowiadać typowi II 1-3 wg zaproponowanej typologii S. Czopka (1992, s. 33),

ale niestety nie można bardziej uszczegółowić ich podtypów, gdyż naczynia te zachowały się jedynie w partiach krawędziowych, w związku z tym nie można ustalić czy średnica maksymalnej wydętości brzuśca (R3) znajduje się powyżej czy też poniżej połowy całkowitej wysokości naczynia (H1).

Misy - wyróżniono dwa fragmenty tego rodzaju naczyń, z których jeden częściowo zrekonstruowany, pochodzi z obiektu 7 (ryc. 12:5), będącego jamą typu odpadkowego, natomiast drugi fragment (ryc. 13:3) został znaleziony na złożu wtórnym w obiekcie 6, w jamie typu zasobowego z okresu wczesnego średniowiecza. Naczynia te posiadają obustronnie gładzoną fakturę, o zbliżonej średnicy wylewu wynoszącej w pierwszym przypadku 10,5 cm, zaś w drugim 11,5 cm. Wg typologii S. Czopka (1992, s. 35) pierwsza z mis reprezentuje prawdopodobnie typ o profilu stożkowym (typ III1C z dnem zaokrąglonym), zaś druga typ III1B – a więc także o profilu stożkowym, ale najprawdopodobniej z dnem wyodrębnionym. Obie misy zostały wykonane z gliny schudzonej średnio- i drobnoziarnistym tłuczniem i piaskiem, ich faktura jest gładzona matowa, o barwie ceglasto-brunatnej, zaś grubość ścianek wynosi u obu naczyń 6 mm. Oba naczynia są też pozbawione ornamentyki.

Talerze – wyodrębniono jedną krawędź ceramiki, którą można łączyć z płaskimi talerzami (ryc. 13:8). Egzemplarz ten charakteryzuje się obustronnie surową powierzchnią, barwy ceglasto-brunatnej. Domieszkę schudzającą stanowi gruboziarnisty tłuczeń, rzadko rozmieszczony w masie ceramicznej oraz drobnoziarnisty piasek. Fragment ten został odkryty na złożu wtórnym, w obiekcie nr 10 z okresu wczesnego średniowiecza. Wydaje się, iż omawiany okaz można zakwalifikować do typu talerzy o prostym brzegu (V1B), którego ścianki są równej grubości, a zwieńczenie wylewu należy do odmiany „łukowatej nieograniczonej” (zaokrąglone).

7.1.3. Zdobnictwo ceramiki

Fragmenty dekorowane w zbiorze ceramiki pomorskiej to zaledwie 7 ułamków, reprezentujących dwie odrębne formy naczyń. Pierwszą z nich reprezentuje pięć naczyń typu „kloszowego” (ryc. 12:1-3,7; 13:7). Ornamentowane były tu dwie partie naczyń: nakrawędna (strefa nh) i partia przykrawędna zewnętrzna (pzs) (ryc. 12:7; 13:1). Natomiast

w przypadku drugiej formy wyróżnionych tutaj naczyń pomorskich (wazowatych) ornamentowana była partia przykrawędna zewnętrzna (pzs).

Zanotowano 6 rodzajów wątków i elementów zdobniczych, wykonanych w trzech technikach: odciskania, plastycznej i nacinania (względnie rycia):

- 1) pierwszy wątek zdobniczy stanowi odnotowane na trzech fragmentach naczyń-kloszy karbowanie strefy nakrawędnej, wykonane przez tzw. „szczypanie” (ryc. 12:1-3);
- 2) drugi i trzeci wątek zdobniczy stanowią nalepione w strefie pzs podwójne – względnie pojedyncze guzki plastyczne występujące w układzie horyzontalnym i prawdopodobnie w układzie segmentowanym; rozpoznano je na dwóch naczyniach-kloszach z obiektu 6 (ryc. 13:1) i obiekту 7 (ryc. 12:7);
- 3) czwarty wątek zdobniczy stanowi odnotowana na fragmencie naczynia wazowatego nalepiana listwa plastyczna umiejscowiona w strefie podkrawędnej zewnętrznej (ryc. 13:5);
- 4) kolejny piąty wątek zdobniczy reprezentuje pojedyncza nacinana względnie ryta horyzontalna linia złożona z diagonalnych odcinków, umiejscowionych na ww. wspomnianej listwie plastycznej umieszczonej na fragmencie wazy (ryc. 13:5);
- 5) i w końcu ostatni wątek zdobniczy stanowią odciski paznokciowe, w bliżej nieokreślonym wątku zdobniczym, umiejscowione w strefie zewnętrznej brzuśca (bz) na nieokreślonym morfologicznie naczyniu.

7.2. Chronologia osady kultury pomorskiej

Z racji braku w analizowanym zbiorze źródeł KPM zabytków metalowych, ich datowanie można oprzeć jedynie na ustaleniach pozycji chronologicznej poszczególnych typów ceramiki, jakie obowiązują w literaturze przedmiotu oraz na ogólnym wnioskowaniu opartym na zaobserwowanych dotąd tendencjach rozwojowych w stylistyce ceramiki kultury pomorskiej, tj. na ustaleniach L. Krzyżaniaka (1971), S. Czopka (1987; 1992) i T. Dąbrowskiej (1977).

Do cech diagnostycznych KPM w zakresie chronologii należą w tym materiale:

- a) naczynie-klosz, w odmianie z krótkim i gładzonym przykrawędnie wąskim pasem, ale z niewydzieloną szyjką, jaką zanotowano w dwóch przy-

- padkach, jednym luźno w warstwie na arze 3C (ryc. 12:4), zaś drugi na złożu wtórnym w obiekcie 24 z okresu wczesnego średniowiecza; naczynia tego rodzaju datuje się na młodszy horyzont KPM, a konkretnie na LtB (Czopek 1987:112);
- b) klosze tzw. typu „jajowatego”, w odmianie o całkowitym chropowaceniu powierzchni i tylko nakrawędnie gładzonej powierzchni, względnie zdobionej przez karbowanie, zanotowane w omawianym zbiorze w trzech egzemplarzach (ryc. 12:1-3) – naczynia tego rodzaju są charakterystyczne zarówno dla najstarszych, jak i najmłodszych materiałów kultury pomorskiej; uznaje się, że pojawiły się już pod koniec HaD, ale ponownie znane są w ramach LtB. Przyjmuje się ponadto, że ta forma kloszy nie jest charakterystyczna ani dla najstarszych, ani dla najmłodszych materiałów KPM, lecz występuje w mało ścisłych granicach chronologicznych w ramach LtB (Czopek 1987: 112);
- c) pozycja chronologiczna kolejnych wyróżnionych typów naczyń jest bardziej złożona. Można stwierdzić na podstawie danych porównawczych, że jedyny występujący tu typ misy stożkowatej (odmiana 1) odkryty w dwóch okazach (ryc. 12:5; 13:3) jest typowy dla fazy młodszej (Czopek 1987: 112). Natomiast naczynia wazowate można datować na podstawie zespołów grobowych najprawdopodobniej na okres HaD2 - LtB1 (Czopek 1987: 114);
- d) z cech mikromorfologicznych, które występują w randze wskaźnika chronologicznego można wymienić listwę plastyczną (z ryc. 13:5) i karbowanie krawędzi (z ryc. 12:1-3), które zalicza się do „późnych” cech ceramiki KPM (S. Czopek 1992, s.44, 48); w tym ostatnim przypadku cechę tę uznaje się wprawdzie za pochodzącą jeszcze z kręgu „łużyckiego”, która w KPM występuje zarówno w fazach młodszych, jak i najstarszych, lecz zdecydowanie przeważa (ilościowo) w zespołach określanych generalnie jako „młodsze” (Krzyżaniak 1971: 203-205; Dąbrowska 1977: tabl. I; Czopek 1992: 48).

Reasumując: chronologię zbioru źródeł kultury pomorskiej ustalono na podstawie powyżej zarejestrowanych kilku diagnostycznych cech ceramiki naczyniowej odniesionych na tle porównawczym do innych materiałów tej kultury. Na tej podstawie

zawiera się ona między okresem HaD2, a LtB1/C1, ciążąc - moim zdaniem - zdecydowanie ku materiałom z okresu LtB, co w chronologii względnej odpowiada mniej więcej okresowi od około 450 roku p.n.e. do około 250 roku p.n.e. Na podstawie zaprezentowanych powyżej materiałów źródłowych tej jednostki kulturowej nie ma obecnie uzasadnionych podstaw do chronologicznego różnicowania źródeł pochodzących z tego stanowiska. Reprezentują one zestaw standartowych cech stylu „kloszowego”, co w Wielkopolsce można łączyć z klasyczną fazą kultury pomorskiej (HaD-LtB). Materiał ten jest również równoczasowy źródłem odkrytym nieopodal na stan. 12 w Suchym Lesie, i to zarówno na osadzie, jak i fragmencie odkrytego tam cmentarzyska tej kultury.

8. Osada z okresu wczesnego średniowiecza

Materiały tej jednostki kulturowej, to trzeci horyzont kulturowy zarejestrowany w wyeksplorowanym wykopie badawczym, zaś pod względem ilości zarejestrowanych na tym stanowisku obiektów nieruchomych i ruchomych – jest to zbiór najliczniejszy. Wyodrębniono bowiem 19 obiektów nieruchomych, którym towarzyszy przeważająca część zbioru ceramiki, a mianowicie 948 fragmentów; ponadto odnotowano z tego okresu polepę (13), fragmenty kości zwierzęcych (714; por. tekst autorstwa D. i M. Makowieckich w tymże tomie) oraz kilkanaście zabytków wydzielonych, w postaci: 5 noży żelaznych, 4 gwoździ żelaznych, fragmentu żelaznej podkówki, fragmentów żelaznego i brązowego drutu, żelaznej radlicy i kościanego szydła.

8.1. Obiekty nieruchome

Pośród obiektów nieruchomych w zakresie funkcji wyróżniono pięć ich kategorii, tj. obiekty o charakterze mieszkalnym, paleniska, dołki posłupowe, pospolite jamy osadowe o charakterze odpadkowym oraz w końcu jamy o specyficznym przeznaczeniu służącym do przechowywania surowców, bądź zapasów żywności, które w archeologii zwie się jama-mi zasobowymi.

Pierwsze z nich to obiekty będące pozostałościami domostw mieszkalnych. W założonym wykopie zanotowano dwa takie obiekty, które były częściowo zagłębione w ziemi, wobec czego można je najprawdopodobniej kwalifikować do budowli

typu półziemiankowego. Są to obiekty 14 i 26, które miały orientację mniej więcej na osi W-E. Budowle te miały kształt zbliżony do prostokątnego, o złagodzonych zarysach. Jedna z nich (obiekt 26) miała wyraźnie wydzieloną partię wejścia w postaci wysuniętego przed ścianę podcienia. Osiągała ona następujące wymiary: długość - 297 cm, szerokość - 162 m i głębokość - 32 cm (ryc. 8:2). Natomiast drugi z tego rodzaju budynków (obiekt 14) miał nieco mniejsze wymiary, a mianowicie długość - 230 cm, szerokość - 185 cm i głębokość - 17-21 cm (ryc. 8:1). Na obrzeżach omawianych obiektów nie zarejestrowano żadnych śladów dołków posłupowych, na których mogłaby wspierać się konstrukcja zadaszenia tych obiektów. Tylko przy jednym z nich (obiekt 14) stwierdzono sąsiadujące palenisko (obiekt 13). W obu obiektach odnotowano liczne zbiory ceramiki, zawierające łącznie 218 fragmentów.

Drugą kategorię obiektów wczesnośredniowiecznych reprezentują paleniska. Określono tak również tylko dwa obiekty (nr 13 i 23), których funkcja jako obiektów grzewczych nie jest kwestionowana, i które niewątpliwie służyły do przyrządzania posiłków lub do różnorodnych celów gospodarczych. Posiadały one jednowarstwowe bruki kamienne, o mocno spękanych od ognia powierzchniach, które były niezbyt regularne i zachowały się w stanie szczątkowym. Były to obiekty o średnich gabarytach (ryc. 9:1-2). Jedno z wydzielonych palenisk (obiekt 13; ryc. 9:1) - jak wyżej wspomniano - znajdowało się w bezpośrednim sąsiedztwie jednej z budowli mieszkalnych (obektu 14) i być może stanowiło dla mieszkańców tego budynku miejsce przyrządzania posiłków (ryc. 5).

Kolejny typ wczesnośredniowiecznych obiektów to jamy, których wyróżniono piętnaście. Zdecydowaną ich część można zakwalifikować do jam o charakterze odpadkowym, a są to najprawdopodobniej następujące obiekty: 1, 2, 5, 8, 9, 10, 12, 15, 16 (ryc. 9:3-5, 8-9; 10:1-4).

Drugą kategorię jam stanowiły z kolei obiekty o charakterze zasobowym (obiekty nr: 6, 20, 21, 22, 23, 24, 27; ryc. 10:6-7; 11:1-4). Te ostatnie miały w profilu kształt odwrotnie gruszkowaty, z bocznymi zwężeniami lub kształt nieckowaty z pojedynczym schodkiem. Pełniły one prawdopodobnie funkcję piwniczek, być może do przechowywania surowców, np. wapna, jak w jednej z jam (obiekt 21)

lub częściej żywności. Najprawdopodobniej były z wierzchu nakryte dranicami lub innym materiałem organicznym. Prócz odmiennego kształtu profilu wyróżniały się one od wcześniej omówionych jam odpadkowych także ilością znalezionych w ich wypełnisku fragmentów naczyń czy kości zwierzęcych, których zestaw był w tym przypadku dość liczny.

Ostatni typ obiektów wczesnośredniowiecznych stanowi pojedynczy dołek posłupowy (obiekt 11; ryc. 10:5). Niestety, na podstawie jednostkowego tego rodzaju znaleziska nie można orzec, jaką tworzył pierwotnie konstrukcję naziemną.

8.2. Zasięg i rozplanowanie

wczesnośredniowiecznej osady

Układ przestrzenny odkrytych na stanowisku w Suchym Lesie obiektów z okresu wczesnego średniowiecza prezentuje rycina 5. Na podstawie rezultatów badań w założonym wykopie WI/2007 można wskazać na kilka wniosków dotyczących wielkości i rozplanowaniu tej osady.

1. Z dyspersji odkrytych obiektów archeologicznych wynika, że uchwycono granicę zasięgu osady jedynie na kierunku zachodnim. Wydaje się bowiem, że na leżącej w tej części stanowiska działce nr 256/12 następuje „wygaszanie” obecności zarówno obiektów nieruchomych, jak i źródeł ruchomych. Natomiast nie wykluczam, że na kolejnej działce w tej części stanowiska (tj. o nr ew. 261/6) obiekty wczesnośredniowieczne mogą jeszcze wystąpić. Z kolei na kierunkach północnym, wschodnim oraz południowym - takiej konstatacji nie można jeszcze odnieść, bowiem z rozprzestrzenienia obiektów w założonym wykopie wynika niezbicie, że właśnie w tych kierunkach można się będzie spodziewać dalszego występowania materiałów archeologicznych reprezentujących osadnictwo z tego okresu. I tak od strony południowej wykop opierał się właściwie o brzeg ulicy Modrakowej, od strony północnej graniczył z działką nr ew. 252/7 i na kierunku wschodnim opierał się o działkę nr ew. 256/9 (ryc. 3). Niestety, na tych częściach obszaru stanowiska niemożliwa jest obecnie kontynuacja badań, czego nie można jednak wykluczyć w najbliższej przyszłości. Wobec powyższego przestrzeń zajęta przez wczesnośredniowieczną osadę po osi N - S może wynosić na podstawie

przeprowadzonych dotąd badań na tym stanowisku około 60-80 m, zaś na linii W-E osada ta może się rozciągać na długość około 80-100 m. Tak więc przewidywana wielkość osady z okresu wczesnego średniowiecza może zawierać się na tym stanowisku w przedziale do około 80 arów.

2. W rozplanowaniu osady, czytelnym jest ponadto kilka prawidłowości. A mianowicie, obiekty mieszkalne są ulokowane prawdopodobnie półkolistie wobec przepływającego od strony NE cieków wodnych Wierzbak. Generalnie linia występowania domostw mieszkalnych może się rozciągać na kierunku od N poprzez W do S. Przemawia za tym również topografia terenu i lokalizacja obiektów o innym charakterze aniżeli mieszkalne. I tak obiekty produkcyjno-przetwórcze, jak paleniska, ogniska, a za nimi kolejno jamy zasobowe - mimo niewielkiej odkrytej przestrzeni - zajmowały obszar we wschodniej części stanowiska poza bezpośrednim zasięgiem chat mieszkalnych. Prawdopodobnie więc dalsze obiekty produkcyjne, jak piece-wapienniki czy też ewentualne studnie - będą prawdopodobnie zlokalizowane na rubieży zwartego osadnictwa z tego okresu chronologicznego, tj. na krawędzi wyniesienia, na którym ulokowała się osada, ale w bezpośrednim pobliżu wspomnianego cieków wodnych.

8.3. Ceramika naczyniowa

Podstawą datowania źródeł wczesnośredniowiecznych jest ceramika naczyniowa oraz pośrednio niektóre znaleziska pozaceramiczne, jak np. żelazna radlica. Materiał ceramiczny z punktu widzenia podstawowego kryterium, jakim jest technika wykonania, stanowi zespół mieszczący się w dwóch rodzinach typów naczyń.

Pierwszą grupę reprezentują mniej liczne fragmenty ceramiki gorą obtaczanej, która nawiązuje stylistycznie do pomorskich naczyń typu Menkendorf (Schuldt 1956; Leciejewicz 1977: 67-69; Łosiński, Rogosz 1983: 205n.; Łosiński 1991: 438-439), a którą na gruncie wielkopolskim można identyfikować z fazą D2 wczesnego średniowiecza, co w chronologii przypada na okres od 2. połowy X w. (względnie przełomu X/XI w.) do 1 połowy XI wieku włącznie. Towarzyszy jej znacznie liczniejszy zbiór ceramiki także gorą obtaczanej lub części-

sięgającej do załomu lub rzadziej poniżej załomu maksymalnej wydętości brzuśca; ceramikę tę identyfikuję na terenie Wielkopolski z fazą E1 wczesnego średniowiecza, tj. z okresem chronologicznym obejmującym przedział od 2 poł. XI do XI/XII lub nawet do 1 połowy XII wieku włącznie.

Zbiór ceramiki naczyniowej z tego okresu chronologicznego pozyskany w czasie badań w 2007 r. liczy łącznie 948 fragmentów, które pochodzą z:

- 31 egzemplarzy (3,2%) - luźno z wykopu badawczego,
- 87 egzemplarzy (9,2%) - luźno z II warstwy naturalnej,
- 780 egzemplarzy (82,3%) - ze złoża pierwotnego, z 20 obiektów z WSR,
- 50 egzemplarzy (5,3%) - ze złoża wtórnego, z 3 obiektów z PSR.

Jest to materiał rozdrobniony, ale w kilkunastu przypadkach dokonano częściowych rekonstrukcji naczyń. Materiał ten - jak wspomniano - jest różnicowany chronologicznie, bowiem wyróżniono dwie fazy technologiczne i chronologiczne: starszą - odpowiadającą fazie D2 i młodszą - identyfikowaną z kolei z fazą E1 wczesnego średniowiecza. Analizę ceramiki dokonano w 4 jej aspektach: technologii, mikro- i makromorfologii oraz ornamentyki, po czym dokonano jej generalizacji pod względem stylistycznym i chronologicznym. Przy opisie cech technologicznych, morfologicznych i zdobniczych pomocniczo zastosowano schematy badawcze wg propozycji W. Łosińskiego i R. Rogosza (1983: 202-244; 1986: 9-48).

Wyodrębniono i zidentyfikowano około 60 naczyń. W zakresie cech mikromorfologicznych zarejestrowano (odrębnych taksonomicznie): 60 brzegów (6,5% zbioru), 52 den (5,5% zbioru) i 231 fragmentów ornamentowanych (24,4% zbioru). Szczegółowej analizie technologicznej poddano najmniej zniszczoną partię ceramiki liczącą 684 fragmentów (około $\frac{2}{3}$), co stanowi 72,2% całości zbioru.

8.3.1. Technika wykonania ceramiki

Zbiór ceramiki z tej osady charakteryzuje się pod względem technicznym prawie wyłącznie obtaczaniem partii przykrawędziowej obejmującej brzeg i szyjkę, rzadziej sięgało ono do granicy szyjki i brzuśca czy też do załomu brzuśca, natomiast nie zarejestrowano fragmentów ani ręcznie lepionych (o

czym jeszcze poniżej), jak i fragmentów całkowicie obtaczanych. Ponadto zbiór ceramiki wczesnośredniowiecznej z tego stanowiska wyróżnia się następującymi parametrami technicznymi.

Domieszka schudzająca. Największą frekwencją charakteryzują się dwie frakcje: średnio- (granulat w przedziale 1-3 mm) i drobnoziarnista (granulat poniżej 1 mm), które odpowiednio osiągają 43,5% i 41,5%. Składają się na nie tłuczeń i piasek. W zdecydowanie mniejszym stopniu odnotowano domieszkę gruboziarnistego (granulat powyżej 3mm) tłuczenia i piasku (15%). Domieszkę prawie wyłącznie drobnoziarnistego tłuczenia zarejestrowano w zespołach pochodzących z „fazy młodszej” (II grupa technologiczna), tj. z fazę E1 wczesnego średniowiecza. Natomiast masę ceramiczną z domieszką grubego tłuczenia wspólnie z piaskiem odnotowano w ceramice datowanej na „fazę starszą” (I grupa technologiczna), tj. na fazę D2 wczesnego średniowiecza.

Kolor przełomu. Większość ceramiki w tym zbiorze powstała w atmosferze redukcyjnej (o ograniczonym dostępie powietrza). Dominują więc kolory ciemne: szare (46,5%) i brunatne (34,2%). Grupie tej ustępują fragmenty ceramiki powstałe w atmosferze utleniającej, gdzie wypał odbywał się przy swobodnym dostępie powietrza. Przeważają tu z kolei jasne kolory: ceglasty lub ceglasto-czerwony (łącznie 19,3%). Przełomy ścianek naczyń są z reguły jednokolorowe (zdecydowana przewaga) i rzadziej dwubarwne, a wyjątkowo trójbarwne.

Grubość ścianek zawiera się w następujących przedziałach: 5 mm - 30 (4,4% zbioru), 6 mm - 118 (17,3% zbioru), 7 mm - 208 (30,4% zbioru), 8 mm - 180 (26,3% zbioru), 9 mm - 75 (10,9% zbioru), 10 mm - 43 (6,3% zbioru), 11 mm - 20 (2,9% zbioru), 12 mm - 7 (1,0% zbioru), 13 mm - 2 (0,3% zbioru) i 15 mm - 1 (0,2% zbioru). W poszczególnych klasach grubości ścianek przeważa więc zdecydowanie ceramika średniościenna (między 7 a 9 mm), która stanowi 67,6% całości zbioru (463). Znacznie ustępuje jej ceramika określana tu mianem cienkościennej (o grubości między 4 a 6 mm), której udział w tym zbiorze wynosi 21,7% (148). Natomiast najmniejszą frekwencję osiąga ceramika grubościenna (przedział od 10 do 13 mm), bo tylko 10,7% (73). Można więc obserwować proces powolnego odwracania proporcji pod względem grubości ścianek w fazach „młodszych”, kiedy to z kolei następuje przewaga ce-

ramiki cienkościennej i drobnoziarnistej domieszki schudzającej nad pozostałymi dwoma kategoriami (Pawlak, P. 2007: 63-64).

Barwa wypału. Przeważają zdecydowanie fragmenty o barwie powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej ciemnociełasto-brunatnej (42,4%), a kolejno według frekwencji odnotowano barwę brunatną (23,3%), szaro-brunatną (21,7%), szarą (10,4%) i w końcu płową (2,2%).

Ceramika grafitowa. W obiekcie 26 spośród licznego zbioru ceramiki liczącego łącznie 164 fragmenty zarejestrowano jeden niewielkiej wielkości okaz (5,1 x 4,2 cm), który został wykonany z dodatkiem naturalnego grafitu. Skorupa ta posiada ponadto domieszkę grubo-, średnio- i drobnoziarnistego tłuczenia i piasku, i ma grubość ścianki 12 mm kwalifikując się do naczyń grubościennych (ryc. 36). Według ostatniej klasyfikacji tej ceramiki dokonanej przez J. Wenzel (2008: 142), fragment ten można zaliczyć najprawdopodobniej do III grupy technologicznej, charakteryzującej się następującymi cechami: domieszką schudzającą złożoną z grubo-, średnio- i drobnoziarnistego tłuczenia i piasku, ze średnią ilością domieszki grafitu, o powierzchniach starannie obustronnie wygładzonych, o wypale dokonanym w atmosferze redukcyjnej, w przełomie 1-barwnym (szarym).

Jest to interesujący i dość rzadki we wczesnym średniowieczu, także w Wielkopolsce fragment naczynia o zaletach ogniotrwałych, związanego najprawdopodobniej z wytwórczością hutniczo-kowalską (z tzw. metalurgią czarną i kolorową), albo też będący pozostałością bardzo dużych naczyń zasobowych, tzw. zasobnic (por. ostatnio Stoksik 2007: 177-178). Należy dodać, że było to najprawdopodobniej naczynie importowane, być może z terenów Śląska lub Moraw (Rzeźnik, Stoksik 2004: 171-186; Stoksik 2007: 148-149). Wskazuje to pośrednio na ówczesną rangę osady sucholeskiej w tym okresie, spełniającej niewątpliwie funkcję służebną wobec stołecznego grodu poznańskiego. M.in. o tych związkach świadczy pośrednio powyższe znalezisko fragmentu naczynia grafitowego.

8.3.2. Formy naczyń

Badany zbiór składa się z kilkunastu naczyń zachowanych w większych fragmentach, z których tylko 2 naczynia udało się całkowicie zrekonstruować

(ryc. 20:5; 21:1; 23:2). W większości są to częściowe rekonstrukcje przeważnie górnej i środkowej partii naczyń, z reguły bez dna (ryc. 16:16; 17:1-2; 21:2; 23:1; 26:4-7; 27:1-3), rzadziej więc partii przydennych (ryc. 15:8-10; 16:17; 18:4,7; 19:9-10; 20:6; 22:10; 24:9,12). Natomiast nie zachowało się żadne naczynie w całości. Podstawowym kryterium prezentowanej klasyfikacji jest technika wykonania naczyń. W omawianym zbiorze wystąpiły wyroby wykonane częściowo przy użyciu koła garncarskiego, co ogranicza się do tzw. słabo formującego obtaczania prawie wyłącznie strefy przykrawędziowej. Większość więc kolekcji ceramiki stanowią fragmenty obtaczane tylko górą (strefa przykrawędziowa), natomiast ustępuje jej zdecydowanie ceramika ze śladami słabego obtaczania sięgająca także w środkowe partie naczyń (do szyjki lub do załomu brzuśca), ale ani razu zabieg ten nie sięga do partii przydennych naczyń. Większość zbioru, to ceramika średniościenna, o dość zróżnicowanym wypale, która charakteryzuje się słabo formującym obtaczaniem. Kolejno w obrębie wydzielonej grupy ceramiki dokonano dalszych jej podziałów, stosując kryterium formy. Przedstawiony podział nawiązuje do wcześniejszych propozycji w literaturze przedmiotu (por. Hilczówna 1967; Łosiński, Rogosz 1983: 202-244).

Generalnie w materiale zebranym na omawianej osadzie znajdujemy pięć typów naczyń: misy, naczynia dwustożkowate, naczynia o profilu esowatym, naczynia z cylindryczną szyjką i pokrywką. Zestaw ten nie odbiega od „wczesnośredniowiecznego standardu”, a wzbogaca się dodatkowo o kategorię mis w porównaniu z zestawem naczyń zarejestrowanym na sąsiadującym stanowisku 12 w tejże miejscowości (Krzyszowski 2005: 247-272).

Misy. W analizowanym zbiorze wyróżniono rzadko występujący we wczesnym średniowieczu typ naczyń, a mianowicie mis. Stanowi je pięć fragmentów potencjalnie takich naczyń, z których jedno zrekonstruowano prawie w całości (ryc. 17:1), zaś trzy kolejne reprezentują krawędzie z górną częścią brzuśców (ryc. 18:5; 24:2,8). Najlepiej zachowany fragment misy złożony z 10 ułamków brzegu, środkowej i dolnej partii brzuśca (bez dna) pochodzi z obiektu nr 9 (ryc. 17:1). Jest to średniej wielkości naczynie, barwy obustronnie ceglasto-brunatnej, o częściowo zniszczonej powierzchni zewnętrznej, o przełomie 2-barwnym, z liczną domieszką grubo-

ziarnistego tłucznia i piasku, o grubości ścianki 10 mm, średnicy wylewu ok. 22 cm, o prawdopodobnej średnicy dna ok. 9,5 cm oraz wysokości w przedziale 12-13 cm, które jest zdobione nieregularnym horyzontalnym pasmem odcisków linii falistej, bardzo nieudolnie rytej, a ponadto prawie cała powierzchnia zewnętrzna nosi ślady mocnego przecierania wykonanego wiechciem względnie grzebykiem. Ale co najbardziej interesujące w tym wypadku, to fakt, że naczynie to zostało być może całkowicie ręcznie wylepione (?), gdyż nie ma czytelnych bruzd obtaczania partii przykrawędziowej. Zarówno wyżej zaprezentowane naczynie, jak i pozostałe fragmenty reprezentują typ mis stożkowatych, a jeden z nich (ryc. 24:2) jest również zdobiony podobnym rodzajem wątku w postaci linii falistej, jak wyżej opisany fragment misy.

Naczynia dwustożkowate. Wyróżniono 4 takie naczynia, których cechą jest dwustożkowata sylwetka, jaką formy te osiągają przez nadanie im z reguły mniej lub bardziej ostrego załomu brzuśca. Pod względem technicznym wyróżniono następujące fragmenty tego rodzaju naczyń.

Fragmenty dwóch częściowo zrekonstruowanych naczyń, tylko górą obtaczanych i nawiązujących do stylistyki pomorskich naczyń typu Menkendorf (Schuldt 1956; 1964; Łosiński 1991: 435-439) pochodzą z obiektu 9 (ryc. 17:2) i obiektu 14 (ryc. 21:1). Dwa kolejne stanowią prawdopodobnie dwa brzegi o lekko esowatym profilu oraz z odgiętym na zewnątrz i zcienionym zwieńczeniem (ryc. 20:4; 26:1). Pod względem technicznym jest to ceramika o niższym standardzie, aniżeli ceramika wydzielonej tu II grupy technologicznej, a więc charakteryzuje się słabszym wypalem, ma barwę powierzchni ciemnobrunatną i ponadto cechuje się liczniejszym udziałem gruboziarnistej domieszki schudzającej. Wykonane są one dość nieudolnie, przy czym zabieg obtaczania jest ograniczony, jak wcześniej wspomniano, wyłącznie do partii przykrawędziowej. Naczynia tego rodzaju charakteryzują się ponadto innym typem zdobnictwa w porównaniu z naczyniami II grupy technologicznej. A mianowicie składają się na nie wątki zdobnicze - praktycznie bez udziału powszechnych w następnej grupie ceramiki - zwielokrotnionych pasm poziomych żłobkowań. Natomiast ornament stanowią tutaj odciski

„punktowe” (ryc. 17:2; 26:1), względnie pasmo żłobkowań, ale złożone prawie wyłącznie z linii falistej (ryc. 20:4), bądź dodatkowo w kombinacji z delikatnymi odciskami wykonanymi trójzębnym narzędziem grzebykowym (ryc. 21:1).

Naczynia o profilu esowatym. To najliczniejsza grupa naczyń wczesnośredniowiecznych wyodrębnionych na omawianej osadzie. Niestety, brak całych form uniemożliwia podział tej grupy naczyń z uwagi na wzajemne proporcje. Cechami drugorzędnymi, na podstawie których wyróżniono trzy odmiany jest stopień wyodrębnienia szyjki i ukształtowanie krawędzi. Cechą wspólną tej grupy naczyń jest esowaty profil, wywinięty na zewnątrz brzeg i brzusec kształtu baniastego. Jest to ceramika o najwyższym w tym zbiorze ceramiki wczesnośredniowiecznej standardzie wykonania, średnio- względnie cienkościenna, o dobrym wypale, barwy ceglasto-brunatnej, rzadziej brunatno-szarej czy szarej, gdzie obtaczanie niejednokrotnie sięgało nawet załomu brzuśca. Ta grupa naczyń być może odzwierciedla w wytwórczości garncarskiej być może nurt rzemieślniczy. Są to następujące fragmenty naczyń.

Odmiana 1 – reprezentują ją formy silnie esowate, które nie posiadają wyodrębnionej szyjki. Zakwalifikowano tu najliczniejszą grupę krawędzi, które pochodzą z górnych części co najmniej 35 naczyń (ryc. 15:3; 16:6,8-9,11,13-14; 18:1,10; 19:1,3; 20:1-2,5; 21:2; 22:1-5,8; 23:1-2; 25:3-4,6,7,9-12; 26:4,7; 27:2-3).

Odmianę 2 – reprezentują z kolei formy esowate, które posiadają wyodrębnioną, krótką szyjkę. Powstała ona przez wykonanie podcięcia pod krawędzią. Rozpoznano 6 takich fragmentów naczyń (ryc. 15:2; 16:10; 18:12; 26:5-6; 27:1). Prawie wszystkie są ornamentowane, oprócz powszechnego poziomego żłobkowania odnotowano również motyw linii falistej oraz odciski grzebykiem (ryc. 26:5-6; 27:1).

Odmiana 3 – to z kolei naczynia o formie lekko esowatej, ale z krótką stożkową szyjką. Do odmiany tej zaliczyłem trzy fragmenty, pochodzące z obiektów 6, 20 i 26 (ryc. 16:7; 22:6; 26:2). Są to górne części szerokootworowych naczyń, prawdopodobnie formy o trójsegmentowej budowie, które charakteryzują tulipanowato rozchylającym się wylewem i których krawędzie są w niewielkim stopniu profilowane. Fragmenty te są częściowo górą obtaczane, ale o dość dobrej jakości wykonania.

Naczynia z cylindryczną szyjką – wyróżniono dwa fragmenty brzegów (niestety, żaden nie pochodzi nawet z częściowo zrekonstruowanego naczynia), które wyróżniają się krótką i prostą szyjką (ryc. 15:1; 20:3?). Były to trójsegmentowe naczynia, u których załom baniastego brzuśca przypadał na mniej więcej $\frac{2}{3}$ wysokości. Pod względem technicznym naczynia te są dość dobrej jakości wykonania, ale obtaczane są także tylko w górnej partii naczynia. Ornament na jednym z nich stanowi podwójne poziome pasmo poziomej linii falistej żłobków. Chronologicznie reprezentują one materiał z fazy młodszej.

Pokrywki – z analizowanego zbioru pochodzi 5 fragmentów brzegów od pokrywek, (ryc. 15:6; 19:6; 24:3). Na powierzchniach zewnętrznych dwóch krawędzi zachował się częściowo ornament: na jednym brzegu jest to potrójne pasmo głębokich poziomych żłobkowań (ryc. 15:6), zaś na drugim – pasmo odcisków dołkowych zlokalizowane w strefie nakrawędnej (ryc. 19:6).

Znaki garncarskie. W zbiorze naczyń z okresu wczesnego średniowiecza odnotowano pięć fragmentów den ze znakami garncarskimi. W dwóch przypadkach stanowi je motyw równoramienego krzyża (ryc. 15:11; 20:5), w pierwszym zajmuje on całą przestrzeń krążka dna i dodatkowo jest wpisany w odcisnięty okrąg (ryc. 15:11), zaś w drugim przypadku jest to niewielkich rozmiarów krzyż, zbliżony do typu krzyży „maltańskich” (ryc. 20:5). Na kolejnych dwóch fragmentach den odnotowano symbol swastyki ze skrzyżowaniem w lewo (ryc. 22:10; 24:12). W końcu w ostatnim przypadku fragment dna jest najgorzej zachowany, stąd nie można wiarygodnie odtworzyć pozostawionego tam znaku; widnieje tam jedynie podwójny okrąg, z bliżej nieokreślonym symbolem w jego wnętrzu (ryc. 20:6). Są to zbliżone motywy, pospolite we wczesnośredniowiecznej wytwórczości garncarskiej. Niewykluczone, że pochodzą z jednej pracowni rzemieślniczej. Podobne dna z odciskami ze znakiem krzyża odnotowano także w materiale pozyskanym ze sąsiedniego stanowiska 12 (A. Krzyszowski 2002, ryc. 25:2,4).

Typy krawędzi. Zarejestrowano 60 jednostek taksonomicznych krawędzi naczyń wczesnośredniowiecznych, co stanowi 6,3% całości zbioru ceramiki z tego okresu. Stwierdzono występowanie 10 typów brzegów wg klasyfikacji zaproponowanej przez P.

Pawlaka (Pawlak E., Pawlak P. 2008: 53-54, tablica IV), ale najliczniej wystąpiły 3 formy typologiczne. Kolejno reprezentują je: a) typ I – 4 okazy, grupuje krawędzie ukształtowane pionowo lub lekko skośnie do środka naczynia (ryc. 15:1; 17:1; 18:5; 24:2,8); typ II – 15, obejmuje wylewy esowate z charakterystycznym trójkątnym jednostronnym lub dwustronnym poszerzeniem brzegu (ryc. 15:5; 22:1; 23:1; 24:3; 25:10; 26:6); typ III – 5, to również wylewy esowate, ale ze zgrubieniem półowalnym (ryc. 20:3); typ IV – 10 okazów, wylewy esowate, o nieposzerzonej i ukośnie ściętej krawędzi (ryc. 15:2; 17:2; 19:2; 20:5; 22:5); typ V – 5, to również wylewy esowate, o nieposzerzonej, ale wyraźnie ścienionej i owalnej krawędzi (ryc. 20:4; 21:5; 26:4; 26:7); typ VI – 2, wylewy esowate, ale o mniej wyraźnie lub w ogóle niezaakcentowanym ścienieniu krawędzi, opracowanej półowalnie (ryc. 22:6); typ VIII – 1, wylewy wydłużone i wygięte na zewnątrz pod kątem ok. 45°, gdzie zwieńczenie jest opracowane półowalnie lub przez ukośne ścięcie (ryc. 16:6; 26:2); typ X – 2, wylewy silnie ścienione, ze zwieńczeniem opracowanym kątowo lub rzadziej owalnie; typ XI – 12, wylewy o znacznej profilacji brzegu, z charakterystycznym jego poszerzeniem oraz wykonanym pośrodku wgłębieniem (ryc. 16:8-9,15; 20:1-2; 21:2; 25:9,11; 27:1,3); typ XII – 4, to pozostałe różne krawędzie, których forma odbiega od wyżej omówionych (ryc. 18:12; 19:3).

Dna. W analizowanym zbiorze wyodrębniono 52 fragmenty krążków den, w większości zachowane również wraz z dolną partią brzuśca, co stanowi 5,5% całości zbioru ceramiki wczesnośredniowiecznej. Natomiast zaledwie dla 17 fragmentów den odtworzono pierwotną ich średnicę, która w tym zbiorze osiąga następujące rozmiary: wystąpił jeden fragment dna o średnicy zaledwie 6-7 cm (ryc. 15:11), 7 okazów den miało średnicę wynoszącą 8-8,5 cm (ryc. 15:7-8; 18:4,6; 20:5; 22:10; 24:12), 9 cm średnicy zanotowano z kolei u 4 fragmentów den (ryc. 15:9; 16:17; 20:6; 24:9), i w końcu średnica w przedziale 10-11,5 cm wystąpiła u 5 okazów (ryc. 15:10; 18:7; 19:9-10; 23:2). Grubość krążków den ustalona dla 17 fragmentów kształtowała się następująco: 6 mm – miało 2, 7 mm – 4, 8 mm – 1, 9 mm – 2, 10 mm – 2, 12 mm – 4 i 15 mm – 1. Pośród typów den w zależności od formy można stwierdzić, że zestaw ten w analizowanym zbiorze jest w zasa-

dzie jednolity, bowiem wyróżniono zaledwie trzy formy den: wklęsłe niewyodrębnione (zdecydowana większość – ryc. 15:7,9-10; 16:17; 18:4; 20:5-6; 22:10; 23:2; 24:9,12-13), pojedynczo płaskie niewyodrębnione (ryc. 18:6-8; 19:9; 24:11) oraz wklęsłe słabo wyodrębnione (ryc. 15:8; 19:10).

Ornament. Zdobienia wystąpiły na 231 fragmentach, co stanowi 24,4% całego zbioru i jest to odsetek wysoki. Ornament wykonywano go za pomocą rylców (kolcy) i narzędzi grzebykowych. Szczególnie starannie zdobiono górną powierzchnię brzuśca. W badanym materiale dominują wątki dekoracyjne w postaci zwielokrotnionych poziomych pasm żłobków. Natomiast rzadziej odnotowano wątki, powstałe z łączenia żłobków dookolnych z linią falistą i innymi wzorami. W połączeniu z poziomymi żłobkami, a rzadziej samodzielnie, stosowano też inne motywy zdobnicze, takie jak skośne nakłucia grzebykowe, pojedyncze i wielokrotne linie faliste czy też wątek w postaci odciskanych „punktów” czy listwy plastycznej. Szczegółowo wyróżniono następujące wątki i elementy zdobnicze, w zależności od frekwencji:

- ryte horyzontalne pasma poziomych żłobków, w tym w większości w układzie zwielokrotnionym, rzadziej w układzie linii pojedynczej, pasma zdwojonego czy też dodatkowo segmentowanego – wątek odnotowany na 206 fragmentach (ryc. 19:7-8; 21:2; 22:6-7; 24:5,7,9; 25:13-14);
- ryta linia falista – występująca najczęściej w strefie pzs naczynia, w kompozycji z pasmem zwielokrotnionych pasm poziomych żłobków umiejscowionych poniżej – wątek odnotowany dwunastokrotnie (ryc. 18:9; 20:5; 23:1-2; 25:1,5; 26:3,5; 27:1);
- trzecim wątkiem zdobniczym popularnym wśród naczyń sucholeskich był wątek rytej linii falistej zlokalizowany w strefie podkrawędnej zewnętrznej (pzs) – wystąpił na 9 fragmentach (ryc. 16:12; 17:1; 20:3-4; 22:9; 24:1; 26:7);
- siedmiokrotnie odnotowano kombinację wątku zwielokrotnionych poziomych linii rytych żłobków z odciskami grzebykowymi (ryc. 16:4,16; 18:3; 19:4-5; 25:8);
- również siedmiokrotnie wystąpił wątek odciskanych „dołków” (w strefie pzs) w kombinacji z pasmami rytych żłobków (w strefie bn) – ryc. 24:6,10; 25:2,8; 27:2);

- f) czterokrotnie wystąpił wątek ukośnych odcinków żłobków, także w kombinacji z poziomym pasmem żłobków (ryc. 16:7; 18:2,5; 24:8);
- g) trzykrotnie zarejestrowano wątek odciskanych „dołków”, w tym raz wystąpił on w strefie nakrawędnej (nh) pokrywki (ryc. 22:3) i również raz w tej samej strefie na garnku o esowatym profilu (ryc. 22:3);
- h) wątek odcisków „punktowych” zarejestrowano również trzykrotnie w strefie pzs (ryc. 17:2; 26:1);
- i) dwukrotnie stwierdzono wątek listwy plastycznej ułożonej w strefie pzs/pb w postaci tzw. podkrawędznego „wałka” i dodatkowo zdobionej odciskami grzebykowymi (ryc. 18:11; 19:4);
- j) i w końcu jednokrotnie wystąpiły dwa wątki: odcisków „dołków” w kombinacji z żłobkową linią falistą oraz wątek linii falistej w kombinacji z odciskami grzebykiem (ryc. 21:1).

Wśród naczyń bogatszą i bardziej urozmaiconą ornamentykę posiadają formy dwustożkowe oraz garnki z esowatym mocno wychylonym brzegiem. Mniej efektowne są w tym względzie naczynia, których ścianki pokrywano na pomocą wyłącznie pojedynczych lub zwielokrotnionych pasm poziomych żłobków.

8.4. Przedmiot z kości

Na osadzie w Suchym Lesie zarejestrowano pojedynczy przedmiot wykonany z kości zwierzęcej. Odkryto go w pozostałościach paleniska (obiekt 13), znajdującego się na przedpolu prawdopodobnego budynku mieszkalnego 14 (ryc. 5).

Przedmiot stanowi szydło (kolec) wykonane z kości piszczelowej psa (ryc. 28:1). Posiada ono wydłużone krótkie ostrze uformowane przez ukośne ścięcie obu stron kości, które jest w końcówce całkowicie zachowane i dość ostro zaostrzone. Całkowita długość okazu wynosi 13,7 cm, zaś krótko uformowane ostrze ma długość 3,7 cm. W związku z powyższym nie można mieć wątpliwości, co do kwalifikacji formalnej tego przedmiotu jako szydła względnie kolca. Tego rodzaju narzędzia we wczesnośredniowiecznym rzemiośle skórzanym są powszechnie znane i wykonywano je zarówno z kości, jak i rogu (np. Rauhutowa 1976: 136n.; Cnotliwy 1983: 271; Kowalska 2003: 314-315). Być może przedmiot ten służył do ozdabiania naczyń ceramicznych oraz jako narzędzie rymarza, szewca czy kuśnierza (Schuldt

1985: 110, Abb.102-106). Chronologię omawianego przedmiotu ustalono przy pomocy współwystępującej ceramiki naczyniowej na okres od 2. poł. X w. do 1. poł. XI wieku.

8.5. Przedmioty z żelaza

Przedmioty wykonane z żelaza reprezentuje 12 zabytków: 5 noży, 4 okazy gwoździ, fragment podkówki, fragment drutu oraz radlica. Dwa z nich znaleziono w wypełniku pozostałości po jednym z budynków mieszkalnych, 8 okazów wystąpiło w jamach gospodarczych, a pozostałe tego rodzaju przedmioty znaleziono luźno w warstwie humusu, bądź luźno na powierzchni wykopów. W zakresie typologicznym przedmioty wykonane z żelaza reprezentują następujące typy morfologiczne.

Noże. Wystąpiły one w trzech obiektach wczesnośredniowiecznych (nr 6, 20 i 22; ryc. 28:3-5), zaś dwa kolejne zanotowano luźno w wykopie, gdzie jeden został znaleziony podczas odhumusowywania działki nr 256/11 (ryc. 28:2) oraz w obiekcie 25. W tym ostatnim przypadku mam wątpliwości, czy zarejestrowany fragment rzeczywiście jest fragmentem noża (ryc. 28:7). Wszystkie noże charakteryzują się stosunkowo wąską głownią, zaś tylce prócz jednego okazu są proste, prócz jedyne go okazu, gdzie tylec jest lekko łukowate (ryc. 28:2). We wszystkich przypadkach podobnie są uformowane głownie, które są lekko łukowate przy ostrzu; natomiast trzpień, który jest zachowany u trzech noży, jest wyodrębniony dwustronnie (ryc. 28:3,5), bądź jednostronnie od strony tylca (ryc. 28:4) względnie ostrza (ryc. 28:2). Trzpień jest w przekroju zawsze prostokątny, wykształcony w postaci nieregularnego ostrza, umożliwiającego osadzenie w oprawce, wykonywanej najczęściej z drewna, rzadziej z rogu czy kości. Wyżej opisane okazy noży żelaznych z Suchego Lasu można uznać za wytwory służące domowej wytwórczości i do uboju mniejszych zwierząt hodowlanych. Niestety, nie mają one walorów chronologicznych, stąd należy posilkować się datowaniem towarzyszącej im ceramiki naczyniowej.

Gwoździe. Grupę narzędzi gospodarczych, których funkcją jest łączenie elementów drewnianych, reprezentują na omawianym stanowisku co najmniej 4 okazy gwoździ. Przynależność trzech gwoździ do omawianego horyzontu rozstrzyga ich bezpośrednie znalezienie w obiektach z tego okresu chronologicz-

nego (obiekty 6 i 14; ryc. 29:5-6,8), natomiast kolejny okaz znaleziony luźno w II warstwie naturalnej wykopu, dołączono także do tej grupy, gdyż zdaje się on odpowiadać morfologii noży wczesnośredniowiecznych (ryc. 29:7). U dwóch okazów gwoździ główki są o przekroju trójkątnym względnie trapezowatym, wykraczające ze wszystkich stron poza trzpień, natomiast kolce są o przekroju prostokątnym. W typologii J. Piekalskiego (1991, s. 70-71) odpowiadają one typowi IV i reprezentują rozwiniętą formę tych przedmiotów we wczesnym średniowieczu. Długość dwóch okazów całkowicie zachowanych wynosi odpowiednio 7,9 cm (ryc. 29:8) i 5,4 cm (ryc. 29:7). Oprócz powyższych całkowicie zachowanych egzemplarzy gwoździ, zarejestrowano kolejne dwa okazy w obiekcie 14. Są to tylko fragmenty dwóch trzpieni, którym brakuje główek, tak więc można je kwalifikować tylko jako prawdopodobnie pochodzące od gwoździ.

Podkówka do obuwia. Fragment żelaznej podkówki, zwanej również rakiem, zachowanej mniej więcej w połowie swej pierwotnej wielkości, ma kształt podkowiaty (ryc. 28:8). Została ona wykonana z płaskiej blachy o przekroju taśmowatym, nieznacznie cieniejącym do środka (być może w wyniku zużycia). Taśma ma zachowaną długość 5,4 cm, szerokość 1,1 cm, i grubość 3,5 mm, posiada dwa niewielkie otwory o średnicy 3 mm służące do przybicia gwoździami do obuwia. Na zachowanym w całości jednym ramieniu zachował się mocno zużyty haczykowaty występ (zgięty mniej więcej pod kątem prostym w stosunku do płaskiej taśmy), niewątpliwie służący do dodatkowego przytwierdzenia podkówki do obuwia.

Fragment drutu. W partii stropowej obiektu 24 prócz fragmentu żelaznej podkówki wystąpił również fragment żelaznego skręconego drutu, o przekroju owalnym i o średnicy około 2 mm i długości około 5 cm. W tym wypadku – z uwagi na warunki zalegania – mam wątpliwości, czy okaz ten rzeczywiście reprezentuje omawiany horyzont chronologiczny, czy też może być późniejszym (młodszym) wtrętem.

Radlica. Z obiektu 24, ale tym razem z warstwy spągowej, tj. z około 15 cm powyżej jej granicy – a więc z niezakłóconej stratygraficznie warstwy pierwotnej – pochodzi fragment żelaznej radlicy typu tulejkowatego, ze skrzydełkami, o przekroju misecz-

kowatym (ryc. 29:9; 37). Przedmioty tego rodzaju były elementem składowym drewnianego radła płozowego i służyły do wydajniejszego radlenia ziemi w uprawie rolniczej. Okaz z Suchego Lasu jest tylko fragmentaryczny, bowiem nie zachowała się część pracująca radlicy, a jedynie jej partia z tulejką. Można więc uznać ten przedmiot za destrukt. Mimo odłamania części pracującej radlica jest dość masywna i osiąga wagę 231,7 g. Jej wymiary są następujące: długość zachowanego fragmentu radlicy wynosi 7,7 cm, przy takiej samej ich szerokości zewnętrznej, zaś szerokość wewnętrzna tulejki osiąga 6,5 cm, z kolei wysokość krawędzi bocznej skrzydełka lewego – 2,0 cm, j.w., ale skrzydełka prawego – 2,1 cm, długość skrzydełka prawego – 6,0 cm (lewe jest uszkodzone), grubość blachy waha się w przedziale do 8 do 9 mm. Znaleziony w Suchym Lesie typ radlicy jest rzadszy aniżeli „młodsze” typologicznie radlice typu łopatkowego. Typ pierwszy (radlic tulejkowatych) wyprzedza także chronologicznie typ drugi (radlic łopatkowatych), bowiem ten pierwszy znany jest co najmniej od schyłku starożytności. Natomiast radlice typu łopatkowego występują na terenie Polski dopiero od połowy XI do końca XIII wieku, są więc również nieco późniejsze chronologicznie (Podwińska 1962: 266).

8.6. Przedmiot z brązu

We wczesnośredniowiecznej jamie (obiekt 10) odkryto drobny fragment bliżej nieokreślonego przedmiotu z brązu (ryc. 28:6). Przedmiot ten wykonano z drutu o przekroju półkolistym o średnicy około 2 mm, który jest półkuliście wygięty. Oba końce noszą ślady odłamania. Zabytek ten nie nosi żadnych śladów wtórnego przepalenia w ogniu. Trudno ustalić nawet prawdopodobne jego pierwotne przeznaczenie. Z uwagi na osadnictwo kultury pomorskiej na tym stanowisku można mieć wątpliwości co do jego przynależności wyłącznie do okresu wczesnego średniowiecza.

W chwili obecnej nie rozstrzygniemy kwestii, czy wyżej omówione przedmioty z żelaza i względnie z brązu powstały w wyniku zajęć domowych, czy są wynikiem miejscowej produkcji rzemieślniczej, bądź też efektem kontaktów z zewnętrznymi ośrodkami rzemiosła i wymiany. Jak się wydaje miejscową, domową obróbkę potwierdzają przedmioty wykonane w sposób prosty, za jakie przedmioty można

uznać znalezione gwoździe czy fragment drutu. Natomiast pozostałe przedmioty (jak noże, radlica czy podkówka) należy uznać za wyroby rzemieślnicze. Jednak jak dotąd śladów takiej działalności na stanowisku 6 nie stwierdzono. Nie odkryto tu bowiem żadnych śladów działalności warsztatu hutniczo-kowalskiego, nie ma więc pozostałości żużli, odpadów produkcyjnych czy pieca garncarskiego do wypału ceramiki, ani też pracowni do produkcji grzebieni czy odpadków rogowiarskich. Nie wykluczam jednak istnienia takich warsztatów na nieeksplorowanej jeszcze części tej osady, zlokalizowanej przede wszystkim na działkach nr ew. 252/7 i 256/9.

8.7. Polepa

Zbiór polepy liczy łącznie 13 sztuk i osiąga wagę 480 g. Zarejestrowano ją w obiekcie 18, zakwalifikowanym jako rów z okresu wczesno/późnośredniowiecznego. Generalnie jest to materiał o niewielkich rozmiarach, mało charakterystyczny i o słabo czytelnych cechach technicznych. Jedynie tylko kilka grudek było nieco większych i osiągało rozmiary w granicach około 6,5 x 3,5 x 3,0 cm. Analizowana polepa jest barwy pomarańczowo-szarej, z dominacją przełomów w tym drugim kolorze. Wszystkie grudki mają powierzchnię mocno startą i na żadnym z okazów nie zarejestrowano odcisków części roślinnych czy też ewentualnych dranic.

8.8. Materiał osteologiczny

Materiał kostny wystąpił w 14 obiektach wczesnośredniowiecznych (1, 2, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 16, 20, 21, 22, 24, 26 i 27) i liczy łącznie 714 sztuk znalezionych bezpośrednio w obiektach o powyższej chronologii. W prezentowanym ujęciu uwzględniono również 9 fragmentów kości zwierzęcych, które wystąpiły w obiektach późnośredniowiecznych (obiekt 25), o nieustalonej chronologii wczesno-lub późnośredniowiecznej (obiekt 18) oraz te, które wystąpiły luźno w wykopie lub w II warstwie naturalnej założonego wykopu (łącznie 53 fragmentów kości).

Analiza kości pozwoliła ustalić, że są to typowe resztki pokonsumpcyjne, z jednym wyjątkiem kości piszczelowej psa, z której wykonano szydło (ryc. 28:1). Natomiast pod względem oznaczenia gatunkowego stwierdzono, że pochodziły one od ssaków domowych (głównie świni, bydła, owcy/kozy i konia), ptaków (kura) oraz ryb słodkowodnych (z ro-

dziny karpiowatych). Nie stwierdzono natomiast w zbiorze kości z ssaków dzikich (zająca, dzikiego królika i jelenia). Szczegółowe dane w tym zakresie zawiera prezentowany w tymże tomie tekst autorstwa D. I. M. Makowieckich.

8.9. Materiał dendrologiczny

Z wczesnośredniowiecznych obiektów pobrano jedną próbkę węgla drzewnego, który wystąpił w jamie zasobowej (obiekt 21). Jak wykazała analiza dendrologiczna zawartości tej próbki (określenia dokonał T. Stępnik z Pracowni Archeologicznej UNI-ART w Poznaniu) stwierdzono występowanie następujących gatunków drewna (w tym gałęzi i kory): dębu (*Quercus*) - 26 fragmentów, sosny (*Pinus*) - 5 fragmentów i brzozy (*Betula*) - 14 fragmentów.

8.10. Chronologia

Chronologię wczesnośredniowiecznej osady w Suchym Lesie oparto wyłącznie na datowaniu pozyskanego zbioru ceramiki naczyniowej, bowiem inne źródła pozaceramiczne – może z wyjątkiem fragmentu żelaznej radlicy - nie posiadają walorów chronologicznych. Materiał ceramiczny z punktu widzenia podstawowego kryterium, jakim jest technika wykonania, stanowi zespół mieszczący się w dwóch rodzinach typów naczyń. Pierwszą grupę reprezentują nieliczne fragmenty ceramiki górą obtaczanej, nawiązujące stylistycznie do pomorskiej ceramiki typu Menkendorf (ryc. 16:7; 17:2; 20:4; 21:1; 26:1).

Na stanowisku 6 w Suchym Lesie okazy tego typu ceramiki z uwagi na cechy techniczne i zdobnictwo, a więc reprezentujące wyodrębnioną tu I grupę technologiczną ceramiki, skłonny byłbym datować jeszcze na 1. połowę XI wieku identyfikując z fazą D2 wczesnego średniowiecza (Łosiński, Rogosz 1983: 205n.; Łosiński 1991: 438-439).

Z kolei drugą, liczniejszą grupę stanowią naczynia, których powierzchnia jest obtaczana w większości także w górnej części naczynia, ale spotykamy tu również fragmenty, gdzie obtaczanie sięga szyjki i strefy poniżej tej granicy, bowiem w kilku przypadkach - szczególnie u większych fragmentów zrekonstruowanych naczyń - stwierdzono obtaczanie sięgające nawet do załomu brzuśca.

Jest to więc ceramika niewątpliwie o wyższym poziomie obtaczania powierzchni, aniżeli wcześniej

zaprezentowane fragmenty nawiązujące stylistycznie jeszcze do ceramiki pomorskiej typu Menkendorf. Reprezentuje ona II grupę technologiczną, którą identyfikuję z kolei z fazą E2 wczesnego średniowiecza, co przypada w chronologii względnej na okres od 2. poł. XI po przełom XI/XII wieku, a może i nawet do 1 połowy XII wieku włącznie. Jest to dość dobrze wytworzona i w pewnym sensie zstandaryzowana ceramika, cechująca się średnio- i cienkościennością i na ogół dobrym wypałem, barwy ceglasto-brunatnej i brunatno-szarej, rzadziej szarej. W aspekcie wytwórczości ta grupa ceramiki reprezentuje już prawdopodobnie nurt rzemieślniczy. Na fazę E2 wczesnego średniowiecza datuję więc większość obiektów stałych odkrytych w analizowanym wykopie. W ich inwentarzu wystąpiły bowiem ułamki naczyń częściowo obtaczanych, reprezentujących zarówno formy nieco „starsze”, jak i „młodsze” technologicznie. Obserwujemy to w obiekcie 9, jak i 14 – zawierających największą ilość źródeł „starszych” stylistycznie, ale gdzie też odnotowano fragmenty współwystępowania ceramiki „młodszej” technologicznie (por. ryc. 17:1-2; 18:1-8 – dla obiektu 9 i ryc. 20-21 – dla obiektu 14). Materiał źródłowy z tych dwóch obiektów skłonny byłbym więc określić jako najstarszy na odsłoniętym fragmencie tej osady na stanowisku 6 i datować na 1 poł. XI wieku. Z kolei chronologia zabytków tzw. wydzielonych przedstawia się następująco.

1. Chronologię żelaznych noży oraz szydła z kości psa ustalono przy pomocy współwystępującej ceramiki naczyniowej na taki sam okres jak powyżej. Analogie do podobnie datowanych i zbliżonych form okazów tych przedmiotów znajdujemy m.in. na wcześniej badanym fragmencie osady wczesnośredniowiecznej ze stanowiska 12 w Suchym Lesie (Krzyszowski 2005: ryc. 11:5-10), a także w Poznaniu (Hensel, Niesiołowska, Żak 1959: tabl. X:1-3; Wiślański 1960: tabl. VI:23), czy nawet na Pomorzu (Cnotliwy 1982: ryc. 25:13).
2. Odkryty w obiekcie 24 destrukcyjnie uszkodzony radlicę tulejkowatą można na podstawie towarzyszącego jej w tym obiekcie materiału ceramicznego (por. ryc. 25:1-4,12), jak również pośrednio chronologii ceramiki z innych obiektów – datować na okres przejściowy

między fazami D2/E1, tj. na czas od końca 1 poł. XI w. po 1 poł. XII w., a więc na okres wczesnopiastowski (ale już zapewne po 1050 r.). Podobnie ten typ radlic jest datowany na innych obszarach w Polsce (Podwińska 1962: 128-129; Stankiewicz 2003: 321-325). W Wielkopolsce przedmioty tego rodzaju także nie należą do częstych znalezisk, w tym niektóre są datowane nawet nieco później, już na okres pełnego średniowiecza (Podwińska 1962: ryc. 71, s. 129; Hensel, Hilczer-Kurnatowska, Łosińska 1995: 287, ryc. 171:5). W analizowanym zbiorze zabytek ten datuje materiał ceramiczny z fazy młodszej (E2).

3. Znaleźisko ceramiki grafitowej w Suchym Lesie można datować od 2. poł. XI do 1. poł. XII wieku. Na terenie Moraw ten typ naczyń ceramicznych pojawia się już w XI w. i zanika w XV w.. Na terenie Polski ceramika tego rodzaju znana jest przede wszystkim z obszaru Śląska, gdzie datowana jest w przedziale XI-XIII wieku (Rzeźnik, Stoksik 2004: 172; Zamelska 1998: 33-36). Z kolei na terenie Wielkopolski ceramikę tę zarejestrowano dotąd na 15 stanowiskach archeologicznych, w tym największa ilość (20) wystąpiła na Ostrowie Tumskim w Poznaniu (Wenzel 2008: 140, tabela 1). Napłynęła ona do grodu poznańskiego w dwóch etapach, w X-XI w. oraz w XII-XIII w. Najprawdopodobniej z pierwszym nurtem napływu tego rodzaju naczyń do Wielkopolski należy łączyć znalezisko z Suchego Lasu.

Generalizując we wczesnośredniowiecznym materiale z osady na stanowisku 6 w Suchym Lesie wydzielono na podstawie kolekcji ceramiki i pośrednio żelaznej radlicy, dwie fazy stylistyczne ceramiki naczyniowej: „fazę starszą”, której chronologia przypada na fazę D2 wczesnego średniowiecza, tj. na okres od końca X do 1. połowy XI wieku (tj. na lata 950 – 1050) oraz „fazę młodszą” – identyfikowaną z fazą E2 wczesnego średniowiecza, co z kolei odpowiada okresowi od 2 poł. XI do 1. połowy XII wieku włącznie (około 1050-1150). Wśród źródeł stałych materiał z „fazy starszej” reprezentują obiekty nr 9 i 14, natomiast „fazę młodszą” stanowi większość odkrytych obiektów z tego horyzontu czasowego na tym stanowisku³.

3 Po zamknięciu artykułu uzyskano dwie daty radiowęglowe wykonane przez prof. dr habil. T. Goslara w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym, ul. Rubież 46. Datowania radiowęglowe finansowane były ze środków MNiSW, grantów kierowanych przez dr Danutę Nawrocką z Instytutu Geologii UAM w Poznaniu, w tym jej grantu własnego (nr N N307 059437), w ramach prowadzonego przez nią

9. Osada z okresu późnego średniowiecza

Z rozwiniętego średniowiecza pochodzą 4 obiekty archeologiczne (3, 18, 19 i 25). Stanowią je w trzech przypadkach standardowe jamy o charakterze odpadkowym, a tylko jeden z obiektów (obiekt 18) posiadał inną funkcję, stwarzając zarazem trudności interpretacyjne. Jest to bowiem wzdłużny obiekt, ciągnący się równolegle ze wschodu na zachód przez cały wykop badawczy, a jego zamknięcia nie udało się uchwycić w obrębie założonego wykopu. Także niestandardowe jego wymiary, a więc długość około 12 m, przy szerokości około 70-80 cm i głębokości od 34 do maksymalnie 52 cm, jak też przemieszany chronologicznie materiał w jego wypełnisku (z 32 fragmentami ceramiki PSR, 46 fragmentami ceramiki WSR, 16 fragmentami ceramiki NOW i 3 fragmentami ceramiki KPM) – stwarza trudności interpretacyjne także w zakresie jego funkcji i chronologii. Nie przesądzam bowiem jednoznacznie jego przynależności wyłącznie do horyzontu późnośredniowiecznego. Natomiast w zakresie funkcji jest to – co trzeba podkreślić – rzadko spotykany w archeologii obiekt typu stałego, który w tym wypadku można określić fragmentem rowu. Mógł to być zarówno rów graniczny, rozgraniczający zasięg domostwa czy nawet osady lub też mógł być obiektem pełniącym funkcję hydrotechniczną związaną z odpływem wody deszczowej czy też ścieków (?). Argumentacja ta wymaga jeszcze potwierdzenia nie tylko we właściwej interpretacji jego cech własnych, w tym zabytków ruchomych, ale przede wszystkim w znalezieniu odpowiedniej analogii w dotychczas wydobytym i opublikowanym materiale archeologicznym. Takich analogii dostarczają odkrycia wprawdzie nieliczne na innych stanowiskach archeologicznych o zbliżonej chronologii, w tym też od-

kryte przez piszącego te słowa. Mam tu na uwadze nieopublikowane (znajdujące się w trakcie opracowania) materiały pochodzące z badań w 2009 r. na stanowisku 63 w Trzcielinie, gm. Dopiewo, w pow. poznańskim i na stanowisku 4 w Łękach Wielkich, stan. 4, gm. Kamieniec, w pow. grodziskim (Krzyszowski 2010bc). Zarejestrowano tam również podobne obiekty o charakterze wzdłużnym przebiegające przez znaczną część wykopu badawczego oraz mające zbliżone walory metryczne. I tak na osadzie z XI-XIII w. w Trzcielinie, stan. 63, na granicy intensywnego występowania obiektów wczesnośredniowiecznych odkryto liczący około 31,5 m długości rów o szerokości od 0,90 do 1,50 m i głębokości w przedziale 0,24-0,40 m. Z kolei na stanowisku w Łękach Wielkich na kilkudziesięciohektarowej osadzie podgrodowej z fazy C wczesnego średniowiecza zanotowano rów w wykopie, również na granicy zwarłego występowania obiektów wczesnośredniowiecznych (poza tą granicą obiektów z tego okresu już nie zarejestrowano). Rów ten uchwycony zaledwie w poprzek wykopu miał szerokość ok. 2 m i głębokość 0,60 m, a w profilu zaznacza się wyraźna sedymентация jego osadów.

Materiał ruchomy z okresu średniowiecza w Suchym Lesie reprezentuje 86 fragmentów ceramiki naczyniowej, którą zarejestrowano w następujących warunkach zalegania:

- 7 egzemplarzy (8,2%) luźno z wykopu,
- 27 egzemplarzy (31,4%) ze złoża wtórnego: luźno z II warstwy naturalnej wykopu,
- 3 egzemplarzy (3,5%) ze złoża wtórnego: z obiektów osadowych z WSR,
- 49 egzemplarzy (56,9%) z warstwy pierwotnej: z czterech obiektów osadowych z PSR (nr 3, 18, 19 i 25).

projektu, pn. „Modelowanie procesów zachodzących w próbkach materiałów przeznaczonych do datowania metodą radiowęglową” oraz grantu Iuventus Plus IP2010 027870. Uzyskane datowania potwierdzają zaprezentowaną powyżej chronologię odkrytych źródeł. Daty są następujące:

SUCHY LAS, stan. 6, obiekt 24 (próbka kości zw.)
Nr inw. 35/2007 R_Date (1020,30)
68.2% probability
991AD (68.2%) 1026AD
95.4% probability
902AD (1.9%) 915AD
969AD (88.5%) 1045AD
1095AD (4.1%) 1120AD
1141AD (1.0%) 1148AD

SUCHY LAS, stan. 6, obiekt 26 (próbka kości zw.)
Nr inw. 37/2009 R_Date(895,30)
68.2% probability
1049AD (27.7%) 1085AD
1123AD (9.5%) 1138AD
1151AD (27.0%) 1188AD
1199AD (3.9%) 1206AD
95.4% probability
1040AD (39.1%) 1110AD
1116AD (56.3%) 1215AD

Tak więc w około $\frac{2}{3}$ wielkości materiał ruchomy pochodzi z obiektów nieruchomych z omawianego okresu czasu, ale też znaczna jego część (około $\frac{1}{3}$) wystąpiła na złożu wtórnym - luźno w warstwie naturalnej, bądź nielicznie w obiektach z okresu wczesnego średniowiecza. W zbiorze tym wyodrębniono właściwie jedną grupę technologiczną ceramiki, która charakteryzuje się całkowitym toceniem na kole, ma wypał stalowo-szary, rzadko nieosiwiony lub również pojedynczo o wypale brunatno-szarym. Domieszkę schudzającą stanowił niejednokrotnie dość licznie wyłącznie drobnoziarnisty piasek, zaś rozkład grubości ścianek naczyń jest następujący: 4 mm - 14, 5 mm - 25, 6 mm - 16, 7 mm - 13, 8 mm - 5, 9 mm - 2 i 10 mm - 1.

Pod względem morfologicznym zbiór ceramiki późnośredniowiecznej jest reprezentowany przez:

- a) 15 fragmentów krawędzi, z których większość to średniej i dużej wielkości garnki (ryc. 30:1-5; 31:1,3-5), natomiast pojedyncze krawędzie pochodzą najprawdopodobniej od dzbanów (ryc. 31:7-8) czy też może od misy, z lekko wychylonym na zewnątrz brzegiem (ryc. 31:2);
- b) 2 fragmenty krążków den, o grubości 6 i 8 mm oraz średnicy 14 cm (ryc. 31:9);
- c) 65 fragmentów części brzuśców, o grubości od 4 do 10 mm;
- d) 4 fragmenty taśmowatych uch, o szerokości od 4,1-2,5 cm i grubości w przedziale 7-12 mm i bez wątpliwości pochodzące od dzbanów (ryc. 31:7-8);
- e) 8 fragmentów zdobionych, w tym: 6 fragmentów było ornamentowanych wątkiem zwielokrotnionych horyzontalnych pasm żłobkowań (ryc. 30:5) oraz 2 fragmenty które były z kolei zdobione odciskami stempelkowymi, charakterystycznym rodzajem ornamentu dla tego okresu chronologicznego (ryc. 31:6).

W zakresie chronologii powyższe cechy techniczne (całkowite tocenie, przewaga wypału stalowo-szarego) oraz nieliczne wątki ornamentacyjne (poziome dookólne żłobki oraz stempel) kwalifikują omawiany zbiór ceramiki na rozwinięte fazy późnego średniowiecza, tj. na okres między końcem XIV a XV wiekiem. Natomiast pod względem funkcjonalnym zebrany materiał jest niewątpliwie przejawem funkcjonowania średniowiecznej części wsi, m.in. dotąd zlokalizowanej na stanowisku Suchy Las, stan. 9 i stan. 12 (por. ryc. 1-2). Odkryty

na omawianym tu stanowisku 6 materiał reprezentuje więc kolejny punkt z rejonu tej miejscowości, świadczący na podstawie źródeł archeologicznych o funkcjonowaniu osady w dobie rozwiniętego średniowiecza (por. Słownik 1890: 544-545; Hensel, Hilczer-Kurnatowska 1987: 299).

10. Punkt osadniczy z okresu nowożytnego

10.1. Obiekt nieruchomy, fragmenty ceramiki nacyniowej i fragment kafla piecowego

Ostatni wyodrębniony horyzont osadniczy na stanowisku 6 w Suchym Lesie reprezentuje materiał, którego chronologię ustalono na czasy nowożytne, a konkretnie na okres pomiędzy XVI a pocz. XX wieku, choć większość źródeł można datować na okres między XVI a XVII wiekiem. Z tego okresu pochodzi też jeden obiekt stały (nr 17) oraz 106 fragmentów ceramiki, 1 fragment kafla oraz kilka przedmiotów metalowych jak krzyżyk, dwa guziki, koralik, być może również fragment narzędzia ciesielskiego i niektóre gwoździe.

Odkryty jedyny obiekt nieruchomy to niewielkich rozmiarów, płytka jama o charakterze odpadkowym (ryc.7:3). Z kolei źródła ceramiczne w łącznej ilości 106 fragmentów pochodzą w większości ze złoża wtórnego, tj. zarówno z obiektów z okresu wczesnego- i późnego średniowiecza, jak i z poziomu stropowego II warstwy naturalnej oraz luźno z powierzchni eksplorowanego wykopu badawczego. Szczegółowo są to następujące wielkości:

- 22 egzemplarzy (20,8%) - luźno z wykopu badawczego,
- 44 egzemplarzy (41,6%) - luźno z II warstwy naturalnej wykopu,
- 20 egzemplarzy (18,8%) - z obiektów WSR,
- 9 egzemplarzy (17,9%) - z obiektów PSR,
- 1 szt. (0,9%) - ze złoża pierwotnego z NOW (obiekt nr 17).

Wśród całkowicie toczonych ceramiki, wydzielono na podstawie szczegółowych cech technicznych następujące jej kategorie:

- a) ceramikę cegląstą bez polewy (87),
- b) ceramikę cegląstą z polewą zewnętrzną (1),
- c) ceramikę cegląstą z polewą wewnętrzną (17),
- d) ceramikę cegląstą z polewą obustronną (3),
- e) ceramikę kamionkową (1).

W zakresie cech mikromorfologicznych zarejestrowano łącznie 28 fragmentów brzegów, w tym

trzy pochodzące od pokrywek (ryc. 32:1-3), 10 płaskich den (ryc. 33:6), 6 taśmowatych szerokich uch (o szerokości w przedziale od 2,6 do 3,7 cm; ryc. 33:3-5) i 9 fragmentów jest ornamentowanych w strefie bn szerokimi lub rzadziej wąskimi poziomymi żłobkami (32:4; 33:1-2; 34:6). Natomiast w zakresie makromorfologicznym wydzielono co najmniej 5 typów naczyń, pośród których najpospolitsze są garnki (ryc. 30:5; 32: 4-9), a kolejno dzbany (ryc. 33:1,3-5), makutry (ryc. 34:1-2,6), talerze (ryc. 34:3-5,8) i patelnie (ryc. 34:7). Przeważa ceramika cienkościenna, odnotowano bowiem następujący rozkład grubości ścianek naczyń: 2 mm - 2, 3 mm - 6, 4 mm - 19, 5 mm - 27, 6 mm - 13 i 7 mm - 21. Natomiast polewa, jakiej użyto do pokrycia ścianek 21 fragmentów ceramiki zawiera 7 rodzajów barw, wśród których zdecydowanie przeważał kolor brązowy (z odcieniami) i ciemnozielony, natomiast pojedynczo zaznaczyła się polewa o kolorze ciemnożółtym i białawym. Ponadto dwa fragmenty ceramiki z tego zbioru nosiły na powierzchni zewnętrznej dobrze czytelne odymienie (ryc. 33:1).

Większość tej ceramiki na podstawie profili zachowanych krawędzi, w tym kilku okazów z zewnętrznym okapem (np. 30:5 i 32:4), techniki wypału, a także struktury masy ceramicznej oraz nielicznych fragmentów ornamentowanych (szerokie poziome żłobki) zakwalifikowano do przedziału czasowego odpowiadającego regułom wytwórczości ceramicznej charakterystycznej dla przedziału XVI-XVII wieku, ale niewielką część ceramiki, np. o wypale brunatnym czy kamionkę należy z kolei odnieść do okresu znacznie młodszego, tj. do XIX i początków XX wieku.

Ponadto zarejestrowano jeden fragment płytowego kafła piecowego, niebarwionego, którego chronologię można również odnieść od końca XIX do początków XX wieku.

10.2. Przedmioty metalowe

Do horyzontu nowożytnego zakwalifikowano 9 przedmiotów metalowych: fragment prawdopodobnie narzędzia ciesielskiego, 4 żelazne gwoździe, 2 brązowe guziki oraz koralik i krzyżyk, także z brązu. Wszystkie te przedmioty znaleziono luzem w obrębie wykopu badawczego, bezpośrednio po jego odhumusowaniu. Nie mają więc one ściśle zdefiniowanego kontekstu kulturowego. Ale nie tylko

warunki odkrycia decydują o ich zakwalifikowaniu do horyzontu nowożytnego, a przede wszystkim ich morfologia i elementy wykonania.

Narzędzie ciesielskie. Jest to fragment być może narzędzia ciesielskiego, prawdopodobnie ręcznego struga (skoblicy), który został wykonany z żelaznej blachy (ryc. 29:9). Przedmiot ten ma grzbiet łukowato wygięty, ostrze posiada prostą linię przebiegu, i które ma szerokość 3,0 cm przy obecnej grubości około 1 mm, ostrze przechodzi w krótki trzpień, który posiada najpierw formę w postaci sztabki o przekroju prostokątnym (o wym. 7 x 5 mm), a następnie w rozszerzającą się tulejkę o średnicy około 1 cm. Ten ostatni element trzpienia służył zapewne do osadzenia drewnianego uchwytu.

Gwoździe żelazne. Omawiane w tej części 4 okazy żelaznych gwoździ niewiele różnią się od siebie i zdają się reprezentować typ o główce w przekroju półkolistym bądź płaskim, o kolcach w przekroju prostokątnych lub owalnych (ryc. 29:1-4). W trzech przypadkach ostrza kolców są odłamane, a tylko u jednego okazu można ustalić całkowitą ich długość. I tak wynosi ona 4,1 cm (ryc. 29:3), zaś zachowana długość uszkodzonych gwoździ wynosi od 3,1 - 3,3 cm (ryc. 29:1, 4) do 2,8 cm (ryc. 29:2).

Guziki brązowe. Odkryto dwa guziki wykonane z brązu. Pierwszy jest płaski, o średnicy 2,0 cm, i posiada wygrawerowanie na stronie dorsalnej. Natomiast drugi guzik jest płaski na stronie wentralnej, ale lekko wypukły na stronie dorsalnej z trudnym do odcyfrowania zdobieniem (rycie). U tego ostatniego okazu zachowało się ponadto nieuszkodzone metalowe uszko do nanizania nitki. Jego średnica wynosi 1,6 cm.

Koralik brązowy. Prawdopodobny koralik, wykonany z brązu jest typu stożkowatego, o wymiarach: średnica 1,5 cm, o wysokości 1,4 cm, i średnicy otworu 0,5 cm.

Krzyżyk brązowy. Został on wykonany z brązu lub z blachy mosiężnej (ryc. 35; 38). Jego pionowa belka i poprzeczne ramiona są zakończone pięcioramiennym plafonem. Na dłuższej pionowej belce począwszy od góry znajdują się następujące elementy: otwór do zawieszenia lub przybicia w postaci uszka, następnie figuruje łaciński skrót INRI (*IESU NAZARENUS REX JUDAEORUM*, tzn. Jezus Nazareński, Król Żydowski) wykraczający poza krawędzie belki, pod nim znajduje się czteroramienna rozetka, a ko-

lejno w centralnym miejscu – na przecięciu obu belek – widnieje w promieniującym otoku w kształcie okręgu pięcioramienna gwiazda (pentagram), natomiast w dolnej części drzewca przed kończącym plafonem są rozmieszczone z kolei jedna pod drugą trzy czteroramiennie rozetki. Z kolei poprzeczne ramiona są także zakończone pięcioramiennym plafonem, natomiast przed pięcioramienną gwiazdą znajdują się po obu jej stronach podobne jak na belce pionowej – pojedyncze czteroramiennie rozetki. Lewe poprzeczne ramię jest odłamane, natomiast na drugim całkowicie zachowanym prawym ramieniu poprzecznym znajduje się niewielki drobny nit, prawdopodobnie symbolizujący przybitą gwoździem dłoń Chrystusa. Gwiazda (pentagram) umieszczona w promieniującym otoku (aureoli) symbolizuje postać Chrystusa. Znak ten zdaniem badaczy uchodził właśnie za symbol Chrystusa: On jest *Alfą* i *Ome-gą*, a z Jego *pięciu świętych ran* wypływa zbawienie Świata (D. Forstner 1990, s. 61-62). Wymiary krzyżyka: długość belki pionowej 6,5 cm, zachowana długość ramion 3,15 cm, długość jednego ramienia poprzecznego 2,15 cm, całkowita długość pierwotna belki poprzecznej 4,3 cm. Na podstawie zachowanych elementów zdobniczych, wymiarów (6,5 cm), surowca oraz najprawdopodobniej nieumieszczeniu postaci Chrystusa, można wnioskować o chronologii omawianego krzyżyka. Prawdopodobnie pochodzi on z XIX wieku (być może nawet z 1 poł. tego stulecia) i pierwotnie był elementem zakonnego (?) różańca do którego był podwieszany za pomocą zachowanego niewielkiego uszka lub też stanowił wota czyli dar dziękczynny zawieszany przy ołtarzu czy przy świętej figurze (Rostkowska 1996: 405-414). Natomiast wykluczam, iż jest on fragmentem krzyża relikwiarzowego czyli enkolpionu (Białobłocki 1993: 161-180).

11. Wnioski

Z zaprezentowanego wyżej rozpoznania wykopaliskowego omawianego stanowiska wynikają następujące uwagi:

1. W wyniku badań wykopaliskowych wyeksplorowano metodycznie powierzchnię niespełna 7 arów odkrywając łącznie 27 obiektów nieruchomych. Zarejestrowano też liczne źródła ruchome, które stanowią głównie fragmenty ceramiki naczyńowej (1282), 6 przedmiotów krzemien-nych, 13 grudek polepy, fragment kafla, 714 fragmentów kości zwierzęcych, próbka węgla drzewnych oraz kilkanaście zabytków wydzielonych (żelazne noże i gwoździe, drut z żelaza i brązu, żelazna radlica, narzędzie ciesielskie, 2 guziki, koralik, krzyżyk). Odkryte źródła archeologiczne reprezentują pięć horyzontów czasowych, zaś pod względem funkcjonalnym są to: 1. obozowisko/osada (?) kultury pucharów lejkowatych z okresu neolitu, 2. osada ludności kultury pomorskiej, 3. osada z okresu wczesnego średniowiecza, 4. osada z okresu późnego średniowiecza, i 5. punkt osadniczy z okresu nowożytnego.
2. Najwartościowszym odkryciem z punktu widzenia poznawczego na tym stanowisku są pozostałości po osadzie z okresu wczesnego średniowiecza, datowanej na fazę D2–E1 wczesnego średniowiecza, tj. na okres od 1 poł. XI w. po 1 poł. XII w. włącznie. Fragment odkrytej na tym stanowisku osady z tego okresu, jak również podobnie datowanych źródeł odkrytych nieco wcześniej w 2002 r. na sąsiadującym stanowisku 12 w tejże miejscowości – można najprawdopodobniej identyfikować z pozostałościami wczesnośredniowiecznej wsi Zuchilecz (Suchy Las), o której znajdujemy wzmianki w źródłach pisanych (pierwsza wzmianka pochodzić ma już ponoć z 1170 r.). Wynika z nich, że wieś powstała z nadania Mieszka Starego i została przekazana zakonowi Joannitów, którzy w 2 poł. XII wieku prowadzili szpital św. Jana Jerozolimskiego w Poznaniu. Byłaby to więc osada (wieś) służebna wobec zakonu Joannitów, od której na ich rzecz wraz z kilkoma innymi podpoznańskimi wsiami pobierana była dziesięcina. Wg kolejnych źródeł historycznych w 1218 r. biskup poznański Paweł zatwierdził nadanie poczynione na rzecz poznańskiego domu Joannitów przez swoich poprzedników: biskupów Radwana, Benedykta i Arnolda, wyliczając należne szpitalowi dziesięciny z kilku wsi, w tym również z Zuchiless. Dokument ten znany w transumpcie z 1417 r., sporządzony został w połowie XIII w., ale podważa się jego autentyczność.

Wyniki badań archeologicznych podjętych w 2007 r. na omawianym stanowisku oraz w 2002 r. na sąsiednim stanowisku Suchy Las 12 dowodzą, że początki lokacji wsi należy upatrywać w

okresie wczesnopiastowskim, a więc co najmniej w okresie od 1 poł. XI w. po 1 poł. XII wieku. Odkryte źródła archeologiczne potwierdzałyby wyżej przytoczone dane historyczne. Ówczesna wczesnośredniowieczna osada pełniła niewątpliwie funkcję służebną wobec grodu stołecznego Poznania. A jednym z elementów podległości wobec władzy książęcej była niewątpliwie funkcja osady agrarnej związanej z dostawą żywności do grodu, o czym świadczy niewątpliwie znaleziony fragment radlicy. Funkcje te należy również poszerzyć o rolę zaplecza rzemieślniczego, być może związanego z wytwórczością hutniczo-kowalską. Znalezienie na tym stanowisku drobnego ułamka, zapewne importowanego naczynia glazowanego świadczyłoby o kolejnej działalności „usługowej” mieszkańców tej osady na rzecz księcia poznańskiego.

3. Na podstawie datowania odkrytych źródeł archeologicznych z omówionej osady na stanowisku 6 oraz chronologii źródeł zlokalizowanych wcześniej na sąsiadującym stanowisku Suchy Las 12 (por. Krzyszowski 2005: 247-272) należy wnosić, że stanowią one jedną całość, związaną niewątpliwie z okresem lokacji wsi. Jak na razie ustalono, osada ta zajmowała dwa sąsiadujące ze sobą wzniesienia, położone nad lokalnym ciekim wodnym Wierzbak. Jedno z nich jest zlokalizowane w obecnym miejscu salonu samochodowego Toyoty (przy ulicy Obornickiej 132) i zajmuje je stanowisko Suchy Las, stan. 12, natomiast drugie wzniesienie – obecnie w części przebadane wykopaliskowo – zajmuje stanowisko Suchy Las, stan. 6.

Dla pełnego uzyskania zasięgu przestrzennego osady z okresu wczesnego średniowiecza oraz nie budzącego żadnych wątpliwości potwierdzenia tego założenia nieodzowne jest jeszcze podjęcie dalszych badań terenowych na stanowisku Suchy Las, stan. 6, związanych bezpośrednio z lokacją wsi z końca XI/pocz. XII wieku. Mam tu na uwadze jeszcze kolejne działki położone przy nowo utworzonej ulicy Modrakowej w Suchym Lesie: nr 261/6, nr 256/9, nr 256/8, nr 256/13, nr 260/6 i nr 252/7. Jest wielce prawdopodobne, że również i teren ww. działek zajmuje omawiane stanowisko archeologiczne i należałoby poddać również badaniom wykopaliskowym. Obecnie działki te znajdowały się poza strefą bezpo-

średniego zagrożenia omawianą inwestycją. Należy podkreślić, że przeprowadzone badania są unikalne w skali miejscowości podpoznańskich i z pewnością przyczynią się do lepszego poznania historii rozwoju gospodarczego aglomeracji od najdawniejszych czasów.

Bibliografia

- BIAŁOŁOCKI, K.
1993. Zespół medalików z wykopalisk archeologicznych w Lubiniu pod Kościanem, *Slavia Antiqua* 33(1991/92): 161-185.
- CNOTLIWY, E.
1982. *Białogard gród wczesnopolski*. Koszalin.
1983. Obróbka poroża i kości, w E. Cnotliwy, L. Leciejewicz i W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu*: 271-275. Wrocław.
- CZERNIAK, L.
1980. *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej*. Poznań.
- CZOPEK, S.
1987. Ze studiów nad kulturą wejherowsko-krotoszyńską w Kotlinie Chodelskiej, *Archeologia Polski* 32: 93-138.
1992. *Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej*. Rzeszów.
- DĄBROWSKA, T.
1977. Próba ustalenia chronologii względnej cmentarzysk kloszowych z obszaru Mazowsza, *Wiadomości Archeologiczne* 42: 117-183.
- FORSTNER, D. OSB
1990. *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Warszawa.
- GARDAWSKI, A.
1979. Czasy zaniku kultury łużyckiej. Okres halsztacki D i lateński, w *Prahistoria ziem polskich, t. IV*: 117-146. Warszawa.
- HENSEL, W.; HILCZER-KURNATOWSKA, Z.
1987. *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. VI*. Wrocław.
- HENSEL, W.; HILCZER-KURNATOWSKA, Z.; ŁOSIŃSKA, A.
1995. *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. VII*. Poznań-Toruń.
- HENSEL, W., NIESIOŁOWSKA, A., ŻAK, J.
1959. Badania na placu katedralnym w 1938 r., w W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu, t. I*: 13-46. Wrocław-Warszawa.
- HILCZERÓWNA, Z.
1967. *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*. Wrocław.
- KONDRACKI J.
1978. *Geografia fizyczna Polski*, wyd. III. Warszawa.
- KOSTRZEWSKI, J.; CHMIELEWSKI, W.; JAŹDŻEWSKI, K.
1965. *Pradzieje Polski*, wyd. II. Wrocław.
- KOŚKO, A.
1981. *Udział południowo-wschodnich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych*. Poznań.

- KOWALSKA, A.B.
2003. Wyroby z poroża i kości, w W. Łosiński (red.), *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wschodnia część suburbium*. Szczecin.
- KRZYSZOWSKI, A.
2002. Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku archeologicznym w miejscowości Suchy Las, stan. 12, pow. poznański, w woj. wielkopolskim. Maszynopis w archiwum WKZA w Poznaniu. Poznań.
2003. Osada i cmentarzysko kultury pomorskiej w Suchym lesie pod Poznaniem (stan. 12), gm. loco, pow. poznański, woj. wielkopolskie, *Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski* 2: 195-225.
2005. Wczesnośredniowieczna osada w Suchym Lesie pod Poznaniem (stan. 12), *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 7: 247-272.
2010a. Wyniki badań wykopaliskowych na stanowisku archeologicznym w Suchym Lesie, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10), w woj. wielkopolskim (w obrębie działek nr 256/10, 256/11 i 256/12), cz. 1-2. Maszynopis w archiwum WKZA w Poznaniu. Poznań.
2010b. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na stanowisku archeologicznym w Trzcielinie, stan. 63 (ark. 54-25, nr 124), gm. Dopiewo, w woj. wielkopolskim. Maszynopis w archiwum WKZA w Poznaniu. Poznań.
2010c. Wyniki nadzoru archeologicznego i ratowniczych prac wykopaliskowych na inwestycji: „Zagospodarowanie złóż gazu ziemnego Wielichowo-Ruchocice-Łęki, w woj. wielkopolskim”, cz.1-2. Maszynopis w archiwum WKZA w Poznaniu. Poznań.
- KRZYSZOWSKI, A.; SOBUCKI, A.
1998. Żółwin, st. 30 (GAZ nr 65) - badania wykopaliskowe, w R. Mazurowski (red.), *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, t. I Ziemia Lubuska*: 369-401. Poznań.
- KRZYSZOWSKI, A.; SZAMAŁEK, K.
1998. Żółwin, st. 2 i 18 (GAZ nr 61/62) – badania wykopaliskowe, w R. Mazurowski (red.), *Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego, t. I Ziemia Lubuska*: 275-314. Poznań.
- KRZYŻANIAK, L.
1971. Ze studiów nad kulturą pomorską w Wielkopolsce, w *Materiały do prehistorii ziem polskich, t. IV, z.1*: 195-239. Warszawa.
- LECIEJEWICZ, L.
1977. Teterow, w *Słownik Starożytności Słowiańskich, t. 6*: 67-69.
- ŁOSIŃSKI, W.; ROGOSZ, R.
1983. Zasady klasyfikacji i schemat taksonomiczny ceramiki, w *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze zamkowe*: 202-244. Wrocław.
- ŁOSIŃSKI, W.
1991. Menkendorf, w *Słownik Starożytności Słowiańskich, t. 8/2*: 435-439.
- PAWLAK P.
2007. Ceramika naczyniowa, w E. Pawlak, P. Pawlak (red.), *Żerniki, gm. Kórnik, stan. 25. Osadnictwo pradziejowe, wieś średniowieczna i folwark nowożytny*. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A2 - odcinek wielkopolski. Tom 1: 61-161. Poznań.
- PAWLAK, E.; PAWLAK, P.
2008. *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*. Poznań.
- PIEKALSKI, J.
1991. *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Ołbinie w VII-XIII w.* Wrocław.
- PODWIŃSKA, Z.
1962. *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*. Wrocław.
- RAUHUTOWA, J.
1976. *Czersk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*. Wrocław.
- ROSTKOWSKA, B.
1996. Dewocjonalia: medaliki i krzyżyki, tkaniny ozdobne, w S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz Badania 1969-1973*: 405-421. Warszawa.
- RZEŹNIK, P.; STOKSIK, H.
2003. Ceramika grafitowa z Raciborza (XII-XIII w.) w świetle pierwszych analiz specjalistycznych, w *Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne*: 171-186. Gliwice.
- SCHULDT, E.
1956. *Die slawische Keramik in Mecklenburg*. Berlin.
1964. *Slawische Töpferei in Mecklenburg*. Schwerin.
1985. *Gross Raden. Ein slawischer Tempelort des 9./10 Jahrhunderts in Mecklenburg*. Berlin.
- SŁOWNIK,
1890. *Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich t. XI*: 544-545, hasło: Suchy Las. Warszawa.
- STANKIEWICZ, U.
2003. Elementy narzędzi ornych z badań wykopaliskowych zespołu grodowego w Brańsku, woj. podlaskie, w M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*: 321-325. Warszawa – Lublin.
- STOKSIK, H.
2007. *Technologia warsztatu ceramicznego średniowiecznego Śląska w świetle badań specjalistycznych i eksperymentalnych*. Wrocław.
- WENZEL, J.
2008. Ceramika grafitowa z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu, w H. Kočka-Krenz (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu, t. VI*: 139-177. Poznań.
- WIŚLAŃKI, T.
1960. Badania wykopaliskowe w Poznaniu na posesji Ostrów Tumski 11 w roku 1948, w W. Hensel (red.), *Poznań we wczesnym średniowieczu, t. II*: 7-48. Wrocław-Warszawa.
- ZAMELSKA, K.
1998. Graphitkeramik In Polen – Chronologie Und Verbreitung, w L. Poláček (red.), *Frühmittelalterliche Graphittonkeramik in Mitteleuropa. Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen. Internationale Tagungen in Mikulčice, Bd. IV*: 33-36. Brno.

The results of excavation research on a multicultural site no 6 in Suchy Las, wielkopolskie voyvodship

Summary

Rescue excavation research on site 6 in Suchy Las, gmina loco, powiat Poznań, were begun in 2007 after dehumification of development lots nos 256/10, 256/11 and 256/12 located in Modrakowa Street (figs 1-3) had revealed archaeological finds registered as fragments of ceramic vessels, animal bones and relics of primary humus.

During the excavations an area of 698 square metres was methodically explored and 27 immovable objects were found. 1282 piece of pottery were registered, as well as 8 flint objects 13 daub lumps, a tile fragment, 714 pieces of animal bones, a sample of charcoal and several separated artefacts (iron knives and nails, a, iron and bronze wire, an iron coulter, a carpenter's tool, 2 buttons, a bead, a small cross). The archaeological sources discovered represent five chronological horizons, and in functional terms these are: 1. a camp/settlement (?) of Funnel Beaker culture from the Neolithic, 2. a settlement of Pomeranian culture population, 3. an early mediaeval settlement, 4. a late mediaeval settlement, and 5. a settlement point from the Modern Age. The most interesting materials among them are the sources of the Pomeranian culture and those from the early Middle Ages.

And so, the settlement of the Pomeranian culture are two immovable objects (pits) accompanied by a pottery collection of 145 sherds. Chronology of the sources was determined on the basis of a few diagnostic features of vessel pottery contrasted with other materials of the Pomeranian culture from Wielkopolska. By this determination, it covers the period between HaD2 and LtB1/C1, strongly tending towards the LtB materials, which in relative chronology corresponds with the period ca 450 B.C – ca 250 B.C. Even more, it could be said that the material is contemporaneous with the sources discovered quite close on site 12 in Suchy Las, both in the settlement and the part of the cemetery of that culture. Thus, they would be contemporaries. The culture's materials demonstrate a set of standard features of the bell-grave style; in Wielkopolska terms this can be linked with the classical phase of Pomeranian culture (HaD-LtB).

In cognitive terms, the most valuable finds are the early mediaeval remains of a settlement dated to phases D2 –E1, ie the period covering the first half of the 11th - the first half of the 12th century inclusive. A fragment of a settlement from that period discovered on the site as well as parts of data sources unearthed slightly earlier in 2002 at the neighbouring site 12 in the same place might be probably identified with the remains of an early mediaeval village of Zuchilecz (Suchy Las), mentioned in written sources (the first mention apparently dates back to 1170). It follows that the village was founded by Mieszko Stary (the Old) and given to the Knights of Malta who ran a hospital of St John of Jerusalem in Poznań in the second half of the 12th century. Thus it would be a servicing settlement (a village) to the Knights of Malta order and to which, together with several other villages outside Poznań, it would pay the tithe.

Results of the research started in 2007 and earlier in 2002 in the neighbouring Suchy Las 12 site prove that the beginnings of the foundation of the village are to be placed in the early Piast period, thus at the latest between the first half of the 11th century to the first half of the 12th century. The discovered archaeological sources seem to confirm the above historical data. The then early mediaeval settlement undoubtedly served as a servicing to the capital town of Poznań. And one of the elements of submission to the ducal rule was certainly the function of an agrarian settlement providing the stronghold with food, as surely confirmed by the coulter fragment discovered. These functions ought to be extended with the role of handicraft base, possibly connected with metallurgy and blacksmithery. The finding of a tiny fragment of a probably imported graphite vessel could indicate yet another "service" the inhabitants of the village performed for the duke of Poznań.

The dating of the discovered archaeological sources from the settlement on site 6 and the chronology of earlier determined sources on the neighbouring site Suchy Las 12 (cf. A. Krzyszkowski 2005, p. 247-272) demonstrates that they formed one entity, certainly connected with the time the village was founded. So far it has been determined that the settlement encompassed two neighbouring elevations situated on the local water flow Wierzbak. One of them, site Suchy Las 12, is located in the modern Toyota car showroom (132, Obornicka Street), and the second elevation – now partially excavated – is occupied by the Suchy Las site.

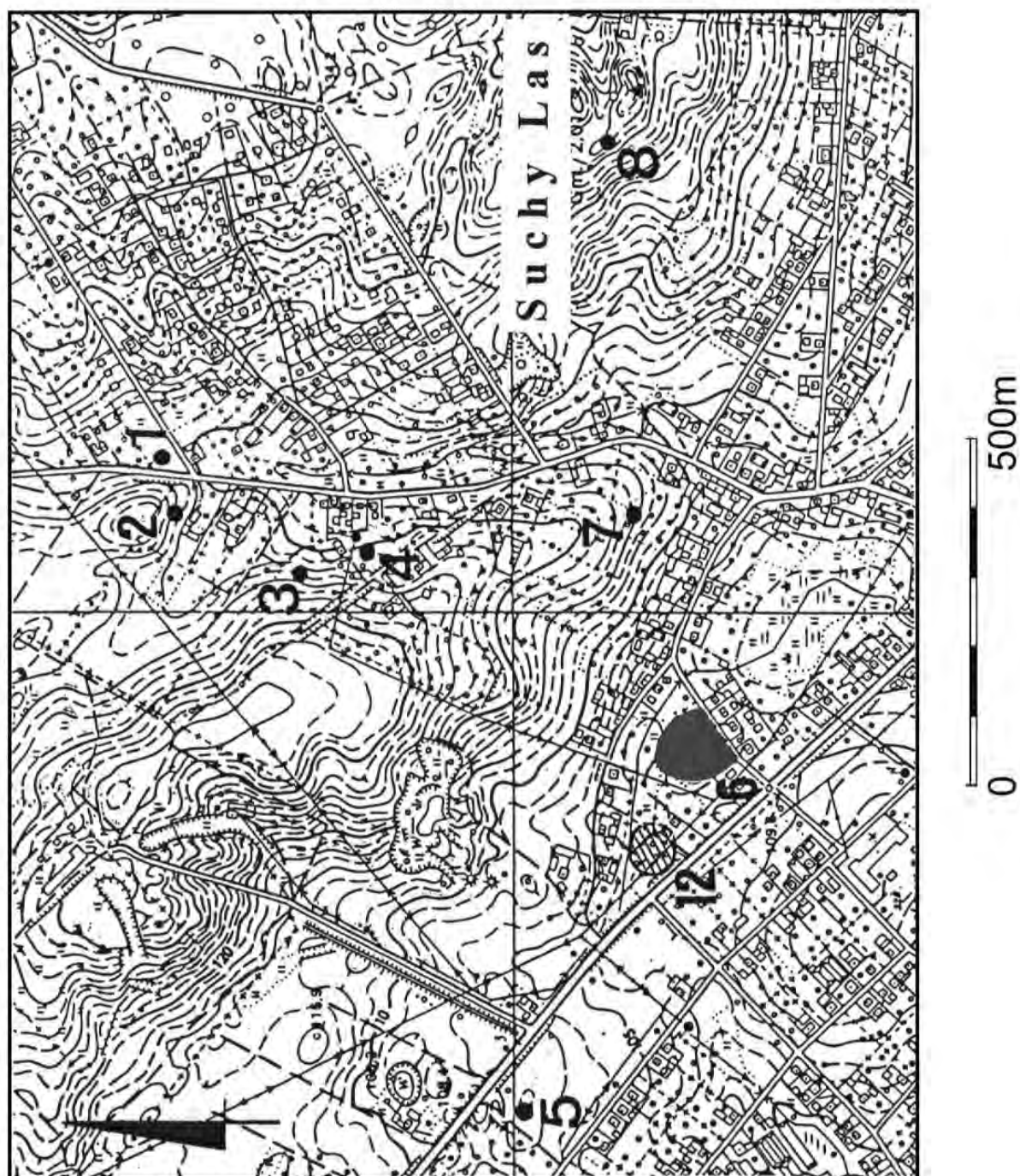
Tabela 1. SUCHY LAS, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Charakterystyka obiektów odkrytych w 2007 roku •

Nr obiektu	Funkcja	Kształt	Wymiary (m)	Kształt w przekroju	Głębokość	Wypełnienie	Ceramika	Inne	Kultura chronologia
1	jama odpadkowa	owalny	0,88m x 0,80m	misowaty	0,08-0,12m	csz	5 KPM, 20 WSR	5 k	WSR, faza D2-E2
2	jama odpadkowa	owalny	1,42m x 0,95m	misowaty	0,10m	csz	4 KPM, 3 WSR	-	WSR, faza D2-E2
3	jama odpadkowa	owalny	0,86m x 0,70m	misowaty	0,10m	csz	2 PSR, 1 NOW	-	PSR
4	jama odpadkowa	kolisty	0,93m x 0,90m	misowaty	0,16m	szbr	1 KPM	-	KPM
5	jama odpadkowa	owalny	0,92m x 0,86m	misowaty	0,10m	sz	1 WSR	-	WSR, faza D ?
6	jama zasobowa	owalny	1,57m x 1,27m	workowaty	1,11m	csz, lspl	26 KPM, 72 WSR	nóż żel, 23 k	WSR, faza D2-E2
7	jama odpadkowa	prostokątny	1,06m x 0,86m	misowaty	0,07m	szbr	7 KPM	-	KPM
8	jama odpadkowa	owalny	1,92m x 1,35m	misowaty	0,11m	csz	2 KPM,8 WSR, 4 NOW	1 krz, 2k, gwoździ żel	WSR, faza E2
9	jama odpadkowa	owalny	2,18m x 1,23m	misowaty	0,18m	csz, kam	1 KPM, 100 WSR,7 NOW	10 k	WSR, faza D2
10	jama odpadkowa	owalny	1,30m x 1,04m	nieckowaty	0,36m	csz	8 KPM, 43 WSR	dрут br., 12 k	WSR, faza E2
11	dołek posłupowy	owalny	0,40m x 0,34m	misowaty	0,06m	csz	3 WSR	-	WSR, faza E2
12	jama odpadkowa	prostokątny	2,10m x 1,23m	misowaty	0,26m	csz	2 WSR	-	WSR, faza D ?
13	palenisko	prostokątny	1,64m x 0,56m	misowaty	0,12-0,17m	csz, int.spl,kam	6 WSR	sztydło k, 2 k	WSR, faza E1
14	półziemianka	prostokątny	2,30m x 1,85m	misowaty	0,17-0,21m	csz, lspl	54 WSR, 1 NOW	6 k, 2 żel gwoździe	WSR, faza D2
15	jama odpadkowa	owalny	0,90m x 0,78m	misowaty	0,09m	csz	1 KPM, 3 WSR	-	WSR, faza E2 ?
16	jama odpadkowa	owalny	1,80m x 1,10m	misowaty	0,15m	csz	3KPM,5WSR, 3 PSR,2NOW	1 krz, 12 k	WSR, faza E2
17	jama odpadkowa	owalny	0,84m x 0,70m	misowaty	0,16m	csz	1 NOW	-	NOW

Nr obiektu	Funkcja	Kształt	Wymiary (m)	Kształt w przekroju	Głębokość	Wypełnisko	Ceramika	Inne	Kultura chronologia
18	rów graniczny	owalny	15m x 0,80m	nieckowaty	0,32-0,52m	csz, polepa	3KPM,47WSR 29PSR,16NOW	8 k	WSR/PSR
19	jama odpadkowa	owalny	0,88m x 0,83m	nieckowaty	0,18m	sz, czs	1 WSR, 7 PSR	-	PSR
20	jama zasobowa	owalny	1,30m x 0,86m	gruszkowaty	1,42m	csz, spl, jsz, wapno	8KPM, 81WSR 1 NOW	3 krz, nóż żel, 41 k	WSR, faza D2
21	jama zasobowa	owalny	1,56m x 1,22m	gruszkowaty	1,40m	csz, spl, wapno	7 KPM, 95WSR	514 k, węgle drz	WSR, Faza D2/E
22	jama zasobowa	owalny	1,22m x 0,96m	workowaty	0,24m	csz, jsz, lspl,wapno,	4 KPM, 40 WSR	35 k, nóż żel	WSR, faza D2/E
23	palenisko	owalny	1,62m x 1,38m	misowaty	0,13-0,23m	int spl	1 KPM, 12 WSR	-	WSR, faza E2
24	jama zasobowa	owalny	1,34m x 1,20m	workowaty	0,60m	csz, jsz,	14KPM,53WSR, 3 NOW	2krz,18k, radlica i rak żel	WSR, faza E2
25	jama odpadkowa	owalny	1,20m x 0,96m	misowaty	0,32m	jsz	1 KPM,2 WSR, 11 PSR,2 NOW	fr.żel noża 1 k	PSR
26	półziemianka	prostokątny	2,97m x 1,62m	misowaty/ nieckowaty	0,10m	csz, kam	7 KPM, 164 WSR, 2 NOW	40 k,	WSR, faza D
27	jama zasobowa	owalny	1,22m x 1,00m	nieckowato/ workowaty	0,60m	csz	2 KPM, 15 WSR	5 k	WSR, faza E2

Oznaczenia:

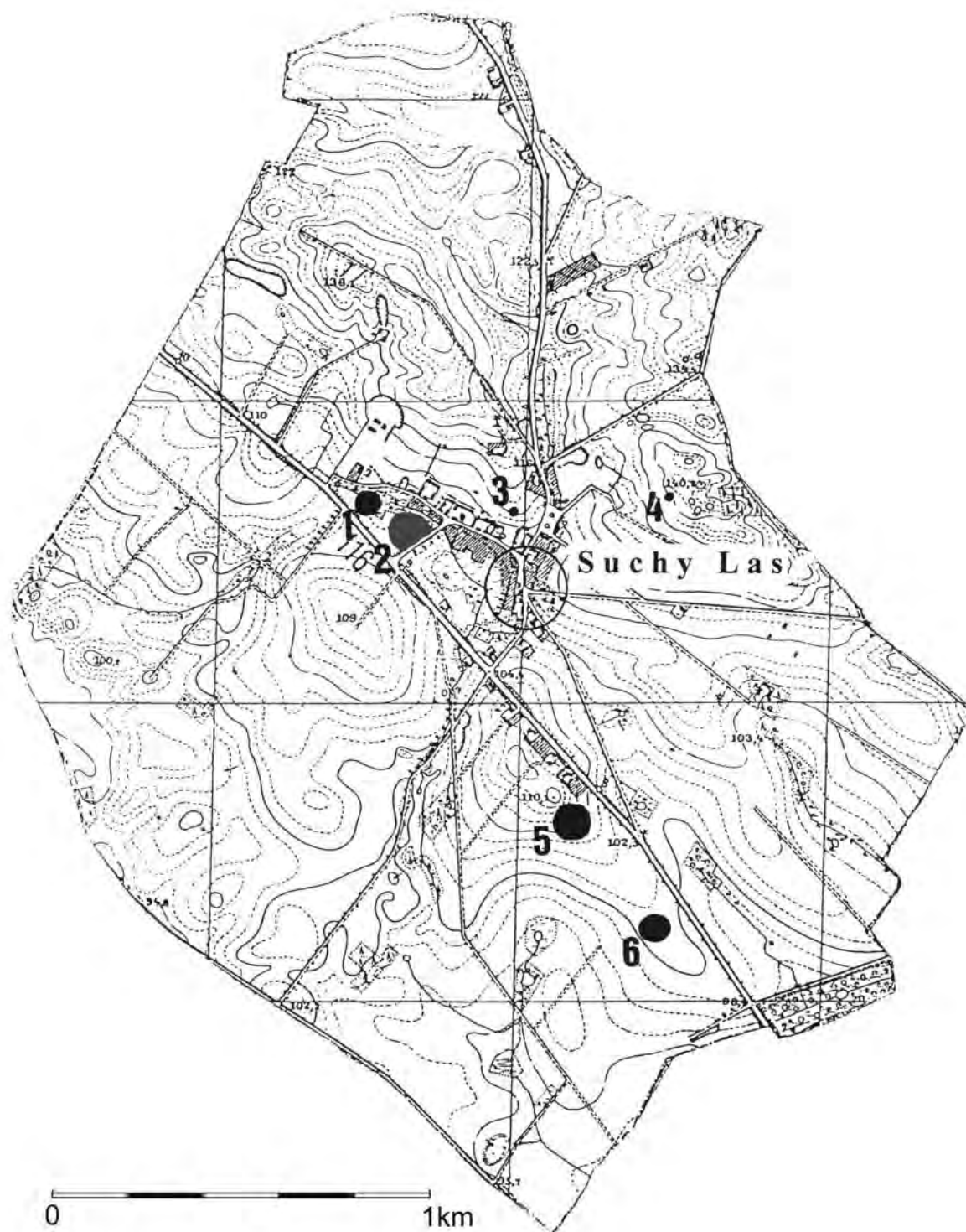
Typy wypełnisk: jsz – jasnoszara pierwotna próchnica, sz – szara pierwotna próchnica, csz – ciemnoszara pierwotna próchnica, szbr – szarobrunatna pierwotna próchnica, 1 spl – lekka spalenizna, int spl – intensywna spalenizna; Skróty kategorii zabytków ruchomych: krz – krzemienie, k – kości zwierzęce, kam – otoczaki kamienne, żel – przedmioty żelazne, br – przedmioty z brązu, drz – drzewny; Skróty oznaczeń jednostek kulturowych: KPM – kultura pomorska, WSR – okres wczesnego średniowiecza, datowanie faz: D (X – poł. X w.), D2 (kon. X – 1. poł. XI w.), D-E (X – poł. XIII w.), E (poł. XI – poł. XIII w.), E2 (2. poł. XI w.- 1. poł. XII w.), E3 (kon. XII – 1. poł. XIII w.); PSR – okres późnego średniowiecza, NOW – okres nowożytny.

Ryc. 1. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Położenie stanowiska na podkładzie mapy sytuacyjno-wysokościowej nr 423.111. – Suchy Las (po badaniach wykopaliskowych w 2007 r.).

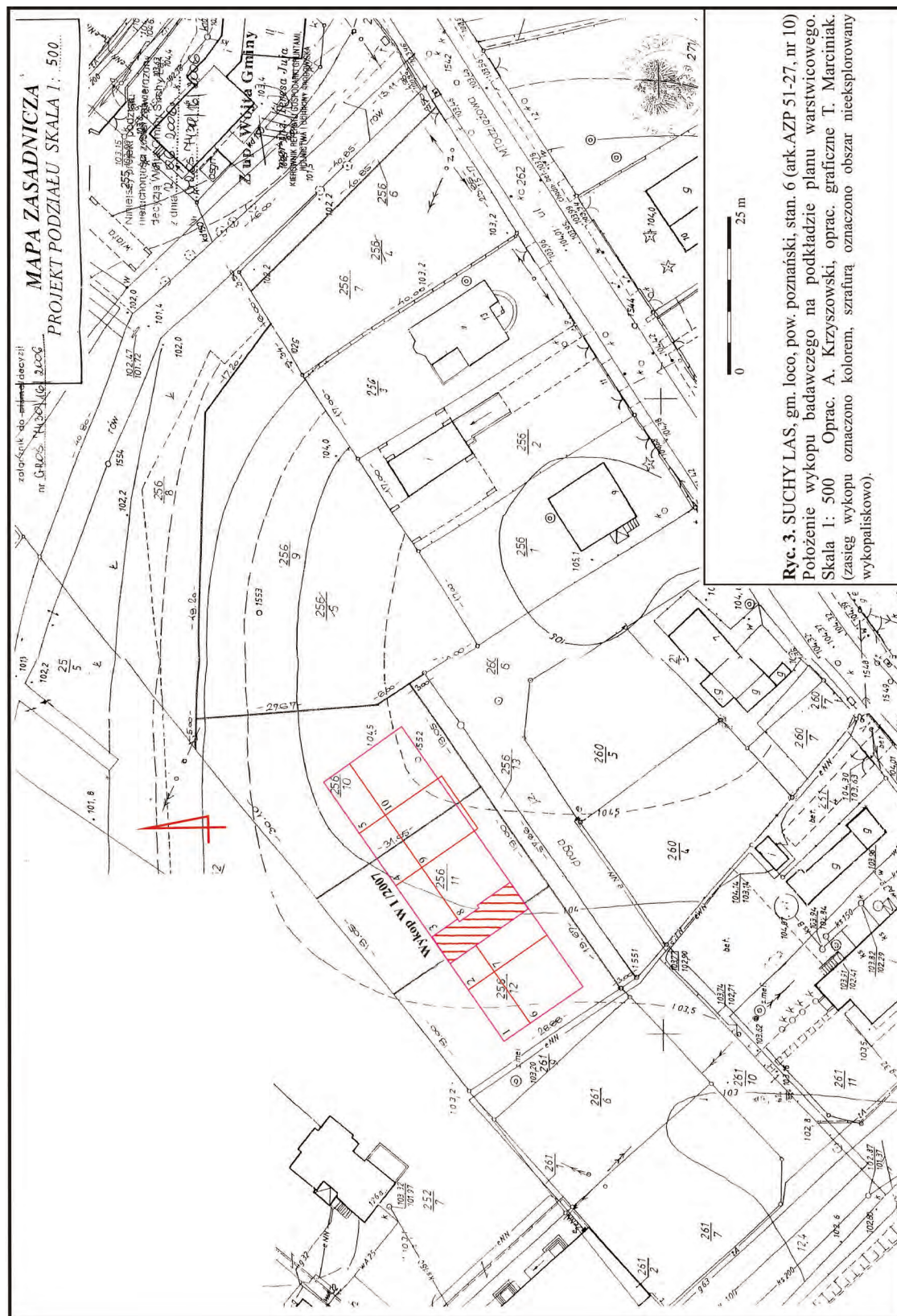
Skala 1:10 000 (zasięg stanowiska oznaczono szarym wypełnieniem)

(nr 1: Suchy Las, stan. 1 - cmentarzysko kultury pomorskiej; nr 2: Suchy Las, stan. 2, nr 3: Suchy Las, stan. 3, nr 4: Suchy Las, stan. 4 - ślady osadnicze kultury łużyckiej; nr 5: Suchy Las, stan. 5 - punkt osadniczy kultury łużyckiej i z okresu nowożytnego; nr 6: Suchy Las, stan. 6 i nr 12: Suchy Las, stan. 12 - osady wczesnośredniowieczne; nr 7: Suchy Las, stan. 7, nr 8: Suchy Las, stan. 8 - ślady osadnicze z okresu wczesnego średniowiecza).

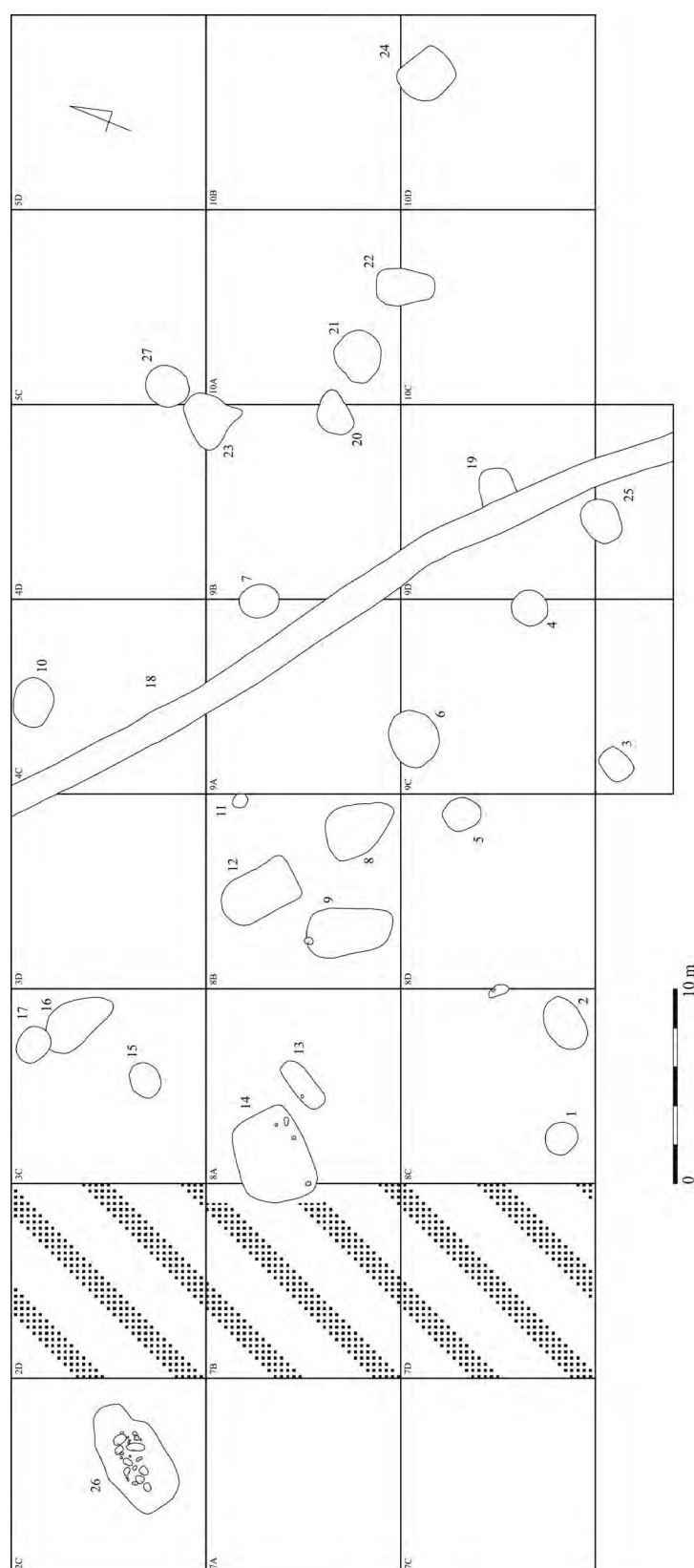

Ryc. 2. Położenie stanowisk archeologicznych w Suchym Lesie z okresu wczesnego i późnego średniowiecza na podkładzie mapy miejscowości z końca XIX w.

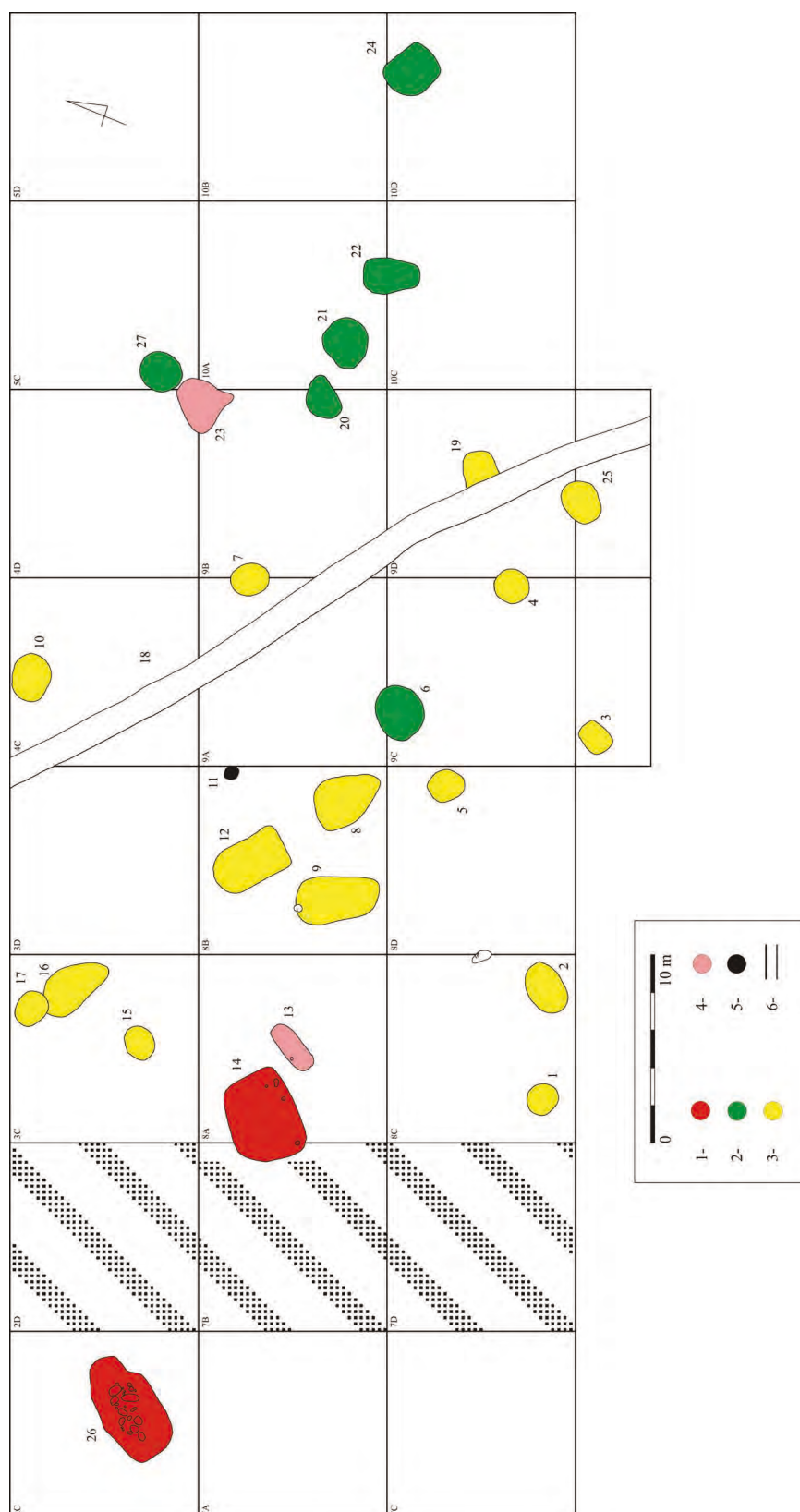
(nr 1: Suchy Las, stan. 12-osada od 2 poł. X w. do 1 poł. XIIIw.; nr 2: Suchy Las, stan. 6-analizowana osada od 1 poł. XIw. do 1 poł. XIIw.; nr 3: Suchy Las, stan. 7 i nr 4: Suchy Las, stan. 8-słady osadnicze z okresu wczesnego średniowiecza, bez bliższej chronologii; nr 5: Suchy Las, stan. 9-osada (?) z okresu późnego średniowiecza; nr 6: Suchy Las, stan. 10-punkt osadniczy z XIII-XIVw.)

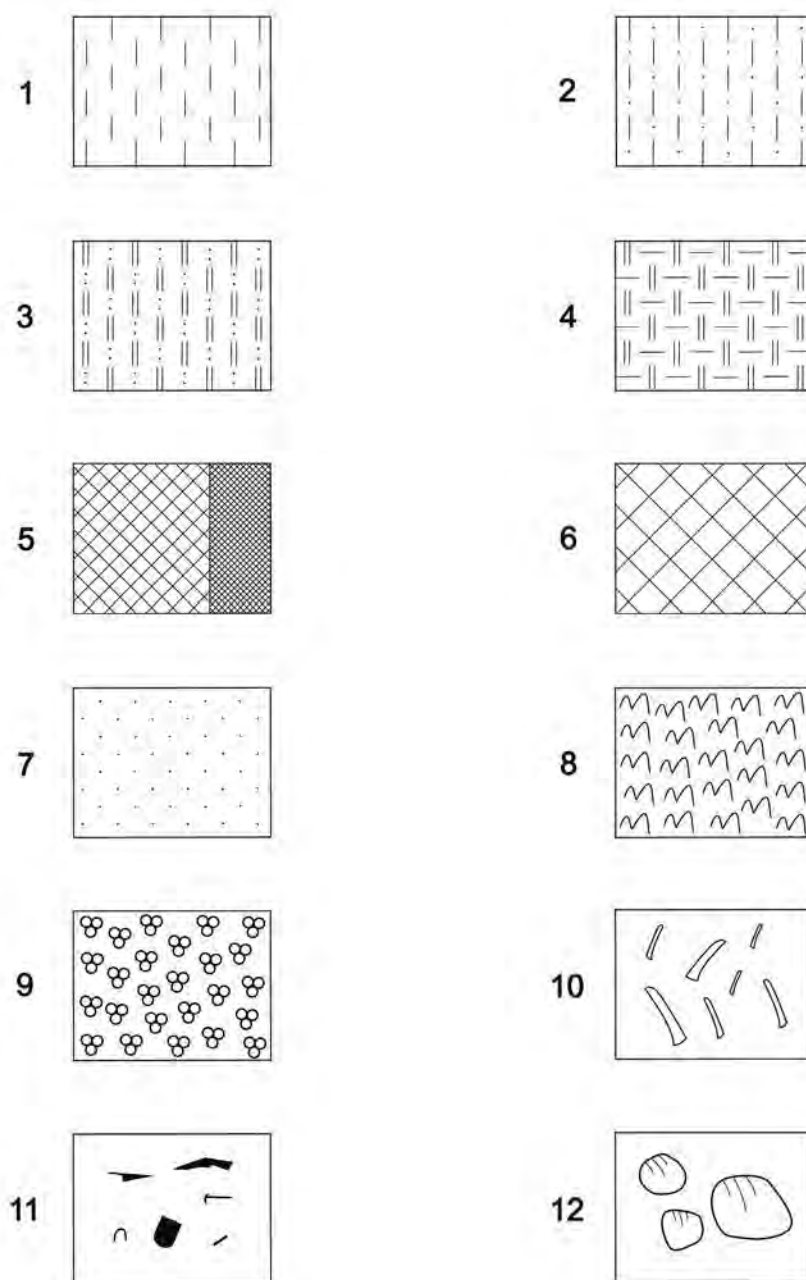
Ryc. 3. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Położenie wykopu badawczego na podkładzie planu warstwicowego. Skala 1:500. Oprac. A. Krzyszowski, oprac. graficzne T. Marciniak (zasięg wykopu oznaczono kolorem).

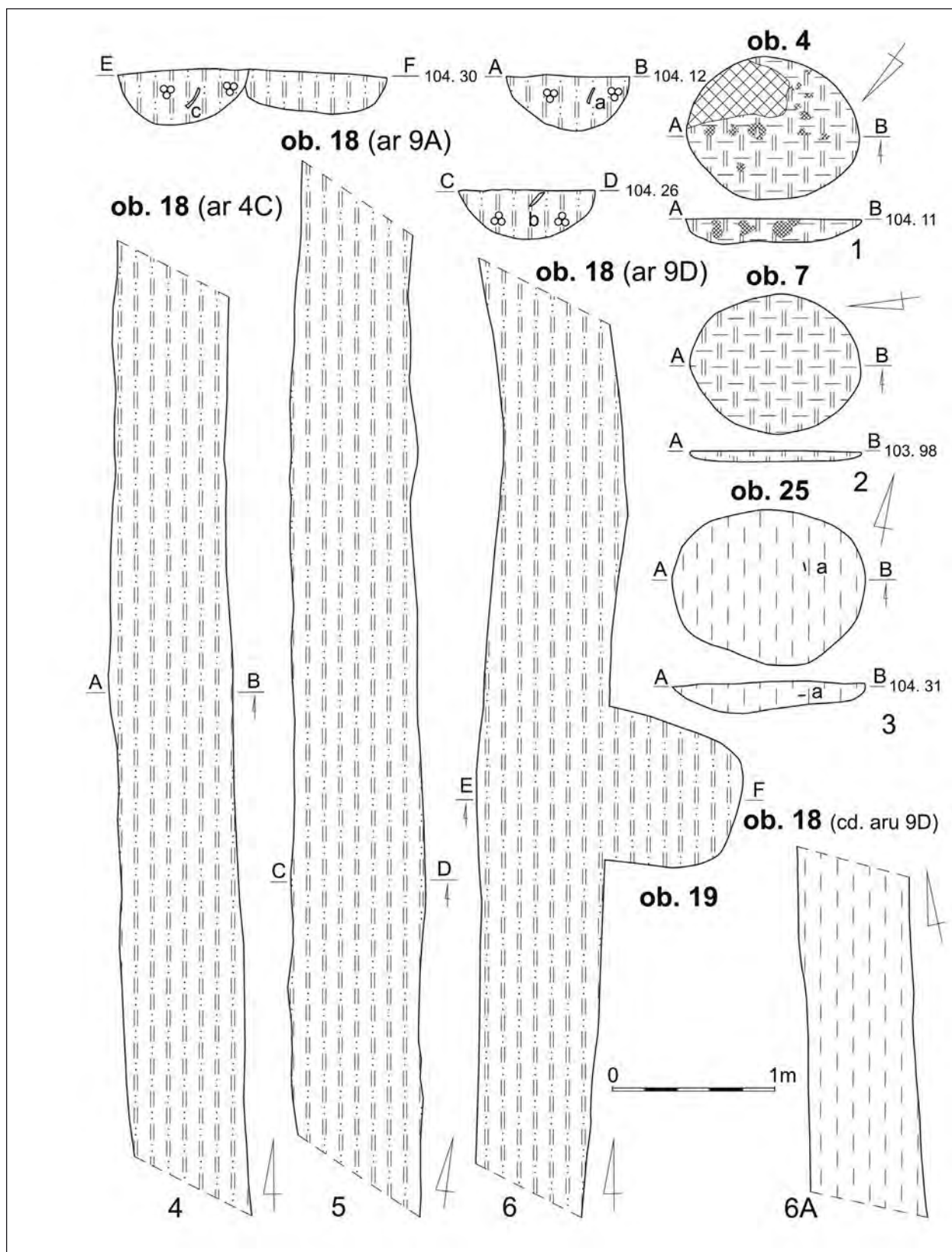
Ryc. 4. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Plan rozmieszczenia obiektów nieruchomych odkrytych w wykopie badawczym WI/2007. Skala 1:100. Rys. T. Marciniak (szrafurą oznaczono obszar nieeksplorowany wykopaliskowo)

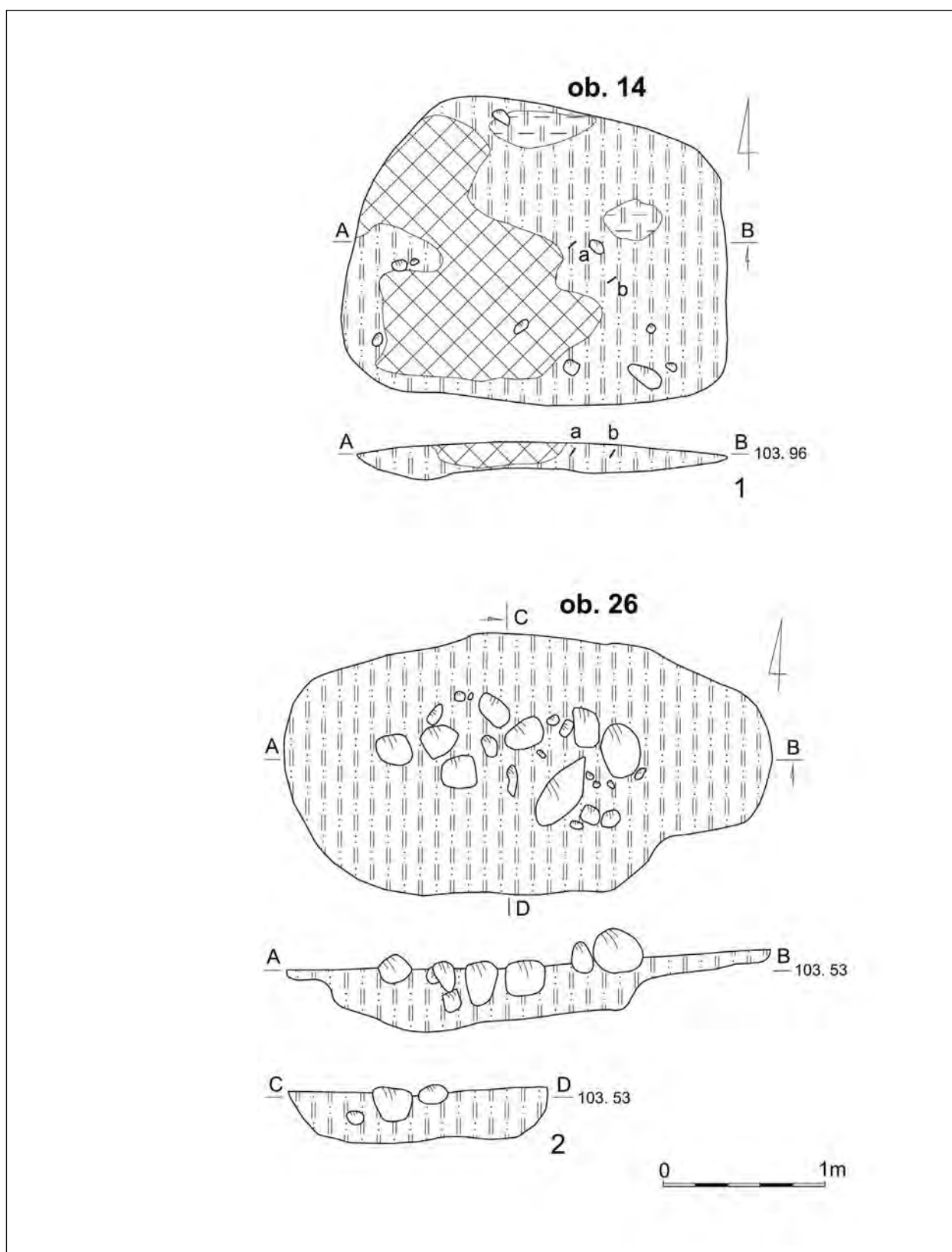
Ryc. 5. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Funkcja obiektów archeologicznych odkrytych w wykopie WI/2007 (1- półziemianki; 2- jamy typu zasobowego; 3- jamy typu odpadkowego; 4- paleniska; 5- dołki posłupowe; 6- rowy). Rys. T. Marciniak

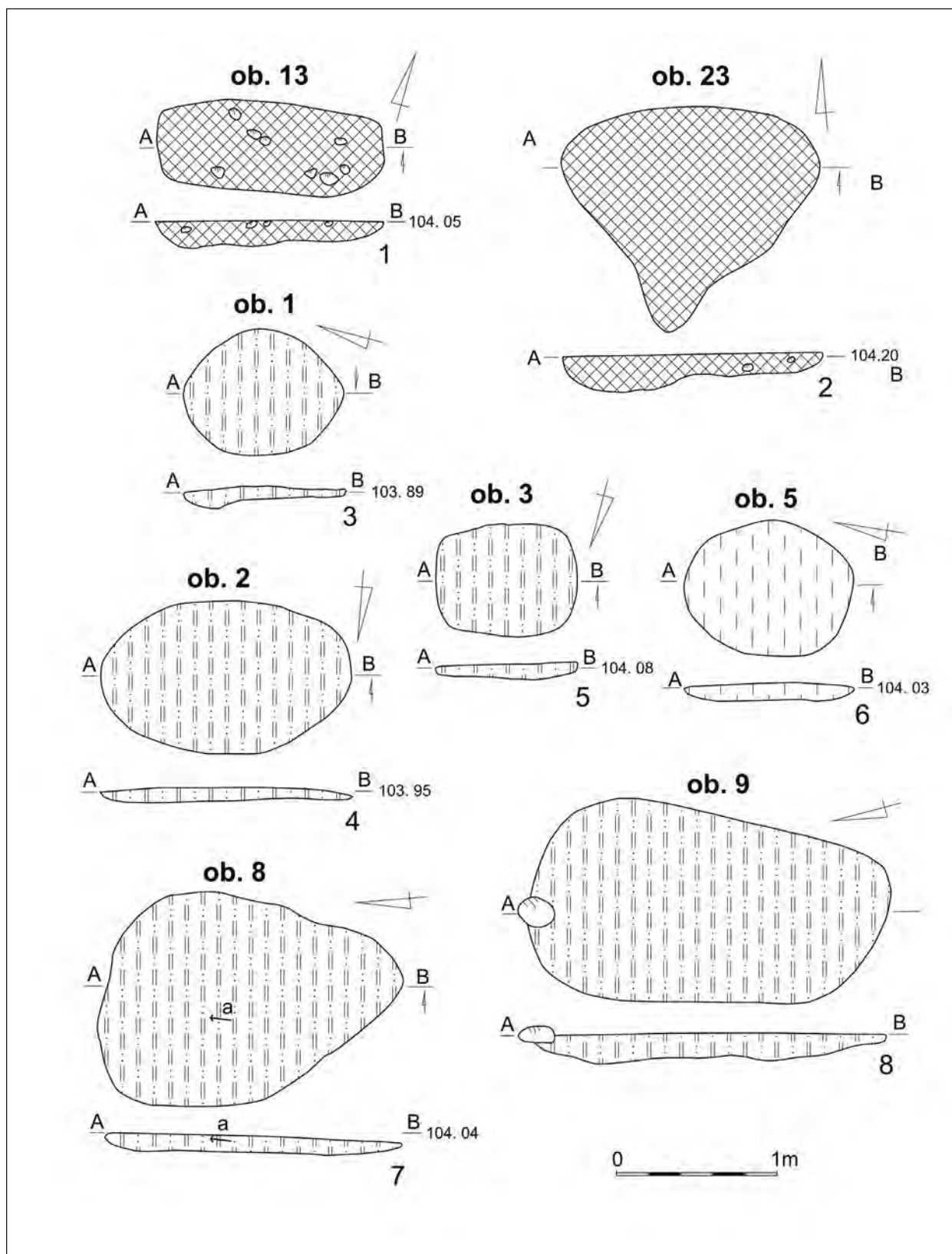
Ryc. 6. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Legenda do rycin 7-11:
 1- jasnoszary piasek (pierwotna próchnica); 2- szary piasek (pierwotna próchnica); 3- ciemnoszary piasek (pierwotna próchnica); 4- szarobrunatny piasek (pierwotna próchnica); 5- intensywna spalenizna (pierwotna próchnica); 6- lekka spalenizna (pierwotna próchnica); 7- jasno-, brązowy lub i ciemnobrązowy piasek (bez udziału pierwotnej próchnicy); 8- wypalone wapno; 9- polepa; 10- fragmenty kości zwierzęcych; 11- przedmioty metalowe; 12- otoczaki kamienne. Rys. J. Kędelska

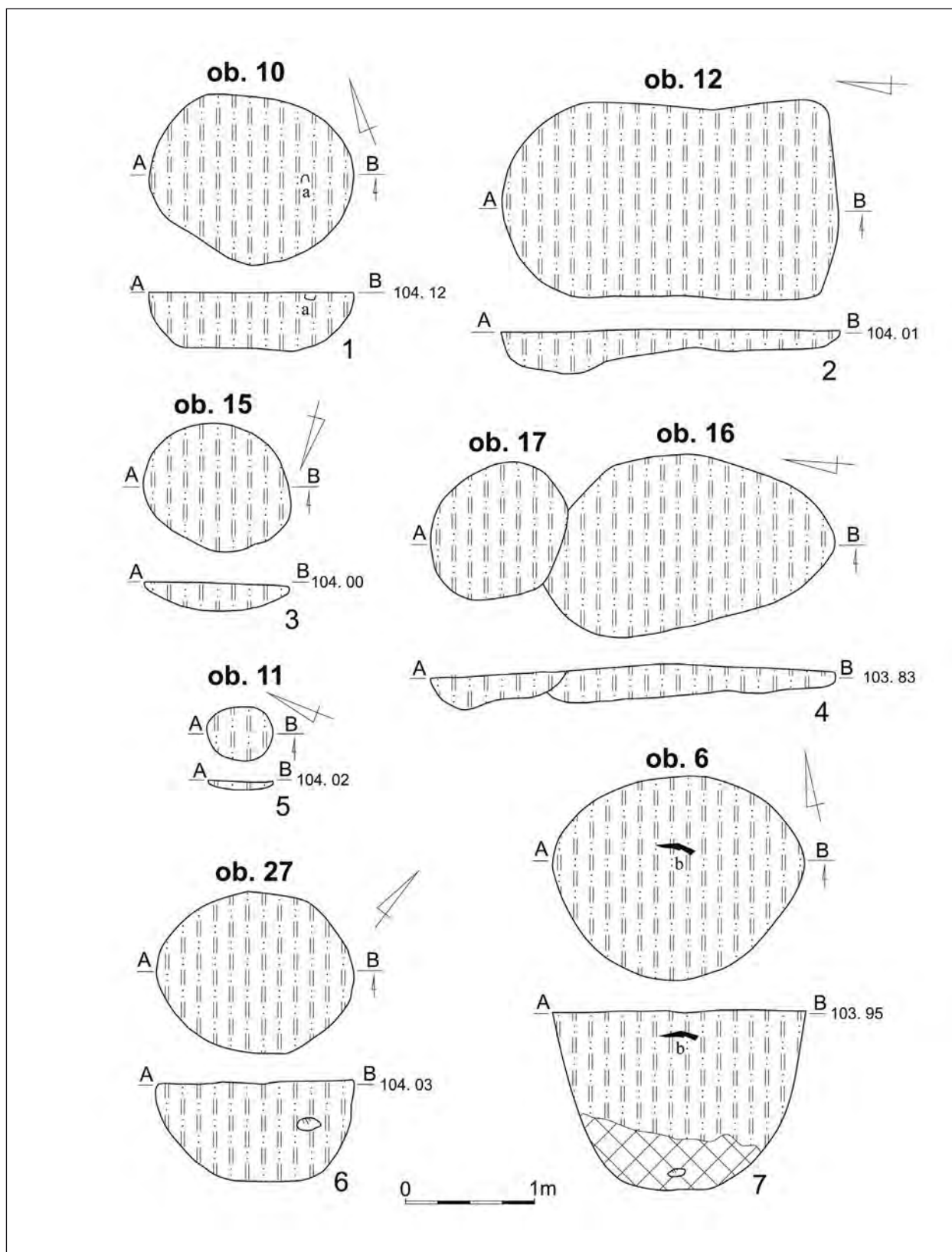
Ryc. 7. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Rzuty poziome i pionowe jam osadowych kultury pomorskiej (1-2) i z okresu późnego średniowiecza (3-6). Rys. J. Kędelska

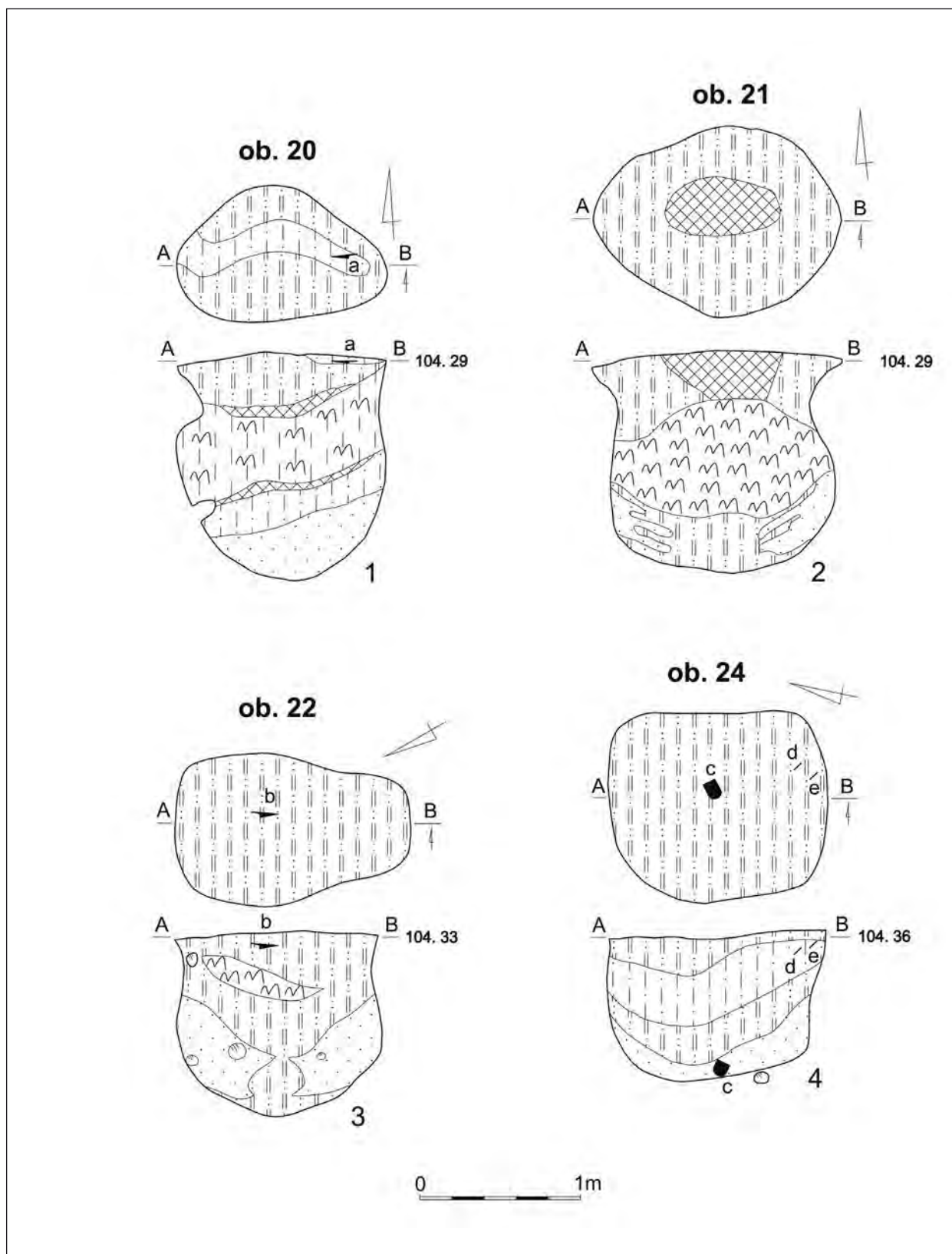
Ryc. 8. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Rzuty poziome i pionowe budowli mieszkalnych z okresu wczesnego średniowiecza (1-2). Rys. J. Kędelska

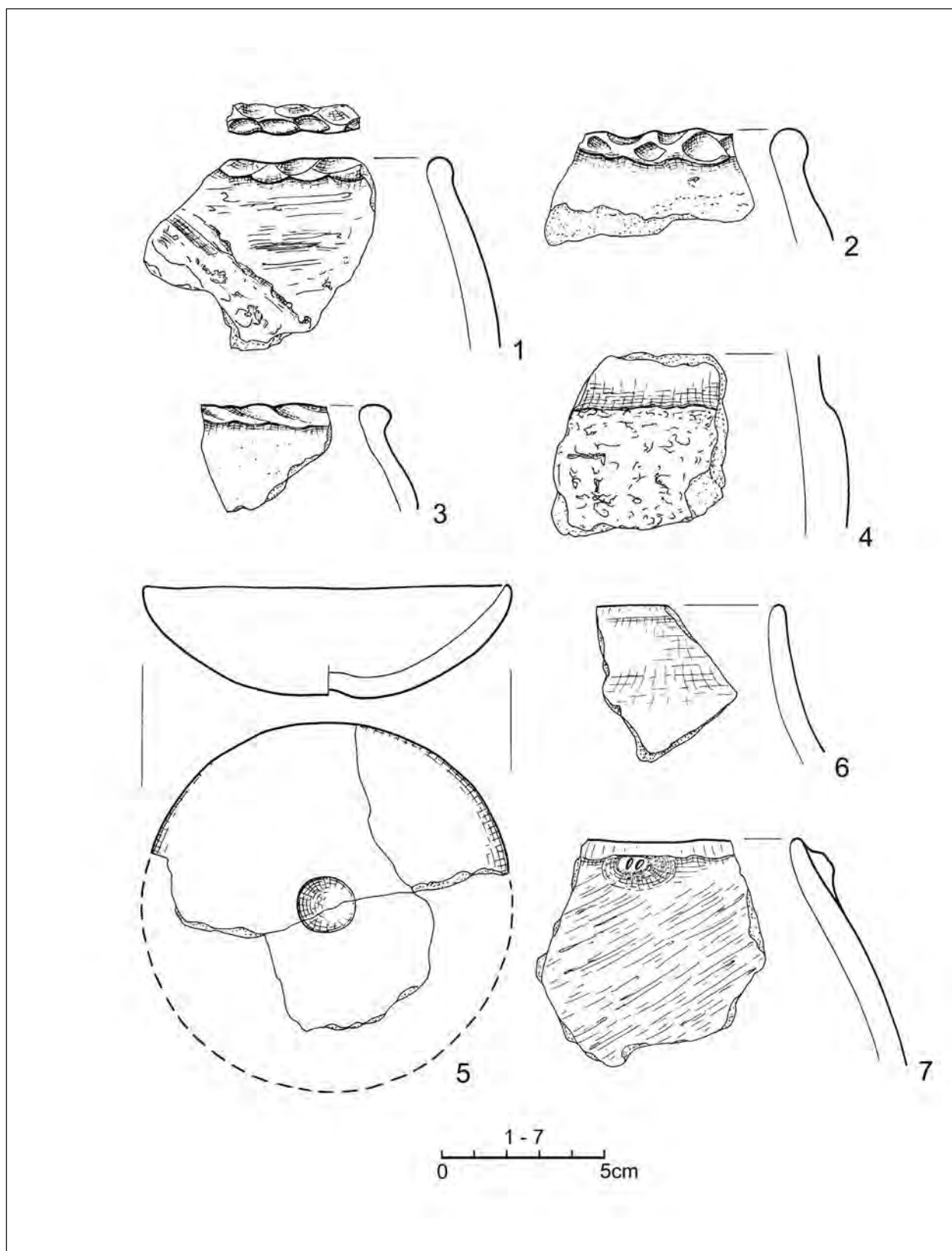
Ryc. 9. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Rzuty poziome i pionowe palenisk (1-2) i jam osadowych typu odpadkowego (3-8) z okresu wczesnego (1-4,6-8) i późnego (5) średniowiecza. Rys. J. Kędelska

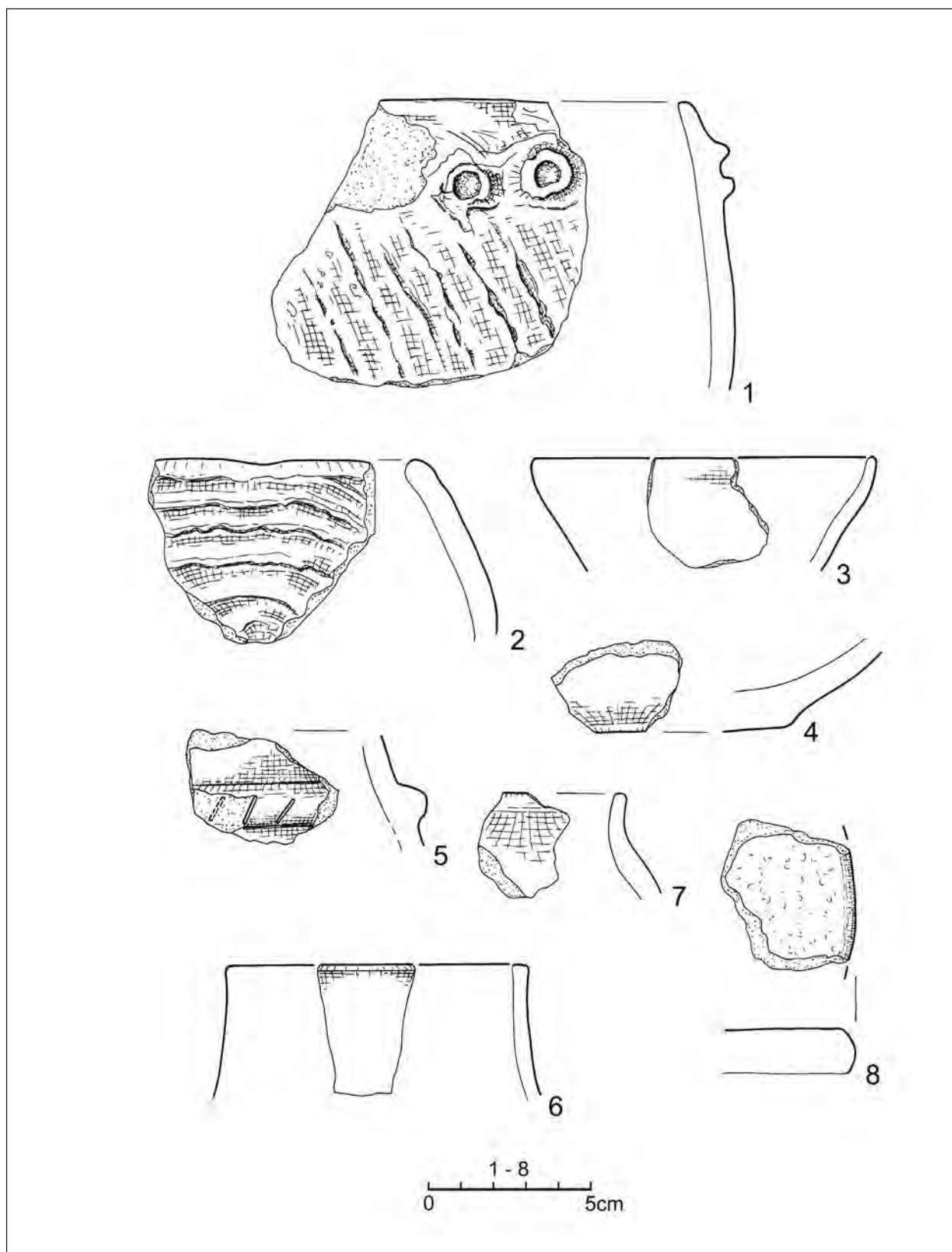
Ryc. 10. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Rzuty poziome i pionowe jam osadowych typu odpadkowego (1-4), jam typu zasobowego (6-7) i dołka postłupowego (5) z okresu wczesnego średniowiecza (1-7) i okresu nowożytnego (4-obiekt 17). Rys. J. Kędelska

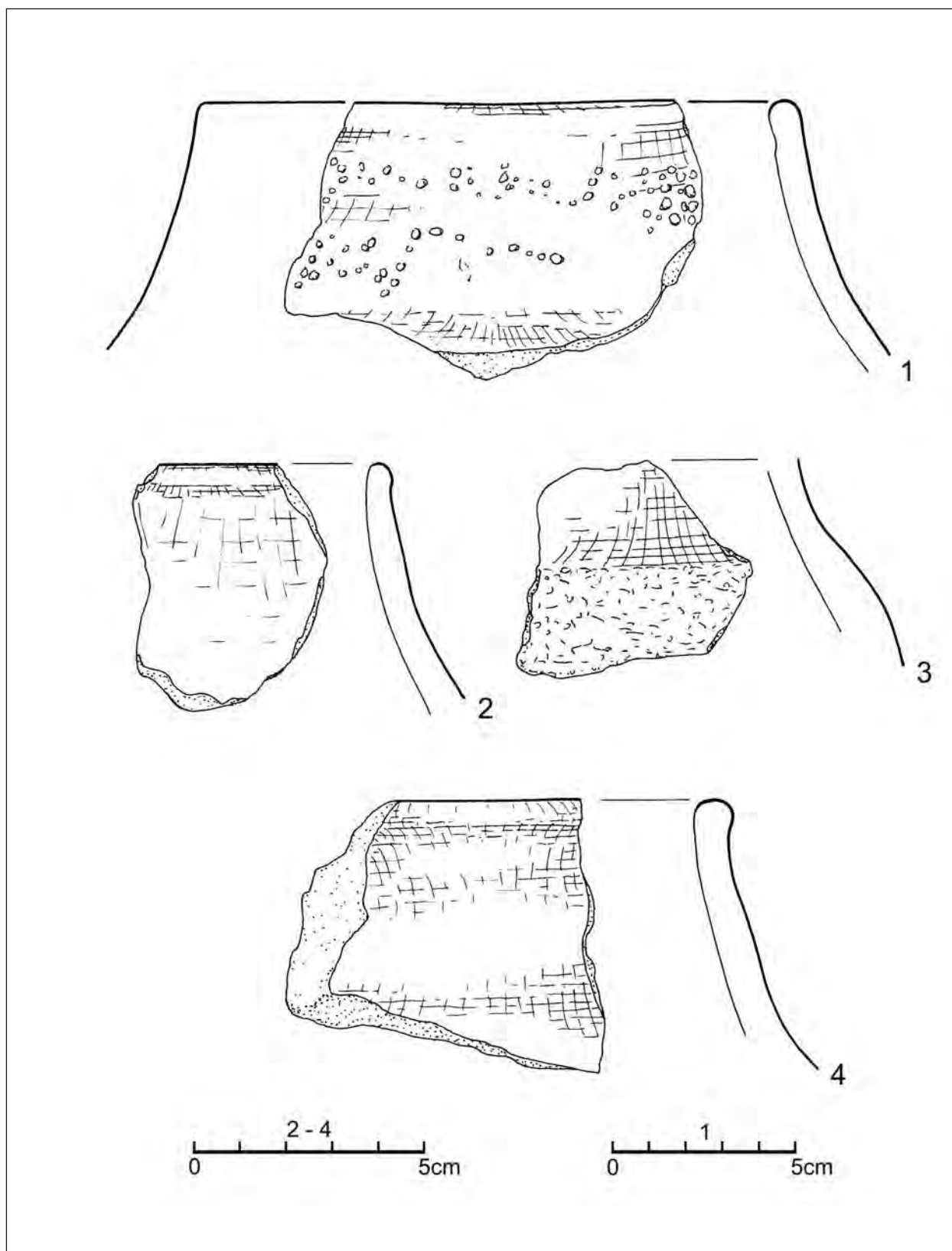
Ryc. 11. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Rzuty poziome i pionowe jam osadowych typu zasobowego (1-4) z okresu wczesnego średniowiecza (1-4). Rys. J. Kędelska

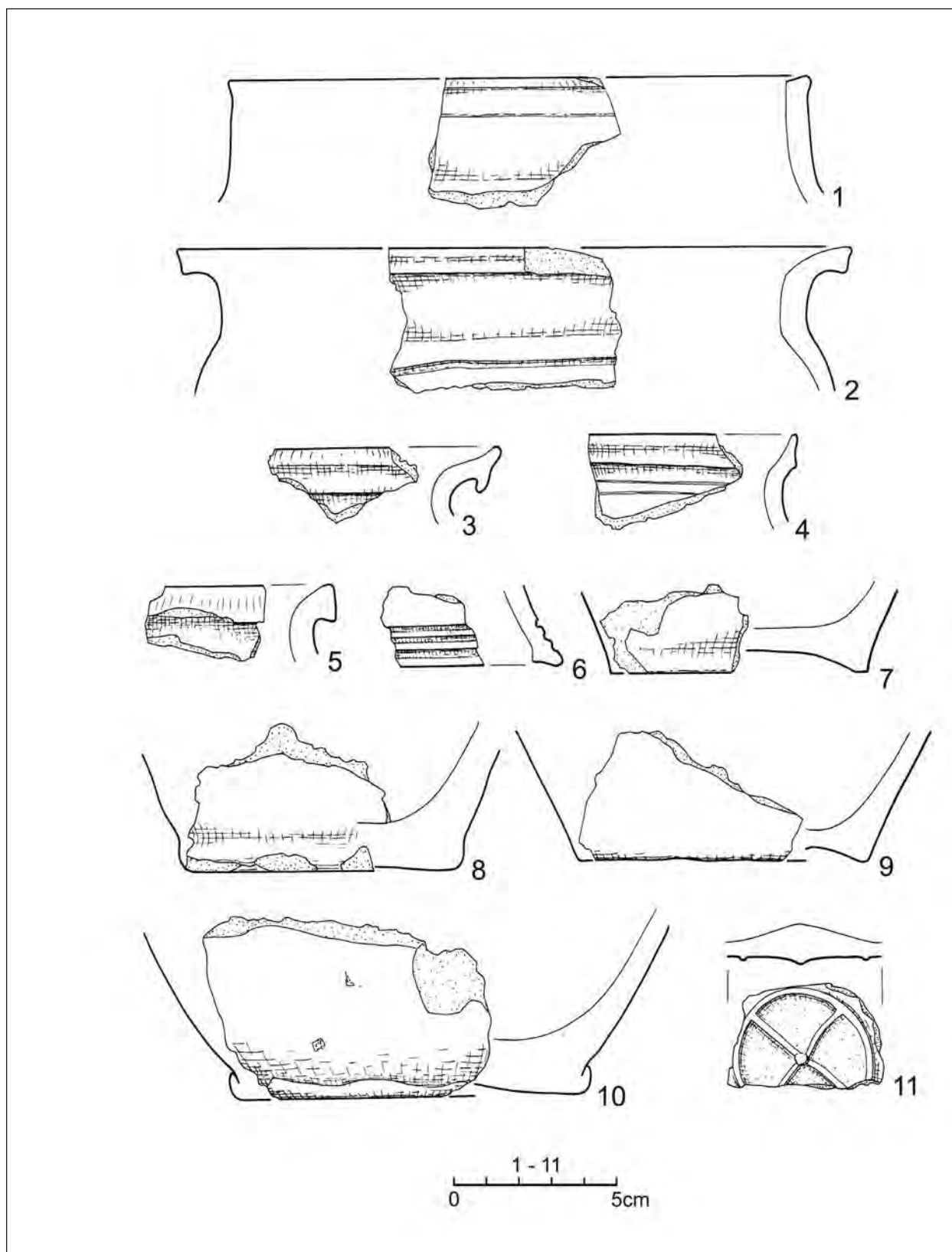
Ryc. 12. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika kultury pomorskiej (1-2,4 - luźno z II warstwy naturalnej; 3- obiekt 1; 5-7- obiekt 7). Rys. J. Kędelska, B. Bednarczyk

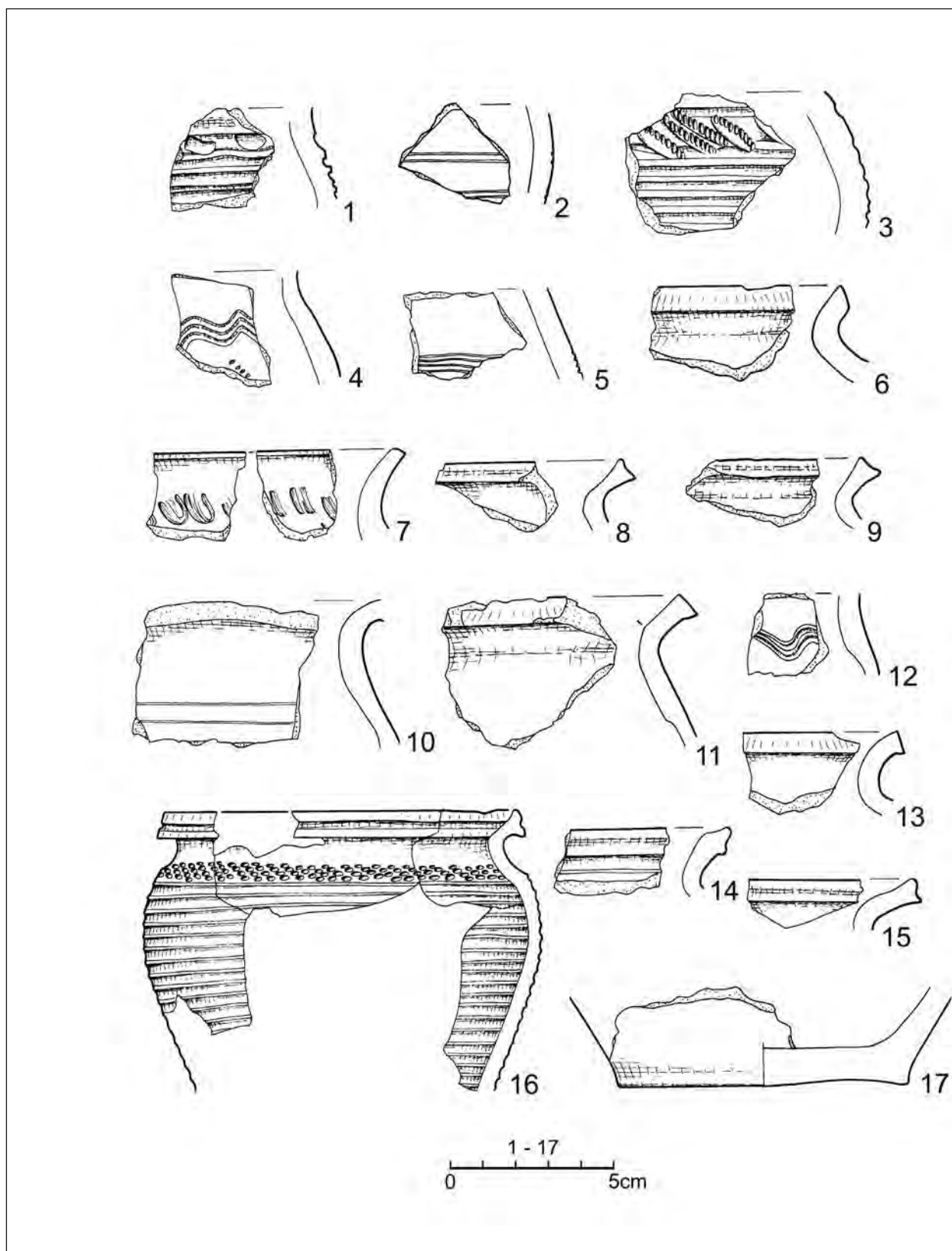
Ryc. 13. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika kultury pomorskiej (1-4- obiekt 6; 5- obiekt 24; 6- obiekt 25; 7- obiekt 21; 8- obiekt 10). Rys. J. Kędelska, B. Bednarczyk

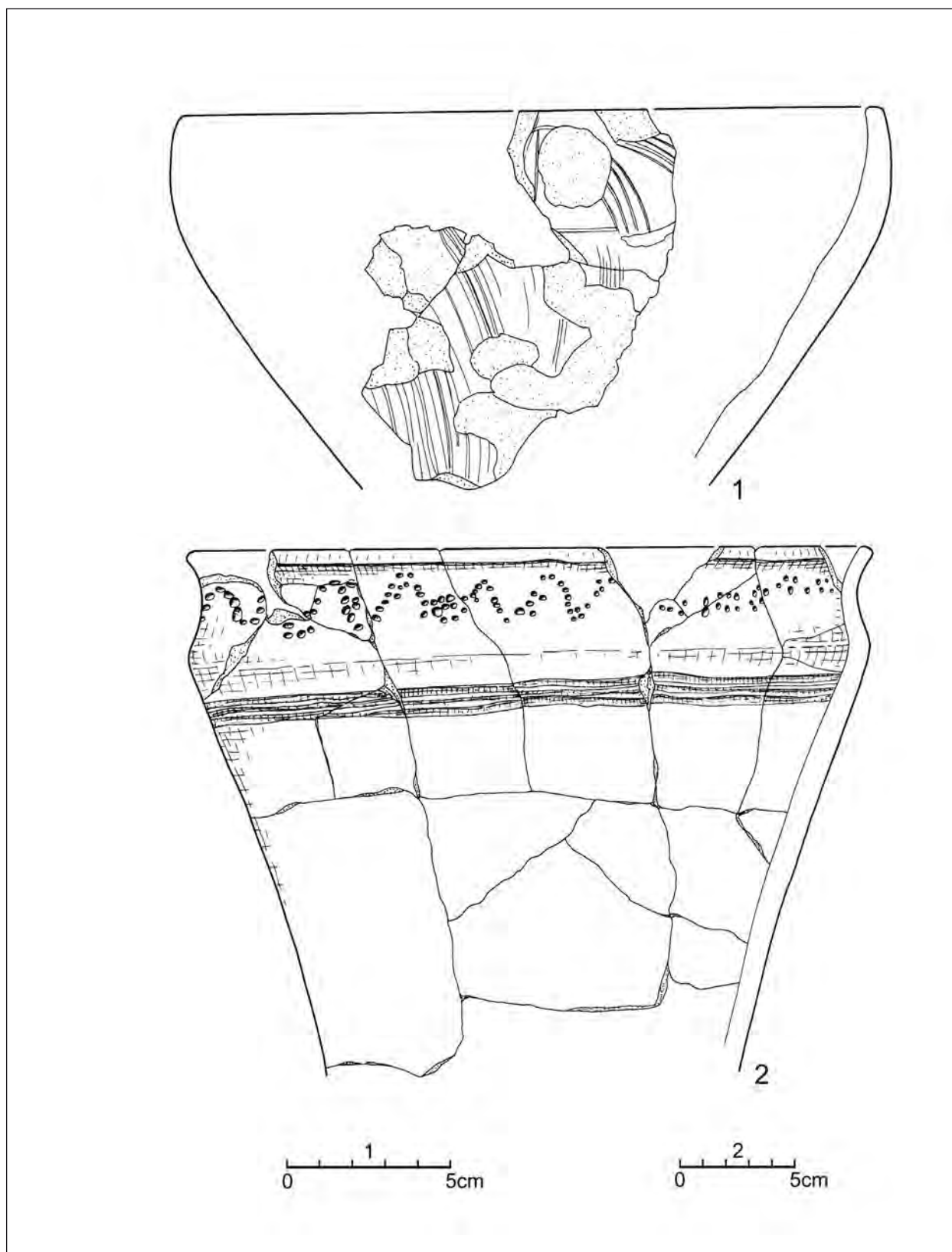
Ryc. 14. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika kultury pomorskiej (1,3-4- obiekt 24; 2- obiekt 20). Rys. J. Kędelska, B. Bednarczyk

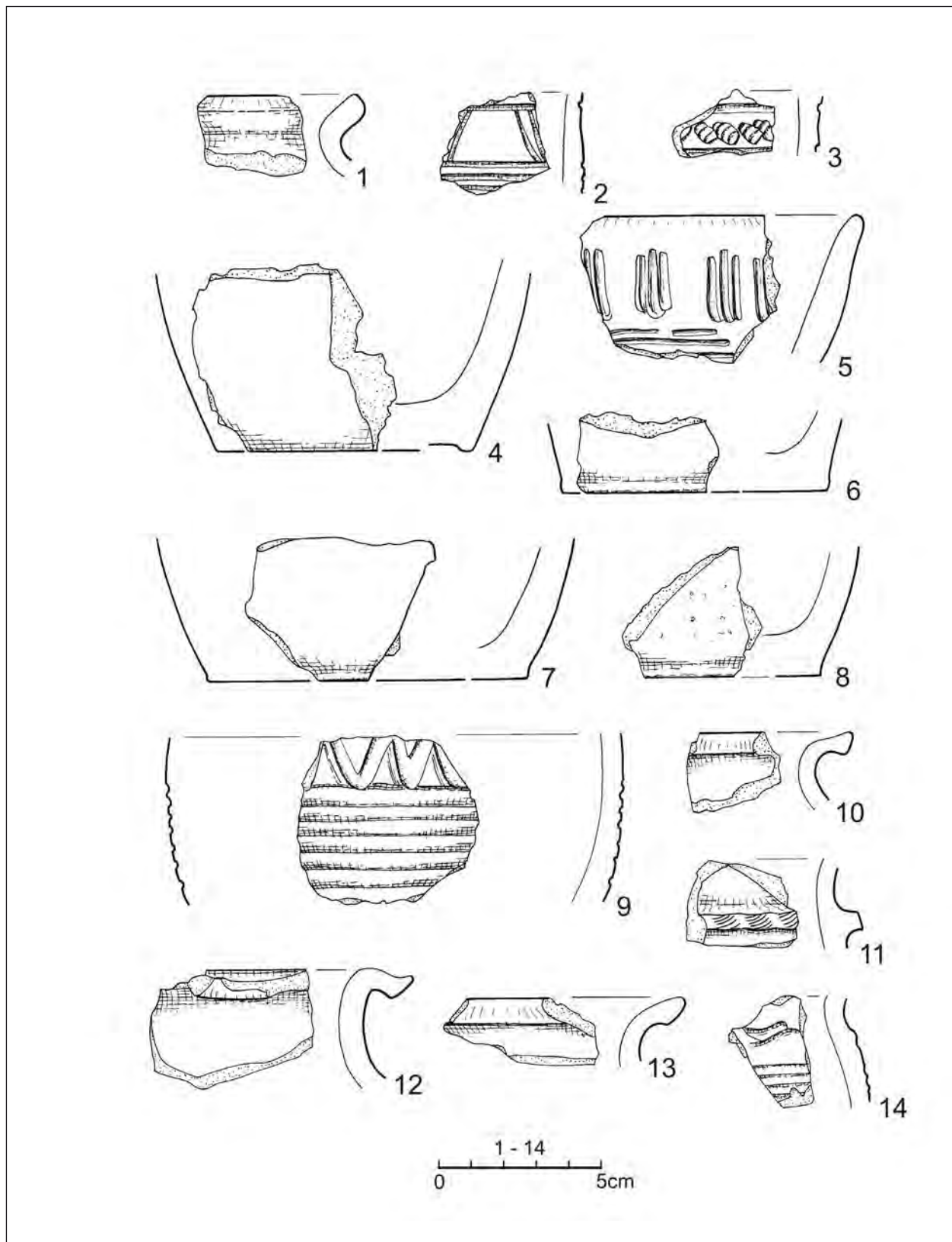
Ryc. 15. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-11- luźno z II warstwy naturalnej). Rys. J. Kędelska

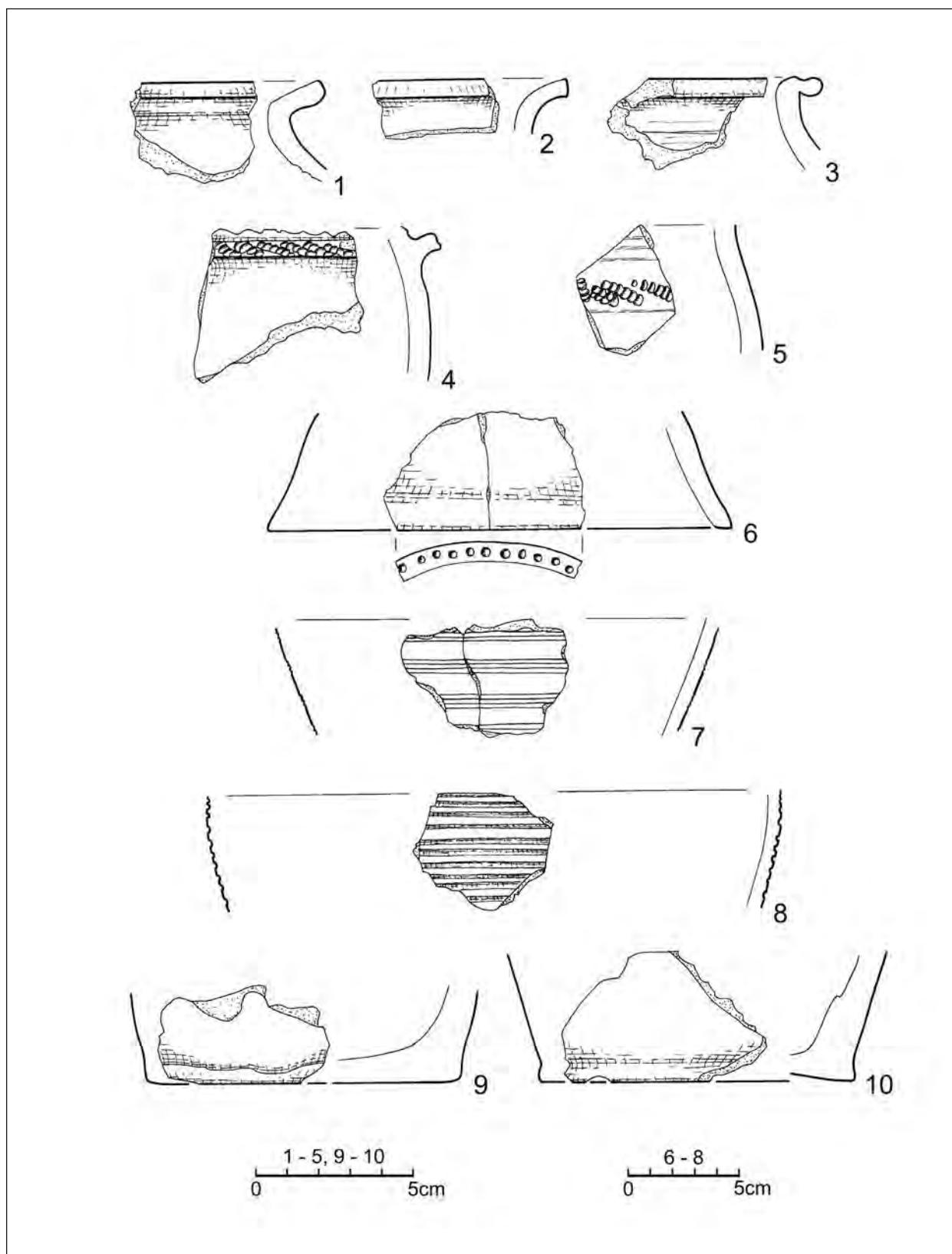
Ryc. 16. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-3- luźno z II warstwy naturalnej; 4-5- obiekt 1; 6-17- obiekt 6). Rys. J. Kędelska

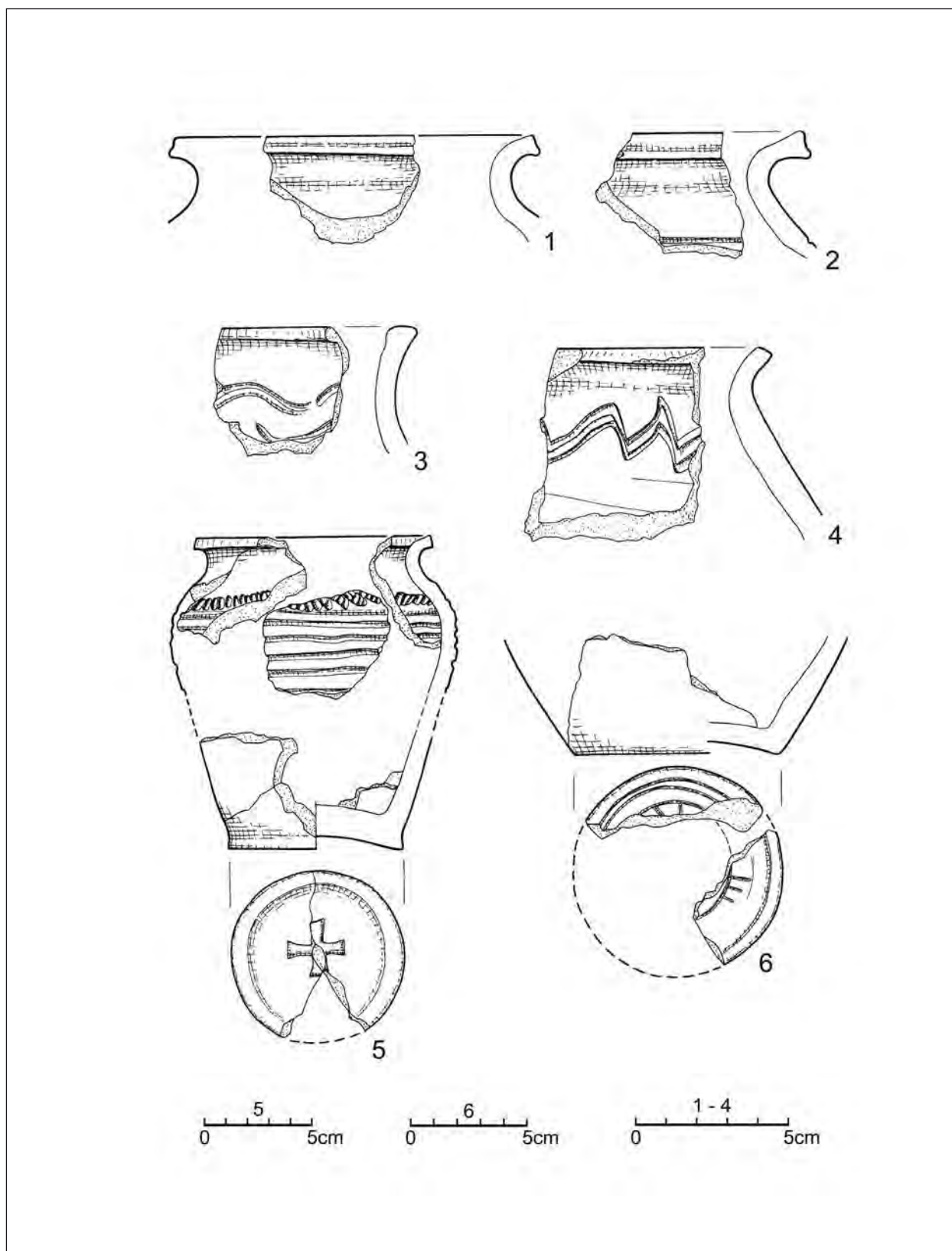
Ryc. 17. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-2- obiekt 9). Rys. J. Kędelska

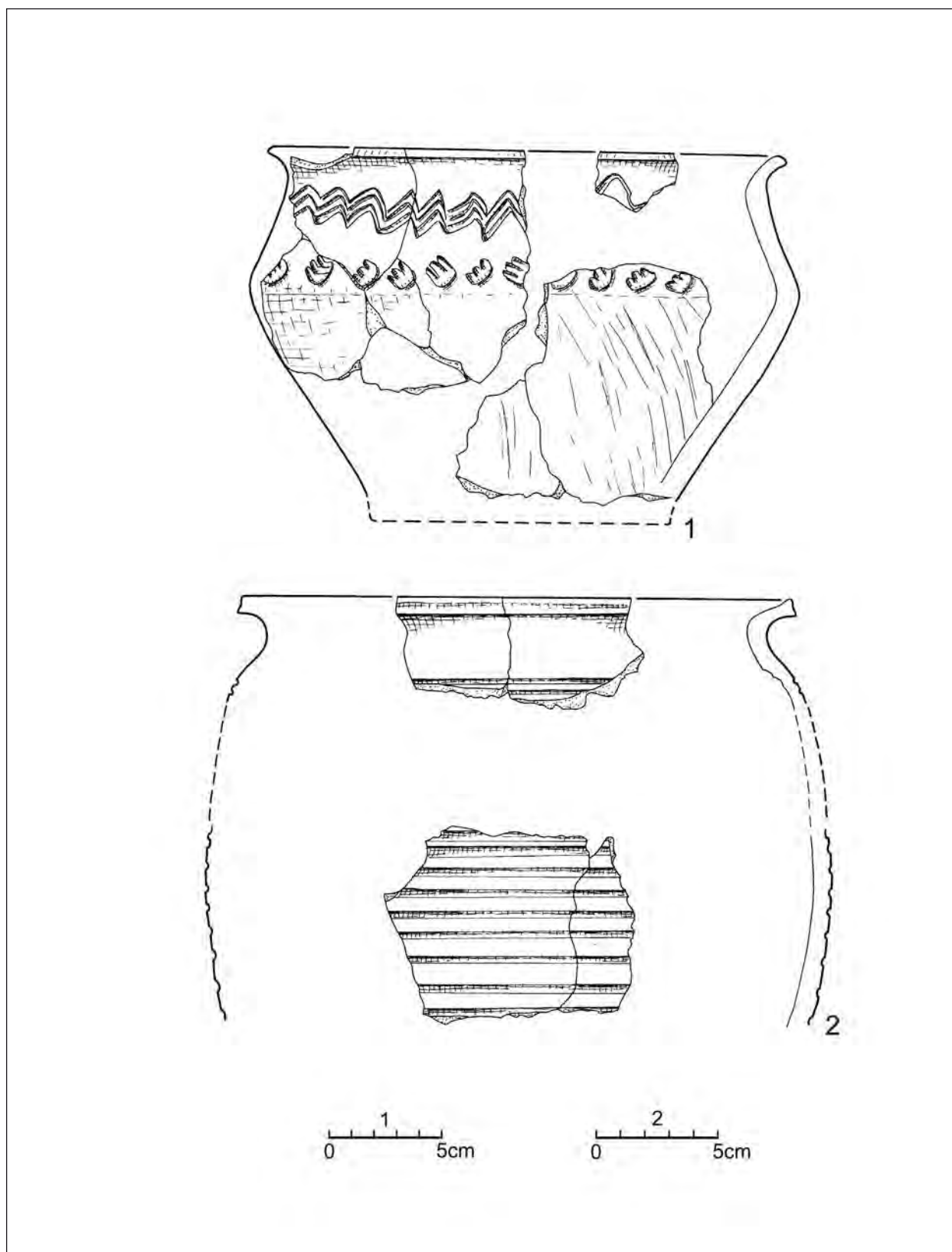
Ryc. 18. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-8- obiekt 9; 9- obiekt 15; 10-11,13-14- obiekt 18; 12- obiekt 27). Rys. J. Kędelska

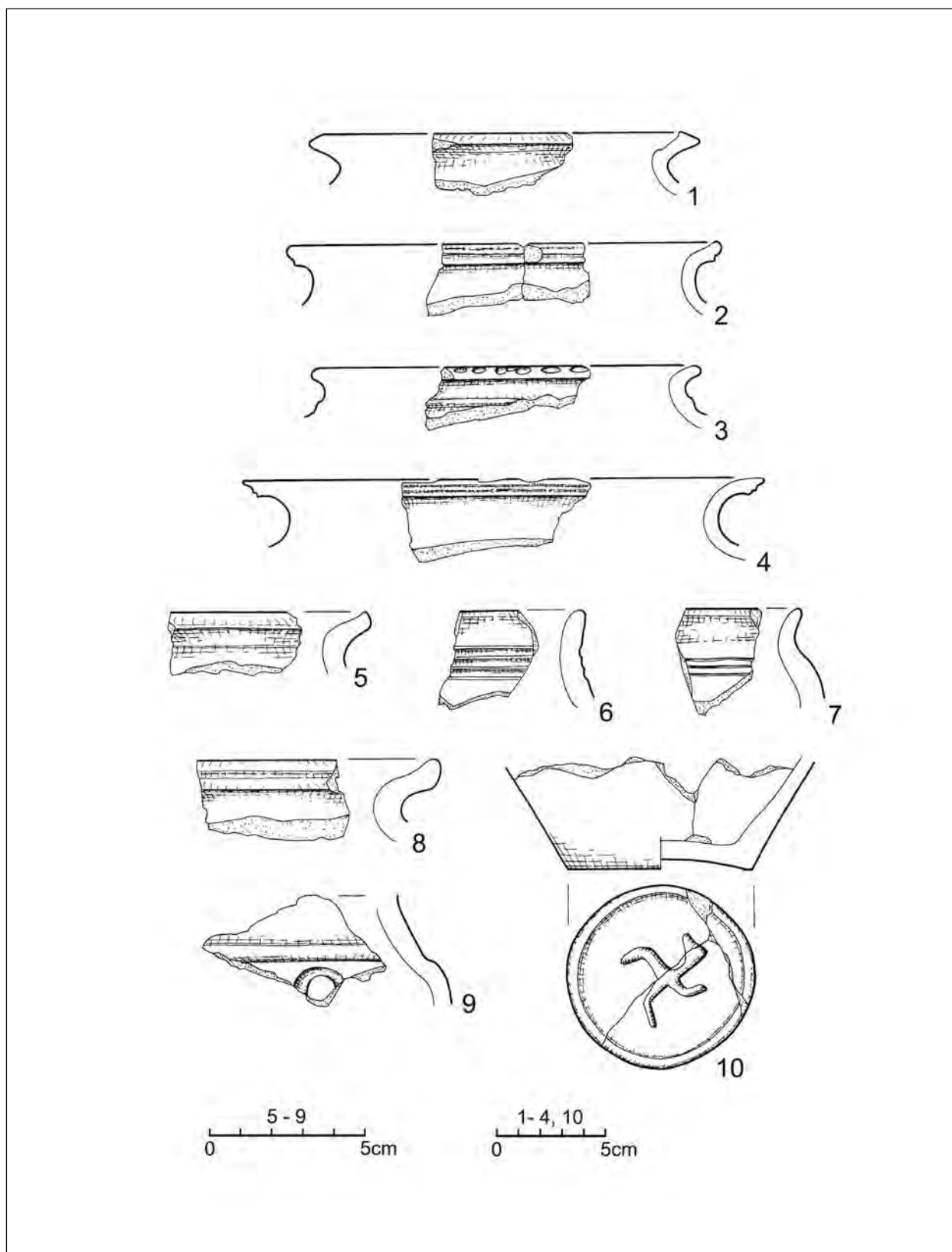
Ryc. 19. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-10- obiekt 10). Rys. J. Kędelska

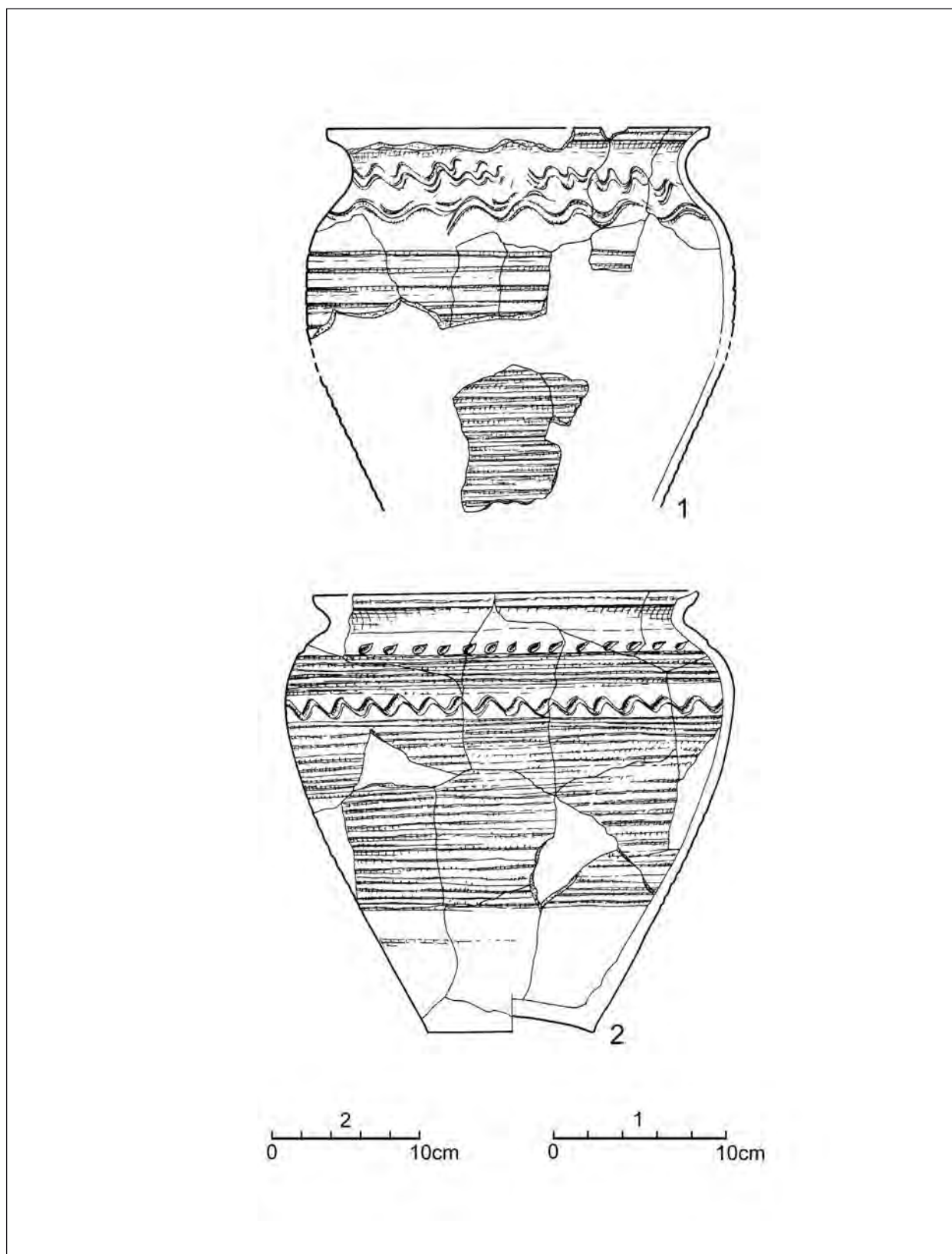
Ryc. 20. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-6- obiekt 14). Rys. J. Kędelska

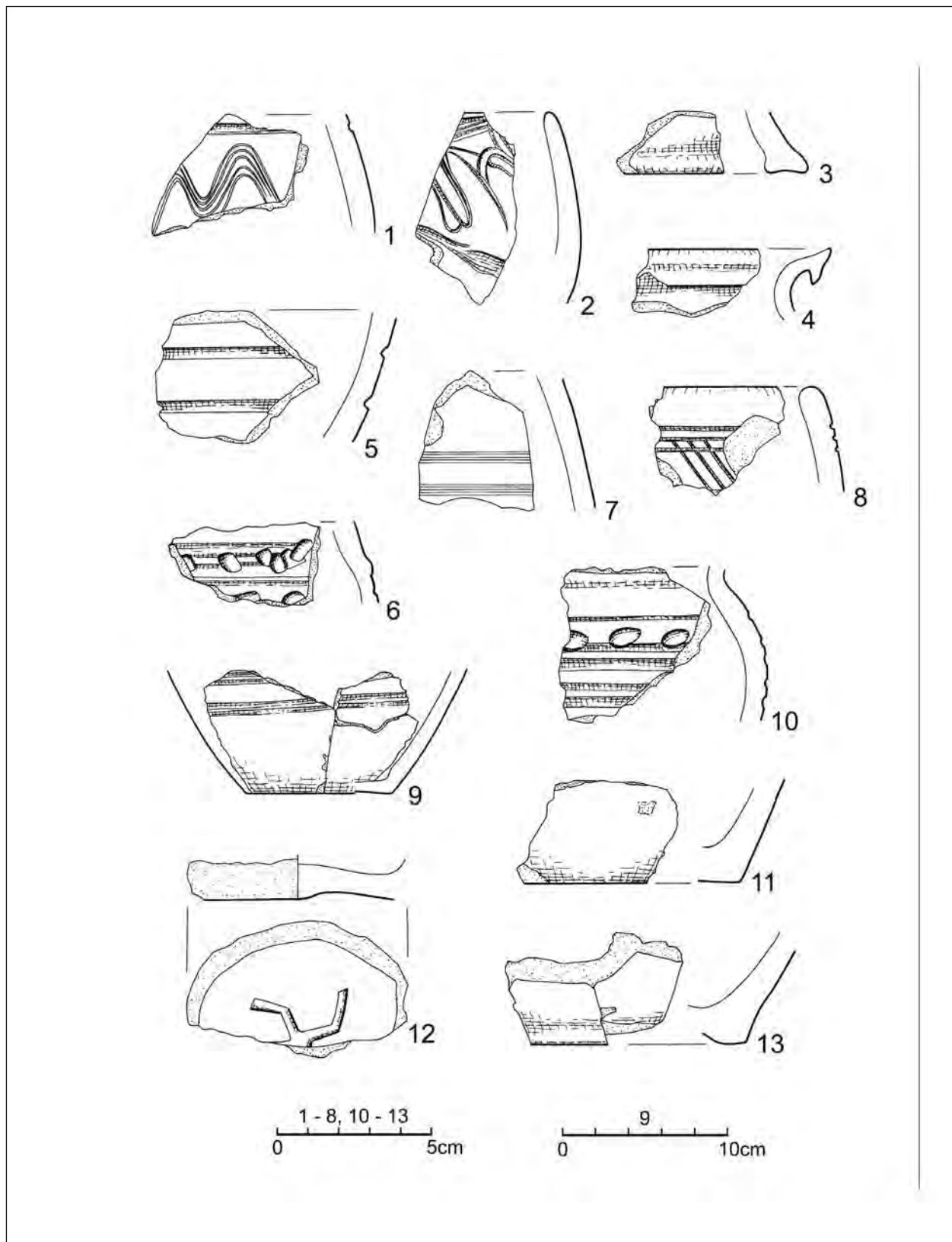
Ryc. 21. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-2- obiekt 14). Rys. J. Kędelska

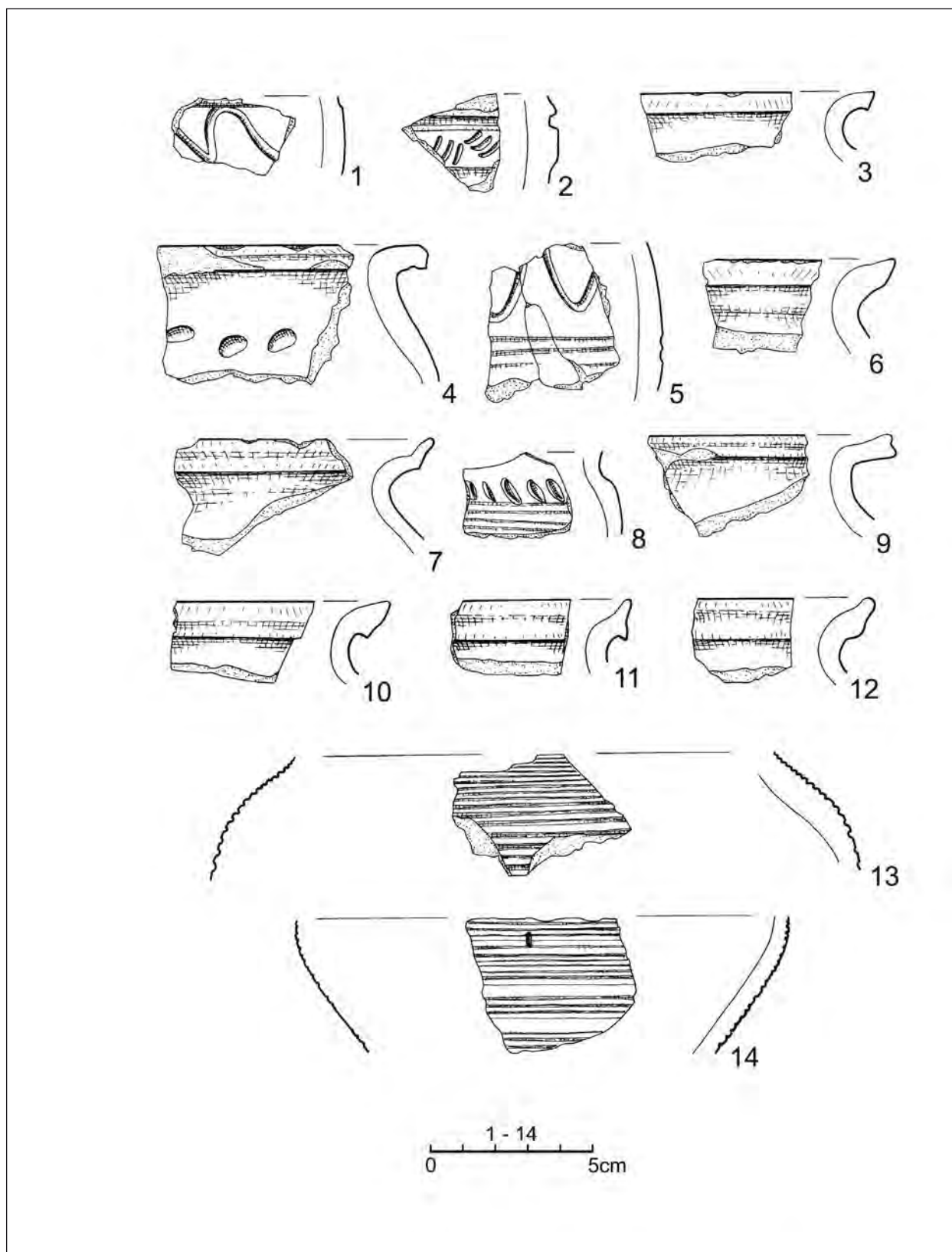
Ryc. 22. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-10- obiekt 20). Rys. J. Kędelska

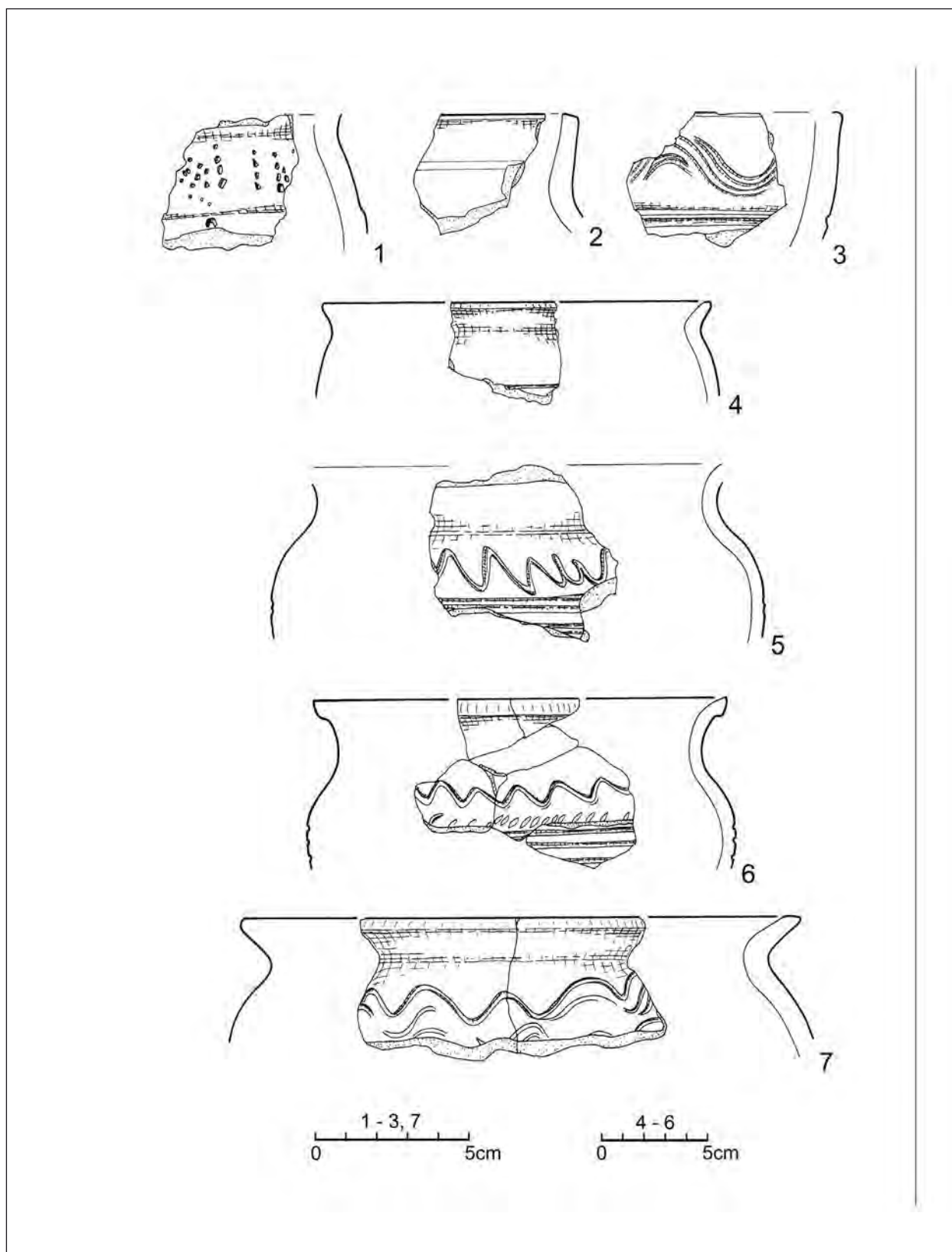
Ryc. 23. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1- obiekt 20; 2- obiekt 21). Rys. J. Kędelska

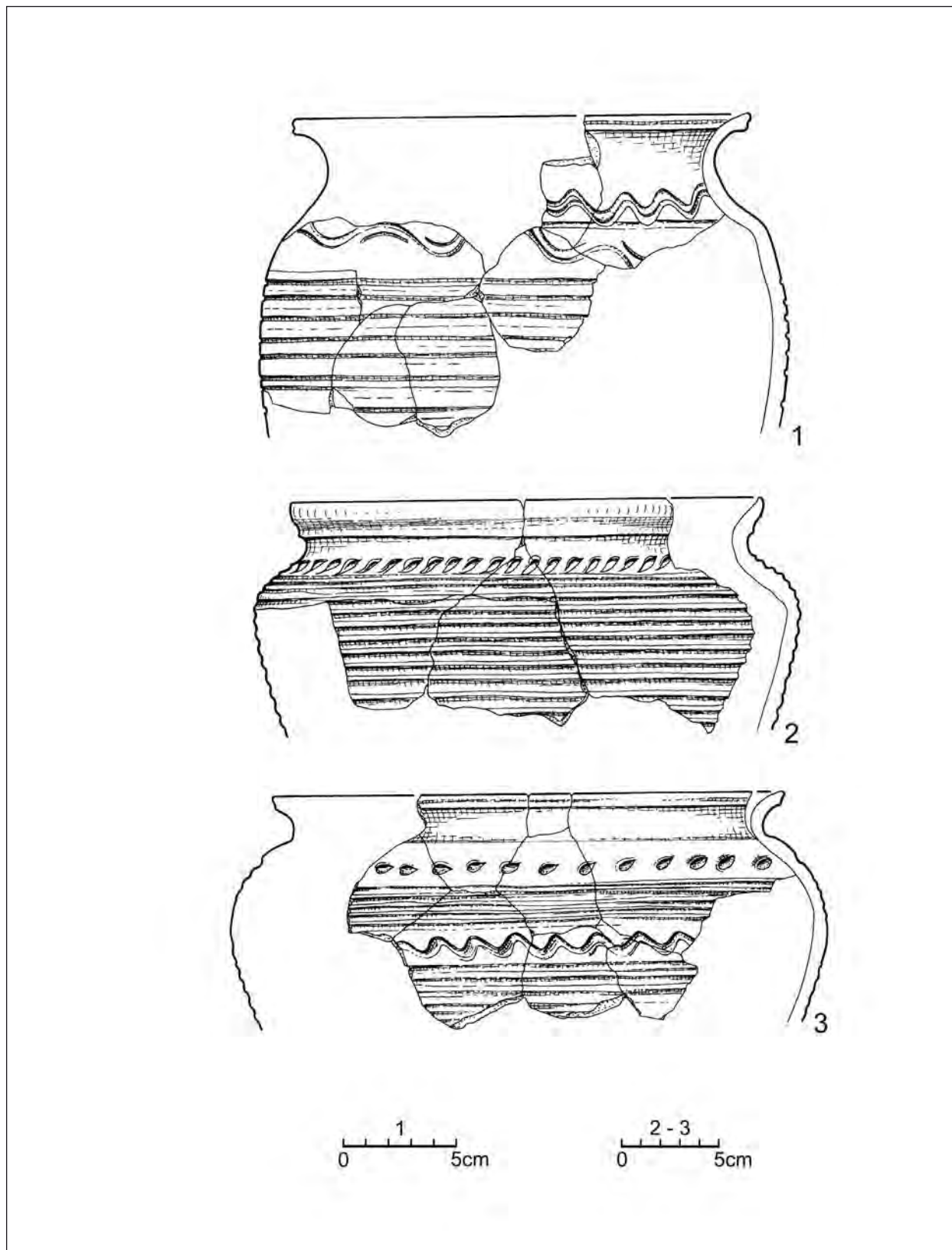
Ryc. 24. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-2- obiekt 21; 3-8,10-13- obiekt 22; 9- obiekt 20). Rys. J. Kędelska

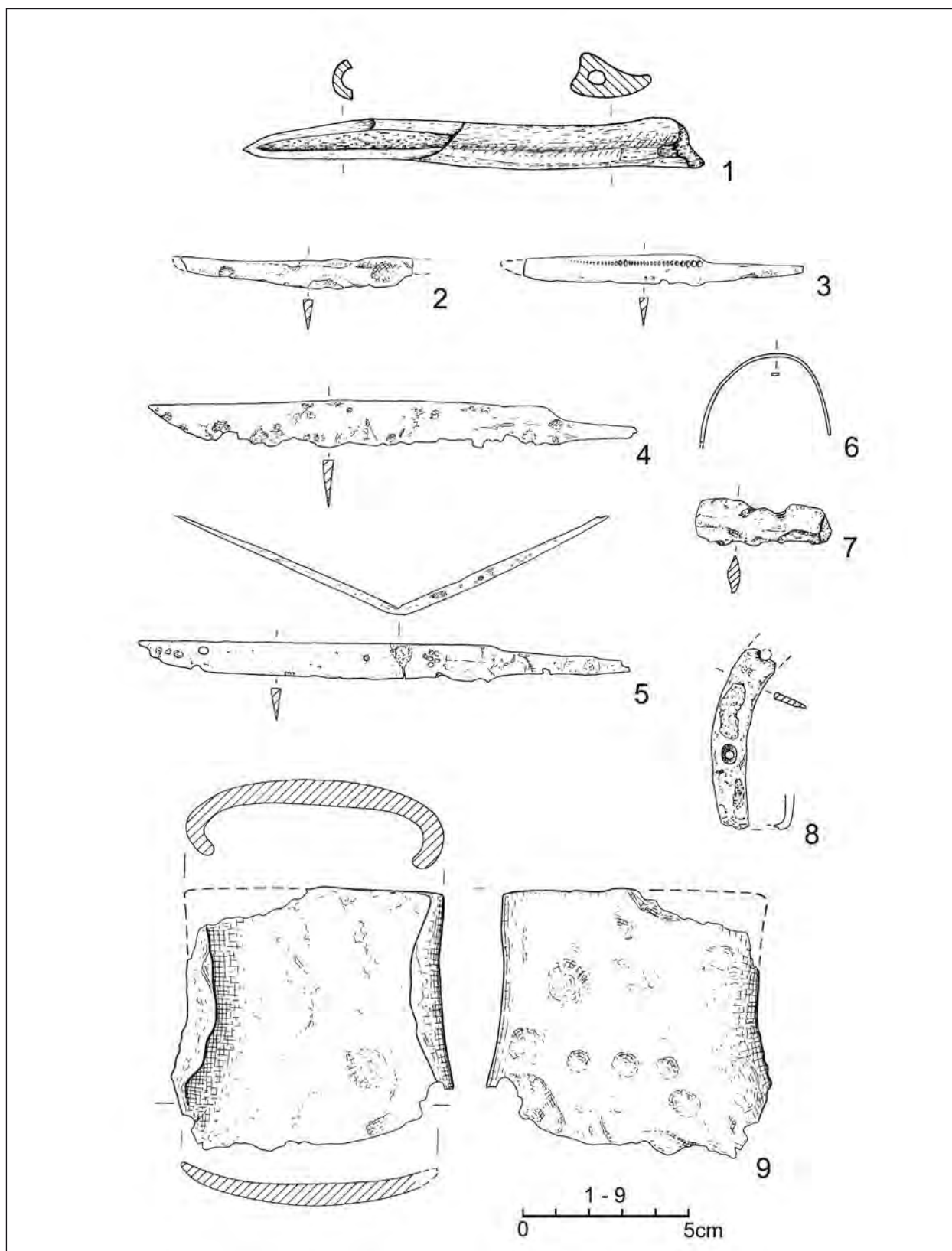
Ryc. 25. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-4,12-14- obiekt 24; 5-11- obiekt 26). Rys. J. Kędelska

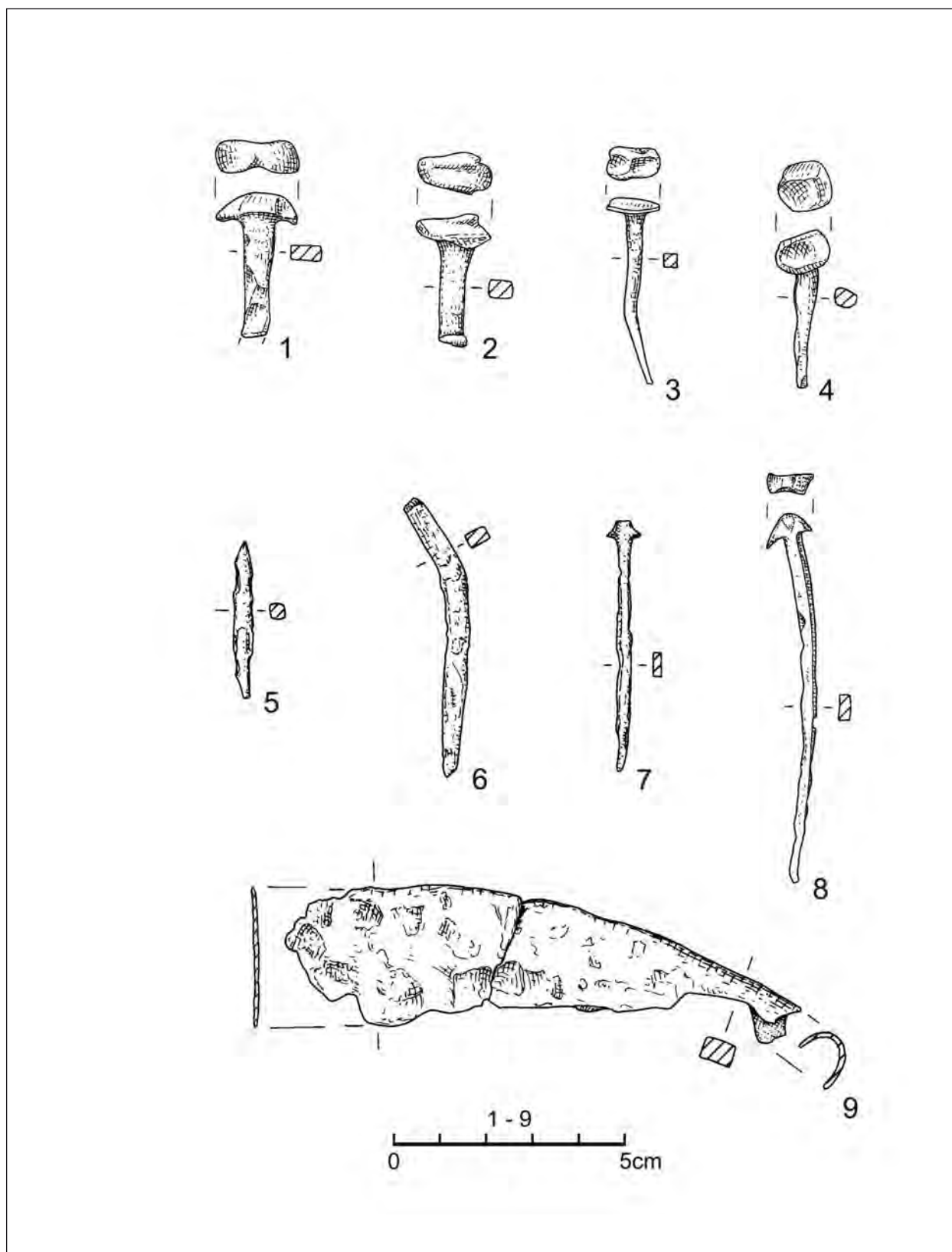
Ryc. 26. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-7- obiekt 26). Rys. J. Kędelska

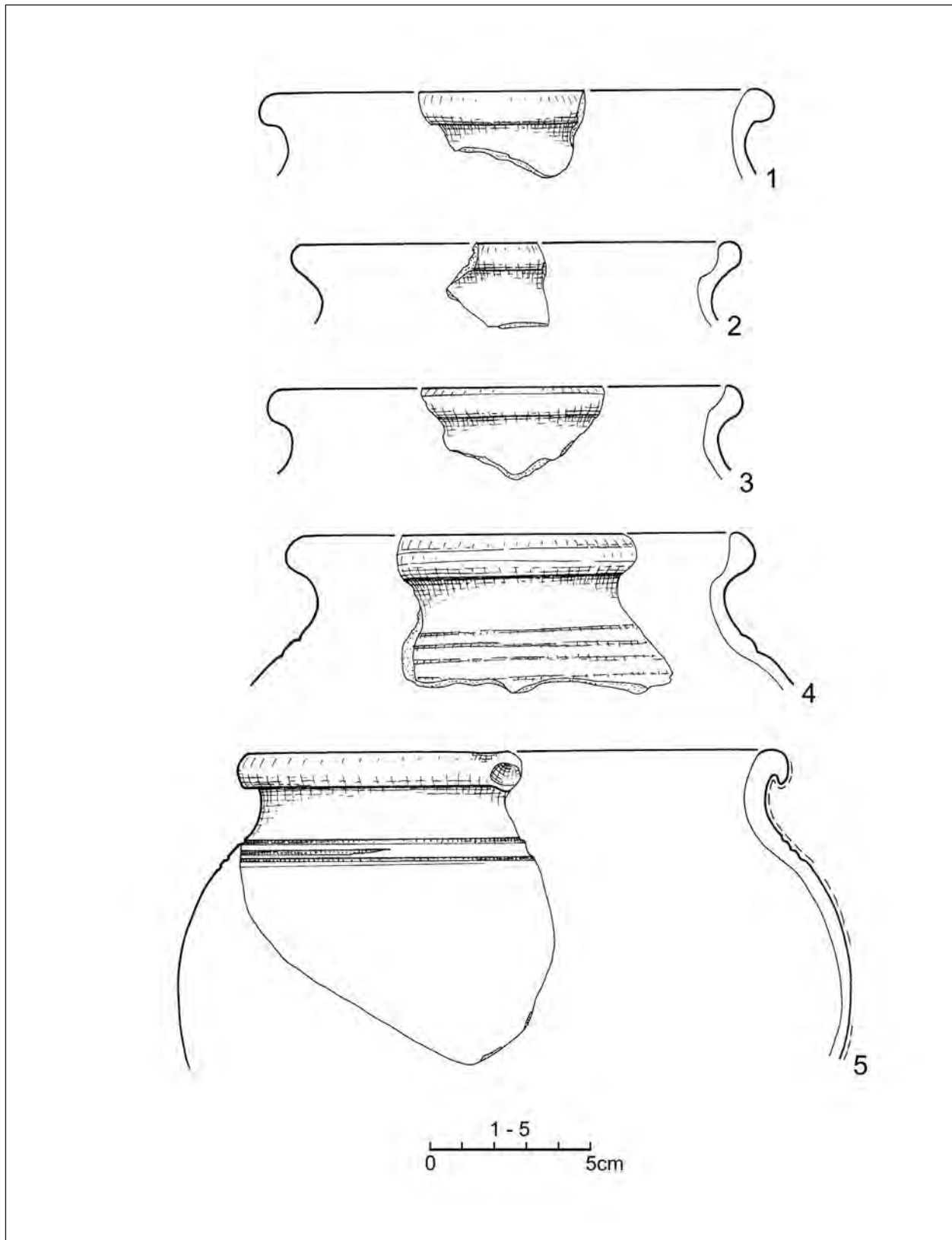
Ryc. 27. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu wczesnego średniowiecza (1-3- obiekt 26). Rys. J. Kędelska

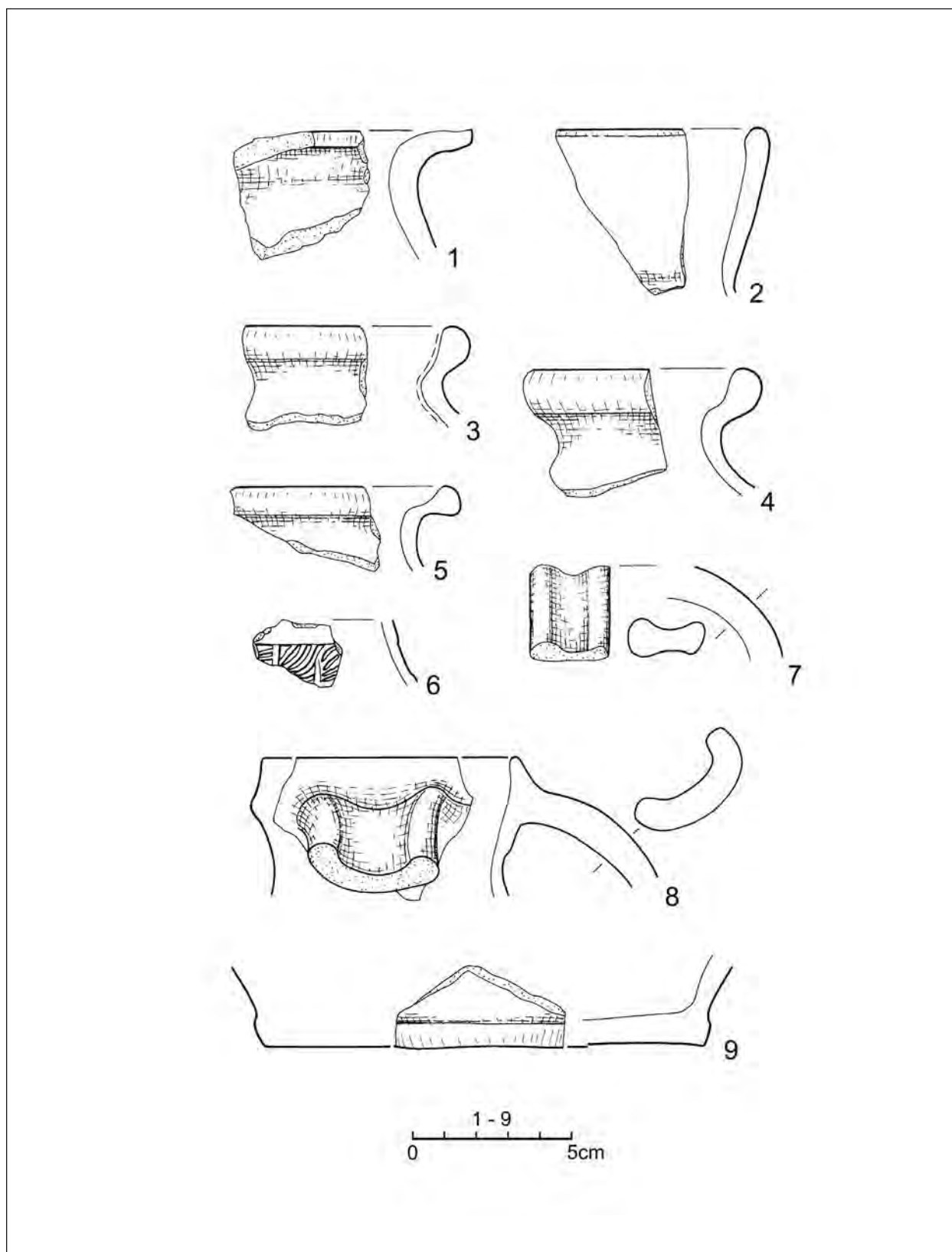
Ryc. 28. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Przedmioty kościane (1) i metalowe (2-9) z okresu wczesnego średniowiecza (1- obiekt 13; 2- luźno z wykopu; 3- obiekt 22; 4- obiekt 20; 5- obiekt 6; 6- obiekt 10; 7- obiekt 25; 8-9- obiekt 24; 1- kość; 2-5,7-9- żelazo; 6- brąz; 1- szydło (kolec); 2-5- noże; 6-7- przedmioty nieokreślone typologicznie; 8- podkówka; 9- radlica). Rys. J. Kędzelska

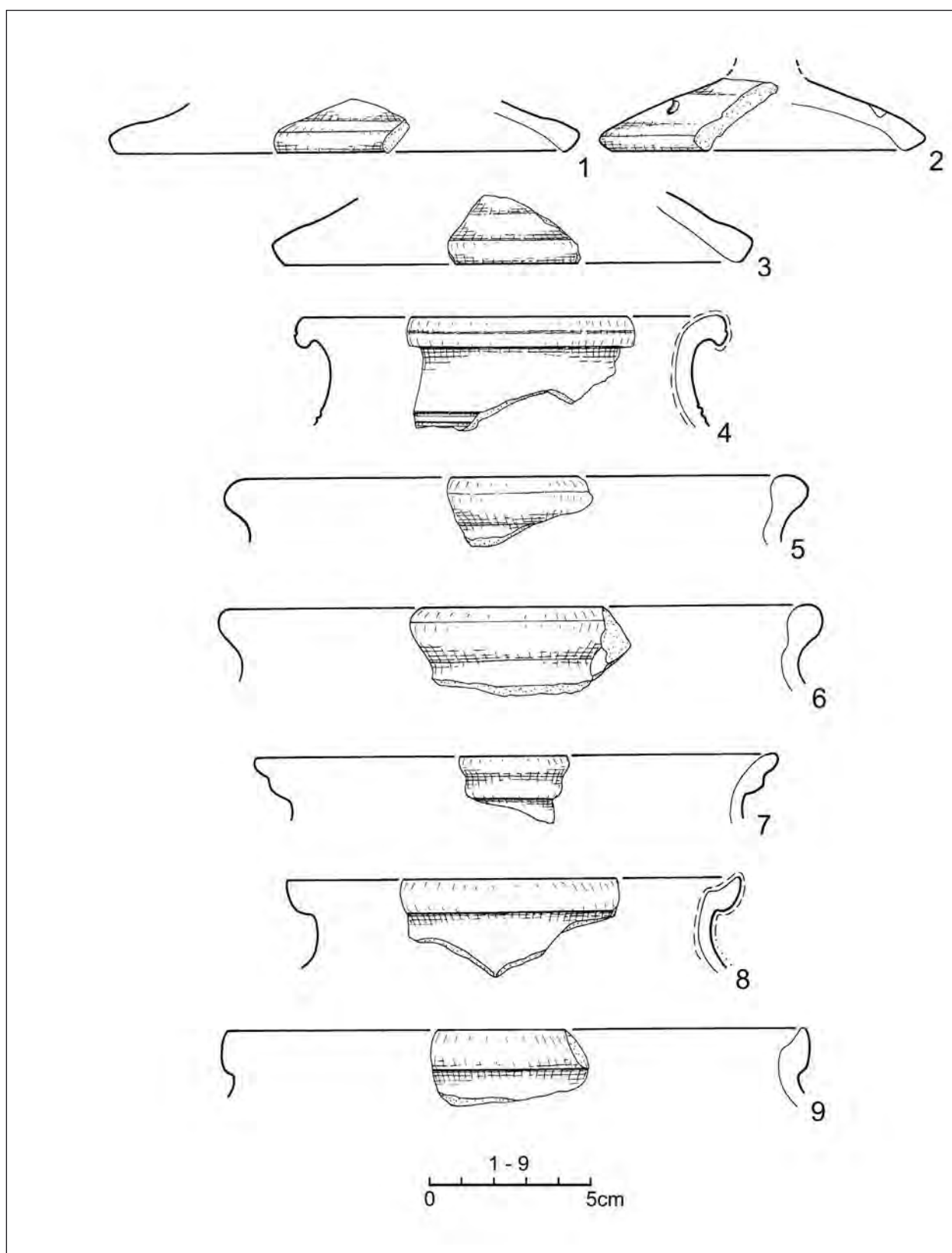
Ryc. 29. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Przedmioty metalowe z okresu wczesnego i późnego średniowiecza (1-4, 9- luźno z wykopu; 7- luźno z II warstwy naturalnej; 5-6- obiekt 14; 8- obiekt 8; 1-9- żelazo; 1-8- gwoździe; 9- fragment struga ?). Rys. J. Kędelska

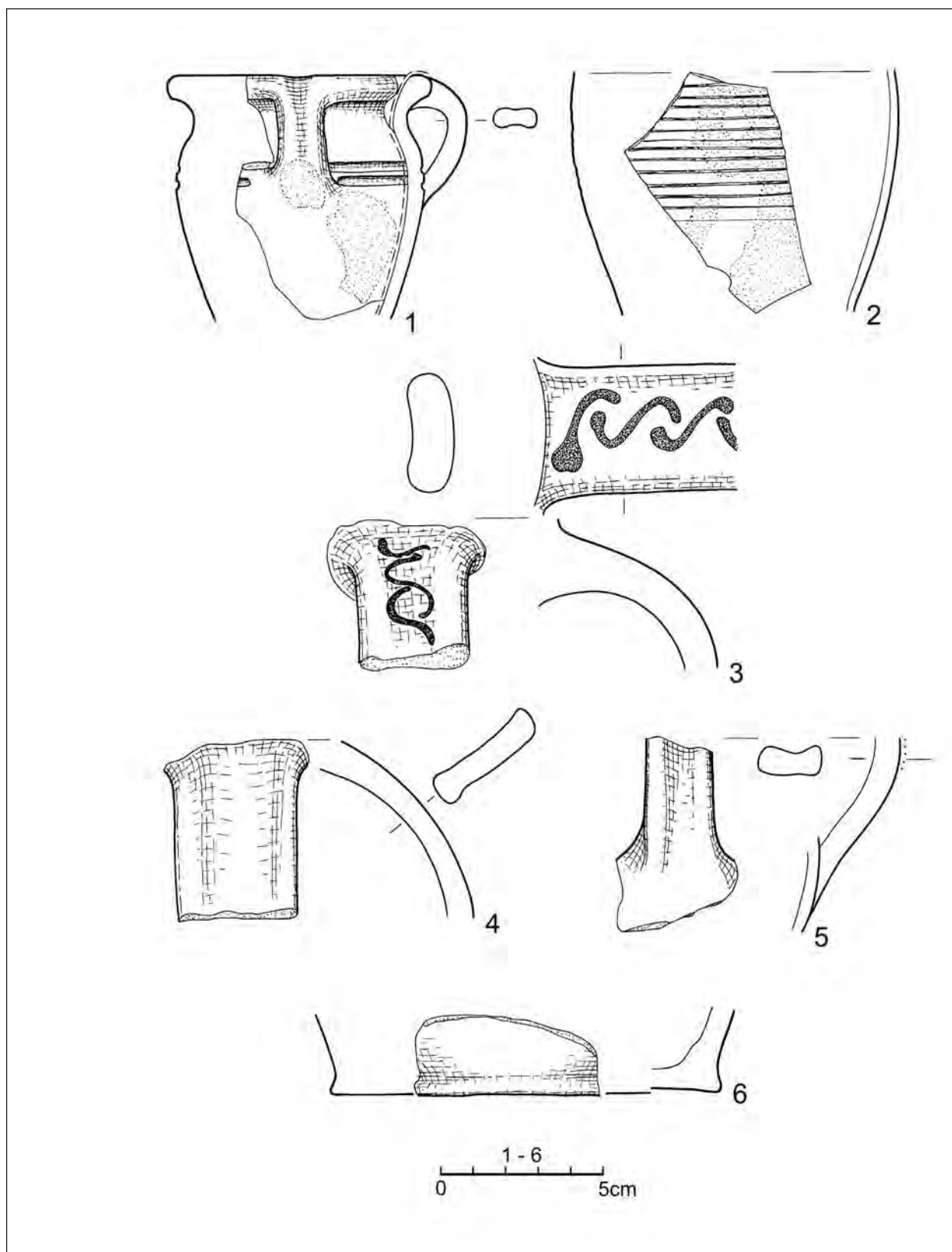
Ryc. 30. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu późnego średniowiecza (1-2- luźno z II warstwy naturalnej; 3-4- obiekt 25; 5- luźno z wykopu). Rys. J. Kędelska

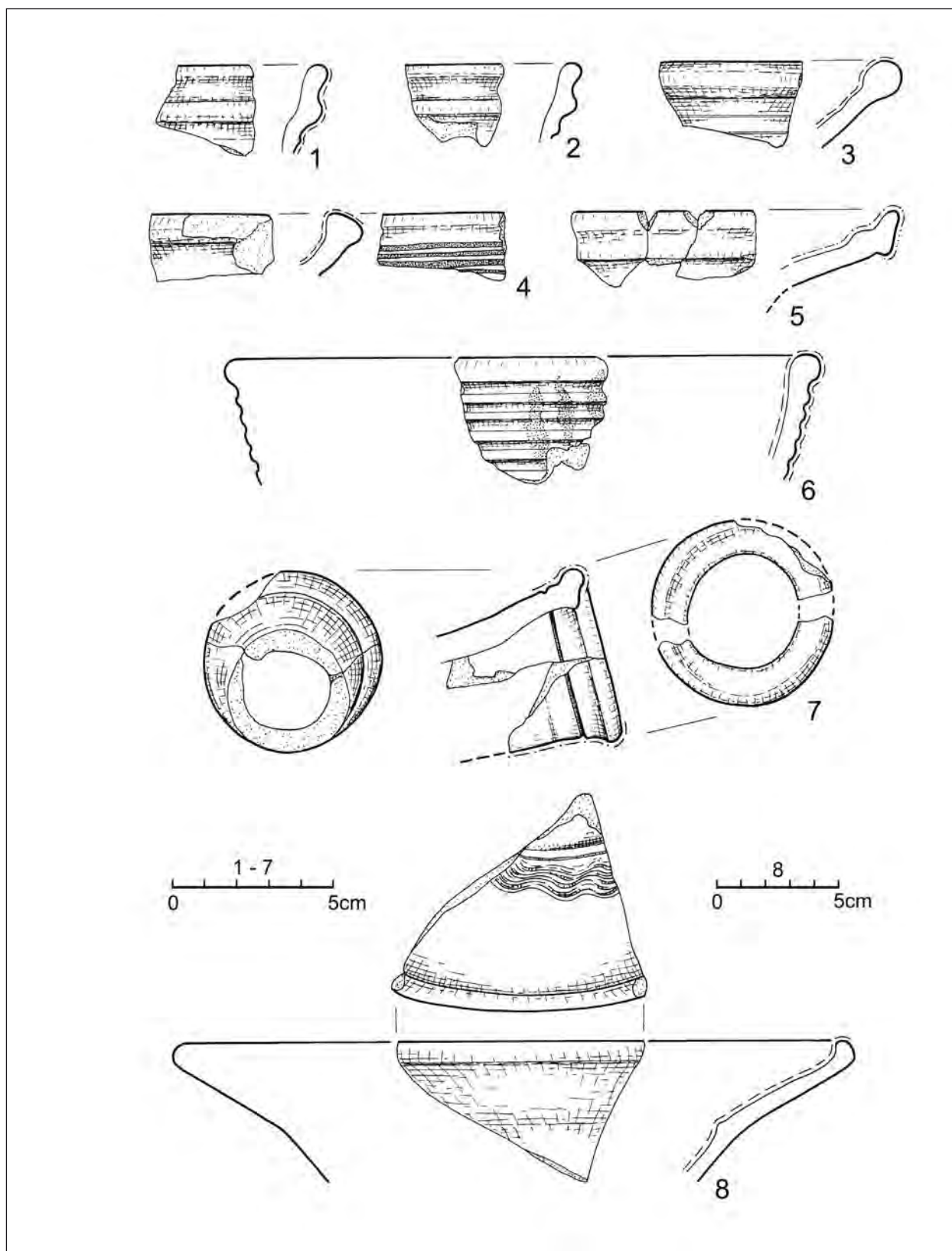
Ryc. 31. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu późnego średniowiecza (1,5- luźno z II warstwy naturalnej; 2-4,7- obiekt 18; 8-9- luźno z wykopu). Rys. J. Kędelska

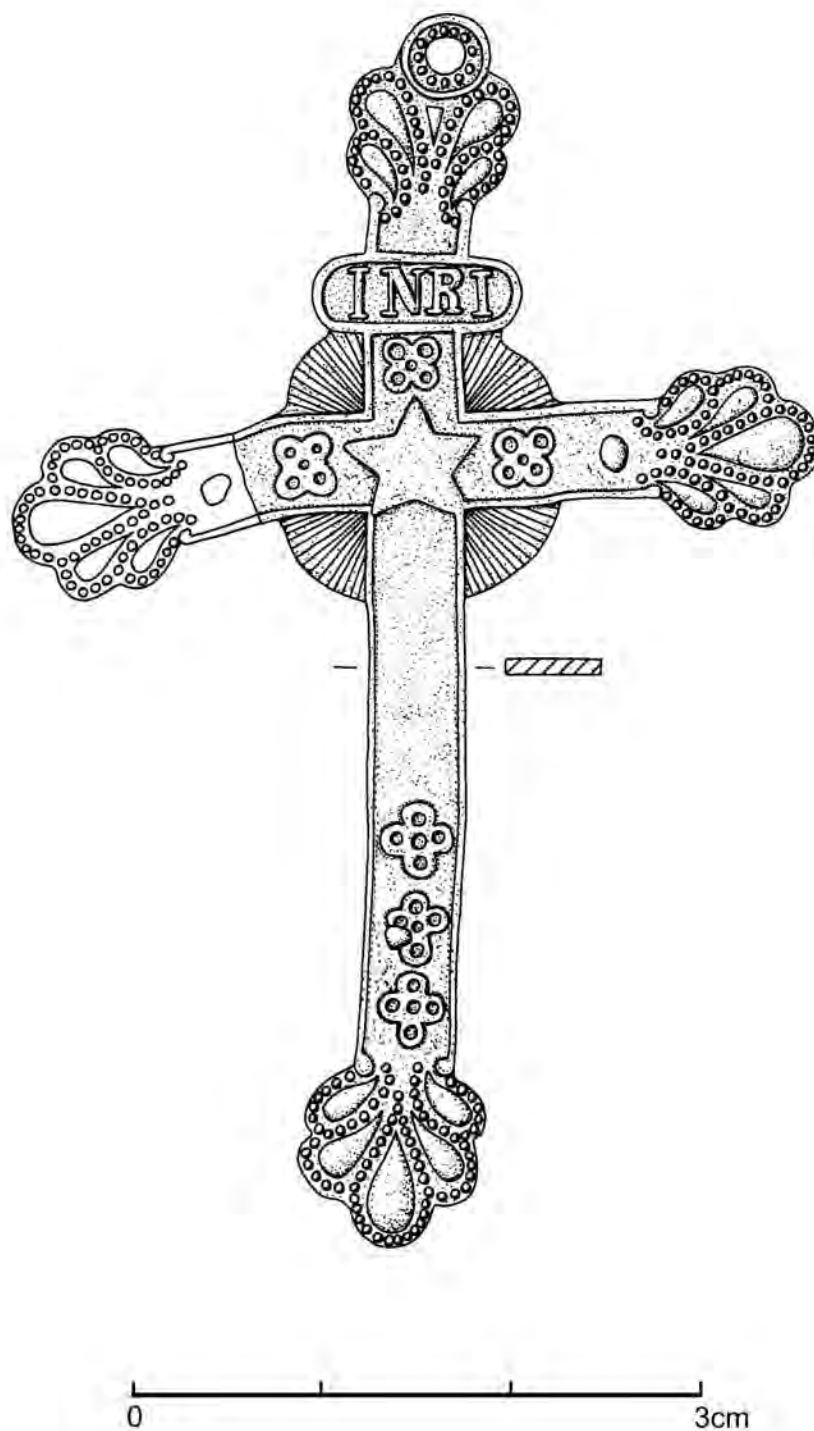
Ryc. 32. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu nowożytnego (1,3,5-7- luźno z II warstwy naturalnej; 2,8-9- luźno z wykopu; 4- obiekt 18). Rys. J. Kędelska

Ryc. 33. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu nowożytnego (1- obiekt 18; 2- obiekt 17; 3-4,6- luźno z wykopu; 5- luźno z II warstwy naturalnej). Rys. J. Kędelska

Ryc. 34. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Ceramika z okresu nowozytnego (1-2,7- luźno z II warstwy naturalnej; 3- obiekt 16; 4,6,8- luźno z wykopu; 5- obiekt 9). Rys. J. Kędelska

Ryc. 35. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Mosiężny krzyżyk z okresu nowożytnego (1- luźno z wykopu). Rys. J. Kędelska

Ryc. 36. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Fragment grafitowanej ceramiki z okresu wczesnego średniowiecza (obiekt 22). Fot. K. Kucharska

Ryc. 37. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Radlica żelazna z okresu wczesnego średniowiecza (obiekt 24, po konserwacji). Fot. K. Kucharska

Ryc. 38. Suchy Las, gm. loco, pow. poznański, stan. 6 (ark. AZP 51-27, nr 10). Mosiężny krzyżyk z okresu nowożytnego (luźno z wykopu). Fot. K. Kucharska

Wyniki badań archeozoologicznych ze wsi średniowiecznej, położonej w miejscowości Suchy Las, pow. poznański

DANIEL MAKOWIECKI¹, MARZENA MAKOWIECKA²

The results of archeozoological research from a mediaeval village
in Suchy Las, *powiat Poznań*

Wstęp

Użytkowanie zwierząt w Wielkopolsce, we wczesnym średniowieczu, jak dotąd poznano głównie na podstawie danych archeozoologicznych ze stanowisk będących pozostałościami centrów grodowych (np. Sobociński 1961; Hilczerówna 1967; Makowiecki 2001; 2003; Brzostowicz 2002). Z przeprowadzonych analiz wynika, iż w najstarszych etapach formowania się państwa pierwszych Piastów funkcjonował ujednolicony system gospodarowania zwierzętami i wynikająca z niego aprowizacja w surowce pochodzenia zwierzęcego³. Ich podstawą były zwierzęta domowe, w mniejszym stopniu ssaki i ptactwo dzikie oraz ryby. W wymienionych publikacjach podkreśla się znaczenie szczególnie trzody chlewnej, której szczątki zdecydowanie dominują w zbiorach archeozoologicznych nad pozostałymi gatunkami gospodarskimi, takimi jak bydło, owca i koza. Z ptactwa znaczącą rolę odgrywały kury oraz gęsi dzikie i domowe. Tam gdzie okolice były zasobne w lasy wzrastało znaczenie polowań na jelenie, dziki, czy tury. W okolicach o krajobrazie rolniczym polowano na zające. Dość powszechnie konsumowano ryby słodkowodne (leszcze, liny, płocie, szczupaki, sumy), a z gatunków morskich śledzie. Kończąc ten syntetyczny, a zarazem krótki obraz znaczenia grup i gatunków zwierząt dla ludności zamieszkującej grodu skupiska osadnicze

można dodać, iż poza hodowlą ssaków, jako działem ówczesnego rolnictwa, w znacznym zakresie zajmowano się pozyskiwaniem surowców zwierzęcych dostępnych w naturalnym środowisku przyrodniczym.

Taki sam syntetyczny obraz, czy też bardzo zbliżony, można nakreślić dla poznańskiego ośrodka grodowego na podstawie danych archeozoologicznych (Kóčka-Krenz i in. 2004; Makowiecka i in. 2005).

Z powyższej relacji wynika, iż obraz gospodarowania zwierzętami ludności wiejskiej jest słabo poznany nie tylko w Wielkopolsce, lecz także w okolicach poznańskiego ośrodka grodowego. Dlatego też celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie wyników badań zwierzęcych szczątków kostnych uzyskanych podczas badań archeologicznych na dwóch stanowiskach (6 i 12), na których zarejestrowano źródła ruchome oraz obiekty archeologiczne będące pozostałościami wsi, która rozwijała się na obszarze obecnej miejscowości Suchy Las (Krzyszowski 2005, oraz w niniejszym tomie). Na ich podstawie sformułowano kilka wniosków dotyczących wymienionego powyżej zagadnienia, wypełniając częściowo istniejącą lukę badawczą.

Materiał

Zbadane materiały uzyskano przy zastosowaniu tzw. kolekcjonowania ręcznego, a więc bez stosowania

1 dr hab. inż. Daniel Makowiecki, prof. UMK, Instytut Archeologii Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. Szosa Bydgoska 44/48, 87-100 Toruń.

2 mgr Marzena Makowiecka, ul. Zakątek 3, 62-090 Rokietnica

3 Niniejsze określenie zostało zapożyczone ze współczesnego działu nauk rolniczych, nazywanego towaroznawstwem produktów zwierzęcych, a zajmującego się technologicznymi właściwościami i przetwórstwem produktów uzyskiwanych ze zwierząt – mięsa, tłuszczów, mleka, skór, kości, itp. (np. Litwińczuk 2004).

płukania lub przesiewania sedymentu na sitach. Ze stanowiska nr 6 pochodzi 276, egzemplarzy – głównie z jam zasobowych, odpadkowych oraz półziemianek (tab. 1). Na podstawie otrzymanych danych chronologicznych podzielono je na cztery zbiory odpowiadające: a) wczesnemu średniowieczu, b) późnemu średniowieczu (PS), c) wczesnemu i późnemu średniowieczu (WS/PS) oraz d) o nieustalonej chronologii (N)⁴.

Na stanowisku 12 zarejestrowano 113 pozostałości zwierzęcych. Pochodzą one przede wszystkim z obiektów mieszkalnych – chaty słupowej i półziemianki. Znikoma liczba została odkryta w jamach i obiektach o innej funkcji (tab. 2). Ich chronologię określono na wczesne średniowiecze, fazy D oraz D-E (Krzyszowski 2005).

Zbadany materiał odznaczał się cechami charakterystycznymi dla pozostałości będących depozytami pokonsumpcyjnymi. Były to fragmenty czaszki, trzonów kości długich i ich nasady. Na części z nich widoczne były negatywy cięć ostrymi narzędziami oraz ślady pęknięć o zróżnicowanej orientacji. Taki stan zachowania materiałów faunistycznych oraz opisany kontekst odkrycia był podstawą do uznania ich za pozostałości po spożytym mięsie. Tylko kilka egzemplarzy było przedmiotami użytkowymi świadczącymi o traktowaniu kości i poroża jako surowca technologicznego.

Metody

Podczas badań laboratoryjnych posłużono się procedurami opisowymi i analitycznymi stosowanymi w badaniach archeozoologicznych (Marciniak 1996; Lasota-Moskalewska 1997; Makowiecki 1998, 2001, tam dalsza literatura). Dzięki temu uzyskano dane dotyczące taksonów zoologicznych, składu anatomicznego i cech biologicznych gatunków zwierząt, takich jak: wiek osobniczy (śmierci) oraz płeć. Skład anatomiczny przedstawiono według elementów kośćca oraz zespołów osteologicznych, odpowiadających w przybliżeniu zasadniczym częściom tuszy zwierząt (Makowiecki 2001). Wiek śmierci ssaków domowych ustalono głównie na podstawie uzębienia dolnego i górnego. W przypadku bydła, świni oraz owcy/kozy, dla sztuk kilkuletnich podstawą ustalania klas wieku był ząb dolny trzonowy M3 (Müller 1973). Stopień starcia na kolejnych trzech słupkach wymienionego zęba odnotowano w następujący sposób: (+/+) – star-

cie pierwszego słupka, (+/++) starcie drugiego słupka i (+/+++) starcie trzeciego słupka. W przypadku konia posłużono się kryteriami zawartymi w pracach K.H. Habermehla (1975), M. Levine (1982) oraz własnymi subfossilnymi materiałami wzorcowymi. Tam, gdzie było to możliwe ustalono płeć zwierząt. Rozkład płci badano makroskopowo. W przypadku owcy podstawą oceny były móżdżenie, a świni kształt kłów (górných i dolnych) oraz ich zębodołów.

Ponadto przeprowadzono pomiary kości, które wykonano według zaleceń A. von den Driesch (1976). Niektóre z wartości metrycznych stały się podstawą obliczeń wysokości w kłębie dla owcy i konia. W tym celu wykorzystano współczynniki M. Teicherta (1975) oraz posłużono się danymi z tabeli V.O. Vitta (1952) oraz M. Komosy i S. Godynickiego (2003). Na końcu opracowania umieszczono skrócony katalog identyfikacji wszystkich szczątków.

Dla każdego ze stanowisk dane archeozoologiczne przeanalizowano według wymienionych wyżej zbiorów chronologicznych. W tabelach syntetycznych podano skład taksonomiczny oraz ich liczebność według poszczególnych kategorii obiektów, które wyodrębniono podczas prac wykopaliskowych.

Dane archeozoologiczne ze stanowiska nr 6

Z wymienionego stanowiska pochodzi 276 szczątków, z których rozpoznano 169 egzemplarzy (tab. 1). Stanowią one więc 61,2 % całego zbioru. Najliczniejsze próby wydobyto z 14 obiektów datowanych na wczesne średniowiecze (tab. 1). W jamie odpadkowej z późnego średniowiecza znaleziono jedną kość, a z rowu datowanego na przełom wczesnego i późnego średniowiecza wydobyto osiem pozostałości kostnych.

Wczesne średniowiecze (WS)

Zbadany zbiór liczył 214 szczątków, z których zidentyfikowano 128, co stanowi 59,8% (tab. 1). Pochodzą one głównie od ssaków domowych, tj.: świni, bydła, owcy/kozy, owcy, konia i psa. Pierwszy z gatunków, pod względem częstości odnotowanych szczątków, wyraźnie dominuje nad pozostałymi ssakami konsumpcyjnymi, stanowiąc blisko połowę zbioru wymienionej grupy (ryc. 1). Udział fragmentów bydła i małych przeżuwaczy jest niemal identyczny, najniższą zaś frekwencję odnotowano

4 Podstawą była klasyfikacja ceramiki, zarejestrowanej w obiektach z kośćmi, przeprowadzona przez A. Krzyszowskiego (por. w tymże tomie)

dla konia. Ptaki są reprezentowane przez kość stępowo-śródstopną (*tarsometatarsus*) kury domowej. Pochodziła ona od osobnika żeńskiego. Druga kość ptaka nie nadawała się do identyfikacji anatomicznej i gatunkowej (tab. 1). Kość ryby należała do bliżej nieokreślonego gatunku z rodziny karpiowatych. Oprócz tego z jamy zasobowej (obiekt 21) wydobyto około 500 łusek ryb z wymienionej rodziny.

Pod względem anatomicznym pozostałości ssaków należały do kości głowy, kończyn, kręgosłupa oraz żeber. Najbardziej reprezentatywny był zbiór szczątków świni, mniej reprezentatywne były resztki pozostałych ssaków, co zapewne wynikało z ich niskiej liczebności (tab. 3).

Wiek osobniczy bydła określono dla czterech osobników, u świni dla 8, owcy/kozy także dla 4, a u konia dla jednego. Najmłodsze zwierzę pierwszego z gatunków miało około 7-14 miesięcy, a najstarsze powyżej 34 miesięcy (tab. 4). Wśród świń najmłodsze sztuki osiągnęły 12-16 miesięcy, a najstarsze dożyły 2-3,5 roku. Najliczniejszą grupę stanowią osobniki w wieku co najmniej 16 miesięcy (tab. 5). W przypadku owcy/kozy najmłodsze osobniki osiągały około 9 miesięcy a najstarsze około 3-4 lata (tab. 6). Wiek osobniczy konia oceniono na ponad 20 lat.

Cechy dymorfizmu płciowego świni ustalono na podstawie siedmiu egzemplarzy, tj. dwóch czaszek, dwóch żuchw oraz trzech kłów stałych. W czterech przypadkach należały do samców, a w trzech do samic. Płeć owcy oceniono tylko na podstawie jednego mózdzienia, który pochodził od samca (tryka).

Pomiary kości przeprowadzono na pojedynczych egzemplarzach owcy i konia (tab. 7). Wysokość w kłębie pierwszego z gatunków, oszacowana na podstawie kości śródstopia wynosiła 61,6 cm. W przypadku drugiego gatunku zmierzony człon palcowy środkowy (kość koronowa) pochodziła od osobnika o niewielkich rozmiarach, gdyż wysokość w kłębie wynosiła około 111 cm.

Wczesne średniowiecze/późne średniowiecze (WS/PS) i późne średniowiecze (PS)

W obiekcie 18, określonym jako rów graniczny, zarejestrowano jedynie szczątki ssaków domowych (tab. 1). Wśród siedmiu egzemplarzy cztery należały

do bydła, dwa do konia i jeden do owcy/kozy. Jedynie w przypadku bydła ustalono wiek osobniczy dla jednej sztuki na co najmniej 3,5 roku (tab. 4). Z jamy odpadkowej (ob. 25), datowanej na PS pochodził nie określony pod względem gatunkowym i anatomicznym fragment kości ssaka.

Chronologia nieokreślona (N)

Zbiór szczątków zarejestrowany poza obiektami (w warstwie kulturowej), a więc o nieustalonej chronologii, liczył 53 egzemplarze. Wśród określonych pod względem gatunkowym i anatomicznym dominowały pozostałości bydła i konia, wyraźnie mniej odnotowano szczątków świni oraz owcy/kozy. W zbadanym zbiorze zidentyfikowano kość śródreżca konia, która według analizy osteometrycznej należała do osobnika mierzącego w kłębie około 127,5 cm (tab. 7).

Dane archeozoologiczne ze stanowiska nr 12

Łącznie rozpoznano 64 jednostki osteologiczne, które pochodziły od ssaków domowych, dzikich i ptaków (tab. 2)⁵. Pierwsza z grup reprezentowana była najliczniej, a jej szczątki pod względem liczebności należały najliczniej do świni. Wyraźnie mniej zanotowano pozostałości bydła oraz owcy (owcy/kozy), a najmniej konia (ryc. 1). Pozostałości ssaków dzikich były nieliczne, należały do zająca⁶. W obiekcie nr 57 odkryto fragmenty grzebieni, które były wykonane prawdopodobnie z poroża jelenia. Jedynym szczątkiem ptaków był fragment mostka kury domowej.

Skład anatomiczny materiałów faunistycznych jest najbardziej reprezentatywny dla świni. W przypadku wymienionego gatunku odnotowano niemal wszystkie części składowe szkieletu. Szczątki pozostałych gatunków ze względu na niską liczebność prób należą tylko do niektórych części topograficznych szkieletów. Rozpatrując zidentyfikowane kości pod względem ich przynależności do określonych części tuszy można stwierdzić, że pochodzą od różnych jej partii. U bydła była to głowizna, stopki, karkówka i udziec, a zabrakło części z okolic kręgow piersiowych i lędźwiowych. W przypadku świni reprezentowane były głowizna, stopki i łopatka (szynka przednia), zabrakło elementów z okolic kręgosłupa

⁵ Tabelaryczne zestawienie danych archeozoologicznych zawarł w archeologicznym opracowaniu źródłowym A. Krzyszowski (2005).

⁶ W obiekcie 57 rozpoznano kości (łopatka i łokciowa) królika dzikiego (*Oryctolagus cuniculus*). Należały do młodego, niewyrośniętego osobnika. Ich stan zachowania oraz barwa były podstawą potraktowania ich jako efekt naturalnych procesów depozycyjnych, które dokonały się w czasach nowożytnych, kiedy miejsce dawnej chaty było niezasiedlone.

pa i żeberek. Pozostałości owcy/kozy pochodziły od stopek, żeberek i udźca.

Większość pozostałości bydła należała do zwierząt wyrosniętych i dorosłych, powyżej 3,5 roku (tab. 4). Zdarzały się jednak sztuki młodsze, przed okresem pełnej dojrzałości anatomicznej i hodowlanej, które nie ukończyły 18 miesięcy. Większość świń zabijano w wieku powyżej 16 i 22 miesięcy, co ilustrują wyniki obserwacji stanu rozwoju i zużycia uzębienia (tab. 5). Niektóre z osobników były młodsze, nie przekraczając roku. W przypadku owcy/kozy nie ustalono wieku uboju na podstawie uzębienia, jednak ocena kości długich pozwala stwierdzić, że wśród zbadanych szczątków najczęściej znajdowało się elementów o ukończonym rozwoju anatomicznym. Pochodziły więc od sztuk wyrosniętych i dorosłych. Kości zająca pochodziły również od sztuk dorosłych. Poza grzebieniami z poroża jelenia w zbiorze pozostałości zwierzęcych zidentyfikowano igły wykonane z kości strzałkowych świni oraz ostrza kościane – tzw. szydła lub kolce – wykonane z kości śródreżca i śródstopia (tab. 8).

Ocena gospodarczo-kulturowa zbioru

Uzyskane dane liczbowe odnośnie do grup zwierząt wskazują na konsumpcję mięsa zwierząt gospodarskich, która była charakterystyczna dla ludności zajmującej się rolnictwem, w tym hodowlą wymienionych wcześniej gatunków domowych. Liczebność kości wskazuje, że najczęściej zabijanym gatunkiem była świnia, rzadziej bydło i małe przeżuwacze, tj. owca byc może koza. Wyjątkowo konsumowano mięso koni. Kolejność ssaków domowych ustalona przez częstość zidentyfikowanych kości jest taka sama, jak w przypadku zbiorów odkrytych na stanowiskach pełniących funkcję skupisk grodowych. Tak więc można zakładać, iż strategia gospodarowania zwierzętami w osadzie położonej na terenie Suchego Lasu była jednakowa. Proporcje w pogłowie utrzymywanych stad domowych także były zbliżone. Do około XIII w. zasadą w gospodarowaniu zwierzętami było utrzymywanie dużych stad świń, szczególnie w ośrodkach grodowych. Dopiero w okresie powstawania miast lokacyjnych ważniejszą rolę zaczęło odgrywać bydło i owca. Warto więc podkreślić, że materiały ze stanowiska 6, datowane na okres późnego średniowiecza, a więc odpowiadające czasom funkcjonowania lokacyjnego Poznania, charakteryzują się przewagą szczątków

bydła nad świnia. Biorąc pod uwagę, iż taką samą cechę wykazują materiały zarejestrowane w warstwie nie można więc wykluczyć, że ich zdeponowanie mogło przypadać bardziej na późne średniowiecze i czasy nowożytne, niż na wczesne średniowiecze.

Zbieżność menu i zasad gospodarowania zwierzętami przez ludność wsi oraz ośrodków grodowych Wielkopolski, w tym Poznania, widoczna jest także poprzez udokumentowane w zbiorach szczątki kury. Podobnie jak świnie, można ją zaliczać do charakterystycznych komponentów ówczesnych stad pogłowie zwierząt gospodarskich (por. Makowiecki 2001; Makowiecka i in. 2005).

Analizując dane wskazujące o strukturze menu mięsnego mieszkańców wsi poprzez szczątki kostne pochodzące z dwóch różnych domostw, zamieszkiwanych więc przez odrębne jednostki społeczne, można wnioskować, iż było one dla nich jednakowe. Jakość konsumowanego mięsa ze względu na części tuszy nie była najwyższa, odnosząc ją do współczesnych preferencji. Z otrzymanych danych wynika, że sporo konsumowanego mięsa pochodziło z głowiny i stopek. Brak innych gatunków zwierząt dzikich niż zająca być może jest tu wyznacznikiem niższego statusu społecznego mieszkańców osady. Być może stanowili oni jedną z grup zamieszkujących osady służebne. Traktując obecność zająca jako gatunku wolno żyjącego warto zaznaczyć, iż charakterystyczną cechą gospodarki ośrodków wczesnośredniowiecznych, których ludność gospodarowała w okolicach o niewielkim udziale lasów jest obecność w zbiorach kostnych zająca. Gatunek ten występował w licznej populacji w strefie leśniczki skupiska osadniczego (Makowiecki 2001), regionu o dużym udziale pól uprawnych. Można sądzić, że podobnie wyglądał krajobraz w okolicach Suchego Lasu.

Ludność zamieszkująca wczesnośredniowieczną wieś, podobnie jak i ośrodków grodowych spożywała ryby karpiowate, najbardziej pospolite w wodach jezior i rzek Wielkopolski, a przez to stanowiące największy efekt zajęć rybackich (Makowiecki 2003).

Poza mięsem gospodarka zwierzętami dostarczała surowca do produkcji narzędzi codziennego użytku. Wykonywano je najczęściej z elementów kości, które ulokowane były w miejscach pozbawionych niemal mięsa (kości ręki i stopy) i/lub o określonym kształcie anatomicznym, np. naturalnie cienkie kości strzałkowe świni, których przygotowanie do

pełnienia funkcji igły wymagało tylko zaostżenia części środkowej trzonu i wykonanie otworu w płaskim jego końcu. Grzebienie wytwarzano z poroża jelenia, które było najbardziej trwałym surowcem. W przypadku egzemplarzy odkrytych w Suchym Lesie pochodziły one prawdopodobnie z warsztatów rogowiarskich innych osad. We wczesnym średniowieczu poroże należało do surowca, z którego wykonywano najwięcej przedmiotów codziennego użytku. Odkrywano je w warsztatach rogowiarskich ośrodków wczesnośredniowiecznych na Pomorzu (Hilczerówna 1961; Cnotliwy 1973). Jest także dominującym surowcem w zbiorze wytworów wykonanych z kości i poroża, znajdujących wśród materiałów pokonsumpcyjnych na Ostrowie Lednickim (Makowiecki 2001) i w Kałdusie (Makowiecki 2010).

O formach zwierząt użytkowanych przez mieszkańców wsi wczesnośredniowiecznej można wnioskować na podstawie bardzo szczupłych danych osteometrycznych oraz oszacowanego parametru wysokości w kłębie. W przypadku owcy, posługując się danymi porównawczymi zaczerpniętymi z opracowania Z. Schramm (1967) i H. Przespolewskiej (2000), można stwierdzić, iż sztuka dla której obliczono wysokość w kłębie należała do średnich przedstawicieli tego gatunku hodowanych w średniowieczu.

Konie hodowane w Suchym Lesie odpowiadają wielkościom koni niskich, których obecność udokumentowano w zbiorach archeozoologicznych z innych stanowisk. Według danych H. Kobrynia (1984) obie wartości wysokości w kłębie są charakterystyczne dla grupy zwierząt określonej mianem małych. Według danych uzyskanych z badań na Ostrowie Lednickim (Makowiecki 2001) wartość 127,5 cm jest niższa od wartości średniej z wymienionego skupiska osadniczego, dla którego wynosi około 130 cm. Drugi człon palca oraz obliczona na podstawie jego długości wysokość w kłębie mieszczą się nawet w skrajnych dolnych zakresach wielkości. Najniższy osobnik udokumentowany na Ostrowie Lednickim mierzył 112 cm. Uważa się, iż konie o takiej wielkości były używane do zaprzęgu lub służyły jako zwierzęta juczne (Makowiecki 2001 s. 99). O stosowaniu zaprzęgu końskiego w rolnictwie w młodszych fazach wczesnego średniowiecza w swych publikacjach wspominają także inni badacze (Baranowski 1966, s. 17; Hensel 1987, s. 115; Lewicki 1954, s. 439).

Podsumowanie

Przedstawiony powyżej zarys gospodarki zwierzętami odnosi się jedynie do najważniejszych zagadnień, które można było poruszyć na podstawie bardzo nielicznego materiału osteologicznego. Dlatego też kolejne badania archeologiczne i analiza następnych zbiorów mogą być podstawą do dalszych dociekań, weryfikacji przedstawionych poglądów w tym sprawdzenia stopnia ich hipotetyczności. Należy podkreślić, że przeprowadzone badania są unikalne w skali miejscowości podpoznańskich i dlatego też można uznać je za przydatne do lepszego poznania historii rozwoju gospodarczego aglomeracji od najdawniejszych czasów.

Bibliografia

- BARANOWSKI, B.
1966. *Podstawowa siła pociągowa dawnego rolnictwa w Polsce*. Wrocław.
- BRZOSTOWICZ, M.
2002. *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*. Poznań.
- CNOTLIWY, E.
1973. *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*. Wrocław.
- DRIESCH, A. VON DEN
1976. *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard.
- HABERMEHL, K. H.
1975. *Die Alterbestimmung bei Haus- und Labortieren*. Berlin.
- HENSEL, WITOLD
1987. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*. Wydanie IV. Warszawa.
- HILCZERÓWNA, Z.
1961. Rogownictwo gdańskie w X – XIV wieku, w Janina Kamińska [red.]: *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, t. 4: 41-144.
1967. *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początków XI wieku*. Wrocław.
- KOBYRŃ, H.
1984. *Zmiany niektórych cech morfologicznych konia w świetle badań kostnych materiałów wykopaliskowych z obszaru Polski*. Warszawa.
- KOMOSA, M.; GODYNICKI, S.
2003. Estimation of Exterior Traits of the Horse on the Basis of Measurements of the Skeleton of Autopodium, *Archeozoologia* 21: 73-78.
- KÓČKA-KRENZ, H.; KARA, M.; MAKOWIECKI, D.
2004. The beginnings, development and the character of the early Piast stronghold in Poznań, w Przemysław Urbańczyk [red.]: *Polish Lands at the Turn of the first and the second Millennium*: 125-166. Warszawa.

KRZYSZOWSKI, A.

2005. Wczesnośredniowieczna osada w Suchym Lesie pod Poznaniem (stan. 12), *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 7: 247-269.

LASOTA – MOSKALEWSKA, A.

1997. *Podstawy archeozoologii, Szczątki ssaków*. Warszawa.

LEWICKI, T.

1954. Średniowieczne źródła arabskie i perskie o hodowli zwierząt domowych u Słowian, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 2/3: 444-469.

LEVINE, M.

1982. The use of crown height measurements and eruption-wear sequences to age horse teeth, w B. Wilson, C. Grigson, S. Payne [red.], *Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, Bar British Series 109: 223-250.

LITWIŃCZUK, Z. (RED.)

2004. *Surowce zwierzęce. Ocena i wykorzystanie*. Warszawa.

MAKOWIECKA, M.; MAKOWIECKI, D.; MÜLLER, R.; WUSSOW, J.

2005. Wstępne wyniki badań archeozoologicznych z Ostrowa Tumskiego, w Hanna Kóčka-Krenz [red.], *Poznań we wczesnym średniowieczu*, t. V: 179-190. Poznań.

MAKOWIECKI, D.

1998. Możliwości poznawcze i niektóre problemy metodyczne polskiej archeozoologii, w *Nauki przyrodnicze i fotografia lotnicza w archeologii*. Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, 9: 77-95. Poznań.
2001. *Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu*. Studium archeozoologiczne, Biblioteka Studiów Lednickich, t. 6, Poznań.
2003. *Historia ryb i rybołówstwa w holocenie na Niżu Polskim w świetle badań archeoichtiologicznych*. Poznań.
2010. *Wczesnośredniowieczna gospodarka zwierzętami i socjotopografia in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, Studium archeozoologiczne, *Mons Sancti Laurentii*, t. 6. Toruń.

MARCINIAK, A.

1996. *Archeologia i jej źródła. Materiały faunistyczne w praktyce badawczej archeologii*. Warszawa, Poznań.

MÜLLER, H. H.

1973. Das Tierknochenmaterial aus den frühgeschichtlichen Siedlungen von Tornow, Kr. Calau, w J. Herrmann [red.], *Die germanischen und slawischen Siedlungen und das mittelalterliche Dorf von Tornow, Kr. Calau. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte* 26: 267 - 310.

PRZESPOLEWSKA, H.

2000. *Cechy morfologiczne owcy domowej (Ovis ammon f. aries) z Europy Środkowej w świetle badań kostnych materiałów wykopaliskowych*. Warszawa.

SCHRAMM, Z.

1967. Szczątki kostne wczesnośredniowiecznej owcy i kozy z wykopalisk północno-zachodniej Polski, *Rocz. WSR Poznań* 36: 135 - 174.

SOBOCIŃSKI, M.

1961. Spożycie mięsa na wczesnośredniowiecznym grodzie w Bonikowie, pow. Kościan, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 9(4): 771-777.

TEICHERT, M.

1975. Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen, w Anneke T. Clason [red.], *Archaeozoological studies*: 51-69. Amsterdam.

VITT, V.O.

1952. Losadi pazyrykskich kurganov, *Sovetskaja Archeologija* 16: 163 - 205.

The results of archeozoological research from a mediaeval village in Suchy Las, powiat Poznań

Summary

The picture of animal economy by the populations of early mediaeval villages has been poorly recognised both in Wielkopolska and in the vicinity of the Poznań settlement centre. Thus the present article shows the results of archeozoological studies and the ensuing conclusions concerning the subject in question for a village situated in the Suchy Las area.

With this goal in mind, 276 bone remains from site 6, found mainly in storage and waste pits and half-dugout dwellings (Table 1), were investigated. They were dated to: a) early Middle Ages (phases D, D2, D2/E2, D2-E2, E2) covering the 10th - 13th c. period, b) late Middle Ages (LMA), c) early and late Middle Ages (EMA/LMA) and d) remains of indeterminate chronology. (I). At site 12, 113 animal remains were registered in dwellings – a pole-hut and a half-dugout. A very small number was discovered in pits and objects performing different functions (Table 2). Chronology of the material was dated to the early Middle Ages, phases D and D-E.

Drawing on the achieved results the basic features of the early mediaeval menu and animal economy have been established. It was found that the meat of domesticated animals was mainly consumed, a trait characteristic of a farming community engaged in animal husbandry of domestic species. The most commonly consumed species was pig, less frequently cattle and small ruminants, ie sheep/goat. Horse flesh was very rarely eaten. It was established that the strategy of animal economy in the settlement at the Suchy Las area was the same as that in fortified settlements. The ratio of the headage of domestic herds was similar as well. Until ca 13th c. the principle of maintaining large pig herds dominated in animal economy. Only at the time when "location" towns (founded on Magdeburg law) were set up, cattle and sheep began to play a bigger role. Thus it is worth emphasising that in the material from site 6 dated to the late Middle Ages and so parallel with the functioning of "location" Poznań is characterised by the predominance of cattle remains over pig.

The similarity of the menu and principles of animal economy by village and town population in Wielkopolska, Poznań included, is also confirmed by the remains of hen documented in the collected material. Like the pig, this species can be included among the typical components of the domestic animal herds of the period.

It has been established that the meat bill of fare of the inhabitants of two separate village dwellings – and so inhabited by

separate families – was identical. The consumed flesh was not of the highest quality due to the part of the carcass eaten – many portions were brawn and totters.

The populations inhabiting the early mediaeval village and fortified settlement centres alike consumed carp family fish,

the most common species in the lakes and rivers of Wielkopolska. Apart from meat, animal economy provided material for the production of tools for everyday use. They were most often made from skeleton elements localised in places almost free of flesh (hand and foot bones). Combs were made of deer antlers.

Tabela 1. Suchy Las, stan. 6, osada. Szczątki kostne według jednostek taksonomicznych systematyki świata zwierząt w poszczególnych kategoriach obiektów

Zwierzęta	Jamy odpadowe						Jamy zasobowe						Pale- nisko	Półziemian- ka		Rów	Warstwa	Razem		
	ob. 1	ob. 8	ob. 9	ob. 10	ob. 16	ob. 25	ob. 6	ob. 20	ob. 21	ob. 22	ob. 24	ob. 27		ob. 13	ob. 14				ob. 26	ob. 18
	WS	WS	WS	WS	WS	PS	WS	WS	WS	WS	WS	WS		WS	WS				WS	WS/PS
Bydło – <i>Bos primigenius</i> f. <i>taurus</i>		1		2	1		1	6	3	6	4	2			3	4	13	46		
Świnia – <i>Sus scrofa</i> f. <i>domestica</i>	2		5	3			7	14	1	4	4			6	12		6	64		
Owca/koza – <i>Ovis ammon</i> f. <i>aries</i> / <i>Capra aegagrus</i> f. <i>hircus</i>		1					1	7	6	3	2	2	1		3	1	3	30		
Owca – <i>Ovis ammon</i> f. <i>aries</i>				1				2		1	1							5		
Koń – <i>Equus ferus</i> f. <i>caballus</i>				1					3	1						2	12	19		
Pies – <i>Canis lupus</i> f. <i>familiaris</i>									1				1					2		
Ptaki – <i>Aves</i>							1											1		
Kura domowa – <i>Gallus gallus</i> f. <i>domestica</i>															1			1		
Ryby – <i>Pisces</i>								1										1		
Rozpoznane	2	2	5	7	1		10	30	14	15	11	4	2	6	19	7	34	169		
Nie rozpoznane	3		5	5		1	13	11		20	7	1			21	1	19	107		
Razem	5	2	10	12	1	1	23	41	14	35	18	5	2	6	40	8	53	276		

Tabela 2. Suchy Las, stan. 12, osada. Szczątki kostne według jednostek taksonomicznych systematyki zwierząt w poszczególnych kategoriach obiektów

Zwierzęta	Jamy				Jama zasobowa	Jama (wędzarnicza ?)	Piec chlebowy	Dółek posłupowy	Półziemianki		Chata słupowa	warstwa	Razem
	ob. 03	ob. 08	ob. 54	ob. 55	ob. 53	ob. 39	ob. 38	ob. 47	ob. 07	ob. 45	ob. 57		
Bydło – Bos primigenius f. taurus		1							2	2	6	1	12
Świnia – Sus scrofa f. domestica	1	1			1	1			3		31		38
Owca/koza – Ovis ammon f. aries/ Capra aegagrus f. hircus				1		1			3		4		9
Owca – Ovis ammon f. aries											1		1
Koń – Equus ferus f. caballus							1						1
Zając szarak – Lepus europaeus (Pall. 1778)											2		2
Kura domowa – Gallus gallus f. domestica											1		1
Rozpoznane	1	2		1	1	2	1		8	2	45	1	64
Nie rozpoznane		2	1					1			44	1	49
Razem	1	4	1	1	1	2	1	1	8	2	89	2	

Tabela 3. Suchy Las, stan. 6 i 12. WS. Szczątki kostne ssaków według elementów szkieletu

[illegible]

Elementy	Stanowisko 6						Stanowisko 12					
	Bydło	Świnia	Owca/koza	Owca	Koń	Pies	Bydło	Świnia	Owca/koza	Owca	Koń	Zając
Żebra	7	9	4						1			1
Łopatka	2							1				
K. ramienna	2	2						2				1
K. promieniowa			2									
K. łokciowa		1						1				
K. śródręcza		1							2			
K. miednicy		3						1				
K. udowa		3	1		1			2	1			
K. piszczelowa	3	4	5			1	1		1			
K. strzałkowa		2						5				
K. skokowa			1						1			
K. śródstopia			3	1	1					1		
K. ośrodkowo-czwarta							1					
K. śródstopia IV		2										
K. śródstopia V		1										
K śródręcza/ śródstopia		2						2				
Człon palcowy bliższy	1	1	1	1			1	3				
Człon palcowy środkowy			1	1				1				
Człon palcowy środkowy przedni					1							
Razem	29	58	26	5	5	2	12	38	9	1	1	2

Tabela 4. Suchy Las, stan. 6 i 12. Wiek osobniczy bydła

Stan uzębienia	Wiek	Stan. 6 WS	Stan. 12 WS	Stan. 6 WS/PS	Stan. 6 N
Zęby mleczne wyrośnięte	do 3 miesięcy				
M1 w stadium wyrastania	4-6 miesięcy				
M1 wyrośnięty	7-14 miesięcy	1			
M2 w stadium wyrastania	15-18 miesięcy		1		1
M1/M2 wyrośnięty	powyżej 7-24 miesięcy				1
M2 wyrośnięty	19-24 miesiące				
M3 w stadium wyrastania	25-28 miesięcy	2			
Pd2/Pd4 w stadium wymiany na P2/P4	29-34 miesiące				
M3 wyrośnięty	co najmniej 3,5 roku			1	
M3 lekko starty (M3+/+)					
M3 lekko starty (M3+/++)	około 3,5 roku				
M3 lekko starty (M3+/+++)					
M3 lekko-średnio starty (M3++)	3,5-5 lat		2		
M3 średnio starty (M3+++)	5-7 lat		1		1
M3 średnio-mocno starty (M3++++)	7-10 lat				1
P4 wyrośnięty starty	powyżej 34 miesięcy	1			
Razem		4	4	1	4

Tabela 5. Suchy Las, stan. 6 i 12. Wiek osobniczy świni

Stan uzębienia	Wiek	Stan. 6 WS	Stan. 12 WS	Stan. 6 N
Zęby mleczne wyrośnięte	ponad 7 tygodni			
M1 w stadium wyrastania	4-6 miesięcy			
M1 wyrośnięty	6-10 miesięcy			
M2 w stadium wyrastania	10-12 miesięcy			
M2 wyrośnięty	12-16 miesięcy	1		
M3 w stadium wyrastania	16-24 miesiące			
M3 lekko starty (M3+/+)		2		
M3 lekko starty (M3+/++)	2-3,5 roku			
M3 lekko starty (M3+/+++)				
M3 lekko-średnio starty (M3++)	3,5-5 lat			
M3 średnio starty (M3+++)	5-6 lat			
Id 1 wyrośnięty starty	poniżej 12 miesięcy		1	
I1/P4 wyrośnięty starty	powyżej 16 miesięcy	5	2	1
I2 wyrośnięty starty	powyżej 22 miesięcy		1	
Razem		8	4	1

Tabela 6. Suchy Las, stan. 6. WS. Wiek osobniczy owcy/kozy

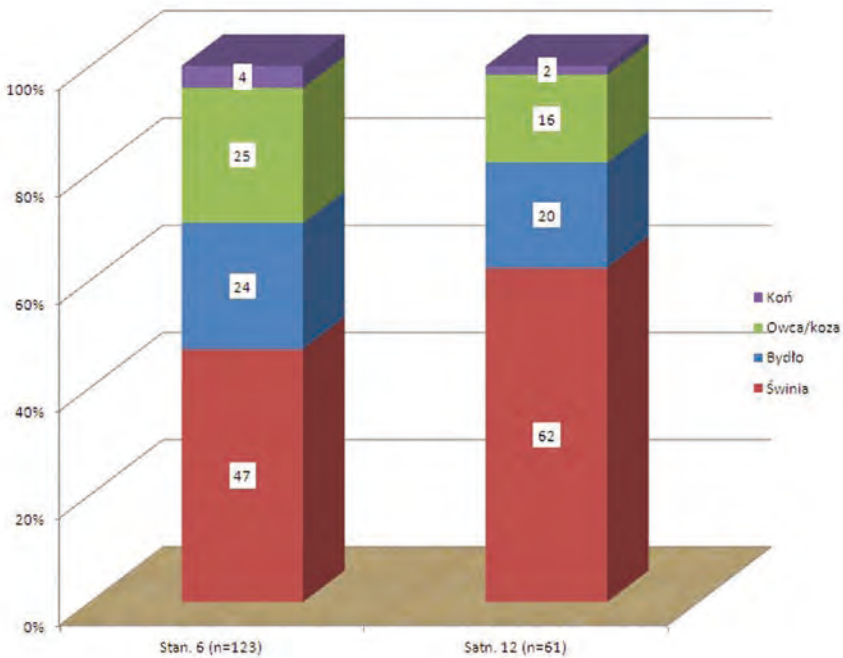
Stan uzębienia	Wiek	n
M1 w stadium wyrastania	około 3 miesiące	
M1 wyrośnięty	4-8 miesięcy	
M2 w stadium wyrastania	około 9 miesięcy	1
M1/M2 wyrośnięty	powyżej 4-17 miesięcy	
M2 wyrośnięty	10-17 miesięcy	
M3 w stadium wyrastania	18-24 miesiące	1
M3 lekko starty (M3+/+)	2-3 lata	
M3 lekko starty (M3+/++)	2-3 lata	
M3 lekko starty (M3+/+++)	2-3 lata	
M3 lekko-średnio starty (M3++)	3-4 lata	2
M3 średnio starty (M3+++)	4-5 lat	
M3 średnio-mocno starty (M3++++)	5-7 lat	
Razem		4

Tabela 7. Suchy Las, stan. 12. Obserwacje osteometryczne i wysokość w kłębie owcy i konia

Obiekt	Nr inw.	Chronologia	Gatunek	Kość	GL	Bp	SD	Bd	WH (cm)
10	021/07	WS	Owca	K śródstopia - Metatarsus	135,8	19,1	11,5	22,7	61,6
21	032/07	WS	Koń	Człon palcowy środkowy przedni – Phalanx media anterior	40,3	44,6	39,3	42,9	111,1*
w-wa	002/07	N	Koń	K. piszczelowa - Tibia				69,3	
w-wa	004/07	N	Koń	K. śródścza - Metacarpus	204,2	40,3	27,8	40,7	127,5

Tabela 8. Suchy Las, stan. 12. Wykaz przedmiotów

Obiekt	Gatunek	Kość	n	Opis
57	Świnia	K. strzałkowa	1	igła
57	Świnia	K. strzałkowa	1	igła (z główką)
57	Świnia	K. strzałkowa	1	igła (z główką)
57	Owca	K. śródstopia	1	szydło, krótki trzpień wykonany w połowie trzonu, strona przyśrodkowa lub boczna
57	Owca/koza	K. śródścza	1	szydło, ostrze o symetrycznym trzpieniu wykonanym z trzonu tulejki, część dalsza trzonu, część dogłównowa
57	Jeleń	Poroże	2	grzebień

Ryc. 1. Suchy Las, gm. loco, stan. 6 i 12. Udział (%) szczątków ssaków domowych konsumpcyjnych.

Ryc. 2. Suchy Las, gm. loco, stan. 6, obiekt 21.
Pies (*Canis lupus f. familiaris*) - żuchwa ze zmianami patologicznymi.

Ryc. 3. Suchy Las, gm. loco, stan. 6, obiekt 13.
Pies (*Canis lupus f. familiaris*) – szydło wykonane z kości piszczelowej:
a) widok strony doogonowej, b) widok strony dogłowej.

Zamek w Pyzdrach w świetle badań archeologiczno-architektonicznych

LESZEK KAJZER¹, TOMASZ OLSZACKI²

The Pyzdry Castle in the light of archaeological and architectural research

1. Informacje wstępne

Badania archeologiczno - architektoniczne Instytutu Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego [dalej: IAUŁ] na stanowisku Pyzdry 1 - zamek prowadzone były przez trzy sezony badawcze, od 2007 do 2009 roku. Kierowali nimi wyżej podpisani, przy współpracy Aleksandra Andrzejewskiego i Adrianny Szczerby, zaś finansowane były ze środków wyasygnowanych na ten cel przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków [dalej: WKZ] - Aleksandra Starzyńskiego oraz z środków własnych Instytutu Archeologii. Badania realizowane były z zastosowaniem metod typowych dla tego rodzaju prac: eksplorację prowadzono w obrębie wykopów archeologicznych, nawarstwienia gruzowe, nasypy i wykopy o późnej metryce zdejmowano warstwami mechanicznymi, zaś warstwy nienaruszone metodą eksploracji warstw naturalnych, przy czym materiał segregowano wyłącznie w obrębie warstw naturalnych. Ponadto wykonywano naścienne odkrywki architektoniczne oraz ciągi odwiertów badawczych przy pomocy świdra ręcznego. W sumie wyeksplorowano 32 wykopy, o numerach 3/2007-33/2009 i łącznej powierzchni 220 m², wykonano 5 odkrywek naściennych o numerach I-V/2007 i łącznej powierzchni 4,60 m², a także trzy ciągi odwiertów o numerach A/2007, B/2007 i C/2009, razem: 16

odwiertów zlokalizowanych poza wykopami. W trakcie prac pozyskano 12 212 fragmentów zabytkowych ruchomości, które uporządkowano w 568 numerów inwentarzowych. Najliczniejsze były fragmenty naczyń glinianych: 9 052 okazy oraz destrukty kości zwierzęcych: 1 980 fragmentów. Ponadto zgromadzono 540 fragmentów kafli płytowych (w tym 215 kołnierzy i 325 płyt), 257 ułamków artefaktów szklanych, 280 fragmentów metali, 82 wydzielone destrukty ceramiki budowlanej oraz 22 zabytki określone jako „inne”. Stacjonarne prace badawcze zostały zakończone, a pełna ich dokumentacja złożona została w archiwum WKZ³. Materiały zabytkowe opracowywane są obecnie w IAUŁ, po czym planowane jest przekazanie ich do zbiorów Muzeum Regionalnego w Pyzdrach (dalej: MRP).

Nasze badania nie były pierwszymi, jakie przeprowadzone zostały w obrębie omawianego stanowiska. W 1959 roku po założeniu wykopu fundamentowego pod magazyn zakładów włókienniczych „Dziwiarka” odkryto doskonale zachowane relikty zachodniego domu zamkowego, których dokumentację - po przerwaniu robót ziemnych - wykonały P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Poznaniu (dalej: PKZ)⁴. W celach badawczych nieznacznie tylko powiększono wykop tak, iż ostatecznie zajął on powierzchnię 587,50 m². W latach

1 prof. dr hab. Leszek Kajzer, instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, ul. Uniwersytecka 3, 90-137 Łódź.

2 mgr Tomasz Olszacki, Castrum et Terra Sp. z o.o., ul. Szpitalna 1, 92-207 Łódź 92-207, e-mail: tolszacki@o2.pl

3 A. Andrzejewski, L. Kajzer, T. Olszacki, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych Zamku Królewskiego w Pyzdrach*, Łódź 2007; Ciż sami, *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych Zamku Królewskiego w Pyzdrach (sezon 2008)*, Łódź 2008; L. Kajzer, T. Olszacki, *Sprawozdanie z archeologiczno-architektonicznych badań Zamku Królewskiego w Pyzdrach, przeprowadzonych w dniach od 1 do 27 lipca 2009 roku*, Łódź 2009.

4 Rozproszona dokumentacja znajduje się w MOK i MRP. Plany sygnowane przez Bogusława i Sławomira Makowskich.

1980-1981 miały miejsce badania wykopaliskowe prowadzone przez Muzeum Okręgowe w Koninie (dalej: MOK), którymi kierowała Łucja Pawlicka - Nowak, zaś w terenie prace prowadzili Mirosław Ciesielski i Krzysztof Jodłowski (w sezonie 1980) oraz Grażyna Piasecka i Andrzej Żaczek (w sezonie 1981). W zachodniej części stanowiska, czyli w rejonie ulicy Zamkowej, przebadano wtedy trzy wykopy o numerach 1/1980, 1a/1980 i 2/1981 o łącznej powierzchni 61,06 m². Materiały pozyskane w trakcie tych badań (około 1 000 ruchomości) i dokumentacja znajdują się w zbiorach MOK⁵. Łącznie przebadano więc, jak dotąd 868,56 m² stanowiska, choć ze względu na specyfikę badań prowadzonych w latach 50., areal ten trudno traktować jako realny obszar wykopów archeologicznych. Niniejszy artykuł traktujemy jako wstępne podsumowanie wyników wszystkich badań terenowych, jakie odbyły się dotychczas w areale zamkowym czyli, stosując nomenklaturę konserwatorską, na stanowisku Pyzdry 1 (Ryc. 11)⁶.

*

Miejsce nieistniejącego już zamku położone jest we wschodniej części miasta lokacyjnego, na krawędzi wysoczyzny graniczącej od wschodu ze stromą skarpią doliny rzeki Warty. Na południe od arealu *castrum* znajduje dawny zespół klasztorny oo. franciszkanów z kościołem p.w. Ścięcia Głowy św. Jana Chrzciciela (obecnie mieszczący w gmachu klasztornym także MRP i Bibliotekę) oraz Dom Kultury, zaś od północy zamyka je ulica Nadrzeczna, za którą znajduje się imponujący gmach szkolny i o wiele mniej udany maszyn „pseudogotyckiej” hali sportowej, szpecący urokliwą panoramę miasta od strony Warty (Ryc. 1). Pomimo, że zamek nie zachował się do naszych czasów, to jego zarys, co wykazały prace badawcze, wciąż jest czytelny w terenie, a to za sprawą wykorzystania fundamentów trzech spośród czterech przyległych do muru obwodowego domów zamkowych w czasie budowy późniejszych, istniejących obecnie obiektów (Ryc. 2). Południowo-wschodni narożnik tegoż kompleksu zabudowań wypełnia dziewięcioosiowa, otynkowana, czterokondygnacyjna kamienica, w partii naziemnej XIX-wieczna, z wysokim, krytym dachówką, naczółkowym dachem, akcentowana centralnie umiejscowio-

nymi gankami we wzdłużnych elewacjach: wschodniej i zachodniej. W południowo-wschodnim narożniku tego budynku umiejscowiony jest jedyny wyraźnie widoczny relikw dawnego zamku, w postaci dużych rozmiarów diagonalnej przypory, zakończonej trójkątnym „ostrzem”. W kamienicy wykorzystano fragmenty wschodniego i południowego muru obwodowego, a także zachodniego muru magistralnego wschodniego domu zamkowego, tudzież niektórych jego murów działowych. Do południowo-zachodniego narożnika kamienicy dostawiony jest rachityczny mur, odgradzający obszar posesji od nadwarciańskiej skarpy, a dobiegający do północnej elewacji Domu Kultury. Do muru tego przylegają powstałe w różnym czasie dobudówki. Północną i północno-wschodnią partię charakteryzowanego zespołu zabudowań zajmują budynki dawnego spichlerza i młyna elektrycznego, stanowiące obecnie jedną kubaturę, mieszającą hale produkcyjne, magazyny i biuro firmy produkującej odzież jeździecką. Budynek spichlerza, posadowiony na fundamentach północnej kamienicy zamkowej, jak również korzystający z jej zachowanych w piwnicy podziałów wewnętrznych, to powstały w XIX stuleciu siedmioosiowy, otynkowany, czterokondygnacyjny gmach, pokryty podobnym do spoczywającego na kamienicy naczółkowym dachem, i tworzący wraz z nią harmonijny akcent architektoniczny. Młyn elektryczny, zajmujący północno-wschodnią część omawianego czworoboku, pobudowany został w dwudziestolecie międzywojennym przez ówczesnego właściciela „zamkowego” terenu - Mariana Szymczaka. Bryła młyna jest zróżnicowana; jego południowa część podzielona jest na trzy kondygnacje, zaś północna na cztery (z mieszczącą się w piwnicy kotłownią), elewacje budynku pokrywa tynk a płaskie dachy pokryte są papą. Budynek ów posadowiony został na wschodnim i północnym murze obwodowym, będącymi jednocześnie murami magistralnymi zachodniego domu zamkowego oraz na jego zachodnim murze magistralnym; przy jego budowie pominięto natomiast średniowieczne podziały wewnętrzne, zalewając betonem poziom użytkowy najniższych kondygnacji. Pierwotnie młyn nie przylegał do kamienicy, a przestrzeń je dzieląca została zabudowana w 2 połowie XX wieku. Do zachodniego szczytu spichlerza dostawiony został

5 G. Piasecka, A. Żaczek, *Sprawozdanie. Archeologiczne prace wykopaliskowe w Pyzdrach woj. Konin, w okresie od 27. 07. 1981 do 25. 08. 1981*, Konin 1981. Dokumentacja z badań w latach 1980 i 1981 w teczce „Pyzdry” w Dziale Archeologicznym MOK, za jej udostępnienie, a także za informacje dotyczące ówczesnych badań uprzejmie dziękujemy Panu magistrowi Krzysztofowi Gorczyńcy.

6 Podsumowanie badań nad rejonem zamku lokacyjnego w artykule R. M. Czerniak, I. Jagielska, *Miasto lokacyjne w Pyzdrach w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Archeologia powiatu wrzesińskiego*, Poznań - Wrzesnia 2003, s. 199-213.

ciąg parterowych warsztatów, powstałych na potrzeby zakładów „Dziewiarka”, a zajmujących zachodnią część zamkowego domu północnego i północną domu zachodniego. Na zachodnim murze obwodowym, stanowiącym jednocześnie mur magistralny domu zachodniego i na fragmencie południowego muru obwodowego powstał w latach PRL parterowy, ale podpiwniczony magazyn niegdysiejszej „Dziewiarki”, w którego piwnicach znajdują się doskonale zachowane relikty średniowiecznego budynku. Magazyn zajmuje jednak tylko południowy fragment domu zamkowego, na którego partii północnej nie wzniesiono żadnej zabudowy (z wyjątkiem skrajnej części zajętej przez wspomniane już warsztaty), a teren ten pokryty jest betonowo-asfaltową wylewką. Podobna nawierzchnia znajduje się także w północnej części dawnego dziedzińca oraz na zachód od domu zachodniego. Część zachodnią zamkowego podwórca zajmuje ulica Zamkowa, przed budową warsztatów łącząca się z ulicą Nadrzeczną, a obecnie pełniącą głównie funkcję drogi dojazdowej do zakładu produkcyjnego oraz parkingu dla lokatorów kamienicy. Południową część dziedzińca pokrywa trawnik, z nasadzeniami drzewnymi i krzewami, a rozciąga się on także na przestrzeni dawnego domu południowego, na którego reliktach nie powstał żaden nowszy budynek.

Nakreślony wyżej stan zagospodarowania terenu miał duże znaczenie dla zakresu prac badawczych i stopnia ich zrealizowania. Istotne utrudnienia związane były z istnieniem rozległych, utwardzonych i intensywnie użytkowanych nawierzchni, ale też zabanych nasadzeń zielonych, które narzucały ograniczenia przestrzenne eksploracji. Rytm i zasięg prac badawczych nie mógł też nazbyt dotkliwie kolidować z życiem codziennym mieszkańców kamienicy, a także właścicieli i pracowników zakładu, co też, pomimo

stałej życzliwości i zrozumienia z jaką spotykały się działania naszej ekspedycji, było przecież czynnikiem z konieczności ograniczającym ciekawość badawczą i wymuszającym niezbędne w tej sytuacji kompromisy⁷.

*

Po przedstawieniu zagadnień związanych z historią badań terenowych i uwarunkowaniami przestrzennymi stanowiska przejść teraz należy do zarysowania dziejów pyzdrowskiego *castrum* oraz dotyczących go, nielicznych wprawdzie, źródeł ikonograficznych i kartograficznych. Lokacja miasta na prawie średzkiem, dokonana z woli księcia Bolesława Pobożnego, miała miejsce najpóźniej w 1257 roku⁸. W dobie panowania Przemysła II Pyzdy były siedzibą najwyższej rangi państwowego ośrodka administracyjnego: władarstwa (pozostałe mieściły się w Gnieźnie, Kaliszu, Poznaniu i Rudzie), a władca ów bywał tam wielokrotnie⁹. Najpewniej w 1 tercji XIV wieku w Pyzdrach funkcjonowało drewniano - ziemne *castrum*. W 1331 roku obiekt ten wraz z miastem został zdobyty i spalony podczas krzyżackiej rejsy, kiedy to próbowano pojmać przebywającego tam podówczas królewicza Kazimierza¹⁰. Ten właśnie obiekt warowny wspomniany został w 1324 roku przy okazji lokalizacji młyna ...*sub castris* (...) *in fluvio Warta*..., która to lokalizacja powtórzona została także i w dokumentach z lat 1341, 1367 oraz 1397, a więc już w odniesieniu do założenia odbudowanego po zniszczeniach wojennych¹¹. Analiza itinerarium króla Kazimierza Wielkiego, który był w Pyzdrach przynajmniej 11 razy, w latach 1340 - 1370¹², niedwuznacznie wskazuje, że to temu monarsze przypisywać należy restytucję *castrum*. Zauważyć jednak należy, że po pięciu znanych wizytach rządnącego monarchy w latach 1340-1347, nastąpiła aż 15-letnia przerwa (do 1362 r.), nie znajdująca precedensu w odniesieniu do innych czołowych wielkopolskich ośrodków władzy, a

7 W tym miejscu pragniemy złożyć serdeczne podziękowania za trzyletnią pomoc i współpracę Panom Piotrowi i Włodzimierzowi Szymczakom, Panu Witoldowi Bratkowskiemu, a także mieszkańcom kamienicy, w tym szczególnie Panu Kazimierzowi Kotowi. Osobne podziękowania należą się Dyrektorowi MRP Panu Michałowi R. Czerniakowi.

8 A. Wędzki, Pyzdy. *Studia nad najdawniejszymi dziejami miasta do najazdu krzyżackiego*, „Rocznik Koniński”, t. 10, 1982, s. 9-47; I. Tłoczek, *Zarys historyczny Pyzdr*, [w:] *Pyzdy - przemiany przestrzenne i funkcjonalne*, praca zbiorowa pod kierunkiem H. Zaniewskiej, Warszawa 1987, s. 14; J. Łojko, *Civitas Pyzdy. Dzieje miasta do roku 1793*, Pyzdy 2007, s. 13-18; Z. Górczak, *Najstarsze lokacje miejskie w Wielkopolsce (do 1314 r.)*, Poznań 2002 op. cit., s. 97, 107.

9 A. Świeżawski, *Przemysł król Polski*, Warszawa 2006, s. 176-177, 232-233.

10 *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, księga dziewiąta 1300-1370, Warszawa 2009, s. 197-198.

11 Podstawowe (choć niepozbawione błędów) dane do dziejów zamku zebrali: B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Wyd. 2, Warszawa 1984, s. 265-266; L. Kajzer, S. Kołodziejki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, pod red. L. Kajzera, Warszawa 2001, s. 410; J. Pietrzak, *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i nowożytności*, Łódź 2003, s. 115-117; J. Tomala, *Budownictwo obronne powiatu ostrzeszowskiego w średniowieczu i czasach nowożytnych*, Kalisz 2005, s. 25; J. Łojko, op. cit., s. 38-46.

12 A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Kazimierza Wielkiego. Materiały 1333-1370*, „Roczniki Historyczne”, R. LXIV, 1998, s. 206, 208. W latach 60. XIV wieku na zamku pyzdrowskim bywał także Wierzbęta z Palowic - starosta generalny Wielkopolski.

zastanawiająca tym bardziej, iż król bywał w tym czasie w pobliskich włościach Kościoła: Ciążeniu (w 1359 r.) i Łądzie (w 1360 r.). Począwszy od stycznia 1362 roku Kazimierz Wielki odwiedzał Pyzdry aż sześciokrotnie, a grudniowy pobyt w 1364 łączył się najpewniej ze spędzeniem tam świąt Bożego Narodzenia, co z pewnością wymagało odpowiedniej skali rezydencji, zapewniającej stosowną oprawę uroczystości. W 1362 roku wymieniony też został po raz pierwszy Andrzej: burgrabia pyzdrowski (*Andreas noster burchravius de Pyzdry*)¹³. Przekonanie o budowie analizowanego zamku w latach panowania ostatniego z koronowanych Piastów umacnia także przekazana przez Jana z Czarnkowa informacja o trwającej trzy dni obronie zamku pyzdrowskiego, która to miała miejsce w 1383 roku, podczas tzw. wojny Grzymalitów z Nałęczami oraz odnotowanie omawianego obiektu przez Jana Długosza wśród ufundowanych przez Kazimierza Wielkiego zamków i dworów (łac. *castra et curias*)¹⁴. O budowie zamku przez ostatniego z koronowanych Piastów nie wspomina natomiast bliższa jego czasom Kronika Katedralna Krakowska (a dokładnie tekst rozpoczynający się od słów: *Quomodo regebat regnum et populum...*), przypisując mu tylko otoczenie Pyzdr murami miejskimi¹⁵. Na rezydencjonalne walory analizowanej siedziby obronnej wskazuje dwukrotna wizyta Jadwigi Andegaweńskiej (w latach 1386 i 1397 roku), aż osiemnaście pobytów (w tym trzech dowodnie wielodniowych) Władysława Jagiełły, czy też późniejsze przyjazdy Kazimierza Jagiellończyka (np. kilkutygodniowy, jesienny pobyt w 1475 r.)¹⁶. Późne średniowiecze to także czas wspaniałego rozwoju miasta, o którego pozycji świadczyć może choćby egzystowanie tam aż siedmiu ośrodków kultu, a mianowicie fary p. w. Narodzenia

Najświętszej Maryi Panny, klasztoru franciszkańskiego z kościołem, trzech kościołów (kaplic) szpitalnych oraz kościoła (kaplicy?) Wszystkich Świętych i synagogi¹⁷. Od lat 20. XV wieku pojawiają się pierwsze wzmianki o starostach pyzdrowskich (pierwszym znanym z źródeł był Strożyn Wyskota), którzy z czasem przejmują tenutaryczny zarząd nad starostwem, a co za tym idzie, także nad zamkiem. Sytuacja ta uległa pewnej zmianie w połowie XV - 1 połowie XVI stulecia, kiedy to pyzdrowskie *castrum* stanowiło oprawę wienią polskich królów: Zofii Holszańskiej, Elżbiety Rakuszanki i Bony Sforzy, z nadania których trzymali je starostowie, wśród których znajdowały się tej miary postaci, co Ambroży Pampowski czy Erazm Kretkowski¹⁸. W latach 1564-1565, w czasie pełnienia urzędu starościńskiego przez Andrzeja Kościeleckiego spisana została lustracja, będąca - obok obserwacji archeologicznych - najważniejszym źródłem do rekonstrukcji dyspozycji przestrzennej zamku¹⁹. Przez ponad pół wieku (pomiędzy rokiem 1567, a 1618) starostwo (tenuta) pyzdrowskie dzierżone było przez rodzinę Czarnkowskich, którzy traktowali je zapewne nieomal jako własną rodową siedzibę. Wojna polsko-szwedzka 1655-1660 nie przyniosła większych zniszczeń, spowodował je natomiast pożar z 1676 roku, po którym obiekt spełniał jednak nadal funkcje urzędowo- mieszkalne, a jego szerzej zakrojona renowacja nastąpiła przed 1765 rokiem z inicjatywy Michała Skórzewskiego. W 1768 roku zamek zgorzał po raz kolejny. U schyłku XVIII wieku Prusacy przebudowali wschodni dom zamkowy na więzienie, które miało funkcjonować do 1831 roku²⁰, w miejscu domu północnego pobudowano zaś spichlerz; podówczas powstała też akwarela z tzw. *Albumów Stronczyńskiego*²¹, ukazująca widok na dawny zamek od strony

13 Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, wyd. I. Zakrzewski, t. 3, Poznań 1879, nr 1474.

14 *Kronika Jana z Czarnkowa*, tłum. J. Żerbiłło, oprac. M. D. Kowalski, Kraków 2006, s. 116; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki...*, op. cit., s. 440-442.

15 *Cronica 1202-1377*, [w:] W. Kętrzyński, *O rocznikach polskich*, „Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Filozoficzno-Historyczny”, t. 34, 1897, s. 351; J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 377-382.

16 G. Rutkowska, *Itinerarium królowej Jadwigi 1384-1399*, [w:] *Dzieło Jadwigi i Jagiełły. W sześćsetlecie chrztu Litwy i jej związków z Polską*, wybór i opracowanie W. Biliński, Warszawa 1989, s. 220; A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386-1434*, Warszawa 1972, s. 104; *Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki...*, Księga Dwunasta 1462-1480, Warszawa 2009, s. 383-384.

17 J. Łojko, op. cit., s. 48 i n., 212 i n.

18 A. Gąsiorowski, *Starostowie wielkopolskich miast królewskich w dobie jagiellońskiej*, Warszawa-Poznań 1981, s. 59-61; J. Łojko, op. cit., s. 157-158. Por. J. Wiesiołowski, *Ambroży Pampowski – starosta Jagiellonów*, Wrocław 1976; T. Sławiński, *Kretkowscy i ich dzieje od połowy XIV wieku*, Włocławek-Warszawa 2007, s. 102 nn.

19 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564-1565*, cz. I, wyd. A. Tomczak, Cz. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961, s. 41-45. Mniej przydatny jest opis lustracyjny spisany w 2 ćwierci XVII wieku, zob. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628-1632*, wyd. Z. Guldon, cz. 1, Wrocław-Warszawa-Gdańsk 1967, s. 154-157.

20 F. Paluszkievicz, *Dawne zabytki w Pyzdrach*, „Życie i Sztuka”, 38, 1902, s. 396-397.

21 *Widoki zabytków starożytności w Królestwie Polskim służące do objaśnienia opisu tychże starożytności, sporządzonego przez delegację wysłaną z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa...*, atlas IV, 1851, tabl. 28 (przechowywane w Gabinetie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego), publikuje m. in. I. Tłoczek, op. cit., s. 47, ryc. 8.

południowo-wschodniej (spoza rzeki Warty). Nieco wcześniej areal nieistniejącego już zamku (z kamienicą-wieżeniem oraz spichlerzem) przedstawiony został przy okazji sporządzania przez mierniczego rządowego Józefa Gaszyńskiego planu inwentarzowego miasta, co miało miejsce w latach 1824-26²². Ważkim źródłem ikonograficznym dla badań nad zamkiem są także jego archiwalne fotografie, ukazujące kamienicę od strony rzeki Warty, ale i od strony zachodniej - w trakcie międzywojennych prac ziemnych i budowlanych²³.

2. Analiza jednostek badawczych

Niniejsza partia tekstu poświęcona jest charakterystyce jednostek badawczych: wykopów, naściennych odkrywek architektonicznych i odwiertów, badanych w latach 1959-2009. Jako że omawiany teren jest dość duży (sam zamek w obrysie zajmował około 3 000 m²), a jednostki badawcze (wykopy, odkrywki, odwierty) rozrzucone były na całym jego terenie, dla ułatwienia narracji omawiać będziemy je nie w porządku chronologicznym wytyczania i eksploracji, ale z pogrupowaniem na umowne rejon-y badanego zamku. Tym samym przedstawione zostaną: 1) rejon północnego domu zamkowego, 2) areal południowego domu zamkowego, 3) wschodniego domu zamkowego, 4) zachodniego domu zamkowego, 5) rejon zamkowego dziedzińca. W związku z rozmiarami niniejszego tekstu analizę nawarstwień kulturowych przedstawiono tylko dla wybranych wykopów, reprezentatywnych, bądź też szczególnie istotnych dla danych rejonów badanego stanowiska. Te same przyczyny wymuszają rezygnację z omówienia w tym miejscu materiałów zabytkowych, choć sporadycznie odwoływać się będziemy do wniosków wynikających z ich analizy. Obszerne omówienie problematyki potraktowanej tu marginalnie przedstawione będzie w przygotowywanych publikacjach.

2. 1 Rejon północnego domu zamkowego

2. 1. 1 Wykopy 9/2007 i 9a/2009 oraz odkrywki I/2007, II/2007, III/2007, IV/2007 i V/2007

Wykopy te wytyczono w skrajnej, wschodniej lokalności piwnicznej pod spichlerzem, w północno - wschodnim narożniku tegoż pomieszczenia. Wykop 9/2007 na odcinku 1,00 m od krawędzi wschodniej

miał wymiary 1,00 x 2,00 m. Wykop 9a/2009, o wymiarach 0,40 x 1,10 m łączył się od strony północnej z wcześniej wspomnianym, a mieścił się w narożniku pomiędzy gurtem, a południowym licem północnej ściany magistralnej. Wstępny poziom eksploracji obu jednostek wyznaczał strop betonowej wylewki (warstwa 1 - poziom niwelacyjny 87,70 m npm.), która jest nawierzchnią użytkową całej kondygnacji piwnicznej. Wykopom towarzyszyły trzy odkrywki architektoniczne: I/2007, II/2007 i III/2007. Pierwsza z wymienionych miała 0,50 x 1,00 m, a założona została na ścianie wschodniej pomieszczenia, do której przylegał wykop 9/2007. Odkrywka II/2007 umieszczona została na licu zachodnim gurtu, sięgając uskokami 1,40 m od jego narożnika z murem północnym w kierunku południowym; miała kształt nieregularny i powierzchnię nieco ponad 2,00 m². Trzecia odkrywka założona została na północnej ścianie omawianego pomieszczenia, przy narożniku z gurtem wschodnim, miała ona 0,60 x 1,00 m.

Bezpośrednio pod wylewką odsłonięto warstwę spalenizny opisaną jako „poziom młodszej podłogi”, ze stropem na wysokości około 87,65 m npm., i materiałem datowanym na 2 połowę XV-połowę XVI wieku. Pod nią zalegała związana z remontem warstwa przemieszana (3), pod tą zaś następna warstwa spalenizny wyznaczająca „poziom pierwotnej podłogi” (warstwa 4), sięgający stropem 87,26 m npm., z materiałem o metryce określonej na 2 połowę XIV-1 połowę XV wieku. Obie warstwy użytkowe miały miąższość około 0,02-0,04 m. Pod starszą nawierzchnią zdeponowane były piaszczyste nasypowe warstwy niwelacyjne z drobnymi wtrętami gruzowymi i wapiennymi, które do poziomu 87,00 m npm., rozpoznano wykopem, zaś głębiej przy pomocy odwiertu. Sięgały one do 85,70 m npm., na której to wysokości znajdował się strop warstwy o miąższości około 0,15 m, zawierającej szarożółtą glinę z drobnym żwirem i drobinami rozłożonego drewna (zapewne starsza od murowanego zamku warstwa osadnicza). Pod nią zarejestrowano obecność warstw gliniastych, najpewniej calcowych, badanych do 85,06 m npm. W omawianej jednostce badawczej zarejestrowano lico południowe północnego muru obwodowego zamku, a także lica zachodnie i podłucze średnio-

22 Publikowany m. in. przez J. Widawskiego, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, ryc. 192.

23 Fotografie znajdują się w zbiorach MRP, a także zbiorach prywatnych Rodziny Szymczaków. Za ich udostępnienie uprzejmie dziękujemy.

wiecznego gurtu, stanowiącego pierwotnie przejście pomiędzy północnym, a wschodnim domem zamkowym (Ryc. 3). Zbudowany z podwójnego łąku ceglanego gurt oraz północny mur obwodowy zamku były ze sobą przewiązane i zbudowane z cegieł „palcówek”, na zaprawie wapiennej, w wątku gotyckim. Współczesną okazała się być otynkowana, zbudowana wprost na ziemi, ceglana ścianka, którą wtórnie podmurowany został gurt.

Badania architektoniczne prowadzono także w dawnej środkowej lokalności domu północnego (obecnie zachodniej lokalności piwnic pod spichlerzem), gdzie założono odkrywki IV/2007 i V/2007. Odkrywka IV/2007 wytyczona została na licu zachodnim ściany działowej oddzielającej zachodnie pomieszczenie piwnic pod spichlerzem od klatki schodowej. Podstawa odkrywki znajdowała się na poziomie 88,95 m n.p.m., zaś jej rozmiary to 0,60 x 0,75 m. Po skuciu cienkiej warstwy tynku odsłonięto doskonale zachowany fragment lica średniowiecznego, ceglanego gurtu, położonego na przedłużeniu przypory odsłoniętej w elewacji północnej. Dzięki istnieniu pomiędzy lokalnościami piwnicznymi wybitego w murze otworu wentylacyjnego możliwy był pomiar miąższości gurtu, która wynosi 1,92 m. Odkrywka V/2007 (0,70 x 1,50 m) założona została na północnej ścianie zachodniego pomieszczenia piwnicznego, w odległości 3,60 m od narożnika północno-wschodniego lokalności. Podstawa odkrywki znajdowała się na poziomie 87,80 m n.p.m. Po skuciu cienkiej warstwy tynku odsłonięto mur z fabrycznej cegły współczesnej, ułożonej w kolejnych warstwach główkami, bądź wozówkami do płaszczyzny lica. Sądzić można, iż ściana została na tym odcinku po zniszczeniu gotyckiego lica wtórnie przemurowana, bądź też dawne lico kryje się pod płaszczem z współczesnych cegieł.

2. 1. 2 Wykopy 6/2007 i 7/2007, ciąg odwiertów A/2007

Wykop 6/2007 założono przy N elewacji młyna, w taki sposób, aby oprócz fragmentu tejże elewacji obejmował także część środkowej, późnonowożytnej przypory. Tym samym jednostka badawcza miała kształt prostokąta o wymiarach 2,00 x 3,00 m, z wyciętym odcinkiem południowo-wschodnim, zajętym przez fragment muru wyżej wymienionej szkarpy. Wykop 7/2007 miał kształt prostokąta o wymiarach

1,50 x 2,50 m. Przylegał on bokiem południowym na długości 1,0 m do północnej krawędzi wykopu 6/2007 (z pozostawieniem wewnątrz analizowanej jednostki świadka profilowego o wymiarach 0,40 x 1,30 m). Jednostki te wytyczone zostały na 88,97-89,20 m n.p.m., a eksplorację prowadzono najgłębiej w wykopie 6/2007, do poziomu 86,35 m n.p.m., kontynuując ją tam przy użyciu świda do 83,40 m n.p.m.

W wykopach 6 i 7/2007 przebadano dwa mury zamkowe, a mianowicie północne lico północnego obwodu oraz reliktu muru średniowiecznej przypory, dostawionej do niego prostopadle. Mur obwodowy zamku rejestrowany był od poziomu 88,13 m n.p.m., na nim spoczywała gruba wapienna wylewka i warstwa cegieł, stanowiących odsadzkę, związaną już z późniejszymi przebudowami. Zbudowany był on z cegieł „palcówek”, które układano w regularnym wątku gotyckim na mocnej zaprawie wapiennej; nie zaobserwowano opracowania fug. Mur ten przewiązany był z przyporą. W obu obiektach, na wysokości niwelacyjnej 86,58 m n.p.m., zarejestrowano odsadzkę, wysuniętą z płaszczyzny lica na około 0,052 m. Mur średniowiecznej przypory miał 3,35 m długości (pełna szerokość nie została rozpoznana), jego korona zachowana była najwyżej na poziomie około 87,80 m n.p.m., zaś koronę lica północnego odnotowano na 87,45 m n.p.m. Mur rzeczony szkarpy zbudowany był z cegieł „palcówek”, układanych w wątku gotyckim, z dość licznymi nieregularnościami. Zaobserwowano, iż stan zachowania lic omawianego muru był wyraźnie gorszy, niżli obwodu, cegły były zwietrzałe i łatwo ulegały skruszeniu, ich barwa była też nieco jaśniejsza, a zidentyfikowano również kilka zendrówek. Od innych murów średniowiecznych opisywany relikot odróżniał także sposób wykończenia fug, które zdobiły dwa równoległe rowki. Pomimo wymienionych różnic przypora była w pełni przewiązana z murem obwodowym, a wspólnym elementem obu struktur była także wspomniana odsadzka. Pozostałe mury odsłonięte w wykopie nie były już związane z zamkiem, a natomiast ze strukturami późnonowożytnymi, mianowicie zbudowanym w 1 tercji XIX stulecia murem magistralnym spichlerza i dostawioną do niego szkarpą. Struktury te nie będą w tym miejscu dokładniej omawiane. Wspomnieć tylko należy, iż powyżej fundamentu mury te zbudowane były z cegieł fabrycznych, układanych naprzemiennie: to główkami, to wozówkami

mi do płaszczyzny lica, w następujących po sobie warstwach. Na jednej z cegieł odnaleziono stempel cegielni z napisem XIONS, dowód na wytworzenie materiału w cegielni w Książu Wielkopolskim.

W wykopach wyróżniono 16 jednostek stratygraficznych, które podzielono na cztery sekwencje chronologiczne. Strop warstwy 3, piaszczystej obsypki fundamentów zamku otwierającej IV sekwencję, zarejestrowano na poziomie 87,43-86,88 m npm., ze spadkiem w kierunku północnym. Spąg nawarstwień piaszczystych z drobnymi wtrętami ceglanymi i spalenizną wystąpił bezpośrednio na calcu (drobnoziarnisty piasek bez wtrętów), czyli na poziomie 83,62 m npm. Średniowieczne i wczesnonowożytnie nawarstwienia zdeponowane na tym nasypie zostały jednak usunięte w czasie późniejszej niwelacji, albowiem jednostki sekwencji III (warstwy 2a i 2d), to nasyczone zabytkami śmietnikowe warstwy przymurze o metryce nowożytnej. Sekwencja II, to wkop, wypełniony warstwami 2b i 2a, a przykryty jednostkami 1b, 1 i 1a, którym to przecięto zdeponowane przy murze warstwy nowożytnie. Jego powstanie miało związek z budową murów spichlerza, a więc warstwy te datować należy na I ćwierć XIX wieku. Jako sekwencję I, wyróżniono dwa wkopy (wypełnione warstwami 2a, 2b, 4, 4a, 4b, 4c, a przykryte jednostkami 1, 1a i 1b), związane z XX-wiecznymi pracami budowlanymi.

Ciąg odwiertów A/2007 był prostą o długości 6,00 m, wytyczoną prostopadle do północnego muru magistralnego spichlerza, w oddaleniu 5,00 m na zachód od skrajnej, wschodniej późnonowożytnej przypory. Odwiert początkowy: 1/A/2007 znajdował się w odległości 1,00 m od elewacji. W sumie wyeksplorowano cztery odwierty (1/A-4/A), oddalone od siebie o 1,00-3,00 m. W odwiertach przebadano tylko powierzchniowe nawarstwienia nasypowe, które nie będą w tym miejscu omawiane.

2. 2. 3 Wykopy 12/2008 i 14/2008

Jednostki 12 i 14/2008 założono w sąsiedztwie skrajnej, zachodniej szkarpy, przy północnej elewacji spichlerza. Wykop 12/2008 miał wymiary: 1,50 x 2,50 x 3,00 m (partię południowo - zachodnią wykopu zajmuje przypora). Wykop 14/2008 przesunięto o 0,50 m na wschód w stosunku do 12/2008, a mierzył on 2,00 x 3,00 m. Omawiane wykopy posadowione były na wysokości niwelacyjnej 89,16 - 89,48

m npm., a eksplorację prowadzono w nich do poziomu 87,25 (wykop 14/2008) - 87,90 (wykop 12/2008) m npm.

Głównym celem eksploracji analizowanych jednostek badawczych było rozpoznanie reliktyw domniemanej średniowiecznej przypory zamkowej. W trakcie badań okazało się, iż szkarpa zamkowa przesunięta jest o około 0,25 m na wschód w stosunku do istniejącej obecnie. Lico północne muru obwodowego zamku wysunięte było o około 0,22 m przed płaszczyznę elewacji północnej spichlerza. Korona tegoż muru zachowana była na poziomie niwelacyjnym 88,52 m npm., a obserwowano go do wysokości 87,37 m npm. Zbudowany był on z cegieł „palcówek”, układanych na zaprawie wapiennej w wątku gotyckim. W czasie tej samej akcji budowlanej co budowa obwodu, powstała także przewiązana z nim przypora, o szerokości około 1,80 m, przy długości około 3,35 m. Korona szkarpy znajdowała się na poziomie około 88,30 m npm, w partii lica zachodniego, zaś lico wschodnie zachowane było dopiero na 87,77 m npm. Przypora nie była położona zupełnie prostopadle względem reliktyw muru obwodowego, ale z lekkim odchyleniem w kierunku północno-zachodnim. Zbudowano ją z pełnego muru ceglanego, ułożonego w wątku gotyckim z cegieł „palcówek”, na zaprawie wapiennej. Oprócz murów zamku średniowiecznego w wykopie zarejestrowano także młodsze struktury murowane. Była to dolna część północnego muru magistralnego spichlerza, zbudowana bezpośrednio na północnym murze obwodowym zamku, mur fundamentowy przypory spichlerza, o długości około 1,50 m i zachowanej szerokości 1,08 m (z licem zachodnim skutym w trakcie budowy warsztatu) z własnym fundamentem z dużych erytyków i fragmentów cegieł zalanych zaprawą wapienną (posadowiony na około 88,15 m npm.) oraz mur wschodni parterowego budynku warsztatów, pochodzących z czasów PRL, który dostawiono do zachodniego lica przypory i zachodniej elewacji spichlerza (posadowienie fundamentu na około 88,60 m npm.).

2.3 Rejon południowego domu zamkowego

2.3.1 Wykopy 1/1980, 1a/1980 i 2/1981

Jednostki badawcze o podanych wyżej numerach eksplorowane były przez MOK, a informacje na ich temat podane zostaną w tym miejscu w wer-

sji skróconej. Wykopy 1/1980 i 2/1981 wytyczone zostały pomiędzy ulicą Zamkową, a wschodnim licem wschodniego muru magistralnego magazynu (współczesnego budynku wykorzystującego częściowo mury dawnego domu zachodniego). Położony przy południowo-wschodnim narożniku rzeczonoego obiektu i oddalony od jego muru o 1,50 m, wykop 1/1980 miał wymiary 2,50 x 5,0 m, zaś do jego południowej krawędzi doklejony został niewielki, nieregularny sondaż 1a/1980, zajmujący 2,51 m². Jednostka 2/1981 (mierząca 5,50 x 7,50 m, z poszerzeniem w południowo-wschodnim narożniku o prostokąt mierzący 1,50 x 3,0 m) wytyczona została bliżej środkowej partii wschodniego muru magistralnego magazynu. Początkowy poziom eksploracji znajdował się na około 89,50 m npm., a prowadzono ją do głębokości 85,20 (w wykopie 2/1981)-87,90 (w 1/1980) m npm.

Na poziomie około 89,00 m npm., w wykopie 1/1980 natrafiono na doskonale zachowany południowy mur obwodowy zamku (zinterpretowany tak w trakcie badań IAUŁ), z obiema partiami licowymi. Miąższość odsłoniętego reliktu miała około 1,80 m. Zbudowany był on z cegieł wiązanych w wątku gotyckim, a kładzionych na zaprawie wapiennej. Zachowana dokumentacja rysunkowa ukazuje mur, w którym lico zostało zmurowane starannie, choć w górnej jego partii widoczne były pewne nieregularności, polegające na zastosowaniu dwóch główek obok siebie w trzech następujących po sobie warstwach. Badania prowadzone w jednostce 2/1981 doprowadziły do odsłonięcia w południowej jej części odcinka muru o orientacji równoleżnikowej, którego relacji względem wschodniego muru domu zachodniego nie ustalono, albowiem na przestrzeni ok. 1,50 m od tegoż mur był zniszczony przez współczesny wkop związany z budową studzienki. W licu reliktu zarejestrowano obecność zawalonego łuku o rozpiętości około 2,50 m. Opisany mur, w świetle badań nad jego kontynuacją w kierunku wschodnim (wykopy 17/2008 i 25/2009) postrzegać należy jako północny mur magistralny południowego domu zamkowego, do szczegółów konstrukcyjnych którego wrócimy w dalszej części tekstu. Nawarstwienia kulturowe zarejestrowane w wykopie 2/1981, istotne dla badań nad stanowiskiem, omówione zostaną w kontekście stratygrafii wykopu 32/2009.

2.3.2 Wykopy 8/2007 i 24/2009

Wykop 8/2007 wytyczony został na terenie trawnika przed kamienicą, na południe od chodnika prowadzącego do budynku, a w bezpośrednim sąsiedztwie parkanu odgradzającego teren posesji od strony ul. Zamkowej (od strony zachodniej). Jednostka ta miała kształt nieregularny, a jej powierzchnia zajęła łącznie 4,20 m². Wykop 24/2009 doklejony został do południowej krawędzi wcześniej wymienionej jednostki, a z przesunięciem około 0,50 m na zachód od wykopu 10/2008. Miał on wymiary 2,00 x 5,00 m, z przyległym od strony zachodniej aneksem mierzącym 0,60 x 1,40 m. Wykopy położone były na poziomie 89,47-89,61 m npm., a eksplorowano je do 87,45 m npm. (wykop 24/2009)-88,20 m npm.

W analizowanych jednostkach badawczych odkryto trzy struktury murowane o różnej chronologii. Najstarszym był odcinek południowego muru obwodowego zamku średniowiecznego (a jednocześnie południowego muru magistralnego domu południowego) i przewiązanej z nim, prostopadłej przypory. Korona muru obwodowego zachowana była na wyrównanej wysokości niwelacyjnej około 88,57-60 m npm., natomiast korona przypory sięgała około 88,50-88,20 m npm., ze spadkiem w kierunku południowym. Lico południowe przypory zachowane było niżej - na wysokości około 88,10 m npm. W wykopie 24/2009 odsłonięto lico południowe oraz lico zachodnie szkarpy, która miała długość około 3,40 m, zaś jej szerokość nie przekraczała około 2,25 m (w odległości około 0,50 m na wschód od wykopu 24/2009 znajdował się wykop 10/2008, w którym nie obserwowano już jej reliktyw). Mury średniowieczne zbudowane były ze starannie układanych cegieł „palcówek”: całych w licu i całych, bądź połówki w miąższości muru, wiązanych przy pomocy mocnej zaprawy wapiennej, z zastosowaniem regularnego wątku gotyckiego. Na przedłużeniu przypory, ale wewnątrz domu południowego odkryto zachodni fragment północnego boku prostokątnego w przekroju muru, przewiązanego z obwodem, a wysuniętego na około 0,80 m przed jego północne lico. Relikt ten, przypominający lizenę (stąd też dalej podobne struktury będziemy umownie nazywać „lizenami”), był w istocie wezłowie gurtu rozdzielającego niegdyś wnętrze domu na lokalności. Od strony północnej odpowiadała mu analogiczna „lizeną” zidentyfikowana w wykopie 17/2008.

Wzdłuż zachodniej krawędzi wykopów, pod współczesnym parkanem, zidentyfikowano mur zbudowany na niestarannym, gruzowym fundamencie, zalany słabo wiążącą zaprawą wapienno-piaskową, poziom posadowienia którego znajdował się na 87,80 m npm., zaś strop na około 89,45 m npm. Powyżej obserwowano zachowaną tylko na wysokość dwóch cegieł partię naziemną, zmurowaną z wtórnie użytych „palcówek”, w większości ułożonych w wątku główkowym. Najbardziej prawdopodobnym jest, iż była to pozostałość zachodniego muru więzienia pruskiego, zbudowanego u schyłku wieku XVIII. O tym, że zamek był *...opasany wysokim murem...* wspominał Franciszek Paluszkiewicz jeszcze w 1902 roku²⁴, a mur ten jest także widoczny (choć słabo) na jednej z archiwalnych fotografii. Dwa fragmenty północnego odcinka tego samego ogrodzenia rozpoznano w wykopach 19/2008 i 23/2008. Ponad destruktem omówionego muru zbudowano w latach międzywojennych obecnie istniejący parkan, ale obie struktury rozdzielała warstwa gliniasta.

2. 3. 3 Wykop 10/2008 i 17/2008

Wykop 10/2008 założony został na trawniku przed kamienicą, po południowej stronie chodnika prowadzącego do tegoż budynku, a miał wymiary: 3,00 x 8,00 m. Wykop 17/2008, (1,50 x 5,00 m) położony był na północ od jednostki 10/2008, stykając się z nią w północno-zachodnim narożniku. Oba wykopy położone były na podobnej wysokości: 89,44-89,60 m npm. Wykop 10/2008 eksplorowano najgłębiej do poziomu niwelacyjnego 84,02 m npm., dalej badania prowadząc przy pomocy świdra, do głębokości 83,72 m npm., podczas gdy eksplorację w jednostce 17/2008 zakończono na 86,30 m npm., przegłębiając ją przy pomocy świdra do 84,77 m npm.

Prace badawcze w analizowanych jednostkach doprowadziły do rozpoznania południowego muru obwodowego zamku, będącego jednocześnie południowym murem domu południowego, a także północnego muru magistralnego tego domu. Pierwszy z wymienionych murów odsłonięty został w środkowej partii wykopu 10/2008. Zorientowany był on na osi wschód-zachód, a jego korona znajdowała się na poziomie około 88,40-45 m npm. Mur ten, w partii jego lica południowego odsłonięto do poziomu

84,02 m npm., natomiast w północnej do około 84,13 m npm. Był to pełny mur ceglany, zbudowany na całej zachowanej wysokości z cegieł „palcówek”, układanych w regularnym wątku gotyckim, na zaprawie wapiennej. Spoiny między cegłami były zagładzane, nie zaobserwowano ich profilowania. Miąższość muru, do wysokości 84,60 m, miała około 1,85 m. Na tym dopiero poziomie, w partii fundamentowej, w strefie południowego lica poszerzał się on za pomocą schodkowej odsadzki, o sześciu (odsłoniętych w wykopie) uskokach do szerokości około 2,15 m. Następne stopnie tejże odsadzki znajdowały się na następujących poziomach niwelacyjnych: 84,60, 84,50, 84,39, 84,29, 84,17, 84,07 m npm., czyli wysunięcie cegieł na zewnątrz miało miejsce w każdej kolejnej warstwie. Od strony północnej, do wspomnianego wyżej poziomu eksploracji odsadzek nie stwierdzono. Płaszczyzna lica północnego kurtyny była doskonale zachowana, choć zauważyć należy, iż lepiej zachowane były cegły poniżej głębokości 87,80 m npm., których powierzchnia nie uległa w ogóle dostrzegalnej makroskopowo erozji. Wpływ na tak doskonałą konserwację struktur murowanych miał fakt podsypywania ich nawarstwieniami piaszczystymi już w momencie budowy zamku, co zostanie omówione w dalszej partii tekstu. Powyżej wysokości 87,80 m npm., powierzchnia cegieł była chropowata, a ich barwa była nieco ciemniejsza niż wcześniej opisanych. Jak wykazały obserwacje dokonane w wykopie 10/2008, a także w 17/2008, na tym właśnie poziomie znajdował się pierwotnie pierwszy poziom użytkowy kamienicy południowej. Inaczej przedstawiała się sprawa lica południowego muru obwodowego, które aż do wysokości niwelacyjnej około 85,60 m npm., w zasadzie nie istniało, a poniżej tegoż poziomu, do korony odsadzek fundamentowych było silnie zwietrzałe. Na ten stan rzeczy złożyło się kilka przyczyn, które wypada w tym miejscu skrótowo omówić. Zauważyć należy, iż wznosząc murowane *castrum* sztucznie podniesiono poziom użytkowy w stosunku do otaczającego go terenu, o około 3,20 m, narzucając do środka masy ziemi, brak podobnego nasypu przy licu zewnętrznym spowodował, że mur narażony był na wietrzenie i wypłukiwanie, o czym świadczyły zerodowane cegły, obserwowane w tymże licu do poziomu około 85,60 m npm. Podczas nowożytnych działań

24 F. Paluszkiewicz, op. cit., s. 397.

remontowych rozebrano południowy mur obwodowy, a teren po obu jego stronach został wyrównany poprzez nadsypanie obszaru na zewnątrz; w tym też czasie wyrabowano najpewniej część cegieł z lica południowego. Do dalszych jego zniszczeń, widocznych przede wszystkim w postaci wyrwy we wschodniej części muru, doszło podczas próby budowy schronu, prowadzonej w 1939 roku przez właściciela posesji. Należy nadmienić, iż bardzo zły stan zachowania substancji murowanej wymusił ograniczenie przestrzeni eksplorowanej w południowej części wykopu. Względy BHP nie pozwoliły także na kontynuację prac wykopaliskowych po ukazaniu się lustra wód gruntowych, które na południowym odcinku jednostki badawczej pojawiło się na poziomie 84,12 m npm., zaś w północnej na 84,20 m npm.

Fundament północnego muru magistralnego południowego domu zamkowego zachowany był od wysokości niwelacyjnej 89,15 m npm. i miał miąższość 1,26 m (Ryc. 4). Z jego lica południowego i północnego wysunięte były „lizeny”, integralnie związane z tymże murem. Wszystkie elementy konstrukcyjne rozpoznanego muru zbudowane były z cegieł „palcówek”, układanych na zaprawie wapiennej w wątku gotyckim z pewnymi nieregularnościami, jak stosowanie kilku główek obok siebie w tej samej warstwie. Tak jak wszystkie rozpoznane, położone od strony dziedzińca mury domów zamkowych, także i omawiany zbudowany został w odmianie fundamentu filarowo-łękowego, polegającej na zastosowaniu ciągłej ławy poszerzonej łękami konstrukcyjnymi, tworzącej w grubości muru rodzaj wnęk. W wykopie odsłonięto zachodnią część łęku, o wykroju półkolistym, u węzłowania zamykającego się odsadzką obserwowaną na wysokości niwelacyjnej 86,97 m npm. Zdwojony łęk przykrywający zaślepioną wnękę miał szerokość około 1,12 m, a głębokość tejże wnęki to około 0,60 m. Przypuszczać można, iż rozpiętość łęku osiągała około 3,20-3,50 m, a sięgał on około 88,00 m npm. Dodać należy, iż poziom użytkowy wnętrza domu południowego, w wykopie 10/2008 łączony z warstwą 30, a w jednostce 17/2008, ze stropem warstwy 31, umiejscowiony był na poziomie niwelacyjnym około 88,00 m npm., czyli na wysokości zamknięcia łęku, podsyanego warstwą piaszczystą. „Lizena” południowa wysunięta była na około 0,40 m przed lico południowe omawianego muru, a jej korona zachowana była na

poziomie 88,68 m npm. Nieznana jest szerokość tegoż elementu, niemniej zwraca uwagę jego położenie w linii „lizeny” odkrytej przy północnym lico południowego muru obwodowego zamku (wykop 8/2007). Wskazuje to na prawdopodobieństwo istnienia w tym miejscu gurtu, przerzuconego pomiędzy obiema „lizenami”, pełniącymi wobec tego rolę wezglowia. Prawdopodobieństwo to umacnia fakt nieznacznego odchylenia górnej partii „lizeny” z wykopu 17/2008 w kierunku południowym, co może mieć związek z przejściem z profilu prostego gurtu, w półkolisty, bądź ostrołukowy. Na przedłużeniu „lizeny” południowej, po drugiej stronie muru (czyli od strony dawnego dziedzińca), znajdowała się północna, wysunięta na około 0,65 m przed lico, a zachowana dopiero od głębokości 87,80 m npm. Sądzić można, iż był to element artykulacji elewacji północnej domu zamkowego, pełniący jednocześnie ważne funkcje konstrukcyjne, jako płytka przypora.

Calec - warstwę 46, czyli ciemnożółto - zieloną glinę na żółtych piaskach (czytelnych w odwiercie od poziomu około 83,95 m npm.) odsłonięto w południowej części jednostki badawczej 10/2008 (na południe od muru obwodowego), gdzie jej strop zalegał na wysokości niwelacyjnej około 84,30 m npm (Ryc. 9). Napływ wód gruntowych uniemożliwił niestety dotarcie do calca po północnej stronie muru kurtynowego. Jako sekwencję I wyodrębniono jednostki stratygraficzne związane z budową zamku, a więc dokumentujące budowę muru obwodowego i nasypu niwelacyjnego we wnętrzu *castrum*. W calcu powstał wkop fundamentowy, wypełniony szarą, mokrą gliną z wtętami gliny zielonej, żółtej i spalenizny (warstwa 47), obserwowany przy południowym lico muru, którego spągu nie udało się odsłonić. Wkop ów był szerszy od lica muru o około 0,40 m, a kiedy powstawał został oszalowany, o czym zaświadcza warstewka rozłożonego drewna na jego krawędzi. Strop wkopu fundamentowego przylegał do korony drugiego (od góry) uskoku odsadзки poszerzającej mur w partii fundamentowej. Na tym zamknąć należy nawarstwienia związane z budową zamku, jakie rejestrować można po południowej stronie obwodu warownego. Zupełnie inaczej przedstawiała się sytuacja po północnej stronie muru obwodowego. Z pierwszą sekwencją należy tam bowiem łączyć szereg warstw niwelacyjnych (o numerach: 50, 49, 48, 47, 40, 39, 38, 37, 32a, 32, 33, 33a oraz 31), zalegających od najgłębszego

poziomu eksploracji (84,00 m npm.), po około 87,60-70 m npm., czyli o łącznej miąższości ponad 3,50 m. Omawiane jednostki stratygraficzne, to przede wszystkim nasypowy piasek, z wtrętami próchnicznymi, gliniastymi i wtrętami spalenizny, za pomocą którego znacznie podniesiono poziom użytkowy we wnętrzu *castrum* już w momencie jego budowy. Od warstw piaszczystych odróżnia się wyraźnie warstwa 37, którą tworzą cegły i ich fragmenty nie użyte w procesie budowy (bez drobnych nawet wtrętów zaprawy wapiennej), miąższość której to warstwy, ze stropem na wysokości około 86,30 m npm., wzrastała od około 0,08 m przy południowym licu kurtyny, do około 0,50 m w odległości 1,60 m od tejże. Wobec wykluczenia interpretacji warstwy 37 jako budowlanej, sądzić należy, iż przyczyną jej zdeponowania była przede wszystkim chęć wyizolowania wnętrza domu zamkowego od wilgoci wynikającej z podsiąkania wód gruntowych. Z sekwencją I identyfikować też należy dołek posłupowy (warstwa 34), najpewniej relikwyt rusztowania osadzonego w piaszczystym nasypie. Jako II sekwencję stratygraficzną wydzielono najstarsze warstwy użytkowe, a mianowicie spaleniznę z próchnicą we wnętrzu domu (warstwa 30), ze stropem na około 87,70 m npm. i miąższości około 0,02-0,05 m, a także zalegającą na niej szarobrunatną próchnicę z wtrętami gliniastymi i drobnymi wtrętami gruzowymi (warstwa 29) oraz ciemnożółty piasek z gruzem w stropie (warstwa 27b), sięgające 88,00 m npm. Z tą samą sekwencją identyfikować można warstwy zdeponowane poza zamkiem, u podnóża jego muru, ze stropem na około 84,60 m npm (warstwy 44 i 45). Następna, III sekwencja, wydzielona po północnej stronie muru obejmuje nawarstwienia gruzowe z przekładkami próchniczno-piaszczystymi (warstwy 17, 26, 27, 27a i 28), ze stropem na wysokości niwelacyjnej około 88,30-88,50 m npm. Sekwencja ta dokumentuje działania o charakterze rozbiórkowym; najpewniej rozbiórkę domu południowego i znaczne obniżenie południowego muru kurtynowego. Na warstwach tych odłożyła się użytkowa (?) jednostka 16 - zbity piasek z wtrętami spalenizny i grudkami gliny. Brak poziomów, które można by było datować na 2 połowę XV stulecia sugerować może niwelację, jaka mogła nastąpić przed działaniami rozbiórkowymi. W tym samym czasie po południowej stronie muru obwodowego zdeponowana została grupa nawarstwień (jednostki: 42a, 42, 41, 36, 35, 34, 24,

23a, a najpewniej także 21a, 21, 20, 19 i 6a) ze stropem na wysokości niwelacyjnej około 88,50 m npm., i znacznej miąższości około 3,0 m, którą postrzegamy jako niwelację - podniesienie poziomu użytkowego po rozbiórce południowego muru obwodowego. Związana ona była najpewniej z organizacją znanego z źródeł pisanych *przygródka*. Warstwy rzeczzonej sekwencji były zupełnie przemieszane, ale zawierały materiał jednolity chronologicznie, który nie był starszy niż 1 połowa XVI stulecia. Brak zróżnicowania wewnętrznego warstw, jakie musiałoby nastąpić w wypadku naturalnego procesu ich depozycji wskazuje, iż nie odkładały się one na sposób typowych, przemurnych warstw śmietniskowych. Możliwe natomiast, iż jest to materiał pozyskany z wnętrza zamku - najpewniej z dziedzińca i „przerzucony” na drugą stronę rozbieranego muru obwodowego. Sekwencję IV, wydzieloną po północnej stronie muru, stanowi gruzowa warstwa 15 (strop na około 88,40-88,80 m npm.), związana - jak na to wskazują obserwacje poczynione w wykopie 17/2008 - z rozbiórką muru północnego dawnego domu południowego zamku, który istniał dłużej niż południowy mur obwodowy. Z tą też sekwencją identyfikować można wszystkie nawarstwienia (jednostki 1b, 1c, 1d, 1f i 1g) sięgające warstw niwelacyjnych w obrębie dziedzińca, czyli na północ od domu południowego, będące najpewniej wypełniskiem wkopu rozbiórkowego. Zdeponowane w okresie nowożytnym warstwy 12, 11, 10, 9 i 8, to sekwencja V, o miąższości około 0,30-0,50 m i stropie na wysokości niwelacyjnej około 88,90-89,00 m npm. Warstwę 6 (ciemnobrunatna próchnica z wtrętami gliniastymi), o miąższości około 0,20-0,45 m ze stropem na około 88,50-75 m npm., zdeponowaną na całej powierzchni południowej części wykopu postrzegać można natomiast chyba już z pierwszą, a jednocześnie jedyną zachowaną w wykopie warstwą użytkową *przygródka*. Sekwencję VII stanowią wkopy, powstałe w XIX-XX stuleciu oraz nawarstwienia niwelacyjne, wewnątrz których znalazły się przemieszane nawarstwienia wczesno nowożytne i nowożytne. Wyróżniono cztery wkopy, spośród których wspomnieć można obszerny dół na wapno o głębokości około 1,30 m, po północnej stronie muru obwodowego, na którego spągu zalegała cienka warstwa wapna (13) oraz wkop związany z budową w 1939 roku schronu, wypełniony warstwami 7 i 7a. Wybuch wojny nie pozwolił na ukończenie wspomnianej in-

westycji (informacja p. Włodzimierza Szymczaka); do wkopu wrzucono więc nagromadzone materiały i zalano je zaprawą wapienną z wtrętami cementu. W ten sposób powstał dość luźno związany spoiwem relikw o wymiarach około 1,50 m x 1,50 m, z koroną na około 88,14 m npm.

2.3.4 Wykopy 15/2008 i 25/2009

Wykop 15/2008 miał wymiary 1,50 m x 2,40 m, a założono go przy zachodniej elewacji kamienicy, w rejonie jej południowo-zachodniego narożnika, zaś wykop 25/2009 (1,50 x 2,00 m) wytyczony został na północ od wymienionego, w narożniku pomiędzy zachodnim murem kamienicy, a południowym murem ganku prowadzącego do tegoż budynku. Jednostki położone były na podobnym poziomie 89,30-89,62 m npm. Wykop 15/2008 eksplorowano do 86,08 m npm., a badania w 25/2009 doprowadzono do głębokości 87,21 m npm.

Podczas eksploracji wykopów odsłonięto dalsze odcinki południowego muru obwodowego zamku (w wykopie 15/2008) oraz północnego muru magistralnego domu zamkowego (w wykopie 25/2009), a także fundamenty kamienicy (w obu jednostkach badawczych). Korona muru obwodowego zachowana była na wysokości 88,95 m npm. Był on zbudowany z cegieł „palcówek”, układanych na zaprawie wapiennej, w wątku gotyckim, choć z dość licznymi zakłóceniami w postaci dwóch, lub więcej główek znajdujących się obok siebie w tej samej warstwie. Przed ów mur, w stronę północną, wysunięta była na 0,80 m „lizena”, z koroną na analogicznej wysokości co wyżej podana, którą najpewniej postrzegać można jako południowe wezłowie gurtu otwierającego się niegdyś na wewnątrz domu wschodniego. Na całej swej wysokości była ona przewiązana z obwodem i zbudowana w ten sam sposób co on. W górnej partii muru obwodowego (pełniącego też funkcję południowej ściany południowego domu zamkowego) i „lizeny” zaobserwowano otwory maczulcowe. Północny mur magistralny domu południowego dochował się tylko w poziomie fundamentu, z koroną na około 89,30 m npm., natomiast jego lico zachowane było nieco niżej, od poziomu 89,19 m npm. Omawiany mur wzniesiony został jednocześnie ze starannie ułożonych cegieł „palcówek”, układanych na zaprawie wapiennej. Fundament ten zbudowano w analogicznej technice, co scharakteryzowane już

odcinki muru z wykopów 2/1981 i 17/2009, z ciągłą ławą i wnękami przykrytymi łukowymi przęsłami. W wykopie obserwowano podwójny łęk: dolny o wysokości jednej wozówki i jednej główki oraz górny o wysokości dwóch wozówek. Głębokość wnęki to około 0,55 m. Najwyższy punkt sklepienia łuku znajdowała się na poziomie około 88,20 m npm., a jego wykrój był łagodnym ostrołukiem, załamany w bliskości połączenia z filarem od strony wschodniej; rekonstruowana, maksymalna rozpiętość łuku, to około 2,00 m. Nadmienić wypada, że przy budowie korzystano także z cegły specjalnie przycinanej (klienów), stosując ją głównie do zmurowania kłucza. Z filarem wschodnim związany był też występ muru - „lizena”, zachowana od poziomu 88,10 m npm., wysunięta około 0,20 m przed lico w stronę południową, odpowiadająca opisanej już „lizenie” z wykopu 15/2008. Pomiędzy nimi rozpięty był nie istniejący już gurt. Po rozbiórce południowego domu zamkowego, czego dokonano przed latami 60. XVI stulecia, zaistniała konieczność likwidacji dawnego przejścia pomiędzy budynkami a nadal użytkowanym domem wschodnim, co zrealizowano poprzez podmurowanie odcinka pomiędzy wezłowiami skutego gurtu. Wykonano to w sposób niestaranny, z zastosowaniem dużej ilości zaprawy, cegieł i gruzu ceglanego oraz eratyków, a prace te wykonano najpewniej w szalowanych wkopach. Poziom posadowienia fundamentu omawianego muru znajdował się na 86,40 m npm., a sięgał on do 88,60 m npm. Powyżej wymienionej ostatnio niwelacji brak jednak naziemnej partii muru XVI-wiecznego, który został rozebrany, a na jego miejscu osadzono następny fundament, związany już integralnie z zachodnim murem magistralnym obecnej kamienicy (z koroną na 88,79 m npm.), który należałoby wobec tego datować na XIX stulecie. Wyżej ułożono warstwę wyrównawczą z eratyków i cegieł, a na niej posadowiono mur zbudowany z cegieł układanych w wątku główkowym.

2.4 Rejon wschodniego domu zamkowego

2.4.1 Wykopy 3/2007, 13/2008, 18/2008 i 28/2009

Ułożone one zostały w narożniku zawartym pomiędzy południowym licem południowego muru magistralnego kamienicy, a licem wschodnim muru ogrodzenia dostawionego do jej narożnika od strony południowej. Wpierw założono tam

jednostkę 3/2007, która była próbnym sondażem o wymiarach 1,50 x 4,00 m (położonym w obrębie później eksplorowanego wykopu 13/2008). Badania w tym rejonie kontynuowano w następnych latach w trzech nowych jednostkach badawczych: 13/2008 (wymiary 2,00 x 2,50 m), 18/2008 (2,00 x 2,50 m) i 28/2009 (3,00 x 4,00 m). Omawiane wykopy położone były na wysokości 88,08 m npm. (przy ogrodzeniu) - 87,45 (wschodnia krawędź 18/2008) m npm. Najgłębiej eksplorację prowadzono w wykopie 28/2009 - do 84,53 m npm.

W wykopach zarejestrowano złożoną stratyografię struktur murowanych. Najstarszy ich horyzont związany był z funkcjonowaniem w tym miejscu budynku o wymiarach około 4,25 x 4,25 m, najpewniej wieżowego, którego bok wschodni był jednocześnie odcinkiem muru miejskiego (Ryc. 5). Budynek ten powstał w tym samym czasie, co obserwowany w wykopie południowy mur obwodowy zamku, stanowiący zarazem jego północy bok. Wszystkie te mury były ze sobą w pełni przewiązane. Odsłonięty w wykopie odcinek południowego muru obwodowego zachowany był poniżej spągu nowożytniej odsadzki fundamentowej, czyli od poziomu 86,18 m npm. Zbudowany był on, podobnie jak przewiązane z nim mury z cegieł „palcówek”, układanych w wątku gotyckim na zaprawie wapiennej. Od wschodu łączył się z nim wschodni mur wieży, tożsamy ze wschodnim odcinkiem obwarowań miejskich. Korona tegoż reliktu obserwowana była w bezpośredniej bliskości kamienicy od 86,90 m npm., choć ślady jego skucia, tkwiące w nowożytnym murze budynku, widoczne były już na 88,05 m npm. Dalej w kierunku południowym mur został skuty aż do głębokości 86,37 m npm., w trakcie zakładania XX-wiecznej instalacji kanalizacyjnej. Miał on znaczną szerokość, sięgającą około 2,15 m. Zachodni mur budynku wieżowego zachował się pod odsadzką zbudowanego na nim muru nowożytnego. Na jego koronie zalegał miał ceglany związany z rozbiórką, zaś w partii licowej obserwować go było można od poziomu 86,18 m npm. Grubość muru nie została rozpoznana, choć sugerując się parametrami przeciwległej wieży odsłoniętej w wykopie 11/2008 sądzić można, iż miał on około 1,10-1,55 m. Z uwagi na bardzo trudne warunki eksploracji udało się odsłonić tylko niewielki, mierzący około 1,10 m długości, fragment

południowego muru budynku wieżowego, korona którego znajdowała się na około 85,38 m npm. Mur ten zbudowany był w wątku gotyckim, z cegieł „palcówek” układanych na mocno wiążącej zaprawie wapiennej. Jego miąższość nie została określona, jednak przyjmując iż wyżej rejestrowany mur nowożytny został posadowiony na średniowiecznym (z cofnięciem z linii lica południowego o około 0,55 m) uznać można że miał on około 1,60 m.

Oprócz opisanych wyżej murów gotyckich w omawianych wykopach badano także nowożytne struktury murowane. W płaszczyźnie lica południowego muru kamienicy odkryto mur zbudowany z cegieł „palcówek”, ułożonych na zaprawie wapiennej w wątku główkowym, obserwowany aż do poziomu gdzie pokryty jest on tynkiem. Z posadowieniem tegoż muru związana była wspomniana już odsadzka fundamentowa, o szerokości około 0,28 m, której strop znajdował się na 86,80 m npm. Tworzył ją nawis z niewielkich kamieni eratycznych i fragmentów cegieł, zalanych zaprawą wapienną. Od strony zachodniej, na około 87,78 m npm., znajdowała się korona muru nowożytnego o analogicznych cechach konstrukcyjnych, co wyżej opisany, z płytką odsadzką na poziomie niwelacyjnym 86,90 m npm. Na głębokości 86,82 m npm., zarejestrowany został w wykopie 13/2008 strop jego odsadzki fundamentowej, z kamieni i fragmentów cegieł, pokrytych grubą warstwą zaprawy wapiennej, który wylano bezpośrednio na warstwę mialu ceglanoego, pochodzącego z destrukcji zachowanego niżej średniowiecznego muru zachodniego wieży. Poza zasięgiem średniowiecznego budynku wieżowego zachodni mur nowożytny fundamentowany był na gruzie ceglany przełany zaprawą, a poziom posadowienia fundamentu znajdował się na 85,88 m npm. Należy dodać, iż opisany mur nowożytny został doklejony do lica muru południowego kamienicy. Wydaje się również, iż jego fundamentowanie nakłada się nieznacznie na odsadzkę fundamentową wspomnianego muru kamienicy, choć znajdują się one nieomal na tym samym poziomie i przypuszczać można, że powstały w zbliżonym czasie. Do opisanego wyżej muru nowożytnego dostawiony zapewne został (lub, co mniej prawdopodobne - został przezeń przecięty) mur posadowiony na południowym i wschodnim murze średniowiecznego budynku wieżowego. Nadmienić należy, iż mur ten

w przeważającej części nie został zbudowany wprost na starszych pozostałościach, ale oddziela go od nich warstwa dość oszczędnie przelanego zaprawą gruzu ceglanego. Od poziomu niwelacyjnego około 86,48 m npm., zarejestrowano jego struktury mury, wykonane z dwóch warstw eratyków (strop na głębokości niwelacyjnej około 87,00 m npm.), na których układano cegły (gotyckie wtórnik i cegły nowożytny) w wątku główkowym - korona tej partii muru sięgała około 87,50 m npm. Wewnątrz opracowanych płaszczyzn licowych znajdowało się chaotyczne wypełnisko - fragmenty cegieł i eratyki. Spoiwem zarejestrowanym w partii muru wykonanej z eratyków była glina, w murze ceglanym stosowano natomiast zarówno glinę, jak i słabo wiążącą zaprawę wapienną. Zastosowanie takiego spoiwa stwierdzono także w przypadku domniemanej przypory, wysuniętej przed lico południowe analizowanego muru, mającej około 0,70 x 0,70 m. Dostawiony do kamienicy od strony południowej budynek, którego pozostałością były wymienione mury nowożytny nie został wyobrażony na planie Gaszyńskiego, ani też na rycinie z Albumów Stronczyńskiego, co karze łączyć go z zamkiem późnonowożytnym, być może przebudową M. Skórzewskiego z 2 połowy XVIII wieku. Sądzić natomiast można, iż zachodni mur nowożytny został wtórnie wykorzystany jako wschodnia ściana magistralna domostwa przedstawionego na wymienionej rycinie, a nie figurującego na planie, stąd zbudowanego najpewniej w 2 tercji XIX stulecia. Najpóźniejszym z analizowanych w opisywanym kompleksie wykopów było zbudowane w międzywojniu ogrodzenie posesji. Fundamentowane ono było na głębokości około 88,15 m npm., nie bezpośrednio na koronie muru nowożytnego, ale na warstwie ciemnoszarej próchnicy.

2.4.2 Wykop 11/2008

Wykop założony był pomiędzy wschodnim licem późnonowożytny przypory spichlerza (pierwszej od strony wschodniej w północnej elewacji budynku), współczesnym betonowym murkiem osłaniającym wejście do kotłowni (rozebrany w trakcie eksploracji) od strony wschodniej, od północny i zachodu zaś betonowym kanałem wentylacyjnym. Od strony południowej wykop doklejony został do lica północnego, północnego muru młyna. Tym samym miał on nieregularne wymiary: 2,70 m x 3,90

m x 4,80 m x 4,80 m, położony był na wysokości niwelacyjnej około 88,40-88,20 m npm., a najgłębiej eksplorowano go we wnętrzu wieży, gdzie osiągnięto poziom około 84,75 m npm.

W analizowanej jednostce badawczej odsłonięto relikty średniowiecznego budynku, wysuniętego z północnej elewacji zamku, a spełniającego funkcję wieży latry nowej (Ryc. 6). Budowla ta miała rzut czworoboku, o boku około 4,00 m, powstałego poprzez dowiązanie do północnego muru obwodowego zamku jej murów: wschodniego i zachodniego, połączonych murem północnym. Komora wewnętrzna budowli mierzyła około 0,80 m x 2,12 m. Miąższość murów budowli była różna: mur zachodni miał około 1,55 m, podczas gdy wschodni mierzył tylko około 1,10 m. Parametry muru północnego pozostają nieznane, albowiem został on zniszczony betonowym kanałem wentylacyjnym i badania w rejonie jego lica zewnętrznego nie były możliwe. Wieża zbudowana została w technice pełnego muru ceglanego, z zastosowaniem cegieł „palcówek”, kładzionych na zaprawie wapiennej, w wątku gotyckim, z dość często spotykanymi nieregularnościami, jak kilka główek ułożonych obok siebie, czy ułożenie cegły podstawą do płaszczyzny lica. Mur wschodni, z koroną zachowaną na poziomie około 88,10 m npm., w partii lica wschodniego zachowany był od poziomu około 87,32 m npm. Do wysokości niwelacyjnej około 85,90 m npm., był on przewiązany z północnym murem obwodowym zamku i jego odsadzką, a poniżej tego poziomu przewiązanie było wtórne, dokonywało się mianowicie za pomocą strzępi wysuniętych z muru obwodowego. Od poziomu około 85,20 m npm., obserwowano odspojone lico zachodnie analizowanego muru, zaś poniżej około 85,00 m npm., w zasadzie już ono nie występowało na skutek osunięcia (które uniemożliwiło głębszą penetrację komory). Obserwacja zachowanego w położonej obok współczesnej przybudówce (składzie popiołów z kotłowni), narożnika zewnętrznego omawianych murów wskazuje, iż są one w pełni przewiązane do najwyższej obserwowanej wysokości - 85,08 m npm. Na całej badanej wysokości badany mur wschodni przewiązany był także z murem północnym wieży. Na odsłoniętej przestrzeni muru wschodniego nie zaobserwowano odsadzek. Mur północny, którego korona zachowana była na

wysokości 87,88 m npm., przewiązany był, co już odnotowano, z murem wschodnim, a także z murem zachodnim. Na wysokości około 85,10 m npm, w murze północnym znajdowało się zamknięcie ostrołucznego otworu, związanego z odprowadzeniem nieczystości poza teren zamku, na skarpę i umożliwiającym oczyszczanie wnętrza. Nad otworem czytelny był łęk o wysokości równej długości jednej cegły, a zbudowany z cegieł układanych naprzemiennie - dwiema główkami, bądź wozówką w stronę lica; z uzupełnieniem w postaci cegły klinkowej (bądź obtłuczonej do takiej formy), z której zmurowano klucz łęku. Podobnie jak w murze wschodnim, także i w przesklepieniu otworu zaobserwowano osunięcie się lica. Otwór odpływowy odsłonięto na długość około 1,20 m i do głębokości 84,70 m npm. Względy BHP nie pozwoliły na dalszą eksplorację wykopu, przez co odsłonięcie nasady odpływu nie było możliwe. Mur zachodni wieży zachowany był od poziomu około 87,95 m npm. (partia lica wschodniego), zaś w licu zachodnim od 87,19 m npm. Koronę tegoż muru wykorzystano jako fundament dla przypory spichlerza. W analizowanym murze znajdowała się odsadzka, z koroną na poziomie 86,60 m npm. Cztery górne warstwy odsadzki nie były przewiązane z murami północnym i kurtynowym, a ułożono je z cegieł zwróconych podstawą na zewnątrz, pod kątem około 70°. Dwie górne warstwy ułożono wertykalnie, trzecią - horyzontalnie, czwartą zaś (najniższą z poukładanych pod kątem) znów wertykalnie. Poniżej 85,65 m npm., gdzie zarejestrowano wyrównawczą warstwę główek, profil odsadzki zmieniał się na pionowy. Na poziomie 84,90 m npm. zarejestrowano następny, wysunięty w kierunku wschodnim, uskok odsadzki. Na odcinku poniżej skosu odsadzka przewiązana jest z murem północnym wieży i z północnym murem obwodowym zamku (tu z użyciem strzępi), sądzić więc można, iż powstała ona w tym samym czasie co mur zachodni. Będący jednocześnie południowym murem wieży latrynowej północny mur obwodowy, zachowany był od wysokości 87,65 m npm. Na poziomie 86,65 m npm., zarejestrowano wysuniętą przed niego na 0,12 m odsadzkę. Od poziomu 85,90 m npm., w omawianym murze znajdowały się strzępia, zbudowane z wysuniętych główek oraz wozówek, cofniętych z płaszczyzny lica no około 0,10 m. Omawia-

ny mur przewiązany jest na całej swej wysokości z murem wschodnim i z zachodnim (z wyjątkiem skośnego profilu znajdującej się tam odsadzki).

2.4.3 Wykop 5/2007

Jednostka wytyczona została przy północnej elewacji budynku młyna, w jego północno-wschodnim narożniku. Wykop składał się z dwóch prostokątów: większego o wymiarach 2,00 x 5,00 m, zorientowanego na osi południkowej oraz mniejszego - doklejonego do jego boku wschodniego, a mającego wymiary 1,00 x 1,50 m. Położony był na stoku nasypu, na którym wznosi się dawny młyn, w miejscu o dość znacznym spadku w kierunku północnym, od 86,60 m npm., do 84,80 m npm. Wykop eksplorowany był najgłębiej do poziomu 83,18 m npm., który to poziom przegłębiono odwiertem do 82,33 m npm.

W wykopie odsłonięto dwa mury zamkowe, a mianowicie odcinek północnego muru obwodowego zamku oraz fragment północno-wschodniej, narożnej, przekątniowej szkarpy. Korona lica muru obwodowego zachowana była na poziomie około 86,05 m npm. Mur zbudowany był z cegieł „palcówek”, układanych w regularnym wątku gotyckim, na zaprawie wapiennej, z fugami w płaszczyźnie lica. Spoiwem była mocna zaprawa wapienna; fugi nie były specjalnie opracowywane, ale wyprowadzone do płaszczyzny lica i wygładzone. Do poziomu około 85,60 m npm., mur był zwietrzały i nosił ślady pożaru; na tym też poziomie znajdowała się niewielka odsadzka wysunięta na około 0,04 m, do której przylegał nasyp piaszczysty, zdeponowany w momencie budowy muru. Głębiej posadowione lico zachowane było w stanie idealnym aż do głębokości 83,80 m npm. Od tejże głębokości, będącej poziomem lustra wód gruntowych uległo ono odspojeniu i osiadło na około 83,70 m npm. Poniżej zaobserwowano brak dwóch warstw cegieł w licu, zaś dalsze przegłębienie wykopu okazało się niemożliwe, z uwagi na bardzo silne podmywanie odspojonego lica muru i przyległych doń grubych nawarstwień piaszczystych. Na zniszczonej koronie obwodu zamkowego zalegała warstwa wapiennej szlichty, ze stropem na poziomie ok. 86,35 m npm., powyżej której obserwowano pięć warstw wtórnie użytych „palcówek” w wątku główkowym, z cofnięciem ich w każdej następnej warstwie względem lica średniowiecznego. Był to wzniesiony w

XX wieku cokół pod mur magistralny młyna. W południowo-wschodnim narożniku wykopu odsłonięto fragmenty lica zachodniego przekątniowej przypory, z koroną zachowaną od poziomu 85,80 m npm. Mur zbudowany był w regularnym wątku gotyckim, z cegieł „palcówek” układanych na mocnej zaprawie wapiennej, wypełniających także miąższość reliktu. Na całej obserwowanej wysokości mur przypory przewiązany był z północnym murem obwodowym zamku średniowiecznego.

2.4.4 Wykopy 22/2008 i 26/2009

Wykopy te założono na nadwarciańskiej skarpie, przy wschodniej elewacji młyna. Wykop 22/2008, położony bliżej narożnika północno-wschodniego, miał rozmiary 2,00 x 4,00 m, wytyczono go na poziomie 87,08-87,43 m npm., a eksplorowano do głębokości 84,54 m npm. Dalej na południe założono jednostkę 26/2009, która uzyskała wymiary 5,00 x 5,00 m. Teren na którym założono wykop odznaczał się znacznym spadkiem w kierunku wschodnim, od około 86,97 m npm., do około 85,66 m npm. Eksplorację najgłębiej prowadzono do poziomu 81,90 m npm. Badania w omawianych wykopach przyniosły odkrycie odcinków wschodniego muru obwodowego oraz dwóch związanych z nim, prostopadłych przypór. Na przykładzie nawarstwień kulturowych zarejestrowanych w wykopie 26/2009 omówiona też zostanie stratygrafia we wschodniej części stanowiska.

W wykopie 22/2008, na poziomie niwelacyjnym 85,77 m npm., odsłonięto koronę wschodniego muru obwodowego zamku średniowiecznego, lico którego wysunięte było na około 0,72-0,80 m przed elewację młyna. Mur ten zbudowany był z cegieł „palcówek”, układanych w regularnym wątku gotyckim na zaprawie wapiennej. Z kurtyną przewiązany był prostopadły do niej mur przypory, korona którego znajdowała się na około 85,35 m npm. Miąższość tegoż muru miała około 1,75 m, a odsłonięto go na długości około 1,00 m. Szczegóły konstrukcyjne analizowanego reliktu przedstawiały się w sposób analogiczny do przedstawionego już obwodu, z tym, że dokładniej dało się w jego przypadku obserwować miąższość muru, zbudowaną z regularnie ułożonych cegieł. W obrębie opisywanego wykopu stwierdzono homogeniczność wszystkich murów średniowiecznych, co w

kontekście odkryć poczynionych wewnątrz domu północnego (przewiązanie dzielącego go gurtu z północnym murem obwodowym), pozwala wykluczyć możliwość późniejszej jego budowy.

Korona muru obwodowego w wykopie 26/2009 zachowana była na wysokości około 86,79 m npm., natomiast jego lico od 86,54 m npm (Ryc. 7). Nieco niżej zarejestrowano relikty szkarpy, której korona, a zarazem lico północne zarysowały się na poziomie 84,92 m npm, podczas gdy w partii centralnej i wschodniej jej lico czytelne było dopiero od głębokości około 81,95 m npm. Zarówno mur obwodowy, jak i przypora zbudowane zostały w analogiczny sposób, to znaczy z cegieł „palcówek”, układanych w regularnym wątku gotyckim na mocno wiążącej zaprawie wapiennej, z doprowadzeniem fugi do lica, ale bez jej zdobienia; także ich wnętrza zbudowane zostało ze starannie ułożonych cegieł. Jak wskazały obserwacje obu narożników zawartych pomiędzy szkarpą, a obwodem, konstrukcje były ze sobą w pełni przewiązane. W licach obu struktur rozpoznano także otwory maczulcowe. Na poziomie niwelacyjnym około 82,10 m npm., w przyporze znajdowała się odsadzka o głębokości około 0,06 m, obecność podobnej odsadzki w murze obwodowym nie została (z przyczyn BHP) zweryfikowana. Do poziomu 83,90 m npm., lico muru obwodowego zachowane było w stanie idealnym, wynikającym z jego okrycia piaszczystym nasypem już w trakcie budowy zamku (zobacz poniżej zamieszczony opis stratygrafii). Powyżej tej wysokości lico średniowiecznego muru było zerodowane, co świadczy o jego wystawieniu na działalność czynników atmosferycznych. Najpewniej już w dobie nowożytnej średniowieczna przypora została starannie rozebrana (z pewnością na potrzeby pozyskania materiału budowlanego), a jej pozostałości skute, pozostawiono natomiast mur obwodowy, który rozebrano później. Na koronie ostatnio wymienionego muru posadowiono fundamenty XX-wiecznego młyna. W tym celu obniżenie w koronie muru obwodowego, znajdujące się na południe od przypory, wypełniono warstwą betonu, na której ułożono warstwę wyrównawczą z wtórnie użytych „palcówek” w wątku główkowym, ze stropem na wysokości niwelacyjnej około 85,80 m npm. Powyżej budowano już z cegły maszynowej, stosując naprzemienne warstwy główek i wózków, przygotowywanych pod tynk.

W jednostce badawczej 26/2009 wyodrębniono 21 jednostek stratygraficznych, które podzielono na cztery sekwencje (Ryc. 10). Sekwencja I - najstarsza (warstwy 16, 17, 17a i 18), dokumentuje formowanie nasypu przyległego do wschodniej elewacji wschodniego muru obwodowego, co miało miejsce w trakcie wznoszenia zamku, jak o tym przekonuje obecność warstwy budowlanej (16), odłożonej wprost na nasypowych piaskach, która to warstwa przylega do muru na granicy jego lica zerodowanego i zachowanego w stanie idealnym, czyli nie poddanego działaniom czynników atmosferycznych. Zachowany stok warstwy opada bowiem od poziomu 83,90 m npm., przy płaszczyźnie licowej muru obwodowego, po 82,55 m npm., przy wschodniej krawędzi jednostki badawczej. Podobnie jak w wykopie 22/2008, a także jednostkach badawczych eksplorowanych w sezonach 2007 i 2008 przy północnej elewacji zamku, na nasypowej sekwencji I nie zachowały się nawet relikty warstwy użytkowej z najstarszego okresu funkcjonowania *castrum*. Brak też jest nawarstwień XV-wiecznych. Eksploracja nawarstwień sekwencji I ze względów BHP (silne podsiąkanie wodą nawarstwień piaszczystych) nie została doprowadzona do calca; ich łączna miąższość w wykopie (w sąsiedztwie lica muru obwodowego) osiągnęła około 2,00 m. Bezpośrednio na warstwie budowlanej zalegała gliniasta jednostka numer 11, wydzielona jako sekwencja II. Jest to relikty nasypu niwelacyjnego drugiej fazy, podnoszącego poziom użytkowy na zewnątrz zamku. Nie jest on w pełni zachowany, a istniejące jego pozostałości sięgają od 85,02 m npm., przy murze, do 83,50 m npm., przy wschodniej krawędzi wykopu. Nasyp ten powstał z pewnością o wiele później w stosunku do nasypu omówionego wyżej, gdyż lico muru do którego przylegał było już silnie zerodowane. Niestety, także i na tym nasypie nie zachowała się warstwa użytkowa, która mogłaby ułatwić jego datowanie. Najpewniej jednak roboty niwelacyjne łączyć już należy z okresem nowożytnym. Sekwencja III - gruzowa warstwa 10 - dokumentuje proces ruiny tej części zamku, która dokonała się zapewne u schyłku XVIII i w początkach XIX stulecia. Jej zachodnia krawędź zalega na koronie lica muru obwodowego zamku, który to mur musiał być wówczas rozebrany. Brak zachowanych większych fragmentów cegieł wskazuje, iż warstwa 10 jest świadectwem sortowania ma-

teriału na miejscu, poprzez rozkuwanie muru. Jako sekwencję IV wyróżniono jednostki zdeponowane już po rujnacji zamku. Zaliczono do nich związane z podniesieniem poziomu użytkowego w trakcie budowy „młyna” fundamenty, które posadowiono na koronie muru obwodowego zamku (warstwy: 1, 1a, 1b, 1c, 2, 4, 5 i 7, o łącznej miąższości około 1,20-1,40 m). Przed przystąpieniem do budowy młyna odkopano jednak fundamenty zamku średniowiecznego w celu sprawdzenia ich przydatności do wykorzystania jako cokołu. Wkop podówczas powstały obejmował całą południową część wykopu 26/2009, sięgając do głębokości około 82,50 m npm.

2.4.5 Wykopy 4/2007 i 21/2008

Wykop 4/2007, o wymiarach 1,50 x 2,50 m, założony został w narożniku pomiędzy wschodnim murem budynku łącznika, a licem północnym późnonowożytnej przypory znajdującej się w północno-wschodnim narożniku kamienicy. Miał on wymiary 1,50 x 2,50 m, położony był na poziomie 87,68-88,16 m npm., a eksplorowano go do głębokości 85,96 m npm. Niewielką jednostkę 21/2008 (1,50 x 2,00 m) wytyczono na przedłużeniu północnego muru ganku kamienicy, zwróconego na dolinę Warty. Początkowy poziom jego eksploracji, to 85,54-86,32 m npm., a doprowadzono ją do 84,60 m npm.

W wykopie 4/2007 odsłonięto dwa mury związane z średniowiecznym zamkiem. Pierwszy z nich, to wschodni mur obwodowy *castrum*, o koronie zachowanej na poziomie 87,85 m npm. Lico średniowiecznego muru wysunięte było około 0,90 m przed elewację łącznika. Omawiany mur zbudowany był z „palcówek” wiązanych w wątku gotyckim, z nielicznymi nieregularnościami. Odnotowano w nim obecność otworów maczulcowych. Sporadycznie i tylko w miąższości muru obserwowano niewielkie kamienie - eratyki, generalnie jednak i tam cegły ułożone były w regularnych warstwach. Dodać należy, iż na licu muru, powyżej poziomu około 86,85 m npm. (zaś na sąsiedniej przyporze od 87,18 m npm.), śledzono ślady pożaru. Na obwodzie posadowiono w pierw mur rozpięty pomiędzy kamienicą a młynem, a następnie współczesny łącznik. Przy budowie owych późniejszych gmachów wykorzystano tylko wewnętrzną część muru średniowiecznego zamku w roli solidnego fundamentu. Drugim murem zamkowym w wy-

kopie 4/2007 było lico północne muru przypory, które odsłonięto na długości około 0,50 m pod wspomnianą wyżej przyporą późnonowożytną. Korona przypory średniowiecznej znajdowała się na poziomie niwelacyjnym około 87,80 m npm., na niej zaś spoczywała grubsza szlichta wapienna, na której wymurowano dość niestarannie, obecnie już zniszczoną, szkarpe. Przypora zamkowa przewiązana była z obserwowanym w wykopie wschodnim murem obwodowym. Zbudowano ją z „palcówek”, w wątku gotyckim (z nielicznymi odstępstwami od regularności), na mocnej zaprawie wapiennej. W obu murach nie zaobserwowano specjalnego opracowania fug w płaszczyźnie lica, a tylko ich wygładzenie.

W jednostce 21/2008 pod murem ganku, na poziomie 86,20 m npm., zarejestrowano koronę przypory, której lico wschodnie wysunięte było przed wschodnie lico ganku na około 1,10 m, zaś lico północne szkarpy przesunięte było w stosunku do lica północnego ganku o około 0,42 m na północ. Tym samym, wiedząc, że współczesna elewacja kamienicy została przesunięta o około 1,00 m na zachód względem pierwotnej linii elewacji wschodniej zamku, przyjąć można iż przypora miała około 3,75 m długości (co odnieść też należy do przypory z wykopu 4/2007). Mury szkarpy okazały się być rozwarstwione w poziomie, na partię nowożytną i średniowieczną. Obie partie zbudowane były z cegły „palcówki”, kładzonej na zaprawie wapiennej. Część nowożytna (precyzyjnie niestety nie datowana) zmurowana została w wątku główkowym, najpewniej z cegieł rozbiórkowych, a jej lico wschodnie wysunięte było w stosunku do niżej posadowionej partii średniowiecznej o około 0,07 m. Korona starszej przypory znajdowała się na wysokości niwelacyjnej 85,22 m npm., a spoczywała na niej grubsza szlichta wapienna. Na tym odcinku omawiana szkarpa zbudowana była w regularnym wątku gotyckim. Badania w wykopie 21/2008 potwierdziły informację o pobudowaniu bocznych murów ganku na reliktach rozebranych przypór, a fakt oblicowania szkarpy od wschodu jednoznacznie wykluczył inne możliwości interpretacji funkcji tegoż obiektu. Relikty przypór odkrytych w wykopach 4/2007 i 21/2008, w stanie przed powstaniem na nich późniejszych struktur, widoczne są też na archiwalnych fotografiach.

2.4.6 Wykopy 16/2008, 23/2008 i 27/2009

Wymienione jednostki badawcze ułożono przy elewacji zachodniego muru magistralnego kamienicy, na podobnej wysokości niwelacyjnej - 89,65-90,04 m npm. Wykop 16/2008 wytyczono na styku kamienicy i dostawionego do niej łącznika (południowej części budynku młyna), na przedłużeniu średniowiecznego muru o orientacji równoleżnikowej, stwierdzonego w piwnicach pod kamienicą. Miał on wymiary 1,50 x 4,50 m. Eksplorowano go do 88,44 m npm., a przy pomocy odwiertu osiągnięto poziom około 87,65 m npm. Do zachodniej krawędzi 16/2008 dołączony został wykop 23/2008 mierzący 2,00 x 3,00 m i eksplorowany do 88,65 m npm. Jednostkę 27/2009 (2,50 x 4,00 m) założono w narożniku pomiędzy zachodnim murem kamienicy, a północnym murem ganku prowadzącego do budynku; eksplorację prowadzono tam najgłębiej do około 88,40 m npm.

W wykopach odsłonięto cztery struktury murowane związane z zamkiem średniowiecznym, a mianowicie lico zachodnie domu wschodniego, dwa prostopadłe doń mury będące podstawami pod przeszłą ganku (rozciągniętego wzdłuż elewacji tegoż domu) oraz łukowy fundament ściany frontowej ganku (Ryc. 8). Mur domu wschodniego, z koroną na poziomie 89,65 m npm., zbudowany został z cegieł „palcówek”, układanych w wątku gotyckim na zaprawie wapiennej. W murze tym odsłonięto północne ramię łuku, zbudowanego z cegieł ułożonych zgodnie z krzywizną jego profilu. W wykopie 16/2008 nie udało się natomiast odsłonić lica domu wschodniego na północ od muru do niego prostopadłego, na co wpływ miała gruba betonowa wylewka fundamentowa łącznika, nałożona jeszcze dodatkowo na fundament parterowej szopy, znajdującej się w tym miejscu przed jego budową. Niemniej przedłużenie muru wschodniego w kierunku północnym wydaje się nam oczywiste. Odsłonięty w wykopie 16/2008 mur prostopadły do domu wschodniego był z nim przewiązany, a jego korona znajdowała się na poziomie niwelacyjnym około 89,45 m npm. Relikt ten miał 1,55 m szerokości oraz około 3,40 m długości. Był to pełny mur ceglany, zbudowany z cegieł „palcówek” w wątku gotyckim, na mocnej zaprawie wapiennej. W licach północnym i południowym muru znajdowały się płytkie odsadzki o szerokości około 0,05 m, położone odpowiednio na poziomach: 88,62

m npm. oraz 89,33 m npm. Podpora pod ganek odkryta w jednostce 27/2009 w partii północnej i północno-zachodniej zachowana była na poziomie około 89,43 m npm. Dalej na południe mur został skuty w trakcie kładzenia rury wodociągowej, aż do głębokości 88,40 m npm. Rozkuty przełom muru (jego południowa partia) widoczny był także pod północnym murem współczesnego ganku, który posadowiono wprost na średniowiecznych reliktach. Długość podpory z wykopu 27/2009 miała 2,90 m, zaś jej miąższość była trudniejsza do ustalenia, sądzić jednak można, iż miała ona około 1,50 m. Analizowany relikat średniowiecznego zamku zbudowany został z cegieł gotyckich układanych w wążku gotyckim, na mocno wiążącej zaprawie wapiennej. We wnętrzu muru obserwowano pokawałkowane cegły układane w warstwach odpowiadających tym obserwowanym w licu, niewykluczone jednak, iż to mało staranne (jak na badany zamek) wypełnisko, związane chyba tylko z wierzchnią warstwą muru, było dziełem innej ekipy i świadectwem „prowizorycznego” zakończenia prac budowlanych nad konstrukcją ganku. Sugestia ta znajduje potwierdzenie dzięki jednej jeszcze przesłance: w licu zachodnim podpór przygotowano bowiem strzępia, do których zamierzano dowieźć mur frontowy ganku, domykający go od strony dziedzińca. Zamierzenia tego nigdy jednak nie urzeczywistniono, a zamiast monumentalnej konstrukcji wybrano rozwiązanie wymagające mniejszego nakładu środków: wprost na glinie ułożono niespojone zaprawą łęki ceglane, stanowiące zapewne podporę pod ścianę ganku wykonaną z materiałów nietrwałych (drewno? szachulec?). Wezłowania przęsła takiego łęku (o miąższości około 0,65 m) rozpoznane zostały w wykopach 16/2008 i 27/2009, gdzie zauważono wkucie ich w mur podpory po częściowej rozbiórce jej lica. Przypomnieć należy, że taki sam łęk odchodził w stronę południową od muru podpory rozpoznanej w wykopie 16/2008; możemy więc uznać je za część tej samej konstrukcji.

Do strzępi podpory odkrytej w wykopie 16/2008 dostawiono mur nowożytny, prostopadły do muru krążganków, z koroną na poziomie około 89,47 m npm. Jego miąższość osiągała około 0,75 m, a zbudowany był z wtórnie użytych „palcówek”, układanych na zaprawie wapiennej w wążku główkowym (czytelny przede wszystkim w licu południowym)

i mieszanym. Mur ten kontynuował się w kierunku zachodnim, a jego częścią był relikat obserwowany w wykopie 19/2008. Relikt ten identyfikować najpewniej należy z murem obwodowym więzienia, pobudowanego u schyłku XVIII stulecia.

2.4.7 Wykopy 29/2009, 30/2009, 31/2009 i 33/2009

Wymienione jednostki badawcze wytyczone zostały w obrębie piwnic pod kamienicą. Wykop 29/2009, o wymiarach 1,00 x 1,50 m, założono w drugiej od południa lokalności w trakcie wschodnim, w narożniku północno-zachodnim tegoż pomieszczenia, a eksplorowano go do około 86,71 m npm. W tym samym pomieszczeniu, na wschód od wymienionej jednostki, a także w sąsiadującej z nim lokalności od strony północnej, wzdłuż zachodniego lica wschodniego muru kamienicy (a jednocześnie wschodniego muru obwodowego zamku) założono przedzielony progiem wykop 30/2009 (1,00 x 2,50), eksplorowany najgłębiej do 87,28 m npm. Nieco dalej na północ od wykopu 30/2009, także przy wschodnim murze magistralnym wytyczony został wykop 31/2009, który mierzył 0,80 x 2,50, a przegłębiony został do 87,20 m npm.

Badania w wykopach 29/2009 i 30/2009 nie doprowadziły do ważniejszych odkryć. Zidentyfikowano w nich ceglaną, zapewne XIX-wieczną, posadzkę zalegającą na 88,08 m npm., która kryła przemieszane, pozbawione materiału zabytkowego nawarstwienia. W jednostce 29/2009 rozpoznano partię fundamentową dwóch nowożytnych murów, a mianowicie muru dzielącego tę strefę piwnic na dwa trakty oraz mur działowego, zbudowane z cegieł układanych w wążku główkowym na zaprawie wapiennej. W obrębie wykopu 30/2009 obserwowano lico zachodnie wschodniego muru obwodowego zamku średniowiecznego, zbudowane z cegieł „palcówek”, w wążku gotyckim. Do niego dostawiony został wspomniany, nowożytny mur działowy. Eksploracja jednostki 31/2009 doprowadziła do odkrycia prostopadłego do obwodu i przewiązanego z nim, zniszczonego średniowiecznego muru działowego, korona którego czytelna była od 88,10 m npm. Zbudowany on zostały z „palcówek” (także zendrówek), układanych na mocno wiążącej zaprawie wapiennej, w wążku gotyckim. Mur ten miał około 1,05 m miąższości, a jego profil wskazuje, że był to relikat gurtu, analogicznego do rozpoznanych w pozostałych do-

mach zamkowych, a zarazem świadectwo podziałów wewnętrznych domu wschodniego.

Wykop 33/2009 założono w korytarzu pod zachodnią częścią kamienicy. Składał się on z dwóch wąskich, połączonych w narożniku odcinków o kształcie prostokąta: zachodniego o wymiarach około 0,60 x 3,00 m (przyległego do ściany zachodniej obecnie rozdzielającej trakty piwniczne) oraz południowego (przyległego do lica południowego muru stanowiącego niegdyś zaczepienie dla schodów prowadzących do piwnicy, przebitych w sklepieniu) mierzącego w przybliżeniu 0,40 x 2,00 m. Początkowy poziom eksploracji to około 88,30 m npm., najgłębiej doprowadzono ją natomiast w narożniku południowo-zachodnim: do 87,42 m npm. W analizowanej jednostce udało się fragmentarycznie rozpoznać relikty dwóch murów. Starszy z nich, jednoczasowy z budową pierwotnej kreacji muranego zamku, interpretować można (w szerszym kontekście innych struktur rozpoznanych w obrębie domu wschodniego) jako południowo-zachodnią i zachodnią część masywnego muranego filara (najpewniej o wymiarach około 2,00 x 4,00 m), będącego jedną z kilku tego rodzaju konstrukcji rozdzielających pierwotne wnętrza na dwa trakty. Relikt ten, zachowany od około 88,19 m npm., obserwowano na długości około 2,90 m na osi północ-południe i około 1,25 m na osi wschód-zachód. Od strony południowo-zachodniej odnotowano jego narożnik. Wyróżniono także nasadę zniszczonego gurtu o szerokości około 1,00 m, przewiązanego z filarem, a skierowanego w stronę południową. Znając położenie analogicznego łuku rozpoznanego w wykopie 31/2009 przyjąć można, że w osi środkowej domu wyprowadzone one były z nierozpoznanego, centralnie ustawionego filara. Po skuciu gurtu, do muru filara dostawiono od południa mur o zapewne nowożytnej metryce i bliżej nieokreślonej funkcji (korona na głębokości około 88,21 m npm.). Dostawiony, lub przewiązany z filarem mur wyróżniono także w północnej partii wykopu, niestety obecność rury kanalizacyjnej uniemożliwiła tam przeprowadzenie stosownych obserwacji.

2.5 Rejon zachodniego domu zamkowego

Jedynym budynkiem o średniowiecznej metryce, znanym przed rozpoczęciem badań przez IAUL, był dom zachodni, odsłonięty i zadoku-

mentowany na całej długości (choć niestety bez wschodniego muru magistralnego) w 1959 roku. Dom ten, o nieustalonej szerokości (najpewniej około 10,50-11,00 m wraz z grubością muru obwodowego), podzielony był w dolnej kondygnacji przy pomocy poprzecznych gurtów (o miąższości 1,78-2,51 m) na pięć lokalności. Południowy mur magistralny domu (a obwodowy zamek) miał 1,90 m, zachodni na odcinku południowym: 1,85 m, zaś przy północnym krańcu domu: około 2,50 m, wreszcie odcinek obwodu północnego: 2,60 m. Patrząc od strony południowej pomieszczenia miały następującą szerokość: 5,73-6,09 m, 6,25 m, 6,50-7,30 m, 5,90 m, 4,45 m. Integralnie w partii przyziemia związana z domem zachodnim lokalność wypełniająca północno-zachodni narożnik zamku, charakteryzowała się znacznym pogrubieniem murów magistralnych (do około 2,50-2,60 m), co pozwala na rekonstruowanie w tym miejscu narożnej czworobocznej wieży, o wymiarach w obrysie rzędu około 9,50 x 10,0 m; wspomianej zresztą w opisie lustracyjnym z połowy lat 60. XVI wieku (choć wówczas już nie istniała). Z narożnikiem południowo-zachodnim domu i zamku związana była diagonalna przypora o miąższości około 2,00 m. Bliżej nieznanego mur (szkarpe), o nieustalonej długości i miąższości około 2,00 m, odkopano także przy elewacji zachodniej zamku, na długości pomiędzy pierwszym, a drugim gurem od strony południowej (nie odpowiadały mu podziały wewnętrzne w obrębie domu). Zważywszy na zbyt płytki poziom eksploracji nie można wykluczyć obecności większej ilości przypór przy rzeczony elewacji. Na odsłoniętym odcinku zachodniego lica zachodniego muru obwodowego i południowego lica obwodu południowego zaobserwowano licoowanie muru ceglanego kamieniami eratycznymi (niestety ponowne przebadanie tego rejonu nie jest obecnie możliwe); pozostałe mury zbudowane zostały w technice pełnego muru ceglanego, z „palcówek” układanych na zaprawie wapiennej w wątku gotyckim. W zachodnim murze obwodowym od strony wnętrza domu zarejestrowano obecność odsadzek. Przed północną elewację domu wysunięty był czworoboczny budynek, zapewne wieżowy, do którego dostawiono od północy prostopadły mur zbudowany z eratyków.

2.6 Rejon zamkowego dziedzińca

2.6.1 Wykopy 19/2008, 20/2008 i 32/2009

Pozostały jeszcze do omówienia jednostki badawcze bezpośrednio niezwiązane z murami zamku i zlokalizowane w przestrzeni jego dawnego dziedzińca, a zarazem podwórca zawartego pomiędzy współcześnie istniejącymi budynkami. Eksploatacja wykopu 19/2008 (2,40 x 4,00 m), położonego w centralnej partii stanowiska, na poziomie około 89,02-89,50 m n.p.m., a badanego do głębokości 88,20 m n.p.m., wniosła niewiele nowych danych. W jednostce tej zarejestrowano niewielki fragment (około 0,60 x 1,60 m) zniszczonego muru, który znajdował się przy północnej krawędzi wykopu. Korona tegoż muru zachowana była na wysokości 89,32 m n.p.m., zaś jego posadowienie sięgało 88,40 m n.p.m. Do głębokości 88,65 m n.p.m., obserwowane było lico, zmurowane w wątku główkowym z cegieł „palcówek”, kładzionych na zaprawie wapiennej, a poniżej zarejestrowano fundament, z dużych, obficie zalanych zaprawą fragmentów cegieł zbitych w bryły. Relikt ten utożsamiać należy z północno-zachodnim odcinkiem muru obwodowego pruskiego więzienia. Obok opisanego muru wystąpiły zupełnie przemieszane nawarstwienia we współczesnym wykopie. Wykop 20/2008 miał wymiary 1,00 x 3,00 m, a umiejscowiono go na trawniku przed kamienicą, na północ od chodnika prowadzącego na ganek, a na południe od wykopu 19/2008, na poziomie niwelacyjnym 89,63-89,73 m n.p.m., a eksplorowano go do 86,67 m n.p.m., przegłębiając ten poziom odwiertem do 86,17 m n.p.m. Wykop 32/2009, o wymiarach 2,00 x 5,00 m, wytyczono w obrębie ulicy Zamkowej w taki sposób, iż jego południowa część nieznacznie wkraczała w przestrzeń dawnego wykopu 2/1981, przebadanego przez MOK, a jego bok zachodni dołączony został do wschodniego muru magistralnego magazynu dawnej „Dziwiarki”. Jako że w wykopie nie udało się rozpoznać wschodniego muru magistralnego domu zachodniego dawnego zamku, a cały zachodni rejon jednostki badawczej zniszczony został przez wkop pod studzienkę, zasadniczym celem eksploracji pozostało zweryfikowanie stratygrafii wyróżnionej w wykopie z lat 80. XX w. Jednostkę eksplorowano od poziomu około 89,53 m n.p.m., do głębokości około 86,15 m n.p.m.

W wykopie 20/2008 wyróżniono 12, zaś w 32/2009 - 18 jednostek stratygraficznych, które w

korelacji z nawarstwieniami wyróżnionymi w wykopie 2/1981 podzielono na cztery sekwencje. Jako sekwencję I (warstwy 6, 7, 7a, 7b, 8 i 9 w wykopie 20/2008 oraz jednostki 10, 11, 23, 13 i 14 w 32/2009) interpretować należy nawarstwienia kulturowe związane z najstarszym horyzontem osadniczym. W wykopie 32/2009 obserwowane one były na krótkim odcinku profilu północnego i wschodniego, zaś w wykopie 20/2008 na całej jego długości. Podobnie jak w wykopie 2/1981 (gdzie ekipa MOK wyróżniła je jako warstwy 11, 12, 13 i 14) zarejestrowano znaczny spadek nawarstwień w kierunku zachodnim, np. od 86,87 m n.p.m., do 86,62 m n.p.m., znacznie rosnący w niżej położonych warstwach (np. w warstwie 13 spadek o około 0,40 m na długości około 0,60 m), świadczący o pierwotnym przewyższeniu miejsca, gdzie później powstał dziedziniec murowanego zamku kazimierzowskiego, względem terenu, w którym pobudowano później dom zachodni. W wykopie 20/2008 strop omawianej sekwencji zlokalizowano na wysokości niwelacyjnej 87,35 m n.p.m. Warstwom towarzyszyła znaczna domieszka spalenizny (zwłaszcza w stropie), a także niewielka ilość wtrętów ceglanych. Zauważono także, iż ułamki naczyń glinianych pozyskanych z najstarszych nawarstwień różniły się od późniejszych wyraźnymi jeszcze wpływami „dawnego” w produkcji garncarskiej, manifestującymi się między innymi obecnością miki, chropowatą powierzchnią i słabszym wypale w atmosferze utleniającej. Sekwencję II w wykopie 32/2009 współtworzą jednostki stratygraficzne o numerach 8, 9 i 9a, ze stropem na głębokości niwelacyjnej 87,37 m n.p.m. Jednostka 8, to piaszczysty nasyp niwelacyjny, powstały dla podniesienia terenu od strony zachodniej (w wykopie 20/2008 warstwa 5, ze stropem na około 87,60-88,0 m n.p.m.). Na wschód od niej zalegają nasycone treściami kulturowymi próchniczne warstwy 9 i 9a (w wykopie 2/1981 odpowiadają im warstwy: 7, 8, 9 i 10, zaś w 20/2008 - 4), ze spalenizną, ale bez wtrętów ceglanych. Warstwy te postrzegać można jako świadectwo okupacji osadniczej terenu, w czasie pomiędzy spaleniem w 1331 r. starego *castrum*, a powstaniem murowanej rezydencji. Byłby to najpewniej relikht obiektu, być może drewnianego zespołu dworskiego, powstałego po uporządkowaniu i przekształceniu terenu należącego do panującego. Sekwencja III, to niwelacja - podniesienie poziomu użytkowego

we wnętrzu murowanego zamku Kazimierza Wielkiego. W wykopach 20/2008 i 32/2009 sekwencję tę stanowiły warstwy gliniasto-piaszczyste z wtrętami spalenizny (w 20/2008 warstwa 3, zaś w 28/2009 jednostki 5, 6, 7 i 7a), strop których znajdował się na poziomie około 89,15 m npm., zaś ich łączna miąższość osiągała 1,70 m. Nasyp niwelacyjny został w górnej partii zniszczony, a poziom użytkowy dziedzińca (położony na około 89,20 m npm., a więc tuż pod współczesnym poziomem użytkowym) nie zachował się do naszych czasów. Sekwencja IV dokumentuje prace ziemne (wkopy) z czasów nowożytnych (po upadku zamku), a także XX-wieczne poziomy użytkowe (w wykopie 32/2009 warstwy 1, 2, 3, 3a, 4a).

2.6.2 Ciąg odwiertów C/2009

W sezonie 2009 zrealizowano ciąg dziewięciu odwiertów wyznaczonych na przedłużeniu północnej krawędzi wykopu 27/2009 w kierunku zachodnim, przy eksploracji których starano się zachować skok co 3,00 m. Ich wyniki, w korelacji z obserwacjami poczynionymi w wykopach 32/2009, 20/2008 oraz 27/2009 dały sposobność rozpoznania stratygrafii w obrębie południowej partii średniowiecznego dziedzińca zamkowego na całej jego długości, wzdłuż jego osi równoleżnikowej. W odwiertach 1/C/2009-5/C/2009 stwierdzono podobną sekwencję nawarstwień. Strop sekwencji ciemnożółtych piasków, bądź brunatnej, pozbawionej wtrętów próchnicy zarejestrowano na poziomie niwelacyjnym od 87,03 m npm., do 86,30 m npm., czyli ze spadkiem 0,73 m w kierunku wschodnim na odcinku 9,00 m. Na tym skłonie wysoczyzny w kierunku doliny rzecznej zdeponowaniu uległy nawarstwienia związane z osadnictwem poprzedzającym budowę murowanego zamku średniowiecznego. Badania w odwiertach nie pozwalają na wyodrębnienie starszego i młodszego horyzontu osadniczego, jak tego dokonano na podstawie badań przeprowadzonych w wykopach 20/2008 i 32/2009, tym niemniej udało się ustalić miąższość, nasyconych wtrętami antropogenicznymi, nawarstwień i głębokość ich zalegania, czyli sekwencji I. Tak więc w odwiercie 5/C/2009 strop nawarstwień dokumentujących obecność osadnictwa „przedzamkowego” (brunatny, wilgotny piasek z wtrętami polepy i spalenizny) znajdował się na poziomie niwelacyjnym 87,43 m npm., w odwier-

cie 3/C/2009 zarejestrowano go na głębokości 86,93 m npm. (rozłożone drewno, zielona glina, piasek i wtręty polepy), zaś w 2/C/2009 na 86,91 m npm. (ciemna próchnica z wtrętami rozłożonego drewna i drobnymi wtrętami spalenizny). Sekwencja II, to nasyp piaszczysto-gliniasty, z drobnymi wtrętami spalenizny i polepy (przemieszczenie nawarstwień w trakcie robót niwelacyjnych), który zdeponowano w trakcie podwyższania terenu przygotowywanego pod podwórzec średniowiecznego zamku murowanego. Miąższość jego wahała się od około 1,65 m, do ponad 2,85 m, wzrastając przy tym w kierunku wschodnim. Strop nasypu zachowany był na poziomie od około 89,10-89,38 m npm. W żadnym z odwiertów nie obserwowano nawarstwień użytkowych średniowiecznego i nowożytnego dziedzińca, które musiały zostać usunięte w trakcie nowożytnych niwelacji. Sekwencja III, to próchniczna i piaszczysto-próchniczna warstwa niwelacyjna o miąższości około 0,15-0,25 m (także z wtrętami gruzowymi), którą to w XIX, bądź już XX wieku wyrównano obszar dawnego dziedzińca, na niej znajdował się już humus. Od przedstawionych wyżej sekwencji różniły się tylko nawarstwienia rozpoznane w położonych najdalej na zachód odwiertach (6/C/2009, 6a/C/2009, 6b/C/2009), położonych w bezpośredniej bliskości murowanego parkanu, które charakteryzowały się obecnością gruzowych wtrętów ceglano-wapiennych, sięgających aż do głębokości 2,45 m poniżej poziomu gruntu.

2. 7 Rejon przygródka

2.7.1 Ciąg odwiertów B/2007

Obszar przygródka oprócz wykopów przekraczających południowy mur obwodowy zamku nie był badany wykopaliskowo. Wytoczono tam natomiast ciąg odwiertów B/2007, które wniosły tylko orientacyjne informacje dotyczące stratygrafii tej części założenia zamkowego. Omawiany ciąg odwiertów był prostą prostopadłą względem południowego muru posesji, a wytaczoną w odległości 7,20 m na zachód od zabudowań gospodarczych wypełniających południowo-wschodnią część działki. Pierwszy z odwiertów - 1/B/2007 oddalony był 1,50 m od lica muru południowego, a następne dwa zrealizowane odwierty (2/B/2007 i 3/B/2007) zlokalizowano co 5,00 m. Badania w 1/B/2007 wykazały obecność kamieni tuż pod humusem (które okazały się zalegać

na większej przestrzeni), co uniemożliwiło poszerzenie obserwacji. W 2/B/2007 na głębokości 87,64 m n.p.m., zarejestrowano opór, najpewniej koronę muru, bądź gruzowisko. Ostatni z odwiertów pozwolił na rozpoznanie stratygrafii do poziomu calca, którego strop zarejestrowano na 84,43 m n.p.m. Nad samym calcem zalegała warstwa z domieszką rozdrobnionych cegieł, pochodząca najpewniej z budowy południowego muru obwodowego zamku.

3. Rejon dawnego zamku w Pyzdrach w świetle badań terenowych: struktury przestrzenne (do upadku I Rzeczypospolitej)

Głównym celem badań podjętych przez IAUŁ było zweryfikowanie tezy o istnieniu w miejscu późniejszego zamku królewskiego *castrum* zniszczonego w 1331 r. oraz rozpoznanie dyspozycji przestrzennej zamku murowanego w jego średniowiecznej kreacji. W związku z odkryciami doskonale zachowanych relikwów murowanych to właśnie ostatnio wymieniony cel uznany został za dominujący i jemu podporządkowano większość działań terenowych. Poniżej zebrano elementarne wiadomości dotyczące następujących po sobie form osadniczych, które udało się wyodrębnić i w różnym stopniu przebadać w trakcie prac archeologiczno-architektonicznych.

3.1 Najstarszy horyzont osadniczy (2 połowa XIII stulecia - 1331 rok)

Nawarstwienia kulturowe związane z najstarszym horyzontem osadniczym zarejestrowano w wykopach 20/2008 i 32/2009, a także w odwiertach 1a/C/2009-5/C/2009 i w dawnym wykopie 2/1981. Stwierdzono występowanie ciągłej i nasyczonej zabitykami warstwy kulturowej (brunatnej, piaszczysto-gliniasto-próchnicznej, ze spalenizną i polepą oraz rozłożonym drewnem), strop której znajdował się na poziomie niwelacyjnym około 87,43-86,93 m n.p.m., z nieznacznym spadkiem w kierunku wschodnim. Od strony zachodniej, południowej i północnej (obserwacje w wykopach 10/2008, 32/2009 i w odwiercie w wykopie 9/2007) granice tego osadnictwa odcinały się stromymi spadkami terenu (przewyższenie względem otaczającego terenu o nieco ponad 3,00 m), wynikającymi z prac ziemnych przy budowie osady. Spadki te mogą wskazywać na uformowanie kopca (*motte*), albo też odcięcie warowanej osady od wysoczyzny przy pomocy przekopów;

nie zauważono natomiast warstw, które należałoby postrzegać jako pozostałości wałów. Choć ograniczenia terenowe nie pozwoliły na pełne rozpoznanie dyspozycji przestrzennej obiektu, tym niemniej wspomniane relikty postrzegać można jako pozostałości najstarszego *castrum*, powstałego w latach panowania Przemysła II (+1296 r.), bądź raczej już z inicjatywy Bolesława Pobożnego (+1279 r.). O jego zabudowie niewiele wiadomo, choć znaczna ilość spalenizny sugeruje obecność budynków drewnianych, spalonych w 1331 roku przez krzyżaków. Być może ograniczone zastosowanie budowlane znalazła tam także i cegła, której skromną domieszkę zarejestrowano w najstarszych nawarstwieniach. Nie próbując w chwili obecnej dociekać sposobu wykorzystania cegły w zabudowie ówczesnego *castrum*, zwrócić jednocześnie należy uwagę, iż pojawienie się jej w najstarszej z warstw wydaje się zawężać datowanie początków osadnictwa, w tym przynajmniej rejonie stanowiska, do XIII stulecia. Wskazać też należy na bliskość siedziby książęcej i rozciągających się na południe od niej gruntów klasztoru franciszkańskiego, fundowanego przed 1277 rokiem, przy jednoczesnym wyraźnym oddzieleniu przestrzennym obu tych jednostek.

3.2 Domniemany dwór (kuria) Kazimierza Wielkiego (lata 40. XIV stulecia)

Istnienie hipotetycznego, królewskiego dworu wydaje się prawdopodobne w świetle, obserwacji stratygraficznych poczynionych w wykopach 20/2008 i 32/2009 oraz korelacji źródeł archeologicznych z pisanymi. Jak wskazują badania przeprowadzone w ostatniej z wymienionych jednostek badawczych, doszło do zasypania piaskiem przekopu (?) oddzielającego *plateau* domniemanego książęcego grodu od strony zachodniej. Po wykonaniu tych prac niwelacyjnych, w miejsce zabudowy zniszczonej w 1331 roku, wprowadzono nową - najpewniej drewnianą. Nawarstwienia użytkowe „dworu” zarejestrowano w postaci warstwy kulturowej ze stropem na poziomach niwelacyjnych od około 87,40 m n.p.m., w jednostce 32/2009, do około 87,60-88,0 m n.p.m., w wykopie 20/2008. Jak to już wyżej zaznaczono, odbudowę siedziby monarszej korelować należy z królewskim itinerarium, w którym Pyzdry pojawiają się po raz pierwszy od wojny z Zakonem dopiero w marcu 1340 roku i występują w nim sześciokrot-

nie do roku 1347. Po tej dacie rozpoczęta została zapewne wielka akcja budowlana, której skutkiem było ukształtowanie murowanego zamku²⁵. Warstwy użytkowe związane z funkcjonowaniem dworu zepchnięte zostały wówczas w stronę południową, w celach niwelacyjnych, o czym zaświadcza obecność odosobnionych ułamków naczyń glinianych i spalenizny w warstwach sekwencji I w wykopie 10/2008. Domniemany dwór królewski, podobnie jak wcześniejsze książęce *castrum*, mieścił się w przestrzeni dziedzińca późniejszego zamku murowanego.

3.3 Zamek średniowieczny (połowa XIV - schyłek XV stulecia)

Fundatorem murowanej rezydencji był najpewniej król Kazimierz Wielki. Sądzić można, iż początek budowy zamku to przełom lat 40./50. XIV wieku (kiedy to na piętnaście lat zanikły poświadczone monarsze wizyty w Pyzdrach), a zakończenie inwestycji w stopniu umożliwiającym rezydowanie na zamku monarszego dworu - jak na to wskazuje itinerarium - miało miejsce przed początkiem roku 1362, kiedy też pojawia się w źródłach pyzdski burgrabia²⁶. Obiektywnie stwierdzić jednak wypada, że możliwości datowania odkrytych struktur murowanych przy pomocy warsztatu stosowanego przez archeologa i architekta, nie dają argumentów mogących przesądzić kwestię atrybucji fundacyjnej w sposób definitywny. Tym samym, opowiadając się za kazimierzowską metryką zamku, jako najlepiej popartą źródłami pisanymi, ale i uprawdopodobnioną możliwościami inwestycyjnymi tegoż monarchy, wyrażającymi się również w sferze rezydencjonalnej, nie zamierzamy zamykać dyskusji nad czasem powstania omawianego założenia, ale raczej - ze względu na rangę odkryć - życzylibyśmy sobie jej rozwinięcia. Ponadto nierozstrzygniętym pozostaje pytanie o zakres ukończenia realizacji zgodnie z przyjętym, ambitnym planem; jak wskazuje przykład ganku, ale i prawdopodobna nieobecność studni (brak wody był jedną z przyczyn kapitulacji w 1383 r.) - nie zawsze doprowadzonej do końca.

Jak można wnosić na podstawie badań terenowych, powzięte w połowie XIV wieku plany zakładały budowę olbrzymiego jak na polskie realia regu-

larnego zamku kasztelowego, o kształcie zbliżonym do prostokąta, o wymiarach około 49,50 x 60,50 m (Ryc. 11, 12). Powierzchnia zajęta przez zamek liczyła około 3 000 m². Kurtyny zamku zbudowane były z cegły na ceglany fundamencie i tylko w przypadku obwodu zachodniego (a dokładniej jego południowego odcinka) i zachodniego odcinka obwodu południowego stwierdzono licowanie ceglano-mur kamieniami eratycznymi. Był to pełen mur ceglany, zbudowany starannie na całej obserwowanej wysokości, zmurowany w wążku gotyckim z niezbyt licznymi nieregularnościami, wykonany z cegły „palcówki” o zestandaryzowanym formacie (przybliżone i uśrednione wymiary mieszczą się zazwyczaj w przedziale x: 90-100 mm, y: 129-135 mm, z: 270-280 mm), z użyciem silnie wiążącej zaprawy wapiennej jako spoiwa. Jego miąższość wynosiła 1,80-1,85 m, a nieco węższy był tylko północny mur obwodowy, który osiągał nieco ponad 1,50 m. Jako, że ów potężny mur budowano w terenie nie dość stabilnym (silne podsiąkanie, skarpa) zaistniała konieczność wzmocnienia go w partii fundamentowej przy pomocy schodkowo rozszerzających się odsadzek, poszerzających jego podstawę, choć nie występowały one na całej długości murów obwodowych. Przed elewację obwodu wysunięte były przypory (diagonalne i prostopadłe względem elewacji) oraz niewielkie wieże. Potężne przekątniowe przypory stwierdzono w narożnikach południowo-wschodnim (istniejąca), południowo-zachodnim (odkryta w trakcie badań PKZ) oraz północno-wschodnim (wykop 5/2007). Nieznana jest przypora północno-zachodnia, która zapewne położona była w linii muru miejskiego, niemniej analiza przestrzenna obiektu pozwala na jej rekonstrukcję w tym właśnie miejscu. Pomiędzy narożnikami znajdowały się znacznych rozmiarów przypory, prostopadłe do elewacji, zwężające się nieznacznie ku górze, a mające wymiary około 1,75-2,00 x 3,35-3,40 m. Przy elewacji północnej zamku znajdowały się dwie takie szkarpy (rozpoznane w wykopach 6/2007 i 7/2007 oraz 12/2008 i 14/2008). Elewację południową opinały przynajmniej dwie przypory, rozmieszczone symetrycznie względem opisanych szkarp północnych, położone w środkowej partii muru obwodowego (wykop 24/2009). Nie można jednak wykluczyć, że

25 A. Gąsiorowski, *Itinerarium króla Kazimierza Wielkiego...*, s. 206.

26 Tym samym odrzucić należy sugestie J. Tomali, op. cit., s. 25-26, zakładające, iż zamek murowany w Pyzdrach miał zostać zbudowany w 2 połowie XIII wieku przez książąt wielkopolskich, a z Kazimierzem Wielkim łączyć należy tylko restaurację obiektu po jego dewastacji w 1331 roku.

również na przedłużeniu wschodniego muru magistralnego domu zachodniego także znajdowała się przypora (obszar ten nie jest niestety dostępny do badań). Przy elewacji wschodniej zamku zbudowanych zostało pięć prostopadłych do niej szkarp, a mianowicie znana z fotografii i ryciny, posadowiona pod południowym murem ganku, następnie rozpoznana w wykopie 21/2008 (na której posadowiono mur północny ganku), przypora odkryta w jednostce 4/2007, dalej na północ szkarpa w pełni odsłonięta w wykopie 26/2009, a wreszcie rozpoznana w wykopie 22/2008. Pojedynczą przyporę (?) związaną z obwodem zachodnim przedstawia dokumentacja PKZ. Można się jednak spodziewać, że było ich tam więcej, jednakże wykop eksplorowany był zbyt płytko i niestety elewacja ta rozpoznana została najslabiej. Tak znaczne rozmiary gęsto rozstawionych przypór sugerują, iż planowano przykryć sklepieniami nawet najwyższe kondygnacje domów zamkowych.

W trakcie badań zidentyfikowano relikty czterech budynków, które można uznać za wieżowe. W północno-zachodni narożnik zamku wpisana była narożna wieża, wzniesiona na rzucie prostokąta o długości boków południkowych rzędu około 9,50 m, zaś równoleżnikowych około 10,0 m oraz komorze wewnętrznej o wymiarach około 4,50 m x 6,0 m. Jej istnienie odnotowane zostało także w lustracji z lat 1564-1565, gdzie czytamy: *...Po lewej stronie wszedłszy w zamek jest muru łok. 26, (...), aż do domu murowanego, kędy przedtym wieża była, w której była brama...*. Obecność drugiej, narożnej wieży, jest niewykluczona również i w narożniku północno-wschodnim zamku, choć wydaje się to mniej prawdopodobne. Przy elewacji północnej opisywanego kazimierzowskiego zamku znajdowały się zapewne dwa, niewielkich rozmiarów budynki wieżowe. Wieża północno-wschodnia odkryta została w wykopie 11/2008. Miała ona wymiary 4,00 m x około 4,00 m oraz komorę wewnętrzną o wymiarach około 1,30 x 2,20 m i jak wykazała analiza węzłów w narożnikach południowych była ona przewiązana z obwodem północnym, choć w dolnej partii murów przewiązanie to było wtórne; dokonane za pomocą sztrab (świadczących jednak o jej pierwotnym planowaniu). W świetle badań architektonicznych wieża ta jawi się jako budowla o funkcjach sanitarnych, wyposażona w przesklepiony ostrołukowo odpływ, a także w ukośną odsadzkę, przy murze zachodnim

- ułatwiającą odprowadzanie nieczystości. W podobny sposób (w aspekcie konstrukcyjnym) rekonstruować można także i wieżę północno-zachodnią, o długości boku zachodniego około 4,00 m, który to mur zachodni i fragment muru północnego odkryte zostały w wykopie nadzorowanym przez PKZ. Na przedłużeniu muru zachodniego tejże wieży znajdował się cieńszy mur - o miąższości około 0,90 m, zbudowany z kamieni eratycznych, o rozpoznanej długości około 2,10 m. Mur ten, w połączeniu z obserwowanym w licu północnym muru północnego wieży prostokątnym wycięciem (o głębokości około 0,40 m, zapewne prowadnicą), uprawdopodobnia hipotezę o funkcjonowaniu w tym miejscu budowli bramnej (zapewne wieżowej), z mostem zwodzonym i komorą na przeciwwagę, służącą jednak raczej jako obwarowana furta, niżli główny wjazd na teren zamku, którego upatrywalibyśmy od strony zachodniej. Podobna do odkrytej w wykopie 11/2008 wieża, o wymiarach 4,25 m x około 4,25 m i komorze o wymiarach zaledwie 1,15 x 3,00 m istniała także przy elewacji południowej (posadowiona dokładnie na osi wieży latrynowej w elewacji północnej), a jej relikty rozpoznano w wykopach 13/2008, 18/2008 i 28/2009. Mur wschodni tej wieży, to jednocześnie mur miejski, kontynuujący się dalej w kierunku dawnego klasztoru oo. franciszkanów. W lustracji spisanej w latach 1564-1565 o wieży tej napisano: *... Na wschód słońca. (...) Na tej stronie (...) kamienica murowana. W rogu tej kamienice ku południowi jest wieżyczka z fundamentu aż do wierzchu gmachów wymurowana, mała, wąska. Teraz w nią potrzebne komórki obrócono z tych gmachów tej kamienice...*, spełniała więc podówczas funkcje latrynowe, a wcześniej, w średniowieczu, może komunikacyjne.

Wewnątrz kurtyn znajdowały się cztery prostokątne domy zamkowe, otaczające dziedziniec, których łączna powierzchnia (wraz z krużgankami i wypełniającą narożnik wieżę północno-zachodnią) osiągała około 1 850 m², przy powierzchni niezabudowanego podwórca nieco ponad 1 150 m². Ich ściany zewnętrzne stanowiły jednocześnie mury obwodowe zamku. Dom zachodni miał wymiary zewnętrzne około 39,25 m x około 10,50-11,00 m (muru wschodni w dostępnych do badań miejscach został zupełnie zniszczony). Mieściło się w nim najpewniej pięć położonych w amfiladzie lokali, w dolnej kondygnacji poroździelanych gurtami.

Dom południowy (odkryty w sezonie 2008) miał wymiary 9,50 m x około 34,75 m (mierząc pomiędzy ścianami położonymi na przedłużeniu położonych od strony dziedzińca murów magistralnych domów wschodniego i zachodniego). Był to obiekt jednotraktowy, podzielony gurtami (zachowały się ich wyprowadzenia, określane tu umownie mianem „lizen”) na najpewniej trzy lokalności. Podziałom wewnętrznym odpowiadały krótkie prostokątne przypory wysunięte z lica północnego muru północnego tegoż domu, a od południa na ich przedłużeniu znajdowały się przypory zewnętrzne. Z prawidłowością tą, wskazującą na homogeniczność planu całego założenia, mamy do czynienia w przypadku wszystkich skrzydeł zamku (z wyjątkiem zbyt słabo rozpoznanego - zachodniego). Przy budowie muru północnego domu południowego, o miąższości 1,26 m, w celu zmniejszenia nacisku na podłoże i dla zaoszczędzenia materiału zastosowano fundament z pełną ławą i głębokimi na łokieć wnękami przykrytymi arkadami łukowymi. Ten sam sposób budowy wykazują położone od strony dziedzińca mury pozostałych domów. Zwrócić też należy uwagę, że poziom nasady wezłowi łuków fundamentowych i gurtów dzielących lokalności (rozumiany jako miejsce przejścia ich profilu w płaski, co niekiedy podkreślała odsadzka) znajdował się w różnych częściach zamku nieomal na tym samym poziomie, w domu północnym: 87,00 m npm., zachodnim: 87,00 i 87,15 m npm., południowym: 86,97 m npm., co jest ważnym argumentem za jednoczasowym rozmierzeniem placu budowy. Dom północny miał około 9,50 m szerokości, przy około 34,75 m długości, czyli wymiary analogiczne jak dom południowy. Takie same były też najpewniej jego podziały przestrzenne. Dom wschodni, w przeciwieństwie do wcześniej omówionych, był obiektem dwutraktowym, o wymiarach około 15,00 m (a z położonym od strony dziedzińca gankiem - 18,40 m) x 49,75 m. Analogicznie jak w omówionych domach: południowym i północnym, tak i w domu wschodnim podziały wewnętrzne mają ściśle odwzorowanie w równoważących siły rozporowe murach zewnętrznych. I tak, na przedłużeniu ściany zachodniej (tak od południa, jak i od północy) znajdują się mury, które wiążą się z budowlami wieżowymi. W linii muru północnego domu południowego i ścian dzielących południową partię domu wschodniego znaj-

duje się pierwsza od południa prostopadła szkarpa związana z kurtyną wschodnią. Dalej ku północy na osi podziałów wewnętrznych znajdują się mur związany z średniowiecznym gankiem odkryty w wykopie 27/2009 oraz - od wschodu - przypora rozpoznana w wykopie 21/2008. Podobny układ rozpoznajemy przy następnym, patrząc w kierunku północnym podziale wewnętrznym, gdzie znów występuje mur ganka (wykop 16/2008 i 23/2008) i przypora wschodnia (wykop 4/2007). Analogicznie rekonstruować należałoby następny podział, z tym, że odsłonięto tu tylko przyporę wschodnią, a obecność niebadanego muru ganku od strony dziedzińca zakładać można hipotetycznie. Wreszcie, na koniec - jak od strony południowej - przypora odkryta w wykopie 22/2008 znajduje się na przedłużeniu muru magistralnego mniejszego domu (tym razem północnego). Tym samym rekonstruować można sześć członów poprzecznie dzielących dom wschodni. W wykopach 31/2009 i 33/2009 odsłonięto podziały wewnętrzne tegoż domu. W pierwszym z wymienionych rozpoznano fragment wschodniego ramienia gurtu, w pełni przewiązanego z murem obwodowym, który to rozdzielał dwa człony położone od strony południowej. W drugim przebadano dość frapujący relikw ceglany, który postrzegać można jako relikw wielkiego filara, znajdującego się na przecięciu gurtów poprzecznych i wzdłużnych, pomiędzy członami drugim i trzecim od południa. Wobec niedostępności dla badań całej północnej części domu wschodniego, niestety tylko hipotetycznie założyć można istnienie analogicznego filara pomiędzy członami drugim i trzecim od strony północnej. Spodziewać się należy, iż wspomniane filary pełniły nie tylko zadania konstrukcyjne, ale także mieściły przewody kominowe. Pomiedzy filarami, a także pomiędzy nimi, a oporami gurtów w murach obwodowych znajdowały się zapewne trzy mniejsze filary, posadowione na pozostałych przecięciach osi gurtów. W rezultacie zakładać należy istnienie w najniższej kondygnacji dwunastu, porozdzielanych gurtami lokalności. Ich ilość w wyższych kondygnacjach z pewnością była mniejsza, a odpowiadała ilości poprzecznych członów, choć mogło też dochodzić do połączeń członów ze sobą, szczególnie zaś w najwyższej kondygnacji, gdzie planowaną być mogła obszerna aula. Od strony zachodniej do omawianego domu wschodniego przylegał ganek

o szerokości 3,40 m, rozciągający się zapewne pomiędzy domem północnym, a południowym; wszakże nie ukończony według pierwotnej koncepcji budowlanej. W miejsce planowanej, zapewne jako przepruta arkadami, murowanej ściany frontowej, wprowadzono tam płytki fundament łękowy o szerokości 0,55 m. Obecność mniej monumentalnych zewnętrznych ciągów komunikacyjnych jest także prawdopodobna w przypadku pozostałych elewacji od strony dziedzińca.

Budując murowaną rezydencję znacznie podniesiono poziom użytkowy w jej wnętrzu w stosunku do terenu otaczającego. W związku z tym na całej powierzchni zamku, zarówno w obrębie jego dziedzińca, jak i pod domami pojawił się nasyp niwelacyjny. Miąższość nasypu była różna, w zależności od tego, czy znajdował się on ponad *plateau* dawnego dworu (wtedy podnoszono go o około 1,70 m, jak w miejscu wykopów 20/2008 i 32/2009), czy też w miejscu poza domniemanym kopcem, jak np. pod domem południowym, gdzie trzeba było nawieźć aż około 3,50 m piachu i gliny. Piaszczyste warstwy niwelacyjne, z ceglana warstwą izolacyjną, przykryły wówczas dolne partie lica północnego muru południowego domu południowego oraz oba lica muru północnego domu południowego zamku. Pierwszy poziom użytkowy we wnętrzu tegoż domu zamkowego: drewniana podłoga, ułożony został na wysokości niwelacyjnej 87,70-90 m npm. W domu północnym podobna nawierzchnia znajdowała się na poziomie 87,25 m npm., zaś pierwotny poziom użytkowy dziedzińca osiągał podówczas około 89,00-89,20 m npm. Dolne kondygnacje w domach zamkowych uznać więc można za sutereny. Piaszczysta warstwa nasypowa zdeponowana została w trakcie budowy zamku również przy licu zewnętrznym dolnych partii murów kurtynowych, od strony północnej i wschodniej, nasyp taki nie istniał natomiast od południowej strony zamku. Przyjąć więc można, iż poziom użytkowy wewnątrz dolnej kondygnacji domu północnego był porównywalny z poziomem korony nasypu przyległego doń od zewnętrznej strony zamku, podczas gdy wewnątrz domu południowego, a najpewniej też wschodniego przewyższało obszar położony po drugiej stronie muru (na zewnątrz zamku) o nieco ponad 3,0 m. W przypadku domu zachodniego relacje te nie są jak dotąd możliwe do ustalenia.

3.4 Zamek nowożytny (1 połowa XVI - schyłek XVIII stulecia)

Zamek starościński został słabiej rozpoznany, do czego przyczyniły się późniejsze rozbiórki prowadzone do poziomu korony fundamentów murów średniowiecznych, a także usunięcie wszystkich nowożytnych (XVI-XVIII wiecznych) nawarstwień użytkowych z wnętrza zamku. Co więcej, także i nasypy przyległe do murów obwodowych od zewnątrz okazały się być w większości wtórnie przemieszczone (wkopy), a warstwy pochodzące z czasu użytkowania zamku zachowane były reliktoowo. Wobec powyższego największe walory poznawcze zachowuje analiza archiwaliów skarbu koronnego (a głównie lustracji z lat 1564-1565).

Z pierwszą połową wieku XVI łączyć należy rozbiórkę południowej kurtyny oraz domu południowego zamku kazimierzowskiego. Z gmachu tego pozostawiono jedynie północny mur magistralny, który pełnił odtąd funkcję południowego muru obwodowego. Lustratorzy wizytujący w latach 60. XVI stulecia pyzdrski zamek zauważyli, iż ...*Tego muru na południe jest wzdłuż łok. 72, wzwyż łok. 6, wzmieź łok. 2 ½...*. Informacja ta jednoznacznie wskazuje, iż mierzono już wówczas mur północny domu południowego (z orientacyjną zapewne miarą łokcia nieco ponad 0,50 m). Różnicę poziomów pomiędzy dziedzińcem, a terenem położonym na zachód (pierwotnie przed południowym murem obwodowym) wyrównano poprzez usypanie nasypu niwelacyjnego, powstałego poprzez przemieszczenie (najpewniej z obszaru dziedzińca) intensywnie nasyconych zabytkami nawarstwień kulturowych. Wyrównanie poziomów było koniecznością z uwagi na wprowadzenie nowej drogi dojazdowej na zamek, od strony południowej, przez przygródek, który powstał dopiero wtedy ...*między zamkiem a między klasztorem...*, czyli pomiędzy północnym murem klasztoru franciszkańskiego, murem miejskim, a północnym murem średniowiecznego domu zamkowego, który podówczas funkcjonował jako dość niski (6 łokci - około 3,30 m) obwód południowy.

Ważne przekształcenia nastąpiły w omawianym okresie przy wschodniej kurtynie zamku. Jak wykazały badania, na reliktach południowej partii domu wschodniego powstał tam dom południowo-wschodni (określany w lustracji jako *kamienica murowana*), plan którego, jak można sądzić, oddaje

obrys obecnej kamienicy. Przemurowano wówczas w wątku główkowym część dawnej kurtyny południowej (rozebranej, przynajmniej w partii zachodniej lica południowego muru *kamienicy murowanej* do poziomu 86,18 m n.p.m., na której to wysokości posadowiono fundament nowego muru) i zbudowano mur zachodni, wklejając go pomiędzy węzłowania gurtów na połączeniu dawnych domów południowego i wschodniego. W partii ściany południowej, czyli na zewnątrz muru miejskiego oraz od strony rzeki mur odsłonięty był znacznie niżej, stąd odnotowane w lustracji z 1564-65 roku stwierdzenie; ... *mur mią[ż]szy i bardzo wysoki; których jest połowica w ziemi...* Przy południowo-zachodnim narożniku kamienicy murowanej znajdowała się wspomniana już ... *wieżyczka (...) mała, wąska...* (zapewne tożsama z średniowieczną); pełniąca w latach spisowania cytowanej lustracji funkcje latrynowe. Poza opisanym fragmentem ściany zachodniej analizowana kamienica wykorzystywała (w partii ścian magistralnych) mury domu wschodniego, które użyto jako cokoł fundamentowy. Zaznaczyć wreszcie należy, iż przyjmując popartą obserwacjami terenowymi sugestią o rozebraniu w 1 połowie XVI wieku średniowiecznego obwodu południowego, przyjąć trzeba, iż południowa część kamienicy murowanej wysunięta była w rejon przygródka, poza ówczesny południowy mur obwodowy zamku.

Pozostała, północna część domu wschodniego, nie była już użytkowana i została częściowo rozebrana. Jak donosi opis z cytowanej lustracji ... *W bok ty piekarni stoi gmach wielki pusto murowany, wzdłuż łok. 39, wszerz łok. 8 ½, wzyż mury stoją nad ziemią na 3 chłopiech, miejscami na 4, kędy przedtym gmachy były...* Domniemywać można, iż podział ten, po ostatecznej rozbiórce starszych reliktyw, zachował się na długo, albowiem dopiero rozbudowa w kierunku południowym młyna zajęła pusty plac, znany jeszcze z XX-wiecznych fotografii. Rozbiórki miały także miejsce w kamienicy zachodniej. Lustracja 1564-65 podaje, iż znajdowały się tam podówczas ... *piwnice 2 murowane niemałe (...) nad tymi piwnicami izba murowana (...)...*, powyżej której znajdował się przysionek, izba ochędóżna oraz Kownata (...) ochędóżna. Ponad nimi, w wieżbie dachowej mieściła się jeszcze sala obita tarcicami. Trzy

kondygnacje tego domu, co podkreśla lustracja, były murowane. Na północ od omówionego gmachu, który chyba postrzegać należy jako południowy fragment dawnego domu zachodniego, stał już jednak *dom drzewiany*, ... *A za tym wszystkim domem drzewianym [czyli dalej ku północy - uwaga aut.] muru w tym zamku nie masz, jeno w rogu są mury, które pusto stoją (na których by mógł być jaki gmaszek), wzyż na łok. 5...* Tym samym stwierdzić należy, iż w 3 ćwierci XVI stulecia dom zachodni, podobnie jak wschodni, został ograniczony tylko do południowych lokalności. Co się tyczy domu północnego, to w omawianym czasie w ogóle on już nie funkcjonował w kreacji murowanej, a jego miejsce zajęły doklejone do muru budynki z materiałów nietrwałych.

Następna przebudowa zamku miała miejsce w czasach wieloletniego panowania rodziny Czarnkowskich, a szczególnie wojewody łęczyckiego, a od 1579 roku starosty pyzdrskiego Adama Sędziwoja (+1627 r.), przez którego ... *Ten zamek i wszystkie budynki jego (...) częścią restaurowane, częścią z gruntu wybudowane...* opisano w lustracji z lat 1628-32²⁷. Nie powstała jednak wówczas nowa, murowana architektura monumentalna. W świetle lustracji zamek Czarnkowskich jawi się jako założenie o czterech budynkach (z których trzy zwane są w lustracji *mieszkaniem*), trudnych niestety na skutek zawłości opisu, do umiejscowienia w obrębie zamku. Pierwszy budynek, zapewne tożsamy z południowym fragmentem domu zachodniego, to ... *mieszkanie częściowo murowane, a po większej części drewniane...*, pod którym mieściły się ... *Sklepiście z dwu stron piwnice...*, i ... *piwnica (...) do chowania jarzyn...* W drugiej kondygnacji znajdowało się dziewięć lokalności oraz przybudowana *sień* - klatka schodowa, wiodąca na trzecią kondygnację (o dwóch lokalnościach), a stamtąd na nieużytkowane poddasze. Drugi budynek, parterowy i zapewne drewniany, pełnił funkcje produkcyjno - gospodarcze, a mieścił *sień, izbę i piekarnię*, skąd przejść można było do izdebki z wydzieloną komorą. Trzeci gmach, zwany *kamienicą murowaną* (analogiczny z południowo-wschodnią częścią dawnego domu wschodniego), był najbardziej okazałym, trójkondygnacyjnym, podpiwniczonym budynkiem. Naj-

27 Gdzie dalej czytamy, iż: ... (..) Adam Sędziwuj Czarnkowski (...) starostwo to trzymając wielki koszt na budynek zamku pyzdrskiego wyłożył (...)..., zob. Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628-1632, op. cit., s. 170.

niższa kondygnacja to ...*piwnica sklepista*... . Na kolejną prowadziły schody, z których wychodziło się na przysionek, za nim zaś mieściła się sień, a za nią siedem dalszych lokalności, wśród nich...*komórka niewielka dla chowania srebra*... i latryna - *sekre*t. Górna kondygnacja dostępna była zapewne z klatki schodowej, a otwierała ją sień wiodąca do czterech lokalności. Ostatnim z budynków posadowionych w obrębie dziedzińca była ...*kuchnia murowana*..., podzielona na trzy pomieszczenia. Z kuchni drzwi wiodły na przygródek. Zmiany nastąpiły także w obrębie samego dziedzińca, gdzie pojawił się ...*wirydażyk włoski oparkaniony, z balastkami toczonemi*... Chyba dopiero wtedy powstała też od strony południowej *brama murowana*. Dalsze przekształcenia struktur przestrzennych nastąpiły w XVIII stuleciu, w latach pełnienia funkcji starościńskich przez M. Skórzewskiego. Być może właśnie z XVII/XVIII-wiecznymi robotami budowlanymi łączyć należy nowożytnie struktury murowane rozpoznane w wykopach 13/2008 i 28/2009, czyli mur znajdujący się pod obecnym ogrodzeniem posesji, a fundamentowany na poziomie 85,88 m n.p.m. oraz mur powielający rzut południowej wieży latrynowej.

Obserwując dyspozycję przestrzenną zamku nowożytnego trudno nie dostrzec skali upadku programu rezydencjonalno-obronnego obiektu, jaki następował wraz z ograniczeniem funkcji zamku, będącego pierwotnie reprezentacyjną siedzibą króla, nadążającą stylowo za najlepszymi wzorcami epoki. Zamek w swej kreacji z 2 połowy XIV - początków XV stulecia okazał się budowlą ponad miarę potrzeb i możliwości utrzymania dla starostów - tenutariuszy, którzy sprawowali na nim faktyczną władzę w okresie nowożytnym. Niewątpliwie wygodniejszymi w codziennym życiu były budowle drewniane i szachulcowe, a mniejszy zamek, poprzedzony gospodarczo-produkcyjnym przygródkiem lepiej odpowiadał potrzebom lokalnym, w jakich funkcjonował on w XVI-XVIII stuleciu. Zaspokojeniu starościńskich splendorów wystarczała, jak można sądzić, w zupełności kamienica murowana, z dominantą wysokościową w postaci narożnej wieżyczki. Wobec braku stałego zagrożenia i zgola nie militarnych funkcji zamek nie został też poddany przebudowie dostosowującej go do wymogów nowożytnej *architecturae militaris*. Takie losy obiektu wpisują go w dzieje typowe dla wielu innych zamków państwo-

wych historycznej Prowincji Wielkopolskiej, choć w omawianym przypadku wyjątkowo skutecznie przyćmiły one pamięć minionej potęgi królewskiej rezydencji.

4. Zakończenie

Wyniki zakończonych w 2009 roku badań Instytutu Archeologii UŁ na stanowisku Pyzdry 1-zamek uznać należy za bardzo interesujące i ważne nie tylko w kontekście lokalnym. Oprócz zebranych w trakcie badań terenowych elementarnych wiadomości o strukturach osadniczych sprzed połowy wieku XIV, doprowadziły one bowiem do rozpoznania chyba najwspanialszej znanej królewskiej rezydencji w Wielkopolsce, o skali porównywalnej nie tylko z małopolskimi siedzibami Kazimierza Wielkiego, ale i z powstałymi w późnym średniowieczu siedzibami innych dynastów Europy Centralnej. Studia dotyczące afiliacji architektonicznych zamku pyzdrskiego, podobnie jak problematyka pozyskanych w wykopach materiałów zabytkowych, tu pominięte, będą przedmiotem następnych prac przygotowywanych przez autorów niniejszego tekstu. Kończąc ten, w znacznej mierze sprawozdawczy artykuł, zasygnalizować trzeba jednocześnie, iż pomimo szerokiego zakresu eksploracji stanowisko wymaga w przyszłości kontynuacji prac badawczych, nieomal nierozpoznany pozostaje bowiem areał przygródka, jak i „niemiejski” obszar położony pomiędzy zachodnim murem obwodowym, a ulicą Kaliską.

The Pyzdry castle in the light of archaeological and architectural research

Summary

Archaeologico-architectural studies of the castle in Pyzdry (wielkopolskie voyvodship, powiat Września) were carried out in the years 2007-2009 by the Institute of Archaeology, Łódź University, and the present paper is a preliminary summing up. The studies allowed a reconstruction of settlement processes and the accompanying spatial transformations that occurred on the site from the second half of the 13th century until the 20th century. The oldest found layers are to be identified with the ducal castrum (of Bolesław the Pious or Przemysław II) from the second half of the 13th century. After it had been destroyed in the attack by

Teutonic Knights in 1331, king Casimir the Great erected there a wooden mansion which was soon dismantled and the area was completely converted to prepare it for the construction of huge brick residence. The construction work lasted from the close of the 40s till the beginning of the 60s of the 14th century, a period when no royal visits were mentioned; starting with 1362, such visits were frequent. Field research shows the castle to have been a huge regular design on a rectangular plan, ca 49.50 x 60.50 metres in size, built of bricks laid on lime mortar in Gothic motif. Already in the first stage there were four multi-storey houses that followed the length of the castle walls, and a quadrilateral tower was put in north-western corner. The most imposing was the eastern house, a two-bay object that performed the function of a "royal palace". A construction of a monumental brick gallery was planned from the side of the yard, but it was never realised

and finally a more modest, possibly wooden object was erected. Numerous buttresses (perpendicular and diagonal) protruded from the elevations, corresponding to the divisions inside. Foundations of tower structures outside the course of the defensive walls were also identified, with the north-eastern one certainly a multi-storey latrine servicing the eastern and northern houses. In modern times the castle in Pyzdry suffered destruction and demolition, resulting in a considerable reduction of its buildings. In the 19th and 20th centuries the foundations of the mediaeval plan were used for the construction of new buildings, including a tenement house (formerly a prison), a granary and a mill whose arrangement partly copies the projection of the original castle. The briefly presented castle is one of the most magnificent residences of Casimir the Great and one of the most imposing mediaeval Polish castles.

Ryc. 1. Pyzdry, widok z lotu ptaka od strony wschodniej (wyk. K. Trela, 2009).

A: kościół farny, B: kościół i klasztor pofranciszkański,
C: teren dawnego zamku, D: rynek.

Ryc. 2. Rejon dawnego zamku, widok z lotu ptaka (wyk. K. Trela, 2009).

1 - kamienica, 2 - dawny młyn elektryczny, 3 - dawny spichlerz, 4 - warsztaty,
5 - dawny magazyn „Dziewiarki”. Liniami czerwonymi zaznaczono przebieg murów
zamkowych nie wykorzystanych dla budowy istniejących obecnie obiektów.

Ryc. 3. Piwnice pod spichlerzem - wykopy 9/2007 i 9a/2009, odkrywki II/2007 i III/2007 (wyk. T. Olszacki, 2009).

Widok na lico zachodnie gurtu ceglanego w domu północnym dawnego zamku.

1 - lico południowe północnego muru obwodowego zamku, 2 - gurt, 3 - współczesna wylewka

Ryc. 4. Wykop 17/2008 - widok na południowe lico południowego muru domu południowego zamku średniowiecznego (wyk. T. Olszacki, 2008).

Ryc. 5. Wykop 13/2008 - widok od strony południowej (wyk. T. Olszacki, 2008).

- 1 - mur miejski (a jednocześnie mur wschodni średniowiecznego budynku wieżowego),
- 2 - mur zachodni średniowiecznego budynku wieżowego, 3 - południowy mur obwodowy zamku,
- 4 - południowy mur nowożytny kamienicy, 5 - mur nowożytny dostawiony do muru kamienicy.

Ryc. 6. Wykop 11/2008 - widok od strony południowej (wyk. T. Olszacki, 2008).

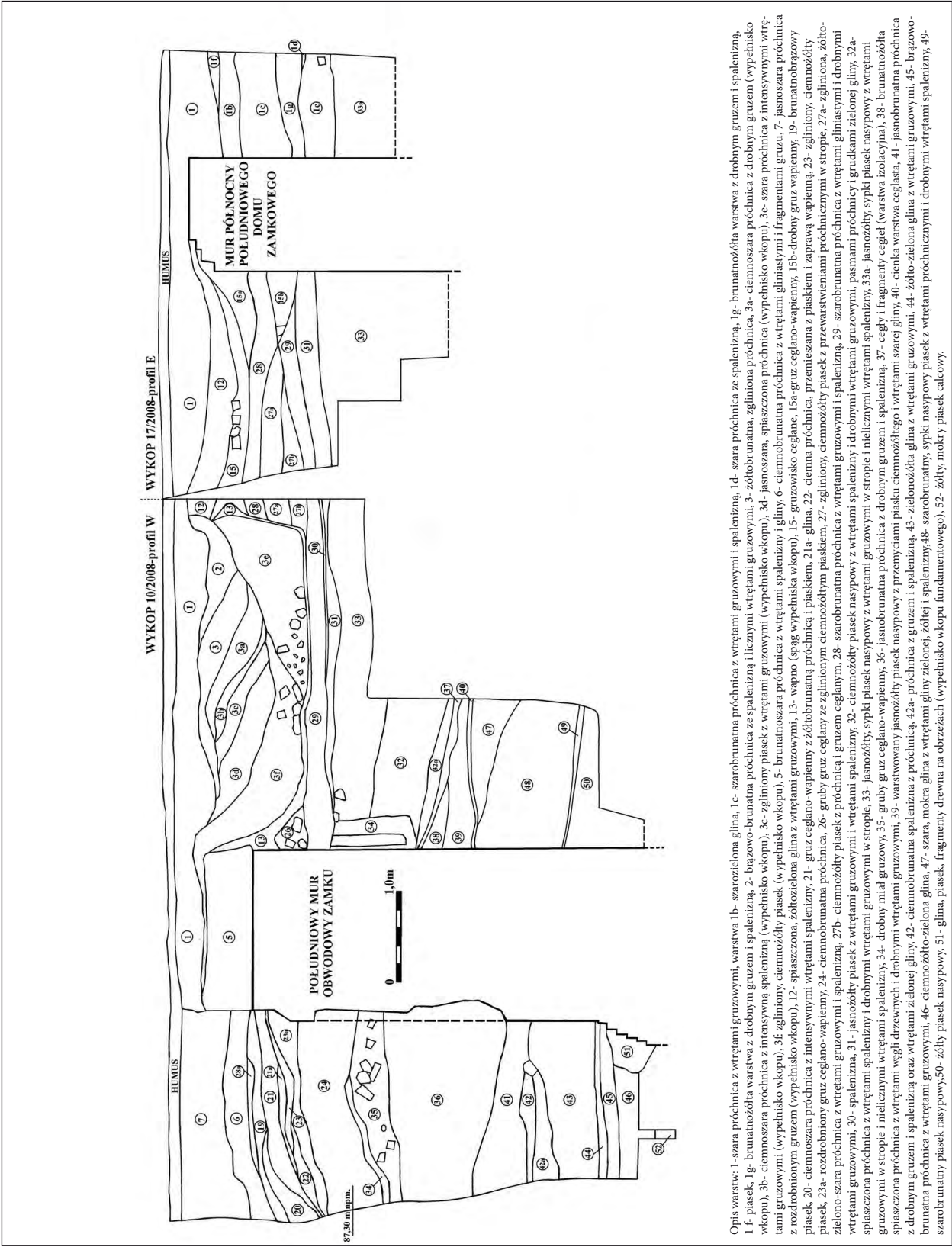
- 1 - północny mur obwodowy zamku, 2 - mury średniowiecznej wieży latrynowej,
- 3 - późnonowożytna przypora spichlerza, 4 - współczesny kanał wentylacyjny,
- 5 - dach współczesnej przybudówki.

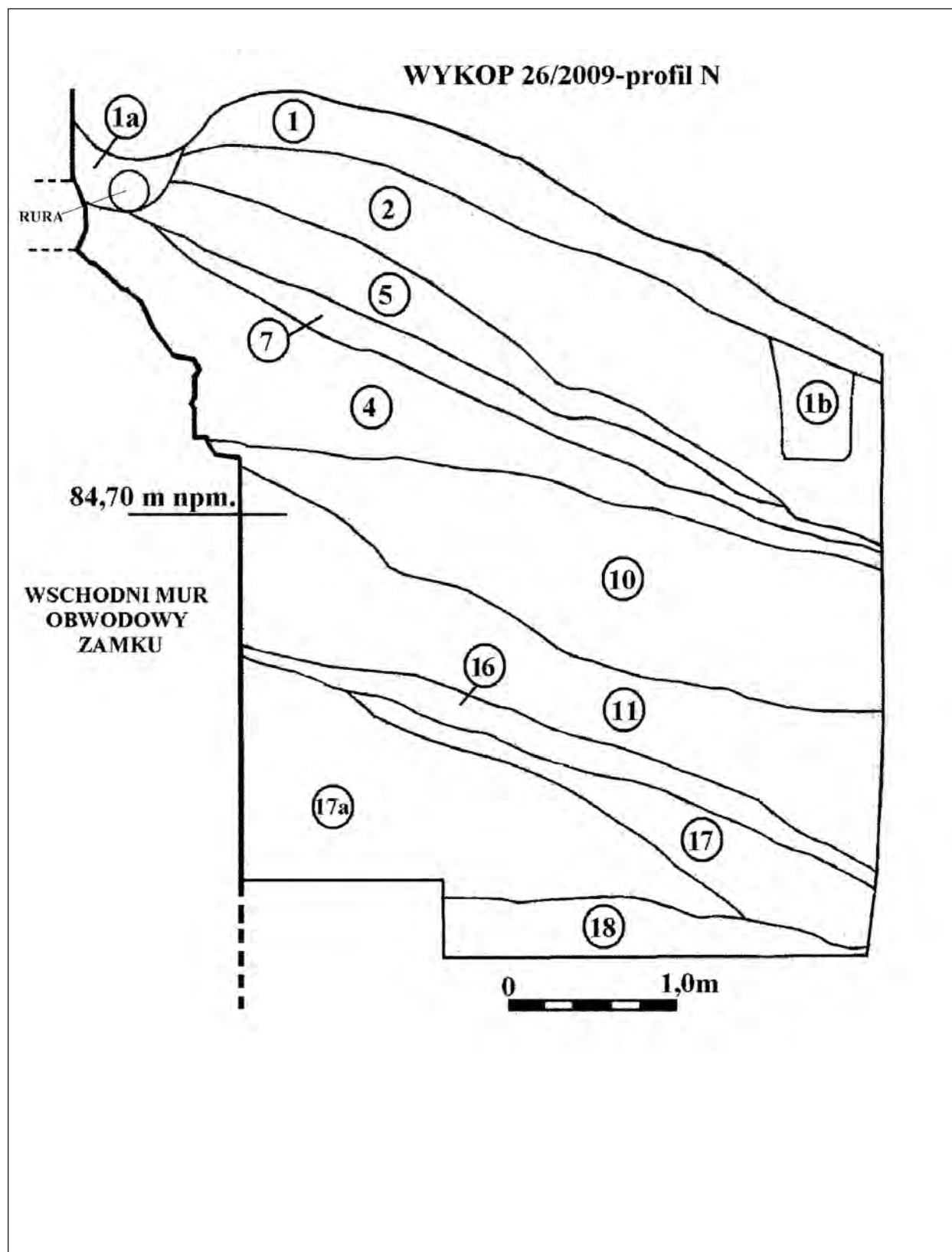
Ryc. 7. Wykop 26/2009 - widok od strony wschodniej (wyk. T. Olszacki, 2009).
1-wschodni mur obwodowy zamku, 2- przypora zamkowa.

Ryc. 8. Wykop 27/2009 - widok od strony północno-zachodniej (wyk. T. Olszacki, 2009).
1-mur, podpora pod przeszło średniowiecznego ganku, 2-rozkuty mur podpory pod przeszło średniowiecznego ganku,
3-średniowieczny łęk ceglany (fundament ściany frontowej ganku) 4-mur współczesnego ganku.

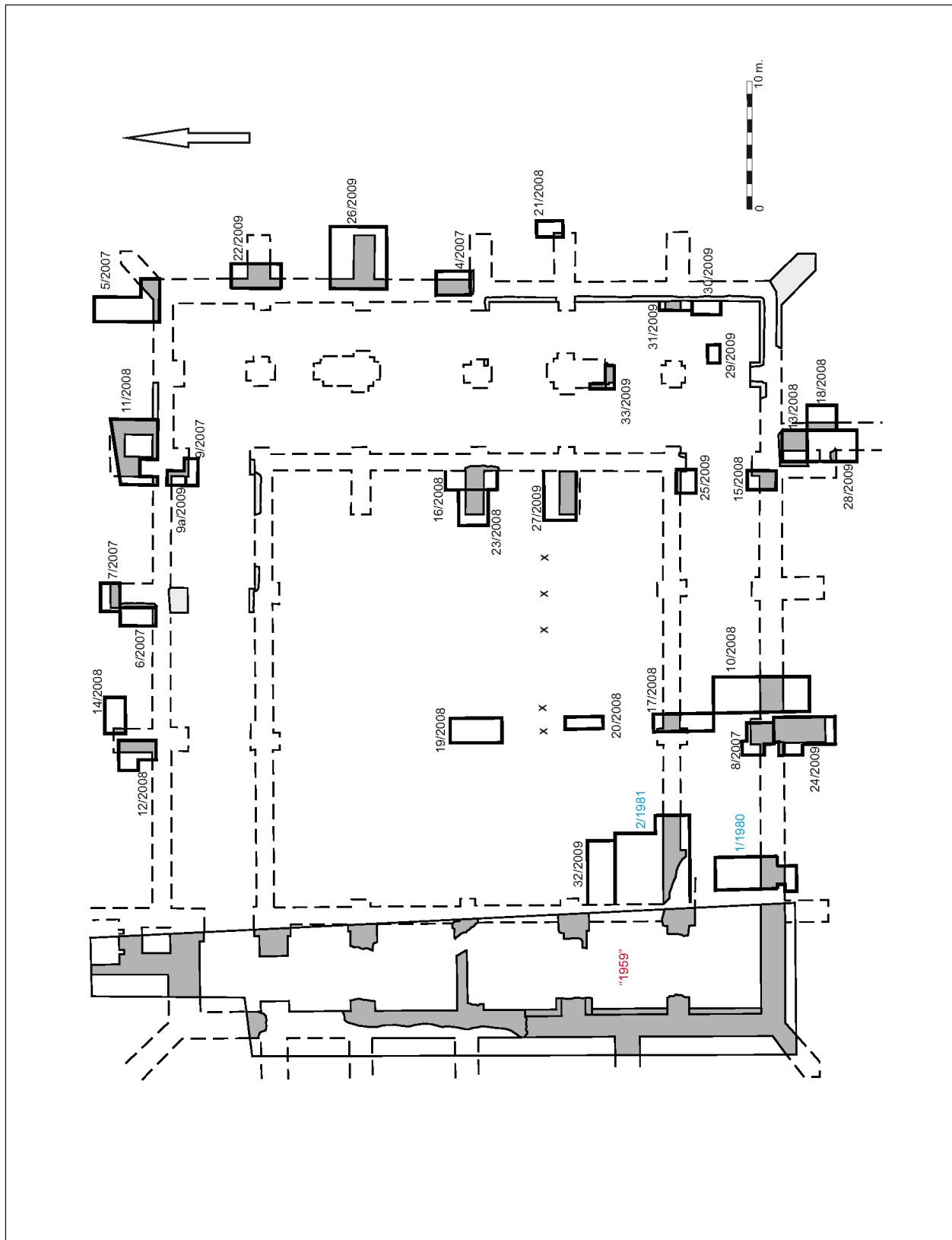
Ryc. 9. Profil zachodni wykopu 10/2008 i profil wschodni wykopu 17/2008.

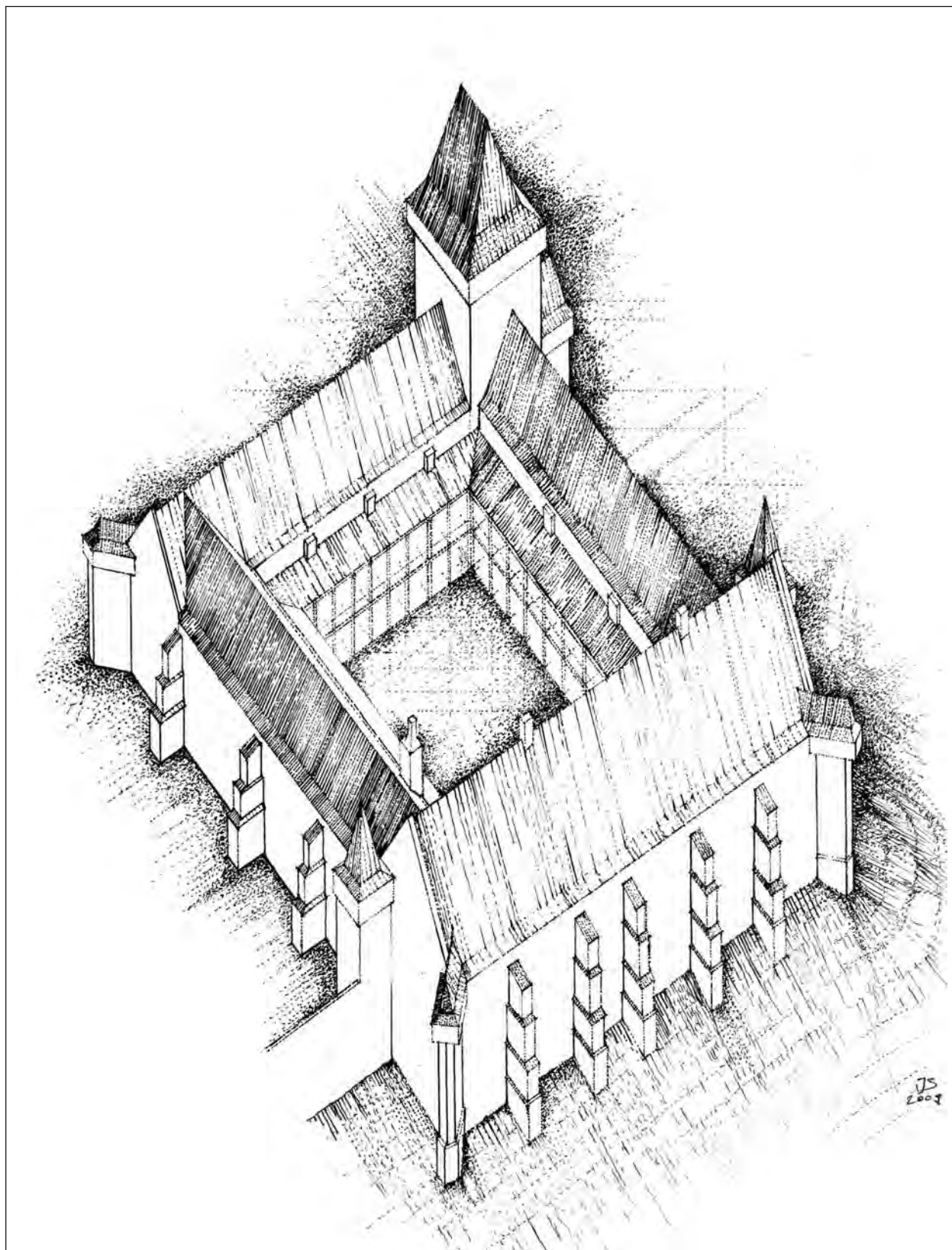
Ryc. 10. Wykop 26/2009-profil północny.

Opis warstw: 1- szara próchnica, 1a- próchnica z gruzem (wypełnisko wkopu pod rurę), 1b- gruz ceglano-wapienny (wypełnisko wkopu), 2- szara próchnica z rozdrobnionymi wtrętami gruzowymi i spalenizną, 4- szara próchnica, 5- ciemna próchnica z rozdrobnionym gruzem, 7- szary piasek ze spalenizną, 10- gruz ceglano-wapienny (warstwa rozbiórkowa), 11- zbita, żółto-zielona glina (nasyp), 16- miał ceglany, fragmenty cegieł (warstwa budowlana), 17- sypki, ciemnożółty piasek (nasyp), 17a- sypki, jasnożółty piasek (nasyp), 18- szaro-żółto-zielona zbrylona glina z wtrętami żelazistymi (podsiąkająca wodą).

(oprac. T. Olszacki, A. Nierychlewska)

Ryc. 11. Zamek w Pyzdrach: rekonstrukcja rzutu zamku średniowiecznego z zaznaczeniem jednostek badawczych z lat 1959-2009.
Kolor ciemnoszary: mury rozpoznane w wykopach archeologicznych; kolor jasnoszary: nieotynkowane odcinki murów zachowane powyżej poziomu gruntu, bądź mury rozpoznane w odkrywkach architektonicznych; x - odwarty ciągu C/2009 (oprac. T. Olszacki).

Ryc. 12. Jeden z wariantów rekonstrukcji bryły średniowiecznego zamku w Pyzdrach (widok od strony południowo-wschodniej) według L. Kajzera i T. Olszackiego (rys. J. Serafin).

Skarb monet z XV i XVI w. z ulicy Stawnej w Poznaniu

MAKSYMILIAN FRĄCKOWIAK¹

A 15th and 16th century hoard of coins from Stawna Street, Poznań

Badania archeologiczne na Starym Mieście w Poznaniu przy ulicy Stawnej prowadzone przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską pod kierunkiem H. Klundera (grudzień 2008 r. – styczeń 2009 r.), związane były z budową przyłącza sieci ciepłej do budynku przy ul. Wronieckiej 6/8. W ich efekcie odsłonięto fragmenty wewnętrzne-go muru obwodowego miasta na wschód od Bramy Wronieckiej oraz elementy innych obiektów budowlanych bezpośrednio doń przylegających (Klunder 2009: 8-11). W trakcie prac, poza licznym materiałem ruchomym (ceramika naczyniowa i budowlana, kości, metale i zabytki organiczne), odnaleziono skarb monet z XV i XVI w. (nr inw. zabytków wydzielonych P-SM-S/7/08)². Został on odkryty w profilu współczesnej warstwy rumowiskowej przy zbiegu ul. Stawnej z ul. Żydowską w miejscu, gdzie wykop budowlany, wytyczony na osi wschód – zachód, załamywał się w kierunku północnym. Zalegał ok. 20 cm od zachowanego fragmentu wewnętrznego lica muru miejskiego (ob. 1) na głębokości ok. 1,50 m od współczesnego poziomu drogi asfaltowej (Ryc. 1).

W okresie, w którym monety dostały się do ziemi, była tu dzielnica żydowska, zamykająca się w kwartale ulic: Żydowskiej, Mokrej, Wronieckiej i Stawnej. Jednak ciągły napływ imigrantów doprowadził w XVI w. do zajęcia przez Żydów także miedzymurza, gdzie gmina ulokowała jatki koszerne

oraz rzeźnię rytualną, stanowiące część kompleksu bożniczego (Leszczyńska 1996: 139).

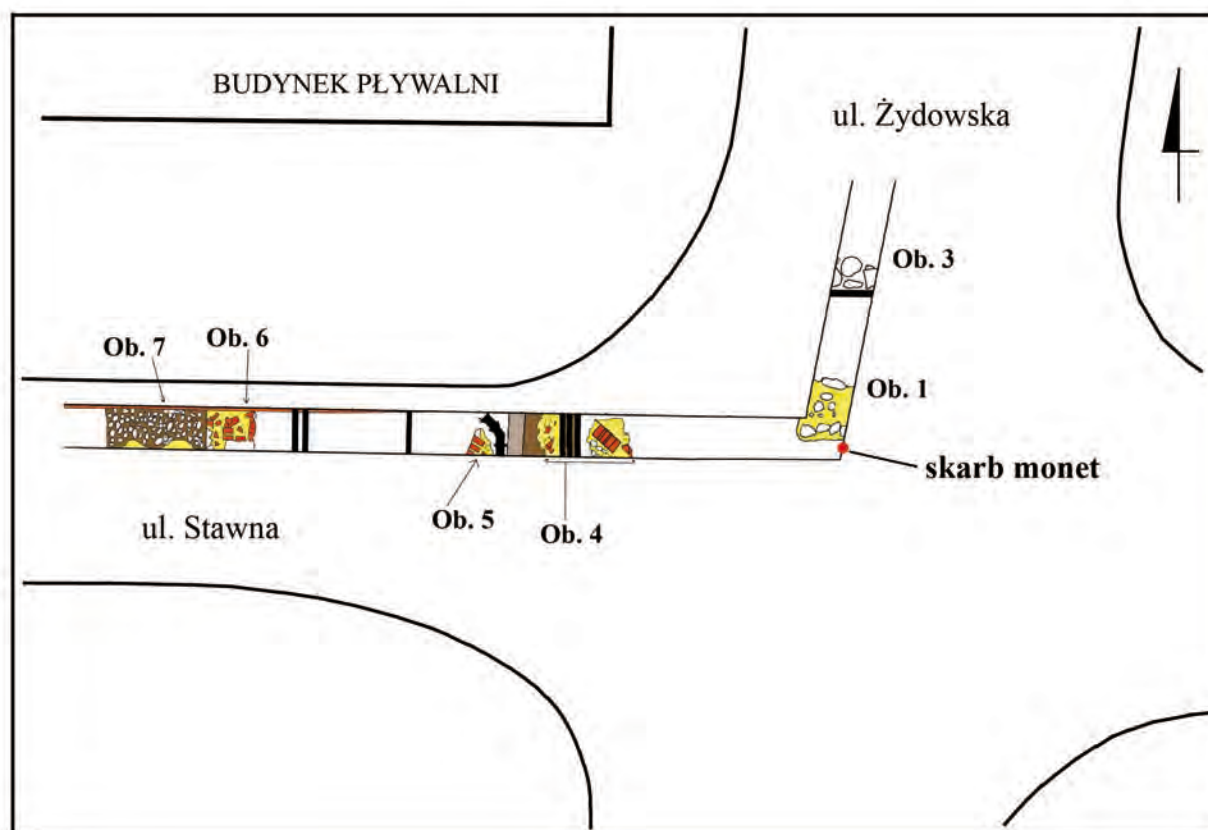
Z ziemi wydobyto bryłkę zlepiionych monet, których powierzchnia była silnie zaśniedziała i zapiaszczona. (Ryc. 2). Dzięki temu m. in. możliwe było przeprowadzenie analizy tekstylnej (por. Aneks). Na jej podstawie wolno przypuszczać, że monety były owinięte w tkaninę lnianą. Sugeruje to także, iż zespół nie został rozdzielony.

Skarb składa się z 16 srebrnych monet o łącznej masie 13,36 g. Zarejestrowany został na złożu wtórnym, jednak można go uznać za kompletny. Mimo niewielkiej liczby egzemplarzy jego struktura jest dość zróżnicowana pod względem proveniencji, chronologii, a także wartości nominalnej.

Najstarszą monetą jest szeląg krzyżacki Michała Küchmeistra von Sternberg, z lat 1416-1422, wybity w Toruniu. Ponad połowę zbioru stanowi grupa 10 półgroszy władców jagiellońskich. Dwa z nich zostały wybite przez Kazimierza IV w latach 1479-1492, jeden przez Jana Olbrachta w latach 1492-1499 oraz pięć przez Aleksandra w latach 1502-1506. Pojedynczy okaz stanowi półgrosz świdnicki Ludwika II z 1525 r. W tej grupie znalazła się także moneta fałszywa, imitująca półgrosz Aleksandra. Charakteryzuje się ona mniejszą wagą, pomyloną legendą otokową a także zniekształconymi literami. Kolejne pięć egzemplarzy stanowią już emisje nowożytnie. Grupę tę otwierają numizmaty, pochodzące z mennic pr-

1 mgr Maksymilian Frąckowiak, Instytut Prahistorii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, e-mail: maksymilian.frackowiak@gmail.com

2 Skarb przechowywany jest obecnie w magazynach Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej Henryka Klundera. Konserwacji monet podjął się Robert Frąckowiak, który jest także autorem fotografii.

Ryc. 1. Poznań – Stare Miasto, ul. Stawna. Lokalizacja skarbu.
Rys. Paulina Wesołowska

skich, wybite przez Zygmunta I Starego. Wśród nich znajduje się szeląg pruski z lat 1528-1531, wybity w Toruniu, szeląg elbląski z 1531 r. oraz grosz gdański z 1531 r. W zespole znalazł się także grosz pruski, wybity w 1538 r. w Królewcu przez Albrechta Hohenzollerna dla Księstwa Pruskiego. Zbiór zamyka zaś poznańska emisja trojaka koronnego Stefana Batorego z 1585 r., która wyznacza zarazem terminus post quem dostania się zespołu do ziemi. Różnica chronologiczna między dwoma najmłodszymi elementami wynosi więc 47 lat. Zatem, gdyby nie ta

ostatnia moneta, datowanie skarbu byłoby wcześniejsze o prawie pół wieku (!). Trojak ten nosi minimalne ślady użytkowania, co wskazuje, że nie brał on intensywnego udziału w obrocie pieniężnym. Fakt ten pozwala przypuszczać, iż skarb mógł się dostać do ziemi krótko po jego wybiciu. Sytuację tę potwierdzić może także brak wczesnych drobnych emisji Zygmunta III Wazy. Zespół ten pochodzi więc najprawdopodobniej ze schyłkowego okresu panowania Stefana Batorego bądź z początkowej fazy rządów jego następcy.

Skarb z ul. Stawnej należy do ważnych znalezisk, gdyż został odkryty, co zdarza się niezwykle rzadko w przypadku tej kategorii źródeł, podczas badań archeologicznych. Jego nieprzeciętna wartość poznawcza wynika także z innych przyczyn. Odciski pojemnika tekstylnego, a także niewielka wartość pieniężna pozwalają przypuszczać, iż mamy do czynienia z przypadkową zgubą lub gotówką utraconą w czasie nieprzewidzianych okoliczności, przechowywaną w podręcznej sakiewce lub zawiniątku, a nie – jak najczęściej bywa w przypadku skarbów – z celowym depozytem. 11 czerwca 1590 r. w Poznaniu miał miejsce wielki pożar, który zniszczył m. in. całą

Ryc. 2. Skarb z ul. Stawnej przed konserwacją z widocznymi odciskami tekstylnymi.
Fot. Robert Frąckowiak

dzielnice żydowską. Od ognia ucierpiało wtedy 160 budynków mieszkalnych, sąsiedni odcinek muru obwodowego wraz z basztami oraz zabudowania gospodarcze (Sieciechowiczowa 1974: 123; Drozdowski 1988: 474). Chronologia oraz miejsce odkrycia zespołu pozwalają przypuszczać, iż mógł on dostać się do ziemi w trakcie tego tragicznego wydarzenia. Charakter znaleziska zbliżony jest do definicji „zasobów pieniężnych szarego człowieka” S. Suchodolskiego, których cechą wspólną są niewielkie rozmiary i nietezauryzacyjny charakter (Suchodolski 1997: 151-158). Pojęcie to, mimo iż odnosi się do zespołów z okresu wczesnego średniowiecza, wydaje się być adekwatne także do omawianego skarbu, który stanowić może przyczynek do poznania zasobów gotówkowych „szarego” mieszkańca Poznania, noszonych przy sobie i służących do zawierania transakcji na najniższym stopniu wymiany pieniężnej (Suchodolski 1997: 156). Metodą, która pozwoliłaby odtworzyć jego wartość może być zastosowanie tzw. trofy, czyli biologicznego wskaźnika siły nabywczej pieniądza, równego dziennemu zapotrzebowaniu przeciętnego człowieka, wyrażonego w kaloriach. Według Z. Żabińskiego (Żabiński 1981: 8-15), zapotrzebowane to ma być równe ok. 3000 kalorii. Natomiast koszt 1 trofy, opartej na systemie rachunkowo-pieniężnym Stefana Batorego, wynosił 1 grosz (Żabiński 1981: tabela 61)³. Tak więc omawiany skarb o wartości 10 groszy i 3 szelągów odpowiadałby 11 trofom, co oznacza, że jego siła nabywcza byłaby równa cenie wyżywienia jednej osoby na ok. 10 dni, zaś np. trzyosobowej rodziny na niewiele ponad 3 dni. Wydaje się zatem, iż właścicielem sakiewki mógł być przeciętny mieszczanin, dysponujący „pod ręką” zasobami pieniężnymi, przeznaczonymi na kilkudniowe, podstawowe wydatki.

Pod względem chronologicznym struktura skarbu jest mocno zróżnicowana. Między najstarszą i najmłodszą emisją występuje różnica ponad 100 lat, co w zespole o tak niewielkiej liczbie jest zjawiskiem wyjątkowym. Podstawową częścią składową skarbu są późnośredniowieczne półgrosze koronne kolejnych władców z dynastii Jagiellonów. Wśród rozpoznanych depozytów z terenu Polski z końca XVI w. podobne emisje nie należą do rzadkości (Mi-

kołajczyk 1980: 25, ryc. 12). Przykładem mogą tu posłużyć, m. in. skarby z Chronowa, gm. Orońsko, po 1585 r. (Męclewska, Mikołajczyk 1983: nr 153), Łomży II, po 1586 r. (Męclewska, Mikołajczyk 1983: nr 154), Łekna, gm. Wągrowiec, po 1589 r. (Męclewska, Mikołajczyk 1983: nr 171), Parczewa, po 1595 r. (Męclewska, Mikołajczyk 1983: nr 183). Jakość półgroszy Kazimierza Jagiellończyka, Jana Olbrachta i Aleksandra była dość zbliżona do półgroszy Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta (Żabiński 1981: tabele 18, 52, 55), stąd ich udział w skarbach z tego okresu jest najwyższy. Znaleziska z terenu Małopolski pozwalają przypuszczać, iż polskie monety późnośredniowieczne, a także te z XVI w., pozostawały w obiegu do uchwały sejmowej w 1627 r. (Mikołajczyk 1975: 227-234), jednak trafiały także, choć już wyjątkowo, do depozytów przez cały XVII w. a nawet na pocz. XVIII w. Nie inaczej sytuacja ta wygląda w przypadku szelągów krzyżackich, które również ulegały jeszcze tezauryzacji w podobnym okresie. Udział monety późnośredniowiecznej w niektórych skarbach nowożytnych dochodzi nawet do kilkunastu procent, więc ich obieg, zwłaszcza pod koniec XVI w., był zjawiskiem powszednim. Dotyczy to przede wszystkim wymiany na najniższym poziomie obrotu pieniężnego, którego skarb z Poznania jest najlepszym przykładem. Zdziwienie mogą budzić jedynie jego proporcje, gdyż monety późnośredniowieczne dość wyraźnie w tym zbiorze dominują (63%).

Omawiany zespół jest piętnastym skarbem nowożytnym, odkrytym na terenie współczesnego miasta Poznania i czwartym pochodzącym z XVI w.⁴ Dodać należy, że w niewielkiej odległości, na terenie Starego Miasta, odnaleziono jeszcze dwa depozyty. Oba zostały schowane w kamienicach na ul. Wrońskiej pod piwnicznymi posadzkami. Pierwszy z nich, datowany po 1650 r., został odkryty pod nr-em 20, gdzie odnaleziono naczynie zawierające 1002 numizmaty, wśród których dość licznie wystąpiły także średniowieczne emisje polskie i krzyżackie (Szuda 1971: 171-179; Męclewska, Mikołajczyk 1991: nr 754). Natomiast drugi skarb pochodzi z posesji nr 14 i został ukryty po 1718 r. (Olejniczak 1978: 56-57; Męclewska, Mikołajczyk 1991: nr 1468). Wraz z zespołem z ul. Stawnej stanowią grupę trzech skarbow

3 Gdyby zespół dostał się do ziemi we wczesnym okresie panowania Zygmunta III Wazy, koszt 1 trofy byłby zapewne nieco wyższy.

4 W inwentarzach (M. Męclewska i A. Mikołajczyk 1983 i 1991) skarby z Poznania wystąpiły pod następującymi numerami: 69 (I, po 1537 r.), 221 (II, XVI w.), 221a (III, XVI w.), 754 (IV, po 1650 r.), 907 (V, po 1660 r.), 990 (VI, po 1665 r.), 1109 (VII, po 1672 r.?), 1214 (VIII, po 1690 r.), 1449 (IX, pocz. XVIII w.), 1463 (Żęgrze, po 1716 r.), 1468 (X, po 1718 r.), 1685 (Suchy Las, po 1797 r.), 1866 (XI, po 1915 r.), 2021 (XII).

odnalezionych w obrębie dzielnicy żydowskiej i stanowią przyczynek do poznania obiegu pieniężnego na terenie dawnego Poznania.

INWENTARZ

Polska

Kazimierz IV Jagiellończyk (1447-1492)

1. *Półgrosz koronny [1479-1492], mennica Kraków.*

Av. W wewnętrznej obwódce perełkowej orzeł w koronie, w otoku: +MONETAxKAZIMIRI; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki ciągłej.

Rv. W wewnętrznej obwódce perełkowej korona, poniżej Poraj – herb podskarbiego Piotra Kurozwęckiego (1479-1499), w otoku: +REGISxPOLONIE; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki ciągłej.

Kub. III (av. 2, rv. 3); Ag, 0,86 g, ø 19,0 mm.

2. *j. w.*

Av. W wewnętrznej obwódce perełkowej orzeł w koronie, w otoku: +MONETAx[...]MIRI; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki karbowanej.

Rv. W wewnętrznej obwódce perełkowej korona, poniżej Poraj – herb podskarbiego Piotra Kurozwęckiego (1479-1499), w otoku: +REGI[...]POLONIE; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki karbowanej.

Kub. III (av. 2); Ag, 0,80 g, ø 18,7 mm; krzywe bicie.

Jan Olbracht (1492-1501)

3. *Półgrosz koronny [1492-1499], mennica Kraków.*

Av. W wewnętrznej obwódce częściowo karbowanej i częściowo ciągłej orzeł w koronie, w otoku: +MONETAxIxALBERTI.

Rv. W wewnętrznej obwódce perełkowej korona, poniżej Poraj – herb podskarbiego Piotra Kurozwęckiego (1479-1499), w otoku: (+REG)ISxPOLONIE.

Kub. I (av. 2, rv. 1); Ag, 0,79g, ø 17,0 mm; krzywe bicie.

Aleksander Jagiellończyk (1501-1506)

4. *Półgrosz koronny [1502-1506], mennica Kraków.*

Av. W wewnętrznej obwódce ciągłej orzeł w koronie, w otoku: +ALEXA[...]DEI:G':REX; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki ciągłej.

Rv. W wewnętrznej obwódce ciągłej korona, w otoku: +M[...]A[...]REGIS[...]P[...]NIE; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki ciągłej.

Kub.; Ag, 0,77g, ø 18,3 mm; rozległe niedobicia stempli.

5. *j. w.*

Av. W wewnętrznej obwódce karbowanej orzeł w koronie, w otoku: +ALEXANDER:DEI:G':REX; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki ciągłej.

Rv. W wewnętrznej obwódce perełkowej korona, w otoku: +MONETA:REGIS:POLONIE; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki ciągłej.

Kub. (av. 32, rv. 18); Ag, 0,79g, ø 18,1 mm.

6. *j. w.*

Av. W wewnętrznej obwódce karbowanej orzeł w koronie, w otoku: +ALEXANDER:DEI:G':REX; obwódka zewnętrzna ciągła.

Rv. W wewnętrznej obwódce karbowanej korona, w otoku: +MONETA:REGIS:POLONIE; obwódka zewnętrzna ciągła.

Kub. (av. 66, rv. 23); Ag, 0,72g, ø 18,9 mm.

7. *j. w.*

Av. W wewnętrznej obwódce karbowanej orzeł w koronie, w otoku: +ALEXANDER:DEI:G:[...].

Rv. W karbowanej obwódce wewnętrznej korona, w otoku: +MO[...]TA:[...]EGIS:POLONIE; zachowany fragm. obwódki zewnętrznej ciągłej.

Kub. (av. 35, rv. 26); Ag, 0,74g, ø 18,4 mm; lekko zgięta, rozległe niedobicia stempli.

8. *j. w.*

Av. W wewnętrznej obwódce ciągłej orzeł w koronie, w otoku: +A[...]G[...]EX; zachowany fragm. obwódki zewnętrznej ciągłej.

Rv. W wewnętrznej obwódce ciągłej korona, w otoku: [...]R[...]; zachowany fragm. obwódki zewnętrznej ciągłej.

Kub.; Ag, 0,77g, ø 18,3 mm; wytarta, rozległe niedobicia stempli.

9. *Półgrosz koronny – fałszywy.*

Av. W karbowanej obwódce wewnętrznej orzeł w koronie, w otoku: [...]AD:[...]XALDER:DE-I:G:RE[...].

Rv. W karbowanej obwódce wewnętrznej korona, w otoku: +MONETA[...]IE+M[...]:POLO[...]; zachowany fragm. obwódki zewnętrznej karbowanej.

Ag, 0,63g, ø 18,7 mm; skorodowany fragm. rv., niewielki ubytek obrzeża.

Zygmunt I Stary (1506-1548)

10. Szeląg pruski [1528-1531], mennica Toruń.

Av. W wewnętrznej obwódce ciągłej korona, pod nią monogram królewski S, legenda otokowa całkowicie nieczytelna.

Rv. W wewnętrznej obwódce ciągłej orzeł Prus Królewskich, w otoku: [...]DV[...].

Kurp. 233-256; Ag, 0,49g, ø 18,1 mm; silnie skorodowana, ukruszony duży fragm. obrzeża.

11. Szeląg elbląski 1531.

Av. W wewnętrznej obwódce ciągłej orzeł Prus Królewskich, w otoku: rozetka SIGISPRE[...]PO[...]VS; obwódka zewnętrzna ciągła.

Rv. W wewnętrznej obwódce ciągłej tarcza z herbem Elbląga, w otoku: rozetka SO[...]BINK1531; obwódka zewnętrzna ciągła.

Kurp. 560; Ag, 0,77g, ø 19,0 mm; skorodowana, ukruszony fragm. obrzeża, dwa niewielkie otwory powstałe pod wpływem korozji.

12. Grosz gdański 1531.

Av. W wewnętrznej obwódce perełkowej popiersie Zygmunta I Starego, w otoku: /rozetka/ SIGISIREXPODOTOCIPR.

Rv. W wewnętrznej obwódce perełkowej herb Gdańska, w otoku: /rozetka/ GROSSVSCIVIDANCZ1531; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki perełkowej.

Kurp. 442; Ag, 1,60g, ø 22,2 mm.

Stefan Batory (1576-1586)

13. Trojak koronny 1585, mennica Poznań.

Av. Popiersie Stefana Batorego, w otoku: STE-P-D-G-REX P-M-D-L; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki perełkowej.

Rv. Liczba III, pod nią herby Polski i Litwy podzielone tarczą z herbem Batorych (Wilcze Kły).

Niżej napis w trzech wierszach: GROS·ARG/·TRI-P-REG-/POLONIAE, pod nim Przegonia – herb Jana Dulskiego, podskarbiego wielkiego koronnego (1581-1590). Po jego lewej stronie skrócona data 85, a z prawej haki z krzyżykiem – znak Teodora Buscha, kierownika mennicy poznańskiej (1584-1586); zachowany fragm. zewnętrznej obwódki perełkowej.

Kurp. 187; Ag, 1,99g, ø 21,4 mm.

Zakon Krzyżacki

Michał Küchmeister von Sternberg (1414-1422)

14. Szeląg [1416-1422], mennica Toruń.

Av. W wewnętrznej obwódce karbowanej tarcza wielkiego mistrza, w otoku: MAG –MIC – hAE – PRI –.

Rv. W wewnętrznej obwódce karbowanej tarcza krzyżacka, w otoku: MON – ETA – DNO – PRV –.

Vos. 796; Ag, 1,41 g, ø 21,5 mm; niedobicia stempli, na av. w negatywie częściowo widoczny stempel rv.

Świdnica

Ludwik II Jagiellończyk (1516-1526)

16. Półgrosz świdnicki 1525.

Av. W wewnętrznej obwódce ciągłej orzeł, w otoku: +LUDOVICVS:R:VN ET BO; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki ciągłej.

Rv. W wewnętrznej obwódce ciągłej korona, w otoku: +CIVITA[...]SWIEN 1525; zachowany fragm. zewnętrznej obwódki ciągłej.

Kop. 8718; Ag, 0,49 g, ø 18,5 mm; odłamany fragm. obrzeża, głęboka rysa w centralnej części av.

Księstwo Pruskie

Albrecht Hohenzollern (1525-1568)

15. Grosz pruski lenny 1538, mennica Królewiec.

Av. W wewnętrznej obwódce perełkowej popiersie Albrechta Hohenzollerna, w otoku: /herb Hohenzollernów/IVSTUŞEXFIDEVIVIT1538; ob-

wódka zewnętrzna perełkowa.

Rv. W wewnętrznej obwódce perełkowej orzeł pruski, na jego piersi S – monogram Zygmunta I Starego, nad nim korona, w otoku: .AL[...] R.D.G.M.A.R.B.R.A.N.D.U.X.P.R.U.S.S.; obwódka zewnętrzna karbowana.

Kop. 3779; Ag, 1,15 g, ø 23,7 mm; fragm. skrodowany, pęknięta.

WYKAZ SKRÓTÓW

Kop. – E. Kopicki 1995

Kub. – S. Kubiak 1998

Kurp. I – J. Kurpiewski 1994

Kurp. II – J. Kurpiewski 1994a

Vos. – F. Vossberg 1843

BIBLIOGRAFIA

DROZDOWSKI, M.

1988. *Życie gospodarcze miasta*, w: J. Topolski (red.), *Dzieje Poznania do roku 1793*, cz. 1: 455-475. Warszawa – Poznań.

KLUNDER, H.

2009. *Sprawozdanie z prac archeologicznych w związku z budową przyłącza sieci ciepłej do budynku przy ul. Wronieckiej 6/8 w Poznaniu*. Maszynopis w posiadaniu urzędu Miejskiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu.

KOPICKI, E.

1995. *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, cz. I i II. Warszawa.

KUBIAK, S.

1998. Monety koronne z drugiej połowy XV w. (1447-1506), *Wiadomości Numizmatyczne* 42(3-4): 117-181.

KURPIEWSKI, J.

1994. *Katalog monet polskich 1506-1573 (Zygmunt I Stary – Zygmunt August – Bezkrólewie)*. Warszawa.

1994a. *Katalog monet polskich 1576-1586 (Stefan Batory)*. Warszawa.

LESZCZYŃSKA, E.

1996. Przyczynek do dziejów funkcjonowania poznańskiej dzielnicy żydowskiej w sąsiedztwie średniowiecznych murów obronnych, *Kronika Miasta Poznania* 64, z. 1: 138-151.

MĘCLEWSKA M.; MIKOŁAJCZYK, A.

1983. *Skarby monet z lat 1500-1649 na obszarze PRL – inwentarz*. Warszawa.

1991. *Skarby monet z lat 1650-1944 na obszarze Polski – inwentarz II*. Wrocław – Warszawa – Kraków.

MIKOŁAJCZYK, A.

1975. Charakterystyka obiegu monetarnego na terenie Małopolski w świetle skarbów monet z epoki Wazów (1587-1668), *Wiadomości Numizmatyczne* 19, z. 4: 225-244.

1980. *Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII*, *Acta Archaeologica Lodziensia* nr 28. Łódź.

OLEJNICZAK, J.

1978. Skarb monet z początku XVIII w. z Poznania, *Wiadomości Numizmatyczne* 22, z. 1: 56-57.

SIECIECHOWICZOWA, L.

1974. *Życie codzienne w renesansowym Poznaniu 1518-1619*. Warszawa.

SUCHODOLSKI, S.

1996. Monety z badań archeologicznych na dziedzińcu Gostomianum w Sandomierzu. Próba odtworzenia obiegu pieniężnego w mieście i okolicy, w: S. Tabaczyński (red.), *Sandomierz: badania 1969-1973*, t. 2: 390-403. Warszawa.

1997. Zasoby pieniężne „szarego człowieka” w Polsce wczesnośredniowiecznej, w: R. Michałowski (red.), *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*: 151-158. Warszawa.

SZUDA, T.

1971. Skarb monet z XV – XVII wieku z Poznania, *Wiadomości Numizmatyczne* 15, z. 3: 171-179.

VOSSBERG, F.

1843. *Geschichte der preussische Münzen und Siegel von frühester Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Berlin.

ŻABIŃSKI, Z.

1981. *Systemy pieniężne na ziemiach polskich*. Ossolineum.

A 15th and 16th century hoard of coins from Stawna Street, Poznań

Summary

The archaeological research in Poznań's Old City in Stawna Street was carried out by H. Klunder's Archaeologico-Conservation Workshop (December 2008 – January 2009). As a result fragments of the inner encircling wall of the city east of the Wroniecka Gate and elements of other immediately adjacent building structures were discovered. During the investigations a hoard of coins from the 15th and 16th century was found among abundant moveable material. At the time the assemblage was buried the district was a Jewish quarter.

A lump of stuck coins with much tarnished and sand-covered surface was dug from the ground. This permitted a textile analysis which suggested that the coins had been wrapped up in a linen fabric and that the assemblage had not been split up.

The hoard contains 16 silver mediaeval and Modern Age coins, with Jagellonian half-groschen predominating. The oldest coin is a Teutonic schilling of Michael Kuchmeister von Sternberg from the years 1416-1422, minted in Toruń, and the youngest crown 3 groschen of Stefan Batory dated 1585, which

thus indicates terminus post quem the time the coins got buried in the ground.

Traces of the textile container and the modest pecuniary value of the coins allow to conclude that we are dealing with an accidental loss or cash lost in some unforeseeable circumstances and which was kept in a pouch or a small bundle. Its owner was probably an "everyman" inhabitant of the city carrying money meant to cover the basic few days' expenses.

The assemblage discussed is the fifteenth modern age hoard found on the territory of the modern city of Poznań and a third discovered in the former Jewish quarter.

ANEKS

Odciski tkaniny na monetach ze skarbu z ul. Stawnej w Poznaniu

Andrzej Sikorski

Po zakończeniu prac terenowych i wstępnym opracowaniu mobiliów wydobytych wiosną 2009 r., analizie poddano zbiór 16. monet (jedna została dokładnie oczyszczona i określona przez mgr. M. Frąckowiaka – półgrosz koronny Kazimierza IV Jagiellończyka, mennica Kraków [1479-1492]). Pozostałe (15 sztuk), posklejane, zaśniedziałe i zapiaszczone udało się zbadać pod kątem tekstylnym, przed konserwacją – co ostatnio staje się dobrą regułą w niektórych ekspedycjach i zespołach badawczych. Oczywiście, najcenniejsze okazały się egzemplarze „zabrudzone”, na których szczęśliwie zachowały się resztki organiczne (drewno?) i bardzo zmineralizowane „przywary” tkaniny płóciennnej na awersach i rewersach. Wolno przypuszczać, że monety z XV – XVI w. były przechowywane w jakimś woreczku, do tego dodatkowo mogły być porcjowane (w szmatce -kach) lub zawinięte w „rulon” (por. Sikorski 2008a – tam dalsza lit.).

Płótno

Właściwie na każdej monecie (poza 1 egz. oczyszczonym przez numizmatyka) zachowały się negatywy tkaniny „przyklejonej” do szczelnie upakowanych pieniędzy.

Surowiec

Ze zrozumiałych powodów nie można określić czy wykorzystano tutaj surowiec roślinny, czy zwierzęcy (stan zachowania i wielkość próbek [tu: zmineralizowanych śladów tkaniny i jej negatywów]). Na podstawie pomiarów można jedynie stwierdzić, że w przędzy przeważały włókna cienkie o grubości 0,013 – 0,016 mm (średnia pomiarów 0,015 mm).

Przędza

Do utkania szmatki (-tek) użyto przędzy osnowowej (O) i wątkowej (W) w skręcie prawym, w obydwóch systemach nici (ZZ). Jednak O i W nie zostały silnie skręcone. Obserwację tę potwierdza kąt skrętu włókien elementarnych w przędzy (22 - 250).

Zgodnie z przewidywaniami przędza O była cieńsza od W. Wolno więc przypuszczać, że wytwórca świadomie przeznaczył cieńszą, równiejszą przędzę na O (0,516 mm) niż na W (0,791 mm). Wydaje się, że nici były mocno wyciągnięte (tym samym tekstylne opakowanie depozytu).

Tkanina

Z tak przygotowanych przędz utkano klasyczny wyrób w splocie płóciennym 1/1. Surowe, grube płótno (gatunku IV), przewiewne, odporne na przetarcia i rozciąganie (choć higroskopijne) doskonale nadawało się – nawet po wcześniejszej eksploatacji w gospodarstwie domowym - do zapakowania lub odpowiedniego porcjowania monet. To ostatnie spostrzeżenie, w jakiś sposób, potwierdzają resztki tekstyliów na awersie lub rewersie. Porcjowanie lub przechowywanie „bilonu” w specjalnych rulonach z tkaniny znamy, m. in. z Borku Wlkp. (Sikorski 2008a), Kamienia Pomorskiego (Horoszko 1997, s. 249), Łagiewnik (Buczek 1965, s. 526) i Wągrowca (Krzepkowski, Sikorski 2007, s. 129-131). Więcej, wydaje się, że dobrze upakowane pieniądze prawdopodobnie zostały schowane w jakimś niedużym zawiniątku lub sakiewce. W tej sytuacji najbardziej odpowiednie byłyby mocne, nawet wtórnie wykorzystywane (częściowo zużyte) wyroby lniane (choćby szybciej butwieją pod wpływem wilgoci). Nie najlepsze z technicznego punktu widzenia skrawki, które przywaryły do monet zapewne utkano na peryferii przodujących ośrodków włókienniczych Wielkopolski.

Tabela 1. Poznań, ulica Stawna. Wyniki pomiarów tkaniny na monetach z ul. Stawnej.

Osnowa-wątek	Gęstość	Grubość przędzy (mm)	Skreć (kąt)	Surowiec (mm)
Osnowa (O)	10 nici/1 cm	0,492-0,574 śred. 0,516	Z 250	?; grub. wł. 0,013-0,016 śred. 0,015
Wątek (W)	6 nici/1cm	0,656-0,820 śred. 0,752	Z 220	?; grub. wł. 0,013-0,016 śred. 0,015 mm

Na 15. monetach (w tym sklejonych 9 szt. [3 x 2 egz. i 1 x 3 egz.]), bardzo mocno zapiaszczonych i zaśnieżonych (z grudkami ziemi) zachowały się zmineralizowane resztki tkaniny. Niewielkie skrawki „przykleiły się” do awersów i rewersów. Ponadto na niektórych powierzchniach monet rozpoznano odciski tkaniny. Wymiary próbki tekstylnej poddanej szczegółowej analizie: 5 x 7 mm. Barwa: „naturalna”? Budowa tkaniny: splot płócienny 1/1, gatunek IV.

Datowanie: XVI w.

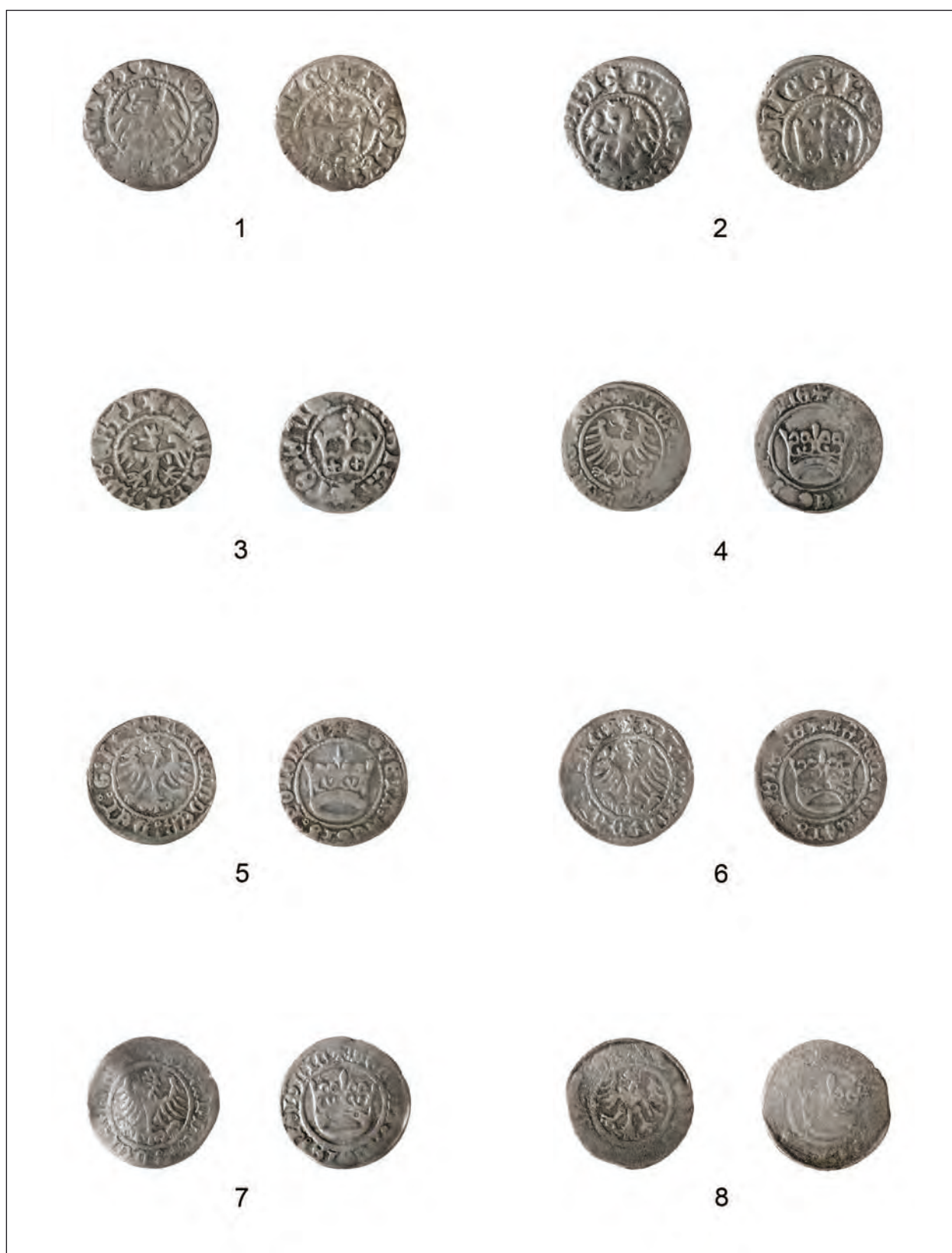
Uwagi: monety były zawinięte w tkaninę/-y; może porcjowane w depozycie.

Podsumowanie

Przed włożeniem monet do mniej lub bardziej trwałego pojemnika - na przykład sakwy skórzanej lub woreczka - zsypywano je, zawijano i/lub odpowiednio porcjowano w częściowo zużyte szmaty i szmatki (Mikołajczyk 1977, s. 11; Horoszko 1997, s. 249, tam dalsza lit.). W Poznaniu wykorzystano popularną, grubą tkaninę płócienną 1/1, gatunku IV (por. Maik 1988, s. 57 i n.). Przypuszczalnie utkana z lnu, w warunkach domowych (Turnau 1985, s. 187, 189-191), wystarczająco dobrze zabezpieczała zgubione, schowane lub zakopane w ziemi monety. Trudno też odpowiedzieć, czy mamy tutaj do czynienia z tkaniną specjalnie dobraną (w skarbach preferowano płótno), czy raczej taką, która była „pod ręką” (por. Sikorski 2008b).

Bibliografia

- BUCZEK, R.
1965. Skarb monet zachodniopomorskich z Łagiewnik, pow. Łobez, *Materiały Zachodniopomorskie* 11: 525-542.
- HOROSZKO, G.
1997. Skarb monet z XV wieku w kaflu piecowym z Kamienia Pomorskiego, *Materiały Zachodniopomorskie* 43: 247-252.
- KRZEPKOWSKI, M., SIKORSKI, A.
2007. Szelągi litewskie Jana Kazimierza z Wągrowca, woj. wielkopolskie (ul. Opacka 15). Wyniki analizy numizmatycznej i odcisków tkaniny, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 8: 127-134.
- MAIK, J.
1988. *Wyroby włókiennicze na Pomorzu z okresu rzymskiego i ze średniowiecza*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- MIKOŁAJCZYK, A.
1977. *Naczynia datowane skarbami monet XIV-XVIII w., na ziemiach polskich*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- SIKORSKI, A.
2008a. Tekstylny „rulon” – skarb z Borku Wlkp., *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 9: 281-284.
2008b. *Tkanina lniana w skarbie ze Sługocinka (stan. 13)*. Maszynopis. Poznań.
- TURNAU, I.
1985. Systematyzacja form organizacji produkcji europejskiego włókiennictwa odzieżowego w okresie od XIII do XVIII wieku, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 33(3): 185-198.

Tabl. I. Poznań - Stare Miasto, ul. Stawna
Fot. Robert Frąckowiak

Tabl. II. Poznań - Stare Miasto, ul. Stawna
Fot. Robert Frąckowiak

Trzy późnośredniowieczne i nowożytnie naczynia szklane z Poznania

BOGUMIŁA TWARDOSZ¹

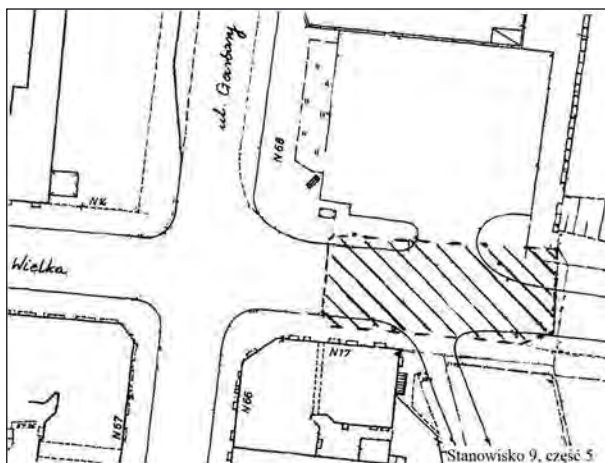
Three late mediaeval and Modern Age glass bowls from Poznań

W trakcie nadzorów archeologicznych prowadzonych na dwóch stanowiskach archeologicznych w Poznaniu, tj. na ul. Wielkiej 17 (stan. 9, część 5) w roku 1996 i na Placu Kolegiackim 17 (stan. 3, część 30)² w roku 1999 (plan 1, 2; Kaczmarek 2008: 240, ryc. 17, 289, ryc. 61), natrafiono na różnorodny materiał archeologiczny, m.in. na ceramikę, kości, wyroby metalowe, a także wyroby szklane, a wśród nich na trzy fragmenty miseczek (tabela 1, 2).

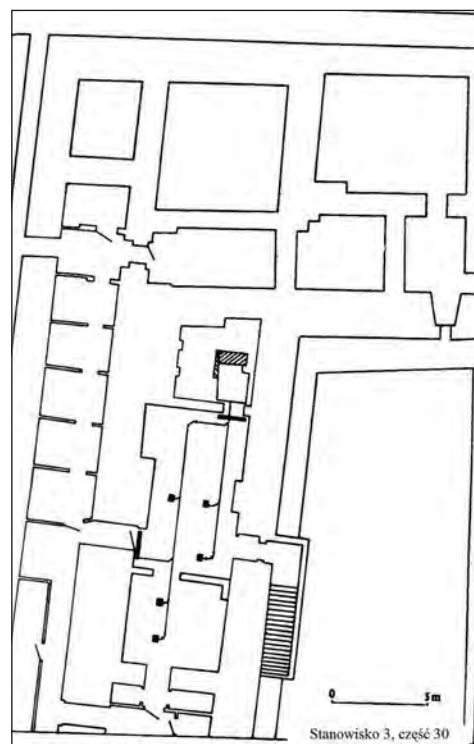
1. Miseczka zdobiona żeberkami i nitką

Fragment miseczki o nieznacznie nachylonym do wnętrza naczynia cylindrycznym wylewie i owoidalnym korpusie (nr kat. 1, tabl. 1, rys. 1). Wylew i korpus miseczki zachowane są częściowo, brak

obrzeża i dna naczynia. Ścianki wylewu w dolnej jego części przechodzą ostrym łukiem w owoidalny korpus. Poniżej uszkodzonego obrzeża (0,4 cm) miseczka ozdobiona jest ciekawą dookólną szklaną nitką, a korpus rzędem lekko skośnych w kierunku dna regularnych żeberek, z których zachowało się tylko pięć. Ornament w postaci żeberek uzyskano w wyniku wydmuchiwania naczynia w formie.

Ryc. 1. Poznań, ul. Wielka 17 - stan. 9, część 5

Ryc. 2. Poznań, Pl. Kolegiacki 17 - stan. 3, część 30

1 dr Bogumiła Twardosz, Biblioteka Główna Uniwersytetu Artystycznego w Poznaniu, Pl. Wielkopolski 9, 60-746 Poznań, e-mail: twardosz@ua.poznan.pl

2 Badania na stan. 3, część 30 i stan. 9, część 5 były prowadzone przez Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską w Poznaniu (Pawlak 1999; Klunder 1997). Rozmieszczenie stanowisk, ich numerację i plany podano za J. Kaczmarek (Kaczmarek 2008: 239-240, 288).

Tabela 1. Poznań. Stanowiska archeologiczne, na których odkryto naczynia szklane.

Lp.	Dzielnica/ulica	Numer stanowiska	Numer katalogu	Liczba fragmentów
1	Stare Miasto-Plac Kolegiacki 17	3, cz. 30	1	1
2	Stare Miasto – ul. Wielka 17	9, cz. 5	2, 3	2

Tabela 2. Poznań. Zestawienie numerów katalogowych i numerów inwentarzowych analizowanych naczyń szklanych.

Nr kat.	Ulica	Nr stanowiska	Nr inwentarza	Wykop, sondaż, warstwa	Nr rys.
1	PL.Kolegiacki 17	3, cz. 30	2/00/W	–	Tabl. 1, rys. 1
2	Wielka 17	9, cz. 5	66/96/C/2	–	Tabl. 1, rys. 2
3	Wielka 17	9, cz. 5	79/96/C	–	Tabl. 1, rys. 3

Szkło jest przezroczyste, bezbarwne, źle wykladowane, z licznymi małymi okrągłymi pęcherzami gazowymi bez wyraźnego układu w stosunku do pionowej osi naczynia. W szkłe widoczna jest pojedyncza smuga o układzie koncentrycznym w stosunku do pionowej osi naczynia. Powierzchnia czarki pokryta jest częściowo iryzującym i odpryskującym nalotem.

Wymiary: grubość ścianki szkła poniżej obrzeża 0,09 cm, średnica wylewu 9,00 cm, średnica korpusu w części górnej 9,20 cm, w części dolnej 6,50 cm, grubość ścianki korpusu 0,13 - 0,30 cm, grubość nitki 0,05 cm, zachowana wysokość egzemplarza 2,70 cm.

2. Miseczki na stopce

Obrzeża naczyń nie zachowały się, a lejkwate korpusy zachowane są fragmentarycznie (nr kat. 2, tabl. 1, rys. 2, nr kat. 3, tabl. 1, rys. 3). Korpus jednej z miseczek na wysokości 2,30 cm powyżej dna jest wygięty na zewnątrz (nr kat. 3). Sposób uformowania obu fragmentarycznie zachowanych den sugeruje dość znaczne ich wysklepienia. Stopki miseczek wykonano przez doklejenie pojedynczego (nr kat. 3) i podwójnego wałeczka (nr kat. 2) do dna naczynia. Wałeczek jednej z miseczek (nr kat. 3) został nało-

żony dość niedokładnie, również niestarannie opracowano spójenia jego końcówek.

Szkło pierwszej miseczki jest przezroczyste, jasnozielone i zawiera pojedyncze małe, średnie i duże pęcherze gazowe o kształcie okrągłym i o układzie koncentrycznym w stosunku do pionowej osi przedmiotu. Stan zachowania szkła jest dobry. Natomiast szkło drugiego naczynia jest przejrzyste, jasnozielone, z kremowo-rudawym nalotem korozji i z wżerkami. Przylepce nie zachowały się.

Wymiary: średnice korpusów przy dnie 9,00 i 10,00 cm, w górnej części 10,50 i 12,00 cm, grubość ścianek korpusów 0,22 - 0,42 cm, zachowana wysokość egzemplarzy 3,00 i 4,00 cm, grubość ścianek den 0,32 do 0,50 cm, prawdopodobna wysokość wysklepień den 2,00 i 3,00 cm, średnice stopek 10,00 i 11,00 cm, grubość wałeczków otaczających dna 0,56 i 0,68 cm.

Chronologia

Miseczki odkrywane są rzadko na stanowiskach archeologicznych w Polsce, a naczynia podobne do analizowanego ww. egzemplarza (nr kat. 1) znane są m.in. z Solca nad Wisłą, Kruszwicy, Koła, Lubinia i Poznania³ (Ciepiela 1971: 190-191, ryc. 12; Panczenko 1978: 37-

3 Dwa fragmenty naczyń odkryto w Poznaniu przy ul. Garbary 75/77, na stan. 3, część 7 (dawne stan. 4; Kaczmarek 2008: 224-227). Badania były prowadzone przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w latach 1970 i 1971 (Brzeżycka 1991: 4).

44, ryc. 7; Kwiatkowska 1989: 69-78, tabl. I-IV; Twardosz 1991: 14-18, tabl. 18:b; Brzeżycka 1991: 177-178, tabl. XLIV: 172-173). Poznańska miseczka (nr kat. 1), analogicznie do egzemplarzy z wymienionych powyżej stanowisk, zdobiona jest żeberkami i ma podobną formę jak i zbieżne dane metryczne. Odkryta została razem z innymi materiałami archeologicznymi na stanowisku, które datowane jest na drugą połowę XIII do XIX wieku. Chronologię naczyń ze wspomnianych ww. stanowisk w Solcu nad Wisłą, Lubiniu i Kruszwicy, ustalono na przełom XV/XVI oraz koniec XVI i początek XVII wieku. W literaturze przedmiotu naczynia takie określane są też jako czarki. Były one podobne do niskich i szerokich oraz zdobionych ornamentem naczyń tzw. czarek typu Maigelein, popularnych powszechnie od drugiej połowy XV do XVI wieku w Europie, a szczególnie na terenie Niemiec (Rademacher 1933: 48; Klesse 1973: ryc. 132-140; Mainfränkische 1982: 32, ryc. 10-11). Czarki o podobnym zdobnictwie (żeberka), ale grubszych ściankach wytwarzano także w XIX-wiecznych hutach szkła, np. w Głusku, gm. Dobiegniew (Mucha 1997: 123-124, ryc. 10:1). Z kolei dla dwóch mocno uszkodzonych egzemplarzy odkrytych podczas wcześniejszych badań archeologicznych w Poznaniu ustalono zakres chronologiczny od XIV do XVI wieku⁴ (Brzeżycka 1991: 177-178). Natomiast naczynia z Koła datowano na podstawie roboczej chronologii układów stratygraficznych wykopów na przełom XIV/XV i XV/XVI wieku. Niektóre czarki z Koła określone jako Typ A⁵ o skośnych żeberkach i podobnie ukształtowanych partiach górnych pochodzą z warstw datowanych na przełom XIV/XV wieku i na XV wiek (Kwiatkowska 1989: tab. I). Chronologię czarki z Poznania (nr kat. 1) można ustalić podobnie. Niewykluczone, że jest ona importem z którejś z hut niemieckich wytwarzających właśnie takie miseczkowate naczynia.

Natomiast pozostałe dwie miseczki szklane z Poznania (nr kat. 2, 3) mają stopki uformowane z pojedynczego oraz z podwójnego wałeczka szklanego. Takie wałeczki przypajane były wokół den rozmaitych naczyń, np. w XIII wieku i ten sposób dekoracyjnego formowania stopki kontynuowano

w następnych stuleciach (Koch 1976: Abb. 44:12, Abb. 45:7). Przykładem tego może być analogiczne naczynie, miseczka z Niemiec o barwie jasnozielonej, lejkowatym korpusie, wypchniętym do góry dnie i dookołnym gładkim pierścieniu tworzącym stopkę, która datowana jest na XVII wiek (całkowita wysokość naczynia wynosi 7,5 cm, a średnica 11,5 cm; Klesse 1973: Abb. 208). Stosowanie wałeczków potwierdzają również znaleziska z badań archeologicznych przeprowadzonych na terenach polskich nowożytnych hut szkła, m.in. działającej w XVII i w pierwszej ćwierci XIX wieku w Płoszkowie i w funkcjonującej w drugiej połowie XVII wieku hucie szkła w Łasku czy też na terenie huty szkła w Hucie Łukomskiej – stanowisko II, działającej w pierwszej połowie XVIII wieku, w której wytwarzano nadal naczynia stołowe o dnach mocno wypchniętych do góry i otoczonych gładkimi wałeczkami (Mucha 1994: 62, 65-66, 72 ryc. 3:2, 77 ryc. 8:6; 2001: ryc. 131:4). Na analizowanych fragmentach naczyń (nr kat. 2, 3) z Poznania brak jest innych charakterystycznych wyznaczników stylistycznych, które pozwoliłyby na uściślenie ich chronologii. Mało pomocne są również dane dotyczące techniki wykonania oraz morfologii szkła (analiza makroskopowa), jako że obie miseczki wykonane zostały ze szkła leśnego, które wytwarzano w hutach szkła na terenie środkowej i północnej Europy już od średniowiecza. Materiał ruchomy odkryty na stanowisku numer 9 część 5, na którym odnaleziono również omawiane naczynia (nr kat. 2, 3), datowany jest na późne średniowiecze i okres nowożytny. Wobec braku innych niż przytoczone przesłanki, dwa fragmenty miseczek można datować hipotetycznie na XVII i pierwszą połowę XVIII wieku.

Funkcja

Określenie dokładnej funkcji czarek jest rzeczą dość trudną, ponieważ są one tylko sporadycznie odkrywane na stanowiskach archeologicznych i również rzadko obecne są w źródłach ikonograficznych. Niewykluczone jest, że wyroby te mogły być używane

4 Dwa fragmenty naczyń odkrytych w Poznaniu przy ul. Garbary 75/77, na stan. 3, część 7 (dawne stan. 4) wydatowano na XIV do XVI w., odkryto je razem z zespołem szklanicy fletowatych. Naczynia te zdobione są jak podaje autorka jednym dookołnym poziomym żeberkiem znajdującym się w najszerszym miejscu brzuśca. Od poziomego żeberka odchodzą w kierunku dna wyodrębnione żeberka pionowe (nr kat. 599, tabl. XLIV, rys. 172) i skośne (nr kat. 600, tabl. XLIV, rys. 173). Maksymalne średnice korpusów wynoszą 10 i 11 cm, a grubość ścianek korpusów waha się od 0,1 do 0,3 cm. (Brzeżycka 1991: 177-178).

5 Wg klasyfikacji M. Kwiatkowska 1989.

jako naczynia do picia lub też jako naczynia uzupełniające zastawę stołową. Biorąc pod uwagę małe średnice miseczek możliwe jest, że podawano w nich na przykład przystawki takie jak miód czy chrzan. Możliwe, że w bardziej ozdobnych czarkach podawano również sprowadzane do Poznania już w XV wieku migdały czy rodzynki oraz małe leśne owoce rodzime, np. poziomki i jagody (Dzieje 1988: 296). Można przyjąć, że analizowana czarka z Poznania (nr kat. 1) pełniła funkcję naczynia do podawania i picia.

Miseczki na stopce były naczyniami służącymi do jedzenia i do podawania różnego rodzaju żywności. Zapewne serwowano w nich owoce krajowe, jak np. wiśnie, śliwy, winogrona, orzechy laskowe lub owoce importowane, np. migdały, rodzynki, figi, orzechy włoskie, a możliwe także, że słodczyce, np. pierniki norymberskie, które potwierdzone są w inwentarzach mieszczańskich z Poznania. I tak w inwentarzu kupca Jana Lesickiego z 1627 roku obok wspomnianych pierniczków norymberskich oraz gałek muszkatołowych, imbiru, pieprzu, goździków, cynamonu, szafranu tureckiego i anyżu wymienione są również migdały, rodzynki wielkie i drobne, „candisata na skórkach pomarańczowych” i cytryny w cukrze. Również w inwentarzu pośmiertnym doktora filozofii i medycyny Pawła Jasieńskiego z 1620 roku odnotowano „migdały, figi i rodzynki wielkie” (Dzieje 1988: 296, 484; Inwentarze 1961: 375, 427-428, 430, 436). Możliwe też jest, że w miseczkach szklanych podawano oprócz rozmaitych owoców modne nie tylko wśród bogatych warstw społecznych różne wety składające się np. z kandyzowanych owoców, cukrów, konfitur, marmolad lub z mleka czy nabiału (Czapliński 1976: 123-124). Słodkie desery zwane „wetami” cieszyły się dużą popularnością za czasów Wettynów. W miseczkach serwowano też zapewne konfekty pomocne również jako lekarstwa na trawienie.

W miseczkach podawano nie tylko pokarmy stałe, ale zapewne i płynne. W inwentarzach mieszczańskich z Poznania odnotowano naczynia różnego typu i wielkości np. miski, miseczki, czaraki, czareczki, talerze, wazy, wazeczki i wazki, które wykonano z różnych materiałów. W inwentarzu pośmiertnym kupca Langa z 1747 roku zarejestrowano „wazę szklaną do oliwy i do octu” oraz „wazę [srebrną] do cukru z 6 łyżeczkami i z kleszczykami srebrnymi” (Inwentarze 1962: 335, 341). Z kolei w inwentarzu kupca Tomasza Jagwitza z 1758-1764

zapisano „1 wazkę [srebrną] do konfitur” (Inwentarze 1962: 415). Z tych opisów trudno jednak wnioskować, czy faktycznie pod tym określeniami zapisano takie właśnie naczynia. Zapiski te pokazują, że np. w pojemnikach takich jak wazy można było przetrzymywać i podawać pokarmy sypkie i płynne. Możliwe jest więc że naczynia szklane odkryte w Poznaniu (nr kat. 2, 3) pełniły również funkcję zbliżoną do waz i używano ich jako naczynia pomocnicze typu przystawki do podawania różnych produktów stałych i płynnych. Kwestią otwartą pozostaje, czy w analizowanych naczyniach przechowywano i podawano takie produkty, jak wymienione we wzmiankowanych inwentarzach.

Bibliografia

- BRZEŻYCKA, Ł.
1991. Późnośredniowieczne i nowożytny przedmioty szklane ze Starego Miasta w Poznaniu. Maszynopis w Bibliotece Instytutu Archeologii i Etnografii w Toruniu.
- CIEPIELA, S.
1971. Zabytki szklane z Solca nad Wisłą od końca XV do XVIII/XIX w., w: Wyroby rzemieślnicze w Polsce w XIV-XVIII wieku. Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej 45: 173-214.
- CZAPLIŃSKI, W., DŁUGOSZ J.
1976. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVIII wieku, Warszawa.
- DZIEJE
1988. Dzieje Poznania do roku 1793, t. 1, red. J. Topolski, Warszawa.
- INWENTARZE
1961. Inwentarze mieszczańskie z lat 1528-1635 z ksiąg miejskich Poznania. Poznań.
1962. Inwentarze mieszczańskie z wieku XVIII z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania, t. 1: 1700- 1758. Poznań.
1965. Inwentarze mieszczańskie z wieku XVIII z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania, t. 2: 1759-1793. Poznań.
- KACZMAREK, J.
2008. Archeologia miasta Poznania. Stan badań i materiały, t.1/1, 1/2. Poznań.
- KLESSE, B.,
1973. Glas: Kunstgewerbemuseum der Stadt Köln. Köln.
- KLUNDER, H., WOJCIECHOWSKI P.
1997. Sprawozdanie z badań bramy Chwaliszewskiej (Bramy Garbarskiej). Maszynopis w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu.
- KOCH, R.
1976. Glasfunde des 15. und 16. Jahrhunderts aus Heilbronn und Umgebung, Jahrbuch für schwäbisch – fränkische Geschichte, t. 28: 131-150.

KWIATKOWSKA, M. [MARKIEWICZ M. - PRZYPIS AUT.].

1989. Czarki szklane z zamku w Kole województwo Konin (XIV/XV-XV/XVI w.), *Zeszyty Muzealne* 1: 69-78.

MAINFRÄNKISCHE

1982. Mainfränkische Weingläser. Wertheim.

MUCHA, M.

1994. Archeologiczna weryfikacja nowożytnych hut szkła na terenie gminy Bierzwnik, w województwie gorzowskim, *Zeszyty Bierzwnickie* nr 1 1992-1993: 59-82.
1997. Dziewiętnastowieczne huty szkła w rejonie Bierzwnika i Dobiegniewa w świetle źródeł archeologicznych, *Zeszyty Bierzwnickie* nr 2 1994-1995: 107-126.
2001. Hutnictwo szkła we wschodniej Wielkopolsce od XVII do początków XIX wiek. Poznań. Maszynopis w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu.

OLCZAK, J.

1999. Nowe materiały do dziejów użytkowania szkła na ziemiach polskich (część 3), *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 27, *Archeologia szkła* 8: 3-52.

PANCZENKO, B.

1978. Średniowieczne i nowożytne szkło użytkowe z Kruszwicy (stanowisko 1,4,5). Poznań. Maszynopis w Bibliotece Instytutu Prahistorii w Poznaniu.

PAWLAK, P.

1999. Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego związanego z zakładaniem instalacji odwadniającej w archiwum Urzędu Miejskiego w Poznaniu. Maszynopis w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu.

RADEMACHER, F.

1933. Die deutschen Gläser des Mittelalters. Berlin.

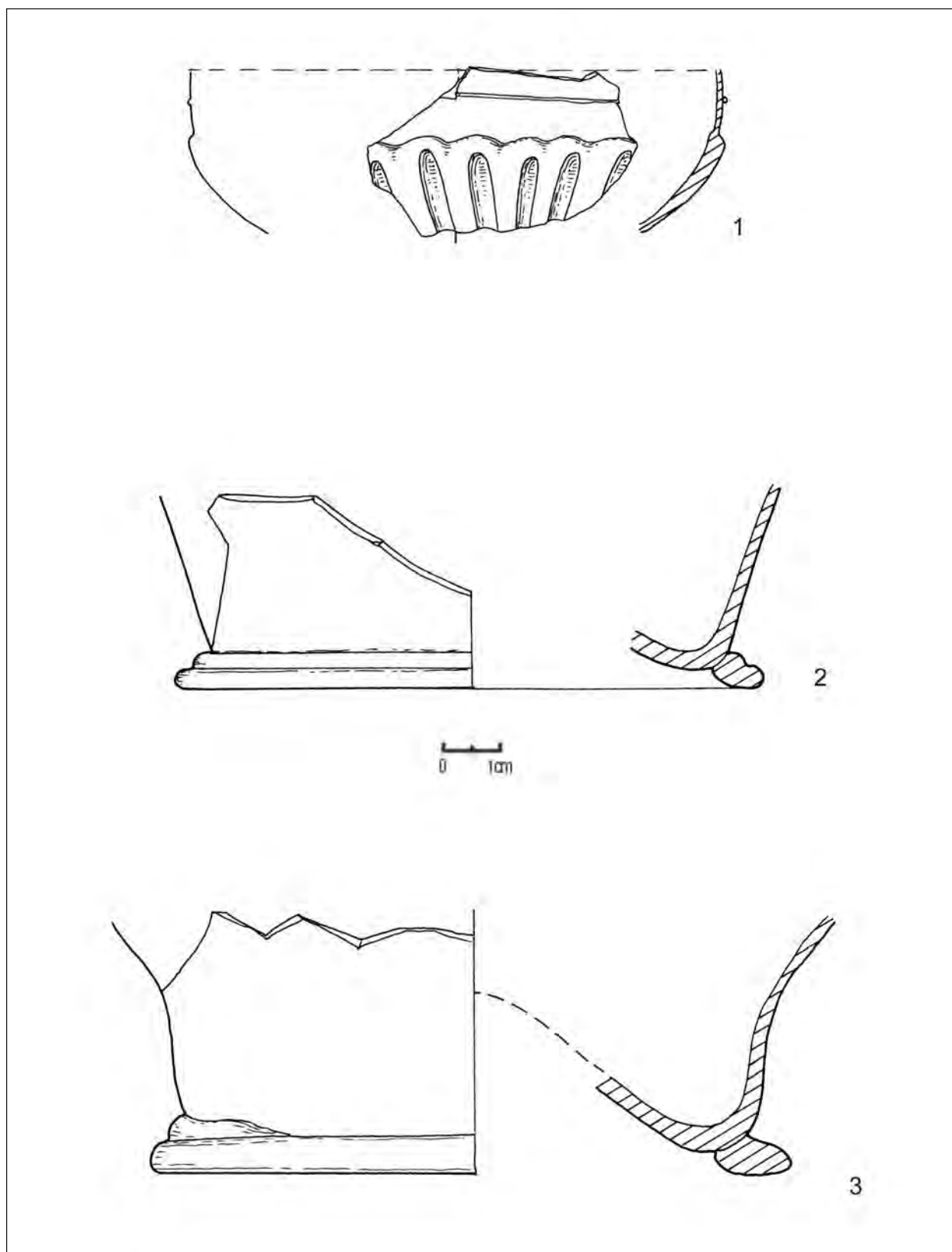
TWARDOSZ, B.

1991. Średniowieczne i nowożytne szkło z Lubinia w województwie leszczyńskim (stanowiska 1, 1a). Poznań. Maszynopis w Bibliotece Instytutu Prahistorii w Poznaniu.

Three late mediaeval and Modern Age glass bowls from Poznań

Summary

The paper discusses three fragmentarily preserved glass vessels discovered during the archaeological research carried out on two sites in Poznań, 17 Wielka Street (site 9, part 5, cat.no 2, 3) in 1996 and in 17 Plac Kolegiacki (site 3, part 30, cat.no 1) in 1999 (plan 1, 2). A varied archaeological material was found during the research, including pottery, bones, metal objects and glass items such as fragments of three small bowls. The preserved fragments were much damaged. One of the bowls (cat. no 1) was decorated with a thin surrounding glass thread below the rim and the ovoidal body with a row of slightly diagonal bottomwards regular ribs, out of which only five were preserved. The glass is colourless, badly plained, with many gas bubbles; the surface of the glass is partly covered with iridescent and flaking tarnish. The two other bowls are decorated with a single (cat.no 3) and double, slightly flattened, strip (cat.no 2) forming the foot. The fragmentarily preserved bottoms are convex and their formation suggests a formidable vaulting. Funnel-shaped bodies of the vessels are much damaged and the belly of one is bent outwards (cat.no 3). The glass of both vessels is light green in colour, with one specimen containing single gas bubbles and the glass of the other is covered with a cream-reddish tarnish and pits. The first bowl is dated to the turn of the 14th and the 15th century, and the remaining two hypothetically to the 17th and the first half of the 18th century. Finally, the paper discusses the function of the analysed vessels.

Tabl. 1. Poznań, Stare Miasto, 1 - Pl. Kolegiacki 17; 2, 3 - ul. Wielka 17

Późnośredniowieczne i nowożytnie szkła z zamku kruszwickiego, z badań w latach 2007-2008

JOANNA SAWICKA¹

Late mediaeval and Modern Age glassware
from Kruszwica castle, from 2007-2008 studies

Wyroby szklane stanowią szczególną kategorię źródeł kultury materialnej, ze względu na skomplikowaną technologię ich wykonania, jak też na dużą wartość poznawczą. Wzmoczone zainteresowanie dziejami średniowiecznej i nowożytnej wytwórczości szklarskiej nastąpiło od lat 70-tych ubiegłego stulecia. Było związane z intensywnymi badaniami centrów zabytkowych miast, zamków czy klasztorów, które to badania spowodowały duży napływ źródeł archeologicznych, w tym wyrobów szklanych. Studia podjęte nad tymi kategoriami źródeł pozwoliły sprecyzować szeroką problematykę badawczą – od badań nad hutnictwem szkła wspomaganych przez szeroko pojęte badania fizykochemiczne po rozległe studia porównawcze, problemy identyfikacji i pochodzenia wyrobów miejscowych czy importowanych. Celem przedstawionego poniżej opracowania było szersze udostępnienie źródeł, pochodzących z późnośredniowiecznych i nowożytnych nawarstwień Zamku w Kruszwicy. Odkryty tam zbiór różnych wyrobów szklanych pochodzi z dwóch etapów przeprowadzonych prac wykopaliskowych. Badaniami prowadzonymi początkowo przez Stanowisko Archeologiczne Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN a później Stację Badawczą Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, którymi kierował W. Dzieduszycki².

Pierwszy zamek w Kruszwicy wzniesiony na pozostałościach wczesnośredniowiecznego grodu, w

jego południowej części, był drewniany, zwany *nobile castrum* i istniał już w 1331 roku. Na fundamentach tego gródka murowaną budowlę z fosą, murami na kamiennej podwalinie i ośmiokątną wieżą wznosił w 1343 roku Kazimierz Wielki. W czasie budowy zamku, na jego przedpolu, funkcjonowała osada rzemieślnicza – zaplecze budowlane - stan. 4 (Jagłowski 1991: 18). Po pożarach w latach 1519 i 1591 został odbudowany przez użytkujących go starostów (Górski 1965: 209; Pietrzak 2003: 81). Lustracja z lat 1616-20 mówi o zabudowie warowni – kamienica (prawdopodobnie główny dom średniowiecznego zamku ze sklepioną piwnicą podzieloną na *komór siedem*), *budowanie nowe* (z kuchnią na parterze i izbą sądową na *średnim piętrze*), *budowanie stare*, oraz *wieżę na ośm grani*. Oprócz tych budowli wspomniano o izbie nad bramą, łaźni i browarze na wale albo przygródku (Pietrzak 2003: 81). W 1655 roku zamek zajęli Szwedzi i po krótkim pobycie, wycofując się, podpalili go w 1657 roku. Ten pożar położył kres funkcjonowania warowni. Nigdy jej nie odbudowano.

W pierwszym okresie badań (lata 1973-1982) odkryto część budowli mieszkalnych zamku. Były to pozostałości budynku mieszkalnego, jednokondygnacyjnego, jednotraktowego z podpiwniczeniem i kamiennym fundamentem (Pawlak 1993: 229).

W 2007 roku w ramach przewidywanej rewitalizacji założeń obronnych zamku rozpoczęto sondażowe badania wykopaliskowe – skoncentrowane w

1 Joanna Sawicka, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Ośrodek Studiów Pradziejowych i Średniowiecznych, ul. Rubież 46, 61-612 Poznań, e-mail: sawicka@man.poznan.pl

2 Wyniki tych badań w postaci krótkich sprawozdań są dostępne w kolejnych tomach Informatora Archeologicznego (lata 1973-82) i podsumowane w pracy P. Pawlaka (Pawlak 1993).

Tabela 1. Kruszwica, st. 2 (Wzgórze Zamkowe). Zestawienie liczbowe poszczególnych kategorii przedmiotów szklanych

Naczynia									Szkło okienne			kulka	nieokr.
Naczynia stołowe						Naczynia zasobowe			taflowe	gomółki	kąciki		
karafki	talerz	szklanice	kieliszki	pucharki	nieokr.	butelki	gąsiory	buteleczki					
4	1	47	4	4	80	29	2	2	421	7	5	1	1
140						33			433				
23,02 % zbioru						5,42 % zbioru			71,2 % zbioru				
Razem 608													

północnej, wschodniej i południowej części Wzgórza Zamkowego. Założono 29 sondaży o różnej wielkości. Celem tych badań było uchwycenie głównie pozostałości obwodowego obronnego muru zamku

W odsłoniętych wykopach sondażowych natrafiono - oprócz podwalin muru obwodowego, bramy, i „szyji” bramy na rumowiska ceglanych budynków (gospodarczych?).

Nie uchwycono natomiast żadnej sekwencji nawarstwień chronologicznych, które można wiązać ze czasem istnienia zamku, jego zniszczeniem bądź rozbiórką jego pozostałości. Wszystkie warstwy, w których zarejestrowano liczny materiał zabytkowy należy traktować jako rozbiórkowe i przemieszane, związane głównie z przeprowadzoną u schyłku XVIII wieku rozbiórką pozostałości zamku³. Taką sekwencję warstw uchwycono natomiast podczas wspomnianych wyżej stacjonarnych badań wykopaliskowych w latach 70-tych i 80-tych. Wyróżniono kilka poziomów osadniczych (I-IV)⁴. Z tych nawarstwień pochodził znaczny zbiór zabytków ze szkła, częściowo opracowany przez B. Panczenkę (1978). Praca ta jest odpowiednim punktem odniesienia dla materiałów z badań najnowszych.

Ogółem podczas badań w latach 2007-2008 pozyskano 607 fragmentów wyrobów ze szkła – przede wszystkim naczyń i fragmentów oszkleń. Należy podkreślić bardzo znaczny stopień rozdrobnienia tych materiałów. Nie pozwala on, głównie w przypadku naczyń, na bardziej szczegółowe określenie ich rodzajów i typów.

Również stan zachowania szkła, przeważnie pokrytego grubym, brunatnym nalotem korozyjnym lub nierzadko już skryształizowanego, nie pozwala często na obserwację niektórych cech morfologicznych (przezroczystość, barwa, pęcherze gazowe czy inne ślady zabiegów technicznych). Taki stan zachowania oraz wspomniana już niemożność datowania rumoszowych warstw sprawiły, że nie wykonano jeszcze specjalistycznych badań fizykochemicznych.

Szczegółowe zestawienia cech morfologicznych szkieł, osobno dla naczyń i szyb wraz ze stanem zachowania (obecność i charakter korozji) przedstawiono w dołączonych tabelach (tab. 2 i 3). Również w tabeli przedstawiono zestawienie cechometrycznych wszystkich szyb – w przypadku tego zbioru są one materiałem masowym (tab. 4).

Tabela 2. Kruszwica, Zamek, zestawienie morfologicznych cech szkieł. Naczynia

Nr kat.	Nr inw.	Wykop	Liczba fragm.	Powierzchnia		Przezroczystość	Barwa szkła	Pęcherze gazowe				Smugi		Inne zanieczyszczenia	Stan zachowania szkła
				zewn.	wewn.			wielkość	ilość	kształt	układ	ilość	układ		
1	5710/08	XXVII	1	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	krystalizacja
2	5710/08	XXVII	4	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b. nalot
3	5710/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b. nalot

³ Ruiny zamku zaczęto rozbierać już w 1787 roku, przeznaczając pozyskany budulec na potrzeby budowanych w nieodległym Inowrocławiu gmachów publicznych. Jednak już w latach 1791 i 1796 zaczęto chronić ruiny i remontować pozostałości wieży (Frycz 1965: 340).

⁴ Poziom I – od przypuszczalnej daty ukończenia budowy zamku (1350 r.) do końca XV wieku, kiedy po raz pierwszy go przebudowano; poziom II – od pocz. XVI wieku do drugiej przebudowy w 1511 r.; poziom III – od 1511 r. do czasów najazdu szwedzkiego; poziom IV – krótki okres pobytu szwedzkiej załogi zamku, okres niszczenia zamku IVA.

[illegible]

[illegible]

Nr kat.	Nr inw.	Wykop	Liczba fragm.	Powierzchnia		Przezroczystość	Barwa szkła	Pęcherze gazowe				Smugi		Inne zanieczyszczenia	Stan zachowania szkła
				zewn.	wewn.			wielkość	ilość	kształt	układ	ilość	układ		
95	5813	XXVII	1	równa	równa	przezr.	bladzielona	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	iryzacja
96	5813	XXVII	1	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	krystalizacja
97	5813	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
98	5813	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
99	5888	XXVII	1	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
100	5827	XXVII	3	równa	równa	przezr.	białoróżowa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
101	5693	XXVIII	2	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
102	5623	XXV	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
103	5573	XII	3	prze-palona	prze-palona	b.d.	oliwkowa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
104	5606	XVI	1	równa	równa	przezr.	oliwkowa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
105	5585	XIV	1	nie-równa	równa	przezr.	białzielona	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
106	5533	XIV	1	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	krystalizacja
107	5543	XXII	1	równa	równa	przezr.	oliwkowa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
108	5550	Va	1	równa	równa	b.d.	oliwkowa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
109	5546	XXVI	1	równa	równa	przezr.	biała	mała	mało	okrągły	b.d.	b.d.	b.d.	brak	b. dobry
110	5539	XIX	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
111	5497	VI	1	równa	równa	b.d.	białoliwkowa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
112	5539	XIX	1	równa	równa	przezr.	białzielona	małą	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
113	5551	XXV	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot

Tabela 3. Kruszwica – Zamek, zestawienie morfologiczne cech szkieł. Szyby.

Nr kat.	Nr inw.	Wykop	Liczba fragm.	Powierzchnia		Przezroczystość	Barwa szkła	Pęcherze gazowe				Smugi		Inne zanieczyszczenia	Stan zachowania szkła
				zewn.	wewn.			wielkość	ilość	kształt	układ	ilość	układ		
1	5710/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	jasno-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
2	5710/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	średnie	niewiele	soczewk.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
3	5710/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	małe	niewiele	okrągły	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
4	5710/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	małe	niewiele	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
5	5710/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biało-nieb.	małe	niewiele	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
6	5710/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biało-ziel.	małe	niewiele	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot

[illegible]

Nr kat.	Nr inw.	Wypok	Liczba fragm.	Powierzchnia		Przezczo- czystość	Barwa szkła	Pęcherze gazowe				Smugi		Inne zanie- czysz- czenia	Stan zachowa- nia szkła
				zewn.	wewn.			wiel- kość	ilość	kształt	układ	ilość	układ		
43	5781/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	iryzacja
44	5681/08	XXVII	1	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
45	5681/08	XXVII	1	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
46	5681/08	XXVII	1	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
47	5681/08	XXVII	1	równa	równa	b.d.	blado-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
48	5681/08	XXVII	8	równa	równa	b.d.	blado-ziel., jasno-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
49	5814/08	XXVII	3	równa	równa	przezr.	biała				b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
50	5814/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biało-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
51	5814/08	XXVII	3	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
52	5814/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biało-nieb	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
53	5814/08	XXVII	5	równa	równa	przezr.	biała	małe	mało	okrągłe	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.dobry
54	5814/08	XXVII	6	równa	równa	różne	blado-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
55	5814/08	XXVII	11	równa	równa	przezr.	blado-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
56	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
57	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
58	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
59	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	bd	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
60	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	bd	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
61	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	małe	mało	okrągłe	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
62	5681/08	XXVII	1	nierówna	nierówna	przezr.	biało-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
63	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biało-nieb	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
64	5681/08	XXVII	2	równa	równa	przezr.	biało-ziel.	małe	mało	soczewk.	równo- legły	b.d.	b.d.	b.d.	iryzacja
65	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	jasno-ziel.	małe	mało	okrągłe	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	iryzacja
66	5681/08	XXVII	10	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
67	5679/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biało-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
68	5814/08	XXVII	5	równa	równa	przezr.	biała	małe	mało	okrągłe	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.dobry
69	5814/08	XXVII	6	równa	równa	różne	blado-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
70	5814/08	XXVII	11	równa	równa	przezr.	blado-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
71	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
72	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
73	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
74	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	bd	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
75	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	bd	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
76	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biała	małe	mało	okrągłe	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
77	5681/08	XXVII	1	nierówna	nierówna	przezr.	biało-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
78	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biało-nieb	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
79	5681/08	XXVII	2	równa	równa	przezr.	biało-ziel.	małe	mało	soczewk.	równo- legły	b.d.	b.d.	b.d.	iryzacja
80	5681/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	jasno-ziel.	małe	mało	okrągłe	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	iryzacja
81	5681/08	XXVII	10	równa	równa	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot
82	5679/08	XXVII	1	równa	równa	przezr.	biało-ziel.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.nalot

[illegible]

Nr kat.	Nr inw.	Wypok	Liczba fragm.	Powierzchnia		Przezroczystość	Barwa szkła	Pęcherze gazowe				Smugi		Inne zanieczyszczenia	Stan zachowania szkła
				zewn.	wewn.			wielkość	ilość	kształt	układ	ilość	układ		
147	5693/07	XXVIII	1	równa	równa	przezr.	bladonieb.	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.nalot
148	5693/07	XXVIII	5	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.nalot
149	5623	XXV	2	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	krystalizacja
150	5610	VA	1	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	krystalizacja
151	5551	XXV	1	nierówna	nierówna	przezr.	biało-oliwk.	duże	dużo	okrągłe	bez układu	b.d	b.d	b.d.	iryzacja
152	5648	XXVI	1	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
153	5540	XXII	1	równa	równa	przezr.	biało-ziel.	małe	dużo	okrągłe	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
154	5498	XIII	1	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
155	5498	XIII	4	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
156	5513	XIV	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
157	5555	XXVI	1	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
158	5525	X	1	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	krystalizacja
159	5518	XIII	1	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
160	5518	XIII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
161	5553	XXIII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
162	5522	XXIII	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
163	5529	XIV	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
164	5655	XV	2	równa	równa	bd	bd	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	krystalizacja
165	5632	XIII	1	nierówna	nierówna	przezr.	białe	duże	mało	wydłużone	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
166	5658	Va	1	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	krystalizacja
167	5612	XIII	1	równa	równa	przezr.	biało-oliwk.	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
168	5565	XVI	1	równa	równa	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot
169	5889	lužno	1	równa	równa	przezr.	biała	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d	b.d.	b.nalot

Objaśnienia:

do kolumny 5 i 6: powierzchnia równa, nierówna, nieokreślona (no);

do kolumny 7: - szkło przezroczyste (przezr.), przejrzyste (przej.), nieprzejrzyste (nprzejrz.), nieokreślone (no);

do kolumny 9: - pęcherze gazowe małe do 1 mm, średnie 1-4 mm, duże powyżej 4mm;

do kolumny 10: niewiele, dużo, brak danych (b.d.);

do kolumny 11: okrągłe, soczewkowate, brak danych (b.d.);

do kolumny 12: koncentryczne, równoległe, prostopadłe, brak danych (b.d.);

do kolumny 13: b. dużo, pojedyncze, brak, brak danych (b.d.);

do kolumny 14: koncentryczny, równoległy, prostopadły, brak danych (b.d.);

do kolumny 15: pojedyncze, dużo;

do kolumny 16: b. dobry, iryzacja, brunatny nalot z wżerami na szkło (b.nalot), krystalizacja.

Tabela 4. Kruszwica – Zamek, Zestawienie cech metrycznych szyb taflowych

.nr kat.	nr inw.	Grubość (w mm)		Liczba krawędzi wg sposobu obrobienia						Zachowana powierzchnia (w cm ²)	Szerokość śladu oprawy (w mm)
		przy krawędzi	pośrodku	zatopione (ilość krawędzi)		retuszowane (ilość krawędzi)			cięte (ilość krawędzi)		
				niepogrubione	pogrubione obustronnie	obustronnie skośne	jednostronnie skośne	pionowo	prętem lub diamentem		
1	5710/08	1,8	1,8				1			3,75	4
2	5710/08	1,5	1,5				1			3,8	4
3	5710/08	2	2							2,2	
4	5710/08	3	2		1					1,8	
5	5710/08		2							4,2	
6	5710/08	1	1				1			3,2	2
7	5710/08		1							1,8	
8	5710/08		2							1,6	
9	5727/08	3	3				3			4	
10	5727/08	2	2				2			6,75	3
11	5727/08	2	2				2			19,5	3
12	5727/08	1	1				2			7,5	3
13	5727/08	1	1				2			8,2	
14	5727/08	1,2	1,2				2			6,3	4
15	5727/08	2	2				1			9,9	
16	5727/08	1	1				1			8,84	3
17	5727/08		1				1			3,2	3
18	5727/08	2	1		1			1		7,4	
19	5727/08	1	1					1		8,2 ; 4,25	2
20	5727/08		2				1			5,5	2,5
21	5727/08		1,5				1			3,8	
22	5727/08		1				1			3,2	
23	5727/08		1				1			1,8	
24	5727/08		1,5				1			0,7-1,2	
25	5727/08		>1 (25 egz.)							różna, małe fragm..	
26	5727/08		>1 (4 egz.)							różna, małe fragm..	
27	5727/08		2,5 (2 egz.)							różna, małe fragm..	
28	5781/08		1				2			18,5	5
29	5781/08	2	2				3			29,3	

.nr kat.	nr inw.	Grubość (w mm)		Liczba krawędzi wg sposobu obrobienia						Zachowana powierzchnia (w cm ²)	Szerokość śladu oprawy (w mm)
		przy krawędzi	pośrodku	zatopione (ilość krawędzi)		retuszowane (ilość krawędzi)			cięte (ilość krawędzi)		
				niepogrubione	pogrubione obustronnie	obustronnie skośnie	jednostronnie skośnie	pionowo	prętem lub diamentem		
30	5781/08	1,5	1,5				2			6,7	3,5
31	5781/08	2	2				2			4,8	4
32	5781/08	1	1				1			4,1	5
33	5781/08	1	1				2			8,3	
34	5781/08	3	2		1					2,2	
35	5781/08	3	2		1					1,5	
36	5781/08	1	1,5				1			2,4	
37	5781/08		1,2				1			3,2	
38	5781/08		1,3				1			2,5	5
39	5781/08		1,6				2			1,5	
40	5727/08		2,2				1			1,8	
41	5727/08		2							1,1	witraż
41	5727/08	43 fr.	15-22							różna, małe fragm..	
42	5727/08									8,0	
43	5681/08	1,2	1,2				1			3,2	
44	5681/08	1	1				1			5,0	
45	5681/08	2	2				1			3,8	
46	5681/08	2	2				2			1,8	
47	5681/08	8 fr.	1,5-2							różna, małe fragm..	
48	5814/08	3 fr.	1mm				1			1-2,2	
49	5814/08	1	2				1			3,3	
50	5814/08	3 fr.	2-2,2				1			3-4,5	
51	5814/08	2	2				2			4,2	
52	5814/08	5 fr.	1 mm				1			1,2-5,5	
53	5814/08	6 fr.	2-2,2							różna, małe fragm..	
54	5814/08	1,1	1,5-2,2							różna, małe fragm..	
55	5681/08	1,8	1,8				1	1		11,25	5
56	5681/08	1,9	1,9				1			8,5	
57	5681/08	1,0	1,0				1			14,0	5
58	5681/08	1,2	1,2				2			6,0	4
59	5681/08	2	2				2		prętem	3,2	

.nr kat.	nr inw.	Grubość (w mm)		Liczba krawędzi wg sposobu obrobienia						Zachowana powierzchnia (w cm ²)	Szerokość śladu oprawy (w mm)
		przy krawędzi	pośrodku	zatopione (ilość krawędzi)		retuszowane (ilość krawędzi)			cięte (ilość krawędzi)		
				niepogrubione	pogrubione obustronnie	obustronnie skośne	jednostronnie skośne	pionowo	prętem lub diamentem		
60	5681/08	1	1				1			2,2	3
61	5681/08	3	1		1 jednostronnie					15,2	
62	5681/08	2	1,5		1 jednostronnie					3,9	
63	5681/08	2 fr.	1							15,2 ; 2,6	
64	5681/08	1 fr.	3							2,7	
65	5681/08	1 fr.	3							2,2	
66	5681/08	5 fr.	1-1,5							różna, małe fragm..	
67	5679/08	2	1,2		1 jednostronnie					4,2	
68	5679/08		1				1			9,2	5
68	5679/08	2 fr.	1,5-2,0							3,2 ; 5,7	
70	5679/08	2 fr.	1,5							2,4 ; 2,8	
71	5819/08	1	1				2			4,2	4
72	5819/08	1,2	1,2				1			2,8	3,5
73	5819/08	2 fr.	1,8							0,8 ; 2,2	
74	5826/08	2	2							6,2	
75	5826/08	1	1				4			4,8	
76	5826/08	2	2				2			2,8	1
77	5826/08	1	1				1			2,3	
78	5826/08	1	1				1			3,1	
79	5826/08	3 fr.	0,8-1							b. małe	
80	5826/08	1	1							2,1	
81	5826/08	21 fr.	1-1,5							b. małe	
82	5811/08	1,5	1,5				1			5,8	5
83	5811/08	12 fr.	1							różna, małe fragm..	
84	5700/08	1	1-1,5							4,3	
85	5817/08	3	1,5				2		1 diamentem	10,5	6
86	5817/08	2	2				3			11,9	4
87	5817/08	0,8	0,8							4,2	
88	5817/08	3 fr.	2,0							4-6 cm	
89	5838/08	1	1						1 diamentem		5
90	5838/08	3 fr.	1-1,8				1			2,5-3,8	

.nr kat.	nr inw.	Grubość (w mm)		Liczba krawędzi wg sposobu obrobienia						Zachowana powierzchnia (w cm2)	Szerokość śladu oprawy (w mm)
		przy krawędzi	pośrodku	zatopione (ilość krawędzi)		retuszowane (ilość krawędzi)			cięte (ilość krawędzi)		
				niepogrubione	pogrubione obustronnie	obustronnie skośne	jednostronnie skośne	pionowo	prętem lub diamentem		
124	5834/08	1,5	1,5							7,8	
125	5815/08	2	2				1			6,3	
126	5815/08	2 fr.	1,2							15,4 ; 3,2	
127	5815/08	3 fr.	1,5						2	6,2 ; 4,8 ; 3,2	0,5
128	5838/08	3	2		1					2,2	
129	5693/07	1,2	1,2				3			50,8	
130	5693/07	1,0	1,0				3			13,5	
131	5693/07	2 fr.	1,0				2			16,2 ; 4,25	
132	5693/07	2 fr.	1,0				2			12,3 ; 4,5	
133	5693/07	2 fr.	1,0				2			20,3 ; 4,8	2
134	5693/07	2 fr.	1,0				2			12,1 ; 7,2	
135	5693/07	2 fr. 2,0	1,5		1		2			12,4 ; 7,2	
136	5693/07	8 fr.	2-1				1			małe	
137	5693/07	2 fr.	2,5				1			18,2 ; 4,8	
138	5693/07	5 fr.	1,5				1			różne, do 12,5	
139	5693/07	5 fr.	1,2				1			różne, do 5,6	
140	5693/07	9 fr.	1,2				1			różne, do 11,7	
141	5693/07	13 fr.	1,3		1					różne, do 8,2	
142	5693/07	5 fr.	1,2							różne, do 13,5	
143	5693/07	9 fr.	1,2							różne, do 14,0	
144	5693/07	2 fr.	1,3				3			2,7 ; 3,2	
145	5693/07	2	2							5,2	
146	5693/07		2,2							14,5	
147	5693/07		3							3,9	
148	5693/07		1,5							różne do 3,8	
149	5623/07	2 fr	2							3,2 ; 3,8	
150	5551/07	1	2							18,5	
151	5648/07	1,2	1,2				1			8,3	
152	5648/07	2,5	2,5				1			3,8	0,5
153	5540/07	1,5	1,5				2			7,3	0,4
154	5498/07	4 fr.	1,3							różne do 6,3	
155	5498/07		1,2							3,8	
156	5513/07	1,5	1,5				1			5,8	0,4

.nr kat.	nr inw.	Grubość (w mm)		Liczba krawędzi wg sposobu obrobienia						Zachowana powierzchnia (w cm ²)	Szerokość śladu oprawy (w mm)
		przy krawędzi	pośrodku	zatopione (ilość krawędzi)		retuszowane (ilość krawędzi)			cięte (ilość krawędzi)		
				niepogrubione	pogrubione obustronnie	obustronnie skośnie	jednostronnie skośnie	pionowo	prętem lub diamentem		
157	5525/07		1,5							2,8	
158	5518/07	1,5	1,5				2			8,9	0,6
159	5518/07		2,0							2,5	
160	5553/07		1,1							5,7	
161	5522/07	1,5	1,5				1			4,8	
162	5529/07		1,2							2,4	
163	5655/07	2 fr.	1,2							0,8 ; 3,2	
164	5632/07		1,1							8,2	
165	5658/07		1,6							2,8	
166	5612/07		1,6							4,3	
167	5565/07	3,5	2,5		1					3,9	
168	5889/08		2,0							10,5	

KATEGORIE PÓŹNOŚREDNIOWIECZNYCH I NOWOŻYTNYCH WYTWORÓW SZKLANYCH Z ZAMKU KRUSZWICKIEGO

1. Naczynia stołowe (139 fragm.)

Karafki lub butelki stołowe (3 fragm.)

Do tej kategorii naczyń zaliczono 3 niewielkie fragmenty butelek:

- fragment wysmukłej, długiej szyjki o lekko wychylonym i zaokrąglonym brzegu z naczynia wykonanego z białego doskonale wyklarowanego szkła (kat.109, tab.1.1). Średnica wylewu 2,8 cm. Była to prawdopodobnie cienkościenna butelka stołowa o baniastym brzuscu i wysokiej szyjce,
- fragment szyjki – krótkiej, lekko wychylonej, o prostym, zaokrąglonym brzegu, naczynia wykonanego z bladego oliwkowożółtego szkła. Prawdopodobnie było to „krępe”, cienkościenna naczynie o baniastym brzuscu i krótkiej szyjce. W wiekach XVII i XVIII podobne naczynia, nierzadko zdobione, nosiły nazwę „karafinek” i służyły do podawania na stół octu czy oliwy (kat.22, tab.1.2).
- 3 fragmenty brzuśców pochodzących z jednego naczynia. Próba rekonstrukcji wskazuje na grusz-

kowaty brzusiec. Naczynie zostało wykonane z białego szkła o lekko różowym odcieniu i zostało ozdobione plastycznym ornamentem układających się ukośnie niewielkich (średnica 2-2,5 mm) plastycznych wałeczków. Maksymalna średnica brzuśca wynosiła ok. 12 cm.(kat.100). Butelki podobnego kształtu i ozdobione plastycznymi niemi szklanymi układającymi się w „romby” lub tworzącymi siatkę, mają metrykę sięgającą od XI do XIV w. Na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu znaleziono pozostałości takiego naczynia w warstwie datowanej na lata 30-te XI w. (Kaźmierczyk, Kramarek, Lasota 1978: 136, ryc. 13). We Wrocławiu - Rynku w warstwach datowanych na XIII-XIV wiek (Biszkont 2005: 41).

W Europie Środkowej są powszechnie spotykane i przyjmuje się, że są wytworem lokalnych warsztatów (znane m.in. z Usti nad Łabą, Kolonii, Ellwangen – za Biszkont 2005: 41). Jednocześnie trzeba nadmienić, że wyżej opisany ornament nie był charakterystyczny tylko dla butelek – z terenów Czech znane są duże pucharki na wysokiej nóżce i pękатыm, lekko gruszkowatym brzuscu zdobione podobnym ornamentem a datowane na XIV-XV wiek (Historie sklářské ... I.d. 2005: 89).

Talerz - patera (1 fragm.)

Jest to jednostkowe znalezisko - również podczas wcześniejszych badań nie natrafiono na tego typu naczynie. Jest zdecydowanie cienkościenne (1,2 mm), wykonane z białego, doskonale wyklarowanego szkła, posiada lekko wygięty brzeg od strony wewnętrznej zdobiony wąskim pasmem zachowanej fragmentarycznie malatury. Barwa malunku obecnie jest nieczytelna, co mogłoby wskazywać na inny sposób wykonania tej dekoracji, niż malowanie i wypalanie trwałymi farbami emaliowanymi. Zaobserwowano ślady po wygładzaniu brzegu (kat.3, tab.1.8).

Tego typu naczynia znane są od XVI wieku i upowszechniły się wraz z modą na szkła typu weneckiego. Talerze malowane farbami emaliowanymi a także olejnymi znane są z XVII i XVIII wieku.

Szklanice (47 fragm.)

Zachowany bardzo fragmentarycznie zbiór tylko w nielicznych przypadkach pozwolił na rekonstrukcję typu naczyń. Przeważają w nim fragmenty stopek różnego rodzaju oraz proste cienkościenne brzegi. Klasyfikację przeprowadzono na podstawie rodzaju i kształtu stopki. Wyjątkiem są fragmenty, które określono jako pozostałości szklanic fletowatych.

Szklanice fletowate (typu czeskiego, flety):

Znaleziono w jednym miejscu 4 fragmenty pochodzące od jednego naczynia - zrekonstruowano fragment brzuśca i dna. Była to szklanica o nieznacznie konicznym brzuścu zdobionym układającymi się diagonalnie guzkami (o średnicy 3-5 mm) wykonanymi z zakręconych drobnych wałeczków szkła tej samej barwy, co korpus. Guzki te określane w polskiej literaturze jako typ a usystematyzowane zostały przez J. Olczaka (Olczak 1962: 176). Ornament od dołu ogranicza wąska, okrągła w przekroju plastyczna listwa. Stopka jest gładka, szeroka (średnica 13 cm), wykonana z szerokiej taśmy szklanej doklejonej do korpusu. Naczynie to nawiązuje do stworzonej przez S. Ciepielę typologii tych naczyń - dotyczącej materiałów ze Starego Miasta w Warszawie (Ciepiela 1991: 30-35). Można je zaliczyć do typu II b - naczyń lekko konicznych o całkowicie zagładzonej stopce (kat.2, tab.2).

Kolejne 4 bardzo drobne fragmenty zdobione analogicznymi guzkami nie pozwalają na zrekonstru-

owanie nawet fragmentów brzuśca. Pozostałościami szklanic fletowatych są również 3 fragmenty stopek, o średnicach od 9 do 11 cm, wykonanych ze spiralnie zawiniętej nici szklanej (kat. 87,84, 19, tab.1.8).

Szklanice fletowate są uznawane przez badaczy czeskich za najbardziej powszechną formę naczyń stołowych w Czechach w średniowieczu (*čiše českého typu, pištalove, kyjovité*). Powszechne są w tym czasie również na obszarach Niemiec gdzie noszą nazwę *Keulenglas, Stangenglas* i *Passglas*. Uznaje się, że forma ta została sprowadzona do Europy przez rycerzy zakonu krzyżackiego z Syrii lub Palestyny pod koniec XIII w. W Czechach pojawiają się już w końcu XIII wieku jako produkty miejscowe i stają się typowym dworskim i mieszczańskim naczyniem stołowym (Markiewicz 1989: 21). Grupa szklanic fletowatych obejmuje różne warianty tych naczyń - o odmiennych formach i rozmiarach (koniczna, maczugowata) czy zdobieniach (różne rodzaje guzków). Według klasyfikacji czeskich badaczy (Frýda 1991: 238-239) kruszwicki egzemplarz reprezentuje wariant I/1 - jest to grupa wysokich (do 50 cm) smukłych stożkowatych naczyń, datowanych w Czechach na okres od poł. XIV do poł. XV wieku. Na Śląsku również uznaje się je jako najbardziej popularne naczynia szklane w średniowieczu (Biszkont 2005: 33). Występują tam od połowy XIV do przełomu wieków XV i XVI, przede wszystkim w miastach - Legnicy (Romanow 2005: 264) czy Wrocławiu (Nowosielska 1998: 252). W Nysie z zabudowań mieszczańskich z XIV-XV w. pochodzi duży zbiór naczyń szklanych z czego 80% to pozostałości szklanic fletowatych, przeważnie wspomnianego już typu I/1 wg Frýdy - czyli analogicznego jak egzemplarz kruszwicki (Krawczyk, Romiński 1999: 135-137). Podobnie na zamku Szczerba w Gniewoszowie (Śląsk) - w zbiorze naczyń szklanych datowanych na 2 poł. XIV- 1 poł. XV wieku zdecydowana większość to ułamki szklanic fletowatych, w tym egzemplarze analogiczne do kruszwickich. Podobnie jak i w Czechach reprezentują różne typy - szklanice stożkowate, takie jak naczynie z Kruszwicy, są najbardziej rozpowszechnione i spotykane przez cały okres użytkowania tego typu naczyń - czyli przez przeszło 200 lat.

W Polsce najstarsze egzemplarze pochodzą z Płocka z przełomu XIV i XV wieku (Ciepiela 1968: 352). Podczas wcześniejszych badań na zamku w Kruszwicy natrafiono na zbiór (8 fragmentów) pozostałości szkła-

nic fletowatych – stopek uformowanych z nawiniętej nici szklanej i w niektórych przypadkach częściowo zagładzonych. Nie zachowały się części korpusów. Najstarsze dwa fragmenty wystąpiły w warstwach datowanych na XIV wiek - mogą być wcześniejsze niż z Płocka, pozostałe w nawarstwieniach z wieku XVI (Panczenko 1978: 44-50). Podobnie datowane są szklance fletowate odkryte na zamku w Kole – XV i przełom XV/XVI wieku (Markiewicz 1989: 21) czy w Elblągu (Gołębiewski 1992: 476), w Solcu (Ciepiela 1971: 190). Młodsze egzemplarze występują w Polsce jeszcze w XVII wieku (Olczak 1999: 86).

Opinia badaczy o pochodzeniu szklanice fletowatych odkrytych w Polsce jest podzielona. Przebadało fizyko-chemicznie 9 fragmentów tych naczyń ze Starego Miasta w Warszawie (datowanych na 2 poł. XV do 1 ćwierci XVII w.). Badania wykazały, że prawie wszystkie egzemplarze zostały wyprodukowane w rozmaitych krajowych hutach z lokalnych surowców, a tylko jeden egzemplarz nosi cech wyrobu z importu, prawdopodobnie z Czech (Ciepiela 1991: 37-39). W pucharach fletowatych pito zapewne piwo na co wskazują źródła ikonograficzne (Biszkont 2005: 54, Ciepiela 1971: 208).

Szklance o stopkach uformowanych przez dolepienie pojedynczego wałka szkła:

- fragment dna, z zachowanym niewielkim fragmentem prawdopodobnie lekko baniastego korpusu korpusu (pucharek ?), nieznacznie wepchniętego do środka. W miejscu przejścia korpusu w dno dolepiono gruby (średnica ok. 5mm) wałek szkła, który spłaszczono od spodu. Średnica stopki 4 cm. Naczynie zostało wykonane z biało-oliwkowego szkła (kat. 88),
- niewielki, uniemożliwiający zmierzenie średnicy stopki czy grubość korpusu fragment, o odmienne uformowanej stopce. Do dna przyklepiono podłużny w przekroju wałek (dł. 15 mm szer. 5 mm) który wyprofilowano w dwa żłobki. Naczynie wykonano białego szkła dobrej jakości (kat.52).

Uformowane w wyżej opisany sposób stopki u szklanice spotyka się już od XIII wieku, a w wieku XVII stosuje się je jeszcze powszechnie. Jest to typ uformowania stopki charakterystyczny dla wielu rodzajów szklanice i pucharów od okresu późnośredniowiecznego do nowożytności. Technologicznie jest to jeden z najłatwiejszych sposobów uformowa-

nia stopki naczynia. Przy dużej unifikacji form naczyń szklanych w średniowieczu i stosunkowo małej ich różnorodności, jest to jedno z najpowszechniej spotykanych naczyń. Jednak stan zachowania szklanice kruszwickich nie pozwala bliżej określić ich rodzajów. Szklance czy pucharki w ten sposób uformowaną stopą spotyka się na wielu stanowiskach. Najstarsze egzemplarze odkryto w nawarstwieniach z XIII-XIV wieku w Międzyrzeczu Wielkopolskim (Olczak 1960: ryc. 3). Podobne szklance, również zachowane fragmentarycznie (stopki) odkryto podczas badań krzyżackiego zamku w Toruniu. Materiał ten ostrożnie i ogólnie datowano na okres późnośredniowieczny (Nawrocki 1999: 118). Na Śląsku odkryto je na zamku Szczerba (2 poł. XIV – 1 poł. XV w. – Francke 1994: 95-1120). W Solcu nad Wisłą, szklance z tak uformowaną stopką datuje się na 1 poł. XVI w. (Ciepiela 1971: 194-195).

Szklance z karbowaną stopką:

- do tego typu szklanice zaliczono dwa duże fragmenty den szklanice o prostych brzuścach. Jeden z egzemplarzy ma cienkościenny korpus zdobiony pionowymi żeberkami odcisniętymi w formie. Stopkę utworzono przez dolepienie płaskiej taśmy, którą następnie podwinięto i dokleiono od spodu do korpusu. Karbowany brzeg uformowano szczypcami. Naczynie wykonano z jasnego biało-zielonego szkła. Średnica stopki - 8 cm (kat.112, tab.1.1). Korpus drugiego naczynia zachował się fragmentarycznie, stopka została wykonana odmiennie – przez owinięcie lekko wklęsłego korpusu podwójną, grubą (5 mm) nicią szklaną, którą następnie uformowano szczypcami. Barwa biała, szkło bardzo dobrej jakości. Średnica stopki - 7,5 cm (kat.113, tab.1.2).

Wg S. Ciepieli karbowane stopki szklanice są charakterystycznym ornamentem tych naczyń w XVII wieku, występują jeszcze w wieku XVIII i są produktem miejscowych hut. Najstarsze szklance tego typu występują jeszcze wcześniej – znane są już z przełomu XV/XVI wieku z Solca, a nawet z nawarstwień XIV-wiecznych z Międzyrzecza (Ciepiela 1971: ryc. 4b, 4c, 22, 27).

Szklance o stopce ukształtowanej przez wypchnięcie dna do góry i poszerzenie jego ścianek:

- zachowało się 8 fragmentów tego typu stopek uformowanych w dookólną listwę, nierzadko

pustą w środku. Są to naczynia o różnych średnicach (od 7 do 10 cm) cienkościenne, wykonane ze szkła o białej i biało-zielonej barwie. (kat.60, 61, 92, 33, 34, 24, 23, tab.1.6 i 1.7).

Nie jest możliwe przy tak fragmentarycznym zachowaniu materiału określenie typu naczynia o tym rodzaju stopki. Zachowało się jedynie kilka fragmentów den, niekiedy głęboko wepchniętych do góry i tworzących charakterystyczne dno cylindrycznych szklanicy na wysokiej stopce, typu *Humpen*(?) znanych z XVI i XVII w., posiadających zbliżone stopki. Produkowano je na terenie Niemiec, Czech i na Śląsku (Drahotova 1984: 51-53) w różnych odmianach, w tym i malowane. W Polsce znane z Solca – XVI w. i z XVII wieku (Ciepiela 1971: 195-196), z zamku krzyżackiego w Toruniu (Nawracki 1999: 74, ryc. 6), czy zamku w Szczecinie (Cnotliwy 1991: ryc. 13:1-3). Pozostałe fragmenty w ten sposób uformowanych stoppek są tak niewielkie że nie można określić nawet jak było uformowane dno.

- 24 fragmenty prostych brzegów zaliczono do kategorii szklanicy – tylko w kilku przypadkach można było określić średnicę – (od 7 do 10 cm). Naczynia były cienkościenne o grubości ścianek od 1 do 2 mm, o lekko zaokrąglonych brzegach, wykonane ze szkła o różnych odcieniach bieli i bladej zieleni (kat.20,35,40, 13,91) Na uwagę zasługuje brzeg szklanicy wykonanej z oliwkowego szkła, zdobiony wąskim pasmem wtopionego szkła ciemnobrunatnej obecnie barwy (kat. 104).

Kieliszki (4 fr)

Do tej kategorii wyrobów zaliczono 4 fragmenty brzuśców, o charakterystycznym „pękatom” kształcie, wykonanych z białego szkła o dobrej jakości. W jednym tylko przypadku udało się zrekonstruować średnicę brzuśca tego kieliszka – 7 cm (kat. 46). Brzuśce te przypominają kształtem XVIII-wieczne kieliszki „typu angielskiego” – odmiana III o owoidalnej czaszy, zwężającej się ku dołowi i przechodzącej w monolityczną stopkę (Ciepiela 1977: 43). Kieliszki tego typu pierwotnie produkowane w Anglii stały się modne pod koniec XVIII wieku i chętnie produkowane w rodzimych hutach. Wspomniane po wielokroć znaczne rozdrobnienie omawianego materiału nie pozwoliło na określenie innych, nie-

wątpliwie obecnych w materiale kieliszków. W tym zbiorze nie natrafiono na nóżki kieliszków⁵.

Pucharki (4 fragm.)

Pełniły podobną funkcję jak szklanki jednak formowano je w nieco odmienny sposób. Posiadają wychylone (w odróżnieniu od szklanicy i szklanek) na zewnątrz wylewy i brzuśce zaokrąglone przy dnie. Do grupy tej zaliczono fragment brzuśca cienkościnnego, nieokreślonego bliżej naczynia o średnicy 8 cm i brzegu lekko wychylonym na zewnątrz (kat.1) oraz trzy fragmenty charakterystycznych naczyń:

pucharek typu Krautstrunk:

- niewielki fragment beczułkowatego naczynia o średnicy brzuśca 8 cm, z górną częścią korpusu lekko wychyloną na zewnątrz, podkreśloną cienką (1 mm) plastyczną nicią. Naczynie zostało wykonane z ciemnoszafirowego szkła, obecnie skorodowanego. Posiada charakterystyczny dla tego rodzaju naczyń ornament – duże guzy z wyciągniętymi do góry czopikami (stąd nazwa naczynia przypominającego głaz kapuściany bez liści) i listwę plastyczną oddzielającą wylew od brzuśca (kat 26.tab3.3) Typowy *Krautstrunk* miał miseczkowaty wylew i stopkę uformowaną z dookolnej, gładkiej bądź „szczypanej” nici. Niekiedy przybiera formę niskiej czarki z jednym rzędem guzków, lub beczułki. Charakterystyczne guzki zmieniały swoją formę i na początku XV wieku stają się duże (dochodzące do 5 cm), gładkie z wyciągniętymi ku górze czopikami (Biszkont 2005: 31). Egzemplarz kruszwicki, właśnie z takimi guzkami, nie może być wcześniejszy niż podobne naczynia z początku XV w. Powszechnie były wyrabiane ze szkła zielonego, ale pojawiają się również pucharki ze szkła niebieskiego (prawdopodobnie barwionego tlenkami kobaltu). Pucharki z jasnoniebieskiego szkła zostały odkryte we Wrocławiu w nawarstwieniach z XV-XVI wieku (Nowosielska 1998: 248; 2004: 70-72). Nie są to znaleziska rzadkie w Polsce – fragmenty tego typu naczyń odkryto m.in. na zamku w Legnicy, na starym mieście w Głogowie. (Biszkont 2005, s. 32), zamku w Pucku (Milewska 2007: 13-14), starym mieście w Nysie (Krawczyk, Romiński 1999: 139), czy zamku w Szczecinie (Cnotliwy

⁵ B. Panczenko wymienia 5 fragm. nóżek kieliszków pochodzących z 1 poł. XVII wieku. (Panczenko 1978: 58)

1991: 345). Naczynia typu, do którego nawiązuje egzemplarz z Kruszwicy uznawane są za import z terenów Niemiec. Dotyczy to również fragmentów tego typu pucharków, znalezionych na Śląsku (Nowosielska 2004: 67). W Czechach również uznaje się je za importy z Niemiec (Hejdvová, Frýda, Šebesta, Černa 1983: 255).

Niemieckie huty leśne masowo produkowały te naczynia w XV i XVI wieku i uważa się je za główne formy naczyń późnośredniowiecznego szklarstwa niemieckiego, spotykane powszechnie (Rademacher 1933: 112). Występują od początku XV w., ale pojawiają się sporadycznie już od końca 2 poł. XIV wieku w wielkich miastach – np. Getyndze (Schutte 1983: 143).

Pucharek (szklanica?) typu weneckiego⁶:

- fragment pucharka (szklanicy?) o prostym cylindrycznym cienkościennym (1,4 mm) korpusie, średnicy 8 cm, zdobionym wypchniętym od wewnątrz ornamentem „kasetonowym”. Ornament jest niewyraźny, o rozmytych konturach. Naczynie wykonano z doskonale odbarwionego białego szkła (kat. 54, tab. 3.2). Ornament naczynia kruszwickiego nawiązuje do naczyń znalezionych na Starym Mieście w Elblągu z XVI-XVIII w. zdobionych kasetonowym wypukłym ornamentem – cienkościennych o wyraźnej profilacji ścianek spowodowanej przez odciskanie wzoru (Gołębiowski 2005: 166, ryc. 1. a, c, e). Ornament o różnych geometrycznych wzorach wyciskany przez siatkę spotyka się często w zbiorach szkieł późnośredniowiecznych i nowożytnych. Motyw reliefowych kostek czy innych podobnych wzorów powstawał przez przedmuchiwanie gotowej już bańki szklanej w drucianej siatce, a efekt „rozmycia” wzoru otrzymywano przez powtórne przedmuchiwanie bańki już bez siatki. Sposób formowania tego typu ornamentów wywodzi się ze znacznie wcześniejszej tradycji syryjskiej i późniejszej weneckiej (Krawczyk, Romiński 1999: 142). Z Wrocławia pochodzi szklanka z ornamentem migdałowatym (Nowosielska 2004: 66), podobna z Nysy

– XVII w., (Krawczyk, Romiński 1999: ryc. 5b). Do naczynia kruszwickiego nawiązuje pucharek z Gdańska, zdobiony dodatkowo plastycznym ornamentem (Krukowska 2009: ryc. 25). Szkła w typie weneckim są znaleziskami rzadkimi. Zarówno w Elblągu, Wrocławiu, Gdańsku czy w Nysie zostały odkryte w mieszczańskich kwartałach miasta.

Z Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie pochodzi kilka fragmentów różnych naczyń (kieliszki i pucharki) zdobionych tego typu ornamentem (Cnotliwy 1991: 361, 344, ryc. 13:5-7).

Pucharek(?), szklanica z ornamentem typu Eisglas:

- hipotetycznie zaliczono do tego typu naczyń fragment pucharka (szklanicy?) o lekko konicznym kształcie, średnicy 10 cm, z grubą listwą plastyczną na brzuchu. Wykonano je z grubego (5mm), białego, doskonale odbarwionego szkła (kat 78, tab. 3.1). Ornament, charakterystyczne krakelury nadające naczyniom fakturę spękanego lodu, uzyskiwano przez zanurzenie jeszcze gorącej bańki szkła w zimniej wodzie. Przy ponownym podgrzaniu rysy wypłaszczają się, co pozwala na osiągnięcie różnych efektów (Drahotova 1984: 215). Ornament na naczyniu z Kruszwicy tylko w przybliżeniu przypomina *Eisglas*, jest mniej intensywny i bardziej spłaszczony. Ornament tego typu zaczęto stosować w Wenecji od 1570 r. (Gołębiowski 2005: 168).

Ze Starego Miasta z Elbląga znana jest szklanica z tym ornamentem zdobiona dodatkowo plastycznymi guzami. Jakość szkła i receptura przebadanego fizyko-chemicznie tego naczynia (szkło sodowe) mogą wskazywać na import z Wenecji (Gołębiowski 2005: 168).

Nieokreślone fragmenty naczyń stołowych (81 fragm.)

Do tej kategorii zaliczono materiał masowy i nieokreślony (brak cech charakterystycznych pozwalających określić typ naczynia) ale noszący cechy naczyń stołowych. Fragmenty niekiedy nale-

6 Problem naśladownictw szkieł weneckich w materiałach z terenów Polski poruszył A. Gołębiowski omawiając materiały z badań w Elblągu. Szklarze weneccy, zobowiązani do utrzymania tajemnicy technik produkcji szklarskiej niekiedy emigrowali i zakładali warsztaty produkujące naczynia w typie weneckim, (co oznaczało, obok charakterystycznych form i zdobień również przezroczyste, zwane „kryształowym” szkło – o określonym składzie - sodowe). Migracje te, od poł. XIV wieku po wiek XVII przyczyniły się do powstania szeregu pracowni powstałych w Niderlandach, na terenie Niemiec, Francji, Austrii (Gołębiowski 2005: 163-164; Polak 1981: 103-114). Jednocześnie trzeba wspomnieć, że moda na wyroby weneckie przyczyniła się do poprawienia jakości szkła również w niektórych hutach leśnych na terenie całej Europy (Polak 1981: 70-71).

żały nierzadko do bardzo cienkościennych naczyń wykonanych ze szkła znakomitej jakości. W kilku przypadkach były barwy fiołkowej (szkło barwione związkami manganu) czy bładoniebieskiej.

2. Naczynia zasobowe (33 fragm.)

Butelki (29 fragm.)

Wspomniane na wstępie znaczne rozdrobienie materiału nie pozwoliło na szczegółowe zrekonstruowanie form butelek. Do tego typu kategorii naczyń zaliczono 29 fragmentów, z czego bliżej określić zdołano tylko:

- 8 fragmentów butelek czworokątnych,
- 2 fragmenty butelek cylindrycznych.
- 1 fragment butelki o nieokreślonej formie

Pozostałe fragmenty są to różne ułamki brzuśców, z racji charakterystycznych cech morfologicznych zaliczone do pozostałości naczyń zasobowych (w tym prawdopodobnie również do wspomnianych niżej gąsiorów).

Butelki czworokątne:

- zachował się jeden fragment górnej części korpusu wraz z szyjką, bardzo krótką, lekko wychylona na zewnątrz. Średnica szyjki 4 cm, butelka została wykonana z oliwkowego, grubego szkła (4mm) (kat. 76, tab. 4.2).

Pozostałe fragmenty to 6 bliżej nieokreślonych fragmentów den, wykonanych z grubościennego szkła o różnych odcieniach zieleni (kat. 43, 15, 67, 103, 95, 69). Należy wspomnieć, że z terenu zamku w Kruszwicy, z wcześniejszych badań pochodzi 6 zdecydowanie większych fragmentów czworosciennych flasz, raczej cienkościennych (2 mm), pochodzących z warstw datowanych na wiek XVII i z późniejszych (XVIII/XIX w.), rumoszowych związanych z okresem rozbiórki (Panczenko 1978: 27-35).

Na uwagę zasługuje duży fragment przydennej części korpusu flasz, wykonanej z przezroczystego białego szkła, zdobionej diagonalnym ornamentem układających się naprzemiennie pasm o szerokości 2 mm – białych i czerwonych, wykonanych z wtopionych na powierzchni korpusu płaskich nici szklanych. Technika ta, prawdopodobnie naśladowała wenecką technikę filigranu (kat. 77, tab.

4.5). Jest to wyrób zdecydowanie lepszej jakości od wspomnianych wyżej fragmentów butelek – niewykluczone, że są to pozostałości ozdobnej flaszki puzdrowej (podróżnej) – wyrobu bardzo popularnego w XVII i XVIII wieku. Niemal identyczną karafkę zachowaną prawie w całości odkryto w Nysie. Autor wskazuje na jedną z hut czeskich lub śląskich jako miejsce produkcji (Krawczyk, Romiński 1999: 147) i zalicza ją do naczyń stołowych – karafek. Znaleźisko z Nysy pochodzi z domu mieszczańskiego i jest datowane na XVI-XVII w. W XVI wieku, według źródeł pisanych podjęto produkcję szkła filigranowego na Śląsku (Gluziński 1987: 67).

Butelki cylindryczne:

- zachował się fragment stożkowatej szyjki i górnej części korpusu. Szyjka jest słabo wyodrębniona. Butelka została wykonana z ciemnooliwkowego, grubego (3 mm) szkła. Płynne przejście szyjki w korpus i ciemna barwa szkła wskazują na XVIII-wieczną metrykę (kat. 21). Podobną metrykę posiada butelka, z której zachowało się dno z fragmentem zwężającego się ku dołowi korpusu. Została wykonana z podobnego ciemnooliwkowego, grubego (5 mm) szkła. Dno było prawdopodobnie głęboko wepchnięte do wewnątrz (kat. 56, tab. 4.3) – była to więc butelka do wina⁷. Podobne dna znaleziono podczas badań na terenie Apteki Królewskiej w Warszawie (Kozłowska, Nowakowski 1987:, s. 137).

Butelki nieokreślone:

- to fragment długiej wysmukłej szyjki o lekko pogrubionym i spłaszczonym brzegu, wzmocnionym okrągłą listwą plastyczną. Podobnie jak wspomniane wyżej fragmenty została wykonana z oliwkowo-zielonego grubościennego szkła. Prawdopodobnie należy do typu butelek o szyjce wyodrębnionej od korpusu. Butelki takie znane są z XVIII-wiecznej Warszawy (Ciepiela 1977; Kozłowska, Nowakowski 1987) a także z wielu nowożytnych stanowisk z terenu całego kraju.

Tradycja wytwarzania butelek w Europie sięga tradycji rzymskiej – późniejsza produkcja szklarska na południu Europy we wczesnym średniowieczu

⁷ Butelki do gorzałki, w XVIII wieku miały proste cylindryczne korpusy i płaskie, bądź tylko lekko wklęsłe dna (Kozłowska, Nowakowski 1987: 134).

nawiazuje zarówno do tradycji bliskowschodnich jak i rzymskich. Wczesne butelki mają przeważnie kształt kulisty bądź gruszkowaty i długą smukłą szyjkę (*ampulla* – znane z XII w. z terenów południowej Francji i Włoch; Drahotová 1984: 28). Intensyfikacja ich produkcji nastąpiła na przełomie XII i XIII wieku wraz z ekspansją filii wielkich klasztorów, prowadzących własną wytwórczość szklarską i później, kiedy powstawały leśne huty. Były to jeszcze przedmioty o charakterze luksusowym traktowane jako zastawa stołowa, nierzadko zdobione plastycznym, uformowanym w formie bądź nalepionym ornamentem. Butelek tego kształtu używano jeszcze w XVI w. Do tego typu butelek zaliczono opisane wyżej fragmenty butelek stołowych. W Polsce w Solcu nad Wisłą w pozostałościach zabudowy mieszczańskej pojawiają się już u schyłku XV w. (Ciepiela 1971: 209).

W literaturze przedmiotu uważa się, że butelki te w wieku XVII zaczęto, z przyczyn praktycznych, formować inaczej, nadając bardziej przysadziasty kształt brzuśca i krótszą szyjkę (Ciepiela 1977: 97). Na początku wieku XVIII zaczęto produkować butelki smukłe, cylindryczne, o szyjce płynnie przechodzącej w korpus. Zwyczaj korkowania wymusił stosowanie listwy plastycznej pod krawędzią – celem wzmocnienia szyjki i lepszego umocowania korka. Stosowano wkłęsłe, nierzadko głęboko wepchnięte dna aby osad winny opadał na sam spód butelki. Zielonkawa przeważnie barwa szkła chroniła zawartość przed światłem.

W 2 poł. wieku XVIII butelki tego typu zaczęto produkować już na szeroką skalę. Przyjmuje się, że butelki z 1 poł. XVIII wieku są smukłe, o płynnej linii przejścia szyjki w korpus. Butelki późniejsze, z końca XVIII wieku mają bardziej wyodrębnione szyjki i niekiedy przewężony korpus (Ciepiela 1977: 103).

Butelki czworokątne - flasze - (kwadratowe i prostokątne) mają krótkie proste szyjki i proste ramiona. Korpusy swój czworokątny kształt uzyskują (po wydmuchaniu bańki) w specjalnych formach. Wykonywano je z różnych rodzajów szkła, niekiedy zdobiono (zachowały się wzmianki o flaszkach rżniętych, malowanych, złożonych). Upowszechniły się w XVII wieku (Ciepiela 1977: 95).

Wszystkie wspomniane wyżej butelki z XVII i XVIII wieku były masową produkcją leśnych hut. W

hucie w Porębie Wielkiej (w Małopolsce) butelki (i gąsiory) określano jako *sortyment prosty*, wykonywano je z *materyji popielnej* (szkło potasowe, popiołowe) a jednostką miary przy sprzedaży była kopa (Ciepiela 1977: 105). Jednocześnie trzeba wspomnieć, że huty leśne produkujące tego typu szkło potrafiły wytwarzać obok tego masowego i taniego asortymentu również lepszej jakości szkło białe, z którego formowano wyroby bardziej luksusowe. Jest to szczególnie widoczne od początków XVII wieku, kiedy zaczęto oddzielać nawet w obrębie małej huty niewielką niekiedy produkcję wyrobów o wysokiej jakości, od znacznie większej produkcji zwykłych butelek czy szkła okiennego (Polak 1981: 81). Jednoznaczne określenie pochodzenia wyrobów luksusowych jest więc trudne.

Gąsiory (2 fragm.)

Do grupy tych użytecznych w gospodarstwie naczyń zaliczono dwa fragmenty szyjek. Oba fragmenty nie pozwalają na rekonstrukcję formy brzuśca czy pojemności naczynia:

- fragment stożkowej szyjki, nierówno uformowanej, o pogrubionej krawędzi (o średnicy 2 cm), lekko podciętej przez ściśnięcie szczypcami, szkło barwy oliwkowej, grubościennie (2,5 mm, kat. 107, tab. 4.4)
- fragment stożkowej szyjki, bez zachowanego wylewu (do grupy gąsiorów zaliczono ten fragment ze względu na podobieństwo do wyżej opisanego fragmentu), naczynia prawdopodobnie znacznie większego, szkło oliwkowe, grubościennie (3 mm, kat. 85).

Oba fragmenty zachowały się zbyt fragmentarycznie by przypisać je do istniejącej – co prawda stworzonej dla naczyń XVIII-wiecznych typologii.

Gąsiory, gąsiorki są to specjalne naczynia o zróżnicowanych rozmiarach⁸ i baniastych lub cylindrycznych korpusach, z często stożkową lub cylindryczną szyjką i wychylonymi na zewnątrz krawędziami wylewów. Ponieważ nie służyły do trwałego przechowywania, tak jak butelki i nie stosowano do ich zamknięcia korków, nie wzmacniano ich krawędzi nitką szklaną. W razie potrzeby owijano brzeg tkaniną. Były to naczynia uniwersalne – ich pozostałości znajdowano

8 W archiwalnych źródłach dotyczących osiemnastowiecznej Warszawy zachowały się wzmianki o pojemnościach sprzedawanych gąsiorów (Ciepiela 1977: 107; Ciepiela-Kubalska 1987: 120)

również w materiałach pochodzących z pracowni aptecznych (Kozłowska, Nowakowski 1987: 135-136). Huty w Polsce w wieku XVII i XVIII, oprócz innych wyrobów masowo produkowały gąsiorzy ze zwykłego (leśnego) zielonego szkła. Zachowały się wzmianki o produkcji gąsiorów – w liczbie przewyższającej nawet ilość butelek – w hutach w Porębie Wielkiej (w XVII i XVIII w.), Cudnowie, Nalibokach (Ciepiela 1987: 119) i w wielkopolskich hutach – w Hucie Łukomskiej i w Skarżynie –Kolonii (Mucha 1984: 106). Były przedmiotem handlu lokalnego i można przypuszczać, że właśnie pobliskie huty wielkopolskie zaopatrywały Kruszwicę.

Nieliczne pozostałości gąsiorów w materiałach z zamku kruszwickiego⁹ znalezione zostały w warstwach niwelacyjnych, wraz z materiałem późniejszym – z wieku XVIII (niektóre butelki). W literaturze przedmiotu łączy się gąsiorzy z wiekiem XVII i XVIII – kiedy popyt na naczynia szklane, w tym na butelki był bardzo duży. Gąsiorzy z Kruszwicy mogą pochodzić z XVII wieku jak i z końca wieku XVIII, kiedy rozbierano pozostałości zamku.

Buteleczki (2 fragm.)

Zaklasyfikowano do tego zbioru dwa niewielkie fragmenty naczyń o nieokreślonym kształcie. Jedyne kryterium, jakim kierowano się wydzielając tę kategorię, była wielkość. Oba fragmenty należały do małych naczyń:

- fragment kwadratowego dna małej butelki (4x4 cm) z zachowanym śladem przylepiaka, wykonanej z białego szkła (kat. 18, tab. 4.6),
- niewielki fragment brzośca, o zrekonstruowanej średnicy – 4 cm, wykonanej z biało-zielonego szkła (kat. 70), prawdopodobnie butelki lub innego podobnego naczynia (fiolki, ampułki).

Trudno jednoznacznie określić funkcję tego typu naczyń. W literaturze przedmiotu często określa się je jako naczynia apteczne, jednak nie ma jednoznacznych podstaw do wyróżniania tego typu naczyń jako związanych tylko z apteką (Brzeżycka 1995, s. 65-76). Równie dobrze mogły służyć jako małe pojemniki. Z terenów Nadrenii, z XVI w., znane są małe buteleczki w których sprzedawano słynną wodę kolońską (Ciepiela 1970: 163).

3. Szkło okienne (433 fragm.)

Szyby tafłowe (421 fragm.)

Wszystkie zachowane (w przeważającej ilości skorodowane i bardzo rozdrobnione) fragmenty podzielono na 4 grupy – odpowiednio do ilości zachowanych pierwotnych krawędzi (załuskanych):

- grupa A – więcej niż 2 krawędzie pierwotne (4 egzemplarze),
- grupa B – 2 krawędzie pierwotne (33 fragmenty),
- grupa C – z 1 krawędzią pierwotną (107 fragmentów),
- grupa D – bez zachowanych krawędzi pierwotnych (276 fragmentów).

Grupa A

- zaliczono do niej tylko 4 szyby:
- prostokątna, cienkościenna (z bardzo drobnym, charakterystycznym dla szyb cienkościennych retuszem), o boku 8,5x4,5 cm. Szkło białe-zielone, jasne (nr kat. 129, tab. 5.1),
- trójkątna, zachowana wprawdzie fragmentarycznie, ale o możliwych do zrekonstruowania rozmiarach – 15x9 cm, cienkościenna o bardzo drobnym retuszu. Szkło białe-zielone, jasne, nr kat. 130, tab. 5.2),
- trapezowata, zachowana wprawdzie fragmentarycznie, ale o możliwych do zrekonstruowania rozmiarach (5x13x7 cm). Wykonana ze szkła grubościennego, barwa niemożliwa do zrekonstruowania – daleko posunięta korozja (nr kat. 29),
- półokrągła, zachowana fragmentarycznie, cienkościenna, barwa niemożliwa do zrekonstruowania – daleko posunięta korozja (nr kat. 59).

Grupa B

- zaliczono do niej grupę 33 fragmentów szyb. Tylko hipotetycznie można w tej grupie określić poszczególne fragmenty jako:
- półokrągłe lub okrągłe o średnicach od 6 do 12 cm, (tab. 5.3 i 5.4)
- trapezowate, romboidalne bądź trójkątne (prawdopodobnie o dużych rozmiarach),
- trójkątne,
- „hełmowate”.

Do grupy tej zaliczono również fragmenty z

⁹ W materiałach z wcześniejszych badań, opracowanych przez B. Panczenkę nie wyróżniono gąsiorów.

naturalną krawędzią tafli szkła – zawsze obustronnie pogrubionych i niekiedy wykorzystanych jako krawędź pierwotna i częściowo załuskanych (kat.). Wspomniane wyżej znaczne rozdrobnienie materiału tylko w kilku przypadkach pozwoliło na zaobserwowanie sposobu cięcia tafli – rozgrzanym prętem bądź diamentem.¹⁰ Wszystkie fragmenty szyb tej grupy, podobnie jak i w następnych grupach C i D, należą do grupy szkół cienko- i średniościennych. Grubość tafli nie przekracza 3,5 mm (pojedyncze egzemplarze). Analizując cechy morfologiczne szkła można wyróżnić dwie grupy szyb:

- szyby grubsze (ok. 3 mm), wykonane ze szkła oliwkowego bądź o różnych odcieniach jasnej zieleni, niekiedy słabo przezroczyste, z dużą ilością pęcherzy gazowych i nierównej niekiedy powierzchni. Niekiedy czytelne są odciski podłoża, na którym formowano szybę (deski?, kat. 62)¹¹. Noszą one cechy szkła „leśnego”, produkowanego przez rodzime huty od XIV wieku. Załuskane są grubym, zawsze ukośnym i jednostronnym retuszem. Zachowały się na nich ślady opraw o grubości 4-6 mm.
- druga grupa szyb to zdecydowanie cienkościennie (od 1,0 do 1,5 mm), wykonane z bardzo dobrego gatunkowo szkła, przezroczystego, doskonale wyklarowanego, z małą ilością niewielkich pęcherzy gazowych. W tej grupie jest sporo szkół białych – w tamtych czasach najbardziej cenionych oraz biało-niebieskich, biało-zielonych i żółtawych. Noszą cechy szkół znacznie lepszych jakościowo, ale prawdopodobnie też późniejszych. O ile grupę pierwszą można hipotetycznie łączyć nawet z pierwszymi fazami egzystencji zamku – zakładając że nie wszystkie jego okna miały szyby (w XIV wieku nawet dla dworu królewskiego był to znaczny wydatek, o czym świadczą wzmianki o rachunkach dworu Jadwigi i Jagiełły; Wyrobisz 1968: 117), to grupa druga która jest zdecydowanie najliczniejsza (ok. 80% zbioru szyb taflowych) i pochodzi z większej liczby okien.

Wspomniane wyżej szkła niebiałe nie zostały zabarwione intencjonalnie – było to naturalne zabarwienie ówczesnych szkół spowodowane zanieczyszczeniami związkami żelaza. Wyprodukowanie białych i bardzo dobrze wyklarowanych szkół było dla rodzimych pracowni wielką sztuką. Produkowano wówczas wiele rodzajów szkół taflowych a wiele ich rodzajów – zdecydowanie lepszego gatunku – sprowadzano¹². Tak więc wspomniane wyżej szyby mogły być również produktem rodzimych hut, które w XVI i XVII wieku wytwarzały różnorodny asortyment i zaspokajały w dużym stopniu zapotrzebowanie lokalnych rynków. Od wieku XVI szklane okna stają się powszechne.

Załuskiwano szyby tej grupy cienkim, ukośnym, jednostronnym retuszem. Ślady opraw są bardzo rzadkie lub bardzo słabo czytelne. Być może wiąże się to ze znanym od początków XVII wieku zwyczajem kitowania okien¹³ – były one bardziej szczelne niż okna wiązane jedynie ołowianym bądź cynowym teownikiem. Zastosowanie kitu pozwalało również na zastosowanie opraw z drewna.

Grupa C

- ułamki szyb z zachowaną jedną krawędzią pierwotną - zaliczono do niej 107 fragmentów. Tak jak w poprzedniej grupie, wyróżniono dwie wyraźne grupy technologiczne i takie same są proporcje frekwencji obu grup. Zachowane krawędzie są załuskane zawsze jednostronnym ukośnym retuszem. Zachowane krawędzie naturalne (zatopione) podobnie jak w grupie poprzedniej są obustronnie, nieznacznie pogrubione. Zaobserwowano użycie do wprawienia szyby nierównej, zniekształconej, z krzywą krawędzią naturalną. Mimo tych niewątpliwych „defektów” szyba została załuskana (kat. 34). Nie zachował się ślad oprawy. Na prawdopodobne istnienie zamkowego warsztatu lub warsztatów szklących okna zwracał uwagę B. Panczenko (1978: 112) wskazu-

10 Metodę cięcia tafli szkła rozgrzanym żelaznym prętem opisuje w swoim dziele z początków XII w. Teofilus (Teofil Prezbiter 2002: 44). Nie sposób ustalić dokładnej daty wprowadzenia diamentu jako narzędzia szklarskiego – przyjmuje się, że był to pocz. XVI w., kiedy zaczęto grawerować naczynia diamentowymi rylcami (Polak 1981: 185).

11 Niewielkie w owym czasie tafle szklane produkowano wydmuchując najpierw tzw. „cholewę” – podłużną walcową bańkę. Następnie odcinano oba końce „cholewy”, otrzymany cylinder rozcinano wzdłuż i prostowano na twardym i stabilnym podłożu (płyce kamiennej bądź drewnianej), Wyrobisz 1968: 97; Torzewski 2002: 38.

12 W tym czasie istniały w Polsce dwa wielkie centra handlu szkłem zarówno rodzimym jak i importowanym – Gdańsk i Kraków. Importowane szkło do Wielkopolski sprowadzano z Gdańska (Wyrobisz 1968: 181).

13 Wyrobisz 1968: 128-129.

jąc na znaczną ilość pozostałości szyb z naturalnym brzegiem tafli.¹⁴

Grupa D

– ułamki szyb bez zachowanych krawędzi pierwotnych lub naturalnych (276 fragmentów). Jest to najliczniejsza grupa, jednocześnie najbardziej rozdrobnionych i skorodowanych szyb. Tak jak w poprzednio, wyróżniono dwie wyraźne grupy technologiczne i takie same są proporcje frekwencji obu grup.

Z fragmentu szkła taflowego wykonano jedyny odkryty w tym zbiorze fragment witraża. Niewielki (zachowana powierzchnia ok. 1,1 cm²), wykonany został ze szkła cienkościennego, białego o lekko zielonym zabarwieniu. Ślad malatury to wąskie (4 mm) pasmo barwy obecnie białej (nr kat. 41). Należy wspomnieć, że podczas wcześniejszych badań zamku znaleziono jedynie jeden fragment witraża. Jest to niewielki ułamek, obecnie skorodowanego szkła z zachowaną sekwencją kilku liter, malowanych romańską majuskułą. Fragment ten nie musiał pochodzić z zamkowej kaplicy. Lustracje zamku nie wspominają o jej istnieniu (Górski 1965: 189-214). Zwyczaj dekorowania okien szybkami z malowanym ornamentem bądź obrazkiem był powszechnie znany i stosowany już w XVI i XVII wieku w budynkach świeckich – szeroko znane są z ikonografii i nazywane szklami gabinetowymi. Malowano farbami emalierskimi, które następnie wypalano. Była to technika stosowana powszechnie przy dekorowaniu naczyń (Polak 1981: 189-190).

Kąciki (5 fragm.)

Są to szyby niewielkich rozmiarów, którymi uzupełniano wolne miejsca po ułożeniu całego wzoru w kwaterze okna. Przycinano je specjalnie i nadawano potrzebne kształty. B. Panczenko dla materiałów z Kruszwicy wyróżnił kąciki półkoliste, prostokątne, równoległoboczne, trapezowate, trójkątne i pięcioboczne – niezdobione, wykonane ze szkła białego, biało-zielonego i biało-niebieskiego. W poziomach

osadniczych Zamku pojawiają się już od pocz. XIV w. (pojedyncze okazy), najczęściej pochodzi z wieków XVI i XVII. (Panczenko 1978: 85-87).

Tylko jeden z odkrytych w latach 2007-2008 kącików zachował się w całości – jest trójkątny z lekko wklęsłym najdłuższym bokiem, niewielki – podstawa 5,5 cm, wys. 2,2 cm. Wykonany został ze szkła grubościennego, jasnozielonego i tak jak wszystkie pozostałe został załuskany ukośnym jednostronnym retuszem (nr kat. 9, tab. 5.5). Lekko wklęsły najdłuższy brzeg może wskazywać, że użyto go do okna oszklonego okrągłymi gomółkami lub krążkami. Podobny kształt mógł posiadać jeszcze jeden okaz z omawianego zbioru (kat.50) wykonany z podobnego szkła o podobnej grubości. Kształt pozostałych fragmentów jest trudny do zrekonstruowania. Jeden z egzemplarzy (kat. 75) wykonany jest ze szkła cienkościennego (ok. 1 mm grubości), pozostałe z grubościennego. Wszystkie kąciki zostały wycięte ze szkła taflowego – brak jest wyraźnych śladów, że mogłyby pochodzić z krążków czy gomółek.

Gomółki i krążki (7 fragm.)

Wyróżniono fragmenty tych szyb jako osobną grupę, ponieważ technika ich wytwarzania różniła się nieco od opisanej wyżej produkcji szkła taflowego.¹⁵

Nie zachowały się w tym zbiorze całe gomółki lub krążki, lecz tylko ich fragmenty. Wszystkie zachowane fragmenty brzegów (3 egz.) są proste i zatopione – tak uformowane brzegi są charakterystyczne dla krążków i do tej grupy można te 3 fragmenty zaliczyć. Jeden z wyżej wymienionych okazów posiada ślad po przylepiaku, co umożliwiło rekonstrukcję średnicy szybki – ok. 6 cm (kat.). W jednym przypadku z gomółki (?) wycięto i załuskano prawdopodobnie czworokątną, małą szybkę (kat. 85), w następnym zachowała się jedna załuskana krawędź. Gomółki reprezentują zasadniczo pierwszą z opisywanych wyżej technologicznych grup szkieł – jednak 2 fragmenty z opisywanego zbioru są również cienkościenne.

14 Zachowały się wzmianki (z r. 1532) o przechowywaniu w magazynie w zamku Olsztyn w Małopolsce znacznej liczby szyb, przeznaczonych do późniejszego szklenia lub reperowania okien (Wyrobisz 1968: 121).

15 Małe okrągłe szybki zwane gomółkami formowano z wydmuchanej bańki szklanej, którą otwierano z jednej strony. Następnie przy pomocy szybkich obrotowych ruchów zamieniano ją w krążek szklany. Gomółki miały pogrubioną i zagiętą naturalną krawędź tafli i nierówną czasami powierzchnię (widoczne są koncentrycznie układające się wgłębienia i smugi pęcherzy gazowych). Przyjmuje się, że ten sposób formowania szybek szklanych został upowszechniony w XIV wieku przez szklarzy normandzkich (Kamieńska 1955, s. 703; Wyrobisz 1968, s. 97). Nieco inaczej formowano również okrągłe, krążki szklane – w odróżnieniu od gomółek nie odcinano części bańki (tzw. kapy) ale kręcono nią wokół własnej osi, co powodowało rozplaszczanie się bańki i formowanie krążka (Ciepiela 1987a, s. 78).

W wyróżnionych poziomach osadniczych zamku B. Panczenko zaobserwował relacje między chronologią a wielkością i kształtem szyb. Do końca XVI wieku w nawarstwieniach zamkowych występują niewielkie szyby trójkątne, trapezowe, w kształcie wycinka koła oraz gomółki. W nawarstwieniach późniejszych (od XVI wieku) pojawiają się większe szyby pięcioboczne, „hełmowate” i rombówate (Panczenko 1978: 79). Brak jest raczej przesłanek o zainstalowaniu szyb witrażowych – malowanych bądź barwionych w masie. Nadal jednak używano gomółek. W warstwach najwcześniejszych używa się jednocześnie szkła tafłowego jak i gomółek. Podobne uwagi poczyniła M. Markiewicz (1991: 66-67) omawiając szkło okienne z kazimierzowskiego zamku w Kole i M. Nawracki (1995: 216) analizując szkło okienne z klasztoru norbertanek w Strzelnie. Podobnie jak w Kruszwicy zaobserwowano jednoczesne pojawienie się szyb tafłowych i gomółek już w nawarstwieniach z 2 poł. XIV w.). Należy zwrócić w tym miejscu uwagę, że szyby nie są dobrym materiałem datującym ze względu na ich długie „przeżywanie” się, brak wyraźnych wyznaczników chronologicznych oraz możliwość ponownego użycia niektórych egzemplarzy przy ponownym szkleniu okna. Pojawiają się w domach mieszczańskich już na przełomie XIII/XIV wieku – również jako szybki wykonane ze szkła barwionego w masie, a więc układane na wzór okien witrażowych – na Śląsku (Nysa – Krawczyk, Romiński 1999: 150-159). W Polsce w domach mieszczańskich pierwsze nieliczne szyby spotyka w końcu XV w. (Solec nad Wisłą – Ciepiela 1971: 117), a stają się powszechne w 2 poł. XVI wieku. O szkleniu okien w wiejskich chałupach w 2 poł. XVI¹⁶ wieku pisze A. Wyrobisz (1968: 122). Powszechne są sześcioboki, romby, trapezy i okrągłe gomółki – z których układano różne wzory, nierzadko łącząc ze sobą różne kształty i barwy

szyb. Rekonstrukcję prostych okien – na podstawie znalezionych podczas badań archeologicznych ułamków szyb, przedstawił M. Nawracki (1995: ryc. 7-11) pisząc o późnośredniowiecznym i nowożytnym szkłe okiennym z klasztoru norbertanek w Strzelnie.

3. Kulka

Odkryto 1 niewielką szklaną kulkę o średnicy 1,6 cm, i nieregularnym kształcie wykonaną z „litego” szkła. Kulka jest nieznacznie spłaszczona i ma niewielki zagłębiony ślad po narzędziu, którym kroplę miękkiego szkła nałożono do formy aby nadać ostateczny kulisty kształt. Szkło jest mocno skorodowane, obecnie jasnobrunatne.

Przeznaczenie szklanych kulek, znajdujących na wielu stanowiskach późnośredniowiecznych i nowożytnych¹⁷ jest do końca nieokreślone. W literaturze przedmiotu nierzadko uważa się, że kulki szklane mogły być pociskami – do kusz bądź do krótkiej broni palnej.

Kusze pojawiają się w Polsce już pod koniec XII wieku, a upowszechniają w wieku XIII, co potwierdzają liczne źródła archeologiczne (Nowakowski 2004: 27-34). Arabowie używali kuszy powszechnie już w XI w. i ze źródeł arabskich pochodzi wzmianka o kuszy obrotowej – „miotaczu orzechów”, która strzelała gradem kul, również szklanych¹⁸. W Europie znano kuszę kulową – arbaletę, która pojawiła się na początku XVI wieku i służyła głównie do polowań na ptactwo lub do celów sportowych (Horoszko 1984: 142-163). Jednak problem pocisków do tego rodzaju kusz jest traktowany marginalnie. Przyjmuje się, że robiono je z kamienia czy terakoty (Gradowski, Żygulski 1982: 49; Werner 1974: 52). Zakładając, że kulki ze szkła mogły być używane jako pociski do kusz, trzeba wspomnieć o zasadniczej różnicy między wielką ilością znajdujących grotów bełtów kusz a pojedynczymi znaleziskami kulek.

16 Ceny wyrobów szklanych malały wraz z ich upowszechnianiem J. Biskont (2005: 53) dla Wrocławia z 1528 roku podaje ceny kopy szklanych szklanek – 24 białe grosze (za jedną szklankę 0,4 grosza). Dla porównania w tym samym okresie kwarta wina kosztowała 1,44 grosza, siekiera 3,50 groszy a kura 0,88 grosza. Szklana szyba kosztowała 0,27 grosza. Nie były to więc ceny towarów luksusowych. Nieco inaczej mogła wyglądać sytuacja w Polsce, gdzie nie było tak dużo hut i tak masowej i różnorodnej produkcji jak na Śląsku.

17 Z Kruszwicy z badań stacjonarnych z lat 1973-1982 znane są 3 kulki szklane pochodzące z warstw późnośredniowiecznych i nowożytnych. Nieliczne odkryte w Gnieźnie (Góra Lecha) łączone są z warstwami nowożytnymi (uprzejma informacja T. Sawickiego z MPPP w Gnieźnie). W Wiślicy znaleziono kulki w warstwach XV-wiecznych (Ciepiela 1991a: 179), w zamku w Bardzie (Śląsk) znaleziono 1 kulkę w warstwach datowanych na 2 poł. XIV-1 poł. XV w. (Franke 1994: 97), w Poznaniu w rejonie osady św. Gotarda (stan. 4) znaleziono 8 kulek łączonych z okresem późnośredniowiecznym (Olczak 1999a: 28-31).

18 Było wiele typów tej broni ... kusza obrotowa, czyli miotacz orzechów, która wyrzucała grad kul ołowianych albo szklanych (Mazaheri 1972: 93). Kusze te znali już krzyżowcy. Jednak ten typ w Europie pojawił się dopiero po rozpowszechnieniu broni palnej (Stefańska 1985: 235).

Kulki szklane, jak i również wykonane z gliny miano używać do broni palnej małego kalibru (Poklewska 1991: 65). Zbiór kulek ze szkła XV-XVI w., odkrytych podczas badań wykopaliskowych na zamku w Wenecji (Pałuki), Cz. Sikorski określił jako pociski do ręcznej broni palnej. Zwrócił uwagę na ich kalibry, wagę i twardość – zbliżone do analogicznych pocisków kamiennych, oraz na mniejsze koszty produkcji. Kulki z Wenecji zostały wykonane z zielonego „leśnego” szkła (Sikorski 1986: 85-86). Jednocześnie zwraca się uwagę na użycie kulek (nie tylko szklanych) do różnego rodzaju gier. Małe kulki szklane pochodzące z czasów rzymskich, licznie znajdowane w miastach Imperium, łączone są z różnymi gramami. B. Filarska podaje za Pliniuszem Młodszym nazwę egipskiej gry – stołowej – henu, w którą grano kulkami. Kulki starożytne były barwne i nierzadko zdobione pasmami szkła innej barwy lub wzorem mozaikowym (Filarska 1962: 59). Starożytny rodowód mają popularne w Afryce i Bliskim Wschodzie do dziś, różne gry typu mankala, do których potrzebne były plansze z dołkami, kamyczki bądź kulki.

W Hedeby w IX w. pionki do gier wykonane ze szkła – a do figur zaliczono tam również szklane kulki, uznawano za ekskluzywne (Maixner 2010: 66). Liczne odmiany gier planszowych, z których najbardziej ceniona była hnefatafl miały również plansze z wgłębieniami do utrzymania pionków w jednym miejscu. Niewykluczone, że używano niekiedy pionków w kształcie kulek. Podobnie można traktować dwie szklane kulki, najstarsze na ziemiach polskich, datowane na 2 ćw. XI w., odkryte na Ostrówku w Opolu (Borkowski 1995: 99-106). O. Antowska (2003: 75) pisze o 14 szklanych kulkach znalezionych w większym zbiorze (drewnianych, glinianych, kamiennych) datowanych na XV-XVI wiek z Ostrowa Tumskiego w Poznaniu, łącząc je jednoznacznie z gramami. Podobnie S. Ciepiela (1971: 193), pisząc o dwóch szklanych kulkach z XV/XVI w. znalezionych w Solcu nad Wisłą. Największy jak dotąd zbiór kulek pozyskano z mieszczańskich kwartałów hanzeatyckiego Gdańska. Z dwóch tylko parceli na stanowisku w dzielnicy Lastadia (Łasztownia), dawnej dzielnicy portowej, pochodzi zbiór 63 szklanych kulek wykonanych z zielonego „leśnego” szkła. Wraz ze szklanymi kulkami odkryto mniejszy zbiór kulek ceramicznych. Znaleźiska te, datowane bardzo

ogólnie od XIV w. do czasów nowożytnych autorka interpretuje jako prawdopodobnie kulki do różnych gier i guziki (Dąbał 2005: 1-4).

Nie należy wykluczać potrójnej funkcji tego typu przedmiotów - użycia szklanych kulek również jako imitacji kamieni szlachetnych do ozdoby odzieży (Gutkowska-Rychlewska 1968: 227 i in., Turnau 1994: 106). Ozdobne guzy zapinane na pętlce, modne od początków XV w. u żupanów czy kontuszów były nierzadko wielkości orzecha laskowego i tegoż kształtu. Podobnych rozmiarów jest większość kulek znajdujących na stanowiskach z tego okresu. Kobięce suknie w okresie renesansu i baroku bardzo często wyszywane były szklanymi paciorkami i wstawkami, imitującymi kamienie szlachetne. Szklana kulka obszyta koronką mogła być ozdobą takiego stroju. Szklane imitacje – nazywane w wieku XVIII kamieniami czeskim, głogowskimi czy biłgorajskimi (Kitowicz 1985: 291) były naśladownictwem, nierzadko bardzo udanym, szklanych kamieni czy pereł. Noszone były przez tych, których nie stać było na kamienie szlachetne – a takich była zdecydowana większość.

Podsumowanie

Materiał z sondażowych badań wykopaliskowych na Wzgórzu Zamkowym w Kruszwicy dostarczył szeregu informacji dotyczących życia codziennego mieszkańców zamku. W wykopach badawczych nie osiągnięto poziomu calca – warstwy starsze nie zostały wyeksplorowane – dotyczy to zarówno nawarstwień wczesnośredniowiecznych jak i warstw z pierwszych faz zamieszkania zamku. W badanych warstwach niwelacyjnych wydzielono materiał młodszy – zbiór naczyń (butelki, kieliszki) z końca XVIII wieku, z okresu kiedy trwały prace rozbiórkowe pozostałości zamku. Jednocześnie pozyskano zbiór wytworów o cechach wskazujących na jego znacznie wcześniejsze pochodzenie. Elementem znacznie obniżającym rangę poznawczą prezentowanego materiału jest jego znaczne rozdrobnienie i daleko zaawansowane procesy korozyjne. Ten stan wpłynął na częsty brak interpretacji lub na jedynie hipotetyczne wnioski. Struktura ilościowa poszczególnych kategorii wyrobów szklanych jest charakterystyczna dla tego typu stanowisk – dominują oszklenia, następnie naczynia gospodarcze butelki i gąsiory a na końcu naczynia stołowe (szklanice, pucharki, kieliszki).

Istotnym zagadnieniem jest pochodzenie szkieł znalezionych w pozostałościach zamku. Już w XIV-XV wieku wyposażenie zamków w wyroby ze szkła, przede wszystkim książęcych i królewskich było bardzo rozmaite – świadczą o tym badania na zamku książąt mazowieckich w Płocku, gdzie w pozostałościach kloaki na dziedzińcu zamku znaleziono zbiór dobrze zachowanych ozdobnych, stołowych naczyń szklanych różnego pochodzenia. (Ciepiela 1968: 347-360).

W Wielkopolsce wyraźny rozwój produkcji szklarskiej obserwuje się dopiero w okresie nowożytnym (XVII-XVIII w.). Wcześniej miejscowe wyroby szklane sprowadzano hut z okolic Gdańska oraz z Małopolski¹⁹ - i ze Śląska. Udokumentowane źródłowo huty w Wielkopolsce pojawiają się dopiero na przełomie XVI i XVII w. – jest to huta Pokrzywnicka w ówczesnym starostwie ujsko-pilskim (Mucha 2005: 148; Wyrobisz 1968: 50, mapa 4). Huty z okolic Gdańska zaopatrywały w swoje wyroby Wielkopolskę i Mazowsze, Prusy Królewskie i Podlasie. Produkowały głównie szkło okienne i gospodarcze. Jednocześnie oba te ośrodki importowały szkła z Niemiec, Anglii, Nederlandów, Francji, Śląska, Czech i Wenecji. Szkła ze Śląska czy Czech były o wiele tańsze niż sprowadzane z terenów Niemiec czy Wenecji.

Zamki na Śląsku były naturalnymi odbiorcami produkcji pobliskich hut szkła jak i czeskich (Francke 1994: 95-112). Podobnie, szczególnie od przełomu XVI/XVII wieku było w Wielkopolsce. Pracujące huty zaspokajały przede wszystkim potrzeby rynku lokalnego. Trudno jednoznacznie wskazać ośrodki, z których pochodzą wyroby szklane z Kruszwicy. Brakuje przebadanych wykopaliskowo ośrodków produkcyjnych – sprzed XVIII wieku jak i analiz specjalistycznych, zarówno materiałów z Kruszwicy jak i porównawczych.

Bibliografia

- ANTOWSKA, O.
2003. O rozrywkach poznaniaków wieków średnich. Zabawki i przedmioty do gier z Ostrowa Tumskiego, *Kronika Miasta Poznania* 3: 72-85.
- BORKOWSKI, T.
1995. Gry i zabawy w średniowiecznym mieście na Śląsku. Ślady materialne, *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Miasto*: 99-106. Wrocław.
- BRZEŻYCKA, Ł.
1995. Późnośredniowieczne i nowożytnie szklane naczynia apteczne odkryte na Starym Mieście w Poznaniu, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XXII, Archeologia szkła* 6: 65-76.
- BISZKONT, J.
2005. *Późnośredniowieczne szklarstwo na Śląsku*. Wrocław.
- CIEPIELA, S.
1968. Późnośredniowieczne naczynia szklane z Płocka, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 6(2): 347-360.
1970. Zabytki szklane ze stanowiska archeologicznego przy kościele św. Anny w Warszawie, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej* 39, *Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu* 9: 140-172.
1977. *Szkło osiemnastowieczne Starej Warszawy*. Warszawa.
1987a. Wyroby szklane od połowy XIII do połowy XVII wieku, *Polskie szkło do połowy XIX wieku*: 70-79.
- CIEPIELA-KUBALSKA, S.
1971. Zabytki szklane z Solca nad Wisłą od końca XV do XVIII/XIX w., *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej* 45: 173-214.
1987. Z badań nad XVIII-wiecznymi szklanymi naczyniami gospodarczymi, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XII, Archeologia szkła* 2: 111-122.
1991. Szklanice fletowate ze Starego Miasta w Warszawie (XIV/XV – I ćwierci XVII wieku), *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XIX, Archeologia szkła* 5: 25-42.
1991a. Stan badań nad późnośredniowiecznym i nowożytnym szkłem użytkowym w Polsce (2 połowa XIII – XVII w.), *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XVIII, Archeologia szkła* 4: 173-183.
- CNOTLIWY, E.
1991. Szkło z XVI-XVIII wieku z Zamku Książąt Pomorskich w Szczecinie, *Materiały Zachodniopomorskie* 28: 331-379.
- DĄBAL, J.
2005. *Szklane i ceramiczne kulki ze stanowiska Lastadia 35 w Gdańsku*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.
- DRAHOTOVÁ, O.
1984. *Szkło europejskie*. Warszawa.
- FILARSKA, B.
1962. *Szkła starożytne. t. 2, Starożytne ozdoby i elementy dekoracji w szkłe*. Warszawa.
- FRANCKE, Cz.
1994. Późnośredniowieczne wyroby ze szkła z zamków w Bardzie i Gniewoszowie, woj. Wałbrzych, *Silesia Antiqua* 36-37: 95-112.
- FRYCZ, J.
1965. Układ urbanistyczny i zabytki architektury Kruszwicy, *Kruszwica. Zarys monograficzny*: 315-340. Toruń.
- FRÝDA, F.
1991. Typologie středověkého skla v Čechách od 13. do 15./16. století, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XVIII, Archeologia szkła* 9: 235-262.
- GLUZIŃSKI, W.
1987. Szklarstwo śląskie od połowy XIII do połowy XVII wieku, *Polskie szkło do połowy XIX wieku*: 63-70. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- 19 W wiekach XV-XVII największe skupienie hut szkła na ziemiach polskich znajdowało się w Małopolsce - ok. 70% wszystkich znanych. Z okresu od XIV do nawet połowy XVI wieku nie jest ich wiele, natomiast wyraźny rozwój nastąpił w 2 połowie XVI wieku (Wyrobisz 1968: 48, 50-51).

- GOŁĘBIEWSKI, A.
1992. Ornamentyka późnośredniowiecznych i nowożytnych naczyń szklanych (analiza zabytków archeologicznych z Elbląga i Torunia), *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 40: 469-493.
2004. Szkła w stylu weneckim w nowożytnym materiale archeologicznym, *Archeologia et Historia Urbana*: 465-474.
2005. Szkła w stylu weneckim w nowożytnym materiale archeologicznym ze Starego Miasta w Elblągu, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XIX, Archeologia szkła* 9: 161-188.
- GÓRSKI, K.
1965. Dzieje Kruszwicy do końca XVIII w., *Kruszwica. Zarys monograficzny*: 189-214. Toruń.
- GRADOWSKI, M.; ŻYGULSKI, Z. JR.
1982. *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego*. Warszawa.
- GUTKOWSKA-RYCHLEWSKA, M.
1968. *Historia ubiorów*. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- HEJDOVÁ, D.; FRÝDA, F.; ŠEBESTA, P.; ČERNA, E.
1983. Středověké sklo v Čechách, *Archeologia Historica* 8: 243-265.
- HISTORIE
2005. *Historie sklářské výroby v českých zemích, I. díl. Od počátku do konce 19. století*. Praha.
- HOROSZKO, S.
1984. Kusza kulowa ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie, *Materiały Zachodniopomorskie* 30: 142-163.
- JAGŁOWSKI, P.
1991. Początki i rozwój miasta lokacyjnego w Kruszwicy w świetle informacji archeologicznych i pisanych, *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 36: 5-26.
- KAMIEŃSKA, Z.
1955. Z dziejów techniki szklarskiej w Polsce XVIII i pierwszej połowy XIX wieku, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 3(4).
- KAŹMIERCZYK, J.; KRAMAREK, J.; LASOTA, Cz.
1978. Badania na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1976 r., *Silesia Antiqua* 20: 123-166.
- KITOWICZ, J.
1985. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Warszawa.
- KOZŁOWSKA, R.; NOWAKOWSKI, A.
1987. Szkło apteczne z badań archeologicznych Apteki Królewskiej w Warszawie, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XII, Archeologia szkła* 2: 123-142.
- KRAWCZYK, M.; ROMIŃSKI, W.
1999. Wyroby szklane z XIII-XVIII wieku z badań archeologicznych w Nysie, *Silesia Antiqua* 40: 133-159.
- KRUKOWSKA, O.
2009. Szkło w badaniach archeologicznych Gdańska, w H. Paner, M. Fudziński, Z. Borowski (red.), *Stan badań archeologicznych miast w Polsce*: 437-453.
- MAIXNER, B.
2010. *Haithabu – Ferhandelszentrum zwischen den Welten, Begleitband zur Ausstellung im Wikinger Museum*. Haithabu.
- MARKIEWICZ, M.
1991. Późnośredniowieczne i nowożytne szkło okienne z zamku w Kole, województwo Konin, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XIX, Archeologia szkła* 5: 83-118.
1989. Szklanice fletowate z XIV/XV – XVIII wieku odkryte na zamku w Kole (woj. konińskie), *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XIV, Archeologia szkła* 3: 13-25.
- MAZAHERI, A.
1972. *Życie codzienne muzułmanów w średniowieczu (wiek X – XIII)*. Warszawa.
- MILEWSKA, M.
2007. Późnośredniowieczne i wczesnonowożytne importowane naczynia szklane z zamku w Pucku, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 55(3): 5-20.
- MUCHA, M.
1984. Archeologiczna weryfikacja nowożytnych hut szkła na terenie Wielkopolski południowo-wschodniej, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia X*: 123-142.
2005. Ośrodki produkcji szkła we wschodniej Wielkopolsce od XVII do początku XIX w., *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XXIX, Archeologia szkła* 9: 157-187.
- NAWRACKI, M.
1995. Późnośredniowieczne i nowożytne szkło okienne z zespołu poklasztornego norbertanek w Strzelnie, woj., bydgoskie, *Archeologia Historica Polona* 2: 211-259.
1999. Późnośredniowieczne i nowożytne szkła z terenu zamku krzyżackiego w Toruniu, *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XXVII, Archeologia szkła* 8: 53-124.
- NOWAKOWSKI, A.
2004. Przemiany uzbrojenia w Polsce w XIII wieku, *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. „Rewolucja” XIII wieku*: 27-34. Wrocław.
- NOWOSIELSKA, K.
1998. Wyroby szklane, w Kompleksowe archeologiczno-architektoniczne badania wykopaliskowe w kwartale zabudowy ograniczonym ulicami Kazimierza Wielkiego – Szewską – Ofiar Oświęcimskich – Łaciarską na Starym Mieście we Wrocławiu, *Silesia Antiqua* 39: 247-261.
2004. Średniowieczne i nowożytne wyroby szklane z badań na Starym Mieście we Wrocławiu, *Wratislavia Antiqua* 6: 57-88.
1960. Zagadnienie produkcji szklarskiej w Międzyrzeczu Wielkopolskim w świetle dotychczasowych badań archeologicznych, *Archeologia Polski* 5(1): 125-134.
1962. Naczynia szklane z wczesnośredniowiecznego Wolińska, *Szkło i Ceramika* 13(6): 174-179.
1999. Zabytki szklane, *Komorowo, stanowisko 12: osadnictwo nowożytne (XVII-XVIII w.)*: 83-97.
1999a. Nowe materiały do dziejów użytkowania szkła na ziemiach polskich (część 3), *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia XXVII, Archeologia szkła* 8: 53-124.
- PANCZENKO, B.
1978. *Średniowieczne i nowożytne szkło użytkowe z Kruszwicy (stan. 2,4,5)*. Maszynopis pracy magisterskiej w IP UAM.
- PAWLAK, P.
1993. Z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Kruszwicy w latach 1973-1982, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 2: 215-232.
- PIETRZAK, J.
2003. *Zamki i dwory obronne w dobrach państwowych prowincji wielkopolskiej. Studium z dziejów państwowych siedzib obronnych na przełomie średniowiecza i starożytności*. Łódź.

POKLEWSKI, T.

1991. Miejsce zamku w systemie obronnym miasta w wiekach XIV-XV w. Polsce, *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach*: 61-72.

RADEMACHER, F.

1933. *Die deutschen Gläser des Mittelalters*. Berlin.

POLAK, A.

1981. *Szkło i jego historia*. Warszawa.

ROMANOW, M.

2005. Studnia odkryta w rejonie Rynku w Lubinie, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 47: 261-266.

SCHUTTE, S.

1983. Glas in der mittelalterlicher Stadt, *Aus dem Alltag der mittelalterlicher Stadt, Handbuch zur Sonderausstellung vom 5 Dezember 1982 bis 24. April 1983 im Brehmer Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte (Focke-Museum)*: 133-144.

SIKORSKI, Cz.

1986. *Zamek w pałuckiej Wenecji*. Bydgoszcz.

STEFAŃSKA, Z.

1985. Genealogia kuszy, *Muzealnictwo Wojskowe* 3: 214-242.

TEOFIL PREZBITER

1998. *Teofil Prezbyter, Diversarum Atrium Scheda. Średniowieczny zbiór przepisów o sztukach rozmaitych*. Kraków.

TORZEWSKI, J.

2002. *Rozmowa o sztukach robienia szkła*. Jelenia Góra.

TURNAU, I.

1994. *European occupational dress from the fourteenth to the eighteenth century*. Warszawa.

WERNER, J.

1974. *Polska broń. Łuk i kusza*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

WYROBISZ, A.

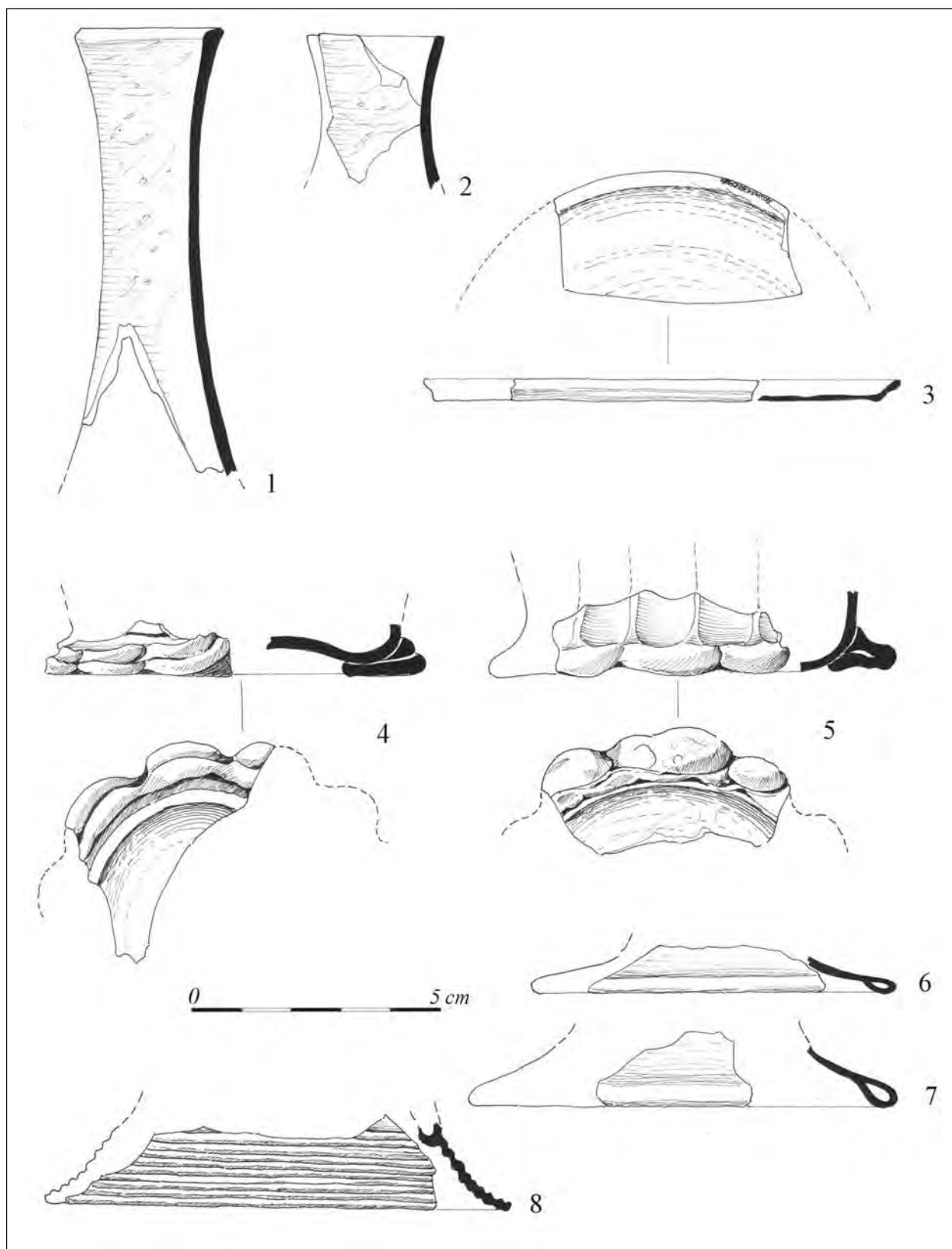
1968. *Szkło w Polsce od XIV do XVII w.* Wrocław-Warszawa-Kraków.
1987. Wytwórczość szklarska od połowy XIII do połowy XVII wieku, *Polskie szkło do połowy XIX wieku*: 48-62. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

Late mediaeval and Modern Age glassware from Kruszwica castle, from 2007-2008 studies

Summary

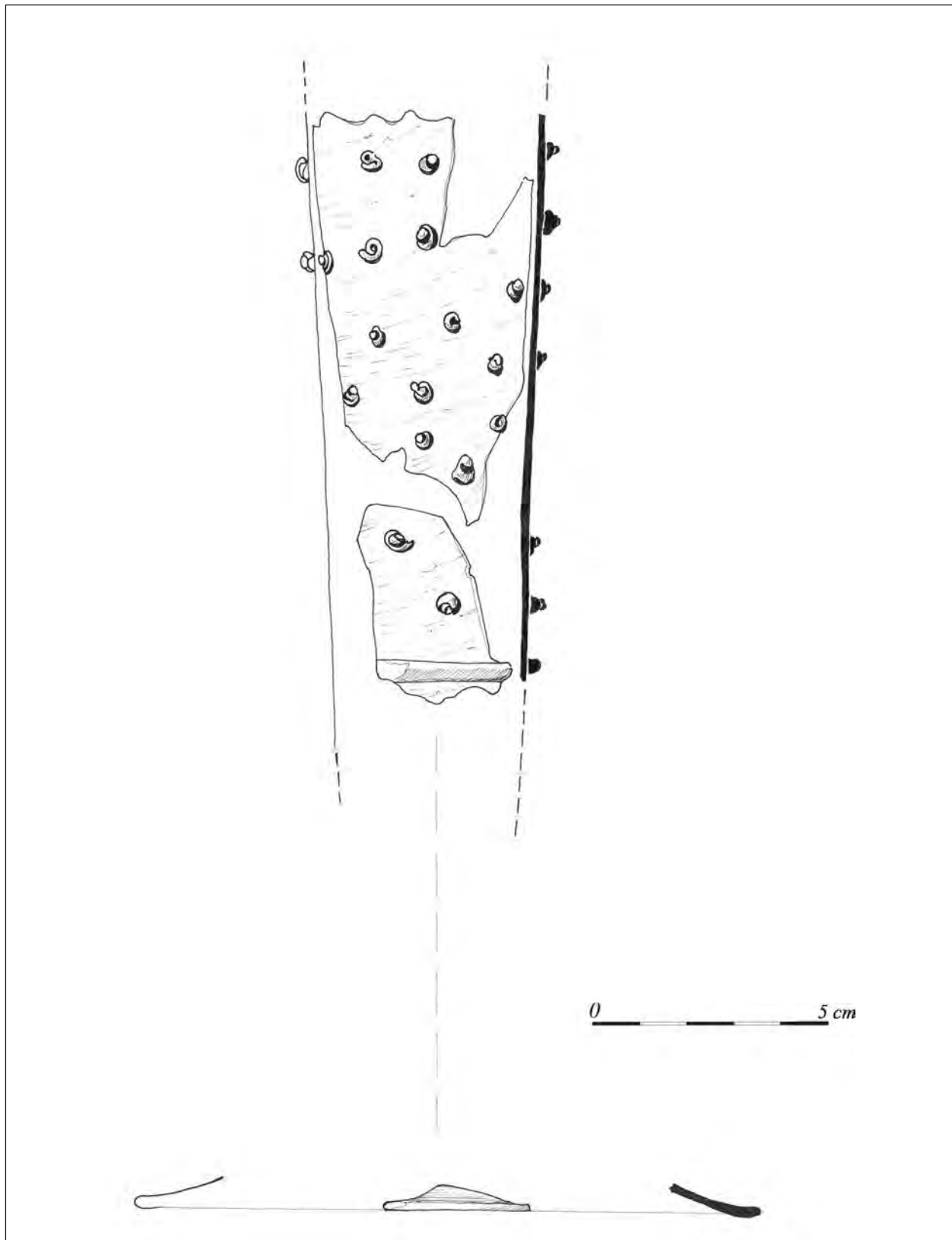
In the years 2007-2008 a survey archaeological research was carried out on site 2 in Kruszwica. The area under investigation are the remains of a castle built in mid-14th century and destroyed in 1657. In the rubble layers left after the demolition of the castle and the dismantling of its remains (end of the 18th century) a collection of glassware was discovered. It contained mainly fragments of window panes produced by means of various techniques: crown glass, cylinders, panel glass. They came from different periods of the castle's existence. Glass vessels, less numerous in the collection, are mainly household vessels – demijohns, bottles and fragmentarily preserved table ware. There appear a few vessels characteristic of late mediaeval town and ruling centres. Some of them bear traces of local products and apparently were manufactured in unidentified glass-works in Wielkopolska; a few were most probably imported from the territories of Silesia and Bohemia.

The material discussed in the present article was highly fragmented and the glass much corroded. It came from the levelling layers but particular artefacts can be related with different stages of the castle's existence (mid-14th – mid-17th century) and the dismantling of its remains (end of the 18th century).

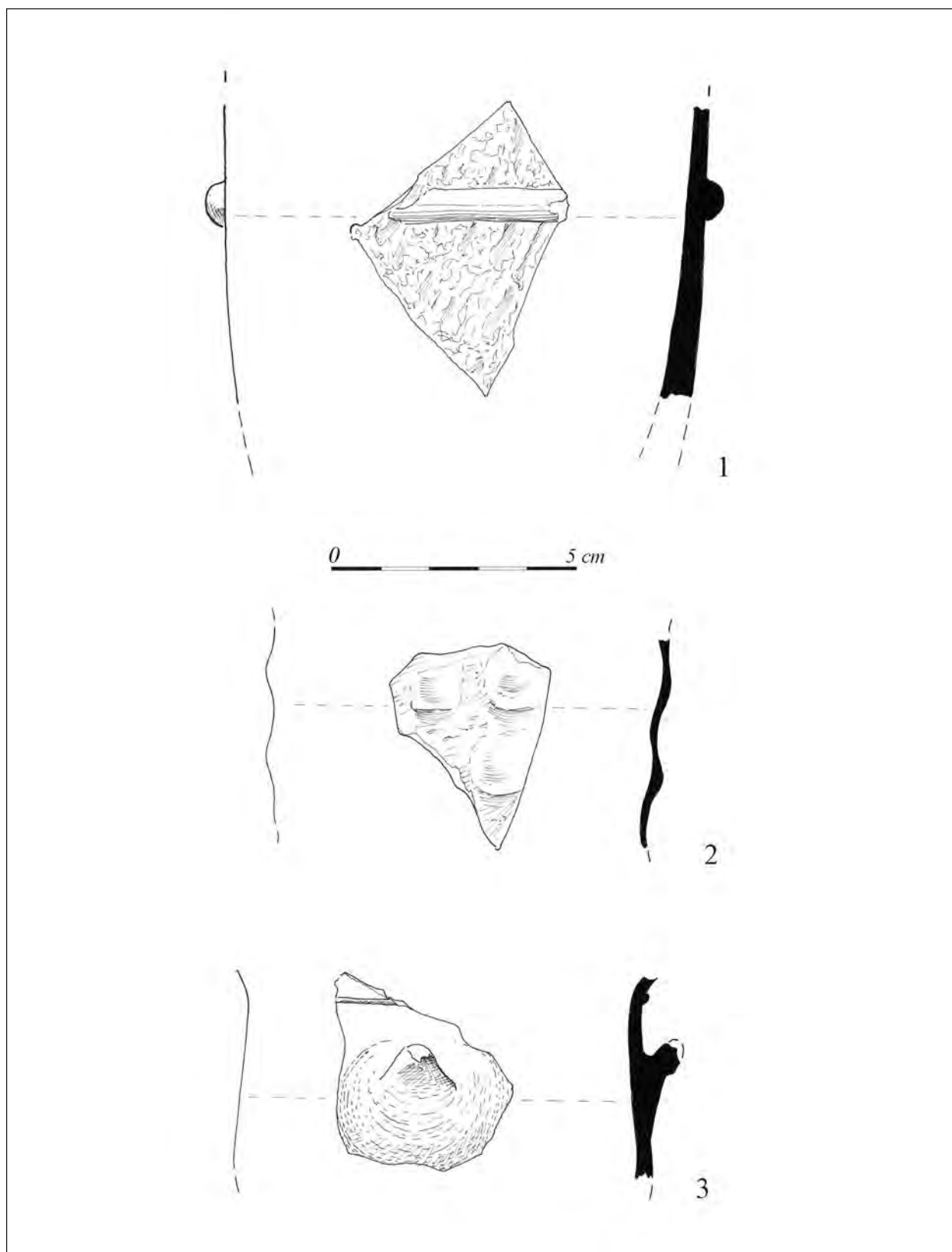

Tablica 1. Kruszwica, stan. 2, Zamek. Naczynia stołowe; 1-2 fragmenty butelek – karafek,
3 – fragment talerza, 4-8 fragmenty stopek szklanic.

Rys. J. Sawicka

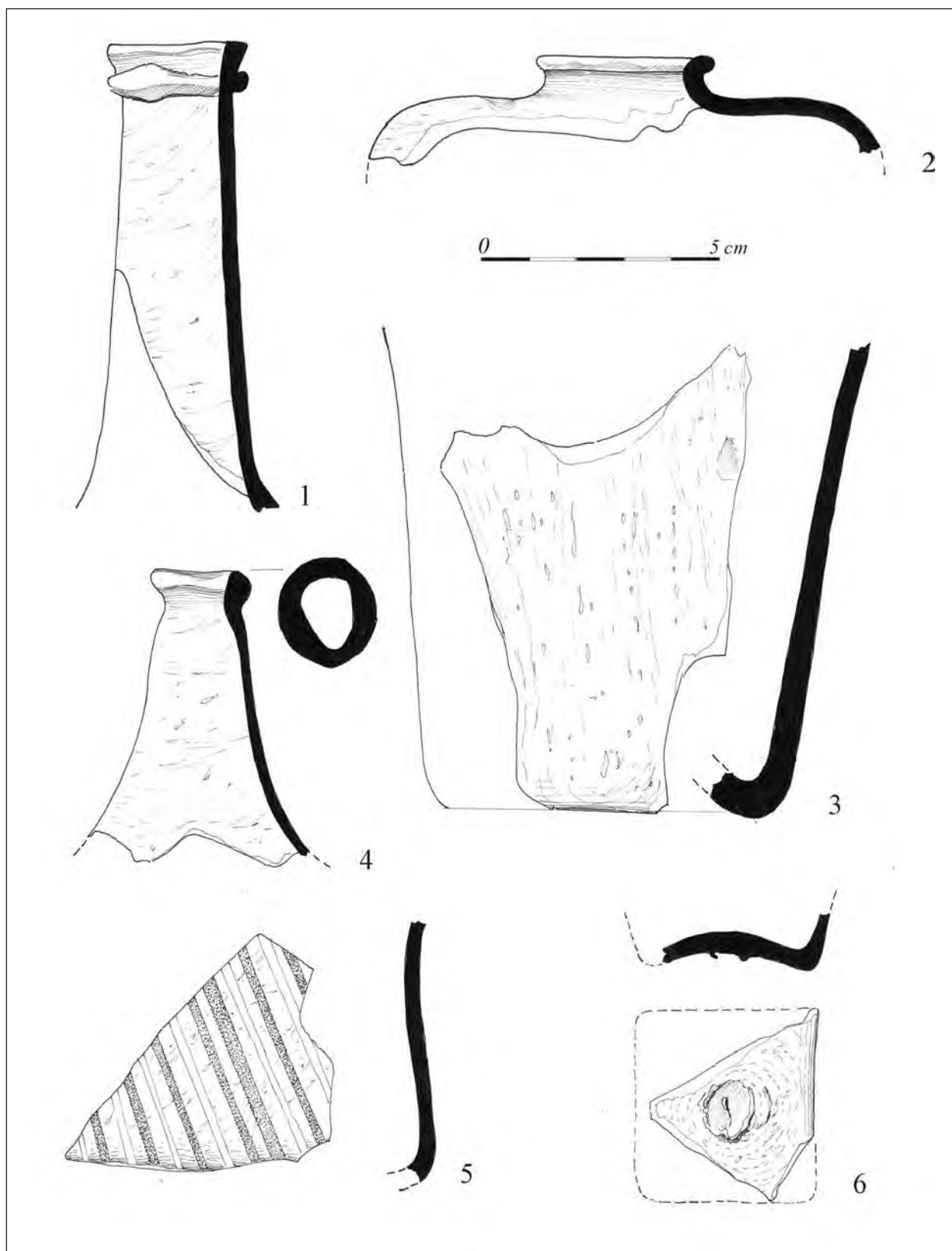

Tablica 2. Kruszwica, stan. 2, Zamek. Szklanica fletowata.
Rys. J.Sawicka

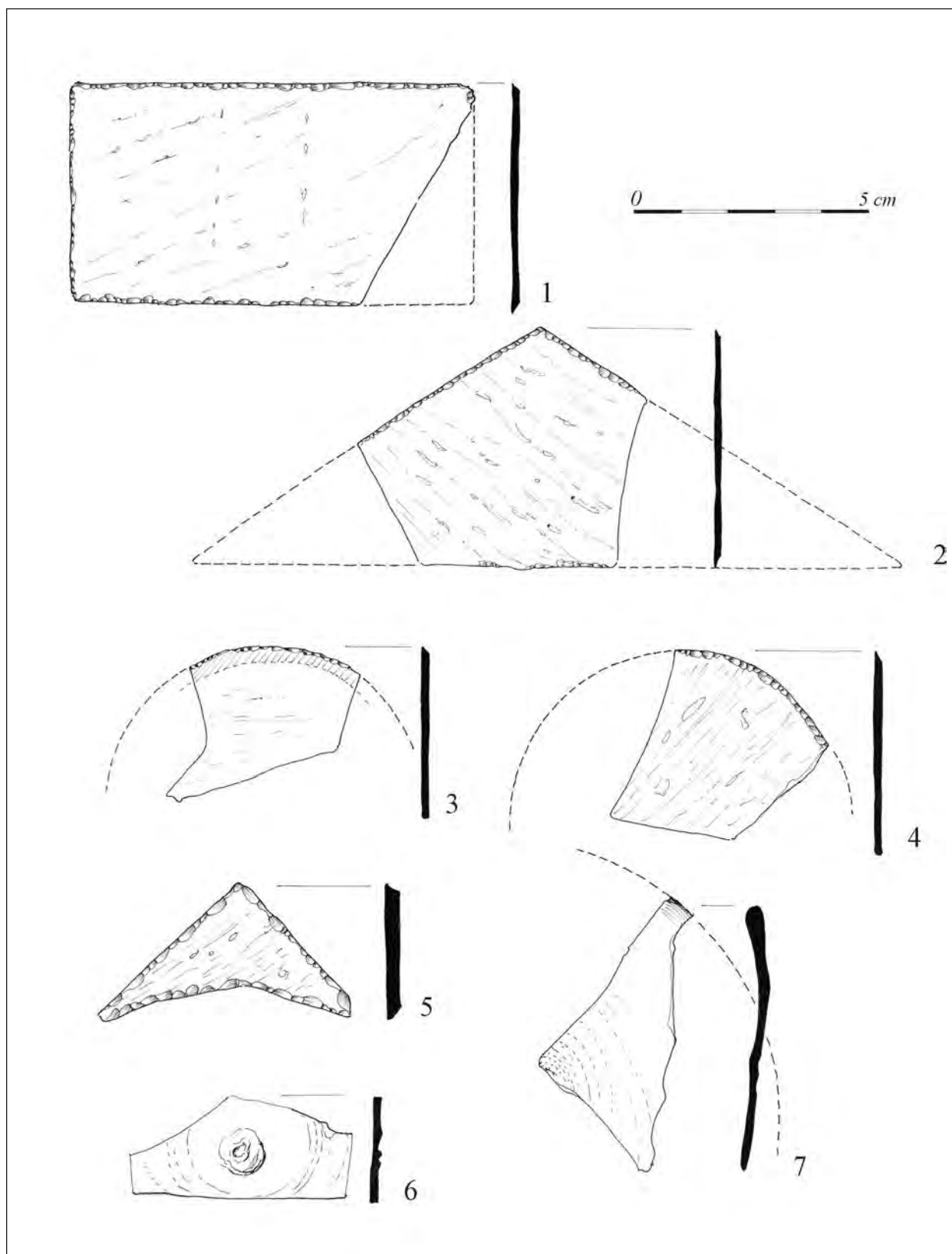
Tablica 3. Kruszwica, stan. 2, Zamek, Naczynia stołowe: 1 – fragment naczynia z ornamentem typu *Eisglas*; 2 – fragment szklanicy typu weneckiego; 3 – fragment pucharka typu Krautstrunk.

Rys. J.Sawicka

Tablica 4. Kruszwica, stan.2, Zamek. Naczynia zasobowe: 1 – 3 – fragmenty butelek, 4 – fragmenty gąsiora, 5 – fragment flaszki z ornamentem filigranowym, 6 – fragment butelki „aptecznej”.

Rys. J.Sawicka

Tablica 5. Kruszwica, stan. 2, Zamek. Pozostałości oszklei: 1-4 szyby tafłowe, 5 – kącik, 6 – fragmenty gomółki (?), 7 – fragment krążka.

Rys. J.Sawicka

Kreismuseum Flatow (Złotów) - Provinzmuseum Schneidemühl (Piła). Nieznane dzieje archeologicznych zbiorów muzealnych w dawnej prowincji Grenzmark Posen-Westpreussen

ANDRZEJ KOKOWSKI¹

Kreismuseum Flatow (Złotów) and Provinzmuseum Schneidemühl (Piła).
The unknown story of archaeological collections in museums of the former
Grenzmark Posen-Westpreussen province

Przeprowadzona przeze mnie ostatnimi czasy gruntowna kwerenda zasobów archiwalnych i muzealnych, mająca na celu rekonstrukcję bazy źródłowej dla archeologicznych studiów Krajny Złotowskiej, rozumianej w przybliżeniu jako obszar powiatu złotowskiego sprzed podziału w 1920 roku, obejmujących okres od najodleglejszych pradziejów do średniowiecza², siłą rzeczy skierowały mnie na problematykę związaną z funkcjonowaniem muzeów na terenie późniejszej prowincji Grenzmark Posen-Westpreussen i gromadzonych przez nie kolekcji zabytków archeologicznych. Dla dziejów interesującego mnie regionu niepodważalne znaczenie miały dwie placówki muzealne. Funkcjonowały one w różnych, częściowo zazębiających się okresach w Złotowie (Flatow) i w Pile (Schneidemühl). Aczkolwiek w stolicach dwóch sąsiednich powiatów – człuchowskim (Kreis Schlochau) i wałeckim (Kreis Deutsch Krone)³ również działały placówki muzealne, to ich znaczenie dla badacza pradziejów zdefiniowanego przeze mnie regionu jest dużo mniejsze. Dzieje tak się również dlatego, że wiedza o ewentualnych kolekcjach zabytków pradziejowych w tych placówkach praktycznie nie istnieje.

Zanim jednak znaleziska archeologiczne z powiatu złotowskiego mogły zacząć cieszyć oczy jego

mieszkańców, trafiały one do innych kolekcji. Najpierw głównymi ich adresatami były dwie berlińskie placówki: „Königliches Museum für Völkerkunde” (Królewskie Muzeum Etnograficzne) z ogromnym działem archeologicznym, powołane do życia jeszcze w 1829 roku (Menghin 2005) oraz powołane tamże w 1874 roku Märksiche Provinzial-Museum (Muzeum Prowincji Marchii), o nieco mniejszych kompetencjach i węższych zainteresowaniach (Friedel 1901). W latach 1877-1902 trafiły do Berlina zabytki znalezione w dwudziestu jeden miejscowościach na terenie powiatu, pochodzące z dwudziestu pięciu odkryć. Znajdowały one potwierdzenie tego faktu w adnotacjach dokonywanych w inwentarzach. Natomiast z dużą dozą prawdopodobieństwa można przypuścić, że do roku 1907 trafiły tam znaleziska z kolejnych pięciu miejscowości, co sugeruje zachowana korespondencja na ich temat, nie potwierdzona co prawda wpisem do inwentarza, ale mogły znajdować się one w zniszczonych jego fragmentach. Sześciokrotnie berlińskie muzea brały również udział w swoistym „podziale” znalezisk pomiędzy różne placówki na terenie państwa niemieckiego (Kokowski 2011: tabela III). W sumie więc przynajmniej dwadzieścia dwa razy muzealnicy ze stolicy uświadamiali sobie istnienie powiatu zło-

1 prof. dr hab. Andrzej kokowski, Instytut Archeologii UMCS w Lublinie, Plac M. Curie-Skłodowskiej 4, 20-031 Lublin, e-mail: berig1@gazeta.pl

2 Znaczącą część tych studiów mogłem przeprowadzić dzięki stypendium Herder-Institut w Marburgu, ale głównie dzięki jego zasobom – za co niniejszym po raz kolejny pragnę wyrazić swoją wdzięczność (Kokowski 1997; 2011).

3 Już po oddaniu tego tekstu Redakcji „Fontes Archaeologici Posnanienses” miałem okazję zapoznać się ze spuścizną po Hansie Jürgenie Eggersie, przechowywaną w Römisch-Germanische Kommission we Frankfurcie nad Menem (wyrazy wdzięczności za przychylność składam na ręce pani dr Gabrieli Rasbach), odnoszącą się głównie do zasobów archeologicznych dawnej prowincji Pommern. Znalazłem tam jednak również interesujące notatki odnoszące się do odkryć i znalezisk z terenu ówczesnego powiatu wałeckiego. Znaczenie tych informacji jest na tyle duże, że poświęcę im osobne opracowanie.

towskiego od strony archeologicznej, wpisując jego skarby do swoich inwentarzy.

Natomiast poznańskie Kaiser-Friedrich-Museum, ale również Muzeum im. Mielżyńskich działające w ramach Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, a potem Muzeum Wielkopolskie, nie wykazywały szczególnego zainteresowania obszarem naszego zainteresowania. Do tych kolekcji trafiały jednak znaleziska z terenów bardzo bliskich, na przykład dzisiejszej gminy Łobżenica, administracyjnie podległych poznańskiej metropolii, a w późniejszym czasie z terytorium powiatu sępoleńskiego, oddzielonego od powiatu złotowskiego. W sumie, według moich ustaleń, w latach 1902-1941 były to znaleziska z 16 miejscowości, w przewadze reprezentowane przez zabytki kamienne i inwentarze grobów skrzynkowych kultury pomorskiej (Kokowski 2011: 412).

Kolekcje starożytności tworzyły również różnego rodzaju towarzystwa regionalne. W naszym przypadku miało to miejsce w przypadku powstałego w połowie XIX wieku Historischen Vereins für den Regierungs Bezirk Marienwerder (Towarzystwo Historyczne dla Regencji w Kwidzynie)⁴. W roku 1880 pozbyło się ono jednak zbiorów archeologicznych, przekazując je do nowo powstałego w tymże roku w Gdańsku (Danzig) Westpreussische Provinzial-Museum (Muzeum Prus Zachodnich) (Conwentz 1905: 2). W opublikowanym na tę okoliczność przez kwidzyńskie Towarzystwo katalogu wykazano 407 numerów inwentarzowych (w sumie skrywało się pod nimi ponad 1700 różnych przedmiotów). Sześćdziesiąt z nich skrywa znaleziska pochodzące z terenu dziesięciu miejscowości powiatu złotowskiego (Vereines... 1881), w tym to najcenniejsze skarby srebrnych przedmiotów z Dąbrowy (Dombrowo – „Zeitschrift des historischen Vereins für den Reg. Bezirk Marienwerder“, z. V:1881: 54; Lissauer 1887: 191, nr 6, Tabl. V/12; ABWPM 26:1905: 18; Goerke 1918: 56-57; La Baume 1925: 18 ryc. 8; Antoniewicz 1928: 265; Łęga 1930: 147-148, 151, 155, 156, 157, 174, 175, 196, 200, 479; tabl. IX/51, XXI-

X/155a-c; XXX/168; XXXII/175; XXXIII/179a-b; XXXIV/186; XXXVII/191-192; XLVI/287; Waga 1934: tabl. XXXIX/7; Langenheim 1933: ryc. 11, 12; Knorr 1936: 167, ryc. 2, 193, Kiersnowscy 1959: 37-38, nr 21, tabl. XXIX) oraz grobu z Dorotowa (Dorothenhof – Wilckens 1879; Hirschfeld 1880; Hirschfeld 1881; Katalog Altertümer: 54; Lissauer 1887: 154 Nr 5; Schwartz 1879; Goerke 1899: 50; Blume 1912: 88 ryc. 105; Blume 1916: 145; Goerke 1918: 53-55; Hessler 1925a: 25; La Baume 1934: 132, 133 ryc. 64k-o; Schindler 1940: 123; Karpińska 1926: 35; Grabarczyk 1983: 80 tabl. XXIIA, s. 86; Kokowski 1987: 66-67; Łosiowie 2002: 43 ryc. 54, s. 54; Kokowski 2011: 343-345) (ryc. 1-2).

Tak więc już od roku 1881 głównym odbiorcą starożytności złotowskich było Muzeum Prus Zachodnich w Gdańsku. Lista wpływów inwentarzowych jest wprost imponująca. Nie licząc znalezisk przekazanych z Kwidzyna (Marienwerde), jest to bowiem ponad sto dwadzieścia pięć przypadków, w większości skrupulatnie odnotowywanych w rocznych, publikowanych sprawozdaniach, najpierw jako „Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archäologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreussischen Provinzial-Museum”, potem jako „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreussischen Provinzial-Museums”. Trzeba do tego dodać piętnaście dalszych, możliwych „przychodów”, o których wiemy z innych dokumentów. Podkreślić należy, że był to efekt nie tylko współpracy z miejscowymi miłośnikami starożytności⁵, ale również szeroko prowadzonej działalności wykopaliskowej samego muzeum.

Wszystko zmieniło się radykalnie w roku 1915. „Flatower Zeitung” z 20 kwietnia tegoż roku, donoszący o właśnie odkrytym skarbie brązowych przedmiotów w Buczku (Małym) (Butzig – Kossinna 1917: 99, ryc. 55) (ryc. 3), informował jednocześnie, z wyraźną satysfakcją, że trafiły one do „neu begründete Kreismuseum”, czyli do nowo powstałego Muzeum

4 Niedzielska 1993; ciekawym jest, że na ogłoszonej w 1876 liście członków Towarzystwa powiat złotowski reprezentowany był tylko przez 7 osób: Złotów (Flatow) – Wilmeroth, Kataster-Kontroler; Więcbork (Vansburg) – aptekarz Kasten; burmistrz Piper; dr Menl – lekarz; Łutowo (Lutau) – nauczyciel Golaczewski, leśnik Herrmann i administrator z Debrzyna Wsi (Dobrin) o nazwisku Skier. W 1881 roku figurowali natomiast: leśnik Kahler z Łutówka (Klein Lutau), Koch z Buczka Małego (Klein Butzig), Reinhard z Łutówka (Klein Lutau), Schmidt z Sępólna Krajeńskiego (Zempelburg), Wehle z Bługowa (Bługowo), Weiher ze Złotowa (Flatow) oraz F. Wilckens z Sypniewa (Zipnow). To byli też faktyczni i potencjalni dostawcy zabytków archeologicznych.

5 Korespondentami Muzeum byli przecież również złotowianie: Otto Goerke wraz z wielbnym Schwandtem, przybyłym z Włociborza (Gross Lossburg) – por. Conwentz 1905, s. 7-8.

Ryc. 1. Inwentarz grobu ciałopalnego kultury wielbarskiej z Dorotowa (wg G. Hirschfeld 1881)

Ryc. 2. Importowane wiaderko rzymskie pełniące funkcję popielnicy z pochówku w Dorotowie (wg G. Hirschfeld 1881)

Powiatowego. Doprowadzenie do tego doniosłego dla dziejów miasta wydarzenia zawdzięczać należy w głównej mierze osobistym staraniom dra Kurda Janssen, piastującego w powiecie funkcję Landrata (ryc. 4), niezwykle zresztą zainteresowanego starożytnościami złotowskimi⁶. Wiemy na przykład, że przyglądał się między innymi wykopaliskom pastora Richarda Hesslera z Trzcianki (Schönlanke), w leżącej na terenie powiatu złotowskiego Trudnej (Kappe). Obiecał mu też pomoc w zorganizowaniu skansenu archeologicznego tamże i wizytację innych, najciekawszych stanowisk w regionie.

Najprawdopodobniej do sukcesu muzealnego przedsięwzięcia przyczyniła się również wprowadzona właśnie w życie na terenie Rzeszy „Ausgrabungsgesetz” z dnia 26 marca 1914, która nabrała jednak mocy wykonawczej w postaci odpowiednich

rozporządzeń dopiero 30 marca 1920 roku. Dzięki niej dziedzictwo archeologiczne otrzymało gwarancje ochrony, chociażby przez to, że nakładała ona szereg obywatelskich obowiązków. Między innymi wymagała natychmiastowego zgłaszania odkrycia (w ciągu 24 godzin), co w przypadku zaniechania groziło karą do 150 RM. Gdyby jednak udowodniono celowe zniszczenie zabytku, to kara ta urastała do 10.000 RM (!), z groźbą aresztu włącznie. W przypadku braku muzeum obowiązek pierwszego kontaktu dla „szczęśliwego” odkrywcy spadał poniekąd automatycznie na barki urzędników różnych szczebli administracji. Osobami odpowiedzialnymi za ochronę znalezisk stali się w pierwszym szeregu nauczyciele i policjanci, który wyznaczono również pełnienie funkcji „pierwszego kontaktu” dla znalazcy⁷. Muzeum poniekąd „instytucjonalnie” zwalniało urzędników z wielu, dodatkowych przecież obowiązków wynikających z ustawy. Teraz wystarczyło odkrywcę skierować po prostu do muzeum.

Nie wykluczone, że istotną rolę w podjęciu decyzji o powołaniu muzeum w Złotowie odegrały przykłady z sąsiednich powiatów. W Wałczu (Deutsch Krone) Heimatmuseum (Muzeum Regionalne) powstało już około 1912⁸, a załączki takiegoż kreowały się w Człuchowie (Schlochau).

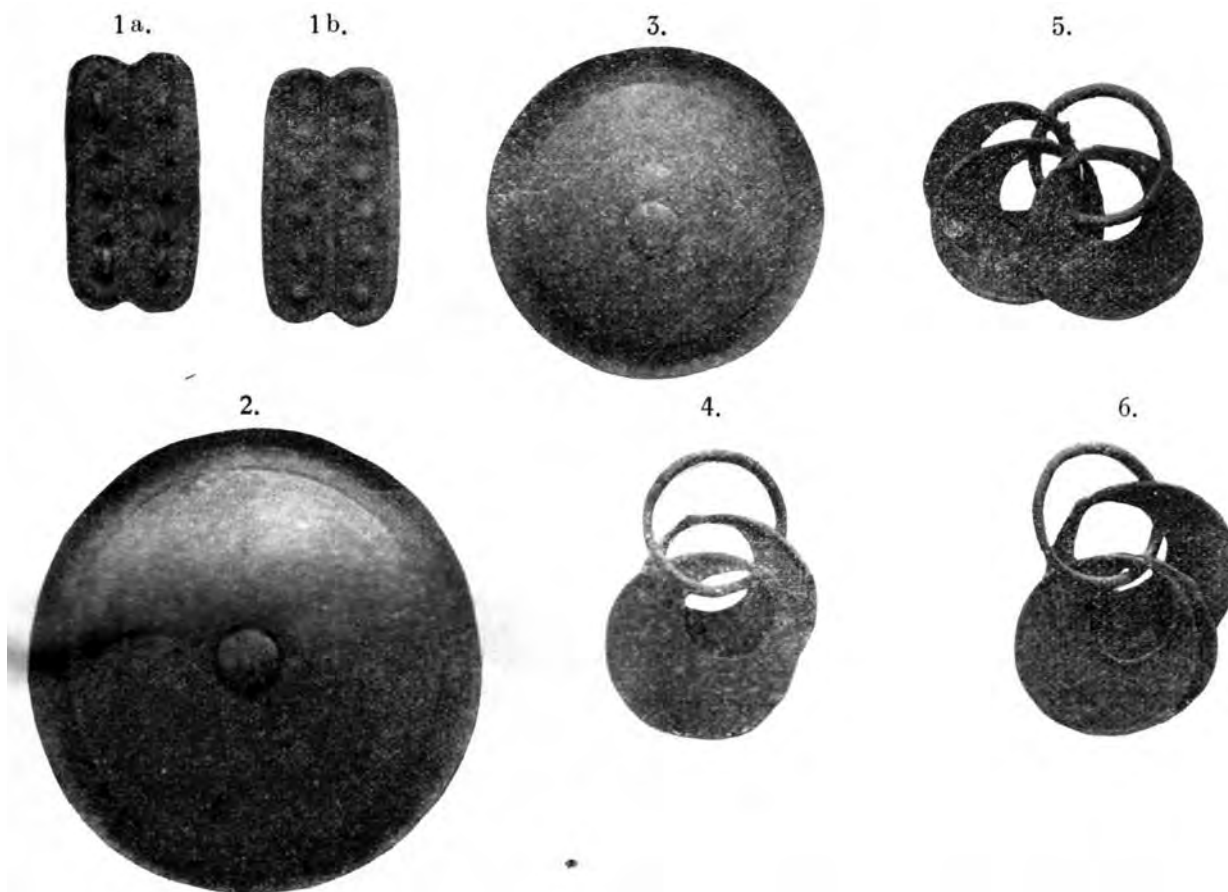
Optymistyczna wiadomość z „Flatower Zeitung” trochę wyprzedziła realia, gdyż komisaryczny zarząd dla tej placówki stworzono dopiero w grudniu 1915 r. Ponad pół roku później, 22 sierpnia 1916, mianowanie na stanowisko kierownika otrzymał jego kreator, dr Kurd Janssen, który piastował urząd czternaście lat, aż do 1 czerwca 1929 r. Nowy kierownik mógł się po dziesięciu latach sprawowania funkcji pochwalić, że od czasów fundamentalnej publikacji zestawienia listy odkryć archeologicznych znanych z powiatu złotowskiego, autorstwa twórcy pierwszej monografii historycznej powiatu Otto Goerke (1918: 43-59), w zbiorach muzeum powiatowego znalazło się wiele nowych, znaczących zabytków (Janssen 1927: 33).

Muzeum nie dysponowało jednak odrębnym budynkiem. Zbiory eksponowano więc w budynku Urzędu Powiatowego, mieszczącego się w tym sa-

⁶ Podkreśla to w swoich pamiętnikach złotowianin Erich Hoffmann (Flatow... 2007, s. 114).

⁷ W pełnym brzmieniu: *Das Ausgrabungsgesetz vom 26. März 1914 nebst Ausführungen vom 30. Juli 1920.* (w: Wortlaut der Preuss. Gesetz-sammlung Nr. 10/1914 und 1920, S. 41 ff.). Na podstawie „Preussische Lehrzeitung” z 28 kwietnia 1931.

⁸ Co do daty powołania są sprzeczne informacje. „Jahrbuch der Deutschen Museen” podał taką datę w tomie 4 z 1931 roku (s. 66); w tomie 6 z 1934 r. podał „ca 1910” (s. 62), natomiast w tomie 7 z 1946 r. – 1913.

Ryc. 3. Znajdźki gromadne przedmiotów brązowych z torfowiska koło Buczka Małego (wg G. Kossinna 1917)

mym budynku, w którym mieści się dzisiejsza siedziba Starostwa Powiatowego, przy dawniejszej Bahnhofstrasse (vel Bahnhof Strasse), obecnie Alei Piasta, wprost na jego korytarzach (ryc. 5). W przewodniku po prowincji znany regionalista Richard Frase odnotował, że główne zasoby muzeum odnosiły się do archeologii. Można je było oglądać tylko w trakcie godzin pracy urzędu. Ale jeszcze ciekawsza jest informacja o istnieniu w Złotowie drugiego zbioru, pokazywanego w ratuszu⁹. Istnieją dwie możliwości interpretacji tego zapisu. Muzeum powiatowe miało tak dużą kolekcję, ale też i tak małe możliwości jej prezentacji, że jej część eksponowało w ratuszu, lub też była to prywatna kolekcja burmistrza Carla F. Brandta¹⁰, o której zasobach, poza faktem istnienia, właściwie nic nie wiadomo.

Na marginesie tej ostatniej uwagi można powiedzieć, że w powiecie złotowskim znanych było kilku kolekcjonerów starożytności. Do najaktywniejszych

Ryc. 4. Autograf dra Kurda Janssena (fot. A. Kokowski)

należał Carl Göde (vel Karl Goede), właściciel młyna koło Lipki (Linde), w którego posiadaniu miały być liczne zabytki, pochodzące nie tylko z terenu powiatu złotowskiego. Wymieniał się on nadto z innymi kolekcjonerami z innych powiatów. Po ujawnieniu jego działalności i zainteresowaniu wykazanym ze

⁹ Frase pisze wprost „Im Kreishause befindet sich eine heimatkundliche, **hauptsächlich** vorgeschichtliche Sammlung, Besichtigung während der Dienststunden unentgeltlich; eine zweite **Sammlung ist im Rathaus** im Entstehen“ (1931, s. 69). Podkreślenia moje [A.K.]

¹⁰ Był on autorem książki o Złotowie, w której jednak nie wspominał o swojej kolekcji (Brandt 1926).

Ryc. 5. Starostwo Powiatowe w Złotowie, pierwsza siedziba Muzeum Powiatowego (fot. Cz. Buchwald)

strony berlińskiego muzeum informował on, że kolekcja została już przekazana w części do Jastrowia (Jastrow) (sic! – do muzeum miejskiego?)¹¹, czy do innej, prywatnej kolekcji?) a w części do Muzeum w Gdańsku. O tym ostatnim może świadczyć notatka potwierdzająca, że 1889 roku przekazał on rzeczywiście do Muzeum Prus Zachodnich zawartość grobu skrzynkowego z Mroczy (Mrotscha), w powiecie wyrzyskim (ABWPM X:1889: 11)¹².

Kolejny zwrot w dziejach i funkcjonowaniu złotowskiego muzeum miał miejsce po podziale powiatu złotowskiego w 1920 roku. Wkrótce potem powstała w ramach Rzeszy Niemieckiej nowa prowincja o nazwie Grenzmark Posen-Westpreussen, której stolicą stała się Piła (Schneidemühl), a w niej siedzibę znalazło Muzeum Krajowe (Provinzmuseum). Powołano je w 1929 roku osobistym staraniem pierwszego zarządcy prowincji, Friedricha von Bülowa, który świa-

dom był tego, że zabytki archeologiczne stanowią tak istotne narzędzie w kreowaniu polityki narodowej, iż absolutnie nie można ich lekceważyć, szczególnie w odniesieniu do nowej prowincji, obciążonej istotnym procentowo osadnictwem polskim. Kładł w związku z tym również wielki nacisk na ochronę dziedzictwa archeologicznego.

Warto w tym miejscu nadmienić, że zainteresowania archeologią w Pile mają udokumentowaną tradycję sięgającą połowy XIX wieku. Działał wtedy w jej okolicy kolekcjoner i aktywny ich poszukiwacz radca budowlany (Baurath) Georg A. Crüger, autor kilku interesujących publikacji, które pomimo kontrowersyjnych, często wręcz fantazyjnych, interpretacji zachowują do dzisiaj swoją wartość źródłową, szczególnie ta opisująca jego kolekcję i lokalizację znalezisk (Crüger 1872; 1876a; 1876b; 1876c)¹³. Nadto przynajmniej od 1887 roku posiadaniem

11 Na rzecz jego istnienia może przemawiać fotografia ekspozycji naczyń z grobów odkrytych w Jastrowiu, opublikowana przez R. Liebiga (Liebig 1926b, s. 49 ryc. 9).

12 W Sępólnie Krajeńskim (Zempelburg) działał natomiast lekarz o nazwisku Brettin, który w 1914 r. przekazał swoją archeologiczną kolekcję, budowaną najprawdopodobniej na bazie znalezisk spoza powiatu złotowskiego (np. Neuhagen koło Klöpperfier), do muzeum w Szczecinie („Monatsblätter”, R. 28:1914, s. 175).

13 Z notatek Volkmana Kelermanna przechowywanych w Institut für Ur- und Frühgeschichte Christian-Albrecht-Universität w Kilonii (bardzo dziękuję Dyrekcji Instytutu za możliwość studiowania spuścizny po tym badaczu) wynika, że o wielu swoich odkryciach informował on w lokalnej prasie. Niestety, studiując zasoby Zbiorów Prasy Staatsbibliothek w Berlinie nie natknąłem się na ani jedną z nich, co wynika zapewne z niekompletności zachowanych roczników.

kolekcji zabytków archeologicznych, której zasoby oraz późniejsze losy owiane są obecnie tajemnicą, legitymowało się pilskie gimnazjum (Leube, Kaczmarek 2002: 284, mapa 1, 297).

Najprawdopodobniej muzeum, a głównie jego część archeologiczna, powstało na bazie zaczątków zbiorów regionalisty, nauczyciela rysunków z Piły, R. Liebiga (Schmitz, Frase 1929: 11), postaci niezwykle interesującej i zasłużonej dla archeologii tego regionu. Nie potrafię odpowiedzieć na pytanie, czy wymieniany w katalogu E. Blumego (1909)¹⁴ kolekcjoner o takim samym nazwisku jest tą samą osobą, która była związana z Piłą. Zbieżność zainteresowań może wskazywać, że najprawdopodobniej tak, jednakże brakuje informacji o motywacjach, jakie skierowałyby go do Piły.

Swoje zbiory R. Liebig prezentował w czerwcu 1924 r. na kilkudniowej wystawie pilskich kolekcjonerów (*Die kulturgeschichtliche Ausstellung „Der Gesellige“* 14.06.1924). Wkrótce po tym został członkiem zarządu „Grenzmarkische Gesellschaft zur Erforschung und Pflege der Heimat“, stawiającego sobie za zadanie m.in. powstanie „Heimatismuseum“ („Der Gesellige”: 22.06; 29.06.1924). Był również autorem kilku spektakularnych wykopalisk. Znamy jednak jedynie te przeprowadzone na terenie Skórki (Schönefeld) i Jastrowia (Jastrow), gdyż to właśnie ich wyniki opublikował w trzech, bardzo podobnych do siebie tekstach (Liebig 1926a; 1926b; 1926c).

Osobistym staraniem F. von Bülowa ściągnięty został w 1928 r. do Piły, z Halle nad Solawą, młody archeolog dr Friedrich Holter¹⁵. W krótkim czasie doprowadził on swoją działalnością, okraszoną niezwykle wprost zapalem, do powstania (de facto rzeczywistego powołania) muzeum, właściwie nie w pełni o formule muzeum wielodziałowego określającej „Landesmuseum”, ale o bardzo wyraźnym profilu (specjalizacji) archeologicznym (Schramm 1929: 187; 1930: 212; 1931: 232; 1932: 187; 1936: 214). Nazwą „Landesmuseum” posługiwano się jednak w prasie, np. w notatce z „Germanen-Erbe”, (z. 7:1939: 223), gdzie opisywano ponowne otwarcie „Landesmuseum für Vorgeschichte”, z nową wystawą na pierwszym piętrze, poświęconą epoce kamienia. Natomiast fakt otwarcia Muzeum opisany w

LANDESMUSEUM
(PROVINZIALMUSEUM) DER
GRENZMARK POSEN-WESTPREUSSEN
SCHNEIDEMÜHL - REICHSDANKHAUS
// DANZIGER PLATZ NR. 2 //
FERNSPRECHER NR. 2341 HAUSRUF NR. 248
KONTO: PROVINZIALBANK SCHNEIDEM. 3204 sep.

Ryc. 6. Nagłówek pisma urzędowego muzeum pilskiego (fot. A. Kokowski)

czasopiśmie muzealnym „Museum Kunde Neue Folge” (t. 2 z. 3:1930: 143) powołuje się na nazwę „Vorgeschichtliche Sammlung der Provinz Grenzmark Posen-Westpreussen”. Ale w obiegu funkcjonowało wiele nazw. Ideą fundatorów było z całą pewnością klasyczne, wielodziałowe muzeum krajowe w formule „Landesmuseum”, gdzie byłoby miejsce dla zbiorów archeologicznych, etnologicznych, historycznych i dla kolekcji z dziedziny historii sztuki oraz najnowszych jej przejawów. Wymienne i równie często pojawia się jednak termin „Provinzmuseum”, lub „Provinzialmuseum”. Na urzędowej, owalnej pieczęci widnieje nazwa „Landesmuseum der Provinz Grenzmark Posen Westpreussen”, natomiast korespondencja wysyłana była na arkuszach opatrzonych nagłówkiem o brzmieniu „Landesmuseum (Provinzialmuseum) der Grenzmark Posen-Westpreussen” (ryc. 6). W „Jahrbuch der Deutschen Museen” widnieją następujące zapisy jego nazwy: 1929 – „Heimatismuseum” (s. 187); w 1930 – „Provinzialmuseum für Vorgeschichte” (czyli de facto Archeologiczne Muzeum Krajowe); 1931 – „Landesmuseum der Provinzen Grenzmark – Posen-Westpreussen”, z informacją, że powołano je 1929/1930 roku. W tym zapisie poinformowano, że mieści się ono przy Regierungsplatz, posiada zbiory pradziejowe, wystawę sztuki, że otwarte jest tylko w środy od 15,30 do 17,30 oraz soboty od 10,30 do 12,30 za darmo, natomiast w czasie godzin pracy wstęp kosztuje 25 fenigów. W 1932 wskazano już lokalizację „Landesmuseum der Provinz Grenzmark-Posen-Westpreussen” w Reichsdankhaus przy Danzigerplatz, numer telefonu 2341; otwarte było za darmo w środy od 15,00 do 17,00 oraz w niedzielę od 10,30 do 12,30 – w pozostałe dni zwiedzanie za opłatą jak po-

¹⁴ Porównaj też uwagi J.E. Kaczmarek (1996, s. 54).

¹⁵ Holter napisał w swoim życiorysie przechowywanym w Archiwum Miejskim miasta Hann. Münden (hist. Hannoversch Münden), że startował do dwóch konkursów – drugi na stanowisko archeologa w Szwecji (Muzeum w Sztokholmie). Jakże atrakcyjna musiała mu się wydawać propozycja z Piły, skoro przyjął ją bez wahania.

Ryc. 7. Dr Friedrich Holter, z czasów kiedy kierował muzeum w Hann. Münden (fot. Stadtarchiv Hann. Münden)

przednio, ze zniżką dla dzieci (10 fenigów). W 1934 roku (s. 225) widnieje nazwa „Landesmuseum der Grenzmark Posen-Westpreussen”, a zakres zainteresowań przedstawiono jako: „Prähistorie der Provinz bearbeitet in umfangreichen Schausammlung”, Magazin, Archiv, Volkskunde und Naturgeschichte, Anthropologie „Rassenkunde” i „Rassengeschichte der Provinz” – czyli to ostatnie zadanie zgodnie z obowiązującą polityką i doktryną. W 1935 roku zmienił się numer telefonu (2629).

Warto zapoznać się z postacią jego pierwszego dyrektora. F. Holter (ryc. 7) urodził się 8 sierpnia 1901 roku w Köthen, na terenie Saksonii Anhaltu. W latach 1921-1925 studiował prahistorię w Halle, Innsbrucku, Wiedniu oraz w Marburgu, poszerzając jej program o chemię, zoologię, mineralogię, geologię i antropologię. Doktoryzował się w Uniwersytecie im. Martina Lutra w Halle nad Solawą, w marcu 1928 roku, na podstawie pracy „Die hal-

lesche Kultur der frühen Eisenzeit” (Holter 1933b). Wcześniej zatrudniony był już w Landesanstalt für Vorgeschichte zu Halle – odpowiedniku urzędu ochrony zabytków. Dał się wcześniej poznać jako sprawny badacz terenowy i znakomity organizator. Zanim przybył do Piły, zbadał i opublikował znaczące cmentarzysko turyńskie z czasów późnej starożytności, odkryte w Obermöllern (Holter 1925). Propozycję pracy w Pile przyjął pierwszego czerwca 1928 roku, odrzucając równie atrakcyjną ofertę ze Sztokholmu (!). Wiemy, że zamieszkał przy ówczesnej Weg am Schweizerhaus, pod numerem 3¹⁶. Zatrudniony był tam do roku 1945. Przedtem jednak, w dniu 27 sierpnia 1939 powołany został do wojska, skąd wrócił dopiero w 1945 r., nie zostając ze swego dorobku nic, poza przygotowanym do druku katalogiem znalezisk ze Śmiardowa Krajeńskiego (Schmirtenau) i Skrzatusza (Schrotz). W tych to miejscowościach badał cmentarzyska datowane na koniec epoki kamienia i początek epoki brązu (Holter 1972: 75-76)¹⁷. Sam napisał w swoim życiorysie, że miał przed wybuchem wojny gotowe w maszynopisie cztery książki (!).

Okres wojny i lata po jej zakończeniu owiane są w jego życiu tajemnicą. Wiemy, że po epizodzie pełnienia w latach 1947 – 1951 funkcji burmistrza Freyburga (Unstrut – sowiecka strefa okupacyjna), w 1952 roku osiadł w Hann. Münden w Dolnej Saksonii, gdzie rozstał się z archeologią na dobre. Uratowaną część ze swego dorobku przekazał do dyspozycji Instytutowi für Vor- und Frühgeschichte Uniwersytetu w Bonn, chyba z uwagi na osobę Otto Klemmanna, byłego dyrektora szczecińskiego muzeum, którego zdawał się darzyć szczególnym szacunkiem. Po wojnie ogłosił drukiem tylko jeden tekst nawiązujący do swoich przedwojennych badań i jedno wspomnienie o nich (Holter 1971; Holter 1972)¹⁸. To tak, jakby nie chciał wracać nigdy więcej pamięcią do swoich niepodważalnych, życiowych sukcesów zawodowych. Nawet ocaloną dokumentację z badań w Śmiardowie Krajeńskim (Schmirtenau) oddał, bez żalu, w ręce młodego wówczas archeologa, Kłusa Schäfera. Uczył w miejscowej szkole i został dyrektorem lokalnego Muzeum Welfenschloß, a funkcję tę pełnił honorowo. Zmarł

16 Porównaj Schramm 1930, s. 313 – tam podany jest adres Bismarckstrasse 23I; 1931, s. 383; 1932, s. 309.

17 Opracowania te miały zapoczątkować serię „Grenzmärkische Vorgeschichtsforschung” (Schäfer 1987, s. 3).

18 Pierwsza publikacja w tomie dedykowanym O. Kleemannowi, druga jest właściwie przedrukiem tekstu z Schlochau Heimatkalender (Holter 1933).

Ryc. 8. Siedziba Landesmuseum Provinz Grenzmark Posen Westpreussen (fot. wg „Heimatkalender Flatow“)

tamże, 9 maja 1989 w wieku 87 lat, jako archeolog – w zupełnym zapomnieniu¹⁹.

Niestety, możemy się jedynie domyślać skali i ogromu prac wykopaliskowych, ratowniczych i inwentaryzacyjnych dokonanych przez tego badacza. Dorobek w tym zakresie nieomal w całości pochłonęła zawierucha wojenna. Ale nawet z tych nielicznych, ułamkowych raportów, publikowanych chociażby na łamach pisma *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit*, czy z informacji zamieszczanych w lokalnej prasie, możemy mieć wyobrażenie o wielkości przeprowadzonych wtedy prac wykopaliskowych²⁰. Uratowały się jedynie, ale dzięki Bogu nieomal pełne, informacje o wspomnianych już wynikach badań tego archeologa w Śmiardowie Krajeńskim (Schmirtenau – Holter 1932a; Schäfer 1987). Inne jego osiągnięcia nie miały tyle szczęścia. Na przykład niemniej ciekawe i znaczące wykopaliska na jednym z największych ze znanych cmentarzysk kultury pomorskiej w Dolniku

(Wittenburg – Holter 1931)²¹ uległy z kolei nieomal całkowitemu zapomnieniu²². Nieomal nic nie wiemy natomiast o najważniejszych, zdaniem niektórych prehistoryków, wykopaliskach F. Holtera, mających miejsce w Lisikierzu koło Piły (Bergenhorst), gdzie odkrył ponoć między innymi wielką budowlę halową z okresu rzymskiego²³. Nie wiadomo nawet, kiedy badania miały miejsce.

W gruncie rzeczy pozostawił po sobie też z okresu piłskiego niewielką ilość publikacji naukowych, co nie ułatwia rekonstrukcji wszystkich jego działań²⁴.

Samo muzeum z czasem, po pierwszych dwóch latach dość siermiężnych i wręcz obskurnych warunków egzystencji, o czym pisał jego kierownik w jednym ze swoich sprawozdań²⁵, znalazło świetne i eksponowane miejsce w gmachu „Reichsdankhaus”, położonym w niezwykle dogodnej lokalizacji, blisko dworca kolejowego, nieomal w centrum Piły (ryc. 8). Pierwszą stałą wystawę otwarto uroczystie

19 Na podstawie nekrologu zamieszczonego w „Mündener Allgemeine” (Nr 110, z 13.05.1989) wiemy, że od 1 kwietnia 1961 do roku 1986, że pełnił funkcję kierownika tamtejszego muzeum zamkowego honorowo. Za swoją pracę i zasługi w tym zakresie otrzymał od władz miasta „Ehrenring der Stadt Münden”. W latach 1956 do 1964 był też radnym tego miasta. Informacje od Pani Ingrid Wenzel ze Stadtarchiv Hann. Münden, za które niniejszym serdecznie dziękuję.

20 Znaczenie tych informacji jest tak znaczące dla rekonstrukcji wiedzy o starożytności regionu, że postanowiliśmy je opublikować in extenso, z tłumaczeniem na język polski i z komentarzami naukowymi. Projekt „Na tropie zaginionych odkryć. Archeologia w prasie regionalnej byłej prowincji Grenzmark – Posen-Westpreussen” realizowany jest w ramach działalności KAFU w Instytucie Germanistyki Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie (dr Włodzisław Niemirowski) i Instytucie Archeologii UMCS (A. Kokowski). Zakończenie projektu planowane jest na początek roku 2012.

21 Próbę rekonstrukcji wiedzy na temat tego cmentarzyska zawarłem w swojej książce – Kokowski 2011, s. 220-231.

22 Taką informację zawdzięczam Panu dr Klausowi Schäferowi z Stadtmuseum Andernach, przekazaną mi łaskawie listownie 2 lipca 1997. Potwierdził on, iż w posiadaniu F. Holtera znajdowały się wyłącznie archiwalia dotyczące dwóch cmentarzysk z wczesnego okresu epoki brązu. Wątpliwości interpretacyjne budzi jego zdaniem grób nr 28 (tak zwany „dom zmarłych”) ze Śmiardowa Krajeńskiego (Schmirtenau), który może mieć młodszą od pozostałych chronologię.

23 Tak pisał sam autor. Pozostałości dokumentacji z tych badań odnalazł w Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie Tadeusz Makiewicz (2000) i opublikował na ich podstawie informacje o chacie z młodszego okresu przedrzymskiego.

24 <http://homepages.uni-tuebingen.de/gerd.simon/VorgeschDisser.pdf>. Dostępne publikacje, w tym prasowe, sygnowane jego nazwiskiem zestawilem w bibliografii (Kokowski 2011, s. 441-443).

25 Ciemne, malutkie pomieszczenie pełniące wszystkie muzealne funkcje i wycinek korytarza jako ekspozycja, taki był początek (Holter 1931).

Ryc. 9. Sala ekspozycyjna pilskiego muzeum
(fot. wg „Heimatkalender Flatow”)

Ryc. 10. Sala ekspozycyjna pilskiego muzeum
(fot. wg „Heimatkalender Flatow”)

14 kwietnia 1930 roku (Holter 1932b). Bardzo pochlebną ocenę nowej placówki muzealnej wystawił sam prof. Wolfgang La Baume, dyrektor Westpreussischen Provinzial-Museum w Gdańsku, chociaż nie omieszkął wytknąć nadużycia w scenariuszu, kosztem zabytków, różnego rodzaju rekonstrukcji i modeli. Szeroko komentował również obecność na ekspozycji kopii rzeźb egipskich, greckich i rzymskich (ryc. 9-10). Nazwał on też zwiedzaną część „Vorgeschichtliche Abteilung des Landesmuseums”, a więc zapewne oczekiwał wcześniej rzeczywiście klasycznego, wielodziałowego muzeum krajowego. Nie mniej oddał chwałę F. Holterowi za jego talenty organizacyjne, umiejętności działania i zadziwiające zdolności manualne, którymi wykazał się przy budowie oprawy całej wystawy (La Baume 1932a)²⁶. Jak znakomity był to rysownik, świadczą najlepiej zachowane do dzisiaj ilustracje wykonane w trakcie wykopalisk w Śmiardowie Krajeńskim (Schmirtenau). Dumne ze swojej wystawy muzeum wydało serię widokówek prezentujących najefektowniejsze zabytki i fragmenty ekspozycji (ryc. 11, 12)²⁷. Wydało je z całą pewnością po 1937 roku, o czym świadczy wyobrażenie odkrytego wtedy właśnie naszyjnika z kultury pomorskiej z Podróżnej (Preussenfelde – ryc. 13) (A. Kokowski 2011: 274). Na jednej z

pocztówek przedstawiono z całą pewnością kolekcję popielnic twarzowych z Dolnika (ryc. 14), a na trzeciej w środku widnieje słynna aplikacja brązowa z Dobrzycy w pow. wałęckim (Borkendorf – ryc. 15)²⁸. Zabytki na dwóch ostatnich są nierozpoznane (ryc. 16-17).

Zanim doszło do takiej oceny, dużo wcześniej niż powołano placówkę, F. von Bülow odbył wiele rozmów na temat przyszłego muzeum z władzami poszczególnych powiatów, a jego biografowie podkreślają, że szczególnie owocne były te przeprowadzone w Żłotowie (Flatow), gdzie znalazł spodziewany posłuch i aprobatę dla swoich planów (Raddatz 1937: 96)²⁹. Znamienne jest w tym kontekście, wyartykułowane w 1928 r. stwierdzenie oceniające ogólne działania na rzecz kultury w prowincji Grenzmark Posen-Westpreussen, autorstwa H. Kühne, będącego urzędnikiem w resorcie kultury prowincji. Dostrzegł on, co prawda, pozytywne płynące z faktu istnienia muzeum powiatowego w Żłotowie, ale dał jednocześnie wyraźnie do zrozumienia, że „wszystkim marzy się już jednak porządne” muzeum w Pile (Kühne 1928: 852). Zresztą sam F. Holter nie krył rozczarowania tym, co zastał w Żłotowie, i oświadczył wręcz, że tego, co zobaczył na miejscu, nie można w żadnym wypadku zaklasyfikować do miana

26 Nie omieszkął on zaznaczyć jednak, że sala z zabytkami, którą odwiedził to dopiero wstęp do budowy właściwego muzeum, ale znakomicie przygotowuje społeczność prowincji Nadgranicznej Marchii do nie tylko dalszego poznawania swojej ojczyzny, ale również do rozwoju tego muzeum (s. 674). W 1938 roku muzeum zamówiło w Moguncji kolejne modele, kopie i elementy oprawy wystawy (Behrens 1939, s. 9). Zdolnościami manualnymi wykazał się F. Holter również po wojnie. W muzeum w Hann. Münden do dzisiaj stoi model tamtejszego zamku wykonany jego rękoma. Porównaj też La Baume 1932b.

27 Informacje o tych pocztówkach zawdzięczam panom Robertowi Kuszczakowi z Wałcza (jego uprzejmości zawdzięczam też skany ich frontowych stron) i Tomaszowi Kozakowi z Wiednia. Niestety, nie udało mi się do tej pory zdobyć opisów pocztówek, które na pewno pomogłyby identyfikować ich treść. Część z przedstawień rozpoznałem na podstawie innych źródeł ikonograficznych.

28 Publikowana po wielokroć. Porównaj chociażby ilustracje na okładce książki W. La Baume (1934; dalej s. 41 ryc. 18g).

29 Zresztą pilskie muzeum od samego początku stało pod patronatem Oberpräsident von Bülow i Landeshauptmann dr Caspari („Museum Kunde Neue Folge”, Bd. 2 H. 3:1930, s. 143).

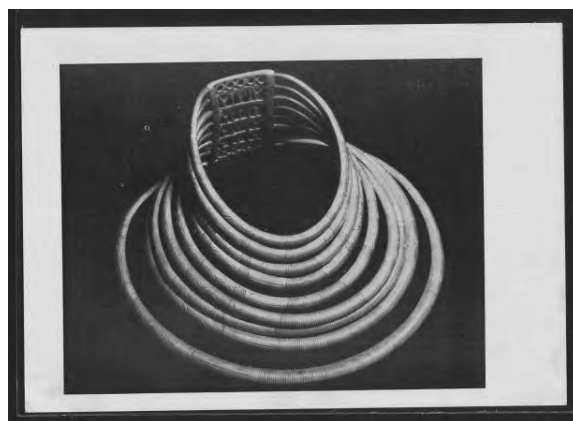

Ryc. 11. Pocztówka prezentująca wejście na ekspozycję pilskiego muzeum

Ryc. 12. Pocztówka pokazująca fragment ekspozycji pilskiego muzeum z rekonstrukcją grobu skrzynkowego na pierwszym planie

muzeum, ani nawet Heimatmuseum, a co najwyżej do kategorii lokalnych kolekcji (Holter 1929: 113) (!). Taka opinia musiała być oczywiście zaskakująca dla złotowian, tym bardziej, że „Die Grenzmark” Flatow donosił 28-go marca 1928 roku z jawną dumą, iż właśnie podjęte zostały przez miejscowe muzeum szeroko zakrojone prace mające na celu wykonanie dokładnych map z naniesionymi wszystkimi zarejestrowanymi do tej pory stanowiskami archeologicznymi, z których zabytki zasilili zbiory

Ryc. 13. Naszyjnik kultury pomorskiej z Podróżnej (Preussenfelde)

Ryc. 14. Popielnice twarzowe z Dolnika (Wittenberg) na pocztówce wydanej przez pilskie muzeum

Ryc. 15. Znaleźiska z epoki brązu z kolekcji pilskiego muzeum

Ryc. 16. Kolekcja toporów kamiennych na pocztówce z pilskiego muzeum

Ryc. 17. Kolekcja naczyń z epoki brązu na pocztówce z pilskiego muzeum

w Złotowie. Miały one być też sukcesywnie uzupełniane. A zatem plany wobec tej placówki nabierały właściwych stygmatów naukowego podejścia i nie ograniczały się już do biernego kolekcjonowania.

Co takie oceny mogły oznaczać dla losów złotowskiego muzeum? Można się tylko domyslać, że przede wszystkim pełną marginalizację jego funkcji w gromadzeniu zbiorów z terenu powiatu. Zresztą po wspomnianej wyżej notatce nigdy potem nie pojawiła się w lokalnej prasie (tej zachowanej do dzisiaj) najmniejsza nawet wzmianka o Kreismuseum. Ciekawe wnioski można wysnuć na podstawie studiów roczników „Jahrbuch der Deutschen Museen”. W 1929, 1930 i w 1931 roku istnieje tam tylko rudymmentarny zapis – „Kreismuseum”. W 1932 roku pod identycznym zapisem pojawiła się przede wszystkim informacja, że jego kierownikiem jest niejaki dr Schrader (Schräder?), oraz że mieści się ono w Landratsamt; dysponuje numerem telefonu 235, latem otwarte jest od 7,30 do 13 a potem od 15 do 18,30; zimą od 8,00 do 13 i od 15,00 do 19,00-tej, natomiast w środy i soboty należy się na zwiedzanie umówić. W jego zbiorach są znaleziska archeologiczne, monety, broń i barokowy ołtarz. W 1934 roku widnieje już tylko jako Heimatmuseum, oznacza to, że rzeczywiście zdegradowano jego rangę. Zmieniły się godziny zwiedzania: zapraszano w dwóch terminach od 8-13 i 15-18; w środę i sobotę zwiedzać można było tylko do południa; nie pobierano też opłaty za wstęp. Jako prowadzący muzeum widnieje Landratsamt, tj. urząd powiatowy. Zaska-

kując, że w nocy dodano informację o powołaniu go do istnienia dopiero w 1920 r. (!), a na dodatek w 1936 r. z wykazu atrakcji zniknął ołtarz barokowy (Schramm 1929: 71; 1930: 79; 1931: 87; 1932: 69; 1934: 84; 1936: 78).

Zdumiewające jest natomiast, że degradacja rangi złotowskiego muzeum szła w parze z rosnącym znaczeniem sąsiedniego muzeum w Wałczu (Deutsch Krone). W 1934 roku miało ono podwójną rangę Kreis- und Heimatmuseum, przy czym część „powiatowa” legitymowała się zbiorami archeologicznymi (wymieniono popielnice), kolekcją rękodzieła i monet, a Heimatmuseum dysponowało głównie modelami interesujących budowli historycznych, kościołów i gospodarstw rolnych. Miało też dwóch kierowników(!) w osobach nauczycieli Stud-Dir. (Studiendirektor – dyrektor szkoły drugiego stopnia) Dr. Ing. Kriegera i Stud-Rat. (Studienrat – nauczyciel drugiego stopnia) Groenke („Jahrbuch der Deutschen Museen” t. 6:1934: 62). Nie mogę się oprzeć przed przedsięwzięciem, że taka dobroduszość ze strony władz centralnych prowincji mogła być nagrodą za entuzjazm dla nowej polityki III Rzeszy, nagrodzony przecież wizytą w tym mieście kanclerza Adolfa Hitlera.

Można też dodać, że z punktu widzenia dziejów złotowskiego muzeum „sprawiedliwość stało się zadość” i już w 1936 roku w Wałczu odnotowujemy również tylko Heimatmuseum, ale z przymiotnikiem powiatowe, prowadzone przez Kreiskommunalverband³⁰.

30 Dla porządku rzeczy należy dodać, że „Jahrbuch der Deutschen Museen” odnotował istnienie Heimatmuseum w 1929 roku, lokalizując je w Baugewerkeschule przy Schulte-Heuthaus Strasse (s. 52). Taki sam zapis widnieje w roku 1930 (s. 60). W 1931 roku podano nazwę Heimatmuseum des Kreises Deutsch-Krone i datę jego powstania w 1912 roku (s. 66). Zapewne bulwersująca złotowian sytuacja z 1934 roku winna być uzupełniona o zmianę lokalizacji muzeum w Hoch Technisches Staatslehranstalt; numerze telefonu (471) i godziny otwarcia w

W tym kontekście muzeum w Człuchowie (Schlochau) musiało mieć rzeczywiście znaczenie marginalne. Wspomniany już „Jahrbuch der Deutschen Museen” w 1929 roku odnotował w tym mieście jedynie Heimatmuseum (s. 186) i nie zauważył zmiany jego statusu, ani istotnych informacji o zasobach w kolejnych latach³¹.

Tak więc wszystko wskazuje na to, że od 1928 roku zabytki z terenu powiatu złotowskiego trafiały najpewniej głównie do nowopowstałego muzeum krajowego, przynajmniej te najistotniejsze, najciekawsze, ale i najwartościowsze. Świadczy o tym kilka faktów, takich jak brak informacji o nabytkach muzeum złotowskiego po roku 1928 w lokalnej prasie, a także nieustanne apele wystosowywane przez F. Holtera, między innymi na łamach „Heimat-Kalender Flatow”, o przekazywanie znalezisk do zbiorów Provinzmuseum w Pile. Z konsekwencją kończył też zawsze swoje informacje redagowane dla prasy apelem o zgłaszanie znalezisk na wskazany adres³². Prowadził też szeroką kampanię informacyjną o archeologii, publikując w lokalnych gazetach podsumowania wiedzy o poszczególnych działach archeologii³³.

Gdyby przyjąć za wykładnię naszej wiedzy o archeologii publikację w przewodniku po pilskich zbiorach, i mieszczących się tam informacji na temat zasobów muzealnych, to wynika z niej, że w 1930 roku były tam zabytki z pięćdziesięciu siedmiu miejscowości powiatu złotowskiego (Holter 1930: 20-21).

Rodzi się kolejne pytanie, czy w takim razie zabrane zostały do Piły również najciekawsze zabytki z wcześniejszych zbiorów złotowskich? Nie ma na to prostej

odpowiedzi, ale figurująca w przywołanym wykazie miejscowości nazwa Buczek (być może chodzi o Buczek Mały – Klein Butzig) może sugerować, że efektowny skarb przedmiotów brązowych, stanowiących metalowe elementy uprzęży końskiej, opuścił Złotów i pojechał do stolicy prowincji. Nadto w jednym z tekstów opublikowanych we „Flatower Zeitung” F. Holter wyraźnie dziękuje muzeum złotowskiemu za przekazanie ciekawych, ale nienazwanych zabytków. Jest tam również zawarta informacja o pozyskaniu do Piły zabytków z muzeów we Wrocławiu i Gdańsku, jak też z innych muzeów powiatowych (Holter 1932c).

Odtworzenie katalogu zabytków Muzeum Powiatowego w Złotowie jest niezwykle trudne. Chociaż w opinii H.J. Schmitza i Richarda Frase znajdowało się w jego zbiorach kilka naprawdę świetnych obiektów (Schmitz, Frase 1929: 114). Udało mi się jedynie ustalić, że przynajmniej do 1928 roku, mogły tam się znajdować znaleziska z następujących miejscowości:

1. Błękwi (Blankwitt) – naczynia z czterech grobów skrzynkowych (co najmniej sześć z jednego z nich) z cmentarzyska kultury pomorskiej odkrytego na polu Menninga;
2. Błękwi (Blankwitt) – zabytki z cmentarzyska „burgundzkiego” (z młodszego okresu przedrzymskiego?), odkrytego jak wyżej;
3. Buczek Mały (Klein Butzig) – skarb przedmiotów z V okresu epoki brązu (trafił tam w pierwszej połowie 1915 r.);
4. Buntowo (Seefeldel vel Buntowo) – popielnice z cmentarzyska ciałopalnego (zapewne kultury pomorskiej?);

tygodniu od 9-12 i 15-17, za zwiedzanie pobierano opłatę 10 fenigów. Degradacja w 1936 roku pociągnęła za sobą zmiany godzin zwiedzania: od 1 kwietnia do 14 października 7-13 i 15-18; potem od 7,30-13 i 15-18,30. W środy i soboty przyjmowano zwiedzających od 7,30-13,30 oferując im oglądanie różnych narzędzi, dzieł sztuki lokalnych artystów, „urn” i podobnych im zabytków (s. 60).

31 Kolejno odnotowane informacje: 1930, s. 211; 1931, s. 230; 1932, s. 185; 1934, s. 224; 1936, s.

32 Np. Holter 1932b. Apele te powtarzała też codzienna prasa lokalna, np.: *Steinkreise im Kreise Schlochau*, „Der Gesellige” 11.09.1928; *Steinkistenfunde! Interessante Entdeckungen in Steinforth im schlochauer Kreise – Schont solche Funde und meldet sie sofort dem historischen Sachverständigen in Schneidemühl*, „Der Gesellige” 21.09.1928. Znakomitym świadectwem przyjętej taktyki jest tekst zamieszczony we „Der Grenzmark” Flatower Zeitung, w którym dziękował on społecznym współpracownikom muzeum krajowego. Z powiatu złotowskiego wymieniono nauczycieli: Arndt z Sypniewa, Berg z Górznej (Gursen), Bettin z Kiełpina (Kölpin), Dennin ze Świętej (Schwente), Drescher z Piecewa (Deutschfier), Mielke z Płytnicy (Plietnitz), Misikowski z Podróznej (Preussenfeld), Patzwahl z Buki (Böck), Pergande z Dobrzycy (Adl. Landek), Pollakowski z Górznej (Gursen), Röker z Osowa (Aspenau), Rokien z Radawnicy (Radawnitz), Rotz z Rudnej (Ruden), Schur ze Śmiardowa Złotowskiego (Schmirdau), Schwenk z Kleszczyny (Kleschin), Streh z Krzywej Wsi (Krummenfliess), Thiede z Płytnicy (Plietnitz), Willer z Sypniewa (Zippnow), Zimmermann z Dolnika (Wittenburg); rolnicy: Albrecht z Dzierżążna (Gresonse), Juhnke z Dolnika (Wittenburg), Kielhorn ze Skórki (Schönefeld), Krause z Debrzyna Wsi (Dobrin), Menning z Krajenki wybudowania (Abbau Krojanke), Meher z Kleszczynki (Wilhelmssee), Rieck ze Skórki (Schönefeld), Rüger z Sypniewa wybudowania (Abbau Zippnow), Sauer z Krzywej Wsi (Krummenfliess), Weise z Podróznej (Preussenfeld), Wendland z Wądołu (Tiefenort), Zilse z Osowa (Espenhagen); nadto wśród urzędników: Schram z Zakrzewa (Buschdorf) (F. Holter, *Das Landesmuseum und Seine Förderer*, 1932 – 2.07, s. 4). Swoimi apelami obdarowywał sprawiedliwie całą prasę regionalną, bez względu na jej zabarwienie polityczne, czego przykładem są liczne teksty publikowane w „Neumarkisches Volksblatt”.

33 Odnalazłem dwie części cyklu: *Urgeschichte Besiedlung unserer Grenzmark Posen-Westpreussen*, „Der Grenzmark” Flatower Zeitung 27.08.1931; oraz pod tym samym tytułem opublikowany tekst 18.09.1931 r.; a kolejne odcinki, o okresie rzymskim i osadnictwie słowiańskim w „Neumarkisches Volksblatt” (6.10 i 14.10.1931). Złotowska gazeta opublikowała również co najmniej dwa inne, autorskie teksty F. Holtera: *Vorgeschichtlicher Schmuck* (21.11.1930) i *Bestattungssitten und Grabkunst in der Urzeit* (19.08.1931).

5. Debrzno Wieś (Dobrin) – żarno nieckowate;
6. Krajenka (Krojanke) – być może trafiły stąd za-
bytki z horyzontu kultury grobsko-śmiardow-
skiej (grobow wannowych), odkryte w okolicy
miasta;
7. Scholastykowo (Scholastikowo) – popielnica
twarzowa kultury pomorskiej;
8. Skic (Skietz vel Kietz) – popielnica z cmentarzy-
ska odkrytego na polu Thomasa (kultura pomor-
ska?);
9. Stare Gronowo (Grunau) lub okolice – kolekcja
zabytków krzemiennych (mikrolity);
10. Stawnica (Stewnitz) – nieokreślona fibula brązo-
wa z okresu rzymskiego, znaleziona na terenie
tamtejszego grodziska;
11. Stawnica (Stewnitz) – naczynia z cmentarzyska
ciałopalnego (być może kultury pomorskiej?);
12. Święta (Schwente) – inwentarze grobów skrzyń-
kowych kultury pomorskiej odkopane na polu
Schmidta;
13. Trudna (Kappe) – inwentarze grobów skrzyńko-
wych kultury pomorskiej rozkopanych przez F.
Hesslera;
14. Żeleźnica (Hammer) – dwa brązowe naramien-
niki z epoki brązu.

Ponadto była tam też pewna ilość luźnych, nielo-
kalizowanych w obrębie poszczególnych miejscowo-
ści, znalezisk z obszaru całego powiatu, takich jak:
dwie, niezwykle intrygujące, uszkodzone miseczki
wykonane z jasnego brązu (najpewniej datowane
na epokę brązu – ryc. 18), różne popielnice kultury
pomorskiej lub tylko ich przykrywy (ryc. 19)³⁴; ko-
lekcja monet od obywatela Hademessera ze Starego
Gronowa (Grunau), która mogła zawierać nawet eg-
zemplarze antyczne i średniowieczne. Miał się tutaj
znajdować również (zrekonstruowany?) pochówek
szkieletowy z okresu rzymskiego (!?), wspomniany
przez R. Liebiga (Liebig 1926c: 26).

Do Piły trafił też efektowny, tyleż piękny co cięż-
ki, brązowy napierśnik kultury pomorskiej znalezio-
ny w Podróźnej (Preussenfelde), utworzony przez
szesnastcie pierścieni umocowanych na pięknej ażu-
rowej płycie, z których idąc ku dołowi każdy następ-

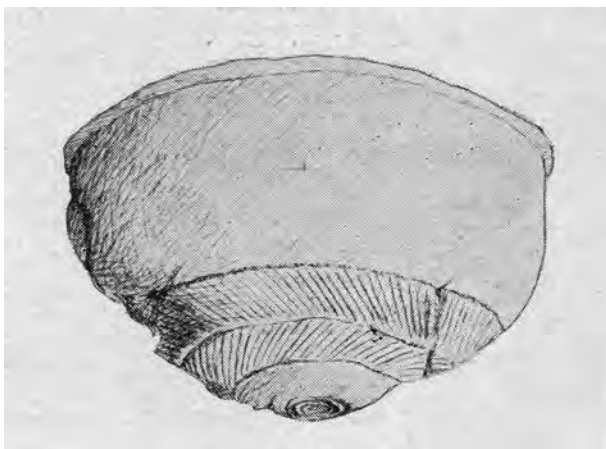
ny był odrobinę większy (Piaszykówna 1948: 64, 65
ryc. 5)³⁵. Teoretycznie mógł się przecież znaleźć w
zbiorach złotowskiego muzeum.

Nie jest również wykluczone, że muzeum w Pile
rekompensowało przejęcie zabytków ich kopiami.
Sam F. Holter opisał bardzo dokładnie, w jaki spo-
sób wykonywano kopie popielnic z Błękwitu (Blan-
kwitt) i Dolnika (Wittenburg), chwając się przy tym
ich doskonałością (list do W. La Baume przechowy-
wany w Herder Institut w Marburgu pod sygnaturą
DSHI 100 LaBaume 42:37-38). Nie wskazał tylko
celów tego przedsięwzięcia.

Niestety, nie dysponujemy katalogiem zbiorów
muzeum pilskiego, który mógłby nas przekonać
o rzeczywistej wielkości kolekcji zabytków arche-
ologicznych bezpośrednio związanych z powiatem
złotowskim. H.J. Schmitz w 1941 roku podał ogól-
ne informacje odnoszące się do bogactwa „arche-
ologicznych zasobów” prowincji. Pisał na przykład,
że ze 160 stanowisk kultury pomorskiej pochodzą
informacje o 370 grobach skrzyńkowych, w których
znaleziono 700 naczyń (!). Powołał się również na
wiedzę o ponad 1000 innych zabytków (Schmitz
1941: 18). Czy jest to jakieś odniesienie do rzeczywi-
stych zasobów pilskiego muzeum czy do wszystkich
muzeów na terenie prowincji? Niestety, autor milczy
na ten temat. Przywołana wyżej lista miejscowości, z
których pochodziły zabytki w kolekcji muzeum, sta-
nowi więc jedynie podstawę dla wyobrażenia o po-
tencjalnej ilości zabytków z Krajny. Mieściły się tam
przecież między innymi, w całości, efekty wykopa-
lisk na cmentarzysku kultury pomorskiej w Dolni-
ku (Wittenburg), a mianowicie 141 naczyń, spośród
których zrekonstruowano 85 egzemplarzy, w tym
15 popielnic twarzowych (ryc. 20; Holter 1931).
Uwzględnić należy również materiały ze wspomnia-
nego już cmentarzyska z wczesnego okresu epoki
brązu w Śmiardowie Krajeńskim (Schmirtenau):
129 naczyń, zabytki z bursztynu, z brązu, krzemie-
nia (m.in. płoscza krzemienne i groty strzał) oraz
topory bojowe (Holter 1932a; Holter 1936; Holter
1971; Schäfer 1987). Znając niezwykle wprost ak-
tywność terenową F. Holtera i mając za podstawę

34 Tak należy sądzić na podstawie notatek wykonanych, w trakcie wizyt w różnych muzeach regionalnych, przez dra Volkmar Kellermanna, poczynionych dla potrzeb realizacji dysertacji doktorskiej pt.: *Bestattungsbrauch und Totenglaube der Ostgermanen* (Berlin 1938), którego interesowały głównie popielnice twarzowe – Kellermann 1938; Kellermann-Archiv; Archiwum Herder Institut w Marburgu Nr DSHI 100 LaBaume 36; Ch. Hinrichsen 2002.

35 W Archiwum prof. Józefa Kostrzewskiego (Nr 1523, t. 9), znajdującego się w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. C. Norwida w Zielonej Górze, jest wycinek z „Der Gesellige” z fotografią naszyjnika oraz informacją, że można go oglądać w pilskim muzeum. Pragnę w tym miejscu podziękować zielonogórskiej bibliotece za przeogromną życzliwość i fenomenalną obsługę.

Ryc. 18. Metalowe miseczki z terenu powiatu złotowskiego, prawdopodobnie ze zbiorów Kreismuseum (wg R. Hessler 1925)

Ryc. 19. Przykrywa popielnicy kultury pomorskiej ze zbiorów Kreismuseum w Złotowie (wg Archiwum Volkmar Kellermanna – Instytut Archeologii Uniwersytetu w Kilonii)

dostępne archiwalia, otrzymamy obraz gigantycznych wprost zbiorów, z naprawdę wielkim udziałem zabytków z powiatu złotowskiego³⁶. Jest paradoksem, że rozmach w działaniu tej placówki³⁷, która w roku 1941 uznana została za najnowocześniejszą w zakresie prezentacji archeologii pradziejowej w całej Rzeszy³⁸, oddają jedynie notatki prasowe.

Muzeum w Piłie przeżywało normalne w gruncie rzeczy wzloty i upadki, związane głównie z brakiem funduszy. Opóźniała się zaplanowana od dawna przeprowadzka części wystawy stałej do nowych, położonych piętro wyżej pomieszczeń. Rozpływała się też w nicość wizja muzeum – ekspozycji w formie skansenu na wolnym powietrzu, gdyż finansowane z ramienia „Reichsstiftung” przedsięwzięcia ciągle napotykały na różnego rodzaju opory³⁹. Ale pomimo tego muzeum trwało i działało.

W sierpniu 1939 roku F. Holter został wcielony do armii (Wehrmacht, od listopada 1941 do maja 1942 – OKH/AgK Hauptquartier) i do końca wojny nie opuścił jej szeregów, po czym trafił do niewoli. Trochę kłóci się z tym informacją o otwarciu nowej wystawy

Ryc. 20. Popielnice twarzowe z Dolnika (wg Archiwum W. La Baume w Herder Institut w Marburgu)

w 1941 roku, ale mógł być na tę okoliczność w jakiś sposób oddelegowany. Stąd może i nic dziwnego, że z okresu wojny nieomal zupełnie nie mamy informacji zarówno o muzeum, jak i o jego dyrektorze.

W trakcie działań frontowych 1945 roku muzea w północnej części dzisiejszej Polski uległy nieomal kompletnemu zniszczeniu. Złotowskie muzeum powiatowe „zniknęło” w niejasnych okolicznościach, chociaż opowiadało się jeszcze w jakiś czas po wojnie o garnkach stojących na korytarzach urzędu powiatowego, przy dzisiejszej Alei Piasta. Zbiory pilskie uległy również nieomal zupełnemu znisz-

³⁶ Cytowany katalog V. Kellermanna, jak również spodziewane informacje w nieosiągalnym póki co opracowaniu dr Sieglinde Kramer z Lipska, o którym wspominał w liście do W. La Baume z 20.02.1958 dr L. Gandert z Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie – Archiwum Herder Institut w Marburgu Nr DSHI 100 LaBaume 36. Miała ona m.in. zinventaryzować wszystkie popielnice kultury pomorskiej ze zbiorów pilskiego muzeum. Ciekawa jest natomiast uwaga H. J. Schmitza i R. Frazze (1929, s. 115), że po publikacji O. Goerke, na terenie powiatu złotowskiego nie odnotowano znaczącej ilości nowych odkryć... Na usprawiedliwienie autorów przemawia jedynie to, że książka powstała przed powołaniem muzeum krajowego. Ale jak się w takim razie ma do tego przytoczona wyżej deklaracja K. Janssena? Chyba, że obaj autorzy źle ocenili zasoby złotowskiego muzeum.

³⁷ Doceniając ogromne znaczenie publikacji prasowych dla rekonstrukcji wiedzy o odkryciach i zasobach muzealnych, w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Instytut Archeologii – A. Kokowski; i Instytut Germanistyki – W. Niemirowski) powstał projekt pt. „Na tropie zaginionych odkryć. Archeologia w prasie regionalnej byłej prowincji Grenzmark – Posen-Westpreussen”, którego celem jest zebranie zachowanych informacji i opublikowanie ich z naukowym komentarzem.

³⁸ Por. „Germanen-Erbe”, z. 9/10:1941, s. 157, gdzie zawarta jest relacja z otwarcia nowej wystawy. Z tonu notatki wynika, że ważniejszy w tym wszystkim był jednak udział czynników partyjnych, niż sama archeologia.

³⁹ Expressis verbis „Das gleichfalls hauptamtlich verwaltete Grenzmark-Museum in Schneidemühl, zu dessen Kostenträgern im Rahmen einer Reichsstiftung die Provinz gehört, war mit dem Umzug in wesentlich größere Räume beschäftigt, wurde aber durch unvorhergesehene äußerste Schwierigkeiten an der Fertigstellung seiner Neueinrichtung bisher verhindert“ (Kunkel i inni 1939, s. 257).

czeniu w zbombardowanym, tak jak całe „Festung Schneidemühl”, budynku Reichsdankhaus. W 1947 roku przystąpiono do odgruzowywania tego, co pozostało po świetnie zorganizowanym muzeum. Poznński archeolog Bogdan Kostrzewski donosił na łamach pisma „Z otchłani wieków” z tegoż roku o ocaleniu części zbiorów archeologicznych, wydobytych z gruzów budynku muzeum, które zabrano w depozyt do Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Z bogatej dokumentacji wykopaliskowej i katalogów nie ocalało jednak nic.

Pierwsze starania o reaktywowanie muzeum w Złotowie rozpoczęto jeszcze w 1959 roku. Gromadzone w międzyczasie zabytki (składane tymczasowo w Szkole Ogólnokształcącej i w Państwowym Liceum Pedagogicznym w Złotowie – Lachowicz 1961: 29) można było po raz pierwszy wyeksponować w październiku 1961 roku. Tę pierwszą wystawę z własnych zasobów pokazano w dwóch pomieszczeniach o powierzchni 80 m² (Sikora 1960: 740) w lokalu przy Placu Zamkowym 5. Dzisiaj budynek ten już nie istnieje. Od 1966 roku Muzeum Ziemi Złotowskiej znalazło w końcu stałą, godną lokalizację w XVIII-wiecznej kamienicze mieszczańskiej przy ulicy Wojska Polskiego. Potem otwierało jeszcze pomieszczenia magazynowe, a przez jakiś czas dysponowało oddziałem etnograficznym w Świętej⁴⁰.

Archeologia ma w nim ponownie stałe miejsce.

Bibliografia

ABWPM

Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreussischen Provinzial-Museums, Danzig – hrsg. durch H. Conwentz und W. Kumm.

ANTONIEWICZ, W.

1928. *Archeologia Polski*. Warszawa.

BEHRENS, G.

1939. Jahresbericht des Röm.-German. Zentral.-Museums zu Mainz für die Zeit vom 1. April 1938 bis 31 März 1939, *Mainzer Zeitschrift*: 1-11.

BLUME, E.

1909. *Ausstellung im Kaiser-Friedrich-Museum. Vor- und frühgeschichtliche Altertümer aus dem Gebiet der Provinz Posen*. Posen.

1912. *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit, t. I.* Würzburg.

1915. *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit, t. II.* Würzburg.

BRANDT, C.F.

1926. *Flatau. Ein Heimatbuch für Schule und Haus*. Flatow.

CONWENTZ, H.

1905. *Das Westpreussische Provinzial-Museum 1880-1905*. Danzig.

CRÜGER, G.A.

1872. *Ueber die im Regierungs-Bezirk Bromberg (Alt-Burgund) aufgefundenen Alterthümer und die Wanderstrassen römischer, griechischer, gothischer u. keltischer Heere von der Weichsel nach dem Rheine*. Mainz.

1876a. Der Fund antiker Bronzen zu Floth im Czarnikauer Kreise, Regierungs-Bezirk Bromberg, *Zeitschrift des historischen Vereins für den Reg. Bezirk Marienwerder* 1: 47-58, tabl. I-II.

1876b. Antiker Bronzen zu Floth, *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1876: 125-133.

1876c. Verzeichniss der Antiquitäten im Besitze des Bauathes Crüger zu Schneidemühl, *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1876: 219-224.

FLATOW...

2007. *Flatow in den Augen von Erich Hoffmann. Menschen – Fakten – Anekdoten der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, [in] J. Zdrenka (Hrsg.), Biblioteka Muzeum Ziemi Złotowskiej, Bd. I. Złotów.

FRASE, R.

1931. *Wanderbuch für die Grenzmark Posen – Westpreussen*. Schneidemühl.

FRIEDEL, E.

1901. *Das Märkische Provinzial-Museum der Stadtgemeinde Berlin von 1874-1899. Festschrift zum fünfundzwanzigjährigen Bestehen*. Berlin.

GOERKE, O.

1899. *Geographie, Statistik und Geschichte des Kreises Flatow*. Flatow.

1918. *Der Kreis Flatow*. Flatow.

GRABARCZYK, T.

1983. *Metalowe rzemiosło artystyczne na Pomorzu w okresie rzymskim*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

HESSLER, R.

1925a. Zur Vorgeschichte der Grenzmark, *Heimatkalender für den Kreis Flatow (Grenzmark)*, Jhrg. 9: 21-27.

HIRSCHFELD, G. VON

1880. Der Gold- und Bronzefund von Dorotheenhof, Kreis Flatow, *Katalog der Ausstellung Prähistorischer und Anthropologischer Funde Deutschlands*: 484-486. Berlin.

1881. *Die hervorragenden Altertümer des Regierungsbezirks Marienwerder und der angrenzenden Districte in Lichtdruck-Abbildungen mit beschreibendem und erläuterndem Texte, H. 1.* Marienwerder.

HOLTER, F.

1925. *Das Gräberfeld bei Obermöllern aus der Zeit des alten Thüringen (Grabungsbericht)*. Halle.

1929. Die amtliche Vorgeschichtsforschung in der Provinz Grenzmark Posen-Westpreußen seit 1. Juli 1928, *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit*, Jhrg. 5: 113-116.

40 H. Piszczek 1997; A. Kokowski 2011: 107-111.

1930. *Urgeschichtliche Besiedlung unserer Grenzmark Posen-Westpreussen*, [in:] Allgemeinverständlicher Handwörter für dem Museumsbesucher, H. I. Schneidemühl.
- 1931a. Amtliche vorgeschichtliche Forschung in der Provinz Grenzmark Posen-Westpreußen bis Beginn 1931, *Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit*, Jhrg. 7: 38-43.
- 1932a. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Schmirtenau, Kreis Flatow (Grenzmark), *Praehistorische Zeitschrift* 23: 331-333.
- 1932c. Unser Landesmuseum zu Schneidemühl, *Heimatkalendar Kreis Flatow*, Jhrg. 16: 41-43. Flatow.
- 1932h. *Das Landesmuseum und Seine Förderer*, „Der Grenzmark“ Flatower Zeitung – Beilage, 2.07.
1933. Weidwerk und Fischweib in der Vorzeit, *Heimat Kalender für die Provinz Grenzmark Westpreussen-Posen*, Kreis Flatow, Bd. 17: 54-59.
- 1933b. *Die halleische Kultur der frühen Eisenzeit*, „Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder“, t. XXI.
1971. Wie der große Schatz im Hexenberg bei Schmirtenau gefunden wurde. Germanische Siedlungsfunde aus der ganzen Grenzmark, *Heimatsbuch für den Kreis Flatow Grenzmark Posen-Westpreussen Provinz Pommern*: 34-37. Wittingen.
1972. Über eine früheisenzeitliche Nachbestattung in einem „Wannengrab“ der frühen Bronzezeit in der ehemaligen Grenzmark Posen-Westpreussen, *Festschrift für Otto Kleemann zum 60. Geburtstag am 10.2.1971*, „Bonner Hefte zur Vorgeschichte“, Nr. 3, Teil 1: 75-82.
- JANSEN, K.
1927. Der Kreis Flatow im Wandel der Zeiten, *Heimatkalendar Kreis Flatow (Grenzmark)*, Jhrg. 11: 33-36.
- KACZMAREK, J.E.
1996. *Organizacja badań i ochrona zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720 – 1958)*, Biblioteka Fontes Archaeologici Posnanienses, t. 8. Poznań.
- KARPIŃSKA, A.
1926. *Kurhany z okresu rzymskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem typu siedleńskiego*. Poznań.
- KELLERMANN, V.
1938. *Bestattungenbrauch und Totenglaube der frühen Ostgermanen (Inaugural – Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Friedrich – Wilhelms Universität zu Berlin)*. Berlin – Wilmersdorf. Manuskript in Institut für Ur- und Vorgeschichte Universität Kiel.
- KIERSNOWSCY, T. i R.
1959. *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Materiały*, Polskie badania archeologiczne, t. 4 – polskie skarby wczesnośredniowieczne, t. II. Warszawa – Wrocław.
- KNORR, T.H.A.
1936. Die Hacksilberfunde Hinterpommerns, der Grenzmark und der Neumark, *Mannus* 28: 160-229.
- KOKOWSKI, A.
1987. Zagadnienie kręgów kamiennych w środkowej strefie Pojezierza Pomorskiego, „Acta Universitatis Lodzensis”, *Folia Archaeologica* 8: 63-79.
1997. Dzieje zainteresowań starożytnościami na terenie byłego powiatu złotowskiego, w H. Piszczyk (red.), *Złotów na pograniczu dwóch kultur, Materiały z sesji popularnonaukowej z okazji 35-lecia działalności Muzeum Ziemi Złotowskiej*: 9-56, 89-100. Nakło – Złotów.
2010. *Przygoda z archeologią, czyli najstarsze dzieje Krajny Złotowskiej (do czasów lokacji miasta Złotowa)*. Warszawa.
- KOSSINNA, G.
1917. Die goldenen „Eindringe“ und die jüngere Bronzezeit in Ostdeutschland, *Mannus* 8: 1-133.
- KÜHNE, H.
1928. Kulturarbeiten in der Grenzmark Posen-Westpreussen, *Ostdeutsche Monatshefte*, Jhrg. 8, Nr. 11: 849-858.
- KUNKEL, O.; BORCHERS, W.; BETHE, H.
1939. Urgeschichte, Volkskunde, Landesgeschichte und Stadtkultur, kirchliche Kunst. Mitteilungen aus den Pommerschen Landesmuseum, *Baltische Studien*, NF., Bd. XLI: 255-343.
- LA BAUME, W.
- 1925b. Wann war Ostdeutschland von Slawen besiedelt, *Ostdeutsche Monatshefte*, R. 6, z. 1: 15-23.
1932. Das Landesmuseum der Grenzmark Posen-Westpreussen, *Ostdeutsche Monatshefte. Blätter des Deutschen Heimatbundes Danzig*, Jhrg. 12, H. 11: 670-679.
- 1932b. *Das Landesmuseum der Grenzmark Posen-Ostpreussen*, „Der Gesellige“, Schneidemühl (Nr. 89, 14.02, S. 9).
1934. *Urgeschichte der Ostgermanen*, [w:] *Ostland-Forschungen* t. 5. Danzig.
- LANGENHEIM, K.
1933. Spuren der Wikinger um Truso, *Elbinger Jahrbuch* 11: 262-284.
- LACHOWICZ, F.J.
1961. Sprawozdanie z archeologicznych prac ratowniczych na terenie województwa koszalińskiego w roku 1959, *Zapiski koszalińskie* 7: 28-73.
- LEUBE, A.; KACZMAREK, J.
2002. Zu den Anfängen der archäologischen Denkmalpflege in Preußen. Die Ur- und Frühgeschichte in Preußischen Gymnasial-Sammlungen am Ausgang des 19 Jh., EAZ, *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 43/2: 275-305.
- LIEBIG, R.
- 1926a. Neue Funde aus der Grenzmark, *Nachrichtenblatt für deutschen Vorzeit* 2: 45-46.
- 1926b. Vorgeschichtliches, *Festschrift zur 3. Haupt- und 7. Vertretersversammlung der Provinziallehrervereines der Grenzmark Posen-Westpreussen am 4 und 5 Oktober 1926 in Schneidemühl verbunden mit der Feier des 50 jährigen Bestehens des Schneidemühler Lehrer-Vereins*: 41-50. Schneidemühl.
- 1926c. Vorgeschichtliche Funde der Grenzmark Posen-Westpreussen, *Jubiläumsausgabe des „Geselligen“ Schneidemühl, früher Graudenz*: 25-26.
- LISSAUER, A.
1887. *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*. Leipzig.
- ŁĘGA, WŁ.
1930. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, t. 1. Toruń.
- ŁOSIOWIE, J. J.
2002. *Więcbork: prahistoria gminy. Ludzie – kultury – zabytki*, w *Krajeńskie Zeszyty Historyczne. Sępólno Krajeńskie*.
- MAKIEWICZ, T.
2000. Nieznane odkrycie wielkiego domu halowego z późnego okresu przedrzymskiego w Pile, *Archaeologia*

Historica Polona, Bd. 8, *Źródła archeologiczne i ich treści*: 297-305.

PIASZYKOWA, M. (PIASZYKÓWNA)

1948. Popielnice z ornamentyką w kształcie napierśników oraz dwa napierśniki brązowe kultury pomorskiej, *Przegląd Archeologiczny* 8: 60-67.

RADDATZ, G.

1937. *Friedrich von Bülow. 16 Jahre Arbeit für den deutschen Osten*, [in] *Sonderheft der Grenzmärkischen Heimatblätter*, Jhrg. 13.

SCHÄFER, K.

1987. *Die Schmirtenauer Kultur. Zur Ordnung der frühen Bronzezeit im Netze-Warthe-Raum*, „Bonner Hefte zur Vorgeschichte“, Nr. 23. Bonn.

SCHINDLER, W.

1940. *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße*. Leipzig.

SCHMITZ, H.J.

1941. *Geschichte des Netze-Warthe-Landes insbesondere der Grenzmark Posen-Westpreußen*. Leipzig.

SCHMITZ, H.J.; FRASE, R.

1929. *Landeskunde der Grenzmark Posen-Westpreußen*. Breslau.

SCHRAMM, A. (HRSG.)

- Jahrbuch der Deutschen Museen*, 1929, 1930, 1931, 1932, 1936.

SCHWARTZ, W.

1879. Gold- und Bronzefund aus Dorotheenhof, Kreis Flatow, *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 313-315. Berlin.

SIKORA, M.

1960. Sprawozdanie z działalności Muzeum w Koszalinie za 1960 r., *Materiały Zachodnio-Pomorskie* 6: 737-741.

VEREINS ...

1881. *Vereins-Nachrichten*, „Zeitschrift des historischen Vereins für der Regionsbezirk Marienwerde“, H. 7.

WAGA, T.

1934. *Pomorze w czasach przedhistorycznych*. Toruń.

WILCKENS, F.

1879. Fundbericht über einige im Gutsbezirk Sypniewo entdeckte Altertümer, *Zeitschrift des historischen Verein für Regierungsbezirk Marienwerde*: 99, tabl. IV:6-8.

Kreismuseum Flatow (Złotów) and Provinzmuseum Schneidemühl (Piła). The unknown story of archaeological collections in museums of the former Grenzmark Posen-Westpreussen province

Summary

The aim of the article is a presentation of the history of archaeological collections and the activities of museums in the northern part of today's wielkopolskie voyvodship which prior to the Second World War constituted part of Germany as Grenzmark Posen-West Preussen. The author focuses on the story of the artefact collection from Złotów (Germ. Flatow), Piła (Germ. Schneidemühl), Czuluchów (Germ. Schlochau) and Wałcz (Germ. Deutsch Krone). The time bracket covers the first half of the 20th c., and more precisely the period between 1915, when the Kreismuseum in Złotów was established and 1966, when the Museum of the Złotów Region moved to a new location.

The archaeological finds from the Złotów powiat went to Königlich-Museum für Völkerkunde and Märksiche Provinzial-Museum in Berlin and to Kaiser-Friedrich-Museum in Poznań, among others. Earlier, in 1912, the Heimatmuseum in Wałcz (Germ. Deutsch Krone) was created, and the beginnings of one were set up in Czuluchów (Schlochau). In 1929 the Provinzmuseum in Piła (Schneidemühl) was established with the archaeologist Friedrich Holter, Ph.D. as director. In a short time he gave the museum a distinct archaeological drift. Himself he conducted research in Śmiardów Krajeński (Smirtenau) and Skrzatusz (Schrotz).

In the 30s of the 20th c. the status of the Złotów museum decreased and it was reduced to a Heimatmuseum. On the other hand, the significance of the museum in Wałcz (Germ. Deutsch Krone), which in 1934 was both Kreis- and Heimatmuseum, rose. By 1936, however, its position diminished to the rank of a Heimatmuseum, the same status as that of the museum in Czluchów (Schlochau).

A reconstruction of the artefact catalogue of the Złotów Kreismuseum (later Heimatmuseum) is difficult. It was only possible to establish that up to 1928 it could have housed findings from, among others, Błękwit (Blankwitt), Buczek Mały (Klein Butzig), Buntowo (Seefelde vel Buntowo), Debrzno Wieś (Dobrin), Krajenka (Krojanke), Scholastykowo (Scholastikowo), Skic (Skietz vel Kietz), Stare Gronowo (or the vicinity) (Grunau), Stawnica (Stewnitz), Święta (Schwente), Trudna (Kappe), Żeleznica (Hammer). The most spectacular artefacts from the Złotów collection probably found their way to Piła, though the catalogue of the Piła collection is missing. In 1941 H.J. Schmitz gave general information about the "richness" of archaeological objects of the

province, mentioning 160 sites of the Pomeranian culture with 370 box graves that yielded 700 (!) vessels and over 1000 other artefacts.

During the front-line fighting of 1945 the museums in the north of today's Poland were almost completely destroyed. The museum in Złotów "disappeared" in unclear circumstances, and that in Piła was bombed and practically completely destroyed. The action of removing rubble from Piła remains was started in 1947. Poznań-based archaeologist Bogdan Kostrzewski reported in "Z otchłani wieków" journal that some of the Piła artefacts had been saved from the ruins of the museum building and then given as a deposit to the Archaeological Museum in Poznań. The rich excavation documentation and the catalogues, however, had not been preserved.

The first attempts to reactivate the museum in Złotów started as early as 1959. The artefacts collected at the time were first exhibited in October 1961. Starting with 1966, the Museum of Złotów Region finally found a permanent and worthy venue in Wojska Polskiego Street. There archaeology was once more assigned a lasting location.

Amelia Hertz (1878-1942/1943) i jej wkład w badania nad początkami cywilizacji egipskiej*

JOACHIM ŚLIWA¹

Amelia Hertz (1878 – 1942/1943) and her contribution to the research on the beginnings of the Egyptian civilization

W dziejach nauki także zdarzają się odkrycia całkowicie niespodziewane. Do tej kategorii należy z pewnością zaliczyć też ponowne odkrycie wkładu Amelii Hertz, który wniosła w badania nad dziejami starożytnych cywilizacji, zarówno Egiptu jak i Bliskiego Wschodu². Na dokonania wszechstronnej badaczki zwrócono uwagę po wielu dziesięcioleciach całkowitego zapomnienia. Co ciekawe – ponowne odkrycie jej bogatego dorobku nastąpiło też na całkowicie innym polu, mianowicie w zakresie literatury. Była bowiem Amelia Hertz w swoim czasie także cenioną autorką awangardowych dramatów³.

Niepamięć o dokonaniach Amelii Hertz była tak głęboka i konsekwentna, iż konieczne jest w tym momencie przypomnienie zasadniczych elementów jej życiorysu⁴. Rodowita warszawianka, urodziła się 15 października 1878 roku⁵ w rodzinie znanego lekarza-internisty i społecznika Maksymiliana Hertz-za⁶. Początkowy etap jej edukacji, jak sama pisała, miał charakter „domowy”. Wiosną 1896 roku, mając 18 lat zdała egzaminy końcowe w II Warszawskim Gimnazjum Żeńskim. Jej zainteresowania już wówczas koncentrowały się wokół dziejów starożytnych cywilizacji i języków oraz nauk ścisłych, lecz jako

* Poszerzony tekst referatu wygłoszonego 21 października 2010 roku w Poznaniu na konferencji „Kultury wczesnorolnicze nad Nilem, w 70 rocznicę urodzin Profesora Lecha Krzyżaniaka”. Konferencję zorganizowało Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, którego długoletnim dyrektorem był prof. Krzyżaniak, przedwcześnie zmarły w 2004 roku.

1 prof. dr hab. Joachim Śliwa, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, ul. Gołębia 11, 31-007 Kraków.

2 W niniejszym tekście ograniczam się do uwzględnienia jej dorobku jedynie w dziedzinie badań nad cywilizacją egipską. Zasługi A. Hertz w zakresie asyriologii starała się przypomnieć ostatnio Magdalena Kapeliś, *Amelia Hertz as Assyriologist*, w: O. Drewnowska (red.), *Here and There. Across the Ancient Near East. Studies in Honour of Krystyna Lyczkowska*, Warszawa 2009, s. 53-67. Moje szersze opracowanie dotyczące działalności naukowej A. Hertz jest w przygotowaniu i powinno wkrótce ukazać się drukiem. Mimo, iż niektóre prace A. Hertz wydane zostały w Polsce, nie uwzględniono ich w „Materiałach do bibliografii archeologii śródziemnomorskiej w Polsce za lata 1800-1950”, opracowanej przez K. Majewskiego i H. Bittner (Warszawa-Wrocław 1952).

3 Dorobek literacki Amelii Hertz, rozproszony i trudno dostępny, przypomniany został stosunkowo niedawno: ks. Marian Lewko (oprac. i wstęp), *Amelia Hertzówna. Dramaty zebrane*, Lublin 2003. Niektóre z jej dramatów zyskały ostatnio sporą popularność w przekładzie na język angielski; zob. J. Kosicka, *Amelia Hertz's Fleur-de-Lys*, „Journal of Performance and Art” 25:2, 2003, s. 99-106.

4 Również i tu znaleźć można rozmaite nieścisłości. Zasadniczy materiał ujęła Maria Hulewiczowa w zwięzłym biogramie przygotowanym dla „Polskiego słownika biograficznego” (zob. t. 9, 1960-1961, s. 472), w którym powołuje się również na informacje uzyskane od bliżej nieokreślonych członków rodziny. Natomiast ks. M. Lewko (zob. przypis 3) we wstępie do edycji dramatów Hertzówny wspomina, iż informacje na temat rodziny autorki uzyskał od jej bratanicy, Janiny Hertz (córkę Leona Herta, zob. niżej, przypis 5). Janina Hertz 1926-1993 pamięci swej ciotki Amelii dedykowała obszerne opowiadanie pt. „Księga Umarłych królowej Nofritari młodszej” (Warszawa 1970) osnute na wydarzeniach z czasów panowania Ramzesa II i Mereaptaha.

5 W cytowanym powyżej biogramie jako rok urodzenia A. Hertz podano rok 1879. Z całą pewnością powinien to być rok 1878, gdyż taka data widnieje w zwięzłym *curriculum vitae* towarzyszącym jej pracy doktorskiej, wydanej drukiem w roku 1904 (zob. niżej, przypis 8). Jednoznaczne potwierdzenie znaleźć można też w życiorysie spisany własnoręcznie przez A. Hertz, przesłany Kazimierzowi Cza-chowskiemu w liście z dnia 19 IX 1932 (Dział Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej, rkps 8973 III, karta 177). Poprawną datę urodzin podaje ks. Lewko, *op. cit.*, s. 5, przypis 2, natomiast w paru innych miejscach przytaczana jest data zaczerpnięta z biogramu w „Polskim słowniku biograficznym”. Nierozwikłane są też okoliczności tragicznej śmierci Amelii Hertz; bardziej prawdopodobne jest, iż nastąpiła ona nie w roku 1942, lecz raczej w roku 1943 (zob. niżej, przypis 14).

6 Przypomnieć należy, iż Maksymilian Hertz był wraz z Januszem Korczakiem współzałożycielem domu sierot „Nasz Dom” działającego w Pruszkowie w latach 1919-1925. Jego żoną była Paulina z domu Lande. Amelia posiadała troje starszego rodzeństwa (Dorota, zam. Toeplitz; Mieczysław; Cecylia, zam. Oderfeld) oraz młodszego brata Leona.

kobieta nie mogła wówczas podjąć w Warszawie odpowiednich studiów uniwersyteckich. Postanowiła więc udać się za granicę, gdzie spędziła lata 1898-1904, studiując początkowo w Szwajcarii (dwa semestry w Bernie), a następnie w Berlinie⁷.

Ten etap edukacji A. Hertzówna zakończyła doktoratem z chemii uzyskanym w Berlinie w roku 1904⁸. W cztery lata później postanowiła jednak wrócić do swych właściwych zainteresowań i podjęła w Niemczech studia w zakresie historii i języków starożytnego Wschodu oraz archeologii (1908-1912). W dziedzinie egiptologii jej mistrzem był jeden z luminarzy tej dyscypliny – Adolf Erman (1854-1937)⁹. Kolejnym etapem jej edukacji był Paryż, gdzie w roku 1913 ukończyła École du Louvre¹⁰.

Równolegle Amelia Hertz kontynuowała twórczość literacką, od 1905 roku publikując alegoryczne dramaty (jej dokonania mieszczą się w takich nurtach jak ekspresjonizm i symbolizm) oraz opowiadania i nowele¹¹. Studia mieszczące się w kręgu szerzej pojmowanych dziejów cywilizacji, teorii kultury i historii pisma, jak również zagadnień bardziej szczegółowych w zakresie egiptologii i asyriologii zaczęły ukazywać się drukiem od roku 1914, głównie na łamach renomowanych francuskich i niemieckich czasopism naukowych¹².

Po wybuchu I wojny światowej Amelia Hertz powróciła do Warszawy, poświęcając się pracy pedagogicznej: w latach 1915-1919 była nauczycielką języka niemieckiego w gimnazjum im. Cecylii Plater-Zyberk¹³. W roku 1926 w oparciu o swój dotychczasowy, bogaty dorobek została członkiem czynnym Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego¹⁴. Wkrótce też związała się ze środowiskiem Wolnej Wszechnicy Polskiej (prywatnej uczelni istniejącej od roku 1918/1919), gdzie od 1930 roku jako docent na Wydziale Nauk Humanistycznych prowadziła wykłady z historii pisma, historii cywilizacji starożytnych Bliskiego Wschodu i historii Bliskiego Wschodu w starożytności.

Amelia Hertz i jej najbliżsi nie przetrwali tragicznych wydarzeń II wojny światowej. Po przeniesieniu do warszawskiego getta w nieznanych bliżej okolicznościach Amelia Hertz została w 1941 roku aresztowana i przewieziona na Pawiak, gdzie zamęczono ją w 1942 lub 1943 roku¹⁵.

W okresie międzywojennym, w latach 30. XX wieku A. Hertz jako jedyna osoba w kręgu polskich badaczy interesowała się dogłębnie prehistorią i wczesnymi dziejami Egiptu oraz jego relacjami z Azją Przednią. Dała temu wyraz głównie w artykule opublikowanym w roku 1934¹⁶. W opracowaniu tym

7 Tu zresztą w 1901 roku z myślą o przystąpieniu do doktoratu, zdała maturę w zakresie ówczesnego gimnazjum (Friedrich-Realgymnasium zu Berlin) z głównym naciskiem na chemię, fizykę i matematykę. Dodać należy, iż ojciec wymógł na Amelii, z myślą o jej przyszłości, studia w zakresie nauk ścisłych, a nie humanistycznych czy filologicznych, które stanowiły przedmiot jej własnych planów (zob. ks. Lewko, *op. cit.*, s. 20).

8 Tytuł tej rozprawy doktorskiej brzmiał: „Ueber die Wanderung der Ionen des Kalium- und des Ammoniumchlorides unter dem Einfluss verschiedener Temperaturen”, Berlin 1904. Egzaminy doktorskie zdała 21 VI 1904, promocja doktorska odbyła się 6 VIII 1904.

9 Oprócz Berlina przebywała Amelia Hertz także w innych niemieckich ośrodkach akademickich (Heidelberg, Monachium, Lipsk).

10 Informacji tej nie udało się w Muzeum Luwru potwierdzić. Pobyt Amelii Hertz w Paryżu nie pozostawił też śladów w Bibliotece Polskiej (informacja uzyskana od Ewy Rutkowskiej, kierownik Archiwum w Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu, w liście z dnia 10 I 2008).

11 Zob. jej *Dramaty zebrane*, Lublin 2003 (jak przypis 1). Twórczość Amelii Hertz wysoko oceniali m.in. Wilhelm Feldman i Kazimierz Czachowski, a także współcześni literaturoznawcy. Por. m.in. K. Gajda, *Twórczość dramatyczna Amelii Hertzówny*, „Prace historycznoliterackie” VIII (Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP, z. 72), Kraków 1980, s. 67-78; L. Eustachiewicz, *Dramaturgia Młodej Polski. Próba monografii dramatu z lat 1890-1918*, Warszawa 1986, s. 276-279; M. Podraza-Kwiatkowska, *Młodopolska femina*. Garść uwag, „Teksty drugie” 4/5/6, 1993, s. 45-46.

12 Do tej pory zdołałem zlokalizować 36 jej publikacji naukowych z lat 1914-1937 oraz 21 dramatów i nowel z lat 1905-1939 (publikacje z zakresu egiptologii umieszczono poniżej jako uzupełnienie zasadniczego tekstu). W „Bibliografii polskiej 1901-1939”, t. 11, Warszawa 2009, s. 370-380 odnotowano jedynie jej 19 publikacji naukowych oraz trzy dramaty.

13 Zob. Szkoła Cecylii Plater-Zyberkówny 1883-1944, Warszawa 1987, s. 484. Wraz z siostrą Cecylią Oderfeldową aktywnie uczestniczyła też w tajnym nauczaniu w okresie I wojny światowej.

14 Zob. list A. Hertz z dnia 13 XI 1926 skierowany na ręce prof. Władysława Kotwicza, w którym dziękuje za zawiadomienie o tym tak istotnym dla niej wyróżnieniu (Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, sygn. 4595, t. 4, s. 14). Zob. także spis członków czynnych PTO zamieszczony na łamach „Rocznika Orientalistycznego” 5, 1927, s. 251.

15 Dokładniejszej daty nie zdołano ustalić. Niektóre źródła (m.in. cytowana już wyżej M. Hulewiczowa i w ślad za nią inni autorzy) jako rok jej śmierci podają rok 1942. Zgodnie natomiast z informacją zawartą u B. Olszewicza, *Lista strat kultury polskiej (I IX 1939 – I III 1946)*, Warszawa 1947, s. 88 byłby to raczej rok 1943. Tę datę znajdujemy również w wykazie strat wojennych, opublikowanym na łamach „Rocznika Orientalistycznego” 15 (1939-1949), Kraków 1949, s. 449. Wiadomo natomiast, że starsza siostra Amelii, Cecylia Oderfeldowa, zmarła na tyfus w warszawskim getcie 23 XI 1941; również starszy brat Mieczysław zamordowany został w Warszawie w grudniu 1943 roku. Nie są mi znane losy młodszego brata Leona, ojca Janiny Hertz. Zaskakujące, iż żadnych danych o Amelii Hertz nie posiada Żydowski Instytut Historyczny w Warszawie (odpowiedź archiwisty Michała Czajki z 2008 roku); najmniejszego śladu nie wykazała także kwerenda w zbiorach Yad Vashem w Jerozolimie (odpowiedź sygnowana przez mgr. Marka Shrabermana, 2008).

16 A. Hertz, *Die Entwicklung der ältesten Kulturen in Ägypten und ihre Beziehungen zu Vorderasien*, „Rocznik Orientalistyczny” 9, 1933, Lwów 1934, s. 136-164 (tekst powstał w roku 1932).

wykazała doskonałą orientację w ówczesnym stanie badań, starając się na tej podstawie zarysować, poczynając od górnego paleolitu (Capsien), następujące po sobie sekwencje kulturowe. W przypadku górnego paleolitu autorka uwzględniła takie stanowiska jak Sebil, Nag Hammadi, Helwan, Abu Ghalib i Abydos, gdzie charakterystyczna jest obecność narzędzi mikrolitycznych. W przypadku Abydos zachowuje niezbędną ostrożność, powołując się na prywatną informację dotyczącą występowania mikrolitów w Egipcie jeszcze w czasach średniego Państwa¹⁷.

Następnie przystąpiła autorka do omówienia kultur neolitycznych. W późnej fazie neolitu analizuje takie stanowiska jak Merimde Beni Salame, Helwan, Fayum i Maadi, natomiast w Górnym Egipcie, Deir Tasa – „najbardziej prymitywną” spośród nich, oraz Badari w oparciu o wyniki badań przeprowadzonych przez G. Bruntona i G. Caton-Thompson. Na podstawie dokonanego przeglądu autorka doszła do wniosku, „iż początków egipskiej cywilizacji doszukiwać się należy w Delcie. Stąd jej osiągnięcia przejmować miały plemiona nomadów, lecz jako zapożyczenia stanowiły one jedynie wybór, a przedmiot stanowiący naśladownictwo nie zawsze był identyczny z pierwowzorem, a raczej nawet bywa bardziej nieudolny i może sprawiać bardziej prymitywne wrażenie. Stąd też różnice [analogicznych przedmiotów] na poszczególnych stanowiskach”¹⁸.

W innym miejscu Amelia Hertz zarysowuje następujący obraz: „U schyłku górnego paleolitu zaczęło się zasiedlanie Delt, co zapoczątkowało rozwój cywilizacji w tym rejonie doliny Nilu. Wędrownie plemiona, pozostające z Deltą w kontaktach pokojowych lub nawet wrogich, przejęły część umiejętności i zdolności tamtejszych mieszkańców, próbując także osiedlić się w dolinie Nilu. Dopóki państwo dolnoegipskie (ewentualnie państewka usytuowane w Delcie) znajdowało się jeszcze na dość niskim szczeblu rozwoju kulturowego i z tego względu było stosunkowo słabe, przybysze osiedlali się w jego bezpośrednim sąsiedztwie (Helwan, Fayum). Później natomiast, w miarę rozwoju i wzrostu znaczenia

przybysze przenieśli się dalej (Tasa, Badari, Nagada), aby nie pozostawać w zasięgu starszych ośrodków, mogących stanowić dla nich zagrożenie. [...] Nowa fala nomadów ruszyła na południe, niszcząc osady badaryjskie, a ich mieszkańców spychając do Nubii. Sami natomiast osiedlali się w Nagadzie, tu tworząc państwo egipskie. [...] Delta, podobnie jak poprzednio, zachowała zdolność do rozwoju i wprowadzania zmian i to stanowiło podstawę zasadniczych różnic pomiędzy pierwszą [Amrah] i drugą kulturą [Gerzeh], które około S. D. 38 weszły z sobą w kontakt. Górny Egipt reprezentował wówczas pod pewnymi względami (należy wziąć też pod uwagę pewne modyfikacje) starszą fazę, zaś Dolny Egipt młodszą fazę kultury Delt, której przypisać należy, jak zobaczymy później, znaczne wpływy obce, pochodzące z Azji”¹⁹.

Interesujący jest sposób objaśnienia sytuacji, w której dojsz miało do utworzenia kultury Badari: „Kultura Badari jest rezultatem wymieszania wpływów i moim zdaniem jest ona zrozumiała tylko wówczas, gdy przypiszemy ją nomadom, którzy przez czas dłuższy znajdowali się w kontakcie z cywilizowanymi państwami Azji Przedniej. Od nich przejęli sporo, jeśli nie wszystko, i wywędrowali do Delt Nilu. Tu znaleźli się pod wpływem [kultury] Delt i wreszcie, osiedlając się na południu, zaczęli działać samodzielnie. Pozostawieni jednak samym sobie, nie zdołali utrzymać wysokiego pierwotnie poziomu i w ten sposób tłumaczyć należy zanik ich doskonałej ceramiki. [...] Odnieść można wrażenie, że ludność badaryjska to nomadzi, którzy po wiekach kontaktów z przedstawicielami różnych kultur Azji Przedniej, przenieśli się do Egiptu”²⁰.

Obraz ten nie odbiega zbyt od poglądów współczesnych badaczy: „Nie są więc Badaryjczycy dziedzicami jednej prostej tradycji, nie można ich również wyprowadzać z jednego źródła. Kultura Badari była z całą pewnością kulturą kompleksową i głęboko już egipską, w której można dostrzec początki rozwoju prowadzącego do powstania późniejszej cywilizacji”²¹.

17 Mimo iż Hermann Junker (1877-1962) skłonny był zaliczać to stanowisko (Abydos) do górnego paleolitu. Informacji o mikrolitach udzieliła dr Elise Baumgartel (1892-1975), koleżanka Amelii z okresu studiów w Berlinie u A. Ermana.

18 A. Hertz, *Die Entwicklung...*, s. 154 (fragment ten, podobnie jak i pozostałe, w moim przekładzie).

19 A. Hertz, *Die Entwicklung...*, s. 156-157. W dalszej części tekstu (s. 160-161) autorka wylicza w kulturze egipskiej kilkanaście elementów, które wywodzi m.in. z kręgów cywilizacji protoelamickiej (Suza I i II).

20 A. Hertz, *Die Entwicklung...*, s. 161.

21 Zob. K. M. Ciałowicz, *Początki cywilizacji na Bliskim Wschodzie i w Egipcie*, w: J. Śliwa (red.), *Wielka Historia Świata*, t. 2 *Stary i Nowy Świat. Od „rewolucji” neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego*, Kraków-Warszawa 2005, s. 40.

Interesujący jest również, zapomniany całkowicie przyczynek Amelii Hertz, poświęcony jednemu z ewentualnych imion tronowych Narmera²². Biorąc pod uwagę pieczęć z Tarchan opublikowaną w 1913 roku przez W. M. F. Petriego²³, Amelia Hertz wysunęła przypuszczenie, iż znak t3 (Gardiner G 47) znajdujący się w serechu, łączyć należy z imieniem Narmera jako króla Górnego Egiptu²⁴. Narmerowi na początku panowania jako władcy Górnego Egiptu przysługiwać miało tylko imię njswt, które zdaniem naszej badaczki brzmieć miało właśnie T3. Dopiero dokonując podboju Delty i łącząc Oba Kraje przyjął jako tronowe – imię Mn, przechodząc do tradycji jako Menes²⁵. Jednocześnie rozumowaniem tym stara się autorka wykazać tożsamość Narmera z Menesem, czego nie wyklucza nadal wielu współczesnych badaczy²⁶.

Ten najkrótszy tekst Amelii Hertz, w którym zabrała głos w tak istotnej zresztą kwestii, stał się też powodem pewnego nieporozumienia. W tradycji rodzinnej bowiem ten właśnie wczesny jej przyczynek, opublikowany w roku 1929, urósł do rangi najważniejszego jej dzieła: „młoda naówczas uczona zdobyła rozgłos i nagrodę naukową w Sorbonie za odczytanie nie znanego dotąd papirusu”²⁷. Archaiczna pieczęć lub jej odcisk bez najmniejszego trudu stały się w oczach rodziny „papirusem” (chodzi przecież o Egipt!), nie udało się natomiast wyjaśnić sprawy ewentualnej „nagrody naukowej w Sorbonie”²⁸.

W tym samym mniej więcej czasie (1928) włączyła się też Amelia Hertz do stricte archeologicznej dyskusji nad pochodzeniem charakterystycznej ceramiki z imadłami falistymi, występującej w Egipcie w okresie gerzeńskim (Nagada II)²⁹. Po dokładnym zapoznaniu się z materiałem i opiniami reprezentowanymi wówczas przez badaczy, autorka podjęła

polemikę z Henri Frankfortem (1897-1954), który uznał iż naczynia tego typu pojawiły się w Egipcie jako import z Palestyny/Kanaanu, a ich zawartość stanowiła pochodząca stamtąd oliwa. Zgodnie z jego przekonaniem w Egipcie nie była wówczas poświadczona uprawa oliwki, a w Palestynie ponadto prześledzić można było rozwój typologiczny naczyń tego typu³⁰. Uznając, iż uprawa oliwki nie była wówczas znana w Egipcie, A. Hertz zwróciła jednak uwagę, iż naczynia tego typu mogły służyć przecież jako pojemniki do przechowywania i transportu innych olejów roślinnych uzyskiwanych w owym czasie. Poświadczają to napisy na naczyniach i specjalnych tabliczkach (wprawdzie są one trudne do jednoznacznej interpretacji), lecz świadczą wyraźnie o lokalnej uprawie roślin oleistych i produkcji oleju. Zdaniem jednak Amelii Hertz zawartość tych naczyń była nieco inna – służyć miały one Egipcjanom do transportu oleju cedrowego uzyskiwanego przez nich w Libanie jako produkt uboczny przy wyrębie cedrów sprowadzanych następnie nad Nil. Tu jednak stawia autorka następne pytanie: czym właściwie mógł być ów „olej cedrowy”? Zgodnie z jej rozumowaniem należy brać pod uwagę aż cztery możliwości. Mógł to bowiem być właściwy olej cedrowy, uzyskiwany w procesie destylacji drewna cedrowego (zgodnie z opisem Pliniusza), ewentualnie olej uzyskiwany z żywicy wydzielającej się w trakcie wzrostu szyszek cedrowych; mogła to być również żywica cedrowa pozyskiwana przez nacinanie kory lub też tzw. manna cedrowa, czyli słodki produkt wydzielający się z cedrowych gałązek i zastygający w postaci granulek.

Ów „cedrowy olej” byłby więc w gruncie rzeczy produktem uzyskiwanym przez samych Egipcjan w trakcie wypraw do libańskich lasów cedrowych; oni sami organizowali też transport, oni więc – co

22 J. von Beckerath, *Handbuch der ägyptischen Königsnamen* (MÄS 49), Mainz 1984, s. 36-37 (H 4).

23 W. M. F. Petrie, G. A. Wainwright, A. H. Gardiner, *Tarkhan I and Memphis V*, London 1913, tabl. II, 2 oraz P. Kaplony, *Die Inschriften der ägyptischen Frühzeit* (Ägyptologische Abhandlungen, 8), t. III, Wiesbaden 1963, tabl. 9, 25.

24 Zob. A. Hertz, *Le nom de njswt de l'Horus Nar-mr*, „Revue de l'Égypte Ancienne” 2, 1928-1929, s. 128-129.

25 J. w.

26 Zob. K. M. Ciałowicz, *Początki cywilizacji...*, s. 79 oraz 83-86.

27 M. Hulewiczowa, „Polski słownik biograficzny”, t. 9, 1960-1961, s. 472.

28 W najnowszej relacji jest już nawet mowa o medalu („medal of distinction”), a rzekomy papirus miał być opublikowany przez A. Petriego [sic!]. Zob. M. Kapelusz, *Amelia Hertz as Assyriologist*, s. 59.

29 A. Hertz, *Stammen die ägyptischen Gefässe mit Wellenhenkeln aus Palästina?*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 35, 1928, s. 66-83. Por. Uwagi krytyczne Helen Kantor na łamach „Journal of Near Eastern Studies” 1, 1942, s. 178. Obecnie przyjęto już jako pewnik, iż naczynia tego typu (klasa W według Petriego) wywodzą się z obszaru Kanaanu/Palestyny. Odnośnie nowszej literatury i chronologii zob. M. Jucha, *Wavy-handled and Cylindrical Jars in the Nile Delta. A View from Tell el-Farkha*, „Studies in Ancient Art and Civilization” 12, 2008, s. 63-74.

30 H. Frankfort, *Studies in Early Pottery of the Near East. Vol. 1. Mesopotamia, Syria and Egypt and their Earliest Interrelations*, London 1924, s. 104-105. Z poglądami Frankforta zgodził się A. Scharff, *Grundzüge der ägyptischen Vorgeschichte* (Morgenland, 12), Leipzig 1927, s. 31-32.

zrozumiałe samo przez się – dostarczyć musieli odpowiednio pojemniki. Wreszcie używa autorka argumentu z zakresu tzw. porównawczej historii cywilizacji: omawiane naczynia, niezależnie od tego, czy służyły do transportu oleju lub oliwy, musiały powstać w Egipcie, gdyż zastosowanie dobrze wykształconych imadeł, niemających znaczenia dekoracyjnego, lecz walor ściśle praktyczny (ułatwienie podnoszenia i transport) „ma już znamiona usprawnienia czy też wynalazku, który mógł powstać jedynie w kręgu cywilizacji wiodącej, czyli egipskiej”³¹.

Interesujący i ważny jest tekst opublikowany w roku 1932, w którym autorka starała się porównać wkład Dolnego i Górnego Egiptu w ogólny rozwój cywilizacji egipskiej u schyłku pradziejów i początku czasów historycznych³². W efekcie doszła do wniosku o wyraźnej przewadze północnej części kraju. Na obszarze Delt autorka doszukiwała się nie tylko początków pisma, lecz – zgodnie z jej zdaniem – to po raz pierwszy przystąpiono do prowadzenia annałów. Jak autorka stwierdziła w konkluzji, jej zdaniem nie ulega wątpliwości, iż cywilizacja Delt była bardziej zaawansowana, niż cywilizacja Górnego Egiptu. Opinię tę wypowiadała zresztą parokrotnie także przy innych okazjach.

Rezultaty swych dociekań i studiów poświęconych cywilizacjom bliskowschodnim zawarła Amelia Hertz w swej najobszerniejszej pracy ogłoszonej drukiem w 1930 roku³³. Zajęła się w niej głównie obszarem położonym nad Zatoką Perską, w Elamie dopatrując się szczególnych osiągnięć i promieniowania jego cywilizacji. Tu pojawił się też problem pochodzenia Sumerów, który zresztą poruszyła też oddzielnie, w innym artykule³⁴. Przy tej okazji

przedstawiła też swą teorię „geograficzną”, dotyczącą kierunku rozprzestrzeniania się cywilizacji. W myśl tej zasady „znamy dziś 3 kolejne obszary kulturowe, lecz nawet najstarszy z nich, ten znad Zatoki Perskiej, nie był pierwszym w dziejach świata. Oczywiście poprzedzającą go kulturę musimy szukać w kierunku południowo-wschodnim, może w Indonezji, może jeszcze nawet dalej”³⁵. Według jej teorii „każdy starszy obszar kulturowy musi leżeć w kierunku południowo-wschodnim w stosunku do następującego po nim, więc z dalszego południowego wschodu niż Indonezja [...]”³⁶. W ten sposób przychyliła się Amelia Hertz do południowo-wschodniej koncepcji pochodzenia języka sumeryjskiego, powołując się przy tym także na opinię wyrażaną wówczas w kręgu indologów przez Jeana Przyluskiego³⁷.

Ważny element w badaniach Amelii Hertz stanowiły porównawcze studia nad cywilizacją. Należy do nich opracowanie poświęcone Egiptowi okresu archaicznego i początków Starego Państwa w zestawieniu z rozwojem cywilizacji Majów i Azteków na Jukatanie³⁸. Autorka odnalazła w obu cywilizacjach podobne etapy w rozwoju pisma (poczynając od piktogramów do pisma sylabicznego), a także w rozwoju budownictwa, analizie poddała także rozwój innych dziedzin sztuki. Porównując zasadnicze etapy rozwoju społecznego, organizacji politycznej, gospodarki, rolnictwa doszła do wniosku, iż mimo tak znacznej odległości w czasie – wiedza i poziom techniki w obu cywilizacjach znajdowały się na takim samym poziomie.

Dużo uwagi poświęciła też Amelia Hertz historii pisma, starając się prześledzić jego rozwój i przejście od piktogramów do pisma właściwego³⁹. Aby mogło

31 A. Hertz, *Stammen die ägyptischen gefässe...*, s. 82. Por. także s. 74: „Odkrycie następuje tylko w kręgu kultury, która w określonym czasie uzyskała najwyższy poziom. Stąd też odkrycie takie rozprzestrzenia się wśród niżej stojących ludów, które naśladują to odkrycie lepiej lub gorzej, zgodnie z własnymi umiejętnościami i znajomością rzeczy, natomiast w przypadku wielkich różnic w rozwoju odkrycia tego nie przejmują w ogóle. Nigdy natomiast proces taki nie może odbyć się w odwrotnym kierunku”.

32 A. Hertz, *La Haute et la Basse Égypte à la fin des temps préhistoriques*, „Revue de l'Égypte Ancienne” 3, 1931, s. 81-96.

33 A. Hertz, *Die Kultur um den Persischen Golf und ihre Ausbreitung* (Klio. Beiträge zur alten Geschichte. 20. Beiheft), Lipsk 1930. Zob. także przedruk: Aalen 1963 (Seria: Scientia, s. 7).

34 A. Hertz, *Zagadnienia sumeryjskie*, „Przegląd Historyczny” 31, z 2, 1934, s. 141-156; też, *Les sources de la civilisation sumérienne*, „Revue Archéologique” 5e série, t. XXVII, 1928, s. 90-104.

35 J. w., s. 155.

36 J. w., s. 156.

37 J. Przyluski (1885-1944), orientalista francuski polskiego pochodzenia. Na temat jego poglądów zob. m.in. w pracy zbiorowej *Les langues du monde*, Paris 1924. Por. T. Pobożniak, „Polski słownik biograficzny” 29, 1986, s. 209-210.

38 A. Hertz, *L'Égypte sous les quatre premières dynasties et l'Amérique centrale. Une contribution à la méthode de l'histoire de la civilisation*, cz. I, „Revue de Synthèse Historique” 35 (NS, t. 9), 1923, s. 37-54 oraz cz. II, tamże, t. 37 (NS, t. 11), 1924, s. 9-38.

39 A. Hertz, *Historia pisma*, „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział Nauk Antropologicznych, Społecznych, Historycznych i Filozoficznych”, Nr 129, z 6, 1916, s. 65-96; też, *Ein Beitrag zur Entwicklung der Schrift*, „Archiv für die Gesamte Psychologie” 36, 1917, s. 359-390; też, *Les débuts de l'écriture*, „Revue Archéologique” 6e série, t. IV, 1934, s. 109-134. Jak już wspomniano wyżej, poczynając od roku 1930, Amelia Hertz jako docent Wolnej Wszechnicy Polskiej prowadziła m.in. wykłady z historii pisma.

ono powstać, w odpowiednim kręgu kulturowym musiały istnieć odpowiednie warunki społeczne, organizacja i hierarchia. Jak już wspomniano – porównała w tym celu pismo Majów i pismo Egipcjan. Autorka zestawiała rozwój obu tych systemów, by ustalić mechanizmy kierujące tymi procesami. Zarówno system egipski, jak i środkowoamerykański należą według niej do tzw. systemów niezależnych (twórczych), inne natomiast nazywa systemami zapożyczonymi (odtwórczymi, naśladowczymi).

Wykazała też żywe zainteresowanie najnowszymi odkryciami i badaniami w zakresie historii pisma, m.in. tzw. pismem protosynajskim⁴⁰ a także zagadnieniami psycholingwistyki⁴¹ czy też związkiem pomiędzy kształtowaniem się koncepcji artystycznych a pismem, czy też zależnością pisma od rysunku⁴².

W tym kręgu zainteresowań mieszczą się też jej dociekania dotyczące początków geometrii i wiedzy matematycznej⁴³. Za punkt wyjściowy swych rozważań bierze ornamentykę starannie dekorowanych naczyń protoelamickich (Suza I), w samym Elamie

dopatrując się kolebki wiedzy matematycznej, promieniującej z jednej strony do Babilonii, z drugiej – do doliny Indusu.

Niezależnie od przytoczonych informacji, wspomnieć należy także o zasługach Amelii Hertz jako popularyzatorki wiedzy o cywilizacjach starożytnego Wschodu i Egiptu. Na łamach encyklopedii wydawanej w latach 1933-1939 opublikowała istotne hasła obejmujące całokształt dziejów i kultury Asyrii, Babilonii oraz Egiptu, a także historii pisma⁴⁴. Nieco inny charakter miał tekst przybliżający czytelnikom w zbeletryzowanej formie zagadnienia okresu amarneńskiego, zilustrowany siedmioma oryginalnymiabytkami⁴⁵. Była też Amelia Hertz współautorką – we współpracy z Janiną Przeworską – powieści dla młodzieży⁴⁶. W swojej części przedstawiła obraz Egiptu w XII stuleciu p.n.e. na przykładzie wydarzeń związanych z losami kilkunastoletniego chłopca egipskiego i jego rodziny za czasów panowania XX dynastii. Niestety, był to jej ostatni tekst, który zdołała odnotować tuż przed wybuchem II wojny światowej⁴⁷.

40 A. Hertz, *Die Entstehung der Sinaischrift und des phönizischen Alphabets*, „Journal of the Study of Oriental Research” 12, No. 3-4, 1928, s. 131-145.

41 Zob. wyżej, przypis 38.

42 A. Hertz, *Le décor des vases de Suse et les écritures de l'Asie antérieure*, „Revue Archéologique”, 5e série, t. 29, 1929, s. 217-234.

43 A. Hertz, *Les débuts de la géométrie*, „Revue de Synthèse Historique” 47 (NS, t. 21), 1929, s. 29-54; tejże, *Les débuts de la géométrie et les dernières fouilles en Mésopotamie*, w: „La Pologne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques”. Varsovie 1933, Vol. I, Warszawa 1933, s. 137-140; tejże, *Początki geometrii*, „Wiadomości Matematyczne” 36, 1934, s. 81-92.

44 *Świat i życie. Zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury*. Red. Z. Łempicki, A. Chorowiczowa, t. I-V, Warszawa 1933-1939. Zob. t. I, 1933, s. 362-371 (Asyria), s. 483-494 (Babilonia); t. II, 1934, s. 124-135 (Egipt); t. IV, 1936, s. 71-82 (Pismo).

45 *Na dworze króla słońca*, „Naokoło świata” 61, 1929, szp. 73-88.

46 *Od Wisły do Nilu. Powieść dla młodzieży z początku XVII w. przed Chr.*, Warszawa 1939, cz. II, s. 85-229.

47 Nie była zresztą zadowolona ze współpracy z drugą autorką, Janiną Przeworską (swoje żale wyłuszczyła w liście skierowanym do Kazimierza Czachowskiego). Zob. ks. M. Lewko, op. cit., s. 8.

Amelia Hertz

Publikacje dotyczące starożytnego Egiptu:

1. *Einige Bemerkungen über den Thronwechsel im Alten Reich wie er auf dem Stein von Palermo dargestellt ist*, „Recueil de Travaux Relatifs a la Philologie et a Archéologie Égyptiennes et Assyriennes“ 1914, fasc. I et II, s. 101-103.
2. *L'Égypte sous les quatres premières dynasties et l'Amerique centrale. Une contribution à la méthode de l'histoire de la civilisation*. „Revue de Synthèse Historique“ 35 (NS, t. 9), 1923, s. 37-54 [cz. I].
3. J.w., cz. II, „Revue de Synthèse Historique“ 37 (NS, t. 11), 1924, s. 9-38.
4. *L'histoire de l'outil en fer d'après les documents égyptiens, hittites et assyro-babyloniens*, „L'Anthropologie“ 35, 1925, s. 75-95.
5. *L'emploi du bronze dans l'Orient classique*, „Revue Archéologique“ 5e serie, t. 25, 1927, s. 48-83.
6. *Stammen die ägyptischen Gefässe mit Wellenhenkeln aus Palästina?* „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes“ 35, 1928, s. 66-83.
7. *Le nom de njswt de l'Horus Nar-mr*, „Revue de l'Égypte Ancienne“ 2, 1928-1929, s. 128-129.
8. *La Haute et la Basse-Égypte à la fin des temps préhistoriques*, „Revue de l'Égypte Ancienne“ 3, 1931, s. 81-96.
9. *Die Entwicklung der ältesten Kulturen in Ägypten und ihre Beziehungen zu Vorderasien*, „Rocznik Orientalistyczny“ 9, 1933, s. 136-164.

Opracowania popularno-naukowe:

10. *Na dworze króla słońca*, „Naokoło Świata“ 61, maj 1929, s. 73-88 [opowieść z czasów amarneńskich, 7 fot. zabytków z epoki].
11. *Egipt*, w: Z. Łempicki, A. Chorowiczowa (red.), *Świat i życie. Zarys encyklopedyczny współcze-*

snej wiedzy i kultury, t. 2, Lwów-Warszawa 1934, szp.124-135

12. *Pismo*, w: j.w. t. 4, 1936, szp. 71-82
13. [wspólnie z J. Przeworską], *Od Wisły do Nilu. Powieść dla młodzieży z początku XII w. przed Chr.*, Warszawa 1939 [cz. II, s. 85-229].

Amelia Hertz (1878 – 1942/1943) and her contribution to the research on the beginnings of the Egyptian civilization

Summary

Amelia Hertz (born in Warsaw on 15.10.1878), a forgotten researcher of ancient civilizations of the Near East, had also contributed to the studies on the beginnings of the Egyptian civilization and state. In her works she brought up topics that fall into the domain of widely comprehended history of civilizations, theory of culture and history of writing, but also more detailed topics. The latter included among others studies on mutual relations between Upper and Lower Egypt in ancient times (1931), remarks on contacts between the oldest Egyptian cultures and the Near East (1934), ponderings on the origins of Egyptian vessels with wavy handles (1928) as well as a short text regarding the identity of Narmer and Menes (1929). As an Egyptologist Amelia Hertz was a pupil of Adolf Erman; she had also spent a few years in Paris studying on the Sorbonne and participating in classes in the École de Louvre. Having returned to the country she was connected with the Warsaw education system as a German teacher. For a few years she had also taught in the Free Polish University. She died in 1942 or 1943, tortured in the “Pawiak” jail. Regardless of her scholarly work Amelia Hertz was also known as a highly regarded drama and prose writer. Lately (2003) her literary works were recollected and some of her dramas won high acclaim translated into English.

Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 2008-2010

ANDRZEJ KRZYSZOWSKI¹

Report on the activities of the Poznań Archaeological Museum in the years 2008 - 2010

Uwagi wstępne

Okres od 2008 do 2010 roku był w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu czasem wielu zmian. Pierwsza, najważniejsza, związana jest z objęciem przez prof. UAM dr hab. Marzenę Szmyt w dniu 3 marca 2008 roku stanowiska dyrektora Muzeum. Było to możliwe na podstawie zarządzenia nr 108/2008/P z dnia 28 lutego 2008 r. Prezydenta Miasta Poznania Ryszarda Grobelnego. Jednocześnie został odwołany ze stanowiska p.o. dyrektora mgr Michał Madoński. Inne zmiany są pokłosiem przekształceń dotyczących realiów (zwłaszcza finansowych) działalności muzealnej w naszym kraju. Muzea, w tym i nasze, stają instytucjami, w których największy nacisk położony jest na zagadnienia wystawiennicze, edukacyjne i naukowo-badawcze w sensie studiów teoretycznych, a nie na prace terenowe. Wniosek ten potwierdzają nagrody i wyróżnienia, jakie Muzeum Archeologiczne w Poznaniu zdobyło za swą działalność. Należy wymienić wśród nich nagrodę im. Józefa Łukaszewicza w konkursie na *Najlepszą książkę o Poznaniu* przyznaną przez Bibliotekę Raczyńskich w Poznaniu za książkę autorstwa dr Jarmili Kaczmarek, pt. „Archeologia Miasta Poznania. Tom I. Stan badań i materiały”, nagrodę główną Grand Prix „Izabella 2008” w kategorii *Działalność edukacyjna, promocyjna, marketingowa* w konkursie na Muzealne Wydarzenie Roku 2008 przyznana przez Marszałka Województwa Wielkopolskiego za „Spotkania weekendowe 2008” czy też nagrodę „Izabella 2009” za najciekawsze wydarzenie

muzealne roku - II nagroda w kategorii Wystawy za projekt „*Dusze maluczkie – dzieci i dzieciństwo po-przez wieki*”. Niezwykle ważna jest też ocena działań Muzeum mierzona liczbą uczestników organizowanych przez nie imprez. W tym zakresie podkreślenia wymaga fakt, że łącznie w latach objętych niniejszym sprawozdaniem w rozmaitych przedsięwzięciach edukacyjnych, popularyzatorskich i wystawienniczych przygotowanych przez Muzeum uczestniczyło ponad 310 tysięcy osób.

Niniejsze sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu zostało podzielone na kilka części, obejmujących najważniejsze wydarzenia i podsumowanie ubiegłych lat pracy. Znalazły się tutaj zagadnienia z działalności wystawienniczej, edukacyjnej, naukowo-badawczej, wydawniczej, z zakresu ochrony zabytków archeologicznych, gromadzenia zbiorów i dokumentacji, a także działań administracyjnych i techniczno-gospodarczych. Dodatkowo sprawozdanie zostało uzupełnione o tabele zawierające szczegółowe informacje na temat wydarzeń i osiągnięć, o których, z racji braku miejsca, tekst tylko wspomina. Dołączono do niego aneks zawierający wykaz publikacji pracowników Muzeum w latach sprawozdawczych.

Działalność wystawiennicza

W omawianym okresie sprawozdawczym Muzeum Archeologiczne w Poznaniu zaprezentowało niezwykle bogaty repertuar wystaw. W pierwszej kolejności należy wspomnieć o będących już od

1 mgr Andrzej Krzyszowski, Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, ul. Wodna 27, 61-781 Poznań, e-mail: andrzejkrzyszowski@wp.pl

wielu lat w ofercie dla zwiedzających, wystawach stałych (tabela 1). „Pradzieje Wielkopolski”, „Śmierć i życie w starożytnym Egipcie”, „Obelisk Ramzesa III”, „Archeologia Sudanu”, „Tu powstała Polska”, „Zejście Chrystusa do otchłani” oraz „Sztuka naskalna oazy Dachla”, która została zastąpiona w 2010 r. przez „Sztukę naskalną Afryki Północnej”, nadal cieszą się niesłabnącą popularnością. W kilku z nich dokonano znaczących zmian, np. w 2009 r. na wystawie „Pradzieje Wielkopolski” wprowadzono multimedialne ekrany dotykowe, dzięki którym można poszerzyć wiedzę o kolejnych epokach pradziejów. Z kolei wystawa „Tu powstała Polska” została wzbogacona o możliwość zwiedzania z audioprzewodnikiem w dwóch wersjach językowych (polskiej i angielskiej), a dodatkowo wprowadzono nowe rozwiązania interaktywne, włączając w cykl zwiedzania kopie i rekonstrukcje zabawek i strojów dziecięcych, przygotowanych na czasową wystawę „Dusze maluczkie – dzieci i dzieciństwo poprzez wieki”.

Oferta muzealna w latach 2008-2010 obejmowała ponadto wiele wystaw czasowych, prezentowanych zarówno w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu, jak i poza nim. W pierwszym przypadku było to trzynaście ekspozycji (tabela 2), wśród których na szczególną uwagę zasługuje wystawa poświęcona wynikom badań w Kadero (Sudan), gdzie prace wykopaliskowe przez wiele lat prowadził Śp. prof. dr hab. Lech Krzyżaniak, wieloletni dyrektor Muzeum. W salach muzealnych zaprezentowano zarówno oryginalne zabytki z cmentarzyska i osady w Kadero, jak też fotografie wykonane w trakcie badań.

Efektem współpracy z Instytutem Geologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza była ekspozycja pt. „Z otchłani kosmosu. Meteoryt Morasko w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu”. Wystawa ta prezentowała największy meteoryt znaleziony w Europie Środkowej, zaś zgromadzone przy nim zabytki archeologiczne przybliżały symboliczny obraz mikrokosmosu naszych przodków.

Egzotyczną propozycją wystawienniczą była prezentacja zabytków archeologicznych pochodzących z kolekcji Fernando Floresa, Ambadora Republiki Ekwadoru. Wystawa ta, zatytułowana „Archeologia środka świata”, miała na celu przybliżenie historii i kultury tamtejszego regionu Ameryki Południowej, ponadto prezentowała osiągnięcia polskich i światowych misji archeologicznych działających w Ekwadorze.

Z pomysłów bliższych naszemu krajowi uwagę zwróciła wystawa związana z obchodami 600-lecia bitwy pod Grunwaldem – „Rycerstwo wielkopolskie w bitwie pod Grunwaldem”. Ukazywała ona zaangażowanie rycerstwa wielkopolskiego i jego udział w pamiętnej batalii.

Z okazji siedemsetnej rocznicy urodzin króla Kazimierza Wielkiego, wybitnego organizatora państwa, prawodawcy i mecenasu kultury, została przygotowana ekspozycja pt. „W blasku królewskiego majestatu. Wielkopolska w czasach Kazimierza Wielkiego”. Przedstawiono na niej zabytki kultury materialnej i artystycznej pochodzące z głównych ówczesnie ośrodków miejskich Wielkopolski, jak też z wzniesionych dzięki inicjatywie króla zamków i fortalicji.

Innymi tropami kierowała nas wystawa „*Colligo ergo sum* – krótka historia kolekcjonowania”. Na tle prywatnych zbiorów różnaitości pokazano na niej historię kolekcji publicznych, w tym przede wszystkim muzealnych. Zwiedzający byli wprowadzania w zasady tworzenia zbiorów naszego Muzeum od czasu jego powstania w 1857 r.

Ostatnią propozycją wystawy czasowej przygotowanej w naszym Muzeum, o której tu nieco szerzej wspomnimy, był projekt przygotowany w kooperacji z Wydziałem Studiów Edukacyjnych UAM pt. „Dusze maluczkie – dziecko i dzieciństwo przez wieki”. Ukazywał on dziecko i jego uniwersalną naturę w rozmaitych momentach pradziejów. Wystawa kładła nacisk na pokazanie niezależnej od czasów chęci zabawy, sposobów realizacji tych dziecięcych potrzeb i dostrzeżenia jej roli w systemie edukacji i kształtowania dorosłości najmłodszych członków społeczności. Dla jak najlepszego zrozumienia przedstawionej idei wykonano szereg rekonstrukcji interaktywnych, angażujących naszych gości i pozwalających na samodzielne użycie przedstawionych przedmiotów i gier.

Wśród wystaw czasowych pokazywanych poza gmachem Muzeum Archeologicznego w latach 2008-2010 (tabela 3), uwagę zwiedzających zwracały m.in. „Zwierzęta w sztuce pradziejowej i średniowiecznej” (wystawa towarzysząca IV Festiwalowi Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą), „Na skrzydłach przeszłości”, „Bizuteria kobiet w pradziejach i średniowieczu” (wystawa towarzysząca V Festiwalowi Kultury Słowiańskiej i

Cysterskiej w Łądzie nad Wartą), „Kurhany z okresu wczesnego brązu w Łękach Małych – badania archeologiczne” oraz „Józef Kostrzewski – najwybitniejszy archeolog polski XX wieku”.

Oprócz wystaw stałych i czasowych Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w trakcie trzech lat przygotowało 17 ekspozycji drobnych, w tym 11 wystaw z cyklu „Bliskie spotkania z” (tabela 4). Jest to nowa forma, w której zwiedzający zapoznawani są z jednym zabytkiem, problemem lub postacią. Tematyka „Bliskich spotkań” obejmowała zarówno wyjątkowe zabytki i znaleziska (m.in. skarb z Dzierznicy, skarb z Bytnia, osiemnastowieczny piec gdański, urny twarzowe), krajobrazy kulturowe z rozmaitych kontynentów i krajów (Afryka Północna, Sudan), jak i czołowych przedstawicieli archeologii (m.in. prof. Józefa Kostrzewskiego i prof. Lecha Krzyżaniaka).

Muzeum Archeologiczne w Poznaniu ekspozycjonowało również wystawy obce. W ciągu trzech lat zorganizowano pięć takich ekspozycji (tabela 5). W salach muzealnych przedstawiono m.in. historię Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy („Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Przeszłość – Teraźniejszość – Przyszłość”), dzieje Chersonesu Taurydzkiego („Chersones Taurydzki – przeszłość i teraźniejszość”) czy też wielki ośrodek metalurgiczny na Mazowszu, funkcjonujący w okresie Imperium Rzymskiego („Źródło żywiołów”).

Działalność edukacyjna

Działalność edukacyjna Muzeum Archeologicznego w latach 2008-2010 obejmowała projekty, wśród których każdy mógł znaleźć coś dla siebie. Jednym z nich były lekcje muzealne. W omawianym okresie zaoferowano i zrealizowano 85 tematów przeznaczonych dla szkół podstawowych, gimnazjów, liceów i techników. W sumie przeprowadzono 401 zajęć lekcyjnych, w których uczestniczyło 9044 uczniów.

Od 2010 roku Muzeum poszerzyło swoją ofertę edukacyjną o imprezy cykliczne pt. „Letnia Akademia Malucha” (program manualno-plastyczny dla dzieci od 4 do 10 lat) oraz „Spotkajmy się w Muzeum” (bezpłatne warsztaty dla dorosłych i seniorów). W ramach tego ostatniego odbył się cykl spotkań „Niedziele w Muzeum”, podczas których zwiedzano wystawy w towarzystwie kuratorów lub ich autorów.

Wielką popularnością wśród ofert edukacyjnych cieszą się od kilku lat weekendy tematyczne. W latach 2008-2010 odbyły się 32 tego typu imprezy, które miały na celu przybliżyć w interesującej formie wiele z zagadnień związanych z archeologią, historią i etnologią (tabela 6).

Kolejną formą edukacyjną, przeznaczoną tym razem dla studentów i starszej młodzieży, były w omawianym okresie wykłady popularnonaukowe, których łączna liczba wyniosła 63. Ich tematyka skupiała się wokół zagadnień związanych ze wczesnym średniowieczem, starożytnym Egiptem oraz naukami pomocniczymi archeologii (np. numizmatyka, traseologia i in.).

Oferta edukacyjna Muzeum obejmowała też konkursy, w których uczestniczyły dzieci i młodzież ze szkół całej Wielkopolski. Najciekawszym tego typu projektem była gra uliczna „Od Aleksandrii do Abu Simbel. Rejs po starożytnym Egipcie”, zorganizowana w Galerii Malta. Uczestnicy zabawy zostali przeniesieni do starożytnego Egiptu, gdzie mogli wziąć udział w nietypowej grze łączącej elementy emocjonującej przygody z edukacją. Gracze musieli odwiedzić 7 punktów, symbolizujących starożytne miasta nad Nilem. W każdym z miejsc uczestnicy odpowiadali na pytanie, a za prawidłową odpowiedź otrzymywali pieczętkę do specjalnego paszportu. Szczęśliwcy, którzy uzbierali siedem pieczętek i wymyślili hasło promujące Muzeum Archeologiczne w Poznaniu, wzięli udział w konkursie, w którym głównymi nagrodami były dwie, dwuosobowe wycieczki do Egiptu oraz inne atrakcyjne upominki. W grze wzięło udział 250 osób.

Edukacja w Muzeum to także ciągła praca z młodymi ludźmi, która odbywała się w ramach zajęć Klubu Miłośników Archeologii (45 spotkań) i Stowarzyszenia Egiptologicznego. Działalność ta przybliża aspekty pracy archeologa młodym ludziom i jednocześnie popularyzuje pradzieje jako wciąż aktualny temat do rozważań. Podobny cel jest realizowany także za pomocą imprez plenerowych organizowanych przez Muzeum Archeologiczne. Najlepszym tego przykładem jest odbywający się co roku Festiwal Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą (tabela 7). Festiwal przygotowywany jest we współpracy ze Starostwem Powiatowym w Słupcy, Urzędem Gminy w Łądku, Wyższym Seminarium Duchownym Towarzystwa Salezjańskiego

w Łądzie, Zespołem Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego w Poznaniu, Urzędem Miasta i Gminy w Zagórowie, Fundacją „Patrimonium” w Poznaniu, Stowarzyszeniem Naukowym Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu oraz Fundacją „Unia Nadwarciańska”. W 2010 roku impreza ta miała już swoją szóstą odsłonę i poświęcona była wydarzeniom związanym z chrztem Mieszka I oraz chrystianizacją Polski w X wieku, jak też początkom organizacji Kościoła w naszym kraju. Jako tło porównawcze służyły odniesienia do zagadnień dotyczących rozwoju chrześcijaństwa w starożytności i średniowiecznej Nubii oraz problemów misji we współczesnym świecie.

Aktywność Muzeum zaznaczyła się również w zakresie organizacji imprez kulturalnych, przygotowywanych przez różne instytucje i organizacje społeczne. Do najciekawszych należą m.in.: przedstawienie antycznej komedii Plauta pt. „Żołnierz samochwała” w wykonaniu Teatru Sfinga, Festiwal Kultury „Ukraińska Wiosna”, tworzony przez najwybitniejszych przedstawicieli kultury i sztuki ukraińskiej; MiMoKi 2010 czyli III Poznańskie Dni Kultury Wschodniosłowiańskiej, „Dzień arabski” oraz „Wieczór włoski”. W 2010 roku Muzeum Archeologiczne wsparło organizację IV edycji „Tzadik Festiwal” udostępniając dziedziniec Pałacu Górków na koncerty. W pięknej scenerii dziedzińca odbywają się także koncerty w ramach międzynarodowych warsztatów flażoletowych, organizowanych co roku przez Dom Bretanii w Poznaniu.

Działalność naukowo-badawcza

W ramach działalności naukowo-badawczej w latach 2008-2010 Muzeum Archeologiczne nie tylko aktywnie uczestniczyło w sferze naukowej, ale i ją stymulowało. Pierwszym przejawem tego są prace terenowe (tabela 8). W omawianym okresie przeprowadzono badania wykopaliskowe na 8 stanowiskach, w tym trzech w Poznaniu, trzech w Łądzie nad Wartą (gm. Łądek) oraz po jednym Łądku (gm. Łądek), Wartosławiu (gm. Wronki) i Wilanowie (gm. Kamieniec). Szczególnie interesujące wyniki przyniosły prace w Wilanowie i Wartosławiu. Pierwsze prowadzone były na terenie cmentarzyska kultury unietyckiej z wczesnej epoki brązu, gdzie odkryto rytualne paleniska z okresów późniejszych, a mianowicie z okresu późnorzymskiego oraz wcze-

snych faz wczesnego średniowiecza. Z kolei badania w Wartosławiu, prowadzone na cmentarzysku kultury łużyckiej z epoki brązu, przyniosły odkrycia kamiennych form odlewniczych. Kierownikiem badań na obydwu stanowiskach archeologicznych był mgr A. Krzyszowski.

Pracownicy Muzeum (mgr T. Kasproicz, dr M. Przybył, mgr P. Silska, mgr T. Skorupka, mgr B. Walkiewicz oraz dr M. Winiarska-Kabacińska) uczestniczyli także w badaniach wykopaliskowych organizowanych na terenie naszego kraju przez inne instytucje, jak np. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Instytut Archeologii i Etnologii PAN czy Muzeum Martyrologii w Żabikowie.

Od wielu lat pracownicy Muzeum prowadzą badania terenowe poza granicami kraju (tabela 9) oraz uczestniczą w ekspedycjach organizowanych przez inne instytucje naukowe, głównie przez Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego. Tell el Farkha (Egipt), Szemchija i Hagar el Beida (Sudan) - oto niektóre ze stanowisk, na jakich pracowali reprezentanci naszej instytucji.

Oprócz wykopalisk, w ramach działalności naukowo-badawczej przeprowadzono weryfikacyjne badania powierzchniowe na 7 obszarach AZP (nr 57-37, 50-26, 51-25, 51-29, 51-26, 50-25 i 52-26), wykonano wiele opracowań naukowych, a także podjęto 6 muzealnych programów badawczych, wśród których na uwagę zasługują m.in. „Ośrodek grodowy w Łądzie na tle osadnictwa średniowiecznego nad Wartą” (dr M. Brzostowicz), „Badania nekropoli książęcej kultury unietyckiej i cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Łękach Małych (stan. 1), w powiecie grodziskim, w woj. wielkopolskim” (mgr A. Krzyszowski), „Kadero. Osada i cmentarzysko neolityczne, cmentarzysko meroickie i chrześcijańskie” (dr M. Chłodnicki, dr M. Winiarska-Kabacińska, mgr A. Krzyżaniak), „Biały Potok. Materiały z badań prof. J. Kostrzewskiego na Podolu (Ukraina)” (prof. dr hab. M. Szmyt, dr J. Cieszeńska, dr M. Winiarska-Kabacińska). Oprócz programów muzealnych w latach 2008-2010 przeprowadzono studia gabinetowe oraz kwerendy w muzeach, archiwach i bibliotekach. Aktualizowano i sprawdzano dane dla wewnętrznej bazy danych, ponadto kontynuowano prace związane z modyfikacją i poprawkami do programu digitalizacji zbiorów (*MuzArp*).

Działalność naukowo-badawcza objęła także konferencje i spotkania naukowe. W latach 2008-2010 w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu odbyło się jedenaście konferencji poświęconych zarówno współczesnym problemom archeologii jako dyscyplinie teoretycznej, jak i praktycznym aspektem tej nauki (tabela 10). Wśród pierwszej grupy tematów znalazły się m.in. konferencje „Archeologia wobec wyzwań współczesności”, „Człowiek i jego środowisko” czy też „Archaeologia versus historiam – historia versus archaeologiam czyli jak wspólnie poznawać średniowiecze”. Do drugiej grupy tematycznej zakwalifikować można XVIII i XIX konferencję sprawozdawczą pt. „Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej”, podczas której zostały omówione wyniki prac wykopaliskowych z lat 2006-2009. Ponadto w roku 2009 odbyła się konferencja w całości poświęcona archeologii miasta Poznania, na której przedstawiono zarówno obecny stan wiedzy archeologicznej, jak i potrzebę przyszłych studiów w tym zakresie. Muzeum zorganizowało także dwie konferencje jubileuszowe: pierwsza, zorganizowana w czterdziestą rocznicę śmierci prof. Józefa Kostrzewskiego, przedstawiała Biskupin w świetle współczesnych kontekstów archeologicznych, historycznych, jak i społecznych. Natomiast tematem drugiej, przygotowanej w 70. rocznicę urodzin śp. prof. Lecha Krzyżaniaka, były kultury wczesnorolnicze nad Nilem.

Poza konferencjami Muzeum Archeologiczne w Poznaniu organizowało zebrania naukowe, podczas których swoje wykłady prezentowali eksperci z różnych dziedzin. Podejmowano tematy m.in. konserwacji zabytków architektury i obiektów archeologicznych, szamanizmu z perspektywy sztuki naskalnej, przekształceń środowiska w pradziejach czy oceny zdrowia naszych przodków. Dobór i rozpiętość problemów zebrań naukowych były bardzo rozległe.

Działalność wydawnicza

W latach 2008-2010 pojawiło się wiele nowych publikacji pracowników MAP, zarówno wydanych przez Muzeum Archeologiczne, jak i przez zewnętrzne wydawnictwa. Przede wszystkim jednak wspomnieć należy o statutowym czasopiśmie naukowym Muzeum czyli o „Fontes Archaeologici Posnanienses”. W omawianych latach wydano 44, 45 i 46 tom tej serii, zawierające łącznie 32 prace (nie licząc anek-

sów). Publikacje książkowe wydane przez MAP obejmują sześć pozycji: *Archeologia miasta Poznania. Stan badań i materiały* autorstwa J. Kaczmarek (książka wydana w 2008 r.), *Archeologia polska i jej czasy. Materiały z konferencji zorganizowanej 26 października 2007 roku z okazji 150-lecia Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Muzeum Archeologicznego w Poznaniu* pod red. M. Brzostowicza, *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu* pod red. M. Brzostowicza i A. Stempin, *Człowiek i przyroda w średniowieczu. Wykłady i warsztaty naukowe zorganizowane w ramach IV Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą w dniach 31 maja - 1 czerwca 2008 roku* pod red. M. Brzostowicza i J. Wrzesińskiego, *Miłość, damy i rycerze. Wykłady popularno-naukowe zorganizowane w ramach V Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą w dniach 6-7 czerwca 2009 roku* pod red. M. Brzostowicza, M. Przybyła i J. Wrzesińskiego (cztery książki wydane w 2009 r.) oraz *Archeologia wobec wyzwań współczesności* pod red. M. Przybyła i M. Winiarskiej-Kabacińskiej (wydana w 2010 r.). Muzeum Archeologiczne było także wydawcą wielu folderów do wystaw, zarówno stałych, jak i czasowych.

Działalność w zakresie ochrony zabytków archeologicznych

W zakresie ochrony zabytków archeologicznych lata 2008-2010 obfitowały w wiele zadań. Dział Ochrony Zabytków Archeologicznych, do którego obowiązków należy m.in. przygotowywanie wniosków o wydanie pozwoleń na badania archeologiczne, opiniowanie projektów inwestorskich czy prowadzenie inspekcji i nadzorów, wystawił w ciągu trzech lat 488 zewnętrznych opinii konserwatorskich na temat rozmaitych projektów inwestycyjnych, ponadto od osób planujących badania wykopaliskowe na terenie Poznania zebrał 202 wnioski o pozwolenie na ich prowadzenie, po czym zaopiniował je i przygotował do wydania przez Miejskiego Konserwatora Zabytków.

W ramach nadzorów archeologicznych weryfikowano i koordynowano prace w miejscach znalezisk zabytków w okolicach Poznania w wyniku odkryć „detektorystów” (przed i po przekazaniu zbiorów do Muzeum Archeologicznego w Poznaniu), nadzorowano roboty ziemne w związku z pra-

camy kanalizacyjnymi przy ul. Wronieckiej oraz w ramach inwestycji budowlanych obejmujących Stary Rynek, Plac Kolegiacki oraz ulice: Paderewskiego, Szkolną, Szyperską, Tylne Chwaliszewa, Wodną, Woźną, Wroniecką, Żydowską, ponadto prowadzono nadzór i koordynację prac zespołu badawczego wykonującego dokumentację odcinków muru obwodowego Zamku Przemysła w Poznaniu.

W latach 2008-2010 przeprowadzono wiele inspekcji, wśród których należy wymienić m.in. inspekcję terenu kościoła - Sanktuarium Maryjnego w Dąbrówce Kościelnej, gm. Kiszkowo oraz tamtejszych robót naziemnych, prowadzonych w związku z zakładaniem instalacji przeciwdeszczowej i odwodnieniem ścian budowli; inspekcje prac archeologicznych, prowadzonych w trakcie inwestycji budowlanych oraz badań wykopaliskowych (m.in. w Poznaniu, ul. Grobla, Pl. Bernardyński, Pl. Kolegiacki, ul. Ślusarska, ul. Świątniczki, ul. Śródką, ul. Tylne Chwaliszewo, ul. Woźna, ul. Ostrów Tumski, ul. Smolna).

W zakresie prewencji i prognozyki archeologiczno-konserwatorskiej wydano szereg opinii. Dotyczyły one m.in. lokalizacji i identyfikacji obiektów fortyfikacyjnych występujących w obrębie obszaru miasta Poznania, inwestycji budowlanych realizowanych w obrębie obszaru miasta Poznania, czy też zabytków kultury łużyckiej będących w zbiorach prywatnych.

Z innych działań wchodzących w obręb ochrony zabytków archeologicznych należy wspomnieć o współpracy z Komendą Wojewódzka Policji przy przejęciu zabytków archeologicznych przechowywanych przez jednego z mieszkańców gminy Kiszkowo czy też o przygotowaniu analizy naukowo-konserwatorską dla prokuratury poznańskiej w sprawie przywłaszczenia i próby sprzedaży naczyń z okresu kultury pomorskiej. Ponadto Muzeum Archeologiczne w Poznaniu przeprowadziło szkolenia dotyczące ochrony dziedzictwa archeologicznego dla policjantów - specjalistów prewencji kryminalnej z komend wojewódzkich i powiatowych województwa dolnośląskiego, lubuskiego i wielkopolskiego.

Zbiory i dokumentacja

W latach 2008-2010 Muzeum Archeologiczne w Poznaniu znacząco powiększyło swoje zbiory zabytków archeologicznych. Uzyskano zgodę Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na przejęcie w

depozyt i następnie na własność materiałów archeologicznych z 5 stanowisk badanych przez Muzeum, a także z 10 stanowisk z badań Fundacji UAM. Do zbiorów muzealnych włączono także materiały z dawnych badań PKZ Sp. z o.o., z kilku stanowisk o różnej chronologii od pradziejów po okres nowożytny. Z nabytków zagranicznych warto wspomnieć o przyjęciu artefaktów z 8 stanowisk badanych w Sudanie w rejonie IV katarakty.

W ciągu trzech lat do księgi ruchu muzealiów wpisano 3153 kolejnych pozycji dotyczących zabytków wypożyczanych z Muzeum lub przez Muzeum.

W zakresie dokumentacji zabytków wykonano tłumaczenia niemieckojęzycznych archiwaliów, dotyczących dziejów archeologii poznańskiej w okresie przed 1918 r. oraz z lat 1939-1945 (z rękopisów pisanych niemieckim gotykiem). Ponadto zainwentaryzowano materiał ceramiczny pochodzący z badań w Sudanie, z miejscowości Banganarti, Ez-Zuma, Kabur (okres post-meroicki, okres chrześcijański), przechowywanych w magazynie Działu Archeologii Powszechnej. Oprócz tego zdigitalizowano fotografie z wykopalisk w Kadero oraz przerisy rytów naskalnych z IV katarakty i Oazy Dahla.

Katalogowanie zbiorów prowadzono w oparciu o zaktualizowaną wersję programu *MuzArp*. Wpisano 2200 starych i 1246 nowych kart katalogowych do bazy programu. Kontynuowano skontrum kart katalogowych zbiorów TPN i sporządzono wykazy katalogowe oraz listy kart brakujących. Sprawdzono ponadto około 460 kart katalogowych w związku z wypożyczeniami zabytków na wystawy.

W pracowni plastycznej wykonywano rysunki i plany w zakresie bieżących potrzeb (m. in. 875 rysunków zabytków, 5 map, 136 planów), a ponadto ilustracje do publikacji oraz materiały informacyjne.

W pracowni fotograficznej w latach 2008-2010 prowadzono przede wszystkim dokumentację fotograficzną zabytków. Ponadto dokumentowano wystawy czasowe, liczne konferencje oraz imprezy plenerowe, do których przygotowywano także filmy (przebieg IV, V i VI Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie). Ogólny stan księgi inwentarzowej fotografii na rok 2010 wyniósł 56571 pozycji.

W Dziale Konserwacji Zabytków przeprowadzono m.in. kompleksowe prace konserwatorskie przy około 1160 obiektach metalowych

(żelaznych, ze stopów miedzi oraz ze stopów srebra), a prace o charakterze zachowawczym przy 854 obiektach z różnych materiałów (szkło, fajans, kamień, bursztyn, kość), prace konserwatorsko-restauratorskie przy ok. 175 obiektach ceramicznych (pełna konserwacja lub klejenie i uzupełnianie ubytków gipsem) przeznaczonych na ekspozycje. Przygotowano dokumentację fotograficzną wszystkich obiektów poddawanych zabiegom konserwatorskim. Prowadzono także stały nadzór nad stanem obiektów umieszczonych na ekspozycjach oraz kontrolowano wilgotność i temperaturę w salach wystawowych.

W Archiwum Naukowym gromadzono i rejestrowano bieżącą dokumentację, a także dokumentację konserwatorską oraz karty katalogowe. Ponadto zainwentaryzowano archiwalia po znanych i cenionych archeologach (np. śp. Bogdanie Kostrzewskim), jak również dokumentację archeologiczną z badań prowadzonych niegdyś przez Pracownię Konserwacji Zabytków. W ramach opracowywania zbiorów wykonano m.in. transkrypcję na wersję elektroniczną kilkudziesięciu listów z dawnej kolekcji Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk z lat 1857-1875 dotyczących historii archeologii oraz korektę inwentarza zbiorów Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za lata 1857-1920. W archiwum tworzone były też teczki archiwalne miejscowości znanych z prac archeologicznych (na koniec 2010 roku ich liczba wyniosła 6133 sztuki). Oprócz archiwum dokumentacji papierowej funkcjonuje archiwum zasobów cyfrowych, do zadań którego, podobnie jak w latach poprzednich, należało uzupełnianie spisu dokumentacji konserwatorskiej przekazywanej do Archiwum Naukowego, wykonywanie skanów i digitalizacja dokumentów archiwalnych (księga katalogowa Landesamt für Vorgeschichte, notatki E. Blumego i J. Kostrzewskiego, archiwalia dotyczące badań w Gieczu) oraz opracowanie bazy danych zasobów kartograficznych.

W omawianym okresie powiększyły się także zbiory biblioteki naukowej Muzeum, do których włączono 2202 wydawnictwa zwarte oraz 1324 czasopisma, dzięki czemu pod koniec 2010 roku w zbiorach zainwentaryzowanych było 30368 pozycji wydawnictw zwartych oraz 26356 czasopism, co daje łączną sumę 56724 pozycji.

Działalność inwestycyjna, administracyjna i techniczna

Od roku 2008 Muzeum Archeologiczne w Poznaniu realizuje projekt „Rezerwat Archeologiczny na Ostrowie Tumskim”, którego celem jest ekspozycja unikalnych w skali Polski relikwów wczesnopiastowskiego ośrodka grodowego z X w. Rezerwat będzie usytuowany przy ul. Ks. I. Posadzego, a jego utworzenie jest możliwe dzięki współpracy Miasta Poznania z Kurią Metropolitalną. Włączeniu projektu Rezerwatu do *Wielkopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2007-2013* pozwala na wykorzystanie funduszy znajdujących się w gestii Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego.

W latach 2008-2010 na terenie przyszłego Rezerwatu we współpracy z Instytutem Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu prowadzone były prace archeologiczno-konserwatorskie, których wynikiem jest przygotowanie zabytków przeznaczonych do eksponowania w Rezerwacie. Znajdują się wśród nich zarówno oryginalne pozostałości obwarowań grodowych z X w., jak i relikty murów biskupa Lubrańskiego. Aktualnie toczą się prace konserwatorskie i budowlane. Rezerwat zostanie otwarty dla zwiedzających w czerwcu 2012 r.

Z innych działań prowadzonych w tym czasie w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu, należy wspomnieć o modernizacji szatni, założeniu wentylacji w pracowni konserwacji zabytków, remoncie dachu oraz modernizacjach sal wystawowych. Ponadto pracami konserwacyjnymi były objęte urządzenia grzewcze, windy, system kontroli dostępu, sprzęty elektryczne i urządzenia łączności.

Zmiany osobowe

W latach 2008-2010 nastąpiło wiele zmian organizacyjno-osobowych. Przede wszystkim, jak już wspomniano we wstępie do niniejszego sprawozdania, z dniem 3 marca 2008 roku powołano na stanowisko dyrektora Muzeum Archeologicznego prof. UAM dr hab. Marzenę Szmyt. W dniu 1 sierpnia 2008 r. na stanowisku zastępcy dyrektora ds. administracyjnych został zatrudniony mgr Piotr Śniady. Zastąpił on mgr Michała Madońskiego, który pełnił tę funkcję do 30 czerwca 2008 r. W dniu 20 grudnia 2009 r. po ciężkiej chorobie zmarła mgr Danuta Prinke, wieloletnia opiekunka zbiorów muzealiów epoki kamienia.

Omawiane w niniejszym sprawozdaniu lata były też dla pracowników Muzeum okresem aktywnego podnoszenia kwalifikacji zawodowych. W 2008 roku dr Michał Brzostowicz ukończył studia podyplomowe w Wyższej Szkole Umiejętności Społecznych w Poznaniu, na kierunku „Menedżer kultury”, z kolei Zbigniew Bartkowiak i Anna Majchrzycka w roku 2009 uzyskały stopnie magistra. W 2010 roku Justyna Cieszevska uzyskała tytuł doktora nauk humanistycznych w zakresie archeologii na podstawie dysertacji pt. „Ludy Morza” na tle przeobrażeń kulturowych w strefie pontyjsko-bałkańskiej w 2 połowie II tys. p.n.e.”.

Zakończenie

Ujęty w niniejszym sprawozdaniu etap działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu przypadł na czas rozlicznych zmian, zarówno w zewnętrznym otoczeniu Muzeum, jak i wewnątrz naszej instytucji. Ocenic go należy jako bardzo owocny, co potwierdzają przytoczone wyżej dane. Mamy nadzieję, że kolejne lata - dzięki kreatywności pracujących w nim osób, a niejako na przekór kłopotom związanym z coraz wyraźniej odczuwanym kryzysem finansów publicznych - pozwolą Muzeum jeszcze bardziej poszerzyć zakres działań.

Tabela 1. Wystawy stałe Muzeum Archeologicznego w Poznaniu funkcjonujące w latach 2008-2010

Tytuł wystawy	Data otwarcia wystawy	Kuratorzy
Pradzieje Wielkopolski	20 października 1997 r.	Danuta Prinke, Urszula Narożna-Szamałek, Alicja Gałęzowska, Tomasz Skorupka, Małgorzata Winiarska-Kabacińska, Andrzej Krzyszowski
Śmierć i życie w starożytnym Egipcie	9 października 1998 r.	Andrzej Ćwiek
Obelisk Ramzesa II	22 października 2002 r.	Andrzej Ćwiek, Kamila Dolata-Goszcz
Archeologia Sudanu	17 lipca 2003 r.	Marek Chłodnicki, Dobiesława Bagińska
Sztuka naskalna oazy Dachla	19 lipca 2003 r.	Ewa Kuciewicz
Tu powstała Polska	26 października 2007 r.	Agnieszka Stempin, Piotr Pawlak, Kateriny Zisopulu-Bleja, Zbigniew Bartkowiak
Zejście Chrystusa do otchłani	6 listopada 2007 r.	Marek Chłodnicki
Sztuka naskalna Afryki Północnej	20 grudnia 2010 r.	Paweł Polkowski

Tabela 2. Wystawy czasowe przygotowane przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu i wystawiane w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu w latach 2008-2010

Tytuł wystawy	Termin	Kuratorzy
Archeologiczne inspiracje w sztuce współczesnej	7 grudnia 2007 r. – 17 lutego 2008 r.	Maciej Przybył
Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej. Sezony 2006-2007	28 marca – 11 maja 2008 r.	Urszula Narożna-Szamałek, Małgorzata Żukowska
Moja Afryka	17 maja – 30 maja 2008 r.	Ewa Kuciewicz
Na skrzydłach przeszłości	1 lipca – 30 września 2008 r.	Tomasz Skorupka
Colligo ergo sum- krótka historia kolekcjonowania.	23 października – 21 grudnia 2008 r.	Agnieszka Mączyńska, Kamila Dolata-Goszcz
Archeologia w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk	15 stycznia – 1 marca 2009 r.	Jarmila Kaczmarek, Patrycja Silska
Z otchłani kosmosu. Meteoryt Morasko w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu	6 marca – 15 kwietnia 2009 r.	Agata Karwecka, Anna Majchrzycka
Dusze maluczkie – dzieci i dzieciństwo przez wieki	1 lipca – 4 października 2009 r.	Agnieszka Stempin, Dorota Żołędz-Strzelczyk (UAM)

Tytuł wystawy	Termin	Kuratorzy
Archeologia środka świata	16 października – 16 listopada 2009 r.	Anna Majchrzycka, Agnieszka Krzyżaniak
W blasku królewskiego majestatu. Wielkopolska w czasach Kazimierza Wielkiego.	27 listopada 2009 r. – 13 stycznia 2010 r.	Maciej Przybył, Kateriny Zisopulu-Bleja
Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej. Sezony 2008-2009	20 kwietnia – 23 maja 2010 r.	Kamila Dolata-Goszcz, Patrycja Silska
Rycerstwo wielkopolskie w bitwie pod Grunwaldem	7 czerwca – 30 września 2010 r.	Piotr Pawlak
Kadero. Zaginiony świat nad Nilem.	21 października – 31 grudnia 2010 r.	Agnieszka Krzyżaniak

Tabela 3. Wystawy czasowe przygotowane przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu wystawiane poza gmachem Muzeum w latach 2008-2010

Tytuł wystawy	Miejsce wystawienia	Termin	Kuratorzy
Zwierzęta w sztuce pradziejowej i średniowiecznej	klasztór pocysterski w Łądzie (wystawa towarzysząca IV Festiwalowi Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej)	31 maja – 1 czerwca 2008 r.	Kateriny Zisopulu-Bleja
Muzeum Archeologiczne w Poznaniu	Międzynarodowe Targi Poznańskie (podczas targów „Tour-Salon”)	16 – 18 października 2008 r.	Alicja Gałęzowska, Eliza Jaroni
Archeologiczne inspiracje w sztuce współczesnej	Muzeum Okręgowe w Bydgoszczy	16 lipca – 17 sierpnia 2008 r.	Maciej Przybył
	Muzeum Śląskie w Katowicach	17 października – 31 grudnia 2008 r.	
Starożytność Szamotuł w XIX wieku	Muzeum-Zamek Górków w Szamotułach	wrzesień – listopad 2008 r.	Jarmila Kaczmarek, Patrycja Silska
Na skrzydłach przeszłości	Muzeum Archeologiczne w Gdańsku	28 maja – 31 lipca 2009 r.	Tomasz Skorupka
	Muzeum Częstochowskie w Częstochowie	23 stycznia – 15 kwietnia 2009 r.	
	Muzeum-Zamek Górków w Szamotułach	25 września – 13 listopada 2009 r.	
	Muzeum Regionalne w Wągrowcu	20 listopada 2009 r. – 18 stycznia 2010 r.	
	Muzeum Okręgowe w Sandomierzu	28 stycznia – 16 kwietnia 2010 r.	
Archeologia w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk	Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu	9 czerwca 2009 r.	Jarmila Kaczmarek, Patrycja Silska

Tytuł wystawy	Miejsce wystawienia	Termin	Kuratorzy
Bizuteria kobiet w pradziejach i średniowieczu	klasztór pocysterski w Łądzie (wystawa towarzysząca V Festiwalowi Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej)	6 -7 czerwca 2009 r.	Kateriny Zisopulu-Bleja
Kurhany z wczesnego okresu brązu w Łękach Małych – badania archeologiczne	Urząd Gminy w Kamieńcu	od czerwca 2009 r.	Andrzej Krzyszowski
Mowa bogów. Egipskie hieroglify	Muzeum w Lublinie, Oddział w Łęcznej	od 23 września 2009 r. – 31 maja 2010 r.	Andrzej Ćwiek
Dusze maluczkie – dzieci i dzieciństwo poprzez wieki	Muzeum – Zamek Opalińskich w Sierakowie	15 maja – 2 lipca 2010 r.	Agnieszka Stempin
	Muzeum Okręgowe w Darłowie	17 lipca – 31 sierpnia 2010r.	
Józef Kostrzewski – najwybitniejszy archeolog polski XX wieku	Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu	15 lutego 2010 r.	Jarmila Kaczmarek, Maciej Przybył, Patrycja Silska
Kościoły i klasztory średniowieczne w Sudanie	klasztór pocysterski w Łądzie (wystawa w ramach VI Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej)	12 – 13 czerwca 2010 r.	Dobiesława Bagińska
50 lat wykopalisk w Łądzie	Ośrodek Edukacji Przyrodniczej w Łądzie (wystawa w ramach VI Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej)	12 – 13 czerwca 2010 r.	Agnieszka Stempin, Kateriny Zisopulu-Bleja,
Kość i złoto – początki sztuki egipskiej	Muzeum w Bielsku-Białym	8 stycznia – 30 czerwca 2010 r.	Agnieszka Krzyżaniak
Profesor Józef Kostrzewski	Szkoła Podstawowa im. prof. J. Kostrzewskiego w Węglewie	23 lutego – 25 marca 2010 r.	Jarmila Kaczmarek, Maciej Przybył
Szachy w średniowieczu – średniowiecze w szachach	Dom Kultury „Orle Gniazdo” w Poznaniu (w ramach Ogólnopolskiej Akcji „Mikołajkowy Turniej Szachowy: Szachiści grają dla Powodzian”)	5 grudnia 2010 r.	Agnieszka Stempin
	Politechnika Poznańska: Mistrzostwa Polski Studentów w Szachach	12 – 13 grudnia 2010 r.	

Tabela 4. Wystawy czasowe z cyklu „Bliskie spotkania z ...” przygotowane przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu i wystawiane w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu w latach 2008-2010

Tytuł	Termin	Kuratorzy
Św. Sisinnios z Banganarti	listopad – grudzień 2008 r.	Dobiesława Bagińska
Odzyskane ciepło czyli krótka historia osiemnastowiecznego pieca	styczeń – luty 2009 r.	Kateriny Zisopulu-Bleja
Pars pro toto. Staroegipska droga do wieczności	marzec – kwiecień 2009 r.	Andrzej Ćwiek, Kamila Dolata-Goszcz
Skarb z Bytnia	lipiec – wrzesień 2009 r.	Andrzej Krzyszowski
Józef Kostrzewski. Najwybitniejszy archeolog polski XX wieku	październik – listopad 2009 r.	Jarmila Kaczmarek, Maciej Przybył
Urny twarzowe	grudzień 2009 r. – styczeń 2010 r.	Urszula Narożna-Szamałek
Najstarsze narzędzie kamienne-pięściak	luty – kwiecień 2010 r.	Małgorzata Winiarska-Kabacińska
Paletka kosmetyczna z Minszat Abu Omar	maj - czerwiec 2010 r.	Andrzej Ćwiek
Przeszłość zaklęta w kamieniu	lipiec - wrzesień 2010 r.	Paweł Polkowski
Prof. Lech Krzyżaniak (1940-2004)	październik - listopad 2010 r.	Andrzej Prinke
Szachy w średniowieczu –średniowiecze w szachach	listopad 2010 r. – styczeń 2011 r.	Agnieszka Stempin

Tabela 5. Wystawy przygotowane przez inne ośrodki i wystawione w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu w latach 2008-2010

Tytuł wystawy	Termin	Autor wystawy	Kuratorzy
Rodowody europejskiej archeologii	15.02. – 08.03.2008 r.	Instytucje archeologiczne skupione wokół AREA	Andrzej Prinke, Bogdan Walkiewicz
Chersonesz Taurydzki – przeszłość i teraźniejszość	21.05. – 21.06.2008 r.	Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie oraz Centrum Kultury i Informacji Ambasady Ukrainy	Agnieszka Krzyżaniak
Źródło żywności	27.04. – 14.06.2009 r.	Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie	Alicja Gałęzowska, Barbara Kirschke
Skarby wieków średnich	21.01. – 09.05.2010 r.	Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie	Agnieszka Krzyżaniak
Kościoły i klasztory Wielkopolski	21.01. – 09.03.2010 r.	Karol Budzyński	Michał Brzostowicz

Tabela 6. Imprezy edukacyjne organizowane w ramach cyklu „Weekend z...” w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu w latach 2008-2010

Termin	Tytuł
26 stycznia 2008 r.	Weekend ze sztuką
9 lutego 2008 r.	Archeologiczne Walentynki
15 marca 2008 r.	Weekend irlandzko-celtycki
19 kwietnia 2008 r.	Weekend z kupcami
17 maja 2008 r.	Dni kultury arabskiej
17 maja 2008 r.	Afrykańska Noc Muzeów
20 września 2008 r.	Weekend z ptakami
25 października 2008 r.	Archeologiczne Zaduszki
22 listopada 2008 r.	Weekend z czasem
14 lutego 2009 r.	Archeologiczne Walentynki
28 lutego 2009 r.	Weekend z meteorytem
28 lutego 2009 r.	Weekend orientalny
21 marca 2009 r.	Egipski Dzień Wiosny
28 marca 2009 r.	Weekend z bursztynem
25 kwietnia 2009 r.	Weekend z koczownikami
16 maja 2009 r.	Noc Żywiołów-Noc Muzeów
22 maja 2009 r.	Wieczór orientalny
19 września 2009 r.	W co się bawić?
17 października 2009 r.	Weekend afrykański
14 listopada 2009 r.	Ramzessjada- Dzień z Ramzesem II Wielkim
21 listopada 2009 r.	Weekend z archeologią eksperymentalną
09 stycznia 2010 r.	Weekend królewski
23 stycznia 2010 r.	Ferie na Islandii
13 lutego 2010 r.	Weekend z biżuterią
06 lutego 2010 r.	Archeologia na obcasach-Gawęda o biżuterii
21 marca 2010 r.	Irlandzkie ostatki
24 kwietnia 2010 r.	Weekend z herosami
21 sierpnia 2010 r.	Weekend śródziemnomorski. W świecie Aleksandra Wielkiego
11 września 2010 r.	Weekend rycerski
23 października 2010 r.	Weekend z tkaniną
6 listopada 2010 r.	Szachowa sobota
20 listopada 2010 r.	Weekend ze sztuką naskalną

Tabela 7. Festiwale Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie współorganizowane przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w latach 2008-2010 (z uzupełnieniami za lata 2005-2007)

Numer edycji	Tytuł edycji	Termin	Organizacja imprezy ze strony Muzeum
I	Budujemy gród i klasztor w Łądzie	25 – 26 czerwca 2005 r.	Michał Brzostowicz, Piotr Pawlak, Agnieszka Stempin
II	Mnisi, wojownicy i rolnicy	24 – 25 czerwca 2006 r.	Michał Brzostowicz, Tomasz Kasprowicz, Piotr Pawlak, Agnieszka Stempin
III	Pielgrzymki i podróże	2 – 3 czerwca 2007 r.	Michał Brzostowicz, Tomasz Kasprowicz, Piotr Pawlak, Maciej Przybył, Agnieszka Stempin, Kateriny Zisopulu-Bleja
IV	Ludzie, las i wilki	31 maja – 1 czerwca 2008 r.	Michał Brzostowicz, Piotr Pawlak, Maciej Przybył, Agnieszka Stempin, Kateriny Zisopulu-Bleja
V	Miłość, damy i rycerze	6 – 7 czerwca 2009 r.	Michał Brzostowicz, Barbara Bednarczyk, Jolenta Kędelska, Piotr Pawlak, Maciej Przybył, Agnieszka Stempin, Kateriny Zisopulu-Bleja, Małgorzata Żukowska
VI	Misje, kościoły i klasztory	12 – 13 czerwca 2010 r.	Michał Brzostowicz, Dobiesława Bagińska, Barbara Bednarczyk, Piotr Pawlak, Maciej Przybył, Agnieszka Stempin, Kateriny Zisopulu-Bleja, Małgorzata Żukowska

Tabela 8. Badania terenowe Muzeum Archeologicznego w Poznaniu prowadzone w Wielkopolsce w latach 2008-2010

Miejsce badań	Rok badań	Charakter chronologia badanego stanowiska	Kierownik badań
Poznań, ul. Szkolna 8/12 (teren Szpitala Miejskiego im. J. Strusia)	2008	fortyfikacje miasta lokacyjnego – tzw. baszta armatnia (XV w.)	Zbigniew Karolczak
Łąd, stan. 9, gm. Łądek, pow. słupecki	2008	cmentarzysko (X-XI w.) oraz osada wczesnośredniowieczna (XII w.)	Michał Brzostowicz
Wilanowo, stan.12, gm. Kamieniec, pow. grodziski	2008-2009	cmentarzysko z wczesnej epoki brązu oraz cmentarzysko z okresu późnorzymskiego/wczesnego średniowiecza	Andrzej Krzyszowski
Poznań, ul. Wodna/Garbary	2009	miasto lokacyjne (XIII-XVIII w.)	Piotr Pawlak
Łąd, stan. 3, gm. Łądek, pow. słupecki	2009	osada (VII-połowa XIII w.), skarb monet (XI w.) i cmentarzysko (X/XI w. ?)	Michał Brzostowicz
Łądek, stan. 15, gm. Łądek, pow. słupecki	2009	skarb monet (XI w.) i ślady osadnictwa z wczesnego średniowiecza (IX-XIII w.)	Michał Brzostowicz
Wartosław, stan. 1, gm. Wronki, pow. wroniecki	2009	cmentarzysko z IV-V okresu epoki brązu	Andrzej Krzyszowski
Poznań, ul. Chwaliszewo 71-73	2010	miasto lokacyjne Chwaliszewo	Zbigniew Karolczak

Tabela 9. Badania terenowe z udziałem pracowników Muzeum Archeologicznego w Poznaniu prowadzone poza granicami Polski w latach 2008-2010

Miejsce badań	Rok badań	Charakter i chronologia badanego stanowiska	Instytucje współpracujące z Muzeum	Uczestnicy badań z ramienia Muzeum
Tell el-Farkha (Egipt)	2008-2010	stanowisko predynastyczne i wcześnie dynastyczne (3600-2800 r. p.n.e.)	Instytut Archeologii UJ w Krakowie	Marek Chłodnicki, Agnieszka Mączyńska
Banganarti (Sudan)	2008 i 2010	kościół Górnego i Dolnego (Rafaelionu) (VI- XIV w.)	Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Warszawie	Dobiesława Bagińska (2008), Paweł Polkowski (2010)
Deir el-Bahari (Egipt)	2008	świątynia Hatszepsut	Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Warszawie	Andrzej Ćwiek, Kamila Dolata-Goszcz
Szemchija (Sudan)	2009	stanowisko sztuki naskalnej, cmentarzysko kurhanowe (IV-VI w.)	Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Warszawie	Marek Chłodnicki
Bir Nurayet (Sudan)	2010	stanowisko sztuki naskalnej i ślady osadnictwa (od epoki kamienia do średniowiecza)	Instytut Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Poznaniu	Marek Chłodnicki
Hagar el-Beida 1 (Sudan)	2010	Tumulus 10 – „królewski” (IV w.)	Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW w Warszawie	Marek Chłodnicki, Paweł Polkowski

Tabela 10. Konferencje zorganizowane przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w latach 2008-2010

Tytuł	Termin	Współorganizator
Archeologia wobec wyzwań współczesności	27 maja 2008 r.	Komisja Archeologiczna PTPN w Poznaniu, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu
XVIII konferencja sprawozdawcza: Badania archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w latach 2006-2007	28 marca 2008 r.	Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu, Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne, Komisja Archeologiczna przy Oddziale PAN w Poznaniu
Człowiek w pradziejach i jego środowisko	3 grudnia 2008 r.	Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne, Komisja Archeologiczna przy Oddziale PAN w Poznaniu
Archeologia miasta Poznania. Stan i potrzeby badań.	15-16 października 2009 r.	Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu
Józef Kostrzewski –Biskupin – Konteksty	24 listopada 2009 r.	Komisja Metod i Teorii Badań Archeologicznych Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN, Instytut Prahistorii UAM,
Archeologia versus historiam – historia versus archaeologiam czyli jak wspólnie poznawać średniowiecze?	27 listopada 2009 r.	Komisja Archeologiczna i Komisja Historyczna PTPN w Poznaniu, Wydział Historyczny oraz Instytut Historii UAM w Poznaniu
XIX Konferencja Sprawozdawcza: Badania Archeologiczne na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w latach 2008-2009	26-27 kwietnia 2010 r.	Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu, Komisja Archeologiczna przy Oddziale PAN w Poznaniu, Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne
II Konferencja Studentów Archeologii Starożytnego Egiptu	22-23 kwietnia 2010 r.	Sekcja Kultury Starożytnej Koła Naukowego „Sfera Inicjatyw Interdyscyplinarnych (UAM), Studenckie Koło Naukowe Starożytnego Egiptu „Kemet” (UW), Stowarzyszenie Egiptologiczne w Poznaniu, Rada Konsultacyjna ds. Studenckiego Ruchu Naukowego (UW)

Tytuł	Termin	Współorganizator
VII Warsztaty Krzemieniarskie SKAM	21 – 23 czerwca 2010 r.	Instytut Prahistorii UAM, Instytut Archeologii i Etnologii PAN – Oddział w Poznaniu, Komisja Archeologiczna Oddziału Poznańskiego PAN, Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne
Kultury wczesnorolnicze nad Nilem. W 70. Rocznicę urodzin Profesora Lecha Krzyżaniaka	21 – 22 października 2010 r.	–
Początki klasztorów benedyktyńskich na ziemiach polskich	3 grudnia 2010 r.	Komisja Archeologiczna PTPN w Poznaniu, Instytut Historii UAM, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich Oddział w Poznaniu

ANEKS

Publikacje pracowników Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 2008-2010

BAGIŃSKA DOBIEŚŁAWA

2008

1. Christian Pottery from Old Dongola (Kom H). *Polish Archaeology in the Mediterranean*, vol. XVIII. Warsaw 2008, s. 361-375.
2. Pottery from Banganarti, Season 2006. *Polish Archaeology in the Mediterranean*, vol. XVIII. Warsaw 2008, s. 410-425.

BARTKOWIAK ZBIGNIEW

2009

1. Eugeniusz Mrowiński (1930–2009). *Wiadomości Numizmatyczne*, R. LIII, 2009, z. 1(187), s. 93-94.
2. Nazwy monet w Wielkopolsce pod koniec XVIII wieku jako źródło do odtworzenia obiegu pieniężnego. W: *Pieniądz i banki w Wielkopolsce. Studia nad dziejami pieniądza i bankowości w Polsce*, t. 1. Red. W. Garbaczewski, R. Macyra. Poznań 2009, s. 185-196.
3. Z. Bartkowiak, P. Pawlak, A. Stempin, Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 70-79.
4. Z. Bartkowiak, P. Pawlak, K. Zisopulu-Bleja, Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 114-117.
5. Z. Bartkowiak, P. Pawlak, K. Zisopulu-Bleja], Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 132-135.

2010

6. Znajdźiska monet z Poznania i Wielkopolski. *Wiadomości Numizmatyczne*, R. LIV, 2010, z. 2 (190), s. 288-293.

BRZOSTOWICZ MICHAŁ

2008

1. Problematyka badań nad czasami przedpiastowskimi w Wielkopolsce. W: *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*. Red. H. Machajewski. Poznań 2008, s. 127-136.
2. Łąd na szlakach wodnych wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny. W: *Kultura ludów Morza Bałtyckiego. Materiały z III Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 20-22 lipca 2007, t. 1, Starożytność i średniowiecze*. Red. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk. Mare Integrans. Studia nad dziejami Morza Bałtyckiego. Poznań 2008, s. 262-270.

2009

3. Tradycja i nowy porządek. Mieszkańcy Wielkopolski w obliczu przemian zachodzących w X-XIII wieku. W: *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*. Red. S. Możdżioch. Spotkania Bytomskie, t. 6. Wrocław 2009, s. 23-50.
4. M. Brzostowicz, J. Wrzesiński: „Kraj, gdzie powietrze zdrowe...”. W: *Człowiek i przyroda w średniowieczu. Wykłady i warsztaty naukowe zorganizowane w ramach IV Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą w dniach 31 maja-1 czerwca 2008 roku*. Red. M. Brzostowicz, J. Wrzesiński. Poznań-Łąd 2009, s. 5-16.
5. O damach, rycerzach i miłości w średniowieczu. W: *Miłość, damy i rycerze. Wykłady popularno-naukowe zorganizowane w ramach V Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą w dniach 6-7 czerwca 2009 roku*. Red. M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrzesiński. Poznań-Łąd 2009, s. 7-16.
6. Imprezy historyczne – edukacja czy rozrywka? Kilka refleksji z doświadczeń Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. 45, 2009, s. 293-300.
7. M. Brzostowicz, T. Kasprowicz: Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1996 – 2007. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. 45, 2009, s. 355-381.
8. M. Brzostowicz, M. Przybył: Wielkopolska w średniowieczu. Zarys dziejów. W: *Tu powstała*

- Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 12-20.
9. Wstęp. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 6-11.
 10. Kraj i ludzie. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 20-35.
 11. Grody i organizacja społeczeństwa. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 52-69.
 12. M. Brzostowicz, M. Przybył: Zamki i rycerstwo. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 118-131.
 13. Przedmowa. W: *Archeologia polska i jej czasy. Materiały z konferencji zorganizowanej 26 października 2007 roku z okazji 150-lecia Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz. Prace Komisji Archeologicznej PTPN, t. 26. Poznań 2009, s. 7.
- 2010**
14. M. Brzostowicz, H. Machajewski, M. Nowacki: Problematyka osady przedlokacyjnej we Wrzesznie. *Wielkopolski Biuletyn Konserwatorski*, t. 4, 2010, s. 197-208.
 15. H. Machajewski, M. Brzostowicz: Osada z okresu przedrzymskiego w Czarnym Piątkowie, pow. Środa Wlkp. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 11, 2010, s. 83-89.
- CHŁODNICKI MAREK**
- 2007** (uzupełnienia)
1. Archaeological research between Khor Umm Ghizlan and Shemkhija Region 2003-2005. W: *Proceedings of the Second International Conference on the Archaeology of the Fourth Nile Cataract, Berlin, August 4th-6th, 2005*. Red. C. Naser, M. Lange, 2005, *Meroitica* 23, 2007, s. 206-213.
 2. K. M. Ciałowicz, M. Chłodnicki: Polish Excavations at Tell el-Farkha (Ghazala) in the Nile Delta. Preliminary Report 2004-2005. *Archeologia*, t. LVII, 2007 (2006), s. 71-128.
- 2008**
3. K. M. Ciałowicz, M. Chłodnicki: Preliminary report of the archaeological activity of the Polish Archaeological Mission 2004. Tell el-Farkha (Ghazala) 2004. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte (ASAE)*, t. 80, 2008 (2006), s. 97-132.
 4. Trade and Exchange in the Predynastic and Early Dynastic Period in the Eastern Nile Delta, W: *Egypt at its Origins 2, Proceedings of the International Conference „Origin of the State. Predynastic and early Dynastic Egypt”, Toulouse (France) 5th -8th September 2005*. Red. B. Midant-Reynes, Y. Tristant. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 172, 2008, s. 489-500.
 5. K. M. Ciałowicz, M. Chłodnicki: Tell el-Farkha (Ghazala) – Preliminary Report 2006. *Polish Archaeology in the Mediterranean*, vol. 17. Reports 2006, 2008, s. 127-156.
 6. K. M. Ciałowicz, M. Chłodnicki [with contributions by R. Abłamowicz, J. Dębowska-Ludwin, M.A. Jucha, A. Mączyńska, G. Pryc, M. Rozwadowski, M. Sobas]: Polish Excavations at Tell el-Farkha (Ghazala) in the Nile Delta. Preliminary report 2006-2007. *Archeologia*, t. LIX (2008), s. 81-151, PL. XIII-XX.
- 2009**
7. D. Makowiecki, M. Chłodnicki, The archaeology and archaeoichthyology of fish and fishing at Tell el-Farkha, Egypt – Predynastic and Early Dynastic Times. W: *Fishes–Culture Environment. Through Archaeoichthyology, Ethnography & History*. Poznań 2009, s. 135-140.
 8. M. Chłodnicki, K.M. Ciałowicz, Tell el-Farkha (Ghazala) 2005. Preliminary report on the activities of the Polish Archaeological Mission. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, vol. 83 (Le Caire 2009), s. 81-124.
 9. M. Chłodnicki, K. M. Ciałowicz, Tell el-Farkha (Ghazala) 2006. Preliminary report on the activities of the Polish Archaeological Mission. *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, vol. 83 (Le Caire 2009), s. 125-163.
- 2010**
10. Archaeological research between Es-Sadda and Shemkhija 2005-2006. *Gdańsk Archaeological*

Museum and Heritage Protection Fund. African Reports, vol. 6, 2010, s. 31 - 40.

11. Archaeological excavations on the Tumuli cemeteries at El-Ar 7 and 29 (Shemkhiya). *Polish Archaeology in the Mediterranean*, vol. 19, Reports 2007 (2010), s. 432-436.
12. M. Chłodnicki, A. Longa, P. Osypiński, Archaeological Survey between el-Ar (Shemkhiya) and el-Gamamiya (November – December 2007). *Polish Archaeology in the Mediterranean*, vol. 19, Reports 2007, (2010), s. 385-401.
13. M. Chłodnicki, T. Stępnik, Królewski kurhan w Hagar el-Beida. *Archeologia Żywa*, nr 4 (50), 2010, s. 20-25.

ĆWIEK ANDRZEJ

2008

1. Religia starożytnego Egiptu. W: *Religie Starożytnego Bliskiego Wschodu*. Red. K. Pilarczyk, J. Drabina. Kraków 2008, s. 27-110.
2. History of the Third Dynasty. Another Update on the Kings and Monuments, W: *Chronology and Archaeology in Ancient Egypt (The Third Millennium B.C.)*. Red. H. Vymazalová, M. Bárta. Prague 2008, s. 87-103.
3. A. Ćwiek, M. Sankiewicz: The Scene of 'Going Round the Wall' on the North Wall of the Portico of the Birth. *Polish Archaeology in the Mediterranean XVIII. Reports 2006* (2008). Warsaw 2008, s. 290-294.

2009

4. Fate of Seth in the Temple of Hatshepsut. *Études et Travaux*, vol. 22 (2009), s. 37-60.
5. „The bzn-substance”, W: *Proceedings of the Fifth Central European Conference of Egyptologists, Pułtusk 22-24 June 2009*. Red. J. Popielska, J. Iwaszczuk. Pułtusk 2009, s. 51-53.

2010

6. A. Ćwiek, P. Silska: Łęki Małe a Giza. Refleksja metodologiczna na temat wielkopolskich piramid. W: *Tak więc po owocach ich poznać*. Red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński. Funeralia Lednickie. Spotkanie 12. Poznań 2010, s. 251-259.

GAŁĘZOWSKA ALICJA

2008

1. Obrządek pogrzebowy kultury wielbarskiej w Wielkopolsce. *Acta Universitatis Lodzian-*

sis, Folia Archaeologica, t. 25, 2008 (2007), s. 155-234.

2010

2. Nieznane materiały kultury wielbarskiej znalezione w Poznaniu. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. 46, 2010, s. 257-277.
3. Znaleźiska z okresu rzymskiego z terenu Ukrainy w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. W: *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*. Red. A. Urbaniak, R. Prochowicz, I. Jakubczyk, M. Levada, J. Schuster. Monumenta Archaeologica Barbarica Series Gemina, T. 2, Łódź –Warszawa 2010, s. 251-260.
4. A. Gałęzowska, J. Kaczmarek: Gdzie masa węgla, z drzewa palonych [...], między skorupami się znajduje. W: *Od Komandorii do Antoninka*. Kronika Miasta Poznania, 2010/4, s. 7-27.

KACZMAREK JARMILA

2008

1. *Archeologia miasta Poznania. Stan badań i materiały*, t. I, cz.1 i 2. Poznań 2008.
2. ... rosną w ziemi garnki same z siebie. W: *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*. Red. M. Kobusiewicz. Poznań 2008, s. 9-48.

2009

3. J. Kaczmarek, D. Prinke, M. Szmyt: Pustynia lubońska czyli pułapka na archeologów. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 45, 2009, s. 93-119.
4. Archeologia polska i niemiecka – rywalizacja, inspiracje, współpraca (XIX-1.półowa XX wieku). W: *Archeologia polska i jej czasy Materiały z konferencji zorganizowanej 26 października 2007 roku z okazji 150-lecia Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz. Prace Komisji Archeologicznej PTPN, t. 26. Poznań 2009, s. 9-34.
5. Archäologie in Westpolen und im Warthegau zwischen 1918 und 1945. W: *Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie. Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien*. Red. J. Schachtmann, M. Strobel, T. Wiedera. Dresden 2009, s. 251-265.
6. Najdawniejsze skarby Starołęki, Głuszyny i Krzesin. W: *Starołęka, Głuszyna, Krzesiny*. Kronika Miasta Poznania, nr 2009/4, s. 7-20.

7. A. Gałęzowska, J. Kaczmarek: „Gdzie masa węgla, z drzewa palonych [...], między skorupami się znajduje”. W: *Od Komandorii do Antoninka*. Kronika Miasta Poznania, nr 4/2010, s. 7-27.
8. J. Kaczmarek, P. Silska: Starożytnictwo szamotulskie w XIX wieku. W: *Karty z Dziejów Miasta*. Szamotulskie Zeszyty Muzealne, t. 2, s. 169-184.
9. J. Kaczmarek, P. Silska: „Wykopano kościotrupa...” Rzecz o badaniu i dokumentowaniu znalezisk grobowych w XIX i początkach XX wieku na przykładzie Wielkopolski. W: *Metody. Źródła. Dokumentacja*. Red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński. Funeralia Lednickie. Spotkanie 11. Poznań 2009, s. 360-370.

KASPROWICZ TOMASZ

2009

1. M. Brzostowicz, T. Kasprowicz: Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w latach 1996-2007. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. 45, 2009, s. 355 – 381.

KIRSCHKE BARBARA

2009

1. Co serwował gościom karczmarz z Minikowa. W: *Starołęka, Głuszyna, Krzesiny*. Kronika Miasta Poznania, nr 4/2009, s. 21-27.

KRZYSZOWSKI ANDRZEJ

2008

1. Wielokulturowa osada w Lipnicy, stan. 21, w pow. szamotulskim, w woj. wielkopolskim. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. 44, 2008, s. 63-128.
2. Cmentarzysko ze starszego okresu epoki brązu w Januszewie, stan. 1, pow. Środa Wlkp. W: *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*. Red. H. Machajewski. Poznań 2008, s. 215-229.
3. Cmentarzysko (?) typu Alt Käbelich w Wilanowie, stan. 12, pow. Grodzisk Wlkp. W: *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*. Red. H. Machajewski. Poznań 2008, s. 193-206.
4. Osadnictwo społeczności młodszej epoki kamienia i wczesnej epoki brązu na stanowisku 284 (AUT-192), stanowisku 226 (AUT-194) i stanowisku 150 (AUT-195) *Poznań-Nowe Miasto*. W: *Poznań-Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*. Red. H. Machajewski, R. Pietrzak. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A-2 – odcinek wielkopolski, t. II. Poznań 2008, s. 121-128.

giczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty. Red. H. Machajewski, R. Pietrzak. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A-2 – odcinek wielkopolski, t. II. Poznań 2008, s. 31-45.

5. Osada kultury łużyckiej na stanowisku na stanowisku 278 (AUT 191) *Poznań-Nowe Miasto*. W: *Poznań-Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*. Red. H. Machajewski, R. Pietrzak. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A-2 – odcinek wielkopolski, t. II. Poznań 2008, s. 49-91.
6. Osada ludności kultury łużyckiej na stanowisku 284 (AUT 192) *Poznań-Nowe Miasto*. W: *Poznań-Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*. Red. H. Machajewski, R. Pietrzak. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A-2 – odcinek wielkopolski, t. II. Poznań 2008, s. 93-119.
7. Osada ludności kultury łużyckiej na stanowisku *Poznań-Nowe Miasto*, stan. 226. W: *Poznań-Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*. Red. H. Machajewski, R. Pietrzak. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A-2 – odcinek wielkopolski, t. II. Poznań 2008, s. 121-128.
8. Osada ludności kultury łużyckiej na stanowisku 150 (AUT 195) *Poznań-Nowe Miasto*. W: *Poznań-Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*. Red. H. Machajewski, R. Pietrzak. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A-2 – odcinek wielkopolski, t. II. Poznań 2008, s. 129-150.
9. Osada ludności kultury przeworskiej na stanowisku 150 (AUT 195) *Poznań-Nowe Miasto*. W: *Poznań-Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*. Red. H. Machajewski, R. Pietrzak. Archeostrada.

- Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A-2 – odcinek wielkopolski, t. II. Poznań 2008, s. 435-436.
10. Źródła nieokreślone kulturowo na stanowisku 278 (AUT 191) Poznań-Nowe Miasto. W: *Poznań-Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*. Red. H. Machajewski, R. Pietrzak. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A-2 – odcinek wielkopolski, t. II. Poznań 2008, s. 451-455.
 11. A. Krzyszowski, H. Machajewski, Zakończenie. W: *Poznań-Nowe Miasto. Źródła archeologiczne do studiów nad pradziejami i wczesnym średniowieczem dorzecza środkowej Warty*. Red. H. Machajewski, R. Pietrzak. Archeostrada. Studia i materiały z badań wykopaliskowych na autostradzie A-2 – odcinek wielkopolski, t. II. Poznań 2008, s. 457-460.
 12. Ostroga z osady z VII-VIII wieku w Niepruszewie, gmina Buk, w województwie wielkopolskim. W: *Ad Oderam fluvium Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, Red. B. Gruszka. Zielona Góra 2008, s. 405-420.
 13. Nowe materiały wczesnośredniowieczne z osad w Januszewie (stan. 1) i Brzezinach (stan. 2), w powiecie średzkim, woj. wielkopolskie. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 9, 2008, s. 125-144.
- 2009**
14. A. Krzyszowski, J. Schuster, Nowe znaleziska okresu rzymskiego z okolic Poznania. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. 45, 2009, s. 121-138.
 15. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne w Niepruszewie (stan. 49), gmina Buk, w powiecie poznańskim. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. 45, 2009, s. 165-226.
 16. Wyniki badań archeologicznych na trasie budowy gazociągu relacji Mosty koło Goleniowa-Gorzysław koło Trzebiatowa (województwo zachodniopomorskie). W: *XVI Sesja Pomorzoznawcza, 22-24.11.2007*. Acta Archaeologica Pomoranica, t. III. Szczecin 2009, s. 235-268.
- 2010**
17. Co archeolodzy wykopali w Suchym Lesie. *Gazeta Sucholeska*, nr 05 (95), 2010, s. 16-17.
 18. A. Krzyszowski, A. Sikorski, Fragmenty tkanin ze Sługocinka (stan. 13). *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 11, 2010, s. 111-123.
 19. W Wartosławiu odnaleziono grób odlewnika z epoki brązu. W: www.naukawpolsce.pl [17.05.2010 r.]
 20. Archeolodzy odkryli zagadkowe obiekty w Wilanowie. W: www.naukawpolsce.pl [22.06.2010]
 21. Brązowy odlewnik. *Archeologia Żywa*, nr 4 (50), 2010, s. 30-31.

KUCIEWICZ EWA

2008

1. Rock art research in the Fourth Cataract Region. Preliminary report. 2006. *Polish Archaeology in the Mediterranean*, XVIII, Reports 2006. Warsaw 2008, s. 457-461.
2. E. Jaroni, M. Kobusiewicz, E. Kuciewicz, Dakhleh Oasis Petroglyph unit: rock art research, *Polish Archaeology in the Mediterranean*, XVIII, Reports 2006. Warsaw 2008, s. 317-322.

MACZYŃSKA AGNIESZKA

2008

1. Some remarks on Egyptian-Southern Levantine interrelation in the first half of 4th Millennium BC. Egypt at its Origins. W: *Proceedings of the International Conference "Origines", Toulouse, 5th – 8th September 2005*. Leuven, Paris, Dudley, MA 2008, s. 763-781.

2009

2. Jak cię widzą, tak cię piszą. Wizerunek Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w przeciągu 150 lat istnienia. W: *Muzeum XXI w. Teoria i praxis. Materiały z sesji naukowej, organizowanej przez Muzeum Początków Państwa Polskiego i Polski Komitet Narodowy ICOM. Gniezno, 25-27 listopada 2009 roku*. Gniezno 2009, s. 255-259.
3. How and why is pottery useful for understanding archaeology of Predynastic Egypt? A few practical examples from the site at Tell el-Farkha. W: *Proceedings of Vth Central European Conference of Egyptologist. Egypt 2009: Perspectives of Research, 22-24 June 2009 r.* Red. J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk. The Pułtusk Academy of Humanities. Acta Archaeologica Pultuskiensia, vol. II. Pułtusk 2009, s. 123-126.

4. Old Kingdom pottery at Tell el-Farkha. Some remarks on bread moulds. W: *Studies on Old Kingdom Pottery*. Red. T. I. Rzeuska, A. Wodzińska. Warszawa 2009, s. 95-111.

2010

5. Na naukę nigdy nie jest za późno. Czy edukacja muzealna jest potrzebna dorosłym? W: *Przeszłość dla przyszłości – problemy edukacji muzealnej. Materiały Konferencji z okazji Jubileuszu 40-lecia Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Lednica 11-13 września 2009 roku*. Red. J. Wrzesiński, A. M. Wyrwa. Lednica 2010, s. 33-37.

NAROŻNA-SZAMAŁEK URSZULA

2009

1. Sprawozdanie z interwencji na niszczonym cmentarzysku w Obornikach Wielkopolskich, *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 10. Warszawa-Poznań 2009, s. 37 – 44.

2010

2. Starożytny grobowiec z Żychlina, woj. łódzkie. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. 46, 2010, s. 231-245.
3. M. Ignaczak, U. Narożna-Szamałek K. Szamałek: Kultura łużycka. W: *Osadnictwo Kotliny Kolskiej*, Red. J. Bednarczyk, J. Kabaciński, A. Koško. Archeologiczne badania ratownicze na trasie autostrady A2. Poznań 2010, s. 196-345.

PAWLAK PIOTR

2009

1. Z. Bartkowiak, P. Pawlak, A. Stempin: Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 70-79.
2. Z. Bartkowiak, P. Pawlak, K. Zisopulu-Bleja: Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 114-117.
3. Z. Bartkowiak, P. Pawlak, K. Zisopulu-Bleja: Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 132-135.

POLKOWSKI PAWEŁ

2010

1. Fotografie Prahistorii. *Archeologia Żywa*, nr 6 (52), 2010, s. 24-27.

PRINKE ANDRZEJ

2008

1. ArcheoBiogramy (AB): Internetowa baza danych i biblioteka cyfrowa, poświęcona archeologii europejskiej i jej twórcom. W: *Na pograniczu światów. Studia z dziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*. Red. J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt. Poznań 2008, s. 407-421.

2009

3. Seven years after Seville. Recent progress in managing the archaeological heritage in Poland. W: *Listing archaeological sites, protecting the historical landscape*. Red. P.A.C. Schut. EAC Occasional Papers, nr 3, Bruxelles 2009.
4. AREA IV i Krajobrazy Europy: udział Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w realizacji projektów europejskich w latach 2004-2008. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 45, 2009, s. 301-318.
5. O pewnym odkryciu archiwalnym: Ostatnie lata życia prof. Józefa Kostrzewskiego w jego własnej relacji. *Przegląd Archeologiczny*, t. 57, 2009, s. 23-37.

2010

6. Córka o Kostrzewskim. *Archeologia Żywa*, nr 3 (49), 2010, s. 50-53.
7. W Tassili-n-Ajjer. *Archeologia Żywa*, nr 1 (wydanie specjalne), 2010, s. 34-37.
8. Archeologia w piekle. *Archeologia Żywa*, nr 4 (50), 2010, s. 60-64.
9. Nieszczęsny ulubieniec Kossinny. *Archeologia Żywa*, nr 5 (51), 2010, s. 56-59.

PRINKE DANUTA

2009

1. J. Kaczmarek, D. Prinke, M. Szmyt: Pustynia lubońska czyli pułapka na archeologów. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 45, 2009, s. 93-119.

2010

2. Osadnictwo ludności kultur wstęgowych i kultury pucharów lejkowatych na stanowisku

1 w Głuchowie, woj. wielkopolskie. Część I. Analiza kulturowo-chronologiczna ceramiki. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 46, 2010, s. 43-105.

PRZYBYŁ MACIEJ

2009

1. Kościoły i klasztory. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 80-102.
2. Miasto średniowieczne. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 102-118.
3. M. Brzostowicz, M. Przybył: Zamki i rycerstwo. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 118-136.
4. „Stare i nowe” w systemie władzy książęcej Mieszka III. W: *Stare i nowe w średniowieczu. Pomiędzy innowacją a tradycją*. Red. S. Możdziej. Spotkania Bytomskie, t. VI. Wrocław 2009, s. 51-69.
5. M. Brzostowicz, M. Przybył: Wielkopolska w średniowieczu. Zarys dziejów. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 12-20.

SKORUPKA TOMASZ

2008

1. *Na skrzydłach przeszłości. Motywy ptaków na zabytkach archeologicznych z ziem polskich (XI w. p.n.e. – XVII w. n.e.)*. Katalog wystawy. Poznań 2008.
2. K. Pyżewicz, P. Rozbiegalski, T. Skorupka, P. Dmochowski: Dwa odosobnione znaleziska tylczaków schyłkowopaleolitycznych z Wielkopolski i Kujaw. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 9, 2008, 13-24.

2010

3. Osada w Nowej Wsi Legnickiej, stan. 14, jako przyczynek do badań nad garncarstwem kultury przeworskiej w późnym okresie rzymskim na Dolnym Śląsku. W: *Ceramika rzemieślnicza jako źródło do badań nad zróżnicowaniem garncar-*

stwa kultury przeworskiej, Red. B. Jurkiewicz, H. Machajewski. Pułtusk 2010, s. 229-250.

STEMPIN AGNIESZKA

2008

1. Czy we wczesnym średniowieczu na południowym wybrzeżu Bałtyku grano w szachy? W: *Kultura ludów Morza Bałtyckiego. Materiały z III Międzynarodowej Sesji Naukowej Dziejów Ludów Morza Bałtyckiego, Wolin 20-22 lipca 2007. t. 1, Starożytność i średniowiecze*. Red. M. Bogacki, M. Franz, Z. Pilarczyk. Mare Integrans. Studia nad dziejami Morza Bałtyckiego, Poznań 2008, s. 195-209.
2. P. Hrycaj, A. Stempin: Szczególny pochówek z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w Łądzie nad Wartą. W: *Epidemie, klęski, wojny*. Red. W. Dzieduszycki, J. Wrzeński. Funeralia Lednickie. Spotkanie 10. Poznań 2008, s. 211-223.

2009

3. A. Stempin, K. Zisopulu-Bleja: Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 36-51.
4. A. Stempin, K. Zisopulu-Bleja: Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 94-101.
5. Z. Bartkowiak, P. Pawlak, A. Stempin: Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 70-79.
6. Zdarzyło się w średniowiecznym Łądzie. Na tropie pewnej miłości. W: *Miłość, damy i rycerze. Wykłady popularno-naukowe zorganizowane w ramach V Festiwalu Kultury Słowiańskiej i Cysterskiej w Łądzie nad Wartą w dniach 6-7 czerwca 2009 roku*. Red. M. Brzostowicz, M. Przybył, J. Wrzeński. Poznań-Łą 2009, s. 103-119.

2010

7. Szachy – średniowieczne zabawki edukacyjne. W: *Dawne i współczesne zabawki dziecięce*. Red. D. Żołędz-Strzelczyk, K. Kabacińska. Poznań 2010, s. 40-54.

SILSKA PATRYCJA

2009

1. J. Kaczmarek, P. Silska: Starożytnictwo szamotulskie w XIX wieku. W: *Karty z Dziejów Miasta*. Szamotulskie Zeszyty Muzealne, t. 2, 2009, s. 169-184.
2. J. Kaczmarek, P. Silska: „Wykopano kościotrupa...” Rzec o badaniu i dokumentowaniu znalezisk grobowych w XIX i początkach XX wieku na przykładzie Wielkopolski. W: *Metody. Źródła. Dokumentacja*. Red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński. Funeralia Lednickie. Spotkanie 11. Poznań 2009, s. 360-370.

2010

3. A. Ćwiek, P. Silska: Łęki Małe a Giza. Refleksja metodologiczna na temat wielkopolskich piramid. W: *Tak więc po owocach ich poznać*. Red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Funeralia Lednickie. Spotkanie 12. Poznań 2010, s. 251-259.

SZMYT MARZENA

2008

1. J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt (red.), *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60. rocznicę urodzin*. Poznań 2008.
2. M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny (red.), *The Baden Complex and the Outside World*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 4 / Studia nad Pradziejami Europy Środkowej 4. Kiel-Poznań-Kraków 2008.
3. A. Krzyżaniak, M. Szmyt (red.), M. Kowiańska-Piaszykowska, *Cmentarzysko kurhanowe z wczesnej epoki brązu w Łękach Małych w Wielkopolsce*. Bibliotheca Fontes Archaeologici Posnanienses, vol. 12. Poznań 2008.
4. J. Czebreszuk, M. Szmyt, Bell Beakers and their role in a settlement evolution during the Neolithic-Bronze interstage on Polish Lowlands. W: *Bell Beaker in Everyday Life. Proceedings of the 10th Meeting “Archéologie et Gobelets” (Florence – Siena – Villanuova sul Clisi, May 12-15, 2006)*. Red. M. Baioni, V. Leonini, D. Lo Vetro, F. Martini, R. Poggiani Keller, L. Sarti. Millenium. Studi di Archeologia Preistorica 6. Firenze 2008, s. 221-233.

5. J. Czebreszuk, A. Kośko, M. Szmyt, The Horse, Wagon and Roads. Cultural resources used by early agrarian societies in the drainages of the Vistula and Oder rivers. W: *Proiskhozhdenije i rasprostraneniye kolesnichestva*. Lugansk 2008, s. 47-54.
6. J. Czebreszuk, M. Szmyt, Siedlungsformen des III Jahrtausends v.Chr. in der polnischen Tiefebene (Kulturen der Trichterbecher, Kugelamphoren und Schnurkeramik). Stand und Perspektiven der Untersuchungen. W: *Umwelt – Wirtschaft – Siedlungen im dritten vorchristlichen Jahrtausend Mitteleuropas und Südschwedens*. Red. J. Müller, W. Dörfler. Offa-Bücher 84. Neumünster 2008, s. 219-242.
7. Ze studiów nad pograniczem kulturowym Europy Zachodniej i Wschodniej w dobie wczesnoagrarnej (Na przykładzie III tys. przed Chr.). *Przegląd Zachodni*, 2008, nr 3 (328), s. 81-93.
8. J. Czebreszuk, M. Szmyt, What Lies behind ‘Import’ and ‘Imitation’? Case studies from the European Late Neolithic. W: *Import and Imitation in Archaeology*. Red. P.F. Biehl, Y.Ya. Rassamakin. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeeresraumes 11. Langenweißbach 2008, s. 23-33.
9. Podobnie choć inaczej? Ze studiów nad zróżnicowaniem reguł socjoorganizacyjnych ugrupowań kultury amfor kulistych. W: *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60. rocznicę urodzin*. Red. J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt. Poznań 2008, s. 495-527.
10. Baden Patterns in the Milieu of Globular Amphorae: Transformation, Incorporation and Long Continuity. A case study from the Kujavia region, Polish Lowland. W: *The Baden Complex and the Outside World*. Red. M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa 4 / Studia nad Pradziejami Europy Środkowej 4. Kiel-Poznań-Kraków 2008, s. 217-231.

2009

11. Eastern Destinations of Central European Cultural Patterns. The case of Globular Amphora

- Culture (end of the 4th – middle of the 3rd millennium BC). W: *Routes between the Seas: Baltic-Bug-Boh-Pont from the 3rd to the Middle of the 1st Millennium BC*. Red. A. Koško, V.I. Klochko. Baltic-Pontic Studies, vol. 14. Poznań 2009, s. 232-251.
12. A. Koško, M. Szmyt, Central European Lowland Societies and the Pontic Area in the 4th-4th/3rd millennium BC. W: *Routes between the Seas: Baltic-Bug-Boh-Pont from the 3rd to the Middle of the 1st Millennium BC*. Red. A. Koško, V.I. Klochko. Baltic-Pontic Studies, vol. 14. Poznań 2009, s. 191-213.
 13. J. Kaczmarek, D. Prinke, M. Szmyt, "Pustynia lubońska" czyli pułapka na archeologów. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, t. 45, 2009, 93-119.
- 2010**
14. A. Koško, M. Szmyt (red.), 'Cord' Ornaments on Pottery in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th Mill. BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 15, Poznań 2010.
 15. J. Czebreszuk, M. Szmyt, Z badań nad formami osadnictwa kultury ceramiki sznurowej w Polsce północnej. W: *Dasledavanni kamennaga i bronzovaga viakou*. Materiały pa archeologii Belarusi, vyp. 18. Minsk 2010, s. 209-218.
 16. A. Koško, M. Szmyt, 'Cord' Ornamentation on Clay Vessels in the Vistula and Dnieper River Region: 5th – 4th Mill. BC. Research project aims. W: 'Cord' Ornaments on Pottery in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th Mill. BC. Red. A. Koško, M. Szmyt. Baltic-Pontic Studies, vol. 15. Poznań 2010, s. 7-12.
 17. A. Koško, A. Sikorski, M. Szmyt, 'Cord' and 'Cord-Like' Ornamentation in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region in the 4th – 5th Mill. BC. Introduction to interdisciplinary research. W: 'Cord' Ornaments on Pottery in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th Mill. BC. Red. A. Koško, M. Szmyt. Baltic-Pontic Studies, vol. 15. Poznań 2010, s. 13-48.
 18. A. Koško, M. Szmyt, 'Cord' Ornamentation on Clay Vessels in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th Mill. BC. An Outline of Historical and Cultural Contexts. W: 'Cord' Ornaments on Pottery in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th Mill. BC. Red. A. Koško, M. Szmyt. Baltic-Pontic Studies, vol. 15. Poznań 2010, s. 57-63.
 19. A. Koško, A. Sikorski, M. Szmyt, 'Cord' and 'Cord-Like' Ornaments on the Pottery of Funnel Beaker Culture Societies on the Polish Lowlands in the 4th Millennium BC. W: 'Cord' Ornaments on Pottery in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th Mill. BC. Red. A. Koško, M. Szmyt. Baltic-Pontic Studies, vol. 15. Poznań 2010, s. 146-152.
 20. A. Koško, M. Szmyt, 'Cord' Ornaments on Pottery in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th Mill. BC. Results and Implications. W: 'Cord' Ornaments on Pottery in the Vistula and Dnieper Interfluvial Region: 5th – 4th Mill. BC. Red. A. Koško, M. Szmyt. Baltic-Pontic Studies, vol. 15. Poznań 2010, s. 153-155.
 21. Osadnictwo ludności kultury amfor kulistych na stanowisku 1 w Głuchowie, woj. Wielkopolskie. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 46, 2010, s. 183-192.
 22. M. Szmyt, J. Czebreszuk, Społeczności Niżu Polskiego w III tys. przed Chr.: propozycja interpretacji relacji kulturowo-społecznych. W: *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vita anno ab amicis, collegia et discipulis oblata / Myślą i łopatą. Studia archeologiczne dedykowane wybitnemu uczonemu Janowi Machnikowi w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*. Red. S. Czopek, S. Kadrow. Rzeszów 2010, s. 153-165.
 23. Kultura amfor kulistych. W: *Osadnictwo Kotliny Kolskiej. Archeologiczne badania ratownicze na trasie autostrady A2*. Red. J. Bednarczyk, J. Kabaciński, A. Koško. *Via Archaeologica Posnaniensis. Źródła archeologiczne z badań wykopaliskowych na trasach dróg i autostrad*, t. 1. Poznań 2010, s. 85-87.

WALKIEWICZ BOGDAN

2010

1. Badania archeologiczne na terenie obozu hitlerowskiego w Żabikowie w 2009 roku. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 11, 2010, s. 245-252.

2. Poszukiwanie grobów pomordowanych w czasie II wojny światowej pacjentów szpitala „Dziekanek” w Gnieźnie. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 11, 2010, s. 253-259.

WINIARSKA-KABACIŃSKA MAŁGORZATA 2008

1. J. Budziszewski, P. Chachlikowski, J. Czebreszuk, M. Winiarska-Kabacińska: Grób społeczności kultury ceramiki sznurowej z Dąbrowy Biskupiej, stan. 21, pow. Inowrocław, woj. kujawsko-pomorskie. W: *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*. Red. J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szymt. Poznań 2008, s. 31-69.
2. J. Kabaciński, É. David, D. Makowiecki, R. Schild, I. Sobkowiak-Tabaka, M. Winiarska-Kabacińska: Stanowisko mezolityczne z okresu borealnego w Krzyżu Wielkopolskim. *Archeologia Polski*, t. LIII, 2008, z. 2, s. 243-288.
3. J. Trąbska, B. Trybalska, M. Winiarska-Kabacińska: Experimental Skin Processing with Ferruginous Material. Macro and Microproperties. Preliminary Results. *Analecta Archaeologia Ressorviensia*, t. 2. Rzeszów 2008 (2007), s. 191-209.
4. Functional analysis as a tool for the interpretation of mortuary practices. A case-study of the Corded Ware Culture graves at Zielona, southern Poland. W: *Prehistoric Technology. 40 years later: Functional Studies and the Russian Legacy*. Red. L. Longo, N. Skakun. BAR International Series 1783, 2008, s. 331-335.

2009

5. J. Kabaciński, M. Winiarska-Kabacińska: The first obsidian workshop at the Polish Lowland - a technological and microwear study. W: *Non-flint raw material use in prehistory*. Red. F. Sternke. C77 BAR 1939, 2009, s. 187-191.
6. Schyłkowopaleolityczny harpun z Łukomia-Kolonii, gmina Rościszewo, województwo płockie. W: *Aktualne problemy epoki kamienia na Pomorzu*. Red. M. Fudziński i H. Paner. Gdańsk 2009, s. 63-65.
7. J. Kabaciński, I. Sobkowiak-Tabaka, M. Winiarska-Kabacińska: Janów, stanowisko 21

(AUT 425). W: *Późny paleolit i mezolit basenu środkowej Warty*. Red. J. Kabaciński, I. Sobkowiak-Tabaka. Poznań 2009, s. 58-73; 475-481.

8. Analiza funkcjonalna materiałów krzemienych ze stanowiska 2 w Cichmianie (AUT 441). W: *Późny paleolit i mezolit basenu środkowej Warty*. Red. J. Kabaciński, I. Sobkowiak-Tabaka. Poznań 2009, s. 379-453.

2010

9. Analiza traseologiczna. W: *Materiały do wczesnych pradziejów Zachodniej Wielkopolski. Osadnictwo późnopaleolityczne i mezolityczne na stanowisku 7 w Ośnie Lubuskim*. Red. J. Kabaciński, I. Sobkowiak-Tabaka, Poznań 2010, s. 61-62.
10. Analiza funkcjonalna materiałów krzemienych ze stanowisk kultury pucharów lejkowatych i kultury amfor kulistych z terenu kotliny Toruńsko-Bydgoskiej. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, vol. 46, 2010, s. 193-219.

ZISOPULU-BLEJA KATERINY

2009

1. Kafle z pałacu Górków. W: www.muzarp.poznan.pl
2. A. Stempin, K. Zisopulu-Bleja: Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 36-51.
3. A. Stempin, K. Zisopulu-Bleja: Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 94-101.
4. Z. Bartkowiak, P. Pawlak, K. Zisopulu-Bleja: Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 114-117.
5. Z. Bartkowiak, P. Pawlak, K. Zisopulu-Bleja: Katalog zabytków archeologicznych. W: *Tu powstała Polska. Katalog wystawy stałej w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu*. Red. M. Brzostowicz, A. Stempin. Poznań 2009, s. 132-135.

2010

6. Piec w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. W: *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce*. Red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska. Frombork 2010, s. 221-230.

Profesor Anna Kulczycka- Leciejewiczowa (1934-2011)

W dniu 13 sierpnia 2011 roku we Wrocławiu zginęła śmiercią tragiczną Profesor Anna Kulczycka Leciejewiczowa, wybitna badaczka młodszej epoki kamienia i autorka licznych prac naukowych poświęconych problematyce tego okresu. Wiadomość tę przyjęliśmy z ogromnym smutkiem i niedowierzaniem. Nie sposób bowiem pogodzić się z tak okrutnymi wyrokami losu, trudno też żyć bez Jej ciepłego uśmiechu i wielkiej życzliwości do ludzi.

Profesor Anna Kulczycka-Leciejewiczowa rodzinie i zawodowo związana była z Małopolską i Dolnym Śląskiem. Studia odbyła bowiem na Uniwersytecie Jagiellońskim, później pracowała w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, a od 1971 roku w ówczesnym Zakładzie Archeologii Nadodrza Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu (obecnie: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk). Jednak w działalności naukowej nie ograniczała się do problematyki tych ziem; nierzadko podejmowała zagadnienia o szerszym znaczeniu dla badań nad okresem neolitu, wypowiadając się z wielką erudycją i znawstwem tematu. Zapamiętamy ją jako autorkę wielu ważnych publikacji, w tym m.in. książek *Osadnictwo neolityczne w Polsce południowo-zachodniej. Próba zarysu organizacji przestrzennej* (Wrocław 1993), *Strachów. Osiedla neolitycznych rolników na Śląsku* (Wrocław 1997) oraz *Zawarża. Osiedle neolityczne w południowopolskiej strefie lessowej* (Wrocław 2002). Była też współautorką pomnikowych w swoim czasie dzieł, jak *The Neolithic in Poland* (Wrocław 1970) oraz drugi tom *Prahistorii ziem polskich* (Wrocław 1979). Wiele uwagi poświęcała również popularyzacji archeologii, pisząc wspólnie z mężem, profesorem Lechem Leciejewiczem, książkę pt. *500 zagadek archeologicznych* (Warszawa 1966). Aktywnie uczestniczyła w życiu naukowym oraz w rozwiązywaniu jego problemów. Jej serdeczny i życzliwy stosunek do ludzi, w tym również badaczy młodszych pokoleń, powodował, że odnosiliśmy się do Pani Profesor z ogromnym szacunkiem i sympatią. Odeszła w kilka miesięcy po śmierci Męża, napełniając nas ogromnym smutkiem i poczuciem kolejnej straty jaką poniosła polska archeologia.

Michał Brzostowicz

Profesor Lech Leciejewicz

(1931-2011)

W dniu 23 marca 2011 roku zmarł nagle Profesor Lech Leciejewicz, archeolog i historyk, wybitny polski mediewista, członek wielu towarzystw naukowych oraz laureat licznych nagród i odznaczeń, wreszcie wspaniały Człowiek, który pozostanie w pamięci swoich bliskich, przyjaciół i uczniów. Pozostawił po sobie ogromny dorobek naukowy, ale też wielką pustkę, którą trudno będzie wypełnić.

Profesora Lecha Leciejewicza możemy z dumą nazywać Wielkopolaninem. Urodził się bowiem w Poznaniu 26 stycznia 1931 roku. W tym mieście, w latach 1949-1953, studiował archeologię i historię pod okiem takich mistrzów jak Józef Kostrzewski, Witold Hensel, Kazimierz Tymieniecki i Gerard Labuda. Tutaj też zdobywał pierwsze doświadczenia zawodowe jako pracownik Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (w 1950 roku), Katedry Archeologii Uniwersytetu Poznańskiego (1951-1954) oraz Zakładu Archeologii Polski a później Zakładu Archeologii Pomorza IHKM PAN (1954-1958), wreszcie jako uczestnik bądź kierownik badań wykopaliskowych prowadzonych m.in. w Bonikowie, Młodzikowie, Oszczywilku, Poznaniu i Ujściu. Wtedy również przygotowywał swój pierwszy poważny projekt badawczy, związany z pograniczem wielkopolsko-pomorskim we wczesnym średniowieczu, lecz nieprzeciętne zdolności, którymi się odznaczał i które już zwracały uwagę ówczesnych luminarzy nauki sprawiły, iż zaczął być potrzebny na innych terenach i w innych zagadnieniach. Po latach z wielkim sentymentem wspominał ten okres swojego życia, a o „poznańskiej szkole archeologicznej”, która ukształtowała Jego drogę naukową, wypowiadał się zawsze z największym szacunkiem.

Z Wielkopolski Lech Leciejewicz trafił na Pomorze, gdzie w latach 1954-1958 organizował badania wykopaliskowe w Kołobrzegu, a w 1959 roku wspierał poznańskich archeologów działających w Kędrzynie. Potem stanął przed większymi wyzwaniami. Z ramienia Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN kierował polską ekspedycją, uczestniczącą w wykopaliskach na wyspie Torcello w Wenecji (1961-1962). Wziął również udział w badaniach kasztelu longobardzkiego w Castelseprio koło Mediolanu (1962), a w latach 1964 i 1967 uczestniczył w pracach wykopaliskowych w Saint-Jean-le-Froid we Francji. W tym czasie zdobywał kolejne stopnie naukowe – w 1958 roku doktora (wówczas kandydata) nauk historycznych, a w 1967 roku doktora habilitowanego. W latach 1968-1971 kierował Zakładem Archeologii Wczesnośredniowiecznej IHKM PAN w Warszawie (w którym pracował od 1958 roku). W 1971 roku przeniósł się do Wrocławia, gdzie objął kierownictwo Zakładu Archeologii Nadodrza IHKM PAN, przemianowanego w 1992 roku na Instytut Archeologii i Etnologii PAN Oddział we Wrocławiu. Objęcie tego stanowiska, które piastował aż do przejścia na emeryturę w 2001 roku, wiązało się ze sprawowaniem zwierzchnictwa nad pracownikami archeologicznymi w Szczecinie, Wolinie i Kołobrzegu, a to z kolei umożliwiało rozwijanie zainteresowań Pomorzem. Jednak obecność we Wrocławiu, miastem, które pokochał i z którym związał się na trwałe, pozwoliło poznać i zgłębić problematykę wczesnośredniowiecznego Śląska oraz pobliskich Łużyc. Ceniony jako dydaktyk, prowadził również wykłady i seminaria na Uniwersytecie Wrocławskim (1973-2001) oraz Uniwersytecie Śląskim w Katowicach (1986-1999). W tym okresie zdobył kolejne tytuły naukowe – profesora nadzwyczajnego w 1973 roku i profesora zwyczajnego w 1979 roku. Stopniowo umacniał swoją pozycję w archeologii europejskiej, prowadząc bądź konsultując wykopaliska w Hiszpanii (Marmuyas koło Malagi, 1978-1982), we Włoszech (Wenecja, 1981, 1983) i w Szwecji (Birka, 1990-1995). Uczestniczył też w licznych konferencjach międzynarodowych oraz wygłaszał – na zaproszenie różnych instytucji – wykłady w wielu krajach, w tym m.in. w Danii, Hiszpanii, Niemczech, Wielkiej Brytanii i we Włoszech.

Dorobek naukowy Profesora Lecha Leciejewicza jest imponujący i obejmuje blisko 500 publikacji, wydanych w Polsce i zagranicą. Debiutował w 1953 roku krótkim artykułem o wczesnośredniowiecznej jamie dziegiarskiej z Młodzikowa, zamieszczonym w „Przeglądzie Archeologicznym” (t. IX, 1953, s. 420-425). Za niezwykle cenną i nowatorską uznawano Jego rozprawę o cmentarzysku w Birce („Archeologia”, t. VI, 1956, s. 141-159, 306-307, 321-322), powstałą w oparciu o pracę magisterską. Później przysłała kolej na następne publikacje, wśród których wyróżniają się pomnikowe dzieła poświęcone Słowianom zachodnim (*Słowiańszczyzna Zachodnia*, Wrocław 1976; *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*, wyd. I, Wrocław 1989; wyd. II, Wodzisław Śląski 2010), Normanom (*Normanowie*, Wrocław 1979) oraz Europie wczesnośredniowiecznej (*Nowa postać świata. Narodziny średniowiecznej cywilizacji europejskiej*, Wrocław 2000; wydanie włoskie – *La nuova forma del mondo. La nascita della civiltà europea medievale*, Bologna 2004). Za tę ostatnią otrzymał w 2002 roku nagrodę Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (FNP), nazywaną niekiedy „polskim Noblem”.

W rozległej problematyce wczesnego średniowiecza, Profesor Lech Leciejewicz znajdował tematy, które zgłębiał z niezwykłą pasją. Jego wielką naukową miłością, datującą się od czasów wykopalisk w Kołobrzegu, było Pomorze. Interesował się również Słowiańszczyzną połabską, Skandynawią oraz różnymi zagadnieniami z zakresu archeologii europejskiej. Niewątpliwie zapamiętamy Go jako aktywnego uczestnika dyskusji nad kwestią etnogenezy Słowian. Z wielkim oddaniem bronił koncepcji „autochtonicznej”, co wobec rosnącej z roku na rok liczby przeciwników tego poglądu i uprawianej niekiedy przez nich agresywnej polemiki, przyjmowane było jak akt niesamowitej odwagi. Trzeba jednak podkreślić, że argumenty, które przedstawiał, wsparte rozległą wiedzą i erudycją powodowały, że wobec Jego opinii nie przechodzono obojętnie, zaś sam Profesor budził szacunek nawet najbardziej nieprzejednanych adwersarzy. Nie zabrakło również Jego głosu w dyskusjach nad kontaktami słowiańsko-skandynawskimi. W swoich wypowiedziach nawoływał do ostrożności w formułowaniu ocen znaczenia owych relacji oraz ich wpływu na kulturę wczesnośredniowiecznych mieszkańców ziem polskich. Również te uwagi przyjmowane były z najwyższym respektem. Profesor imponował umiejętnością interpretacji źródeł archeologicznych i historycznych, biegłym opanowaniem warsztatów obydwu nauk oraz gruntowną znajomością problematyki ogólnoeuropejskiej, co oka-

zywało się niezwykle przydatne w rozumieniu wydarzeń i procesów zachodzących w różnych zakątkach wczesnośredniowiecznego świata. Miał też niezwykle dar syntetycznego spojrzenia na epokę i łatwość pisanie pięknym językiem, dzięki czemu Jego prace czyta się z najwyższą uwagą i przyjemnością. Dobrym przykładem jest choćby wspaniała książka o Europie (*Nowa postać świata. Narodziny średniowiecznej cywilizacji europejskiej*, Wrocław 2000), wyrosła z szeregu wcześniejszych publikacji i przemyśleń. Warto zauważyć, że ukazała się w szczęśliwym momencie, kiedy wobec zbliżającego się rozszerzenia Unii Europejskiej (co nastąpiło w 2004 roku), trwały dyskusje nad tożsamością oraz różnorodnością kulturową naszego kontynentu. Głos Profesora w tej dyskusji okazał się niezwykle ważny i potrzebny.

Lech Leciejewicz nie stronił również od działań na rzecz popularyzacji wiedzy o przeszłości. I tu pozostawił po sobie szereg cennych dokonań, wśród których należy wymienić m.in. powstały pod Jego redakcją *Mały słownik kultury dawnych Słowian* (wyd. I, Warszawa 1972; wyd. II, Warszawa 1988; wyd. III, Warszawa 1990) czy napisaną wspólnie z żoną, profesor Anną Kulczycką Leciejewiczową, książkę pt. 500 zagadek archeologicznych (Warszawa 1966). W ostatnich latach życia interesował się historią polskiej archeologii. Ta nowa pasja wiązała się z przygotowywanym przez siebie tomem wspomnień, którego już – niestety – nie zdołał ukończyć.

Ogromny dorobek naukowy był wynikiem niezwykle pracowitości oraz pasji badawczej Profesora. W bezpośrednich kontaktach poznawaliśmy również inne Jego cechy, jak skromność, cierpliwość, kulturę osobistą i szacunek do drugiego człowieka. Niewątpliwie był postacią charyzmatyczną, co przyznać muszą zarówno uczniowie, przyjaciele i współpracownicy Lecha Leciejewicza, jak też ci badacze, którzy stykali się z Nim sporadycznie. Dając innym przykład punktualności, solidności i zdyscyplinowania, potrafił jednocześnie stworzyć wspaniałą atmosferę w kierowanych przez siebie zespołach. Liczni uczniowie Profesora (m.in. wypromował 20 doktorantów) wciąż zachowują w pamięci bezcenne rady, które okazują się przydatne w ich dalszej działalności. Wyrazem uznania i szacunku dla tego Uczonego był dwutomowy zbiór studiów (*Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej*, t. 1-2, red. Z. Kurnatowska, Wrocław 1996), ofiarowanych Lechowi Leciejewiczowi z okazji 65. rocznicy urodzin. W 10 lat później, z inicjatywy Mariana Rębkowskiego i Sławomira Moździocha, wydano zbiór artykułów Profesora, przez Niego wybranych i opatrzonych Jego komentarzami (*Opera selecta*, Wrocław 2006). Na 80. rocznicę urodzin, kilkoro uczniów Lecha Leciejewicza przygotowało kolejny tom studiów (*Populi terrae marisque*, red. M. Rębkowski, S. Rosik, Wrocław 2011), jednak tej książki, mimo że był już ustalony termin i miejsce kameralnej uroczystości, podczas której miało nastąpić jej wręczenie, nie zdołał już zobaczyć.

Profesor Lech Leciejewicz odszedł niespodziewanie, zostawiając nas w bólu i smutku. Pozostanie jednak w naszej pamięci jako wielki uczony, znakomity nauczyciel i wypróbowany przyjaciel. A ponieważ dalsze słowa więzną gdzieś w sercu, pragnę zakończyć to wspomnienie krótkim zdaniem – dziękujemy za wszystko, Panie Profesorze!

Michał Brzostowicz
